ИЗДАЊЕ

СВЕТОГ АРХИЈЕРЕЈСКОГ СИНОДА
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

СПОМЕНИЦЕ

ЕПИСКОП РАШКО-ПРИЗРЕНСКИ
ПАВЛЕ

Др ЉУБОМИР ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ
СВЕТОЗАР СТ. ДУШАНИЋ
Др ИВАН М. ЂОРЂЕВИЋ
Др АТАНАСИЈЕ ЈЕВТИЋ
Др ДУШАН Љ. КАШИЋ
СВЕТИСЛАВ МАНДИЋ
Др СРЕТЕН ПЕТКОВИЋ
Др ЂОРЂЕ ТРИФУНОВИЋ

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

Прошло је шест векова од косовског Видовдана, а усиомене на судбоносну битку, на Светога Кнеза Лазара и његове јунаке—мученике тако су нам свеже и јасне, као да смо припадници првих покосовских генерација. Још нам је ближа идеја и порука Честитога Кнеза о истинским вредностима човекова земаљског живота. Кнежево опредељење је јасно: духовна добра су претежнија, јер су неуништива, а земаљска привремена и пропадљива. „Земаљско је замалена царство, а небеско увек и довека.“ Зато „цар воледе царству небескому.“ Боље је у часној борби на бранику отаџбине поднети мученичку смрт, него ли свој народ дати у срамно ропство суровом непријатељу. И његови јунаци, идући на свесну жртву, изражавају исту мисао: „Умримо да свагда живи будемо. . . и да живописан пример после овога другима будемо.“ И остали су, заиста, заједно са својим Светим Кнезом да живе као часни пример у душама потомака кроз векове и данас. Зато су нам тако блиски и дивљења достојни.

Већ шест векова пред духовним очима Српског народа лебди Косово и цела ова Стара Србија. И данас гледамо поље Косово наквашено крвљу Лазаревих јунака; пред нас искрсава у свој својој лепоти раскошна Грачаница, а затим даље славни манастири на челу са древном Пећком Патријаршијом и троном српских архиепископа и патријараха, Високи Дечани из дана славе и величине, царски Призрен и у њему Богородица Љевишка и остаци Душанових Светих Арханђела, па Бањска, Девич и низ других светиња које су вековима зрачиле јеванђелском истином и развијале хришћанска схватања у Српском народу. У тим црквама и манастирима била је колевка наше народне мудрости и културе, као и видовданских косовских схватања до сржи прожетих јеванђелском науком Христовом. Све ове светиње Старе Србије ор-

нски и неразлучно су везане за оно што се догодило на Косову. По цени највеће смрти постигнута је духовна победа, чија је моћна снага остала у народној души заувек као неуништиви носилац одржања Српског народа. Зато се Српска православна црква с правом поноси косовским Видовданом и са молитвеним пијететом учествује у свенародном побожном сећању на Косовску битку у којој је православна душа Српског народа заблистала као злато у огњу, па се калила касније у многим искушењима, излазећи из њих увек чистија и сјајнија.

Овај зборник радова наших угледних научника послужиће данашњем нараштају да боље упозна не само личност Светог Кнеза Лазара и судбоносну битку на Косову, него и прилике тога преломног времена у историји Српског народа, часног као код многих, али мукотрпног као код мало ког другог народа.

Наша је жеља да ова прослава шесте стогодишњице Косовске битке унесе у душу Српског народа оне врлине које су красиле Светога Кнеза и његове јунаке: част, образ и углед пред Богом и људима. Зато се молимо Богу да ова косовска свечковина донесе Српском народу освежење духовног живота и подари му довољно снаге да у овом времену тешке моралне кризе истраје у настојањима за племенитим делима и подвизима.

С благословом

ПАТРИЈАРХ СРПСКИ
ГЕРМАН

ДУШАН Љ. КАШИЋ

КОРЕНИ КОСОВСКЕ МИСЛИ

Ниједан од значајних датума у историји српског народа није у народној свести оставио тако дубок траг и неизбрисиву поруку као Видовдан, дан судбоносне битке на Косову Пољу 1389. године. Међутим, та порука, та велика косовска мисао није се јавила изненадно, није плод момента или борбеног афекта. Дуго се она рађала, сазревала у народној души, на Косову се само свечано манифестовала као искра коју изазове „удар у камену", свесним мучеништвом се тада доказала и са ореолом непобитне и неуништиве истине остала у дну народне душе као залог и носилац неуништивости српског народа кроз читаву његову каснију историју до данас.

Исходишта, корене те косовске мисли, косовске етике, како се она често назива, или косовске филозофије, треба тражити у дугим вековима ране историје наше на Балкану, од времена када су наши преци први пут дошли у додир са хришћанском вером, а затим, после појаве словенске писмености, треба пратити развој те мисли кроз векове. Треба се уживети у њен процват од XII века и у плодоносни период после стварања самосталне српске државе и аутокефалне Српске цркве, кад се православно хришћанство стапало са народном душом, с народном мишљу и практичним животом. На челу те сјајне епохе стоје два духовна исполина, Стефан Немања (Свети Симеон Мироточиви) и Свети Сава, са великом плејадом њихових сарадника и настављача. Та епоха, која је трајала непуна два и по века, извела је српски народ на Косово, на националну Голготу, ставила на испит његове духовне снаге, његове религиозно-моралне квалитете, које му је кроз векове уливала његова православна хришћанска црква као институција којој је био поверен на култивисање цео духовни живот народа. Косовски Видовдан био је испит једне епохе и косовска генерација је тај испит положила са одличним успехом. Жртвовала је пропадљиво да сачува непропадљиво, поднела физичку смрт да задобије васкрсење и живот вечни, приволела се „царству небеском" не само у есхатолошком него и у историјском смислу. Народу, који пође на своју Голготу морално снажан, непријатељ може уништити многе драгоцене физичке животе, отети сва материјална добра, али не може уништити његову моралну снагу која остаје да блиста у оном нама невидљивом царству, у другом виду егзистенције, али и да живи у потомцима као непобедива и неуништива сила народног самоодржања.

Наш средњовековни човек, прожет до дна душе хришћанским схватањима, у свом овоземаљском животу непрестано мисли не само на свој лични

земаљски и загробни живот, него исто толико мисли и на последице свога земаљског живота у животу потомака. То осећање своје моралне одговорности пред Богом и потомцима била је снажна и увек спасоносна компонента у савести наших средњовековних предака. С таквим схватањем пошли су они и у бој на Косову. „Умримо да свагда живи будемо“ и „Не поштедимо живот наш, да живописан пример после овога другима будемо“. Последице наших дела неће се, дакле, показати само у есхатону и нашем загробном животу, него ће се одразити и у животу наших потомака, у историјским токовима народне будућности.

То схватање је патријарх Данило III сажео у беседи св. кнеза Лазара уочи битке и у резолутном одговору његових војвода који јасно изражавају и есхатолошки смисао своје жртве („Умримо да свагда живи будемо“), али и историјски циљ („Да живописан пример после овога другима будемо“).

Које су то вредности за које су косовски јунаци били спремни да жртвују животе? Они сами, како је записао њихов савременик патријарх Данило III, одговарају на позив Честитога Кнеза: „Зар је много *за те* и за *благочастије* и за *отачаство* нам умрети?“ Ето, за кога су и за шта косовски јунаци спремни да гину: за вољеног кнеза, за отачаство и благочастије. Ове три вредности су и генетички повезане. На дну је као корен, као исходиште — *благочастије* из кога израста хришћански оплемењено *отачаство* на чијем челу је *Честити Кнез* украшен „од Бога му даном мудрошћу“ и хришћанским врлинама. Ова три појма обухватају у себи цело богатство духовног живота косовске генерације.

I

Израз *благочастије* у старом српском језику изражава богат садржај једног појма религиозно-моралног карактера. У његовој основи је православна хришћанска вера, али не вера само као исповедање (confessio) већ као доживљавање, као живот по науци Христовој. Свети Сава, отац српске теологије, разликује појмове *благоверје* (благовѣрїе, православље, ὀρθοδοξία) и *благочастије* (благочьстїе, εὐσέβεια). Док благоверје означава православно исповедање вере онако како учи Свето Откривење (Христос и апостоли) и како га тумачи саборни ум Цркве, благочастије је много шири појам. Он обухвата и праву веру, али још више њену примену у животу или живот по вери, дакле јединство истините вере и религиозно-моралног живота, јединство ортодоксије и ортопраксије.[1] Теодосије у Служби Светом Сави вели да су Свети Симеон и Свети Сава свој народ одгојили „верoју благочастија“[2], што указује да благочастије садржи у себи најпре веру, као темељ свега хришћанског живота, али и дела учињена „Бога ради“, ради испуњења закона Христова и наука апостолскога (Јак. 2,20). То српско благочастије није мртва, већ жива и стваралачка вера, која тежи увек да све буде „свето и честито“.

[1] О богословљу Светог Саве, посебно на основу његове чувене Жичке беседе о правој ви[illegible]ди: А. Јевтић, *Из бοгοсловља Свετοга Саве, Жичка беседа Свετοга Саве о ῾правој вери*, [illegible]Сава, Споменица поводом осамстогодишњице рођења Светог Саве, Београд 1977, [illegible] *Срб.ьак 1*, Београд 1970, стр. 248—249.

Неуморним пастирским радом, јасним поукама и разговетном теологијом Светог Саве „велико благоверје (добра вера) растијаше и множаше се велики број христољубивих људи и сви цветаху добром вером и богољубљем“.[3] Свети Сава „обнављаше своје отачаство сваким начином, једне учећи побожности, друге освећује Духом Светим и Богом даном му благодаћу“. Доментијан додаје да у време када је он писао житије Светог Саве (1253)[4] „добра вера расте и светли се по целом његовом отачаству“[5], а кад упоређује Светог Саву са Мојсијем, духовита му је паралела: Мојсије напоји водом жедни народ у пустињи, а „овај преосвећени напоји сваком добром вером своје отачаство које је од почетка било жедно истинитога пића, Христа истинитога Бога нашега“.[6] Теодосије у Служби Светом Сави пева да је он „темељ вере неподвижан, благочашћа лествица непоколебљива“, па га слави „као отачаствољупца“ и „молитвеника за душе наше“.[7] Он је у народу „семе благочашћа узгајао“[8], „људе своје богомудрости научио“.[9]

Свети Симеон Немања и Свети Сава постали су идеали, примери за углед, узори својим следбеницима, како у схватањима тако и у раду. У схватањима им је непрестано присутна мисао о Богу. Од Бога је све: живот, власт мудрост и снага. Немања је свестан да Бог „по својој многој и неизмерној милости и човекољубљу“ дарова његовим прадедовима и дедовима „да владају овим српским земљама“, па и њему даде да „обнови и већма утврди своју дедовину“, али опет истиче — „Божјом помоћу и својом мудрошћу, дарованом ми од Бога“.[10] Његов син, нижући очеве врлине, назива га учитељем праве вере, добрим оцем, пастиром, „који вером напаса предано му стадо“, „просветитељем цркава и учитељем добрих обичаја... наставником премудрости и смислодавцем и укротитељем несмислених...“[11] У свим овим карактеристикама свога оца Свети Сава осећа истинитога и делотворног „отачаствољупца“ који култивише и чува народ „благочастија мудростију“[12] и који живи за народно добро. Он чак и на самртном часу наређује љубљеном сину „да пренесе његове мошти у земљу свога отачаства, јер је и после смрти хтео да неослабно чува паству своју истинити пастир“.[13]

Такво схватање наследили су и Немањини потомци и Савини наследници. Архиепископ Арсеније I „напојио је срца“ верних јеванђелским речима и у њима узгајао „семе благочастија“ и био „велико сунце све Српске земље“[14]

[3] Доментијан, *Живοт Свετοї Саве и Свετοї Симеона*, превод Л. Мирковића, Београд 1938, стр. 100.
[4] В. Ћоровић, *Предіовор* Мирковићевом преводу Житијима Светог Саве и Симеона, Београд 1938, стр. 6.
[5] Доментијан, *Живοт Св. Саве*, 136
[6] Исто, стр. 195.
[7] *Срб.ьак 1*, стр. 221.
[8] Исто, стр. 233.
[9] Исто, стр. 235.
[10] *Сйиси Свеτοї Саве и Сйевања Πрвовенчаноїа*, превод Л. Мирковића, Београд 1939, стр. 25, 109.
[11] Исто, стр. 119.
[12] *Срб.ьак 1*, стр. 18.
[13] Доментијан, *Живοйии Свеτοїа Саве и Свеτοї Симеона*, 76. У служби своме оцу Свети Сава пева: „Ти по смрти својој у отачаству ти пут показа царевима, небески човече, земаљски анђеле, светилниче отачаства свог“ (*Срб.ьак 1*, стр. 8—9).
[14] *Срб.ьак 2*, стр. 11, 75.

и „весеље све Српске земље".[15] Усне архиепископа Јевстатија „реке духовне изливаху, вером исушена срца напајујући, и заблуделе учењем, и тамне светлошћу божанствених учења просветљавајући".[16] Краљ Владислав је провео век „у доброј вери владајући и болујући за отачаство своје"[17], а Урош I био је „као маслина плодовита која нам истиче уље милости Божје".[18] Он васпитава своје синове тако да у њима „спреми већу наду не само себи, но и целом свом Богом дарованом му отачаству".[19] Његова супруга, краљица Јелена, овако учи своје синове: „Прародитељи ваши изнеше пред Бога добра дела и подвиге држећи земаљско царство, и у њему богоугодно живећи, управљајући смислено и разумно својим имањем, делећи дарове божанственим црквама, милостињу ништима и странима и тако чинећи, нађоше себи Господа милостива и удостојише се да на висинама живе са анђелима, бесконачно блаженство примивши од Господа, а имена своја уписаше у књиге живота а њихове молитве од Бога примљене утврђују ваше домове."[20] Ова краљица француског порекла толико се духовно сродила са светосавским православљем и земљом српском да је архиепископ Данило сматра за „од Господа дарована светилник преславном отачаству своме Српској земљи".[21] Такви су, по Даниловом казивању били и њени синови. Милутин је био „многосветли светилник своме отачаству... у намери да (подизањем и обнављањем многих цркава) све приведе ка истинитој вери".[22] Стефан Дечански, по речима Цамблаковим, „сијаше као неко сунце због свог живота, који је сијао врлинама".[23]

О љубави свих Немањића према Богу говори се свуда, од списа до списа. У дечанској оснивачкој повељи Свети краљ Дечански са осећањем дубоког поштовања говори како Бога „заволеше очеви наши, и у њега се уздаше, уздаше се и спасли су се, јер одбацивши бригу о свему земаљском и прихвативши се духовног разума и страха Божјег, заменише земаљско царство *небеским животом* и бескрајном славом, оставивши на земљи *успомене достојне хвале*".[24] Зар се и овде не осећа призвук оног есхатолошког („заменивши земаљско царство небеским животом") и историјског аспекта („оставивши на земљи успомене достојне хвале") животне филозофије српског народа. Живети „благочастиво" значи заслужити своје вечно спасење у царству небеском, а оставити потомцима узор „благочастивог" живота „достојног хвале" — то представља основну вредност и смисао човековог живота.

У време династије Немањића Српска црква се, као национална институција, и родила и стасала, стекла снагу и развила верски ентузијазам својих

[15] Исто, стр. 23.
[16] Исто, стр. 53.
[17] Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, превод Л. Мирковића, Београд 1935, стр. 8 (даље: Данило, *Животи*),
[18] В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, Глас СКА 136, Београд 1929, стр. 61.
[19] Данило, *Животи*, стр. 13.
[20] Исто, стр. 56.
[21] Исто, стр. 63. Кроз цело њено Житије, које се својом лепотом истиче у низу Даниловских бисера, провлачи се мисао не само о њеној побожности, него и о настојању њеном и свих Немањића да се здрава делотворна побожност учврсти у народу, у народном животу.
[22] Данило, *Животи*, стр. 80. Подижући многе цркве, он сам „храм частан Богу себе ...ори" (Ћоровић, *Силуан и Данило*, стр. 64).
[23] Григорије Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског*, Старе српске биографије XV и XVII века (превео Л. Мирковић). Београд 1936, стр. 21.
[24] П. Ивић — М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Београд 1976, стр. 303.

чланова, била млада и стваралачка. Садржаји верског живота били су искрени, јасни, доживљавани као светост која доноси души радост спасења. Културни слој друштва, династе, властела и црквени клир, чији су припадници у младости били васпитавани и стицали сва знања из „светих књига", снажно је утицао и на народне масе. Родитељи су младог Растка „научили светим књигама"[25], Стефан Првовенчани се одликује не само као дубоко религиозан него и као врло културан човек и књижевник. Радославa интересују до детаља црквени и богословски проблеми, Владислав „израсте од доброга корена прекрасни и предивни цвет" и би „пун милости и божанствене благодати, васпитан у доброј вери и разуму својих родитеља и научен божанственом закону".[26] Урош се сав посветио не само општем благостању свога отачаства, већ и унапређењу верског живота, благочастија. И тако редом до Душана и Уроша. Говорећи о младости Душановој, Данилов настављач пише како је „овај превисоки краљ Стефан (Душан) прво још од младости своје био вредан за богоугодна дела љубави Христове и достојно се бринуо за поуку и упућивање у божанственим речима, јер ово је прави пут који води и упућује Духом Светим ка неизреченој слави и почасти живота вечнога, и они који иду по њему, неће скренути на стрмените и развраћене (путеве). Овим путем достојно иђаху достојноименити људи, начелници и чувари отачаства овога благочастивог краља (Душана), прво почетак преподобни и богоносни отац Симеон Немања и доброплодни и многокрасни изданак, син његов кир Сава, који су *показали добру слику боголубија деци с оца отачаства, који ће после ових живети*".[26] Да је такво схватање имала и косовска генерација, пре и после битке, сведочи и кнегиња Милица већ као монахиња Јевгенија, у повељи изданој 1397. манастиру Дечанима, у којој се моли Богу овако: „Умилосрди се према мојим гресима, укрепи моја чеда у *благоверју* и у ведрим данима, да у *благочастију* послуже теби, Богу своме, као господин и родитељ њихов, светопочивши кнез".[27]

Благочастије је, дакле, као доживљавање пуноће хришћанства, било оно примарно исходиште, онај корен, из кога је израстало целокупно култивисање народне душе. Оно је као срце својим пулсирањем уносило у цео духовни организам српског народа сву лепоту Христове науке, сву радост моралног живота и сву стваралачку снагу за велика дела, која постају наслада својим твораоцима, а духовна снага и инспирација потомцима. Без благочастија српски народ не би био способан за стварање онако узвишених вредности којима се прославио и српски народ и његово „отачаство". Народу је то било јасно. Косовска генерација није могла да прихвати другу мисао. Зато је за одбрану „благочастија" храбро пошла на Косово.

II

Друга вредност за коју су припадници Лазареве генерације били спремни да жртвују животе било је *отачаство*. Док је у појму „благочастија" основни садржај вера и љубав према Богу и Христу Спаситељу, као темељ на коме се

[25] Доментијан, *Животи Светог Саве и Светог Симеона*, стр. 29.
[26] Данило, *Животи*, стр. 163.
[27] Гласник СУД XII, Београд 1880, стр. 138—139.

гради сав мисаони и практични живот народа, у појму „отачаство“ се изражава онај други аспект љубави, љубави према ближњима, према свему што нас окружава.

У ствари, шта је отачаство?

Када се мисли на териториј, отачаство је оно што се у старини назива „српска земља“. Та земља је у касном средњем веку за Србе већ одавна „земља отаца“ који су се пре много векова доселили на ово подручје, везали се за земљу и од покретних сточара постали земљорадници. Обрађена земља коју је отац (башта) остављао својој деци постаје очевина (баштина), затим дедовина, земља прадедова и давних предака, отаца и праотаца. Имајући пак у виду сва српска племена, цео народ, поред појма баштине за породични посед, јавља се за цело подручје на коме живе Срби, за сву „српску земљу“ — појам отачаство, земља отаца.

Али, отачаство није само земља, него и народ који се на њој рађа, из њених недара се храни, у њој сахрањује претке, на њој рађа децу; она му везује прошлост и будућност, она има непролазну, континуирану, егзистенцију и драгоцене квалитете; као свака добра мати она је својој деци најбоља, најлепша, најсветија. Још је Доментијан истицао како у српској земљи од времена Светог Симеона и Саве „све беше пуно обиљем свега и множине рода људскога, ради њега горе и брда и удоља беху испуњени сваким весељем и радошћу“.[28] Много касније, при крају овога цветног периода, описујући Србију, Константин Филозоф вели да се „у целој васељени не може наћи земља да има сва добра сабрана уједно... а ова је пуна сваких добара“.[29]

Одушевљени природним лепотама своје земље многи ктитори су подижући своје задужбине, украшене врхунским уметничким делима, доказали своје естетске квалитете и избором прекрасних локалитета на којима су одлучили да подигну своје задужбине. Лепоту дела људских руку треба положити у богодану лепоту прелепих места којима је обиловала Српска земља. Немања се одушевио заиста величанственим пределом испод Радочела уз бисерну Ступеницу и на том месту подигао своју блиставу задужбину. Свети Сава на месту које се зове Дечани у Затрнавској жупи, „нашавши место красно и погодно за подизање божјег дома, обележи га и потом благослови својим светим рукама да ово место буде светилиште“.[30] Ту Свечеву жељу остварили су свети краљ Стефан Дечански и син му Душан, сећајући се благослова Светог Саве.[31] Краљ Милутин подиже Бањску „на месту изванредном и красном“, цркву „прекрасним и различним мрамором сагради, а златом и сребром безбројним божанске иконе изобрази“, тако да се „нигде не може наћи да се стекло такве красоте и светлости, што и сваки ум и поглед приводи дивљењу и чуђењу“.[32] Непознати писац Родослова српских владара записао је касније са поносом

[28] Доментијан, стр. 101.

[29] *Стари српске биографије XV и XVII века* (превод Л. Мирковић), Београд 1936, стр. 49—50.

[30] П. Ивић — М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Београд 1976, стр. 304.

[31] Исто; Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975, стр. 65—66.

[32] Ћоровић, *Силуан и Данило*, стр. 64—65.

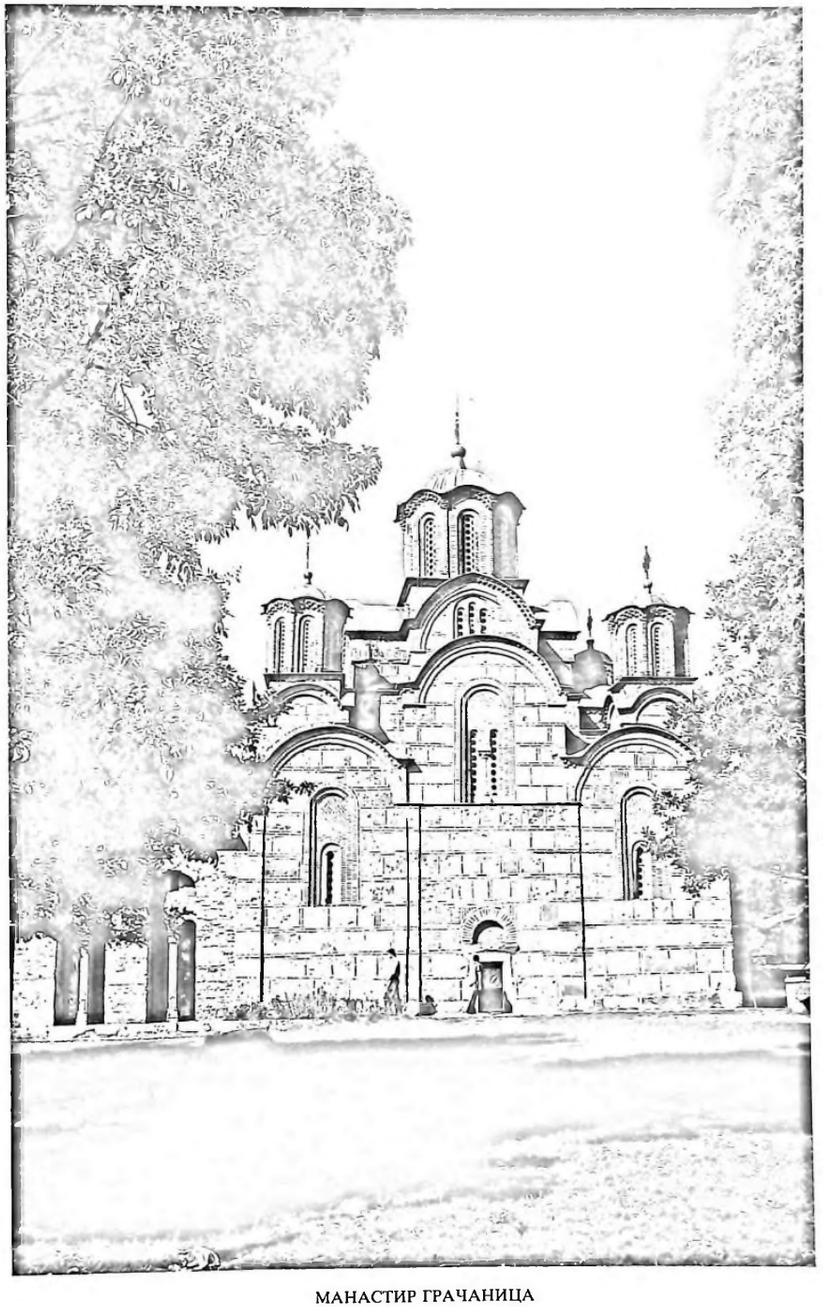

МАНАСТИР ГРАЧАНИЦА

Задужбина краља Милутина, подигнута 1318—1321. године

како се у народу говори да се „призренске цркве патос и дечанска црква и пећка припрата и бањско злато и ресавско писаније (живопис) не могу нигде наћи“.[33]

Многе цркве и манастири били су посебан украс Српске земље, јер су то били духовни светионици који су осветљавали душе верних лепотом продуховљене уметности, благодатним дејством богослужбених чинова, а посебно присуством светитељских моштију и реликвија. Шаљући своме сину Стефану делић Часнога крста Христова, свети Симеон Немања пише из Свете Горе да му ову драгоцену реликвију шаље да „буде заступник и чувар и спаситељ души и телу твојем и утврђење отачаству твојем... и тврдо прибежиште земљи твојој“.[34] Колико су се пак цениле и у великом поштовању биле светитељске мошти сведочи оно писмо Првовенчаног брату Сави, после сукоба са Вуканом, да што пре дође у отаџбину са моштима њиховог светог оца: „Пожури и сам принеси добромирисне мошти Светога, да се просвети отачаство његово доношењем мошти његових и твојим доласком, »јер се оскврни земља« (III Мојс. 18, 27) наша безакоњима нашим и би убијена крвљу, и падосмо у плен иноплеменика“.[35] Долазак Светог Саве са очевим светим моштима унео је у Србију општу радост. Црквени песник велича обојицу и пева им: „Црква Божја весело мошти ваше примивши и њима украшена радује се“. Кроз песника проговара и земља српска пуна радости, јер се свеци „у недра моја телесно настанише“.[36] Они су „српска похвала и украшење“, „као накит царски“.[37] Свети Сава је своју земљу „украсио престолом првосветитељства и царством улепшао“.[38] Лепоту српске земље требало је осветити светињама и светитељима.

Ову земљу, дакле, не чине достојном поштовања и љубави само природне лепоте и извори благостања, ни многобројне цркве и манастири као украси српског „отачаства“, него још више и изнад свега високо морални људи, чије поштовање је често прерастало у култ. Бог је Стефана Немању, вели Доментијан, „показао светлијега од сунца, да осветли не само горе и брда и долине и целу земљу, но шта више и све своје отачаство, створено по слици Божјој“.[39] Било је и моралног посртања, али је оно приписивано искушењима која потичу од ђавола, оца зла, непријатеља Божјег и људског. Зато се за зло осуђује он, отац зла, а грешници се сматрају за његове жртве и о сваком таквом случају прича се кратко. Зло није достојно историјског памћења, већ кратког помена и осуде. У предговору своме зборнику владалачких житија обраћа се архиепископ Данило својим читаоцима: „Хоћу, о љубимци, сећајући се неких ствари из живота ових благочастивих, да покажем пут вашем богољубљу.“[40] Поколења треба васпитавати на светлим примерима прошлости.

Српски владари се поносе што потичу „из корена Немањина“ или што припадају „светородној династији“ и народу српском. Григорије Цамблак,

[33] Ђ. Трифуновић, *Примери*, стр. 94.
[34] Доментијан, *Живот Свешог Саве и Светог Симеона*, стр. 276.
[35] Стефан Првовенчани, *Живот св. Симеона*, Списи Светог Саве и Стевана Првовенчаног, Београд 1939, стр. 204.
[36] *Србљак I*, стр. 155—157, 207.
[37] Исто, стр. 163, 225.
[38] Исто, стр. 225.
[39] Доментијан, *Живот Светог Саве и Светог Симеона*, стр. 225.
[40] Данило, *Животи* (прев. Л. Мирковића), стр. 6.

на пример, почиње житије св. Стефана Дечанског казивањем да овај свети владар потиче из „великога и најславнијега народа српскога“.[41] Врло често су записани случајеви да се Срби поносе што су пореклом из „Српске земље“ или из српског народа. За кнеза Лазара истиче један животописац да „отачаством и рођењем и васпитањем српског колена беше“, а његови војници су били „дивни и храбри и племенити, што их је родила и одгојила српска земља“.[42] Велике и славне људе своје крви народ сматра за најлепши украс отачаства. Они су народни понос и радост. У служби св. краљу Милутину пева архиепископ Данило II: „Отачаство се твоје радује што те у Христу узрасте из корена свога изданак богосадни, и блиста црква твоја, свете ти мошти целе и благоухане имајући и спомен твој радосно празнује“, јер „људима својим јављаш се накит прекрасни“.[43]

„Српска земља“ је тада уистину била православна земља, јер је црква успела да у духу светосавског приступа народној души накалеми јеванђелску мисао на најјаче стваралачке и карактерне особине српског народног генија. Православље је постало органски недељиво од народне душе која је њиме дисала. Оно је већ тада било „српска вера“, неодвојива компонента народног бића.

III

У време краљева Милутина, Стефана Дечанског и Душана српска средњовековна држава је у економском, политичком, а посебно у културном погледу, стизала до свога зенита. Било је то сазревање једне епохе. Црква и држава су дисале истим духом, хришћанским, православним, никад се не сукобљавајући. Била је то координирана дијархија прожета узајамним поштовањем и љубављу у служби „отачаству“, свом народу. Кризно време од смрти цара Душана па до учвршћења на власти кнеза Лазара у још слободном делу Србије унело је сусревњивост у понашање и узајамне односе обласних господара, што је задало много бола и народу и кнезу Лазару. Поред тог унутрашњег зла све јаче се осећала злокобна слутња велике опасности од Турака који су већ добар део српске земље били преплавили, па и у моравску Србију кнеза Лазара често упадали. „О колика туга беше по земљи за кнеза Лазара доба“ вели један оновремени запис.[44] Кнез се борио против сепаратистичке властеле[45], док Турци повремено нападају земљу, али им Срби још увек нападе одбијају.[46] Ипак, осећало се приближавање одлучујућег и судбоносног сукоба. Стрепњу пред будућим погађајима појачало је и потпуно помрачење сунца, 1. јануара

[41] Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског* (превод Л. Мирковића), Старе српске биографије XV и XVII века, Београд, 1936, стр. 3.

[42] М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, стр. 95—96; Ст. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српскословенскога*, Београд 1904, стр. 287; Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности* (X—XVIII века), Београд 1960, стр. 110.

[43] *Србљак 2*, стр. 79, 111.

[44] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 171.

[45] Сломио је отпор Николе Алтомановића (1374), покорио (1379) Радича Бранковића (Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 190, 589, 1096).

[46] Нека се спомене Црепова победа на Дубравици (1381), па битка код Плочника (1386), у низу многих мањих напада и сукоба.

1385, које се у народу тумачило необично злосутним објашњењима. Али све то није поколебало присебност кнеза Лазара и његових сарадника, којима је била јасно да ће Мурат напасти Србију и да се за битку мора спремати. Алтернативе нема. Свима је било јасно: „Ми с Исмаиљћанима борити се имамо!“

У тој немирној и злослутној атмосфери људи су се обраћали духовним изворима, религиозним и етичким вредностима. Исихастичко богословље монаха „синаита“ добеглих у Лазареву моравску Србију, само је појачало религиозну компоненту српског „благочастија“, истичући есхатолошки аспект живота над овоземаљским, али не раздвајајући их.[47] Све је то условљавало и потребу за одговарајућом личношћу на челу земље која би повела нацију у духу таквих схватања: ако се и претрпи физички пораз, нека се постигне духовна победа. Лазареви савременици видели су баш у његовој личности расцветане све врлине српског „благочастија“ и пламено родољубље у најбуквалнијем смислу. Његова дубока религиозност, сталожена мудрост и узвишена моралност неодољиво су му стварали одане поштоваоце.

Личност кнеза Лазара је она трећа вредност за коју су косовски јунаци спремни да жртвују животе.

Када је још као младић доведен у службу на двор цара Душана, мудри цар је убрзо оценио способности и врлине Лазареве „и ради кротости и блага обичаја и врлина његових и храбрости цар га одликује чином и поставља га за првог у двору“.[48] Цар га и жени својом сродницом Милицом, јер и она беше „рода светла и славна и нарочита, корена некога царског, племена светога Симеона Немање, првог господина српског“.[49] Даде му на управу и један део државе („и земљу тому довољно отделив и богатством и славојУ угобзив. . .“)[50], где је стекао општу љубав и поштовање. Његова мудрост и морална снага учиниле су да он по речима црквеног песника „просија у последње наше родове“ и зато га прослављају као „од младости Божијим духом љубљеногa, благочашћа стуба необорива, искићена украсима добродетељи“.[51] Добрим делима, као по лествици, вели песник, кнез се пео „и устрча тамо куда жељаше узвикујући: Благословен Бог отаца наших.“ Зато га Бог „на престо царски посади и за пастира христокрасним људима постави. . . (да светли) свима вернима а највише своме отачаству“.[52] Кнез Лазар се, како каже један од најранијих његових биографа, „промислом и благоволењем Божјим ради тихости и правичности и врлина и благих обичаја узводи на престо српски. Најпре бива благословљен од архијерејевих руку и свега свештенства и сабора српскога, и тако постаде самодржац Србима, пребивајући и проводећи живот свој у свакој врлини, и тихости и правичности. . . и не беше као онај који влада,

[47] О значају синаита у духовном животу Србије у време кнеза Лазара види: Јеромонах Амфилохије (Радовић), *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века* у зборнику *Манастир Раваница*, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, стр. 101—134. Тамо и остала литература.

[48] Ћоровић, *Силуан и Данило*, стр. 85; Ст. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, Гласник СУД IV, св. 21 старога реда, Београд 1867, стр. 159.

[49] Исто.

[50] Исто, стр. 86.

[51] *Србљак 2*, стр. 157.

[52] Ст. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, Гласник СУД IV, 21, стр. 159—160, превод Д. Павловић и Р. Маринковић, *Из наше књижевности феудалног доба*, Сарајево 1959, стр. 148.

него као отац који своја чеда пази и учи".[53] Честити кнез „велик се показао у благочастију и богобојазности, у љубави према сиротињи, храброшћу преукрашен и ваљан се у свему показао, праведношћу и вером украшен, обасипајући ниште милошћу и милосрђем, зидајући божанствене храмове свуда, горе и брда испуњо беше иночким заједничким жилиштима, који у самоћи и тихости себе Богу присвојише".[54]

Дошао је и дан великог испита. Мурат се подигао на Лазара и на његову Србију. Лазар сазива велможе, поданике и пријатеље, и када се уочи битке искупише обрати им се свима Свети Кнез „тихим и слатким словом" говорећи: „Ви, о другови и браћо, велможи и благородни, војини, војводе, велики и мали, сами сведоци и посматрачи јесте, колика нам добра Бог у животу овом дарова, и ничега што је красно и слатко на овоме свету, ни славе ни богатства, ни свега што је човеку потребно не лиши, но шта више умножи, да ако нам шта скрбно и болно буде, не будемо незахвални и неблагодарни за ово Богу. Но ако мач, ако ране, ако тма смрти угоди се нама, слатко за Христа и за благочашће отачаства нашег да примимо. Боље је нама у подвигу смрт од мача примити, него ли плећа непријатељима нашим дати. Много поживесмо за свет, најзад постарајмо се за мало подвиг стваралачки примити, да поживимо вечно на небесима; дајмо себи именовање војника Христових, страдалаца благочастија, да се уцшемо у књиге животне. Не поштедимо тела наша у борењу, да од оног који просуђује подвиге светле венце примимо. Болови рађају славу и трудови доводе до починка".[55]

Тако су мислиле и окупљене велможе и војводе, друге идеологије тада није ни било, па одговарају своме „слатком и прељубазном господару": „Ми, господине наш, откако заједничком природом од оца и мајке рођени бисмо, Бога и тебе познасмо. Бог нас подиже, а ти васпита, као чеда отхрани и као синове дарова, као браћу заволе и као другове узпочитова. Славе, богатства и свих красота света, која благостање имају, заједничари и примаоци бисмо — весеља и радости а уједно и војинства, хране и насладе богатих трпеза. Љубав и част — све обилно од тебе примисмо да силно *за тебе* и *за побожност* и *за отачаство* умремо. Не поштедимо себе, знајући да имамо после овога отићи и са прахом смешати се. Умримо да свагда живи будемо, принесимо Богу себе живу жртву, не као негда маловременим и преварним гошћењем за насладу нашу, већ у подвигу крви своје. Не поштедимо живот наш да живописан углед после овога другима будемо, не бојмо се страха надошлог на нас ни устремљења нечастивих противника насрнулих на нас. Ако на страх и губитак мислили будемо, добра се удостојити нећемо, ако бисмо о неком таштом погрешењу помишљали, ништа се од часних подвига остварило не би. Ми са Измаилћанима борити се имамо. Ако и мач главу и копље ребра и смрт живот, ми са непријатељима борити се имамо. Ми, о садругови и савојини, узмимо тегобу негдашњих војника који су крај Христа да бисмо се Христом прославили. Ми смо једна природа људска подвргнута истим страстима, и један гроб да

[53] Исто.
[54] Ћоровић, *Силуан и Данило*, стр. 87.
[55] Ове текстове, преведене на савремени наш говор, доносимо у целости, јер је у њима најаутентичније изражена косовска мисао од савременика.

нам буде, и једно поље тела наша са костима да прихвати, еда би нас светло едемска насеља примила."[56]

Пре поласка сви се причестише и рекоше: „Боже, у руке твоје предајемо душе наше". Патријарх Данило III, улазећи мисаоно у тадашње душевно расположење Честитога Кнеза, ставља му у уста текст молитве у чијем се првом делу Кнез каје за своје грехе и моли Бога за опроштај, а затим долази оно што народна песма касније зове „привољењем царству небеском": „Ово садашње време труда и подвига, вели Кнез, у овом малом и смртном и привременом, свршиће се, а она блага у царству Твоме, у коме се не стари, и у бесмртном животу, сачувао си за будући век у коме ће се с Тобом царствовати и ликовати, чега не лиши и мене недостојна по премногој милости Твојој, владико Господе и удостоји ме Твојих добара".[57]

Иако је ово текст Данилов, идеје су неоспорно Лазареве, и не само његове, него целе оне генерације и оног историјског тренутка. Исто тако, није патријарх Данило донео ове подуже говоре и молитву кнеза Лазара овако исцрпно, „из невештине, ни случајно, већ намерно — стога што је сматрао да су тај дијалог и идеје у њему изузетно важни, важнији и потребнији од слике догађаја... Не хитајући за причањем и не сматрајући да је оно главни елемент његовог дела, писац, после дугог дијалога, наводи и много краћу молитву Лазареву... Патријарх Данило III није само приповедач, ни хроничар, него и богослов и поглавар цркве за кога ништа није претежније од духовног живота и моралних рефлексија".[58] И непознати Раваничанин, пишући своје Слово о кнезу Лазару, наводи његову беседу, много краћу по обиму, али идејно потпуно сродну са овом Даниловом верзијом: „И видев дивни овај муж кнез Лазар како се спрема рат, потруди се за Бога и отачаство своје. Примив за се онај мученички глас и објавив војницима и властели својој, утврђујући их и укрепљујући их, говораше: „Идемо, браћо и чеда, идемо на труд који је пред нама, гледајући на наградодавца Христа. Смрћу дужности послужимо, пролијмо крв нашу, смрћу живот искупимо и удове телеса наших дајмо нештедно на сечење за *благочастије* и *отачаство* наше, и свакако ће се умилостивити Бог *на останке наше* и неће истребити род и земљу нашу до краја. И тако их укрепи и утврди и молитвова".[59] О оваквом идејном схватању кнеза Лазара знало се и ван његове отаџбине. Француски хроничар Жан Фроасар (1333 — око 1400) пише о једном поразу турске војске која је напала државу кнеза Лазара, кад су Турци пошли на освајање Угарске, а затим и Немачке (пре 1383). Ради се вероватно о тзв. Цреповом боју 1380. на Дубравници. По Фроасаровом казивању Лазар се уочи те битке обратио „онима што су га окружавали" поред осталог и речима. „За нас је уосталом часније поштено изгинути, бранећи нашу дедовину и Христову веру, него да у ропству и сраму живимо под неверним псима".

[56] Ћоровић, *Силуан и Данило*, 89—90; Ђ. Трифуновић, *Задужбине Косова*, стр. 185—187.
[57] Ћоровић, *Силуан и Данило*, стр. 92.
[58] М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 320. Данас већ у науци постаје јасно да списи о кнезу Лазару представљају „интелектуални инвентар" српског друштва после Косова (Фрањк Кемпфер, *Почетак култа кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, стр. 266).
[59] Ст. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, стр. 162; превод: Д. Павловић, *Из наше књижевности феудалног доба*, стр. 149.

Добио је одговор да су сви готови да их храбро дочекају. Зар ово не подсећа на казивање Данила III, иако он сигурно није знао за Фроасаров текст.[60] Дакле, у оба случаја изражено је постојано јасно и општепознато схватање кнеза Лазара о ратовању, о смрти и загробном животу.

Битка је била страшна. „И кад се уредило за битку, и био судар, толика је звека и јека била, да се потресало и место где је ово било. И толико се крви изли, да се и траг коњски познавао кроз изливену крв, и беше много мртваца без броја, и Амир цар персијски, би ту убијен. Па и онај дивни муж свети кнез Лазар. Опколи га мноштво Агарена и ухватише га, и приведен би с мноштвом властеле његове, као овце на клање. Тада би одсечена часна глава његова с мноштвом му властеле, месеца јуна 15. дана. Био је подражавалац Христа, који је излио своју крв њега ради, и постаде нови мученик Лазар у дане ове последње, и приведе велики сабор мученика Христу Богу својему у вишњи Јерусалим. . .“[61]

IV

Списи о кнезу Лазару и косовском бојуу, који потичу од његових савременика, без обзира да ли су били намењени литургичкој употреби или само прослављању кнеза Лазара и косовских јунака, идеолошки су одраз ондашњих схватања. Ауторима тих списа много је важнија идејна страна косовског боја од историјске фактографије, од тока и војничког исхода саме битке. Такво схватање су имали и косовски јунаци, па ће га наследити и потомци. Косовски јунаци иду на свесну жртву. Они жртвују животе за свога кнеза, за веру и за отаџбину, за оно што им је на земљи највредније, да би заслужили царство небеско. У приношењу те жртве учествују сви и кнез као primus inter pares у битци, како вели Хафнер.[62] Племенита Јефимија златном жицом везе изливе дивљења и благодарности своме добротвору, свецу и хероју, мученику-победоносцу: „О нови мученице кнеже Лазаре... мужественим срцем и жељом побожности (желанїем' блгочестїа) изишао си на змију (Мурата) и непријатеља божанствених цркава, расудивши да твоје срце не може трпети да гледа како хришћанима отачаства ти владају Измаиљћани. Ако ли овога не постигнеш (одлучио си) оставити трошну висину земаљског господства и обагрити се крвљу својом и сједињити се са војницима Цара небеснога. И тако си две жеље постигао, и змију си убио и примио си од Бога венац мученишства... отишао си у небеска вечна весеља. . .“ Текст натписа на косовском мраморном стубу који је као победнички трофеј означавао место косовске битке, казује шта се овде догодило 15. јуна 1389, сведочи да су Срби били победници и прославља Честитога Кнеза за кога вели да је „чудо земаљско и српски владар звани Лазар, велики кнез, побожношћу непоколебима кула, пучина доброг разума и дубина мудрости. Огњени ум и заштитник странаца, хранитељ гладних и

[60] Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, стр. 143.

[61] Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, стр. 163; превод: Д. Павловић, *Из наше књижевности феудалног доба*, стр. 149.

[62] Stanislaus Hafner, *Die Nemanjidenideologie und Knez Lazar*, О кнезу Лазару, Београд 1975, стр. 168.

миловање ништих, миловање скрбних, и утешитељ, који све љуби што Христос хоће“, а његови саборци су „јунаци добри, јунаци храбри, јунаци ваистину, у речи и делу, који се светле као сјајне звезде, као земља шароликим цвећем, одевени златом и украшени драгим камењем“, а Кнез „као неки добри пастир и вођа најплеменитијих и славних, мудро приводи умне јагањце, да у Христу добро сврше и (приме) венац борбе (мученишгва) и буду учесници више (небеске) славе“.[63] Константин Филозоф чак сматра као награду што је „Бог тако допустио да се овај велики (тј. Лазар) и они који су с њим, увежу венцем мученишгва“.[64]

Сва ова казивања савременика косовске битке преточиће се касније у народну песму као плод колективне свести „с појавом великих певача који својим генијем сакупљају у језгро оно што је у тој свести најдрагоценије“. Било је то осећање народне потребе „да скупоцене ствари уђу у још скупље речи и да у њима остану“.[65] У народним песмама које „говоре о распаду Србије и о косовској трагедији, историографска основа је претежно традиционална, а филозофско језгро, уз подршку цркве, још више народно: у позадини слома стоје великашке међусобице, али је страдање свесно и намерно како би се смрћу за идеју сама идеја сачувала од смрти. Тиме је народ, у ствари схватио себе као наследника некадашње државе и прогласио се заточником мисли која је на Косову, смишљеном жртвом, предана потомству жива, светла и чиста“.[66]

Ова историјска истина потврђује богодуховеност и далековидост учесника косовске битке који знају да ће они „после овога живописан пример другима бити“. Косовска мисао остала је у народној души, „јер дубина времена није нешто што се налази изван човека, нешто до чега се долази само проматрањем и анализом пагода, пирамида, акропола, алхамбра, задужбина. Тамнина времена, то су чињенице које су сакривене као оно благо у приповетци „Тамни вилајет“, у најдубљим слојевима нашега тајанственога унутрашњега живота. . . Као клица у семену, као искра у кремену, као зора у мраку, та времена сливања површине са дубином, ти древни идентитети, та примордијална сливања феномена и нумена, те старе органске синтезе субјекта и објекта, чекају да се расвану за дане нових додиривања са вечним тајнама“.[67] Тако и косовска мисао која почива у народној души проговори кад је историјски фактори изазову, кад „удар нађе искру у камену“.

Косовски Видовдан 1389. представља врхунску манифестацију велике мисли, која је вековима почивала на дну народне душе, тајила се у њеној подсвести, да су духовне вредности претежније од телесних и материјалних и да је у часовима искушења важније и спасоносније сачувати душу, баш као што и учи Христос: „Не бојте се оних који убијају тијело а душе не могу убити; него се бојте онога који може и душу и тијело погубити у паклу... јер каква је корист човјеку ако сав свијет добије а души својој науди, или какав ће откуп

[63] Л. Мирковић, *Шта значи мраморни стуб подигнут на месту косовске битке и шта каже натпис на овом стубу*, Иконографске студије, Нови Сад 1974, стр. 297—315.

[64] *Живот деспота Стефана Лазаревића*, превод Л. Мирковића, Старе српске биографије XV и XVII века, Београд 1936, стр. 60.

[65] Р. Самарџић, *Усмена народна хроника*, Нови Сад 1978, стр. 5—6.

[66] Исто, стр. 8—9.

[67] М. Ђурић, *Проблеми филозофије културе*, Београд 1929, стр. 38.

дати човјек за своју душу?" (Мт. 10, 28; 16, 26). Та мисао овладала је духовним животом српског народа од Немањиних дана, кад „апостолска труба велегласно затруби и молитвама преподобнога (Симеона Немање) еванђелски гром поучи све отачаство, и тамјан приношен Богу освети ваздух на сваком месту, подигоше се манастири по целом отачаству преподобнога, мужеви и жене, мали и велики, убоги и богати, цео народ отачаства светога испуни свете цркве Христове, појући Богу нову песму, славећи и говорећи: „Један свет, један Господ Исус Христос, у славу Богу Оцу", пише Доментијан.[68] И тако до Косова, на коме се „еванђелски гром" манифестовао у слави и части, у жртви, из љубави — од које веће нема (Јов. 15, 13) и остао да почива у дубинама народне душе, сваког појединца, јер „ниједан човек не носи у себи само своју личност, него и личности својих предака — гранато дрво живи од корена у земљи колико и од лишћа у атмосфери. О прошлости не воле да мисле и говоре само они — и људи и народи — који је или немају или је се стиде".[69]

Српски народ се поноси својом прошлошћу и радо о њој говори и не само о светлим данима и успесима, него много више о страдању у коме је народна душа засијала, као злато у огњу. Зато се поноси и Видовданом 1389. године, који представља сјајан испит једне епохе и путоказ потомцима.

[68] Домептијан, *Живот св. Симеона* (превод Л. Мирковића), стр. 247.

[69] Речи су пок. Милана Кашанина. Драгослав Адамовић, *Разговори са савременицима*, Београд 1982, стр. 130).

АТАНАСИЈЕ ЈЕВТИЋ

КОСОВСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ ЗА ЦАРСТВО НЕБЕСКО У ИСТОРИЈСКОЈ СУДБИНИ СРПСКОГ НАРОДА

У своме опредељењу на Косову за Царство Небеско Српски је народ испољио свој хришћански, православни идентитет. То косовско опредељење Србаља постало је историјска судбина тог народа, јер је пресудно одређивало свенародно понашање у кључним моментима тешке али славне српске историје.

Треба рећи да стицање таквог духовног идентитета у Срба почиње још у доба Свете браће Кирила и Методија (9. век) и њихових Петочислених ученика који су радили међу Србима (10. век). Они се сматрају првим крститељима и просветитељима Срба, као, уосталом, и других Словена. Плодови њиховог рада, који обухвата период од око два века, јесте постепена али сигурна христијанизација народног бића и живота, затим појављени први подвижници и светитељи и мученици у Српском народу, као и први рани споменици духовне и материјалне културе српске, на широком подручју од Византије и Бугарске до Јадранског мора.

Ако се суди из даљег историјског живљења и поступања, од како је примио Хришћанство и остао у Православљу, постаје лако уочљива основна карактеристика духовног идентитета Српског народа. Она се нарочито испољава од времена Светог Саве (12—13. век), а у пуноћи се појављује на Косову — као духовно и историјско *опредељење за Царство Небеско*. Реч је о свецелом, унутрашњем али и историјски реалном прихватању и остварењу јеванђелске речи Христове „Иштите најпре Царство Божије и правду његову, а остало ће вам се све придодати" (Матеј 6,33).

Ово опредељење за духовне вредности, које оличава Царство Небеско, врло рано је у Српском народу постало саставни део народне душе и његове живе историје. То се најпре може видети код српских Светитеља, који својим подвизима, врлинама и страдањима изграђују у народу духовну лествицу ка Царству Божијем и служе као живи узор за вредновање света и живота, историје и људских дела у њој.

Но иако је стицање тог и таквог идентитета почело још од времена покрштавања Срба, ипак као стално хришћанско, православно животно опредељење свег народа постаје самосвојно и у пуноћи појављивано у Српском народу највише захваљујући свестраној делатности у народу изузетне личности Светога Саве (1175—1235). Он је, стога, с правом назван свесрпски „Наставник и Првопрестолник и Учитељ *пута који води у живот*" — у истински, духовни,

бесмртни живот, како је то изразио песник и биограф Теодосије Хиландарац у *тропару* Светоме Сави. Уз богато духовно, културно и језичко наслеђе које је иза себе оставио, Свети Сава је био и зачетник организовања аутокефалне Српске Цркве, која је битно допринела учвршћивању српске националне и државне самосвести и самосталности. Од Светога Саве се код Срба хришћанска вера и Црква идентификују са народом, а јеванђеслка духовност постаје етика читавог народа. Она је код Срба судбински одредила народну историју кроз векове.

Духовни преображај Србије у доба Светога Саве и осталих Немањића био је вишеструк, а обогаћиван је и прихватањем народног живота и обичаја (као што су слава, Божићни обичаји, култ предака итд.), кроз стваралачки дух у црквености и државности, у култури и уметности, у саборном народном животу (задруге, црквено-народне општине, црквено-народни сабори). Највише архитектонске и ликовне вредности на стотине српских храмова и манастира, хагиографска, литургијско-монашка и државно-правна литература чинили су и чине да *светосавље* буде уствари означено као аутентично Хришћанство у српском националном доживљају, тј. као Православље прихваћено и остварено у историјском животу читавог Српског народа.

Од многобројних елемената који су допринели изграђивању такве народне духовне формуле свакако да су били најважнији српски Светитељи и њихова *Житија*, средњовековна српска *хаџиографија* (при чему треба подразумевати и писану и ону иконописану). Такви су били најпре Словенска Браћа и њихови ученици, са својим *Житијима* на старосрпском (= старословенском), а затим је за Србе посебно био значајан као светитељски лик и животни идеал Свети Сава, први Српски Архиепископ. Он је први сачинио животопис свога оца Стефана Немање — Светог Симеона Мироточивог, али је Немањино Житије описао и његов други син, српски краљ Стефан Првовенчани. Затим настају житија Светога Саве од његових ученика, Доментијана и Теодосија, па читав низ животописа српских архиепископа и краљева, животописи светих жена (Св. Анастасије, Св. Јелене Анжујске, Свете Петке, Свете Ангелине), па житија српских Подвижника и Праведника (Св. Прохора Пчињског, Св. Петра Коришког, Исаије Хиландарског, Св. Стефана Штиљановића, Св. Василија Острошког) и такође мартирологији српских Мученика и Новомученика (Св. Јована Владимира, још из 11. века, Св. Лазара Косовског, Св. Стефана Дечанског, Св. Ђорђа Кратовца, Св. Ђакона Авакума и других).

У свим овим хагиографским али и не мање историјским текстовима као основна нит провлачи се управо идеја о опредељењу ових светих личности Српског народа за духовну слободу у Христу и непролазне етичке вредности које надилазе голу историјску раван овога света и живота и залазе у метаисторију, у есхатологију. Историјски свет у *Житијима*, као црквено-народним, богослужбеним и васпитним текстовима, приказан је као театрон, као драма, али драма која има свој смисао и своје разрешење, а оно је у богоданој слоб[illegible] као могућности правог избора и људског опредељења. А право опредељ[illegible] и јесте оно које кроз лични, несебични подвиг и жртву стреми ка вишим непролазним циљевима — ка Царству Небеском. Тако је, на пример, Свети Сава у *Житијима* хваљен првенствено због свога личног приклањања јеванђелским духовним вредностима, као и за саможртвено служење Богу и ближњима, тј. народу, како своме, тако и другим људима и народима. Исто тако, у *Житијима* српских владара и краљева ниједан од њих није похваљиван због ратовања и освајања, него пре свега због своје побожности и добротворних дела, особито због свога задужбинарства — подизања цркава и манастира и хуманих установа *за душу* своју али и за трајно добро свога народа.

Ваља овде такође додати и нагласити и важну карактеристику српских средњовековних хагиографских списа: у њима је служење „народу својега отачаства" увек схватано као служење „народу Божијем", дакле не толико у истицању само историјско-националног својства, колико у смислу еклисиолошком, библијско-црквеном, то јест у смислу изграђивања народа као „заветне" заједнице која се не усмерава на историјско освајање и владање у свету, него првенствено на подвиг духовни и културни, на трајне духовне вредности оваплоћене у реалности које Христос назива Царством Небеским. Отуда је разумљиво зашто су у свести и живом предању Српског народа идеал били *свети* људи, на чије подвиге се угледао цео народ, и владар и пастир, и прости људи и школоване народне вође.

То је главни разлог зашто је за Светим Савом пошао његов отац Стефан Немања, а за њима двојицом последовала је читава „светородна династија" српских владара — *Лоза* Немањића, па онда и српски деспоти Лазаревићи и Бранковићи и друге велможе, а нарочито плејада црквених поглавара — епископâ, архиепископâ и патријараха, од којих су многи у народу поштовани као светитељи, а не мали број њих завршио је свој живот мученички за Христа и свој од Бога поверени народ. Ови свети ликови, и као свете живе историјске личности и као свете иконе и фреске по црквама и манастирима, стално су били пред очима Српском народу и оставили су му у наслеђе, за његово духовно и историјско биће, трајну привржености Светосављу, тој оригинално усвојеној еванђелској просветљеној вери и узвишеној етици правде и човечности, идеалима слободе у Христу и љубави према Богу и човеку. О томе сведочи целокупно српско народно усмено и писмено предање, народне песме и приче, пословице и изреке, обичаји и подвизи, карактеристични примери, саможртвене одлуке појединаца, па и читавог народа, у критичним моментима своје историје. То је онај познати хришћански, хумани (тачније: богохумани, *христолики*) карактер наше народне душе, спремност на подвиг самопожртвовања и страдања, на трпељивост и праштања, на толерантност и широкогрудост, на заточништво ради правде и слободе. Једном речју, на опредељење увек и коначно за Царство Небеско, што ће се у косовском и покосовском збивању нарочито пројавити и пројављивати.

Једна друга компонента српског духовног идентитета, пројављеног у српском косовском етосу и завету (или опредељењу), јесте и *задужбинарство*, које такође показује смер и ступањ освајања духовног простора у овом народу. Оно је код Срба почело и пре Светога Саве (напр. црква у Стону краља зетског Михаила, из 11. века; или пештерске цркве првих српских Подвижника), али је задужбинарство нарочито развијено од Светог Немање и Светога Саве и осталих Немањића и њихових наследника у Цркви и држави српској. Задужбине су подизали не само српски владари и архиепископи, него и вој-

воде, свештеници, монаси и обични људи из народа. Како умесно вели владика Жички Николај за све српске задужбинаре: „Са беспримерним одушевљењем сви су се они дали на зидање многих задужбина", од којих су „читави гроздови манастира и задужбинских цркава" остали широм српских земаља, тако да је „хришћански Србистан био окићен светињама као с неба просутим дијамантима". Сви су они градили цркве и манастире, а и друге добротворне установе, као своје и народне *задужбине*, то јест дела чињена за спас душе своје и душе народне, за славу Божију, за трајно културно добро на земљи и у историји, али које фактички надраста историју и својим присуством и значењем указује на непролазне духовне вредности Царства Небеског. (О великој вредности задужбина за Србе и за њихов косовски подвиг правог опредељење говори, на пример, и Студенички летопис (из 16. века), стављајући у уста кнезу Лазару пред Косовски бој ове речи упућене ратницима: „Станимо храбро, браћо, и не издајмо веру своју (*„не йредадим блаїочасшија нашеїо"*), не само ради наших саплеменика, него и ради оних чесних места (= цркава и манастира) у којима се дан и ноћ узносе молитве Господу за све нас").

О задужбинарском духу код Срба и данас видљиво сведочи велико богатство сачуваних цркава и манастира подигнутих по свим српским крајевима. Ово првенствено важи за задужбине из доба српске историје времена Немањића (половина 12. — половина 14. века), али се то задужбинарство наставља и у време кнеза Лазара Косовског и осталих Лазаревића и Бранковића (14—15. век), па чак и касније у вековима турског ропства и у новије време (19—20. век). Читава сазвежђа цркава и манастира, сачуваних до данас на релативно малом простору српске земље, као што је то посебно случај са простором Косова и Метохије, јасно сведоче да је то било схватано као оно јеванђелско „једино на потребу" (Лука 10,42), чему су се Срби првенствено посвећивали и што им је до данас преостало из славне прошлости и историјске величине. Како је то изразила мудра српска књижевница Исидора Секулић: „Ми Срби дворова немамо из прошлости, али црквама и манастирима смо засејани. Црква и манастир су били исто што и кућа, и владару и чобанину, и писменом и неписменом, и јунаку и обичном човеку".

Православни хришћански дух задужбинарства објашњава и познату чињеницу српског народног идентитета: да се кроз све раније векове, и до данас, главни духовни и историјски живот Срба увек одвијао и одигравао око цркава и манастира, „око бијеле Самодреже цркве" и „Грачанице на Косову равном". како то веле народне песме из Косовског циклуса. Јер манастири и цркве српске, посебно пак Пећка Патријаршија у Метохији и Грачаница на Косову, као уосталом и Жича, и Студеница, и Милешево и друге задужбине, били су и остали места свенародног окупљања и саборовања, правог образовања, и унутрашњег уобличавања, самоиспитивања и самопроверавања. Основна упоришта вере у Бога и у себе, у своју велику хришћанску и националну судбину. Задужбине су светиње без којих Српски народ не би био оно што јесте, не само у православном хришћанском свету. Ово нарочито важи за српски простор Косова и Метохије, испуњен са десетину великих и преко хиљаду мањих задужбинских цркава и манастира. (Карактеристично је писао о тој повезаности наших манастира и самог Косова Јован Дучић, када се пре рата говорило да

на Косову треба подићи неки посебни „национални храм": „Било је непромишљено када се говорило да треба на Косову подићи велики национални храм, како га је замишљао Мештровић. Напротив, свугде пре него на самом пољу Косову; јер је Косово само по себи један монуменат који премаша све друго што би се могло рећи у славу његове традиције. Само црква Грачаница, кроз коју су прошли безмало сви наши краљеви, и кроз коју су прошли и Косовски хероји, и у чијем дворишту још има крви Косовских бораца, треба да и даље буде његова централна и сублимна тачка").

*
* *

Основна карактеристика српског духовног опредељења за Царство Небеско испољила се најпотпуније и историјски највидљивије кроз пресудно морално опредељење, пројављено у пресудној историјској битци на Косову пољу, на Видовдан 1389. године између Срба и Турака, кроз борце и мученике које је предводио и својом погибијом оличио Свети кнез Лазар. Тај догађај узвишене хришћанске трагике, убрзо потом описали су и опевали српски црквени и народни песници и ти текстови су мањевише добро познати. Од њих је дошла мисао о *Косовском опредељењу*. Како је то приметио проф. Ђорђе Трифуновић, знаменит проучавалац Косовског предања у Српском народу: „Христове поруке о страдалничком путу до Небеског Царства, преко духовног подвига српских Светитеља и опевања песникâ, достижу врхунац у чину мученичке смрти кнеза Лазара на Косову".

Срби се на Косову 1389. године не предају Турцима, нити пристају да им се вазално потчине, него се свесно боре, зато што су као народ имали изграђене духовне вредности — у народном животу, црквеном и државном, у култури и уметности. Знајући да духовни човек не може да буде роб, они раје иду на жртву и смрт, која се не сматра поразом него надмоћношћу духа, клицом новог живота, несаломљивом надом у крајњи тријумф Божје правде и истине, оних вредности које и припадају Царству Небеском.

На Косову је, очигледно, било од стране Срба прихватање борбе у неравноправном положају, али је главно у томе био *избор*: слободна иако судбоносна одлука да се бориш, а не предајеш. Димитрије Богдановић је правилно запазио: „Косово 1389. године био је чин дефинитивне потврде хришћанског и црквеног идентитета Српског народа: доживљено је као мученички тријумф, никако као пораз; изливено је у победничке стихове химни, пуне светлости и радости што је боговенчана Србија крунисана мученичким венцем, па је то од сада њен прави и необориви врхунац. Тријумф духовног над телесним, вечног живота над смрћу, правде над неправдом, истине над обманом, жртве над похлепом, љубави над мржњом и силом, то је српско Косово о коме пева народна песма, надахнуће монументалног доживљаја историје". Косовско опредељење Срба несумњиво је био избор слободе, „најтежег и најпогубнијег пута, али који је једини прави пут", како је рекао Зоран Мишић, додајући и следећу карактеристику: „Косовско опредељење је онај последњи, беспризивни

одговор којим се одговара на питање о смислу човековог постојања... То није само мит, већ далеко премашује границе националног мита; својом суштином то (опредељење) се придружује највишим творевинама људског духа. Косовско опредељење је највиши етички принцип који је постао наше историјско искуство". (Слично су писали и Милош Ђурић, Владика Николај Велимировић, песник Миодраг Павловић и други).

Косовски морал, као национални завет српске историје, изразио је још патријарх српски Данило III, савременик догађаја, у *Похвали* кнезу Лазару и Косовским мученицима, 1393. године, оним познатим речима: да је боље изабрати „*у подвиту смрти, него ли са стидом живот*" и „*умримо да свагда живи будемо*" (што је слично речима Св. Четрдесет Мученика — Младенаца Севастијских у њиховој *Служби* 9. марта у Минеју). Овај и други слични литургички списи о Светом кнезу Лазару као *Мученику* и *Свецу*, у којима је његово мученништво уздигнуто до историјског и метаисторијског идеала, постали су убрзо извор и надахнуће познатим српским епским песмама Косовског циклуса.[1]

Истичемо овде посебно песму „Пропаст царства српског" (познату и под другим називом: „Цар Лазар се приволсва Царству Небеском"), у којој је физички пораз транспонован у духовну победу, хришћанска трагична филозофија жртве изграђена је у етичку основу народног менталитета. Тако је Косово остало у свести Срба као место где је његова историјска судбина „пресуђена" („Ој Косово, грдно судилиште", рећи ће Његош), то јест тако духовно оријентисана и опредељена да се само кроз страдање и жртву може достићи до васкрсења слободе и новог живота. Косово је од Српског народа доживљено, и даље кроз историју доживљавано, као наша народна Голгота, али и као сигурни пут ка васкрсењу. То је био и остао хришћански, православни доживљај Крста, и зато је Србима био и остао идеал — подвиг „за Крст Часни и слободу златну". Владика Николај је сасвим правилно изразио свенародно поимање и доживљавање Косова као крсног опредељења, као крстоносног историјског пута и животног става Српског народа: „Кнежево (Лазарево) привољевање Царству Небеском извршено је у име целог Српског народа, и било је најјачи израз свеукупног смисла наше историје и њена регулативна идеја... Косово је показало да се наша историја одигравала на највишем плану, на трагичној и узвишеној граници небеског и земаљског, Божијег и људског... Баш Косово нас је учинило великим народом. Оно је наша трагична Голгота, али у исто време и наше народно васкрсење, духовно и морално.... Јер сама борба за Крст већ означава победу, без обзира на блиски исход борбе. Кроз Крст Часни је нама људима јављена слобода златна, слобода истинска и непроменљива, слобода у Христу, у Богу".

[1] Навешћемо о овоме и речи Растка Петровића (из 1924. г.): „Цар Лазар је пре свега тип народног светитеља. Ми држимо да без Хришћанства кнез Лазар не би постојао као тип у нашој поезији. Он, упркос величанствених радњи других личности, остаје средишна личност целога Косовског епа". — Такође и речи Радована Самарџића, изречене недавно (на Св. Саву 1989): „Срби су Косовску трагедију дочекали и надживели као народ озбиљног лика, духовно развијен, привржен својој вери и традицијама, са сопственим законима, морал[illegible]челима и установама свакидашњег живота. Они су имали снаге да, управо као пук (...)нез и властела су изгинули), прихвате тумачење, које је црквеног порекла, како се на Косову изгинуло због опредељења за Царство Небеско, јер се једино после тога могу очекивати васкрсење и будући слободан живот".

Да овако искаже своје духовно опредељење и пројави високу косовску етику могао је Српски народ благодарећи својој укорењености у живој традицији Православља, и стваралачком присуству у његовом црквено-народном организму православног духовног живота и благодатног искуства познатог као *исихазам*, који је заиста био душа Лазареве Србије. Исихазам је нарочито деловао из српских задужбина, цркава и манастира. У том погледу је и Лазаревића Србија била не мање задужбинарска од Немањићске. У овим задужбинама живели су исихасти, са великим бројем ученика, и они су деловали не само у народу, него и на дворовима српских великаша и особито кнеза Лазара и његових наследника, српских деспота. Упркос постепеном слабљењу и политичком пропадању државе, исихазам је доносио прави духовни ренесанс у култури, уметности, духовном животу. Исихасти су носили заставу борбеног отпора, не пасивне предаје непријатељу, и тај отпор био је првенствено у снази духа, у хришћанској филозофији живота, у универзалној духовности која ће ванредно оснажити православну самосвест Српског народа и чије вредности одолевају искушењима времена. Исихазам је био такав поглед на свет и људски живот који премошћује трансцендентални јаз између овога и онога света, и зато је исихастички доживљај људске судбине био оптимистички. Он не укида драму историјског живљења, али је преображава повезивањем за есхатолошким богочовечанским вредностима, истицањем тријумфа мученичке смрти за Христа и Царство Небеско. Тако се исихазам код Срба у доба Косова нашао у функцији црквено-народне самоодбране, пресудне за духовни опстанак Српског народа. (У новије време сажето је изложио исихастичко православно схватање света и живота, друштва и народа, културе и просвете отац Јустин Поповић у својој књизи „Светосавље као философија живота").

*
* *

Благодарећи оваквом свом Косовском опредељењу, Српски народ је после Косова, у вековима турског ропства, више пута понављао свој косовски подвиг — судбинско опредељење увек за тежу ствар, за драматично ношење свога крста. Чак и кад није било историјског изгледа на успех, Срби остају верни својој „судбини", свом Косовском завету. Иако су на Косову пољу изгубили битку са Турцима, Срби се још више од пола века одупиру освајачу и за једно време поново стичу самосталност. Под деспотом Стефаном Лазаревићем, касније уврштеним у Светитеље, и Бранковићима, од којих је такође неколико њих уврштено у сабор Срба Светитеља, Српски народ (током 15. и почетком 16. века) подиже неколико сјајних задужбина (Каленић, Манасија, Крушедол), показујући и даље да њих сматра својим најпречим и најзначајнијим делом. Ове задужбине се шире и преко Саве и Дунава, као што су то и Немањићи чинили, где су такође живели Срби исте вере и крви, и где сада, пред турском опасношћу, Срби прелазе у већем броју, носећи са собом и ширећи своју духовну православну културу и култ својих Светитеља, међу којима свакако и култ Косовских Мученика, који ће бити узор и надахнуће многобројним српским Новомученицима.

После коначног пада под Турке (пред крај 15. века) Српски народ у свим својим крајевима не напушта своје историјско памћење и не губи свој духовни, светосавско-косовски идентитет. Он се грчевито одупире исламизацији и са мученичком вером и надом подноси прогоне, пљачкања, скрнављења својих светиња и задужбина, мучеништво својих патријараха, свештеника и других виђенијих људи. Оно што у овим вековима ропства очувава интегритет српског духовног бића јесте Православље и национална историјска традиција, а и једно и друго су концентрисани око Српске Патријаршије и српских задужбина.

Први већи полет Српског народа у турском ропству дошао је са обновом Пећске Патријаршије 1557. године, под патријархом Макаријем Соколовићем, монахом из манастира Милешеве, где је већ три века почивало тело Светога Саве, које је у данима ропства постало опште поклоничко стециште и верско-национално надахнуће Срба из свих крајева. Култ Светога Саве са нетљеним телом у Милешеви, култ Светог Лазара Косовског са нетљеним телом у Раваници, као и седиште српских патријараха у Пећкој Патријаршији са нетљеним телима Светих Архиепископа и Патријараха — то су били непресушни извори једног и истог верског и националног надахнућа током векова ропства. Пећски патријарх Макарије Соколовић, у обновљеном седишту Патријаршије, у дограђеној припрати у Пећи, записује да је то „Света Велика Црква, Патријаршија Српска, часни Престо све Српске земље и западног Поморја и Северних страна", а нешто касније, у једном цетињском српском рукопису записано је (17. век) да је то „Велика црква Дома Спасова, која се зове Пећ, Архиепископија, општа Обитељ и пресветло сунце које сија и зрачи по целој земљи Српској". Слични записи говоре и о духовном и свенародном значају и манастира Студенице, Хиландара, Милешеве, Раванице, Крушедола, Цетињског манастира и других центара српског духовног и народног бића и живота у тешким вековима после Косова.

Значај обнове Пећске Патријаршије и тиме оживљења верских и историјских традиција Српског народа појавиће се ускоро у устанцима Срба крајем 16. века. После надмоћног ширења Турака према Западу (под Сулејманом Величанственим, 1520—66), чим је Турска почела да слаби (нарочито после поморског пораза код Лепанта 1571), Срби су почели да дижу устанке и придружују се западним хришћанским земљама у борби крста против полумесеца. Током аустријско-турског рата (1593—1606) Срби дижу устанак истовремено на два места: најпре у Банату (1594), на челу са вршачким епископом Теодором, кад су устаници на својим заставама истицали лик Светога Саве, а затим у Херцеговини под вођством митрополита Висариона. Оба устанка су убрзо угушена у крви. Турске репресалије тада нарочито су погодиле српске задужбине, међу првима манастир Милешеву, који су Турци опустошили на Велики Петак 1594. године. Из Милешеве је тада, по наредби султановој, велики везир Синан-паша (потурчени Албанац) однео тело Светога Саве и, проневши га кроз целу Србију, спалио га у Београду, на Врачару, 27. априла (10. маја) 1594. године. Али ово варварско злодело, уместо да застраши поробљени али непобеђени народ, само је у њему распалило светосавски дух и косовску етику.

ЗЛАТНИ ПЕЧАТ КНЕЗА ЛАЗАРА
на повељи манастиру Хиландару, из 1380. године

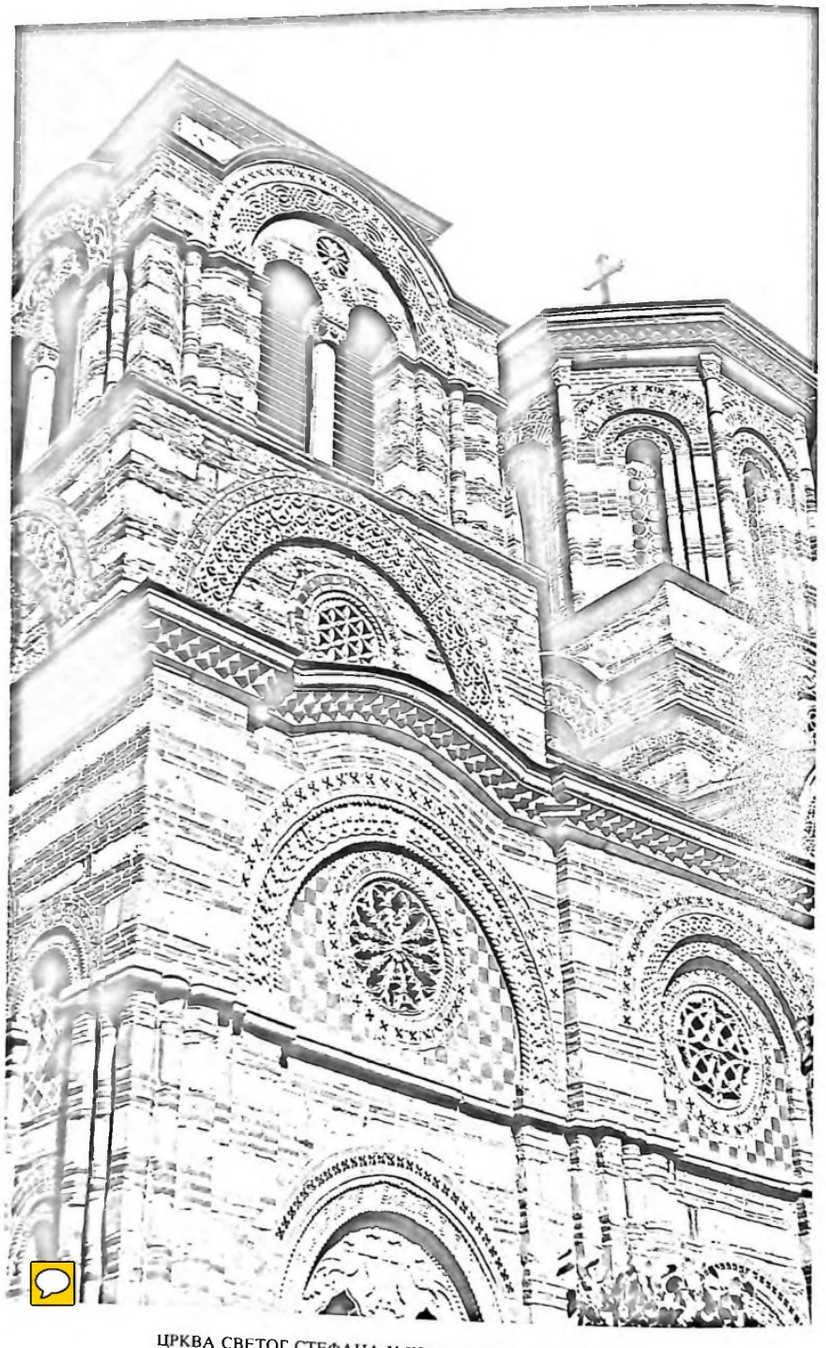

ЦРКВА СВЕТОГ СТЕФАНА У КРУШЕВЦУ — ЛАЗАРИЦА
Прва задужбина кнеза Лазара, сграђена око 1375. године

Од тројице српских патријараха који су у време Врачарске Ломаче управљали народом и Црквом, двојица су мученички пострадали од Турака: патријарх Јован Кантул († 1614) и патријарх Гаврило Рајић († 1659). Следећи патријарх био је Арсеније III Чарнојевић (1674—1706), који је после турског пораза под Бечом (1683) свестрано подржао српски општенародни устанак, чији је центар био Косово и Метохија, и са око 30.000 устаника придружио се аустријској војсци у њеном надирању ка југу. Уз помоћ српских устаника било је тада ослобођено Косово до Призрена и Скопља. Али, када је продор аустријске војске био сломљен (код Качаника 1690) и патријарх Арсеније III је морао повући свој народ на север (око 40.000 српских породица), да би се избегла турска одмазда, мада га је чекала тешка судбина српских егзодуса и сеоба (што је он потресно изразио и у својој познатој *Молитви*).

Срби из те своје Велике сеобе, како се она историјски назива, понели су са собом у нове крајеве и тело Светог Великомученика Лазара Косовског (најпре у Сентандреју и Будим, а затим у манастир Врдник, нову Раваницу у Срему). Тако су се Лазарев култ и заветна Косовска мисао за повратак и ослобођење Светиње своје постојбине само још више учврстили и проширили и на српску дијаспору. То је време када се умножавају српски летописи и родослови, када се штампају први *Србљаци* — Службе и Житија Србима Светитељима — и када кроз народ путују калуђери и гуслари који чувају и оживљавају духовно и историјско памћење у Српском народу. Како је правилно приметио песник Рајко Петров Ного: „Косово се селило са нама и за нама — и у простору и у времену. Као топоним оно је у разне крајеве посејано, до Далматинског Косова... Косово је сасвим извесно, и кад се то одмах не види, наш духовно најпродуктивнији *хронотоп*". Или како је то исто запазио Иво Андрић за Његоша (као „трагичног јунака Косовске мисли"), а што мањевише важи и за сваког Србина: „За њега је Косово један датум — и један простор — који утиче на све одлуке и решавања најконкретнијих питања. Он говори о Косову као о живом и пресудном фактору колективне и личне судбине... Косовска мисао је свуда, јер је он са собом носи, у очима којима гледа свет".

Косово за Србе није била само прошлост, „негдашње битије сербско и име", него је оно уопште „подлога народног мишљења о историји" (Миодраг Павловић). Притом не само о прошлости, него и о садашњости, и о будућности. Зато је оно било и остало надахнуће свих слободарских борби за ослобођење и самог Косова и свих Српских крајева од Турака, од Аустрије, од Немаца, од сваког завојевача и поробљивача. Тако, када је ускоро затим (1718—39) избио нови аустријско-турски рат, Срби су се опет дигли против Турака под вођством патријарха Арсенија IV Јовановића у Старој Србији и на Косову. У привремено ослобођеном Београду, Срби су одмах подигли своју задужбину — прву малу цркву на Врачару, у спомен спаљивања моштију Светога Саве, јер је то место добро запамћено у народу и свест о њему преношена је с колена на колено. Ускоро затим уследило је од стране турске Порте и укидање Пећске Патријаршије (1766), што ипак није успело да угуши дух Српске Цркве и заветну Косовску мисао код Срба.

Поткрај истога 18. века Срби су дигли нови устанак (Кочина крајина), али је и тај устанак, угушен у крви, био саможртвени подвиг Српског народа.

Српски народ је наставио да бије и даље свој незавршени Косовски бој. На освиту 19. века српско Косовско опредељење поново се пројавило, овога пута под великим Вождом Карађорђем Петровићем, који је означио „васкрс Србије". Устанике су на борбу за ослобођење подстицали и Српски Светитељи, Косовски Мученици. О томе сведочи и народна песма „Почетак буне на дахије", по којој „небом Свеци вргоше прилику, да се Србљи дижу на оружје", али сведочи, између осталога, и писмо травничког везира Мустафа-паше турској Порти (из марта 1806), у којем пише за Србе устанике: „Они су на све стране разаслали писма... и као што је некада (њихов) краљ Лазар изишао на Косово, и они ће сви на Косово изићи. Они стално држе у рукама књиге о историји споменутог краља, и он је велики подстрекач буне у њиховом разуму".

Српски народ овога доба пошао је у борбу за ослобођење Србије и Срба у свим крајевима упркос историјским околностима да је то немогуће, јер је Турска још била врло јака европска сила. Али, устаничку Србију носила је вера у правду Царства Небеског, па је зато Карађорђе на своје барјаке истакао Крст Часни, под којим су стајали и игумани, монаси, свештеници, као што су били Хаџи-Ђера и Рувим, проте: Атанасије Буковички и Матија Ненадовић, поп Лука Лазаревић, па нешто касније Хаџи-Мелетије Добошар и други. Многи од њих пали су као хришћански Мученици, као што је био Ђакон Авакум и четрнаесторо Београдских Новомученика за Веру Христову и име Србиново.

Одмах по ослобођењу Србије, које довршавају Милош Обреновић и каснији српски вођи и владари са народом, обновљено је и традиционално српско, светонемањићско и косовско задужбинарство. Карађорђевића и Обреновића Србија окитила се многим обновљеним или новоподигнутим црквама и манастирима, међу којима и црквама захвалницама и једном црквом Покајницом. Јер у Косовски завет Српског народа спада и страдање, али и хришћанско покајање, тај „најлепши цвијет људскога поштења". Убрзо затим почело је и свесрпско старање за подизање спомен-храма Светом Сави на Врачару, том новом Српском Косову. Тачно на 300-годишњицу спаљивања моштију Светитељевих било је образовано „Друштво за подизања Храма Св. Саве на Врачару", које је за свега седам дана подигло привремену малу цркву на Врачару, освећену 27. априла (17. маја) 1895. године.

Даље припреме за подизање већега храма омело је избијање Балканског рата, 1912. године, у који је Српски народ пошао ношен својим вековним Косовским заветом и опредељењем. У великом самоодрицању и жртвама, али и јунаштву за правду и слободу потлачене браће, Срби су коначно успели да тада сруше петвековни турски јарам и ослободе своје великомученичко Косово. Српски пак народ у осталим крајевима осећао се поробљеним и потлаченим од Аустро-угарске туђинске власти и, ношен Косовском мишљу и слободарством, тежио је своме ослобођењу. Како је то добро запазила Исидора Секулић, за Србе је „и аустријско владање било Косово, јер се Аустрија надовезала на Турску". Зато је српски писац Петар Кочић називао и Аустрију и Турску сличним именима: Биринђи и Ињинђи.

У Првом светском рату, 1914. године, Србија је опет стављена у сасвим неравноправне услове, али она и тада одбија аустро-угарски ултиматум, опредељује се за Царство Небеско и прихвата борбу са моћном Хабсбуршком империјом, као библијски Давид са Голијатом. Огромне жртве поднео је тада Српски народ, не само у борбама него и у аустро-угарским логорима и тамницама. На Косову и Метохији је страдање Срба такође било велико, као и српских светиња и задужбина. По завршетку рата и стварању уједињене Југославије (1918), код Срба се обнавља акција за подизање Спомен-храма Светом Сави на Врачару, али и бројних других спомен-храмова српским жртвама изгинулим за ослобођење Косова и поробљеног Српства (у Ђаковици, у Лазаревцу и другде). Обновљен је такође стари задужбинарски дух српски, чији су носиоци у ово време били нарочито краљ Петар I, са својом задужбином на Опленцу, и патријарх Варнава Росић, који ће и сам пасти као исповедник за Православље и Српство.

Само две деценије затим дошли су трагични догађаји Другог светског рата, када се Српско Косово и његова трагедија протегла над Србима од Косова до Јадовна. Пред највеће своје страдање у новијој историји, Срби су поново испољили своје живо осећање Косовског опредељења за Царство Небеско. 27. марта 1941. године, када је тадашња Југославија била уцењена да прихвати Тројни пакт са фашистичким силама Осовине, Српски народ је то свенародно одбио: у његово име патријарх Гаврило Дожић објавио је преко београдског радија: „Приволели смо се опет Царству Небеском, то јест царству Божије истине и правде, народне слоге и слободе. То је вечни идеал, ношен у срцима свих Срба и Српкиња, чуван и разгореван у светилиштима наших православних задужбина".

*
* *

Тако се још једном показало на делу да је идеја Косовског опредељења трајно присутна у историјској и духовној судбини Српског народа. Тадашње привољевање Царству Небеском стајало је Србе на стотине хиљада живота, само међу недужним становништвом, због једине кривице што припадају православном, светосавском и косовском народу. Карактеристично је да је Српски народ тада страдао заједно са својим светињама, светим моштима и храмовима и задужбинама, у којима је клан и спаљиван, али је управо зато са тим истим светињама и надживљавао ово ново своје Косово и поново васкрсавао. Тада је, по Промислу Божијем, опет спашено свето тело Св. Великомученика Лазара Косовског и пренето из мученичког Срема у Саборну цркву у Београд, где је затим сав Српски народ долазио деценијама на поклоњење.

Сада, када градимо величанствени Спомен-Храм на пепелу спаљених моштију Светога Саве на Врачару, посвећујемо га истовремено и као споменик пострадалом великомученичком народу великог Косовског завета и опредељења. У исто време, славимо и 600-годишњицу мучеништва Косовских Мученика на челу са Светим Кнезом Лазаром, чије су Свете Мошти кренуле на похођење свога народа по Срему, Босни и Србији и стићи ће за 600-ти Видовдан на Великомученичко Косово, у цркву Грачаницу.

Јер тамо, на Косову, и данас траје Косовски бој и Косовска драма Српског народа, ваљда зато што „Косово нити је престало нити је нестало, нити ће икада док је нас“ (Исидора Секулић).

И за данашње Косовске Србе може се рећи оно што је песник Бранко В. Радичевић рекао (1965. године) за првомученика и сведока Христовог — Светог Јована Грачаничког:

„Све сами Срби ... што пост Божји посте,
иконе штују, веру држе и већ хиљаду година ратују
од Косова поља до Косова поља — за земљу своју".

А Српска је земља и Српско Косово — *Крст Часни и слобода златна*, то јест трајне и непролазне вредности Царства Небеског. Српски Косовски подвиг и борба били су и бивали увек, а то и данас остају: *да народ душу своју не изгуби*. Јер, по истинитој речи Христа Богочовека: „каква је корист човеку — и народу — ако сав свет задобије, а душу своју изгуби“ (Мт. 16, 25—26). Зато је, по српском песнику Шантићу, Косовско опредељење Српског народа и његов историјски пут — *пут Богочовека*.

ЈОВАН МЕЈЕНДОРФ

„О ВСЈЕХ И ЗА ВСЈА“
„ЗА СВЕ И РАДИ СВИХ“

Крсна жртва Господа Исуса Христа јесте жртва „за све и ради свих“. Као Творац света — света сада палога — Он обухвата „све и сва“ својом љубављу, и умире за све. Но жртва Његова била је принета у конкретним историјским околностима. Он је пострадао „за време Понтијског Пилата“. Распели су Га његови савременици, и Он је њима био издан од својега, од свог изабраног ученика. Онима који у Њега верују Он је заповедио да „узму крст свој и иду за Њим“ — такође у њиховом конкретном животу. Зато је немогуће бити хришћанин не окусивши стварност Крста.

Истина, искуство страдања и смрти познато је и светским људима, неверујућима у Христа. И они често храбро умиру... Њима је познат идеал стоицизма, морална лепота издржљивости и трпљења. Није само нама, хришћанима, откривена тајна Христових страдања, која је поднео не само за себе, или само за неке, него управо „за све и ради свих“. Отуда, када се у светој тајни Крштења крштавамо „у смрт Христову“ (Римљ. 6, 3), ми тада примамо за себе ту Тајну, приопштавамо се Његовој смрти и самим тим стичемо наду да ћемо с Њим васкрснути.

Сваки човек-хришћанин призван је да доживи свој лични крсни пут, не само као пут страдања — мада је страдање неизбежно —, него и као пут спасења. Сваки народ, у мери у којој себе осећа хришћанским народом, такође има свој крсни пут без којега му нема спасења. У светском смислу, само се спољашња победа и спољашњи успех сматрају као обележје „славе“ и као разлог за горђење и самохвалисање. Али у хришћанском смислу, спољашњи пораз и смрт — ако се схватају и доживљавају у светлости Христовој — могу бити истински знаци духовне победе, наде на живот вечни и дар истинске, Божије славе. „Сада се прослави Син Човечији“, рекао је Господ на вечери, пред своје страдање (Јн. 13, 31).

У историји Српског народа било је много успеха и људских достигнућа. Сам велики „Српски учитељ“, Свети Сава, био је успешан државни и црквени делатник. У историјским условима необичне сложености, њему је успело не само да добије признање независности Српске Цркве од Васељенског патријарха — изгнаника у Никеји (1219. г.), него и да сачува Православље свога народа, установивши, заједно са својим братом Стефаном Првовенчаним, неопходну дипломатску равнотежу између Западног и Источног света. Али,

духовним искуством он је знао да Царство Христово — „није одавде“ (Јн. 18, 36), и зато је сав живот стремио ка монаштву, тј. управо ка крсном путу. Напустивши архиепископску катедру 1234. године, он је учинио поклоничко путовање на изворима Хришћанства — у Јерусалиму, Синају и Египту. Он је такође знао — као архијереј Цркве католичанске — да је био призван да служи не само својој Српској Цркви: свим својим служењем он је изразио лојалност грчком Православљу, а на крају живота могуће да се, путујући на Исток, постарао за признање братске Бугарске Трновске патријаршије, које је било постигнуто 1235. године.[1] После његове смрти у Трнову, исте те 1235. године, Светог Саву поштује сво Православље као истинског Оца Цркве. Но хришћански „крсни“ смисао његовог живота — живота „у Богу“ а не у овом свету — био је симболички указан још и тиме што је његово тело, поштовано у манастиру Милешеви, било спаљено од Турака 1594. године. Силе „овога света“ нису се смириле пред силама Духа!

Током једног и по века после смрти Светог Саве, историја Српског народа и Српске Цркве имала је своје славне странице — славне у културном и политичком, „световном“ смислу. Цар Душан достигао је врхунац славе, узевши 1346. године царску круну и маштајући о заузимању и самог Цариграда. Архиепископ Пећки Јоаникије, наследник Светога Саве, узео је за себе чин патријарха и чак се почео називати „патријархом Срба и Грка“, јер је Душаново царство укључило у себе и неколико митрополија Северне Грчке.

Али, политички успех Душановог царства није надживео самога цара. Царство се разделило на неколико самосталних држава. Отоманско напредовање није наишло на озбиљније препреке. Пораз који су Турци нанели војсци краља Вукашина и деспота Угљеше на Марици (1371) и, на крају, битка на Косову пољу (1389) донела је крај српском — и уопште хришћанском — владању на Балкану.

Ти догађаји су општепознати. Но ја бих хтео да укажем на два развитка, који су се у историјским околностима, у време Косовске битке, показали као духовне победе, а не порази. То је нови успон монашког, исихастичког покрета и ново оживљавање хришћанске уметности.

У Византијском свету препород „умног делања“ и уопште „исихастичког“ усмерења у монаштву био је већ духовни одговор Православља на латинску окупацију Константинопоља (1204—61). Тај препород је био повезан са новим интересовањем за предања Палестинског и Синајског монаштва. Управо у 13. веку, Јерусалимски монашки *Типик* манастира Св. Саве Освећеног почео је у целом православном свету да замењује *Типикон* Велике Цркве (Цариградске). На врховима јерархије Константинопољске Цркве личности патријарха Св. Атанасија I (1289—93 и 1301—11) и митрополита Св. Теолипта Филаделфијског (крај 13. века) поштоване су с правом од Св. Григорија Паламе као надахнитељи исихазма.[2] На Балкану је исихастички покрет повезан

[1] Ср. Ст. Станојевић, *Свети Сава и пројлас буіарске пашријаршије*, Гласник СКА, 156, Београд, 1933, стр. 171 и даље.

[2] *Triјage*, у заштити свештено-безмолствујућих (ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων) изд. J. Meyendorff, 2 ed. (Louvain, 1973), I, 2, 12; II, 2, 3. — О патријарху Атанасију види А.-М. Talbot, *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials. An Edition, Translation and Commentary* (Washington, D. C. 1975), and J. C. Boojamra, *The Ecclesiastical Reforms of Patriarch Athanasius of Constantinople* (Thessaloniki 1982). О Теолипту види S. Salaville, *Formes ou méthodes de prière d'après un Byzantin du XIVe*, *Echos d'Orient*, 39 (1940), pp. 1—25 — Текстови Св. Теолипта налазе се у „Добротољубљу“; ново, критичко издање припрема о. *Robert E. Sienkiewicz*, Toronto.

са именом Преподобног Григорија Синаита (1255—1346), који је основао манастир у Парорији, у Јужној Бугарској. Већ је сам Свети Сава несумњиво био лично повезан са тим „источним“ утицајем на православно монаштво, али је ширење исихазма у Србији добило нову снагу управо у другој половини 14. века. Покровитељство цара Душана указано светогорским манастирима изразило се у српској „хегемонији“ (преовладавању) на Атону, а тим самим и у усвајању од стране Срба традиција Атонског монаштва. Дела Св. Григорија Паламе превођена су на словенски језик управо у српској редакцији.[3]

Највише се осетио исихастички покрет у северној, „Моравској Србији“, где је, после пораза на Марици, српска православна култура још једном процветала за време владавине кнеза Лазара (1371—1389). Тамо су подигнути нови манастири, преводила се и преписивала дела Светих Отаца, која су посвећена „умној молитви“.[4] Тамо су се преселили ученици Св. Григорија Синаита, Преподобног Теодосија и Јефтимија Трновског и они су са собом доносили духовно и литерарно наслеђе исихазма. Један од најистакнутијих досељеника био је Преподобни Ромило Видински и Раванички (преминуо око 1376), ученик Григорија Синаита и бивши пароријски монах.[5] Ускоро после 1371. године Свети Ромило се настанио око манастира Раванице и постао је учитељ монашких подвига за многе друге. Са доласком монаха из Парорије и Килитарева, пише Д. Обољенски, српски манастири, основани у удаљеним крајевима земље, посветили су се созерцательном (исихастичком) животу. У шумовитим брежуљцима око Јужне Мораве, српско монаштво, прихвативши мистичко богословље и унутрашњу молитву исихаста, сасвим се укључило у позно-византијску традицију и, пред само турско освајање, усред социјалних потреса, посветило се виђењу „нестворене светлости, преображеног света“.[6]

Двојица старaца — исихаста били су нарочито лично блиски кнезу Лазару. Били су то старац Исаија Хиландарски и Преподобни Никодим Тисмански.

Исаија је био родом из Сереза, тј. из јужног кнежевства, које се до 1371. године налазило под влашћу Јована Угљеше. Још од цара Душана био је назначен за игумана руског светогорског манастира Св. Пантелејмона.[7] Био

[3] Види К. Иванова-Константинова, *Някои моменти на Бъіларо-византийскиіе связи, Старобъіларска литература* I, Софија 1971, стр. 209—242.

[4] В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, стр. 118—129; Ђ. Трифуновић, *О неким појавама у српској књижевности уочи подизања Манасије* (Крушевац 1969). Види такође В. Розанов, *Синайцы в Сербии*, Byzantinoslavica, I, 1929, стр. 16—20, и нарочито А. Е. Тахиаос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, у зборнику О кнезу Лазару, Београд 1975, стр. 93—100.

[5] Оригинални грчки текст *Житија* Преподобног Ромила, састављен од другог ученика Григорија Синаита, Григорија Горњачког, издао је F. Nalkin, *Un ermite des Balkans au XIVe s.*: La vie grecque inédite de Saint Romyle, Byzantion 31 (1961), pp. 111—147; стари словенски превод код П. А. Сырку, „Монаха Григория житие Преподобнаго Ромила“, *Памятники древней письменности и искусства* 136, Спб. 1900.

[6] *The Byzantine Commonwealth*, London 1971; герг. Crestwood, N. Y., p. 304.

[7] Види В. Мошин, Житие старца Исаии, игумена русского монастиря на Афоне, *Сборник русскоіо археолоіическоіо общества в Юіославии* 3, Београд 1940, стр. 125—167.

је писац не само преведених са грчкога, него и оригиналних дела, међу којима, изгледа, и *Житија* Литовских Мученика: Антонија, Јована и Евстатија, које је 1347. године убио Олгерд Литовски, а канонизовани су 1374. године.[8] Али најважније остварење старца Исаије био је његов потпуни превод списа Дионисија Ареопагита (завршен 1371) — једног од основних споменика хришћанске мисли, који је извршио огроман утицај на средњовековну мисао на Истоку и на Западу. До Исаијиног превода текст „Ареопагитика" био је познат Словенима само у одломцима.[9] Сам је старац себи давао довољно рачуна о великим тешкоћама око превода. У своме предговору овом преводу он признаје да је грчки језик — „уметнички" и „врло вешт", јер су се њиме користили многи мудраци и филозофи, а код Словена је било мало ревнитеља мудрости, и зато је њихов језик лишен „вештине". Али, враћајући се идеологији Светих Кирила и Методија, старац Исаија такође тврди са свом силином да је Словенски језик створен Богом и да је све што је Бог створио „врло добро", те је отуда и мудрост Арепагита изразива такође и на словенском.[10]

Исихазам, као познање Бога и као васељенско искуство Православља, који је тако јарко изражен у личности старца Исаије, пројавио се такође и у делатности Преподобног Никодима Тисманског. Син оца Грка и мајке Српкиње, Преподобни Никодим је био сродник по мајци кнеза Лазара.[11] Примивши монаштво на Атону, у манастиру Хиландару, он је постао славан као „тумач речи", тј. као искусни преводилац са грчког на словенски језик. Дошавши у Србију на позив кнеза Лазара, он је затим основао манастире у Водици и Манастирици, а касније, користећи и даље подршку кнеза Лазара и такође Влашких господара, постао је оснивач манастира Тисмана у Влашкој, где је и скончао 1406. године. Позната је његова преписка са Трновским патријархом Светим Јефтимијем, на теме богословске и етичке, из чега се види да монаси-исихасти нису били само созерцатељи и аскете, него и ревносни учитељи балканских народа у истинама Православља, које је сједињавало Грке, Србе, Бугаре и Румуне у једно схватање и доживљај хришћанске благовести и у јединство црквеног живота.

Њихова ревност за црквено јединство и блискост према кнезу Лазару особито је јасно изражена године 1375. Као што је познато, проглашење Српске Патријаршије од стране цара Душана, 1346. године, повукло је са собом раскол са Константинопољским патријархатом. Раскол је био изазван не толико установљењем нове патријаршије у Пећи — уз подршку Трновског патријарха, Охридског архиепископа и Атонских манастира, али без благослова Константинопоља —, него и тим фактом што је Пећски патријарх присвојио себи

[8] Види J. Meyendorff, *Byzantium, Moscow and Lithuania in the Fourteenth Century: The tree Lithuanian in literature and iconography*, Eikon and Logos (Festschrift Onash), Halle 1981, pp. 179—197; and: *Byzantium and the Rise of Russia. A study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*, Cambridge 1981, pp. 187—8.

[9] Види H. Keipert, *Velikyi Dionisie sice napisa: Die Udersetzung von Areopagita — Zitaten Euthymius von Tarnovo*, Тырновска Книжевна школа, София 1980, стр. 326—350.

[10] Текст „прогласа" написан старцем Исаијом у преводу код Љ. Стојановића, *Стари српски записи и натписи* 3, Београд 1905, бр. 4944.

[11] О Преподобном Никодиму види I. D. Landat, *Nicodim, élève et continuateur spirituel d'Euthyme de Trnovo*", Тырновска Книжевна школа 2, стр. 169—176.

јурисдикцију над митрополијама грчких територија које је освојио Душан.[12] Године 1375. питање тих митрополија већ је било срећено, пошто их је деспот Угљеша још 1368, пре своје смрти у Маричкој битци (1371), вратио у јурисдикцију Цариградске патријаршије.[13] Али општење између Пећске патријаршије, која се налазила у северном кнежевству кнеза Лазара, и Константинопоља није било васпостављено. У своме казивању о патријарху Сави IV, ученик и настављач архиепископа Данила II, пише да „кир Исаија, видећи неразрешеност овога зла (тј. раскола), распаливши се божанском ревношћу, дође кнезу Лазару и каза му о тој ствари... А кнез Лазар, будући богољубац и украшен многим врлинама... посла старца кир Исаију патријарху Српском Сави, и овај дошавши умоли га за ово разрешење".[14] Главна заслуга за васпостављање црквеног мира припада „ревносноме" старцу Исаију, а такође и „богољубивом" кнезу Лазару. Патријарх Сава се углавном пасивно саглашава. Даље казивање потврђује такође водећу улогу групе монаха којима руководи Исаија. Група укључује у себе и Преподобног Никодима — сродника кнежевог — и такође бившег „протоса" Свете Горе Теофана. Монаси одлазе најпре на Атон, а отуда у Цариград, где на челу Велике Цркве стоји један други и славни светогорац, ученик Св. Григорија Паламе, патријарх Филотеј Кокинос, „муж добродетељан и премудар", као што о њему пише аутор *Житија* Саве IV. За Филотеја, Исаија и његови сапутници су „своји" људи, ревнитељи богословља о Таворској светлости и, по свој вероватноћи, људи њему лично познати по заједничком животу на Светој Гори и по литерарно-преводилачкој делатности. Он их прима „са великом чашћу" и, на њихову молбу, скида „забрану и одлучење" и прима их „у општење и саслуживање". За Исаију је речено посебно да „беше врло возљубљен патријарху" и да „њега ради" Патријарх и Синод дарују Србима право да имају „Патријарха самовласног и никоме потчињеног". Посланици Филотејеви, „свештеноиноци" Матеј и Мојсије, бивају упућени у Призрен и тамо, на гробу цара Стефана Душана, скидају све раније забране, наложене на Српску Цркву.

На Косову Пољу, 1389. године, пропало је кнежевство кнеза Лазара и сам Свети Кнез умро је као хришћанин и мученик. Но духовни капитал, сакупљен кроз векове и са особитом снагом пројављен у духовном животу Србије крајем 14. века, остаје као опште наслеђе не само Срба, него и свег Православља.

Те живе снаге још ће се пројавити у северној Србији, под влашћу деспота Стефана Лазаревића (1389—1427). После битке на Косову Пољу и турског заузећа Трнова (1393), монаси, писци, иконописци са свег Балканског полуострва нашли су код њега уточиште и њихова делатност донела је ту много плода. По речима савременика Константина Филозофа (Костеничког), благочестиви Деспот је потпомогао порасту „цветајућег Православља".[15] Тамо су

[12] Биле су то митрополије Меленикска, Филипска, Христопољска, Серска, Драмска, Верријска, Лариска, Навпактска и Јањинска. Види В. Мошин, *Свети патријарх Калист и Српска Црква*, Гласник Српске патријаршије 9, Београд 1946, стр. 196.

[13] Miklosich—Müller, *Acta patriarchatus Constantinopolitani*, I, 553—5.

[14] *Живоћи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866 (репринт, Лондон 1972), стр. 281—2; о тим догађајима види такође Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске Цркве*, Минхен 1962, I, стр. 186—9.

[15] Сказаніе о пис'менех, XVII, 142.

исликаване фреске манастира Раваница (око 1378), Каленића (1413—17) и Манасије (1406—18). Такозвана „Моравска" школа црквеног живописа очувала је везе са византијским светом и са традицијом палеолошке уметности, но она је такође пројавила и специфично српске облике духовне лепоте и аристократизма.

Управно је тамо „философ" Константин Костенички[16] написао своје преводе са грчкога (напр. превод Тумачења на *Песму над Песмама* Блаженог Теодорита Кирског), и такође написао је *Житије* Деспота Стефана. Но Константин је особито знаменит по своме ауторству „*Сказанија о писменах*", тј. огледа о својеобразној философији словенског језика. Та философија, која се у основном везивала са литургијском и језичком реформом патријарха Јевтимија Трновског, позивала је на *тачност* у преводима са грчког и на *једнообразност*. Циљ аутора је да се искорене дијалектичке разноликости, које су почеле да преовладавају у рецензијама словенскога језика — бугарској, српској и руској. За Константина, јединство вере било је неодвојиво од језичког јединства, те отуда својеврсно уздизање словенског језика на обједињујућу функцију, какву је имао латински језик на Западу.

Константин се родио око 1380. године у Бугарској, постао монах у манастиру Бачково (где је умро прогнани од Турака патријарх Св. Јевтимије), али је око 1410. године прешао у Србију. У Београду, новој престоници Деспота Стефана, служио је као преводилац на двору и испуњавао је Деспоту Стефану дипломатске мисије (можда је чак ишао и у Русију). Управо на тој дужности он је израдио своју „језичку" идеологију, која изражава мисао о *важности речи*, која објављује Божанску Истину и обједињује православне у једном духовном животу у Богу.

У светлости свега великога и светлога, што је сакупљено у хришћанској култури средњовековне Србије, трагедија Косова није могла бити коначни пораз. Дела Светога Саве, преводи Старца Исаије, наслеђе православног једеинства завештано исахистичким покретом 14. века, вечна лепота која се одржавала на фрескама српских манастира — све се то показује као истинска духовна победа и основа за препород, не само православне Србије, него и за све оне који су се приопштили у Крштењу — кроз смрт и васкрсење са Христом — Светлости вечнога живота.

(Превод с руског А. Јевтић)

[16] Види нову и врло обавештену студију о Константину Философу: H. Goldblatt, *Orthography and Orthodoxy. Constantine Kostenicki's Treatise on the Letters*, Studia Historica et philologica XVI, Firenze 1987.

Протојереј Јован Мејендорф је декан Световладимирске Духовне академије у Керствуду, Њујорк. — А. Ј.

МИЛИЦА ГРКОВИЋ

О ИМЕНИМА У ПОРОДИЦИ КНЕЗА ЛАЗАРА

На основу средњовековне литературе може се закључити да је значењу и избору личних имена придавана велика важност и да се водило доста рачуна какво ће име новорођенчету бити одабрано. О томе сведочи Доментијан, веома цењен средњовековни књижевник у биографији Светога Саве: „А Богом дарованога сина крстивши у име оца и Сина и светога Духа, нарекоше му име Растко, који ће заиста веома узрасти божанственим добрим делима, и то не само он, него ће и своје отачество привести на велику побожност, и довршити недовршено од својих родитеља..."[1] Ово средњовековно казивање о вези имена *Растко* и глагола *расти* потпуно одговара истини, јер је за ово име узета основа поменутог глагола као у именима *Растислав, Растиц, Растоје*. Стефан је често име у владарским средњовековним породицама, а то се нарочито запажа код Немањића. Свети Сава, као биограф свога оца Стефана Немање овако објашњава очево име *Стефан*: „Зато га и Бог преузнесе, и дарова му име које је више од сваког имена. Његову имену сви се народи поклонише."[2] Архиепископ Данило казује о рођењу и крштењу сина Уроша I и краљице Јелене: „Узевши Богом дарованога им сина, пород добре вере, донесоше га у цркву Господњу, и учинише све обично о детету по божанственоме закону, даровавши му бању светога крштења, и крстивши га у име Оца и Сина и светога Духа и дадоше му име Драгутин, који ће заиста бити драг и угодан Богу у сваком добром делу и који ће толико узрасти целомудреним умом."[3]

Судећи по овим примерима, неоспорно је да је и у породици кнеза Лазара придаван значај избору личних имена. Свакако да је било доста мотива за њихов избор, али данас није могуће све сагледати.

О прецима кнеза Лазара не зна се много. Према оскудним подацима који су забележени, кнежев отац је био Прибац Хребељановић из Прилепца код Новог брда.[4] Он је био значајна личност на двору цара Душана, обављао је посао логофета, слуге или пехарника. На основу патронима *Хребељановић*, може се закључити да се дед кнеза Лазара звао Хребељан, за кога не постоје

[1] Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, Београд 1938, стр. 28.
[2] Свети Сава, *Сабрани списи*, Просвета — Српска књижевна задруга, Београд 1986, стр. 98.
[3] Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935, стр. 12—13.
[4] Подаци о именима узети су из књиге *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Нова књига, Београд 1987,

поуздани историјски подаци. Зна се још да је једна Лазарева сестра имала име *Драгана* и била удата за челника Мусу.

Лично име *Хребељан* било је доста често у Србији и Босни, а носили су га и племићи и обични људи. Основа имена је *хреб* што значи *стабло, пањ, дебло дрвета*. Истог порекла су савремена презимена *Реба, Ребац, Ребић, Хребац, Хребак, Хребан*. Ово су потврде да су у прошлости имена са поменутом основом била доста распрострањена.

Прибац, име које је имао отац кнеза Лазара било је у средњем веку често име словенског порекла у коме се налазила иста основа као у именима *Прибислав, Прибимир, Прибач, Прибо* итд. Иста основа је и у имену *Прибина* које је имао чувени словенски кнез, а то је једно од најраније забележених словенских имена. Име Лазареве сестре у основи има придев *драг* који се налази у великом броју имена словенског порекла као: *Драган, Драгић, Драгојло, Дражко, Драгутин, Драгомир, Драгослав* итд.

Дакле, познати сродници кнеза Лазара носили су имена словенског порекла која су се често јављала у народу.

Изузетак представља име *Лазар* које је јеврејског порекла 'El'āzār што значи „Бог је помоћ". У најранијим старословенским споменицима јавља се у варијанти *Лазор*. У средњовековним српским споменицима то име није нарочито распрострањено. Од њега постоји низ хипокористичних облика као: *Лаза, Лазо, Лака, Лакић, Лала, Лаша* итд. У владарској кући Немањића ово име није било познато и није било знано у круговима старије српске властеле.

Браком Лазара и Милице остварују се породичне везе старе владарске породице Немањића и нове властелинске породице Хребељановића. У том браку рођени су: *Мара, Стефан, Вук, Драгана, Теодора, Јелена, Оливера*. Тешко је прецизно утврдити разлоге за избор ових имена с обзиром на чињеницу да нису позната сва имена Лазаревих предака. Међутим, доста је вероватно да је име *Стефан*, једно од најчешћих имена у средњовековној српској владарској династији изабрано за првороћеног сина с жељом да му се унапред назначи пут владара који је преко мајке био везан за лозу Немањића. Име и другог сина *Вук* има такође извор у кући Немањића. Мати Вукова Милица је директни потомак Вука (Вукана), сина Немањиног и краља Зете. Сасвим је прихватљива мисао да су имена младих кнежевића одабрана у жељи да поред имена наследе углед и значај својих именењака из династије Немањића. У историји није утврђено да ли се Лазарева кћер удата за бугарског цара Ивана Шишмана звала Мара или Драгана. Постоје два разлога која иду у прилог мишљењу да јој је било име Драгана. Први разлог је што су Лазар и Милица имали кћер Мару удату за Вука Бранковића, а није познато да су се сестрама могла давати иста имена. Други разлог лежи у имену Лазареве сестре удате за челника Мусу за коју се зна да јој је било име Драгана, па је разумљиво да је по њој могла добити име. Женско име *Теодора* је из хришћанског календара забележено и раније у владарским породицама. То име је имала мајка цара Душана. Лазарева кћер Оливера највише позната по томе што је била удата за турског султана Бајазита, вероватно да је била међу првим женама с овим именом. Име *Оливера* начињено је према мушком имену *Оливер* које је доста распрострањено у средњовековној Србији. Стварање женског имена према имену познатог јунака

из прича о Карлу Великом указује да су на двору кнеза Лазара те приче биле познате. Јелена, жена Ђураја Страцимировића и Сандаља Хранића, носила је календарско име које је било доста распрострањено у средњем веку у многим владарским породицама.

Из изложеног се може закључити да су имена синова кнеза Лазара и кнегиње Милице спона између династије Немањића која се гасила и нове која се рађала да спасава српски народ.

Важно питање је такође колико је оснажена кућа кнеза Лазара оставила своја имена у наслеђе новим владарским породицама које су биле са овом кућом у сродству. Лазарева сестра Драгана и челник Муса дали су своме сину име Лазар, свакако по ујаку Лазару с којим је заједно изгубио живот на Косову. Име другог сина Стефана може се повезати с низом ових имена у владајућим кућама у средњем веку. Деца Лазареве кћерке Маре и Вука Бранковића продужетак су куће Лазаревића. Њихова имена показују изразито чување породичне традиције и једне и друге гране. Брат Вука Бранковића звао се Гргур. Историјски споменици сведоче да је у средњем веку то име било доста ретко. Син Вука Бранковића такође добија име *Гргур* што је очигледан знак чувања породичне традиције, а не случајност. Други син се звао Лазар као деда по мајци, што је очигледан доказ утицаја те породичне везе. Ђурађ Бранковић, кнез и деспот својим бројним потомством ојачао је породицу Бранковића. Имена његове деце јасно показују да се традиција у чувању имена негује. Кћер Мара добија име бабе, ћерке кнеза Лазара. Син Гргур је управо трећи Гргур у породици Бранка Младеновића. Син Лазар је такође трећи Лазар, дакле могао је имати име свога стрица или славнога прадеде. Име *Стефан* код Бранковића јавља се још у неколико генерација. Такође се понављају у новим генерацијама и имена *Вук, Мара, Милица и Јелена*.

Имена која се кроз генерације наслеђују нису само знак чувања породичне традиције него и знак поштовања за родоначелнике који су били спона Бранковића за снажну династију Немањића.

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

КНЕЗ ЛАЗАР КТИТОР ХИЛАНДАРА

Постојање ктитора и ктиторских права у српској средњовековној држави привукло је пажњу многих научника, који су настојали да ову проблематику свестрано размотре. У својим истраживањима Сергије Троицки је дошао до закључка да се под ктиторима на подразумевају само оснивачи појединих црквених установа, ма да су они то најчешће и били, па ни њихова права не би требало сводити на „оснивачка права".[1] Према краткој дефиницији истог научника: „Ктиторско је право скуп права и обавеза, који припадају власнику имовине, намењену користи цркве".[2] Власник такве имовине није имао неку материјалну корист од ње, већ је све то у начелу било препуштено црквеној установи. По начину стицања ктиторско право је могло бити: „1) оригинерно и 2) дериватно".[3] Први начин се могао прибавити: „а) путем оснивања ктиторске установе б) путем обнављања и в) путем повластице".[4] За разлику од првог начина, дериватна ктиторска права се прибављају посредством предаје од једног ктитора другом, путем поклона, наслеђства, замене и одражајем. Онај ктитор који је основао црквену установу називао се с разлогом „први" ктитор, а сви остали који су долазили после њега називали су се „други" или „нови" ктитори. По својој садржини ктиторска се права могу разврстати у четири групе: на статутарна, административна, имовинска и ритуална. Ова последња су по закључцима С. Троицког представљала „главни део ктиторских права и имала су почасни карактер".[5] Међу ритуалним правима на прво место долази право на помен, затим, право на сахрану у храму ктиторије, потом, право на портрете у храму и најзад, право на угледно место у храму и црквеним поворкама.

Дуже задржавање на резултатима до којих је дошао С. Троицки било је неопходно због тога да би се бар у општим цртама обележила садржина ктиторских права, а још више због тога да би се уочиле карактеристичне специфичности ктиторских права у Хиландару. Да би се ове особености потпуније осветлиле, потребно је да се најпре укаже на начин прибављања „оригиналних" ктиторских права у овом познатом и веома поштованом српском манастиру

[1] С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији*, Глас СКА, 168, Београд 1935, 84.
[2] С. Троицки, *Ктиторско право*, 81.
[3] С. Троицки, *Ктиторско право*, 94.
[4] Вид. нап. 3.
[5] С. Троицки, *Ктиторско право*, 120.

на Светој Гори. У науци је одавно утврђено да су за подизање Хиландара најзаслужнији Стефан Немања и његов син Сава, па се због тога они обично у литератури називају и ктиторима овог манастира. Не треба ни сумњати у њихове велике заслуге, али ако би се по савременим мерилима ценило ко је заслужнији, онда би се с разлогом предност дала св. Сави, који је тада био млађи и покретљивији од св. Симеона. Но без обзира на фактичко стање у изворима који су савремени подизању Хиландара, о ктиторима и ктиторским правима се нешто другачије говори.

Када је Стефан Немања основао и практично из темеља подигао манастир Хиландар, уз најтешњу сарадњу са сином Савом, издао је и оснивачку повељу у којој се поводом тога каже: „Изиђох из отачаства свога у Свету Гору, и нађох манастир некада бивши, звани Хиландар, Ваведење свете и преславне Владичице наше Богородице, где не беше камен остао на камену, но сасвим развађен. И потрудивши старост своју, уз помоћ сина ми великога жупана Стефана, удостоји ме Владика мој да му будем ктитор".[6] У наведеном одељку манастирске повеље Немања недвосмислено каже да је он лично постао ктитор Хиландара, додуше уз помоћ свог сина великог жупана Стефана Немањића. О Сави који је тада био с њим нема ни речи, што се може и разумети и објаснити пошто је Сава по свој прилици и саставио оснивачку повељу, па је из скромности изоставио своје заслуге. Оне су савременицима и потомцима биле веома добро познате и нису пале у заборав. О ктиторским правима Стефана Немање на сличан се начин говори и у Хиландарском типику, који је такође саставио св. Сава. Једном одредбом типика наређује се монасима: „Светло и са свеноћним бденијем треба да славите успомену трисветога и увек спомињаног оца нашега и ктитора кир Симеона монаха".[7] И у Житију св. Симеона које је написао његов син Сава, за Немању се кратко каже да је „блажени отац наш и ктитор господин Симеон".[8] Према томе, у сва три цитирана података, која су по времену свог настанка савремена или веома блиска оснивању манастира Хиландара, Стефан Немања се изричито помиње као једини прави и први ктитор манастира. Све друге личности које ће се после њега појавити у улози овог чувеног српског манастира, биће само „други" или „нови" ктитори.

Но и поред свега што је горе речено, у другој по реду хиландарској повељи коју је издао Стефан Немањић (1200—1202) и која је у хронолошком погледу такође блиска оснивању манастира, Немањина ктиторска права добијају једну значајну допуну. Тадашњи српски велики жупан и Немањин наследник најпре саопштава како је Немања пронашао стари и напуштени манастир „Ваведење свете и пресвете Владичице Богородише, где не беше камен на камену остао, него развађен одасвуд. И потруди старост своју, и мене ако и недостојна да се назовем сином његовим, подижући ме да обновим место све-

[6] Свети Сава, *Сабрани сйиси*. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига друга. Приредио Д. Богдановић. Београд 1986, 32; С. Новаковић, *Законски сйоменици српских држава средњеіа века*, Београд 1912, 384. Све старосрпске текстове саопштићемо и цитирати на савременом језику, али ћемо истовремено упутити и на публикацију у којој је објављен оригиналан текст. Ово начело спроводимо кроз цео рад.

[7] Свети Сава, *Сабрани сйиси*, 78; С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 365.

[8] Свети Сава, *Сабрани сйиси*, 108.

то".[9] Стефан Немањић се пожурио да испуни жељу свог родитеља, па га је Исус Христос удостојио да буде „поклоник ту у пресвете Владичине наше Богородице, и да буде неугашено светило у храму њеном и крај гроба светога Симеона монаха", а одмах после тога истиче: „Бих удостојен да му будем, с њим, ктитор и служитељ. И обнових га молитвама његовим, и дадох села манастиру"[10] (следе имена села). Допуна о којој је овде реч у наведеном цитату, своди се у основи на то да је Стефан Немањић стекао ктиторска права истовремено са Стефаном Немањом. Св. Симеону се даје извесна предност, али одлучујућу улогу у подизању манастира имао је Немањин наследник на престолу. У својој повељи Стефан Немањић без икакве ограде каже за Хиландар: „И обнових га молитвама његовим (тј. св. Симеона), и дадох села манастиру".[11] Оваква одредба не оставља место за сумњу, пошто у обнављању манастира највидније место припада Немањином наследнику. Молитвама св. Симеона осигурана је духовна подршка, али је зато тадашњи велики жупан Стефан Немањић пружио материјалну подршку да се манастир сагради.

Све се ипак није одвијало тако једноставно, како пише у повељи Стефана Немањића. Нема никакве сумње да су за подизање Хиландара најзаслужнији Немања и његов син Сава. У томе их је свакако потпомогао Немањин наследник на престолу, али и многе друге личности, посебно тадашњи византијски цар Алексије III Анђео. Он је поред осталог потчинио Хиландару 9 села у околини Призрена, а поклонио је и многа друга добра.[12] Стефан Немања је с разлогом истакао заслуге и византијског цара и свог сина Стефана, али је исто тако истакао да ктиторска права припадају искључиво њему и он их за живота није ни са ким делио. Убрзо после Немањине смрти тадашњи српски велики жупан поклонио је Хиландару већи број села и других поседа око реке Клине, Белог Дрима и у Зети.[13] По величини ови земљопоседи нису заостајали за оним поседима које је Немања даровао свом манастиру приликом оснивања. Узимајући у обзир ову и друге чињенице, велики жупан Стефан Немањић је заиста имао право да истакне своју улогу у подизању Хиландара, а посебно свој удео у ктиторским правима. Ово последње тим пре што је Немања поред њега имао још два сина, Вукана и Саву, па су и они равноправно могли да учествују у наслеђивању ктиторских права која су припадала њиховом оцу. За Стефана би деоба ктиторских права са братом Вуканом била крајње неугодна, пошто се на тај начин могло покренути питање и других делова очевог наслеђа, што се и десило.[14] Вукан је привремено збацио с престола Стефана и самостално завладао Србијом, али се на власти није могао одржати. Ово је главни разлог због чега је Стефан Немањић желео да што јаче учврсти своју власт и да као легитимни наследник престола наследи и сва ктиторска права која су некада

[9] Стефан Првовенчани, *Сабрани сйиси*. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига трећа. Приредила Љ. Јухас-Георгијевска. Београд 1988, 58; А. Соловјев, *Хиландарска йовеља великоі жуйана Сйефана (Првовенчаноі) из іодине 1200—1202*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, V, Београд 1925, 70; С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 385.

[10] Вид. нап. 9.

[11] Стефан Првовенчани, *Сабрани сйиси*, 58.

[12] В. Ђоровић, *Света Гора и Хиландар*, Београд 1985, 58.

[13] В. Ђоровић, *Света Гора и Хиландар*, 60.

[14] О сукобу између Вукана и Стефана види: *Историја српскоі народа*, I, Београд 1981, 268—270 (С. Ћирковић).

припадала његовом оцу. То су у првом реду односи на наслеђивање ктиторских права у Студеници и Хиландару, најугледнијим српским манастирима и најзначајнијим Немањиним задужбинама.

Пишући житије свог оца Стефан Немањић још јаче наглашава да је он наследник све гашто је припадало Немањи, а посебно његових ктиторских права. Тада је то могао и лакше да учини, пошто се његов брат Вукан више није налазио у животу. У Житију св. Симеона најпре се описује како је Немања пронашао пусто место где је некада постојао стари Хиландар, па је онда упутио позив свом сину Стефану у којем му говори: „Не лени се, него похитај свом снагом својом да га подигнеш, да се сазида храм Пресвете у спомен мој у земљи овој, и опет по мени да буде теби и чедима твојим и унучадима, у вашем роду до века".[15] Одмах после тога посебно се наглашава следеће: „Јер ти си ктитор овоме, као што и пређе писмом предадох у држави својој храм Пресвете Богородице у Студеници, ни с ким у заједници, само теби и породу твоме по теби".[16] Стефан Немањић и овог пута приписује себи велику заслугу за подизање Хиландара, дајући ипак првенство свом оцу, али зато посебно резервишући ктиторска права за себе и своје потомство, што представља опет посебну новину. Нешто мало даље у тексту житија он још додаје да га Немања „чини удеоничарем и ктитором храмова његових светих".[17] Из тога следи закључак да се Стефан Немањић потрудио да докаже како је лично он Немањин наследник у свему, укључујући и сва ктиторска права, посебно у Студеници и Хиландару. На тај начин изграђено је и учвршћено схватање да Немањина ктиторска права припадају његовом наследнику на престолу, а овог ће даље наслеђивати његови синови, док се старији Немањин син Вукан и његови потомци потпуно искључују из наследства. Преостао је још само један корак да се изгради схватање по којем је наследник ктиторских права у Хиландару могао бити само онај Немањин потомак који се налазио на српском престолу, што ће се у ствари и догодити.

Поступак и тумачење српског великог жупана Стефана Немањића представља својеврстан преседан, али је он касније прихваћен и поштован. Монах Доментијан у Житију св. Саве детаљно описује како су св. Симеон и св. Сава подизали Хиландар, па када је све било завршено, „великом жупану кир Стефану, њему предадоше манастир Свете Богородице Хиландарске и деци његовој после њега".[18] Доментијан све то још једном понавља готово од речи до речи у Житију св. Симеона. О тим догађајима на сличан начин пише и Теодосије у Житију св. Саве, па каже да Немања и Сава тадашњем великом жупану Стефану „предадоше манастир да влада и да се брине за њега као за своје

[15] Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 80; В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник, 2, Извори, Београд 1939, 43.

[16] Вид. нап. 15. Са ктиторством у Студеници изгледа да није било баш све тако једноставно као што пише Стефан Првовенчани. Он је без сумње за такво решење заинтересован и вероватно да га је и остварио. Међутим у једном натпису из Студенице (1208) саопштава се да је црква била украшена фрескама заједничким трудом великог жупана Стефана и кнеза Вукана, као и њиховог брата Саве (*Историја српског народа*, I, 277).

[17] Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 80; В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, 43.

[18] Доментијан, *Живот Светога Саве и живот Светога Симеона*. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига четврта. Приредила Р. Маринковић. Београд 1988, 93, 291; Доментијан, *Живот светога Симеуна и светога Саве*, Изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 72, 168.

отачаство".[19] Из наведених цитата следи поуздан закључак да се у Доментијаново и Теодосијево доба учврстило схватање по којем је Немања предао Хиландар свом сину Стефану и његовим наследницима. У Теодосијево доба већ се учврстило и схватање да су српски владари дужни да се брину о овом манастиру као о свом отачаству, односно о српској држави. Према томе, даља брига о Хиландару била је искључиво у надлежности српских краљева и царева. Одмах треба приметити да нису ни сви потомци Стефана Првовенчаног трајно задржали свој удео у ктиторским правима. Изгледа да је већ у доба Теодосија, а можда и раније, учвршћено начело да ктитор Хиландара може бити само онај Немањин потомак који се налази на српском престолу. Са сменом на престолу стичу се и престају ктиторска права у Хиландару. Име претходног ктитора се не заборавља, али ако изгуби власт, губи и ктиторска права, изузев права на помен. Такву претпоставку поткрепљују и подаци из нешто каснијег времена. У познатом „Данилчевом типику" из 1416. године забележен је датум смрти следећих Немањића: Стефана Првовенчаног, краља Владислава, краља Уроша, његове супруге краљице Јелене, краља Драгутина, краља Милутина, краља Стефана Дечанског, цара Душана и цара Уроша.[20] После тога следе датуми погибије, односно смрти: краља Вукашина, деспота Угљеше, кнеза Лазара, Вука Бранковића и монаха Герасима (Бранковића).

Нешто другачије податке даје познати запис у „Романовом типику" из 1382. године и забелешке које су нешто млађег датума. У запису се најпре саопштава да су ктитори Хиландара били св. Симеон и св. Сава, а онда су њихови потомци преузели бригу о монасима и манастиру, који „сваким изобиљем обдарише".[21] О којим је Немањиним потомцима реч? Писац записа поименично саопштава датум њихове смрти, односно „успења". Одмах после помена монахиње Анастасије, бивше супруге Стефана Немање, записан је датум смрти краља Милутина (29. октобар), затим долази царица Јелена, монахиња Јевгенија (7. новембар), краљ Стефан Дечански (13. новембар), цар Урош (3.децембар), цар Душан (20. децембар) и као последњи краљ Драгутин, монах Теоктист (12. марта). Састављач записа осетно је скратио списак ктитора из династије Немањића, пошто је изоставио и Стефана Првовенчаног и три његова сина која су се смењивала на српском престолу, Радослава, Владислава и Уроша. Остављајући засад по страни разлог због којих је дошло до скраћивања поменутог списка, треба истаћи да писац записа Немањине наследнике назива „светим господарима и ктиторима нашим", па одмах потом додаје да је било установљено „и у типику записано да (се) свакоме од њих на дан смрти њихове опоје дванаест пшеница са свећама сва братија и с приливком сваке године".[22] Овде је поред осталог и реч о поштовању ритуалних права ктитора да им се чини помен у храму.

[19] Теодосије, *Житија*. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига пета. Приредио Д. Богдановић. Београд 1988, 141; Теодосије, *Живот светога Саве*, Изд. Ђ. Даничић, Београд 1860, 54.

[20] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, Београд 1905, 70,71.

[21] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, 67, 68.

[22] *Стари српски записи и натписи*. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига деветнаеста. Приредио М. Павић. Београд 1986, 77; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, 69.

Монаси су деценијама поштовали ритуална права свих ктитора из династије Немањића, а онда су престали то да чине, тј. да чине „помен нашим светим ктиторима горе уписаним". Аутор поменутог записа не зна да ли је до тога дошло због заборава или ђавољег навођења, или због људске злонамерности. О заборавности у пуном смислу ове речи тешко да може бити и говора, па према томе остаје „ђавоље навођење" и „људска злонамерност", што се у крајњој линији своди на исто. Да није у питању заборавност види се и по томе, што се велики број монаха узнемирио због насталог стања. Крупне промене које су се збиле на територији некадашње државе Немањића после смрти цара Уроша, утицале су свакако и на уобичајени поредак у Хиландару. Неки су се монаси трудили да докажу како свим ктиторима треба чинити заједнички помен, односно, „свима уједно да се поје"[22], док су други настојали да се поступа по типику. Да би се овај спор разрешио, тадашњи хиландарски игуман одржао је саветовање са још 24 најугледнија представника манастирског братства. На саветовању је одлучено да се појединачно чини помен сваком ктитору као и раније: „у дан успења његовог сваке године како пише у овом типику горе и у дан месеца, докле пак Бог усхтедне и овај манастир стоји".[24] Списак „светих ктитора" о којем је реч, осетно је редуциран. Изостављена су имена прва четири српска краља, Стефана Првовенчаног, Радослава, Владислава и Уроша, можда због уступка оним монасима који су предлагали да се свим ктиторима „уједно поје". Списак ктитора је употпуњен у млађем „Данилчевом типику" из 1416. године. Тамо је изостављено једино име краља Радослава, док се сви остали владари из династије Немањића помињу. Све што је до сада речено недвосмислено показује да су право на помен као ктитори Хиландара уживали искључиво само они чланови династије Немањића који су се налазили на српском престолу, као српски краљеви и цареви.

Сада се само по себи намеће питање зашто су и када су хиландарски монаси престали да помињу своје „свете ктиторе". На постављена питања може се дати прилично поуздан одговор. То се свакако није могло десити све док је цар Урош био у животу (1371), а по свој прилици то се није догодило док је била у животу његова мајка царица Јелена. Колико је у науци познато, стара царица је још била активна у политичком животу 1375. године, тада као монахиња Јелисавета. Убрзо је узела велику схиму и добила име Јевгенија. После узимања велике схиме није дуго поживела и умрла је највероватније 7. новембра 1376. године.[25] О томе постоји и запис у Романовом типику који гласи: „Месеца новембра 7. престави се прва царица српска, монахиња Јевгенија".[26] После овог датума хиландарски монаси су се заиста нашли у неприлици, пошто су остали без својих ктитора из династије Немањића. Управо у периоду од 7. новембра 1376. па до 13. новембра 1382. године хиландарски монаси су пали у искушење да не помињу више своје „свете ктиторе". Раздор искушења је једно ставан и видљив. Хиландар је навикао да деценијама има за ктитора искључиво српског владара из династије Немањића, а пошто таквих више није било на српском престолу, неким монасима се учинило разложно да се више не чини помен свим владарима из династије Немањића.

[23] Вид. нап. 22.

[24] *Стари српски записи и натписи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, 78; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, 69.

[25] М. Пурковић, *Јелена жена цара Душана*, Диселдорф 1975, 24, 25.

[26] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, 68.

Манастир који је навикао да за ктитора има обавезно српског владара, није могао лако одустати од овог начела. Није било ни разлога да то чини, али су се политичке прилике после 1371. године осетно измениле. Уместо једне јединствене српске државе са једним владарским родом, створено је више самосталних области од којих је свака имала свог господара и који су потицали из различитих породица. Хиландарски монаси, уколико су желели да уживају подршку обласних господара, морали су се прилагођавати насталим политичким приликама. У том прилагођавању они су без сумње починили и какву грешку, коју су касније морали да исправе. Колико год да је Хиландару била потребна подршка нових господара српских земаља, још више је новим господарима била потребна подршка хиландарских монаха. Легализација њихове власти није се могла ни замислити без подршке српске цркве, а посебно без подршке најутицајнијих монашких заједница. Таква се подршка могла најлакше осигурати, ако обласни господар постане ктитор неког угледног манастира. Тога су били свесни сви обласни господари, али како изгледа нико од њих није ни покушао да постане ктитор Хиландара, са изузетком можда деспота Угљеше, све док су се у животу налазили цар Урош и његова мајка царица Јелена.[27] Одмах после царичине смрти, готово као по каквом договору, неколико обласних господара пожурило је да се уврсти у ред хиландарских ктитора. Било је то за њих од прворазредног значаја, пошто би на тај начин доказали да им припадају сва владарска права која су својевремено уживали Немањићи, укључујући и право да постану ктитори Хиландара.

Ко је све постао ктитор може се прилично једноставно да утврди, захваљујући белешкама које следе после текста већ помињаног записа у Романовом, типику. Запис је био завршен следећом реченицом: „Овај устав о помену светих ктитора писа се наредбом све братије у лето 6891 (1382) месеца новембра 13, индикта шестог".[28] После тога долази још пет забелешки о датуму смрти обласних господара. Прве четири су посебно занимљиве и оне према савременом изговору гласе:

1) Месеца маја 13. дан престави се Константин Драгаш.

2) Месеца јуна 15. дан престави се благочастиви кнез Лазар.

3) Месеца октобра 6. дан престави се Вук Бранковић.

4) Месеца новембра 11. дан престави се монахиња Јефросина, супруга светога кнеза Лазара.

[27] Посетивши гробове свог сина и таста, кесара Војихне, који су се налазили у Хиландару, деспот Угљеша је пожелео да створи „помен вечни себи и тим гробовима", па је 1371. године поклонио Хиландару село Акротир (С. Новаковић, *Законски споменици*, 445). Осигуравање „вечног помена" још се увек не може изједначити са стицањем ктиторских права, али пошто је деспот Угљеша био господар Свете Горе од 1365. до 1371. године и пошто је у Хиландару био сахрањен његов син, а такође и таст, онда постоје могућности и да је прибавио неку врсту ктиторских права. О Светој Гори под Угљешином влашћу види: Г. Острогорски, *Серска обласш после Душанове смрши*, Београд 1965, 37-41, 141.

[28] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, 70; *Стари српски записи и натписи*. Стара српска књижевност у 24 књиге, 78.

По мишљењу В. Јагића прве три забелешке написала је иста рука која је саставила и текст поменутог записа.[29] Но без обзира ко је написао прве три забелешке, њихово присуство после помена „светих ктитора" из династије Немањића недвосмислено доказује да су управо сва три обласна господара: Константин Драгаш, кнез Лазар и Вук Бранковић уврштени у ред хиландарских ктитора. Њихов редослед не показује и редослед када је ко од њих постао ктитор, већ је то само усклађено са редоследом месеци у години. Но и поред свега тога, постоје прилично поуздани подаци на основу којих се може утврдити како су и када су постали хиландарски ктитори. Да би неко од њих то могао постати, морао је приложити Хиландару такве дарове који су се по величини могли мерити са даровима што су их својевремено приносили српски краљеви и цареви.

Од тројице обласних господара Вук Бранковић је први почео да даје дарове Хиландару. Његове везе са овим угледним српским манастиром датирају још из времена цара Уроша. Под стицајем посебних околности Вуков брат Радоња Бранковић замонашио се у Хиландару, где је добио монашко име Роман, а после примања велике схиме узео име Герасим. Управо због тога је Вук Бранковић са братом Гргуром поклонио Хиландару 1365. године од баштинских поседа у Дреници цркву посвећену Светом Арханђелу са три села и једним засеоком. Нешто касније он је поклонио још четири села.[30] Били су то значајни дарови, али не толики да би се Вук Бранковић већ тада уврстио у ктиторе Хиландара. Таква су се права могла прибавити тек после смрти цара Уроша и царице Јелене и што је од значаја са знатно већим даровима. Убрзо после царичине смрти Вуку се указала прилика да поново дарује Хиландар. На интервенцију свог брата Герасима, Вук Бранковић је 1377. године потчинио Хиландару манастир Светог Ђорђа Скоропостижног код Скопља.[31] Овај чувени манастир претворен је у хиландарску „келију", па је и половина свих његових прихода поклоњена Хиландару. Овај обласни господар чинио је и друге дарове. Једном приликом он је поклонио још два села, односно обе

[29] V. Jagić, *Tipik Romanov*, Starine JAZU, V, Zagreb 1873, 6.

[30] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 441—444. Овим проблемима недавно се позабавио Г. Суботић, а посебно делатношћу Вуковог брата Радоње, познатијег као монаха Романа, касније Герасима, отклонивши многе недоумице. Види: Г. Суботић — С. Кисас, *Надгробни натйис сестре деспота Јована Уљеше на Меникејској гори*, Зборник радова Византолошког института, 16, Београд 1975, 161—181; Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла у XIV веку*, Зборник радова Византолошког института, 22, Београд 1983, 207—258.

[31] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 451, 452; *Сйоменици за средновековната и йоновата исйорија на Македонија*, I, Скопје 1975, 239—201. В. Мошин сматра да је властелинство манастира Св. Ђорђа у то доба било јако редуцирано, па је због тога Вук Бранковић и могао да овај угледни краљевски манастир претвори у „келију" манастира Хиландара (Види: *Сйоменици за средновековната и йоновата исйорија на Македонија*, I, 174, 175). В. Мошин наводи и разлоге за своју констатацију, па упозорава да се у повељи Вука Бранковића не помиње ни један од некадашњих манастирских поседа, па излази да је манастирски метох сведен на поседе у граду и најближој околини града. Овом би се ипак супротставила чињеница да се помињу манастирска „села" у множини, а онда се међу манастирским приходима помињу: жито, вино, сир и други дохоци. Могло би се с разлогом говорити о томе да је манастирско властелинство било редуцирано, али исто тако и о томе да Вук Бранковић није био господар [illegible] територије на којој су се налазили разбацани метоси манастира Светог Георгија Скоропостижног у Скопљу. О крајевима у којима су се налазила манастирска села види: *Сйоменици за средновековната и йоновата исйорија* I, 125—136; Р. Грујић, *Властелинсйво Светоїа Ђорђа код Скойља од XI—XV века*, Гласник Скопског научног друштва, I/1, Скопље 1926, 45—77.

Гадимље, а када је признао врховну власт Турака, преузео је на себе обавезу да из својих личних средстава плаћа данак Турцима[32] за све хиландарске поседе на његовој територији у износу од 200 унчи сребра (око 5,5 кг). На тај начин манастирски поседи нису осетили терет нове дажбине која је уведена. Сви дарови посматрани као једна целина давали су право и Вуку Бранковићу и хиландарским монасима да се овај обласни господар уврсти у ктиторе Хиландара. Сада је сасвим разумљиво што у Романовом типику постоји забелешка: „Месеца октобра 6. дан престави се Вук Бранковић". На једном листу који се налази испред овог помена постоји и друга белешка која гласи: „Примисмо да појемо Вуку понедељник за живота и по смрти. И кога Бог одабере после нас да ово не напусти, него да боље испуњава, да не би примио наше клетве".[33] Не треба ни сумњати да је и овде реч о Вуку Бранковићу и да га је Хиландар прихватио као једног од својих ктитора. До тога је могло доћи најраније 1377. године, када је Вук Бранковић потчинио Хиландару манастир Светог Ђорђа код Скопља, поготово што се међу живима више није налазио ни један легитимни владар из династије Немањића.

Изгледа да је Вук Бранковић од свих обласних господара први стекао ктиторска права у Хиландару, у чему му је свакако помогао брат Герасим, али и поред тога он није остао и једини ктитор. Ктиторска права у Хиландару доживела су исту судбину као и владарска права Немањића. Међусобно су их поделили обласни господари. Убрзо после смрти царице Јелене о Хиландару су почели да се брину и браћа Драгаш, деспот Јован и господин Константин, као и њихова мајка деспотица Јелена која је била сестра цара Душана. Већ 1. јуна 1377. године браћа Драгаш дозволила су челнику Станиславу да потчини Хиландару своју баштинску цркву, посвећену Св. Власију, са три села и другим добрима.[34] Две године касније (1379) господин Константин дозволио је свом војводи Дмитру да потчини Хиландару три села „у помен господства ми и брата војводе Дмитра".[35] Све ово ипак не би било довољно да се господин Константин уврсти у ред хиландарских ктитора. Таква су права свакако прибављена оног дана, када су господин Константин и његова мајка деспотица Јевдокија одлучили 1379. године да потчине Хиландару своју баштинску цркву у Архиљевици са 19 села, затим, цркву Госпођино Поље у Велбужду са два села и цркву Светог Николе у Норчи са половином села Норче, као и многа друга добра.[36] Био је то заиста богат прилог, али тиме се њихова предусрет-

[32] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 451, 459, 460.

[33] Љ. Стојановић, *Сшари срйски зайиси и нашйиси*, III, 70 (запис 5011); V. Jagić, *Tipik Romanov*, 4. Више научника је сматрало да је Вук Бранковић стекао ктиторска права у Хиландару. Види: И. Божић, *Неверсйво Вука Бранковића*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 233.

[34] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 452, 453.

[35] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 456. Неком омашком стављена је 1389. година, а треба 1379, као што и пише у повељи.

[36] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 446—448. Код С. Новаковића стоји 1381. година, а за њено прихватање он каже: „Летопис поправљен по арх. И. Руварцу „О кнезу Лазару" стр. 104 према индикту". Овде морамо упозорити да смо прегледали исправе у Хиландарском архиву које се воде под бр. А 6/2 и А 6/3. Повеља која носи ознаку А 6/3 и води се под бр. 65 представља препис на којем су и потпис и датум прилично слободно интерпретирани, тако да се за датум каже: „В' лѣто отъ созданїа мира с.ѡ.п.з. индиктион 10". Повеља под ознаком А 6/2 и бр. 65 Іб представља оригинал са датумом: „Вь лѣто с.ѡ.п.з. ендиктион". У овом другом случају није забележен број индикта, већ је то остало празно. Изнад речи „ендиктион" постоје само две мале цртице које су искошене, али се из тога не може ни на који начин да

љивост не исцрпљује. Господин Константин потпомагао је Хиландар и штитио његове интересе и на други начин. Августа 1381. године дошао је господину Константину митрополит Сава, тада у својству Хиландарског игумана, са захтевом да манастир у Леснову потчини Хиландару, наводећи не нарочито јаке аргументе.[37] Као први разлог навео је чињеницу да је Лесново некада било потчињено поменутом светогорском манастиру, па је „одступило", а као други разлог да је жена деспота Оливера, ктитора Леснова, на самрти обећала да ће манастир у Леснову потчинити Хиландару. Наведени разлози су слаби због тога што Лесново није „одступило" самовољно или на нелегалан начин, ако је уопште и одступило, већ је тај чин озакоњен на државном сабору на којем је поред цара Душана био присутан деспот Оливер као ктитор, а онда још и највиши представници цркве, укључујући тадашњег српског патријарха Јоаникија и охридског архиепископа Николу. На сабору је одлучено да манастир у Леснову постане седиште Лесновске епископије.[38] Овај статус није могла да промени ни Оливерова супруга, нити његови синови. Остаје отворено питање шта се десило са епископијом и да ли је она пре тога укинута, иначе не би било могуће потчинити једно епископско седиште неком манастиру.[39] Остављајући овај проблем на страну, треба истаћи чињеницу даје господин Константин уважио раздоге митрополита Саве, па је донео одлуку да манастир у Леснову са свим својим земљопоседима и приходима буде потчињен Хиландару. На тај начин овај светогорски манастир добија 6 села, 3 заселка, 4 селишта, 3 цркве са земљопоседима, 20 зависних домаћинстава у Штипу и још 100 перпера годишње од злетовског трга.[40] Имајући у виду блиску сарадњу између тадашњег хиландарског игумана митрополита Саве и господина Константина, као и богате дарове које је приложио, не треба ни сумњати да је овај обласни господар уврштен у ред хиландарских ктитора. То се највероватније десило 1379. године, када је потчинио цркву у Архиљевици. У то време претензије господина Константина су биле велике. Он је себе с довољно разлога сматрао потомком Немањића. Поклањајући Хиландару село Раков и село Лапардинце, можда 1380. године, он каже да поклања онолико колико може, као што су то чинили „свети цареви и свети прародитељи господства ми".[41] Нема сумње да су његови свети прародитељи били владари из династије Немањића и да он у то доба с правом себе сматра њиховим потом-

утврди бројчана величина индикта. Према томе, као сигурну годину треба узети 6887 односно 1379. годину. О грешкама у потпису и датуму неких хиландарских повеља види: М. Благојевић, *Госйодари Срба и Подунавља*, Историјски гласник 1—2, Београд 1983, 43—52.

[37] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 453—455.

[38] М. Јанковић, *Епископије и митройолије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 63, 64.

[39] О узроцима и времену укидања епископије у Леснову види: М. Јанковић, *Епископије и митройолије српске цркве*, 67—70.

[40] Г. Томовић, *Повеља манасйира Леснова*, Историјски часопис, 24, Београд 1977, 99. Богате дарове господина Константина В. Ђоровић с разлогом упоређује са даровима Стефана Немање, краља Милутина и цара Душана (В. Ђоровић, *Света Гора и Хиландар*,

[41] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 457. Господин Константин је био у блиском сродству и са српским и са византијским царевима. Више о томе: Г. Острогорски, *Госйодин Конйшаншин Драгаш*, Зборник Филозофског факултета VII—1, Београд 1963, 287—294; И. Ђурић, *Евдокија Комнина и њен муж Конйшаншин Драгаш*, Зборник радова Византолошког института, 22, Београд 1983, 259—272.

ком, па и наследником ктиторских права у Хиландару. Имајући у виду све што је речено, може се с разлогом прихватити да је од обласних господара Вук Бранковић први уврштен у ред хиландарских ктитора, али убрзо је таква прва стекао и господин Константин Драгаш, сестрић цара Душана.

После ове двојице обласних господара, Хиландар је добио и трећег ктитора. Био је то српски кнез Лазар. Он се као приложник Хиландара јавља касније и од Вука Бранковића и од господина Константина. За сада стоје многе појединости непознате када је и на који начин стекао ктиторска права. У науци је прихваћено као извесно да је кнез Лазар омогућио подизање хиландарске припрате, као и да је за њено подизање, поред материјалних средстава, послао и градитеље из Србије.[42] Они су о свом присуству оставили заиста видљиве трагове, посебно на три парапетне плоче исклесане у стилу који се тада неговао у држави кнеза Лазара. Сматра се да су плоче исклесане око 1380. године, а на једној од њих исклесана је челенка, грб кнеза Лазара, који је касније користио и деспот Стефан Лазаревић на свом новцу, печатима и сл. Подизање манастирске припрате око 1380. године био би заиста довољан разлог да се и кнез Лазар уврсти у ред хиландарских ктитора.

Кнез Лазар је и на други начин потпомагао Хиландар. Године 1379/80. посетио је кнеза монах Герасим, брат Вука Бранковића, и замолио га да потпомогне издржавање хиландарске болнице. Овој молби је удовољено, па је кнез Лазар потчинио Хиландару два села и 9 заселака, али је истовремено обавезао хиландарске монахе да издвајају годишње за издржавање болнице 100 унчи сребра, свакако у новцу.[43] Овде треба приметити да се за издржавање манастирске болнице својевремено бринуо лично цар Душан, који је једном својом исправом одредио да се годишње даје болници за издржавање 200 млетачких перпера.[44] Биће занимљиво да се упореди величина од 200 перпера са 100 унчи. Полазећи од тога да је 1 млетачки матапан био тежак 2,178 грама сребра и да је 12 таквих матапана чинило једну перперу, онда је једна млетачка перпера била тешка 26,136 грама сребра. Једна унча као што је познато представља дванаести део литре (либре). Пошто је дубровачка литра сребра била тешка 327,932 грама, то је онда једна унча била тешка 27,328 грама.[45] Сада се лако може уочити да између тежине једне унче и једне млетачке перпере постоји мала разлика, која износи свега 1,19 грама. Према томе, кнез Лазар је дао нешто мало више од једне половине оне суме новца, коју је својевремено одредио цар Душан. Већ сама чињеница да су хиландарски монаси молили кнеза Лазара да преузме ону обавезу коју је својевремено имао цар Душан, јасно показује да су га они сматрали за једног од његових легитимних наследника и да су га без сумње уврстили у ред својих ктитора. Могло се то

[42] Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 46, 118, 120, 125; *Исйорија срйској народа*, II, Београд 1982, 176 (Гордана Бабић-Ђорђевић и В. Ђурић). Аутори на овом месту истичу и ктиторство кнеза Лазара.

[43] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 449.

[44] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 420.

[45] С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Изд. САНУ, Београд 1974. 49—52; М. Благојевић, *Перйера и ишйра у доба кнеза Лазара*, Историјски гласник, 1—2, Београд 1981, 47—61.

десити око 1380. године. Уосталом, у повељи коју је издао кнез Лазар каже да тај дар приноси за издржавање немоћних, али и њему лично „у помен вечни".

Једном приликом кнез Лазар је заиста богато обдарио Хиландар. Повеља о том поклону није сачувана, али се из једне исправе деспота Стефана може закључити да је његов отац поклонио Хиландару 100 литара сребра годишње и то од прихода новобрдске царине.[46] Узимајући у обзир овог пута новобрдску литру од 337,24 грама, у питању је количина од 33,724 килограма сребра, односно одговарајућа новчана вредност. После смрти цара Душана оволику количину новца није нико даровао Хиландару. Из Душанових исправа може се дознати да је он једном приликом даровао Хиландару 4.000 крстатих перпера и то на име „десетка", „од свега добитка живога", а онда још 2.000 крстатих перпера на име „соћа" које је цар добијао од црквених села.[47] Количина сребра од 100 новобрдских литара одговарала би вредности од 1.645,4 крстатих перпера или 1.851 „лаких" крстатих перпера из времена цара Душана.[48] Према томе, кнез Лазар је дао Хиландару нешто мању суму од 2.000 крстатих перпера, колико је износило соће од црквених села које је цар Душан поклонио Хиландару. Кнез Лазар је и овог пута ишао стопама свог великог претходника на српском престолу. Нема никакве сумње да су га хиландарски монаси прихватили као једног од својих ктитора, додуше нешто касније од Вука Бранковића и господина Константина.

После погибије кнеза Лазара на Косову 15. јуна 1389. године, као ктитори Хиландара остали су Вук Бранковић и Константин Драгаш. Управо у то доба Вук је поново испољио велику пажњу према овом угледном српском манастиру, преузевши на себе обавезу да плаћа данак Турцима за хиландарске поседе у његовој области (1392). Нема сумње да су његова ктиторска права још више ојачана и да је његов утицај порастао, поготово што господин Константин тих година није више активан манастирски приложник, а када је и он погинуо на Ровинама 1395. године, Вук Бранковић је остао као једини хиландарски ктитор. Ово место он није дуго заузимао пошто су се Турци побринули да потпуно скрше његову моћ и да заузму његову област. Већ пред крај лета 1396. године скршене су снаге Вука Бранковића и он после тога није дуго поживео. Умро је највероватније 6. октобра 1397. године[49] па је Хиландар за кратко време остао без својих ктитора господина Константина и господина Вука Бранковића. Највећи део Вукове области доспео је у руке кнеза Стефана Лазаревића и остао у оквирима његове државе све до битке на Ангори 1402. године.

[46] С. Новаковић, *Законски споменици*, 462.

[47] С. Новаковић, *Законски споменици*, 420.

[48] Половином XIV века рачунало се у Дубровнику да у једну литру сребра иде 16 или 18 перпера цара Душана (М. Благојевић, *Перпера и литра*, 52, 56). 1 дубровачка литра = 327,932 gr; 1 новобродска литра = 337,24 gr (В. нап. 45). У 100 новобрдских литара које је кнез Лазар поклонио Хиландару било би 33.724 грама, што износи 102,838 дубровачке литре. Овакве количине сребра могло се добити 1.645,4 крстатих перпера (102,838 × 16 = 1645,4) или 1851 „лаких" крстатих перпера (102,838 × 18 = 1.851).

[49] М. Динић, *Обласи Бранковића*, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 160—163.

Питање ктиторства у Хиландару постало је отворено. Господин Константин Драгаш није имао мушких потомака, док су синови Вука Бранковића остали без своје области. Синови кнеза Лазара могли су да преузму ктиторство о Хиландара, али овај манастир је после погибије кнеза Лазара био под јаким утицајем Бранковића, тако да се с Лазаревићима у прво време није озбиљно ни рачунало. Пре би се могло рећи да су односи између Лазаревића и Хиландара били прилично хладни, а вероватно и затегнути. Хиландарски монаси нису показивали много разумевања за тешкоће у којима су се налазили наследници кнеза Лазара после боја на Косову. Једва да су прошле две до три године после овог крупног догађаја, а они су послали једну своју делегацију коју је предводио старац Герасим, брат Вука Бранковића, да затражи од кнеза Стефана Лазаревића цркву посвећену Ваведењу на Ибру и њене поседе.[50] Ову је цркву са поседима својевремено обећао Хиландару њен ктитор војвода Обрад Драгосалић. Добио је и повељу од кнеза Лазара (1387) да може своје баштинске поседе приложити познатом светогорском манастиру.[51] Све је то потврдио и тадашњи српски патријарх Спиридон (1389), али и поред тога војвода Обрад није предао Хиландару цркву Ваведење на Ибру са поседима.[52] После битке на Косову овај је властелин починио „неверу" према наследницима кнеза Лазара и они су му одузели све баштинске поседе, укључујући и поменуту цркву. Земљопоседи који су припадали цркви били су претворени у проније и кнез Стефан их је уступио једном свом пронијару. Хиландарски монаси не водећи рачуна о свему овом што се збило, захтевали су да им се предају и црква и црквени поседи које им је обећао војвода Обрад. Лазаревићи су због овог захтева одржали саветовање са најистакнутијим властелом и виским представницима цркве, укључујући и патријарха, па су донели одлуку да цркву Ваведење на Ибру са селима и засеоцима предају Хиландару, али не као поклон војводе Обрада Драгославића који је починио „неверу", већ као поклон Лазаревића који су били војводини владари. У повељи која је поводом овог случаја издата кнез Стефан каже да приноси овај дар Хиландару „у помен вечни и за корист својој души и родитељима мојим, светопочившему великому кнезу Лазару и матери кнегињи Милици и ваљубљеному ми брату Вуку".[53] Овде је јасно истакнут „вечни помен", али тешко је на основу тога тврдити да је кнез Стефан тада себи прибавио ктиторска права, поготово што од тог тренутка па скоро једну и по деценију није приложио ништа овом угледном светогорском манастиру. Не само што га није даровао, већ му је управо у то време ускратио и право на новобрдски доходак од 100 литара сребра, који је својевремено даровао кнез Лазар.

Почетком 1402. године кнегиња Милица, тада као монахиња Јевгенија, са синовима поклонила је једно село пиргу Светог Василија на Светој Гори који е био потчињен Хиландару, што опет не значи да су односи између Лазаре-

[50] С. Новаковић, *Законски споменици*, 458.

[51] С. Новаковић, *Законски споменици*, 775.

[52] С. Новаковић, *Законски споменици*, 776.

[53] С. Новаковић, *Законски споменици*, 459. У наведеном цитату говори се и о „вечном помену", али се само на основу присуства овог израза не би смело поуздано тврдити о постојању ктиторских права.

вића и Хиландара поправљени.[54] Први наговештај о бољим односима између Лазаревића и Хиландара сачуван је у повељи којом су Лазаревићи омогућили удовици деспота Угљеше, деспотици Јевпраксији, да поклони Хиландару село Јабучје у Левачкој жупи.[55] Деспот Стефан је у повељи наредио да ће ово село бити потчињено „царском и великом манастиру" на исти начин као и друге метохије, „које су приложила света моја господа и ктитори и цареви и краљеви и господа српска".[56] Из овог цитата се већ јасно разазнаје да деспот Стефан себе сматра наследником српских царева и краљева, а посредно и хиландарских ктитора.

Некако у то време и наследници Вука Бранковића су покушали да обнове или стекну ктиторска права у Хиландару. Они су око 1405. године поклонили село Ораховац у данашњој Метохији, да би 15. октобра 1496. године поклонили део прихода од царина које се убиру на тргу у данашњој Великој Хочи, такође у Метохији.[57] Од ових прихода требало је да се издвоји 100 унчи за издржавање манастирске болнице, а што буде више од тога да припадне монасима Хиландара. Све су то ипак били скромни дарови, па је и утицај Бранковића осетно ослабио. Исте године или следеће (1407) деспот Стефан је одлучио да Хиландару отпочне да редовно исплаћује сваке године по 100 литара сребра од новобрдске царине, као што је то својевремено одредио кнез Лазар.[58] Било је то бар десет пута више од онога што су даровали Бранковићи. Захваљујући овом дару, а свакако и насталим политичким променама, деспот Стефан Лазаревић је прихваћен за јединог и правог ктитора Хиландара. До тог времена наследник кнеза Лазара постигао је видљиве спољнополитичке успехе, учврстио своју власт у земљи, уживао пуну подршку званичне српске цркве и почео да остварује политику поновног уједињења српских земаља. Због свега тога и сродства са династијом Немањића, деспот Стефан је с разлогом почео себе да сматра легитимним наследником свега што је Немањићима припадало, укључујући и њихова ктиторска права. Такво је схватање уживало пуну подршку, не само најближих деспотових сарадника, већ што је битно и подршку српске православне цркве. Није више било никаквог разлога да и хиландарски монаси прихвате деспота Стефана као наследника Немањића и свог ктитора. Све је то на најсажетији и најјаснији начин саопштено у уводном делу повеље коју је деспот Стефан издао Хиландару 1406. или 1407. године. Статус који је стекао, а који му признају и хиландарски монаси, деспот описује на следећи начин: „Милошћу великог господа мојега Исуса Христа, заступством пресвете Богородице и молитвама светих ми господара и отаца и прадедова и ктитора Симеона и Саве доброверни деспот Стефан, господар свих Срба и Подунавља и великог српског царског манастира што је на Светој Гори Атонској ктитор

[54] С. Новаковић, *Законски споменици*, 489, 490. С. Новаковић датира ову повељу између 1394. и 1402. године. Повеља је по свој прилици била издата у рано пролеће 1402. године. Види: М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 191, 192 нап. 34.

[55] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926, 190, 191.

[56] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 191.

[57] С. Новаковић, *Законски споменици*, 463, 464.

[58] С. Новаковић, *Законски споменици*, 461. У Новаковићевом издању повеља је датирана са 1405. годином. Овај датум је исправљен и треба да буде 1406. или 1407. година. Види: М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 169.

и најприснији".[59] Наведени цитат недвосмислено говори о високом пореклу деспотове власти, као и о његовим легитимним правима да буде наследник Немањића. Имајући у виду и чињеницу да су ктиторска права у Хиландару имала посебно место у наслеђу Немањића, деспот Стефан истиче у својој титулатури, што је јединствен случај, да је постао ктитор „великог српског царског манастира што је на Светој Гори".[60] Ово је уједно и најлепши доказ од колико је било значаја прибављање ктиторских права за све обласне господаре после пропасти Српског Царства. Хиландар је и после извесних колебања брзо уочио да таква права највише припадају кнезу Лазару, али их је он под несретним околностима изгубио, а онда да припадају искључиво његовом сину и наследнику деспоту Стефану. У личности деспота Стефана Хиландар је после дужег времена добио једног ктитора и то српског владара.

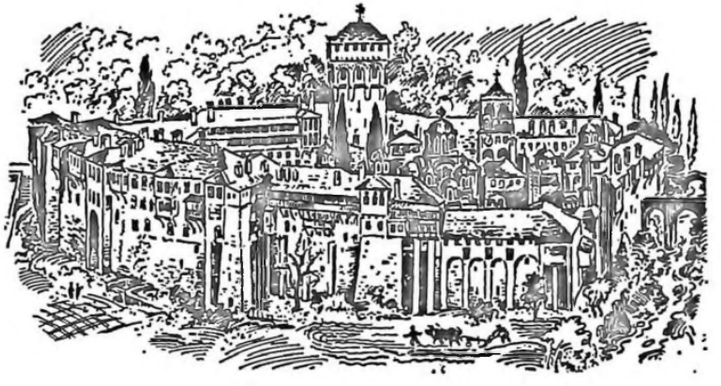

ХИЛАНДАР
(цртеж Александра Дерока)

[59] Цитирано према преводу Ђ. Трифуновића у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, Београд 1979, 162.

[60] Више о томе: М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, Милешева у историји српског народа, 168—174.

ИВАН М. ЂОРЂЕВИЋ

НАТПИСИ НА СВИЦИМА И КЊИГАМА У РАВАНИЧКОМ ЗИДНОМ СЛИКАРСТВУ

Само неколико година после косовске трагедије и смрти светог кнеза Лазара непознати писац, вероватно из манастира Раванице доноси у Житију светог кнеза Лазара[1] опис раваничке цркве и њеног живописаног украса: „А подиже из основа и храм у славу Христа Бога нашег, који се у славу вознео, на месту названом Раваница, по висини и лепоти предивни, утврђеним са четири стуба. И озари га живописањем, цртањем, и изображавањем оваплоћења сина божијег и пречисте Матере његове, и светаца његових, и небројених чуда, и мука којима се изложио нас ради и да би нас узнео на право достојанство, и украси га златом и разним шарама . .“[2] Иако сасвим сажет, он је тачан и у њему се може разазнати права суштина сликаног програма који је по свему судећи био дело раваничке монашке средине, мада се не сме искључити ни могући удео самог ктитора — кнеза Лазара. Тражећи одговор на ово питање претпостављамо да ће за будућа тумачења од изузетне важности бити раваднички текстови на свицима и књигама, који до сада, сем у неколико изузетака, нису били публиковани[3], нити су, опет, били предмет истраживања. У ствари овај прилог представља други наставак из нашег широко замишљеног плана који смо насловили — „Натписи на сликаним свицима и књигама у српском средњовековном зидном сликарству“.[4] О значају овог посла било је већ речи у Зборнику Осам векова Студенице.[5]

Тешкоће око прецизнијег датовања раваничког сликарства нису још увек превазиђене. Изречена су многа мишљења и претпоставке о времену настанка Раваничке повеље с једне, и ктиторске композиције с друге стране.[6] Иако нам

[1] О Житију светог кнеза Лазара, упор. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, стр. 78—112.

[2] *Стара српска књижевност*, II, избор и редакција Д. Павловић, Нови Сад—Београд 1966, стр. 251; за тумачење овог места упор. Ђ. Трифуновић, нав. дело, стр. 96—98. О раваничком живопису који је посвећен идеји о оваплоћењу, упор. В. Ј. Ђурић, *Раваднички живопис и литургија*, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, стр. 46—53 (= Манастир Раваница, стр. 46—53).

[3] Сасвим мали број натписа публиковао је В. Р. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922. Иако смањеног формата свеучица Б. Живковића, *Раваница. Распоред живописа*, прилог уз Манастир Раваница нуди натписе које није донео В. Р. Петковић. По личном казивању Б. Живковић припрема ново издање цртежа фресака у уобичајеном већем формату.

[4] И. М. Ђорђевић, *Натписи на свицима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству*, Осам векова Студенице, у Београду 1986, стр. 197—200.

[5] Исто, стр. 197—198.

није циљ расправа ове врсте, ипак треба рећи да су раваничке фреске морале настати између 1376/7. и 1389. Разлог наше, можда претеране, критичности лежи у чињеници да су то једини, поуздани датуми, мада би се и они могли подвести под извесну сумњу.[7] Може ли се, међутим, време осликавања прецизније одредити? Недавно откриће Драгомира Тодоровића[8] да је ктиторска композиција прекрила већ изведене представе светих Константина и Јелене уверава нас да је зидно сликарство Раванице, без ктитора кнеза Лазара и његове породице, настало током осамдесетих година XIV столећа, можда до 1385—1387. како је то већ раније на основу узраста Лазаревог сина Стефана претпоставио Војислав Ј. Ђурић.[9] Други закључак В. Ј. Ђурића о осликавању Раванице „у три наврата" (прва група ради куполу, друга олтар и горње зоне, трећа доњу зону)[10], изведен је на основу стилских истраживања и запажања техничке природе, необично је важан за нашу тему; успоставило се, наиме, да су три руке исписале раваничке свитке: један је радио у куполи, други у олтару а трећи у доњој зони западног травеја.[11] Да ли се све заиста дешавало читаву деценију[12], тешко је рећи, пре свега због чињенице да програм показује унапред јасно замишљену и, што је још важније, доследно спроведену целину.[13]

Као и у првом раду ове врсте када смо објавили студеничке натписе мислимо да у овом тренутку није потребно посебно тумачити значења појединих текстова у раваничком сликаном програму. Ипак, истичемо два запажања. Прво, поручиоци од исписивача траже да редом и доследно прате текст Божанствене литургије, и то од центра апсиде прво северном па онда јужном страном олтарског простора.[14] Тако смо их и презентовали. Други пример се односи на натпис светог Јоасафа[15] који је преузет из јеванђеоског текста, али је занимљиво поменути како ово место гласи у Причи о Варлааму и Јоасафу[16], односно како је оно употребљено у Слову о светом кнезу Лазару Да-

[6] О овом питању В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, стр. 92, 94, 222 (са потпуном библиографијом до 1972/3.) и више аутора у два зборника: О кнезу Лазару, Београд 1975 и Манастир Раваница. Упор. и Р. Николић, *Када је подигнута и живописана Раваница*, Саопштења XV, Београд 1983, стр. 45—64; Д. Тодоровић, *Првобитни изглед ктиторских портрета у Равашници*, Зограф 14, Београд 1983, стр. 68—72.

[7] Кад је реч о Раваничкој повељи за коју се сматра да је издата 1376/7, упор. С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, Манастир Раваница, стр. 69—82, потсећамо да је повеља могла бити издата у току или на крају осликавања, као на пример у Студеници, Жичи, Грачаници и вероватно овде у Раваници. Зато В. Ј. Ђурић, нав. дело, стр. 222 ставља почетак живописања управо у ову годину. Другом датуму се, опет, сме замерити да искључује могућност да је ктиторска композиција у ствари меморијална слика настала после смрти ктитора, упор. Р. Николић, нав. дело, што се у овом случају чини мање вероватним.

[8] Д. Тодоровић, нав. дело.

[9] В. Ј. Ђурић, нав. дело.

[10] Исто, стр. 94.

[11] Упор. даље.

[12] В. Ј. Ђурић, стр. 92, 94.

[13] Исти, *Раваничкн живопис*.

[14] Наша провера сачуваних споменика српског средњовековног сликарства показује да је ово редак случај.

[15] Р(ѣ)че г(оспод)ь иже хощет сп(а)сти д(оу)шоу своюю да въземет(ь) кр<ѣ>ть

[16] По староруском тексту ово место гласи: Азъ бо вѣрую, яко послушалъ еси званию, еще яснѣе услышавъ возмеши кресть и послѣдьствовати имаеши звашему тя богу и владыцѣ, *Повесть о Варлааме и Иоасафе*, *Памятник древнерусской переводной литературы XI—XII вв.*, Погодовка текста, исследованне и комментарий И. Н. Лебедевой, Ленинград 1985, стр. 147.

1

2

3

4

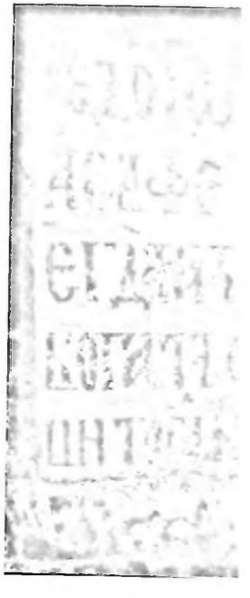

5

36

37

38

39

нила III.[17] Очигледно, опште место о „узимању крста" и последовању Владици Христу[18] као могућности сопственог спасења упоредно траје на зиду Лазареве задужбине и у списима који су њему посвећени.

С обзиром на то да смо поводом студеничких натписа предложили начела издавања текстова на свицима и књигама у српском средњовековном зидном сликарству[19], уз ограду да тај начин не треба сматрати као једино могући, дужни смо, из практичних разлога, поновити основне елементе и нарочито истаћи оне промене које нам намеће материјал из Раваница. Због већег броја сачуваних примера принуђени смо да у посебном одељку након ове уводне белешке представимо натписе, после којих следе табле са илустрацијама. Зато сваки натпис у овом раду садржи четири главна дела: 1. наслов; 2. рашчитани натпис; 3. идентификацију порекла садржаја; 4. литературу. Поред броја натписа, имена личности која носи свитак или књигу, места личности у декорацији, одређења да ли је реч о свитку или књизи (тетради) и идентификације исписивача (обележен са писар А, писар Б, писар В) у наслову је због лакшег сналажења предвиђено да после места пророка из куполе, односно архијереја из олтара стоји у загради ближе одређење (скраћено бројем и словом) и то по цртежима фресака које је за Раваницу урадио Бранислав Живковић.[20] Тако за пророке, на пример, стоји 2 Г или 2 Д што значи други пророк из горњег реда или други пророк из доњег реда; за архијереје 1 С односно 1 Ј значи први на северној страни, односно први на јужној страни и то идући од центра апсиде ка западу. Ово се чини и ради тога што су се код неких пророка и архијереја избрисале легенде-натписи уз њихове ликове, па се на тај начин тачно зна који натпис представљамо.[21] У рашчитаном натпису користимо заграде на следећи начин: ( ) полукружна заграда је за рашчитавање под титлом; [ ] угласта заграда је за рашчитавање скраћених места која нису стављена под титлу; ⟨ ⟩ стреласта заграда је за идентификацију празног, односно реконструкцију оштећеног места. После рашчитаног натписа уводимо једну новину. Наиме, у неколико примера због оштећености натписа можемо само предложити евентуални садржај текста, па за то користимо знак бесконачности — ∞. Испред идентификације порекла наведеног места стоји знак стрелице →. За текстове који се односе на Божанствену литургију упућујемо на књигу Лазара Мирковића, *Православна литургика*, књ. II, Београд 1966. За литературу предвидели смо знак празног врха стрелице ▷. Кад је реч о литератури за раваничке натписе треба истаћи прву монографију Владимира

17 В. Ђоровић, *Силуан и Данило* II, Глас СКА CXXXVI, Београд 1929, стр. 84: И хотѣи съ нимь быти да възмѣтъ кр(ь)сть и гредеть по немь. Сего ради нищѫи инoци и миряни послѣдоваше. . . Исто у Слову о светом кнезу Лазару непознатог Раваничанина, упор. А. Вукомановић, *О кнезу Лазару. Из рукописа XVII века који је у подшисаноіа*, Гласникъ ДСС XI, у Београду 1859, стр. 109 (= Ђ. Трифуновић, *Примери из сшаре срйске књижевносши*, Београд 1975, стр. 75).

18 Слично је исписано на свицима светих Варлаама и Јоасафа у Богородичиној цркви у Студеници (1208/9), упор. И. М. Ђорђевић, нав. дело, таб. II, 4, 5; Исти, *Предсшава свешоі Саве Јерусалимскоі у сшуденичкоі Боіородичиној цркви*, Богословље год. XXXI (XLV), св. 1, Београд 1987, стр. 180.

19 Исти, *Наїйиси на свицима*, стр. 199—200.

20 Б. Живковић, нав. дело.

21 На неколико свитака у Раваници сачувало се само по неко слово. Реч је пре свега о свицима светих монаха на јужном зиду наоса. Ови натписи нису узети у обзир.

Р. Петковића, као и већ поменуте цртеже фресака Бранислава Живковића.[22] Неки од текстова на свицима и књигама постоје и у другим српским црквама али се они овде, сем изузетно, не наводе. Коначно, сваки натпис има своју фотографију, с тим што број испод фотографије одговара броју на почетку наслова сваког натписа.[23]

[22] Упор. нашу напомену 3. Сходно начелима издавања студеничких натписа и овде литературу почињемо навођењем места из Ерминије Дионисија из Фурне, Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Петрόπολις 1909.

[23] Фотографије 1, 3, 4, 9—24 потичу из документације Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије из Београда.

НАТПИСИ

1. СВЕТИ МАКСИМ, наос, јужни зид, свитак, писар А

дѣлꙗмь братіе добродѣт[е]ли и wбрѣщи χ(ри)с(т)а вьнѣтрь себ

→

▷ В. Р. Петковић, Манастир Раваница, 43.

2. СВЕТИ АТАНАСИЈЕ АТОНСКИ (?), наос, западни зид, свитак, писар А

слѣдѣномѣдріе вьзлюбил братіе ⟨···⟩

→

▷

3. СВЕТИ СИМЕОН НЕМАЊА, наос, северни зид, свитак, писар А

придѣте чеда послꙋшанте мене страхꙋ г(оспод)ню навчю вы: —

→ Псалам XXXIV, 11

▷ В. Р. Петковић, Манастир Раваница, 45

4. СВЕТИ ЈОАСАФ, наос, северни прозор западног травеја, западна страна, књига, писар А

р(ε)че г(оспод)ь иже хощет сп(а)сти д(оу)шоу своюю да вьзмет(ь) кр⟨ε⟩ть

→ Матеј XVI, 24—25; Марко VIII, 34—35; Лука IX, 23—24

▷ В. Р. Петковић, Манастир Раваница, 45.

5. СВЕТИ ВАРЛААМ, северни прозор западног травеја, источна страна, свитак, писар А

чедо іωасафе егда разбогатѣеши тогда не

→ Повесть о Варлааме и Иосафе, Ленинград 1985, 181.

▷ В. Р. Петковић, Манастир Раваница, 45; слично у Дечанима, по сопственим белешкама, и у Светој Тројици Пљеваљској, упор. С. Петковић, Манастир Света Тројица код Пљеваља, Београд 1974, 135.

6. СВЕТИ ПАХОМИЈЕ, наос, северни зид, свитак, писар А

⟨···⟩ ε ⟨···⟩ одни полѣного волшвль здѣ имати сѣд⟨ε⟩ць ѕ пѹстыни и wсовь

→

▷

7. СВЕТИ ЈЕФРЕМ СИРСКИ, наос, северни зид, свитак, писар А

ж(ε)ни трьсл(а)ж(ε)ни жесточа послꙋшні сь смь ⟨···⟩

→

▷

8. СВЕТИ АРСЕНИЈЕ, наос, северни зид, свитак, писар А

⟨···⟩ ими братіе мирскыχ и вьзлюбіемь дѣла блага и сп(а)семь ⟨ε⟩ε ~

→

▷

9. ПРОРОК ИСАИЈА (?), купола (2 Г), свитак, писар Б

да вьзрадоꙋѣть се д(оу)ша моꙗ w г(оспод)н. wблѣче бо вь ризꙋ сп(а)сенıа. и wдѣанниюмь(ь) веселиꙗ ⟨···⟩ ꙗ

→ Исаија LXI, 10

▷ Б. Живковић, Раваница, 3

10. ПРОРОК ЈЕРЕМИЈА, купола (3 Г), свитак, писар Б

тако г(лаго)иеть г(оспод)ь · приимꙋ жезль мои добри · и wтвръгꙋ і разорити заветь мои · его же завѣщıаχ(ь) къ людеи зе мь

→

▷ Б. Живковић, Раваница, 3

11. ПРОРОК ЈЕЗЕКИЉ, купола (4 Г), свитак, писар Б

р(ε)че г(оспод)ь къ мнѣ с(ы)не чл(овѣ)чь. пошлю азъ тебе къ домꙋ н(зра)и(ε)ноу wгорча ρ ш

→ Језекиљ III, 1

▷ Б. Живковић, Раваница, 3

12. ПРОРОК ЈОИЛ, купола (5 Г), свитак, писар Б

тако гл(аголе)ть г(оспод)ь : wбратите се къ мнѣ вьсѣмь сердцем' вашимь · постомь и плачем'

→ Јоил II, 12

▷ Б. Живковић, Раваница, 3

13. ПРОРОК АВАКУМ, купола (6 Г), свитак, писар Б

г(оспод)и ѕслшаχ(ь) слоуχ' твои и ѕбоаχь се · разоумеχь дѣла твоа и дивиχ се :·

→ Авакум III, 2

▷ Ἑρμηνεία, 78; Б. Живковић, Раваница, 3.

14. ПРОРОК ЈОНА, купола (7 Г), свитак, писар Б

вьзѕпиχ' вь печали моиеи къ г(оспод)оу в(ог)оу моемꙋ не' чрева адова и ѕс

→ Јона II, 3

▷ Ἑρμηνεία, 78, 289; Б. Живковић, Раваница, 3

15. ПРОРОК ИЛИЈА, купола (8 Г), свитак, писар Б

ревноꙋıε поревновaχ(ь) по г(оспод)и в(о)зе вьседржит

→ Прва књига Царева XIX, 14.

▷ Б. Живковић, Раваница, 3

16. ПРОРОК СОФОНИЈЕ (?), купола (9 Г), свитак, писар Б

тако г(лаго)иеть г(оспод)ь рад[о]ꙋн се зѣло дъщи сіωнова проповѣдан дъщи иіер(оу)са

→ Софоније III, 41

▷ Ἑρμηνεία, 290; Б. Живковић, Раваница, 3

17. ПРОРОК ДАВИД, купола (1 Д), свитак, писар Б

в(ож)е сѣд твои ц(а)р(ε)ви дождь и правдꙋ твою с(ы)нꙋ ц(а)р(ε)вꙋ · сѣдити люд[е]мь

→ Псалам XXII, 1—2

▷ Б. Живковић, Раваница, 3

18. ПРОРОК СОЛОМОН, купола (2 Д), свитак, писар Б

пр҃ѣмѫдрость създа себѣ храмь и ѿтвръди стлпь ·z· ѕакла своа жрьтв'

→ Приче Соломонове IX, 1—2

▷ Ἑρμηνεία 77; Б. Живковић, Раваница, 3

19. ПРОРОК НАУМ, купола (4 Д), свитак, писар Б

б(ог)ь пр҃ѣмѫдрѣстию wснова ѕемлю · ѵготова же н(е)б(е)са

→ Приче Соломонове III, 19

▷ Б. Живковић, Раваница, 3

20. ПРОРОК ЗАХАРИЈА МЛАЂИ, купола (5 Д), свитак, писар Б

г(лаго)ла г(оспод)ь с(ы)номь и сл(о)вущь · г(лаго)ле аще в пѡвелѣнииѭ(ь) моиѭ(ь) ходите · и ѕ до

→ Језекиљ XXXVI, 27; XXXVII, 24

▷ Б. Живковић, Раваница, 3

21. ПРОРОК МИХЕЈ, купола (6 Д), свитак, писар Б

тако г(лаго)летъ г(оспод)ь wт сиона изидет' ѕаконь и словѡ г(оспод)ние изъ

→ Михеј IV, 2; Исаија II, 3

▷ Б. Живковић, Раваница, 3

22. ПРОРОК ОСИЈА, купола (7 Д), свитак, писар Б

что ес(ть) високоие мѣсто wно еже азъ вижд ·

→

Δ Б. Живковић, Раваница, 3

23. ПРОРОК ЈЕЛИСЕЈ, купола (8 Д), свитак, писар Б

ѵ(е)че ила къ елисѣю сѣди ѳѳш ѕде тако г(оспод)ь посла ме до иѡр

→ Друга књига Царева II, 6

▷ Ἑρμηνεία, 290; Б. Живковић, Раваница, 3

24. СВЕТИ ЈОВАН ПРЕТЕЧА, купола (10 Д), свитак, писар Б

не дивн се вид ме въ чинѣ б(о)ж(ь)ственѣмь · равнодг(е)лна по житию · тако ап(о)с(то)ла по и

→

Δ Б. Живковић, Раваница, 3

25. СВЕТИ ЈОВАН ЗЛАТОУСТИ, апсида, северни део (1 С), свитак, писар В

в(ож)е в<оже> н<а>шь иже н(е)в(е)сны<і> хлѣбь г<оспода. . .>

→ молитва предложенија из проскомидије, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 63

▷ Ἑρμηνεία, 165, 267

26. СВЕТИ ГРИГОРИЈЕ БОГОСЛОВ (?), апсида, северни део (2 С), свитак, писар В

г(оспод)и в(ож)е на<шь и>гоже дрьжава

→ молитва првог антифона, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 68

▷

27. НЕПОЗНАТИ АРХИЈЕРЕЈ, апсида, северни део (3 С), свитак, писар В

[. . .·] си лю<дн> своие

ꙩ г(оспод)и в(о)же нашь спаси люди своие

→ молитва другог антифона, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 69

▷

28. НЕПОЗНАТИ АРХИЈЕРЕЈ, олтар, северни зид (4 С), свитак, писар В

<и>же wбѣщ<е>и сѧ нам дар

→ молитва трећег антифона, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 69.

▷

29. НЕПОЗНАТИ АРХИЈЕРЕЈ, олтар, источни зид, северни део (5 С), свитак, писар В

вл(а)д(ы)ко г<осподи> в(ож)е н[а]шь поставль ни на

→ молитва малог входа по светом Василију Великом, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 69

▷

30. НЕПОЗНАТИ АРХИЈЕРЕЈ, проскомидија, апсида, јужни део (6 С), свитак, писар В

в(ож)е с(вет)ы иже въ с(ве)тыхъ почивае

→ тајна молитва после входа, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 72

▷ Ἑρμηνεία, 154, 267

31. НЕПОЗНАТИ АРХИЈЕРЕЈ, проскомидија, апсида, северни део (7 С), свитак, писар В

вьсиан въ ср[ь]дц[а]хъ нашихъ вл(а)д(ы)ко г(оспод)и

→ молитва пре читања јеванђеља, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 75

▷

32. НЕПОЗНАТИ АРХИЈЕРЕЈ, проскомидија, северни зид (8 С), свитак, писар В

г(оспод)и в(ож)е нашь, прилежнѵю сію нашѵ

→ прилежна молитва, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 77

▷

33. СВЕТИ ВАСИЛИЈЕ, апсида, јужни део (1 Ј), свитак, писар В

г(оспод)и в(ож)е нашь иже на н(е)бесѣх живыи ·

→ молитва за оглашене по светом Василију Великом, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 39

▷ В. Р. Петковић, Манастир Раваница, 63

34. НЕПОЗНАТИ АРХИЈЕРЕЈ, апсида, јужни део (2 Ј), свитак, писар В

бл(а)годарим тѧ г(оспод)и в(ож)е сиамль

→ прва политва верних по светом Јовану Златоустом, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 80

▷

35. СВЕТИ СПИРИДОН, апсида, јужни део (3 Ј), свитак, писар В

пакы м[но]гащи к тебѣ прип[ад]емь]

→ друга молитва верних по светом Јовану Златоустом, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 80

▷ Ἑρμηνεία, 154, 267

36. НЕПОЗНАТИ АРХИЈЕРЕЈ, олтар, јужни зид (4 Ј), свитак, писар В

никто[же д]остонь

→ почетак херувимске песме, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 82

▷ Ἑρμηνεία, 154, 267

37. СВЕТИ КИРИЛ АЛЕКСАНДРИЈСКИ (?), олтар, источни зид, јужни део (5Ј), свитак, писар В

<· · ·> оу <· · ·> нипли<·> люе г(оспод)и

→

▷

38. НЕПОЗНАТИ АРХИЈЕРЕЈ, ђаконикон, јужни зид (8 Ј), свитак, писар В

г(осподи)и в(ож)е нъседръжителю

→ молитва приношења по светом Јовану Златоустом, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 86

▷ Ἑρμηνεία, 154, 268

39. НЕПОЗНАТИ АРХИЈЕРЕЈ, ђаконикон, јужни зид (9 Ј), свитак, писар В

〈···〉 на те

∞ бъгословн бъгословещиѥ те господи и wсвѣщан на те

→ заамвона молитва, упор. Л. Мирковић, Литургика, II, 122

▷ Ἑρμηνεία, 154, 268

МАРКО ПОПОВИЋ

УТВРЂЕЊА МОРАВСКЕ СРБИЈЕ

У деценијама које су претходиле Косовској битци започело је једно тешко и судбоносно раздобље у историји српског народа. Смрт цара Стефана Душана (1355. г.) наговестила је почетак велике кризе у којој се српска држава нашла суочена са јаким спољним непријатељем али и снагама које су је изнутра разједињавале. То је тренутак када Турци ступају на тле Европе са циљем да продру до њеног средишта, како ће то показати потоња збивања. Њихова војна моћ запретила је опстанку држава Југоисточне а касније и Средње Европе, почевши од Византије, која је брзо сведена само на подручје Цариграда, па до угарског краљевства и даље. Српске земље, у средишту збивања, налазиле су се тако више од једног столећа на бранику хришћанске Европе. Поред борбе против спољног непријатеља, српска држава у исто време се суочавала са унутрашњим деобама и сукобима. Тековине Душанових освајања брзо су исчезле, а са нестанком царства озбиљно је било угрожено и јединство српских земаља. У борби за опстанак кључну улогу имале су северне области некадашњег царства, уједињене и организоване под влашћу кнеза Лазара и његових наследника.[1]

У тим тешким временима, организација одбране са тврђавама које представљају један од њених основних чинилаца, добија изузетан значај. Чин освајања био је незамислив без заузимања утврђеног града. Јака утврђења и системи фортификација представљали су гаранцију опстанка државе. Потоњи догађаји су то најбоље показали — пад Смедерева 1459. године означио је слом српске деспотовине. Овакве околности биле су од пресудног утицаја на изградњу утврђења у моравским областима Србије, током друге половине XIV и у првим деценијама XV века, односно на динамичан развој српске војне архитектуре која управо у овом раздобљу остварује своја најбоља дела.

Утврђени градови средњовековне Србије у ранијим епохама њеног развоја представљали су углавном византијско наслеђе из XI—XII века. То су била утврђења неправилних основа, типа кастела, обично грађена на неприступачним местима, која су пружала најбоље услове за одбрану. Просторно мала, она су најчешће служила за смештај војне посаде, а можда и за збег околног становништва у случају опасности. Током XIII и у првој половини XIV века не уочава се појава утврђених насеља. Изузетке у том смислу пред-

[1] Д. Богдановић, Обнова немањићких традиција, *Историја српског народа II*, Београд 1982, стр. 7.

стављали би само српски приморски градови и освојена византијска урбана средишта на југу.[2]

О изградњи утврђења у држави Немањића зна се веома мало. Чини се да у том раздобљу она немају значајнију улогу, посебно када су у питању средишње области државе. Нека се чак и напуштају, какав је био случај са тврђавом Рас.[3] Већи значај сигурно су имали градови у граничним областима. Међу ретким остварењима српског војног градитељства из првих деценија XIV века издваја се тврђава Маглич, као и доградња утврђеног подграђа у Београду.[4] Ове нове фортификације, и поред неких посебности, углавном настављају традиције претходних епоха, засноване на византијском наслеђу. У условима када су грађена мала утврђења на тешко приступачним положајима, примењивана су једноставнија фортификациона решења, која су подразумевала бедемску ограду и у зависности од потреба одређен, најчешће мали број кула.

У сасвим измењеним приликама, током друге половине XIV века, започиње нагли развој српских фортификација. За разлику од обичаја и потреба предходних епоха, сада се нова утврђења више не подижу само на тешко приступачним местима већ и на стратешки важним положајима у равнијим пределима. Ту се као битан чинилац појављују и први градови, односно урбана средишта код којих је у систем одбране морало да буде укључено и цивилно насеље, или његов најзначајнији део. Још једна важна појава у овом раздобљу утицаће на развој српских градова. Услед опште несигурности изазване унутрашњим сукобима и све чешћим турским продорима, указала се потреба да се владарски и властеоски двор смести у оквире утврђеног града, што раније није било уобичајено. Занимљива је чињеница да се и главне владарске задужбине Моравске Србије, манастири Раваница и Ресава, претварају у снажне тврђаве. Приликом ових разматрања не сме се занемарити ни појава ватреног оружја, које управо у ово време, а нарочито током прве половине XV века, почиње све више да улази у употребу. Све ове околности непосредно су утицале на потребу јачања система одбране градова, уз изналажење нових и примену знатно сложенијих фортификационих решења, будући да стари начин утврђивања градова више није могао у целини да задовољи нове потребе. Тај процес који се одвијао у моравским областима обновљене српске државе, захваљујући резултатима новијих истраживања, може се пратити на примерима најзначајнијих утврђења, грађених у току више деценија, све до коначног турског освајања. Нагли успон српске војне архитектуре који наговештавају тврђаве у Новом Брду[5], Сталаћу[6] и Крушевцу[7], као и бедеми Раванице[8], даће своја

[2] M. Popović, *Defansive Systems in the Eastern Part of Yugoslavia in the Middle Ages*, Balcanoslavica 11—12, Prilep 1984—85, стр. 15—17.

[3] М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987, стр. 46—47.

[4] М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, стр. 60—64.

[5] В. Корać, *Ново брдо, радови извршени* 1953. *године*. Старинар V—VI. 1956. стр. 265—273: И. Здравковић — Д. Јовановић, *Ново Брдо, радови изведени 1952. и 1954*. Старинар V—VI. [illegible]. стр. 251—263 и стр. 275—282; В. Јовановић, *Ново Брдо — град заната сребрени и златни*. [illegible]пежја 2. Приштина 1971. стр. 75Љ110.

[6] Д. Минић — О. Вукадин — С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*. Рашка баштина 1, Краљево 1975, стр. 185—198: Исти, *Средњовековни Сталаћ*, каталог изложбе, Крушевац 1979. стр. 3—12. D. Minić. *The Role of Stalać in Serbia of Prince Lazar*. Balcanoslavica 11—12. Prilep 1984—85. стр. 147—152.

најбоља остварења тек у раздобљу после косовске битке. Примери Београда[9], Ресаве[10] и Смедерева[11] то јасно показују.

Код нових утврђења Моравске Србије, грађених на стратешки важним али теже бранљеним положајима на равном терену, запажа се тежња ка правилнијим облицима основа, како би се обезбедила равномернија одбрана из свих праваца. Појављују се најчешће елипсоидне или полигоналне основе, али има и релативно правилних правоугаоних облика основа са равномерним распоредом кула. Од посебног је значаја, међутим, што у овом периоду долази до пуног изражаја просторна подела утврђења на град и унутрашњи град или „кулу", односно утврђење последње одбране.

У оквиру овога, за одбрану изузетно важног дела града, посебну улогу имала је главна кула — донжон. Готово по правилу, главна кула српских утврђења налазила се у оквиру бедемске ограде унутрашњег града, истурена у целини или делимично према спољној страни. Такав је случај са донжонима у Новом Брду, Сталаћу и Смедереву. Исти положај, али у оквиру основне бедемске ограде има и главна кула утврђења манастира Ресаве, док је код равничког утврђења њен првобитни положај измењен каснијом доградњом фортификација. Донжони у Крушевцу и Београду по свом унеколико специфичном положају представљају посебан проблем, који се мора посматрати у контексту настанка унутрашњег града, односно његових етапа грађења.

Унутрашњи град — или „кула", како су га савременици називали[12] — представљао је најчешће посебну целину у утврђењима Моравске Србије. Обично се издваја као прва, најстарија фаза грађења, која предходи подизању осталих делова утврђења, какав је случај у Новом Брду и Смедереву. Једнако решење запажа се и у Београду где је стари византијски кастел, подигнут половином XII века, после изградње осталих утврђења и темељне реконструкције, добио улогу унутрашњег града, односно замка. Међутим, овде је остварено једно знатно сложеније решење. У просторном и функционалном смислу, унутрашњост старог кастела била је подељена на две посебно бранљене целине између којих се налазила велика донжон кула.[13] Ту нову просторну поделу веома добро је уочио и Константин Филозоф, биограф деспота Стефана,

[7] М. Ковачевић, *Средњовековна тврђава Крушевац*, Старинар XVII. Београд 1966, стр. 137—141; Исти, *Профана архитектура средњовековног Крушевца. Резултати досадашњих истраживања*, Старинар XXX, Београд 1980, стр. 13—28; Ђ. Бошковић, *Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије*, Старинар XXX, Београд 1980, стр. 7—11.

[8] Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења VII, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1966; Исти, Архитектура Раванице, *Манастир Раваница, Споменици о шестој стогодишњици*, Београд 1981, стр. 19—32; Д. Мадас, *Археолошки радови у манастиру Раваници* (1967—1971), Саопштења X, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1974, стр. 77—85.

[9] М. Поповић, *Београдска тврђава*, 1982, са старијом литературом.

[10] С. Станојевић — Л. Мирковић — Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928, стр. 3—21. S. Nenadović, *Prilog proučavanju grada Resave*, Vesnik Vojnog muzeja 8—9, Beograd 1963, стр. 305—320.

[11] П. Поповић, *Споменица Смедеревског града*, Београд 1930—1931; А. Дероко, *Смедеревски град*, Старинар II, Београд 1951, стр. 59—96; Ј. Нешковић, *Смедеревски град*, Смедерево 1975; M. Popović, *La résidence du Despot Djuradj Brankovič dans le Châtelet de la forteresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7, Prilep 1978, стр. 101—112.

[12] J. Kalić, *Was verstand man in den mittelalterlichen serbischen Stadten unter „Kula"*. Balcanoslavica 7, Prilep 1978, стр. 15—24.

[13] М. Поповић, *Београдска тврђава*, стр. 70—71.

наводећи да „ступ дели обе куле".[14] Већи, источни део, унутар ове целине имао је улогу предворја, док је западни, просторно нешто мањи део утврђења био намењен за смештај двора деспота Стефана. У оквиру такве поделе, нова донжон кула или Небојша, према речима савременика[15], налазила се у склопу преградног бедема који је бранио приступ двору из предњег дела замка.

Проблем унутрашњег града у Крушевцу, који одступа од наведених примера других српских градова, нешто је сложенији. Истраживачи који су вршили археолошка ископавања у Крушевцу или се касније бавили овим проблемом, закључили су да у хронологији настанка утврђења донжон кула са унутрашњим градом припада старијој фази.[16] Међутим, посматрајући положај овога утврђења у односу на бранењи оквир града, а посебно међусобни однос њихових бедема, долази се до супротног закључка.[17] По нашем мишљењу, у Крушевцу је прво било изграђено главно градско утврђење неправилне елипсоидне основе, а тек затим североисточни део тога простора издвојен је у посебну, добро брањену целину у оквиру које се налазила јака донжон кула (сл. 1).

Слична појава запажа се и у Сталаћу, чије су фортификације грађене истовремено са бедемима и кулама крушевачког града. У оквиру утврђења издужене елипсоидне основе, изградњом једног преградног бедема издвојен је јужни део првобитно јединственог брањеног простора са донжон кулом (Мали град), који тако постаје упориште последње одбране. Поред главне куле која припада старијој етапи грађења утврђења, Мали град је имао само још једну кулу у оквиру преградног бедема, кроз коју се саобраћало са Великим градом.[18]

Унутрашњи град код утврђења Моравске Србије, обично мале површине, био је, по правилу, добро утврђен са више кула. Сви чиоиници његове одбране били су равномерно распоређени, како према спољној страни тако и према осталим деловима утврђења, што јасно указује на функцију унутрашњег града као упоришта последње одбране. Крушевачки унутрашњи град је према осталом делу утврђења имао двојни бедем и ров, а у том правцу је била истурена и новоподигнута донжон кула.[19] Сличан случај био је и са Малим градом у Смедереву, а двојни бедем имао је и унутрашњи град Новога Брда. Замак у Београду је према Горњем граду имао дубок ров. И у Сталаћу, испред преградног бедема, према осталом делу утврђења постојао је ров.

У складу са својим самосталним положајем у систему одбране, унутрашњи град имао је по свој прилици посебног заповедника — „кулског војводу".[20] На значај овога утврђења као средишње тачке одбране, јасно указују изворни

[14] Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник СУД XLII, Београд 1875, стр. 286—287. Превод: Л. Мирковић, СКЗ књ. 265, 1936, стр. 83—85.

[15] Д. Костић, *Где је била кула Небојша*? Београд 1931, стр. 1—70.

[16] М. Ковачевић, *Профана архитектура средњовековног Крушевца*, стр. 25—26; Ђ. Бошковић, нав. дело, стр. 10.

[17] Западни бедем Малог града ослања се на унутрашње лице северног градског бедема код куле 13, без међусобне грађевинске везе. Види: М. Ковачевић, нав. дело, стр. 17, сл. 3.

[18] Д. Минић и др., *Средњовековни град Сталаћ*, стр. 185—187.

[19] М. Ковачевић, нав. дело, стр. 16—17, сл. 2—3.

[20] J. Kalić, нав. дело, стр. 19.

подаци о збивањима у Београду после смрти деспота Стефана. Чекајући законитог наследника српског деспота, заповедник „унутрашње куле", односно Замка, затворио се у ово утврђење одбијајући да преда Београд мађарском краљу.[21] Поред стварног, то је имало и симболично значење. „Унутрашња кула" представљала је појам чврстине и одбрањивости града.

Остали простори брањени зиданим бедемима, код утврђења Моравске Србије образовали су се у складу са функцијама које су имали, односно временима када су грађени. За проучавање система одбране у свим његовим видовима, од изузетног значаја су већи градови, као што су то били Ново Брдо, или касније током прве половине XV века Београд и Смедерево, који су се развијали као значајна урбана средишта и државне престонице у исто време.

Ново Брдо, као значајно градско насеље, имало је само цитаделу чији је брањени простор обухватао површину од око једног хектара. Уз унутрашњи град, пружало се према западу лепезасто утврђење, које је имало две куле, и то на својим крајевима.[22] У том простору релативно мале површине, поред војне посаде могле су се налазити само неке значајније градске институције. Пространо подграђе, односно главни део градског насеља, налазило се источно од цитаделе. Може се претпоставити да је било брањено земљано-палисадном фортификацијом. Иначе, цео комплекс Новог Брда имао је вероватно и спољни систем одбране у који су била укључена утврђења у околини.[23]

Најсложенији и сигурно најбољи пример српског утврђеног града представља Београд са својим новим фортификацијама које су грађене под владавином деспота Стефана Лазаревића, од 1404. до 1427. г. Старо утврђење са традицијама још из античких времена, подигнуто на изузетно важном стратешком положају изнад ушћа Саве у Дунав, управо у овом раздобљу доживљава свој највећи процват. За само две деценије, створен је добро утврђен средњовековни град. У средишту система одбране налазио се замак, о којем је већ било речи, окружен са три посебно брањена утврђења, међусобно различита по функцији, која су обухватала површину од око 16 ха. (сл. 2). Међу њима, несумњиво најзначајније било је ново утврђење Горњег града. Оно је имало за циљ да град брани из правца који је за напад био најпогоднији. У функционалном смислу, служило је за смештај војне посаде али и као градски простор где је боравила властела и личности блиске двору. Ту се вероватно налазила и кућа деспотове сестре Оливере. У виђењима савременика Замак са Горњим градом у складу са примарним војно-стратешким функцијама, означаван је као „castrum" — за разлику од Доњег града, утврђеног дела градског насеља којег називају „civitas". Стога је утврђивању Горњег града била посвећена посебна пажња, што се јасно уочава у примењеном систему одбране, који су сачињавали двојни бедеми ојачани са 11 кула и дубоки ров испред целог утврђења.[24]

Доњи град, за разлику од претходног, имао је улогу утврђеног подграђа. Новим бедемима био је обухваћен сигурно најзначајнији део градског насеља, које је на том простору већ раније постојало. У оквире новог утврђења ушла је

[21] Константин Филозоф, превод Л. Мирковић, стр. 119.

[22] И. Здравковић — Д. Јовановић, нав. дело, стр. 251—358.

[23] В. Јовановић, нав. дело, стр. 105.

[24] М. Поповић, *Београдска тврђава*, стр. 72—79.

и позната црква Успења Богородице као једна од најзначајнијих институција у граду, уз коју се вероватно налазила и резиденција митрополита београдског. За систем одбране града изградња доњоградског утврђења представљала је појачање, посебно у просторном смислу, али и као предња линија одбране замка. Међутим, чињеница да Доњи град није имао првенствено војну улогу, условила је примењени систем одбране. Био је слабије утврђен, нарочито према рекама, док га је са приступачне североисточне стране бранио јак бедем са четири куле.[25]

Док су функције и међусобни однос утврђења Горњег и Доњег града сасвим јасни, улога такозваног Западног подграђа представља нешто сложенији проблем. Овај део београдског утврђења, изграђен још у првој половини XIV века као веза кастела са реком, обновљен је у првим годинама XV века. Том приликом на обали му је дограђена лука за ратне лађе, посебно брањена једном кулом која је била подигнута у речном кориту.[26] Улаз у брањено пристаниште и прилаз ратним лађама био је, изгледа, затваран једним ланцем.[27] Цела ова доградња представља јединствену појаву у српском војном градитељству У време свога настанка, Западно подграђе је сигурно имало улогу брањеног дела насеља. Међутим, после ових доградњи његова функција је очигледно била измењена. Из сачуваних сведочанстава савременика сазнајемо да је туда водио тајни пут од Замка према лађама[28], али и да се истим путем, у случају пада Горњег града, могла доставити помоћ браниоцима „унутрашње куле".[29] Примери из времена велике турске опсаде Београда 1456. године то најбоље показују, што би значило да је Западно подграђе заједно са Замком сматрано последњим упориштем одбране.

Изван градских утврђења, према североистоку и истоку, пружало се београдско предграђе. Оно по свему судећи није било утврђено, али се не може искључити могућност да га је, можда, окружавала земљано-палисадна ограда, као спољна линија одбране града.

Смедеревски град, као последње остварење српске војне архитектуре, подигнут је крајем треће и током четврте деценије XV века. Грађен је уз огромне напоре да замени изгубљени Београд, који је после смрти деспота Стефана 1427. године према раније склопљеном уговору предат Мађарима. За ново средиште Србије изабран је положај на ушћу Језаве у Дунав. који је и предодредио троугаони облик основе града. За разлику од Београда, ново смедеревско утврђење обухватало је мањи простор (око 11 ha) и имало је знатно једноставнију просторну поделу (сл. 3). Уз Мали град, који је првобитно био подигнут као самостално утврђење, дограђен је према југу јединствен брањени простор, површине око 11,5 ha, утврђен према истоку и југу двојним бедемима. Главна пажња била је посвећена јужном бедему, који је град бранио са јужне, лако приступачне копнене стране. Овај бедем био је ојачан са 11 јаких кула постав-

[25] Исто, стр. 80—83.
[26] Исто, стр. 71—72.
[27] Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, приредио и превео М. Рајчевић, Београд стр. 131.
[28] Константин Филозоф, нав. дело, стр. 286.
[29] Johannes de Tagliacotio, *Relatio de victoria Belgradensi*, ed. L. Wadding, Annales Monorum XII, Ad Clares Aquas 1931, стр. 775.

љених на једнаким растојањима, испред којих се налазио спољни бедем и широки ров испуњен водом. Бедем према Језави био је ојачан са три куле, док је бедем према Дунаву, који није био двојни, првобитно имао само једну кулу. Нешто касније ту су дограђене још четири куле.[30]

У функционалном смислу, просторна подела Смедеревског града врло је јасна. Мали град био је утврђени двор деспота Ђурђа и упориште последње одбране, док је Велики град представљао утврђено градско насеље. Ту су се поред војне посаде налазиле и најзначајније институције. У југоисточном углу Великог града, где су недавно откривени остаци цркве која је после турског освајања била претворена у џамију[31], вероватно је било смештено седиште митрополије. У оквиру градских бедема налазила се и деспотова задужбина посвећена Благовештењу, грађена по свему судећи на подобије Манасији.[32] Као и у Београду, изван градских бедема налазило се предграђе, које је највероватније било утврђено опкопима и палисадима.Судећи према описима опсаде 1454. године, Турци су успели да пробију ову спољну линију одбране, али град се одржао.

За разлику од Београда и Смедерева, који су се развијали као државне престонице и значајна урбана средишта, и били са посебном пажњом изграђивани у утврђивани, неколико деценија старији Крушевац и Сталаћ још увек немају одлике утврђених градских насеља. Поред несумњивог војно-стратешког значаја, обе тврђаве представљале су управна средишта, посебно Крушевац, који је за владе кнеза Лазара био и средиште државе. Обе ове тврђаве, истовремено грађене, сличних су основа у виду издужене неправилне елипсе, са накнадно издвојеним утврђењима последње одбране. Међутим, уочљиве су и извесне разлике које се не односе само на величину већ и начин утврђивања. Крушевачки град, просторно нешто мањи од Сталаћа, имао је двојни бедем ојачан са око 12 кула[33] које су биле распоређене на скоро правилним растојањима. У његовој унутрашњости, површине око 3 ha, налазио се комплекс двора кнеза Лазара, о чему ће даље бити речи, а сигурно је да су постојале и зграде за смештај војне посаде и личности блиских кнезу. Тврђава у Сталаћу, у оквиру својих бедема имала је осим главне куле која је бранила јужни део, још само јаче брањену капију са северне стране.[34] Ова релативно велика тврђава, површине око 4 ha, знатно слабије брањена од Крушевца, у погледу својих некадашњих функција остаје унеколико загонетна. Поред комплекса двора који је био смештен у Малом граду, простор главног дела утврђења остаје нејасан. Уз војну посаду ту је могло постојати и знатно градско насеље од којег, међутим, нема значајнијих трагова. Узрок томе би се могао тражити у раном разарању града 1413. године, само неколико деценија после заснивања, што је

[30] П. Поповић, нав. дело, стр. 113—132.
[31] М. Cunjak, *Smederevska tvrdava — sakralni kompleks*, Arheološki pregled 24, 1985 174—178 и АР. 25, 1986, 86—89.
[32] С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења, деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја IX—X, Београд 1979, стр. 403—424.
[33] У току археолошких истраживања откривени су остаци пет кула са западне и северне стране, М. Ковачевић, нав. дело, Таб. II. Према реституцији основе са равномерним распоредом кула може се претпоставити да их је са јужне и источне стране било још седам.
[34] А. Дероко, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, стр. 150, сл. 144—146.

сигурно утицало на прекид планираног развоја насеља у оквиру бедема. Но, упркос томе, у Сталаћу као и у Крушевцу, постојала су неутврђена подграђа, која су надживела разарања фортификација и постала претеча садашњих градова.[35]

Утврђени манастири Раваница и Ресава представљају усамљену и за проучавање српских фортификација изузетно значајну појаву. Бедеми и куле ових манастира, грађени у немирна времена као покушај владара ктитора да заштите своје задужбине и гробне цркве, сведоче такође о развојним путевима система одбране на подручју Моравске Србије у раздобљима која су претходила турским освајањима. Раваничко утврђење било је, изгледа, грађено у две етапе које се чак делимично негирају. Првобитно, највероватније истовремено са црквом била је подигнута донжон кула — пирг, опкољена ниским бедемом са зупцима. Нешто касније цео комплекс био је опасан утврђењем полигоналне основе са шест правилно распоређених кула, од којих је једна служила као капија. Том приликом са северне стране пирга образован је један мали правоугаони простор опасан високим зидовима, са низом одбрамбених балкона — машикула.[36] Одређенија намена овога посебно брањеног простора за сада није довољно јасна (сл. 4).

Неколико деценија млађе утврђење манастира Ресаве, завршено 1418. године, представља сигурно најбоље утврђени простор на подручју српске средњовековне државе. Полигоналне основе, са манастирском црквом у средишту, ово утврђење сачињавао је високи бедем ојачан са 10 равномерно распоређених кула и монументалним донжоном са северне стране (сл. 5). Испред целог утврђења налазио се спољни нижи бедем и ров, а са источне стране истурени део утврђења који се спуштао према реци.[37] Услед положаја на коме је подигнуто, ово утврђење је готово са свих страна било релативно приступачно, што је захтевало да се одбрана добро осмисли. Остварење ресавског градитеља о томе најбоље сведочи. Снажни бедеми и куле надживели су ратове и време. Ресавско, као и старије раваничко утврђење, поред заштите манастира, што им је сигурно била примарна функција, имала су значајну улогу у систему одбране Србије, у последњем раздобљу пред турска освајања.

За проучавање појаве овога типа утврђења, од посебног су значаја етапе грађења у Раваници, које одсликавају трагања за што бољим начином одбране манастира. Од почетне идеје која се исказује кроз грађење пирга са малим обзиђем, као што је то било уобичајено у Византији а код нас примењено у Бањској, дошло се до потребе да се цео комплекс манастира брани бедемима (сл. 6). Пример Ресаве већ показује готов модел манастирске целине опасане јединственим системом бедема и кула, која у исто време представља и јаку тврђаву.

За проучавање развоја утврђења Моравске Србије, њихове улоге и просторних подела, од изузетног значаја су комплекси владарских и властеоских дворова. У ранијим раздобљима државе Немањића српски владар нема стални двор на једном месту, већ се за боравак великог жупана, а касније краља,

35 D. Minić, *The Role of Stalać*, стр. 150.
36 Б. Вуловић, *Архитектура Раванице*, стр. 29—32.
37 С. Станојевић — Л. Мирковић — Ђ. Бошковић, нав. дело, стр. 3—21.

користи више дворова, од којих се само за неке може претпоставити да су имали значење званичних резиденција. То је време када владар са својим двором обично не борави у оквиру утврђеног града или замка, као што је то био случај у оновременој Европи, већ у резиденцијама ван утврђења, које нису имале неки посебан систем одбране. Тврђаве су само у немирним временима служиле као прибежиште владару, племству и високом клиру. Можда је управо такву улогу имао град Маглич, са остацима палате Данила II, као идеални рефугијум за архиепископско средиште у Жичи.

Од половине XIV века, услед опште несигурности, нагло су се почеле мењати навике претходних епоха, што је утицало и на смањење броја повремених владарских боравишта, уз тежњу ка образовању сталне резиденције. Истовремено, долази до пуног изражаја и потреба да се обезбеди одбрана двора. Улазак комплекса владарске резиденције, као и племићких дворова, у оквире утврђења и њихово везивање за једно место, утицало је у знатној мери на изградњу српских утврђених градова и њихове сложеније просторне поделе. Тај процес се веома добро може пратити почевши од тврђава у Крушевцу и Сталаћу, преко београдског замка до Смедерева, где су остали и најбоље сачувани трагови једног српског утврђеног двора.

Остаци резиденцијалног комплекса грађевина, које се доста поуздано могу приписати двору кнеза Лазара, откривени су у југозападном делу крушевачког града. То су очувани трагови четири грађевине, од којих је највећа, димензија 20×20 m, са више просторија, несумњиво представљала главну зграду двора. Према очуваним археолошким остацима дало би се закључити да је била зидана од камена и да је имала декоративно обрађене фасаде са водоравним редовима обојених опека. Ова, сигурно главна зграда двора, по свом спољном изгледу била је слична монументалним остварењима моравског градитељства. Остале грађевине овога комплекса су биле скромније зидане. За једну од њих може се претпоставити да је служила као коњушница.[38] Комплексу двора припадала је и црква св. Стефана, подигнута у средишту утврђења — данас добро очувана и позната црква Лазарица.

Око датовања дворских здања у Крушевцу, код истраживача су остале извесне недоумице. Није, наиме, до краја разрешено питање да ли су ове зграде претходиле изградњи бедема или су од њих нешто млађе.[39] За наша разматрања то није од пресудног значаја јер је у питању веома кратко временско раздобље, не дуже од једне деценије. Међутим, овде је посебно значајно да се комплекс двора није налазио у оквиру просторно малог унутрашњег града[40], као што је то био случај код других српских градова. При томе треба имати у виду и могућност да су бедеми унутрашњег града са донжон кулом и зграде двора грађене једновремено, што би, по нашем мишљењу, значило после изградње главних бедема. Тако би, посматран у целини, крушевачки град представљао утврђени двор кнеза Лазара, а са тим у вези и државно средиште,

38 М. Ковачевић, *Профана архитектура средњовековног Крушевца*, стр. 15—21.
39 Исто, стр. 25.
40 Ђ. Бошковић, *Место Крушевца у систему утврђених градова*, стр. 10; Аутор у овој расправи допушта могућност да се двор кнеза Лазара налазио у оквиру Малог града, што се мора одбацити јер на то не указују резултати археолошких истраживања. Са друге стране простор у Малом граду је био недовољан за смештај зграде двора.

док се цивилно насеље, као неутврђено подграђе, развијало искључиво ван градских бедема.

Остаци дворског комплекса у Сталаћу, који је грађен истовремено или коју годину после Крушевца, већ показују промене у просторној диспозицији, које ће доћи до пуног изражаја у Београду и Смедереву. Сталаћки двор налазио се у оквиру унутрашњег, односно Малог града уз донжон кулу. У средишту овога утврђења откривени су остаци једне велике правоугаоне грађевине-палате, која је са три стране имала трем са стубовима. Била је грађена од камена и највероватније је имала и спрат. Испред палате налазио се озидани бунар, а са стране уз градске бедеме било је подигнуто више мањих зграда,-грађених од дрвета.[41] Мали град у Сталаћу, као посебно брањена целина, представља добар пример просторне организације и начина грађења српског утврђеног двора. Припадао је највероватније кнезу Лазару, као и крушевачки двор[42], мада није искључена могућност да је овде у питању и властеоска резиденција.

Двор деспота Стефана у београдском Замку сигурно је представљао најсложенији пример утврђене српске владарске резиденције. Нажалост, о овоме значајном споменику, који је готово у целини уништен крајем XVII века, располаже се са веома мало података. Двор у Замку, који је по свој прилици грађен током прве деценије XV века, састојао се од две просторне целине. Предњи део Замка, како су то показали резултати археолошких истраживања, заузимале су помоћне зграде двора.[43] Иза тога простора, одвојен преградним бедемом и великом донжон кулом, налазио се стамбени део двора са капелом и зградама које су биле ослоњене на бедеме. Биограф деспота Стефана, Константин Филозоф, назива их „сва царска скровишта“[44], а нешто касније фрањевац Ј. Таљакоцо примећује да су владарске зграде имале велике прозоре према Доњем граду.[45] Савременици су такође забележили да су из двора водила једна задња врата, или тајни пролаз у Западно подграђе одакле се у случају опасности могло сићи ка лађама.[46]

Као последњи у низу српских утврђених владарских резиденција стоји двор деспота Ђурђа у Смедереву. Изграђен за свега две године (1428—1430. г.), у виду добро утврђеног замка који је требало да замени изгубљени београдски двор, обухватао је цео простор Малог града. Зграде двора, прислоњене уз сва три бедема, образовале су троугаоно двориште у чијем се средишту налазио бунар. Главна и сигурно најрепрезентативнија зграда, од које су остала очувана четири прозора-бифоре у бедему према Дунаву, имала је велику салу на спрату са још једном просторијом у којој се можда налазила дворска капела.[47] То је вероватно „sala magna audientiae“, која се помиње као место где је потписан уговор између српског деспота и Венеције.[48] Стамбени део двора налазио се

[41] Д. Минић и др., *Средњовековни Сталаћ*, стр. 6—7.
[42] D. Minić, *The Role of Stalac*, стр. 151—152.
[43] М. Бајаловић-Хаџић Пешић, Средњовековни Београд у светлости археолошких открића, *Историја Београда*, I, 1974, стр. 299.
[44] Константин Филозоф, изд. В. Јагић, стр. 286.
[45] J. Tagliacotio, изд. L. Wadding, стр. 775.
[46] М. Поповић, *Београдска тврђава*, стр. 70—71.
[47] M. Popović, *La residence du despot Djuradj Branković*, стр. 105—106.
[48] К. Јиречек — Ј. Радонић, *Историја Срба*, II, Београд 1952, стр. 353.

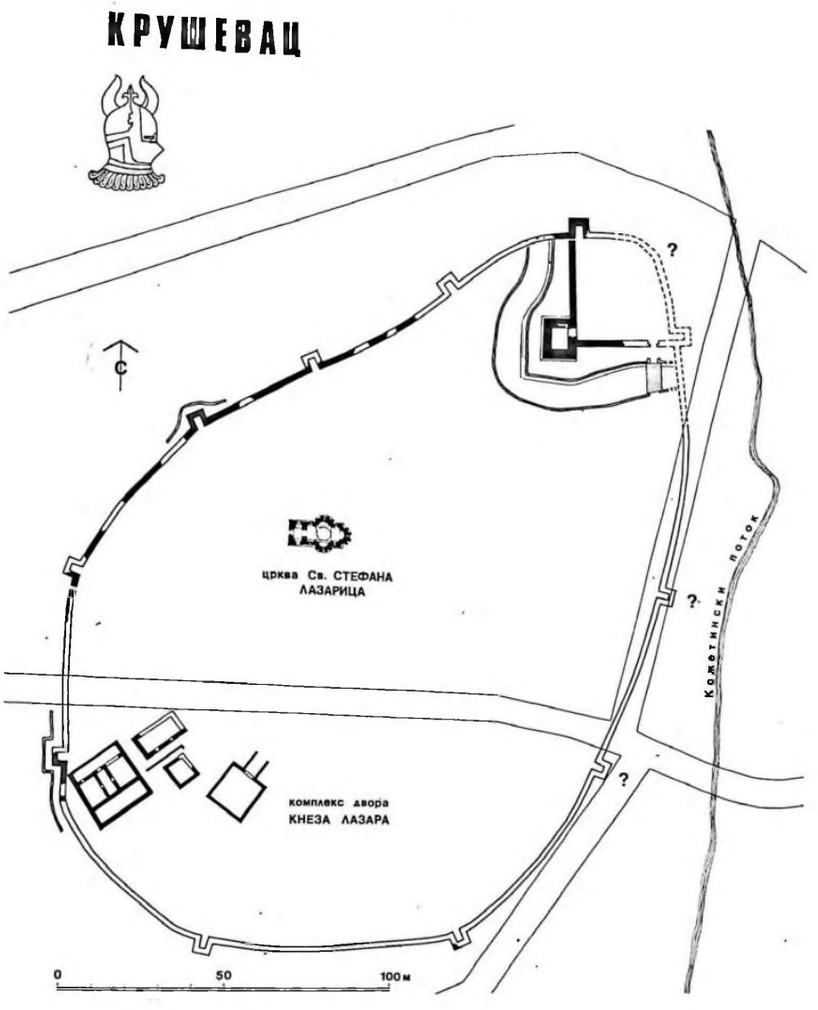

Сл. 1. КРУШЕВАЧКИ ГРАД У ДОБА КНЕЗА ЛАЗАРА

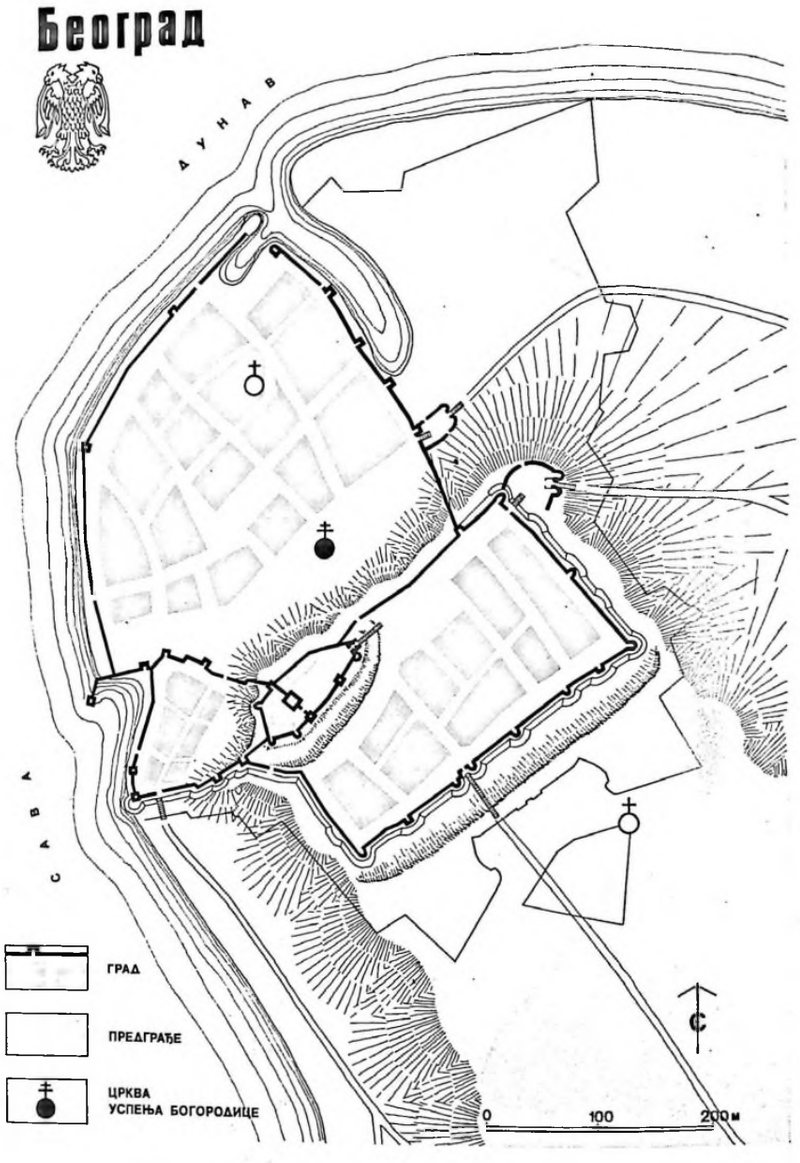

Сл. 2. БЕОГРАДСКИ ГРАД У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XV ВЕКА

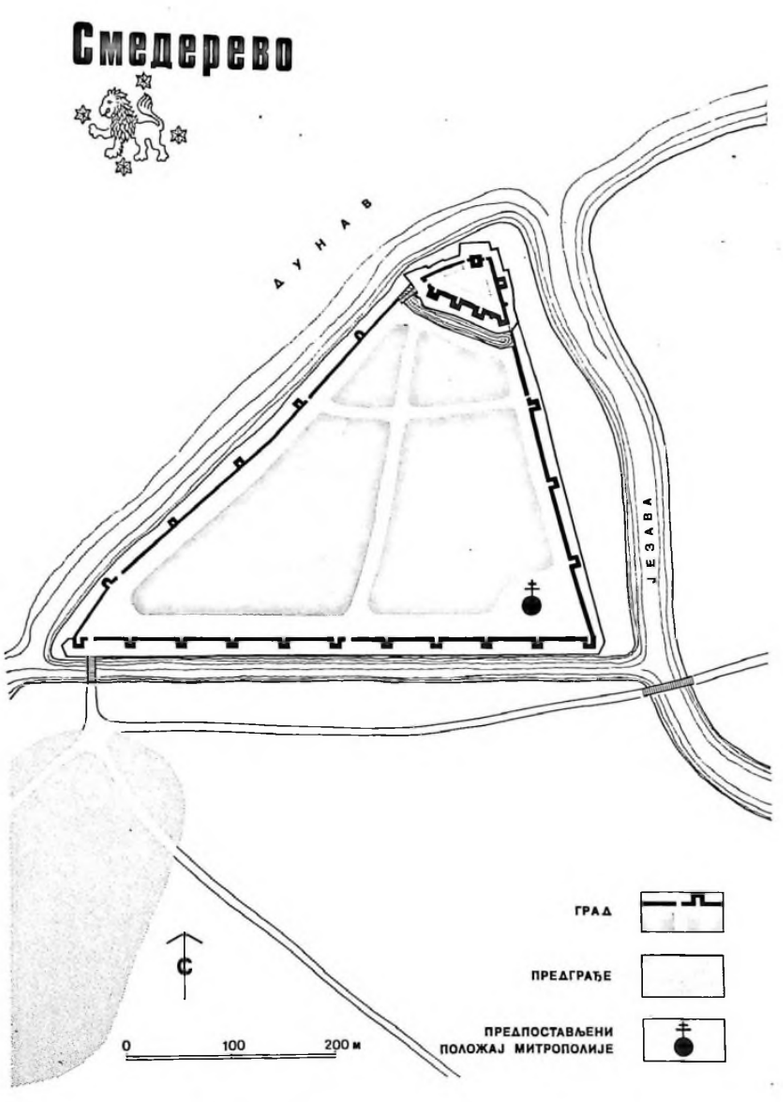

Сл. 3. СМЕДЕРЕВСКИ ГРАД ПОЛОВИНОМ XV ВЕКА

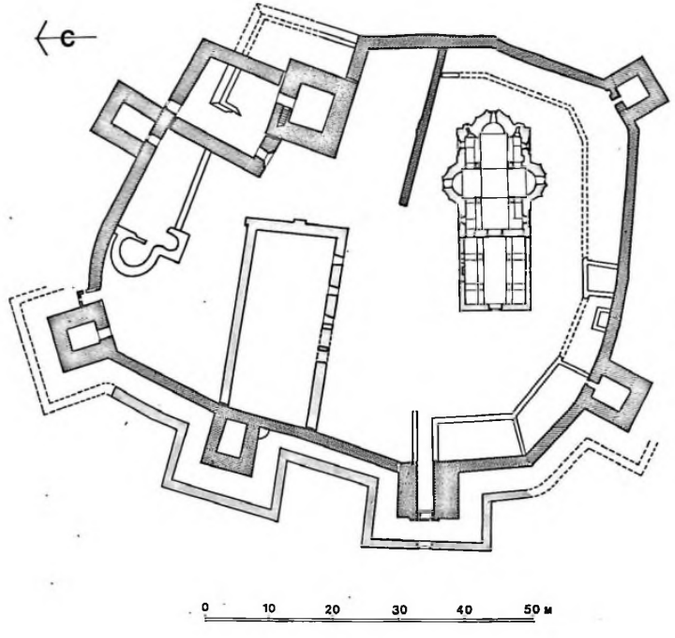

Сл. 4. УТВРЂЕЊЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ
(Основа према Б. Вуловићу)

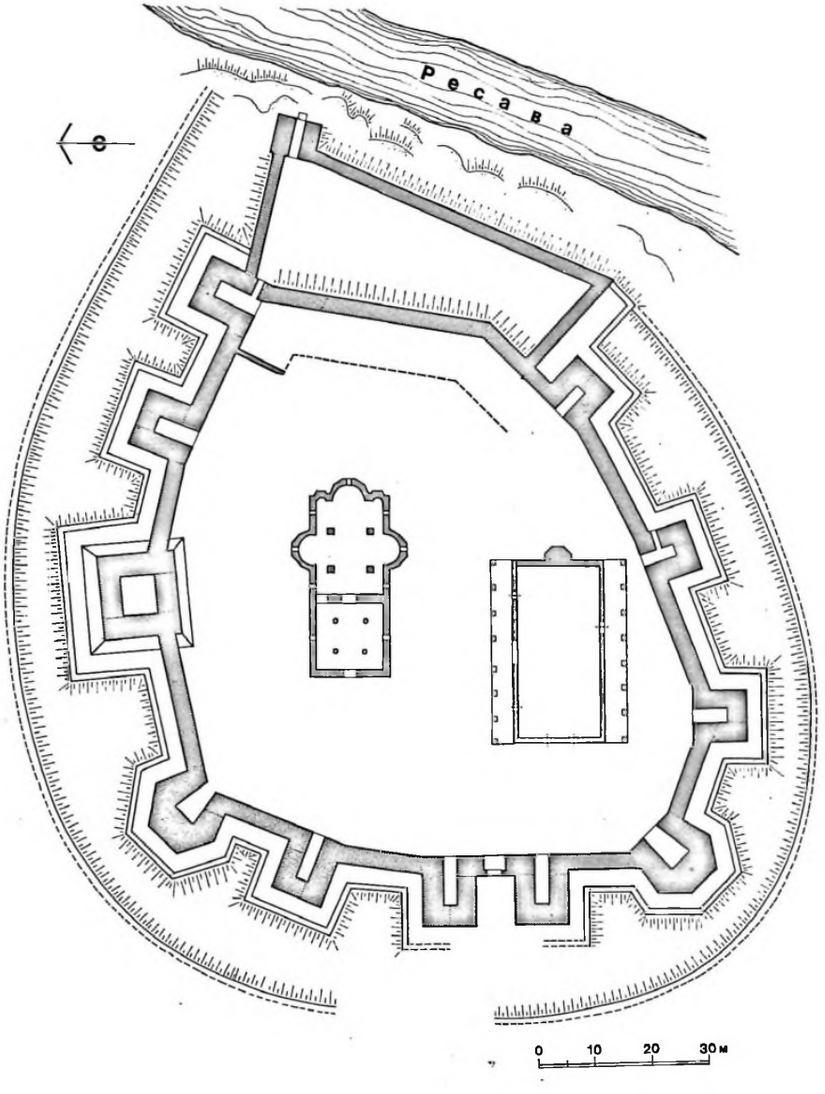

Сл. 5. УТВРЂЕЊЕ МАНАСТИРА РЕСАВЕ
(Основа према Ђ. Бошковићу)

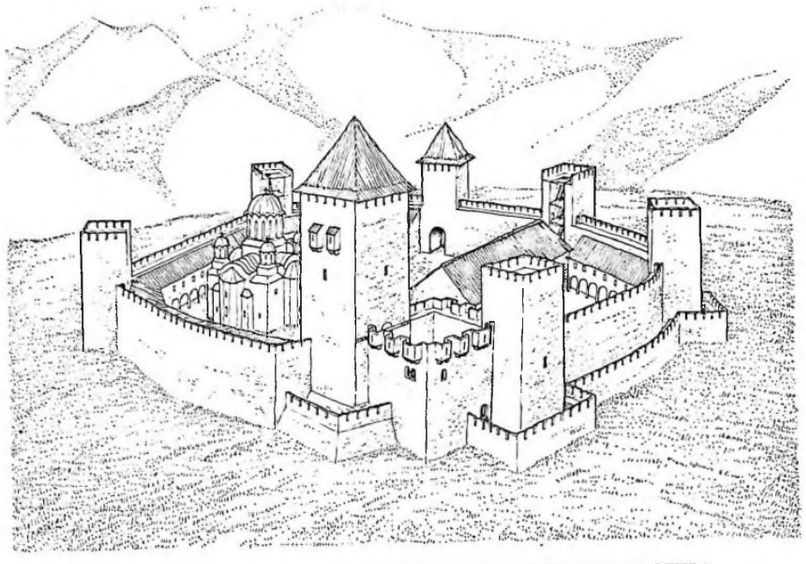

Сл. 6. РАВАНИЦА — ЗАМИШЉЕНИ ИЗГЛЕД УТВРЂЕНОГ МАНАСТИРА КРАЈЕМ XIV ВЕКА
(Према Б. Вуловићу, уз допуне, обрадио Н. Стефановић)

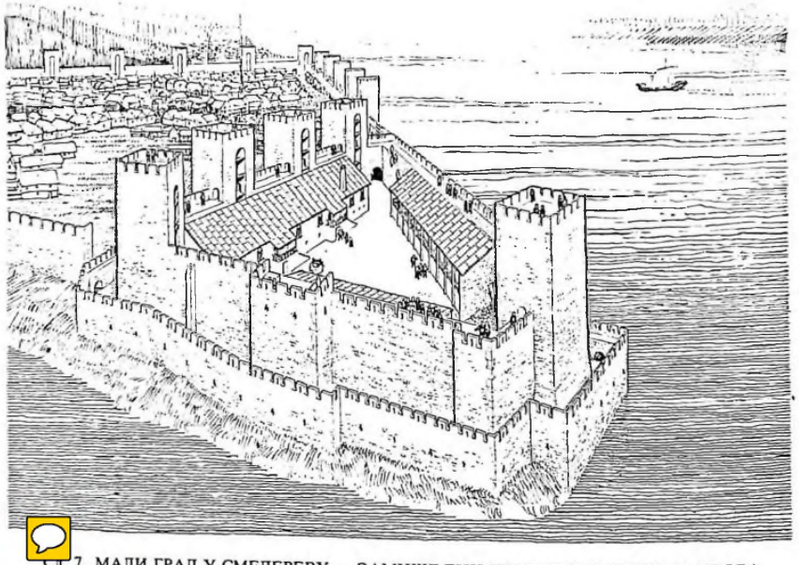

Сл. 7. МАЛИ ГРАД У СМЕДЕРЕВУ — ЗАМИШЉЕНИ ИЗГЛЕД КОМПЛЕКСА ДВОРА ДЕСПОТА ЂУРЂА ПОЛОВИНОМ XV ВЕКА
(Према замисли аутора обрадио Н. Стефановић)

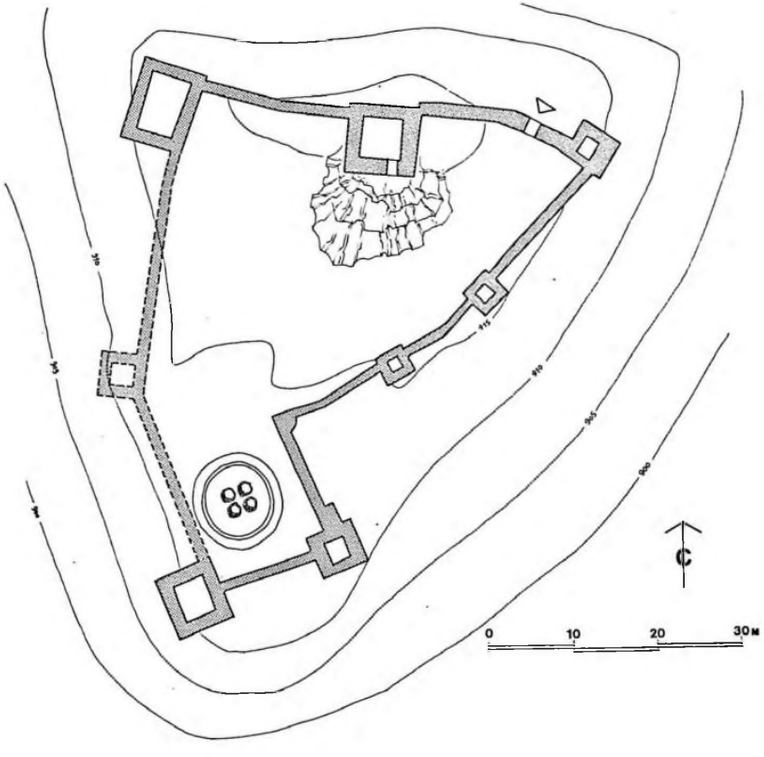

Сл. 8. ГРАД КОЗНИК
(Основа према С. Ђорђевићу)

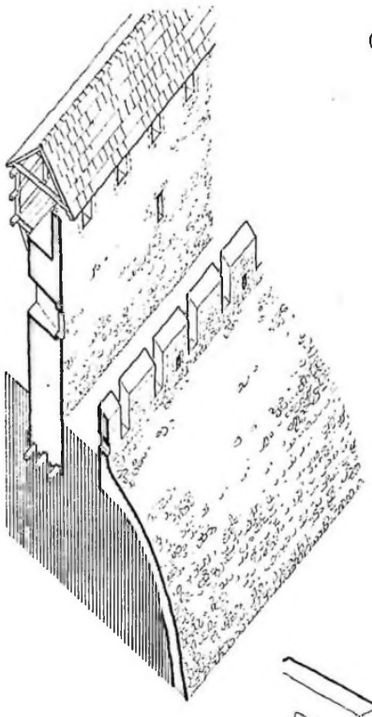

Сл. 9. СИСТЕМ ДВОЈНИХ БЕДЕМА БЕОГРАДСКОГ ГРАДА
(С—И бедем Г. града) — реконструкција првобитног изгледа са пресеком
(Према замисли аутора обрадио Н. Стевановић)

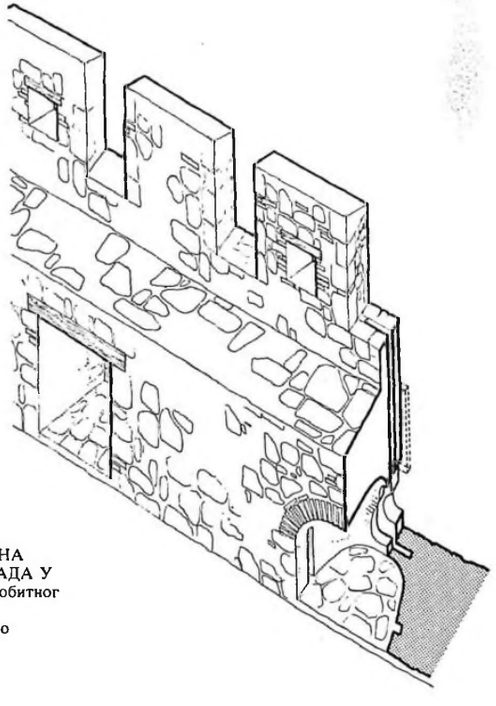

Сл. 10. ТОПОВСКИ ОТВОРИ НА С[illegible]НОМ БЕДЕМУ МАЛОГ ГРАДА У С[illegible]РЕВУ — реконструкција првобитног изгледа са пресеком
(Према замисли аутора обрадио Н. Стевановић)

сигурно у великој, каменом грађеној згради издужене правоугаоне основе, уз јужни бедем, Још једна, највероватније помоћна зграда постојала је уз језавски бедем (сл. 7).

Посматрани у целини, владарски дворови у градовима Моравске Србије граде се, готово по правилу, у најбоље брањеном делу утврђења, односно оном који има улогу последњег упоришта одбране. То је сигурно чињеница која је значајно утицала на обликовање и утврђивање овога важног дела у систему одбране српских градова. Према одликама својих физичких структура блиски су замковима, који на западним странама Европе представљају основни вид владарског или племићког боравишта. Дворови српских деспота у Београду и Смедереву у том смислу су сигурно наша најбоља остварења.

Поред великих утврђења која су подизана на равним, приступачним положајима, уз примену новијих и усавршенијих система одбране, Моравска Србија у својој борби за опстанак обнављала је и користила читав низ старијих тврђава, а градила је и нове на теже приступачним положајима, следећи традиције претходних епоха. Међу бројним траговима утврђених градова у Србији, данас је тешко препознати које су тврђаве наслеђене, а које грађене у доба кнеза Лазара и његових наследника. Поуздан одговор на то питање пружиће сигурно будућа истраживања. Ми се овом приликом морамо ограничити на она утврђења за која постоје поуздани подаци из историјских извора или са теренских истраживања. За неке старије тврђаве, које су се некада налазиле у оквиру северних крајишта Србије, као што су Островица[49], Борач[50], Честин[51] Бован[52], Петрус[53] и друге, познато је да су имале значајну улогу у покушајима заустављања турских продора. Сигурно је да су у систем одбране били укључени и неки старији градови на југу. Међу њима, један од најзначајнијих, био је Брвеник на Ибру.[54] Ова старија тврђава, која је можда грађена још у XII веку, обновљена је у раздобљу које је претходило турском освајању. Анализирајући очуване остатке може се запазити да је кула која је бранила прилаз горњем делу утврђења имала спољно обзиђе са косом каменом ескарпом.[55] Овај детаљ фортификација сигурно потиче из последњих деценија XIV века, односно из раздобља када се град налазио у поседу браће Мусића. Значајну улогу за одбрану Србије имао је и Голубац на Дунаву.[56] Старије утврђење у овом раздобљу знатно је проширено. У делу утврђења на обали, што је посебно занимљиво, тада је била подигнута и једна већа, солидно грађена зграда, која је имала прозоре у бедему сличне смедеревским.

Међу новим брдским тврђавама које су грађене у време кнеза Лазара као и у деценијама после Косовске битке, за сада се поуздано могу издвојити

[49] И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Островица на Руднику, Београд 1970, стр. 41—45.
[50] В. Јовановић, *Борач и Честин, Прилог проучавању средњовековних градова у Србији*, Историјски гласник 1—2, Београд 1985, стр. 7—24.
[51] Исто, стр. 25—30.
[52] И. Здравковић, нав. дело, стр. 46—47.
[53] D. Madas, *Trial Researches at the medieval Town of Petrus*, Balcanoslavica 8, Beograd 1979, стр. 37—47.
[54] И. Здравковић, нав. дело, стр. 117—122.
[55] Запажено приликом обиласка остатака утврђења, августа, 1988, у оквиру припрема за писање овога рада.

само Козник код Александровца[57] и Копријан јужно од Ниша.[58] Као утврђење по свој прилици подигнуто у време кнеза Лазара, који је ту повремено и боравио[59], Козник представља пример мале брдске тврђаве (површина око 0,2 ha) са неправилном основом прилагођеном облицима терена (сл. 8). Иако углавном следи традиције ранијих епоха, релативно правилним распоредом кула ово утврђење показује и новине које одликују војно градитељство у доба кнеза Лазара. Значајно је да се у његовом оквиру налазила и једна црква о којој сведоче налази камене пластике са одликама стила моравске школе. Ван утврђења, са јужне стране, налазило се подграђе које је такође било укључено у систем одбране.

Копријан, нешто већи од Козника (површине око 0,3 ha) подигао је Ненад, син казнаца Богдана, за владе кнеза Лазара, 1372. године, о чему сведочи сачувани натпис који се некада налазио изнад градске капије.[60] Имао је готово квадратну основу и са свих страна био је опкољен ровом. Према очуваним остацима може се претпоставити да се унутар града налазио још један мали посебно брањени простор који се везивао за главну кулу.[61] Својом правилном основом и равномерним распоредом кула Копријан одсликава нове концепције у развоју српских фортификација. Важан стратешки положај града на брегу изнад Јужне Мораве, јасно указује на његову улогу. Нова тврђава очигледно је требало да надзире важну саобраћајницу дуж ове речне долине и брани пут према северу.

За проучавање развојних токова српског војног градитељства у областима Моравске Србије, поред анализа просторних структура утврђених градова, њихових положаја, облика основа и унутрашњих подела у складу са функцијама, од посебне су важности и појединачни елементи фортификација. То су разматрања везана за начин грађења и врсте бедема, типове кула, капије, опкопе и друго, као и она која се односе на прва прилагођавања српских фортификација појави ватреног оружја.

Бедеми утврђења Моравске Србије по начину грађења ломљеним каменом, настављају традиције старијих епоха, али се уочава тежња ка повећавању дебљине зидне масе. Тако се за развојем фортификација повећавају дебљине бедема од Крушевца и Сталаћа (око 2 m), преко Београда (2,10 до 2,60 m) и Ресаве (3 до 3,50 m.) до Смедерева, где Језавски и Јужни бедем имају ширину до 3,50 m, а бедеми Малог града чак до 4,5 m. Исти случај је и са висинама бедема, бар тамо где су нам познате. Бедеми Горњег града у Београду били су високи око 7 m а једнака су била и првобитно замишљена зидна платна у Ресави. Посебно је занимљиво да је овде у току грађења донета одлука

[56] Г. Симић, *Голубачки град*, Старинар XXXIII—XXXIV, Београд 1982—1983, стр. 71—86 (са старијом литературом).

[57] И. Здравковић, нав. дело, стр. 48—51; С. Ђорђевић, *Козник*, Рашка баштина 2 Краљево 1980, стр. 333—336; О. Вукадин — Д. Минић, *Козник*, Рашка баштина 2, стр. 106—107.

[58] А. Дероко, нав. дело, стр. 120—121.

[59] Кнез Лазар је 8. августа 1381. године издао повељу Лаври св. Атанасија „у племенитом граду Кознику"; види С. Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, Хиландарски зборник Београд 1983, стр. 92—93.

[60] Г. Томовић, *Морфолоїија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, стр. 78—79. (са старијом литературом).

[61] А. Дероко, нав. дело, сл. 108.

да се бедеми повисе до нивоа шетне стазе на 11 m.[62] Исту ту висину добили су нешто касније и бедеми Смедеревског града. Према устаљеном обичају, на горњој површини бедема налазила се шетна стаза и круниште са зупцима. Одбрана бедема у Ресави била је посебно ојачана и низом одбрамбених балкона-машикула, које су се налазиле испод равни шетне стазе. Ова изузетна појава код српских градова, наговештена код дела раваничког утврђења, такозваног „лазарета", на ресавским бедемима дошла је до пуног изражаја.[63] На очуваним бедемима Београда и Смедерева, са изузетком неких градских капија, нема трагова машикула.

Поред главног бедема, код српских утврђења овога раздобља појављује се, као значајно ојачање, и нижи спољни бедем у улози предње линије одбране. У почетку, то је изгледа био низак, вертикални зид са зупцима, који се налазио испред главног бедема унутрашњег града у Новом Брду[64], а такође и код утврђења Крушевца[65] и Раванице.[66] Међутим, већ код ова два утврђења, око донжон куле појављује се усавршенија варијанта спољног бедема. Ту се он састоји од косе камене ескарпе изнад које се у равни скривеног пута налази зид са зупцима. Ово је само наговештај једне појаве која ће доћи до пуног изражаја у даљем развоју српских градова. Код нових утврђења у Београду спољни бедем са косом ескарпом широко је заступљен у систему двојних бедема (сл. 9), као основног чиниоца одбране.[67] Исти систем двојних бедема примењен је и код утврђења манастира Ресаве. Усвојени и усавршени тип двојних бедема на искуствима стеченим при подизању Београда и Ресаве, послужио је као узор за изградњу Малог града у Смедереву, где се појављује у свом најразвијенијем облику.[68]

По начину градње и другим својим одликама спољни бедем са ескарпом примењен код српских утврђења, за сада нема ближих аналогија на подручју суседних земаља. У Угарској, коса камена ескарпа као елемент фортификација, почиње да се примењује тек током XV века. Уочљиве су разлике и у односу на могуће западноевропске узоре, где се косом, правилно изведеном ексарпом углавном ојачава главни бедем. Код српских градова косина ескарпе је неправилна, односно трбушаста, и изнад ње често се налази само круниште са зупцима. Главни тврђавски бедем, осим на једном мањем делу у Смедереву, готово по правилу нема коса ојачања. Имајући то у виду, могло би се закључити да се спољни бедем са косом каменом ескарпом овде не појављује као готово, преузето решење, већ пре као одређени систем одбране чији се особени облици развијају у оквирима српског војног градитељства.

Међу кулама српских градова, обликом и величином издваја се донжон или тачније речено главна кула, као упориште намењено последњој одбрани. То су по правилу масивне куле квадратних основа са улазом на спрату. Судећи

[62] С. Ненадовић, нав. дело, стр. 315—319.

[63] На бедемима и кулама утврђења манастира Ресаве налазило се око 90 машикула, од тога 22 су се налазиле на зидним платнима испод равни шетне стазе.

[64] В. Костић, нав. дело, стр. 268.

[65] М. Ковачевић, *Средњовековна тврђава Крушевац*, стр. 138—139.

[66] Б. Вуловић, Архитектура Раванице, стр. 31.

[67] М. Поповић, *Београдска тврђава*, стр. 75—79 и 85—86, сл. 21—22.

[68] M. Popović, *La résidence du despote Djuradj Brankovič*, стр. 104—105, сл. 2.

према боље очуваним примерима висина им је износила и преко 30 m. Посматрајући донжоне хронолошким редом — од Крушевца и Сталаћа, преко раваничког пирга до Ресаве, јасно се уочава усавршавање њиховог облика и јачине, при чему ресавска главна кула представља најразвијенији тип и сигурно најбоље остварење. Доњи део ове куле има закошене стране, односно постамент у виду зарубљене пирамиде у чијем је средишту једна засведена просторија — највероватније житница, мада није искључено да је служила и као цистерна.[69] Над овим постројењем кула је имала још шест етажа и крунište са зупцима. У равни последњег спрата, испод круништа, било је истурено 20 одбрамбених балкона-мушикула. Може се веровати да је слично изгледала и изчезла београдска Небојша, главна кула замка деспота Стефана.[70]

У оквиру бедема, код утврђења Моравске Србије, као најчешћи издваја се тип правоугаоне истурене куле, отворене према унутрашњости града. Увек истог облика основе, оне се знатно разликују по димензијама, од релативно малих крушевачких (7×6 m) до јаких кула Ресаве (9,5×11,8 m) и Смедерева (9,6 × 11,5 m), које су биле високе око 20 m. Знатно ређе су куле правоугаоних или квадратних основа, које су биле затворене са све четири стране. У Кознику и Копријану представљају једини заступљени тип, појављују се и у Голупцу, док их код већине тврђава готово и нема. Остали облици кула код утврђења Моравске Србије веома су ретки. Куле полукружних основа углавном се ограничавају на систем одбране Горњег града у Београду, а једине две полигоналне куле подигнуте су у оквиру ресавског утврђења.

Различити типови капија примењивани су приликом грађења наших тврђава током друге половине XIV и у првим деценијама XV века. Најчешће су то били обични засведени пролази у бедему, какав је случај у Новом Брду и другде, или двоструке капије у оквиру двојних бедема, брањене са по једном бочно постављеном кулом, као у Београду и Смедереву. Изузетан пример представља капија ресавског утврђења, која се налазила између две куле. У појединим, ређим случајевима, капије су грађене у оквиру улазне куле, на пример у Раваници и Сталаћу. Улазну кулу овога типа, са покретним мостом посебне конструкције, имао је и београдски Замак.[71] Иначе, и већина других капија у Београду имала је покретне мостове.

Испред бедема моравских утврђења налазили су се ровови који су понекад имали обзидане стране. Такви су били ровови испред донжона у Крушевцу и Малог града у Смедереву. Београд је, такође, у доба деспота Стефана имао „прокопе преизрадне изван двојних стена", како је то забележио Константин Филозоф у своме опису града.[72] Нешто касније то исто је запазио и Бертрандон де ла Брокијер.[73]

Српска утврђења, као здања превасходно намењена одбрани, грађена су функционално, најчешће без декоративних детаља. Па ипак, понекад је уоч-

[69] С. Ненадовић, нав. дело, стр. 305—308.
[70] М. Поповић, *Београдска тврђава*, стр. 86—87.
[71] М. Бајаловић—Хаџи Пешић, *Улазни комплекс београдског Унутрашњег града у средњем веку од XII до XVII века*, Саопштења XVI, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1984, стр. 74.
[72] Константин Филозоф, изд. В. Јагић, стр. 285.
[73] Б. де ла Брокијер, изд. М. Рајчевић, стр. 133.

љива тежња као ликовном обликовању. Тако је на дунавским кулама у Смедереву, које су накнадно грађене, примењен декоративни слог опека и камена.[74] Ова, за српске прилике изузетна појава, иначе честа у Византији, можда би се могла довести у везу са радом зидара који су по захтеву деспота Ђурђа радили на обнови цариградских бедема 1448. године.[75] За разлику од Смедерева, на зидовима и кулама у Сталаћу и Раваници очувани су трагови малтера са осликаним лажним слогом опека. Извесна пажња, у смислу декоративног обликовања, била је посвећивана улазима у град, или његове поједине делове. Ова пракса дошла је до пуног изражаја тек у Смедереву, као последњем остварењу српске војне архитектуре. Ту су капије Великог града, грађене уз употребу клесаног камена и опека, обликоване под утицајем готике.[76] Карактеристичну појединост ових капија, али и оних старијих у Београду и Ресави, представља ниша изнад пролаза у којој се некада налазила фреска са ликом заштитника града. Нише са фрескама красиле су и улазе у донжоне. Тако су трагови живописане декорације очувани на улазима у сталаћки донжон[77] и раваничкој пирг.[78] На овој кули у Раваници, са њене северне стране, сачувани су и фрагменти ктиторског натписа кнеза Лазара, исписаног у фреско техници.[79] Појава ктиторских натписа, као обичај преузет из Цариграда, код српских утврђења веома је ретка. Најлепши и код нас јединствен пример представља ктиторски натпис, деспота Ђурђа на кули Малог града у Смедереву. За разлику од раваничког исписан је уграђеним опекама и надвишен представом крста на Голготи.[80]

Сва српска утврђења, грађена у другој половини XIV века и касније, за владе деспота Стефана, била су заснована на традиционалним принципима ратовања хладним оружјем. У то време, када се појављују први топови, артиљерија још увек нема већег значаја за систем одбране градова. Тек у првим деценијама XV века код европских утврђења започиње процес прилагођавања новом оружју, уређивањем положаја за постављање одбрамбених топова.[81] У српском војном градитељству ова новина била је веома брзо прихваћена. Приликом подизања Малог града у Смедереву (1428—1430) изграђен је у оквиру спољног бедема читав низ топовских отвора. Према приступачној копненој страни били су уређени положаји за око 20 топова. Судећи према откривеним остацима, ту су била заступљена два типа топовских отвора, наизменично постављена у низу (сл. 10). Први тип био је грађен у виду веће стрелнице, али са ширим отвором. Други тип, знатно сложенији, имао је полукружну основу и полукалоту, а према спољној страни кружни отвор за топовску цев и вертикални прорез за нишањење. На овим положајима налазили су се мањи топови-бомбарделе, који су избацивали камене кугле пречника 8 до 10 cm. Исти систем

[74] П. Поповић, *Споменица Смедеревског града*, стр. 63—74.
[75] А. Дероко, нав. дело, стр. 89—90.
[76] М. Поповић, *Капије Смедеревског града*, Старинар XXVIII—XXIX, Београд 1979. стр. 213—230.
[77] Д. Минић и др., *Средњовековни град Сталаћ*, стр. 195.
[78] Б. Вуловић, Архитектура Раванице, стр. 29—30.
[79] Б. Вуловић, *Раваница*, Саопштења VII, стр. 23, сл. 3.
[80] А. Дероко, *Смедеревски град*, Старинар II, стр. 91—96.
[81] S. Toy, *History of Fortifications from* 3000 *BC to* 1700 *AD*, London 1955, стр. 236—237.

одбране био је примењен нешто касније и пред јужним бедемом смедеревског Великог града.[82]

Процес ојачавања система одбране услед све разорнијих дејстава опсадне артиљерије, који иначе узима маха тек половином XV века, углавном се не запажа код наших утврђења предтурског раздобља. Као једини за сада познати пример могле би се навести куле на јужном бедему Голубачког града, које су изгледа управо у то време добиле масивна полукружна обзиђа.[83]

Нагли развој утврђених градова у моравским областима српске државе, у тешким временима унутрашњих сукоба а касније све чешћих турских пордора, био је поред осталог праћен и процесом урбанизације. Неопходност да се обезбеди одбрана градских насеља као и улазак владарског двора у брањени простор града, уз потребу стварања јаких одбрамбених упоришта као услова опстанка државе, чиниоци су од непосредног утицаја на развој наших утврђења, како у просторном смислу тако у погледу остварених фортификационих решења. Нове појаве у систему одбране, које се као наговештај јављају у Крушевцу и Раванници, долазе до свог пуног изражаја у деценијама после Косовске битке. У утврђењима деспота Стефана, Београду и Ресави, то су већ усавршена и широко примењена решења. На тим искуствима предходног развоја српског војног градитељства, као последње остварење, подиже се тврђава у Смедереву. Посматрана у целини као и у појединостима својих решења, она се исказује као дело домаћих градитеља, а не страних неимара, као што се то до сада најчешће сматрало.[84]

Са читавим низом проблема суочава се истраживач приликом покушаја да у контексту тадашње европске фортификације тачно одреди место српских утврђених градова из времена што претходе турским освајањима. На првом месту треба подвући разлике у развоју војне архитектуре у земљама Западне и Средње Европе са једне, и српских фортификација, заснованих на византијском наслеђу, са друге стране. У односу на западноевропске утврђене градове, током XIII и XIV века, византијска, а преко ње и српска војна архитектура показују видно заостајање. Исти је случај и са суседним земљама које су биле под византијским културним утицајем. Наглим развојем система одбране српских градова крајем XIV века и дометима који су остварени у време наследника кнеза Лазара, тај раскорак је био битно смањен. То би се пре свега могло да односи на основне стратешке поставке одбране и њима подређену просторну диспозицију утврђења. У поређењу техника зидања и заступљених конструктивних решења, која се срећу код развијенијих западно-европских утврђења, разлике су и даље остале знатне.

У односу на фортификације суседних земаља занимљива су упоредна разматрања са угарским утврђењима. У Босни, у то време преовлађује тип малих тврђава на теже приступачним местима, за чије грађење није била неопходна примена развијенијих система одбране. Поредећи утврђења Београдског

[82] M. Popović, *Ordnance in the Defansive System of the Smederevo Fortress during the Fifteenth Century*, Balcanoslavica 10, Beograd 1983, стр. 107—127.

[83] Г. Симић, нав. дело, стр. 79, сл. 5.

[84] П. Поповић, нав. дело, стр. 47—52; Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1980, стр. 40—41

града, као одређени домет у развоју српске војне архитектуре, са истовременим угарским утврђењима, запажају се извесне разлике у развоју. Код престонице деспота Стефана јасно се запажа више линија одбране како у просторној подели утврђења тако и у систему двојних бедема. Слична појава, од кључне важности за одбрану градова, у Угарској ће доћи до изражаја тек нешто касније. У време када се граде Београд и Смедерево, у односу на угарска утврђења, српска фортификација примењује бољи и ефикаснији систем одбране.

Стратешка замисао градитеља Београда заснивала се на процени да да граду прети опасност од напада са копна, из правца југа и истока. Са те стране подигнута су најјача утврђења. Град је требало бранити од Турака и то је био основни разлог за његово утврђивање. Према рекама, као безбедном залеђу, град је био слабије брањен. Одатле, из Угарске, није се очекивао напад већ помоћ и подршка. Овако замишљен и остварен систем одбране показао је своју праву вредност при турским опсадама 1440. и 1456. године, које су завршене неуспехом. У сличној ситуацији, нешто касније, грађено је и Смедерево. Најјачи бедеми и куле, као врхунски домет српског војног градитељства, били су усмерени ка правцима могућих турских напада.

Бедеми српских утврђених градова деценијама су стајали као брана продорима освајача. Међутим, ни јака смедеревска утврђења, као ни низ других тврђава у моравским областима Србије, нису била у стању да трајно зауставе турска освајања. На слом државе, која се после Косовске битке борила за опстанак, утицали су и други чиниоци.

МИРЈАНА ЂОРОВИЋ—ЉУБИНКОВИЋ

ИСТОРИЈСКА КОМПОЗИЦИЈА ИЗ ЦРКВЕ СВЕТОГ ДИМИТРИЈА У ПЕЋИ

У цркви светог Димитрија у Пећи, у западном делу јужнога зида, насликана је на црвеном позађу група портрета, несумњивог историјског карактера.

Почев од запада, живописан је прво свети Сава. Очувана је једино његова сигнатура. До њега је млад принц: дечко од око 10—12 година. Обучен је у богат сакос, са украшеним рубом, наруквицама, перибрахионима и наглашеним манијакионом. О широком појасу, десно је заденута копрена (марамица). У десној руци држи дуг крст, а леву је лако наслонио на златни појас. Круна му је изузетно раскошна. Владар до њега, седе косе и браде, у пуном је владарском оделу: сакос је украшен рубом, перибрахионима, наруквицама, манијаком. Дијадима је пребачена преко лако опуштене леве руке у којој држи акакију. У десној му је крст — скиптар, али краћи од принчевог. Круна му је скромније украшена од принчеве. Њихове круне *нису* владарске стеме. Оне се шире према лако заврнутом врху, а затворене су калотама. Композиција се завршава портретом патријарха, који, као и свети Сава, носи преко белог стихара богат сакос. Омофори су им бели са црним крстовима. Као и свети Сава и он држи пред прсима, обема рукама, затворено јеванђеље. Међутим, док је свети Сава гологлав, патријарх носи црвену калиптру. Калиптра је део одејанија патријарха када не служи службу, већ присуствује званичним скуповима. Почев од црквених и државних сабора. У основној схеми ова патријархова калиптра, блиска је крунама присутних владара. Само је без украса. Одела све четворице богато су украшена златним везом владарски сакоси флоралним мотивом који се понавља, сакоси светог Саве и патријарха — златном лозицом у чијим се чашицама налазе попрсја светитеља.

Ове портрете први је идентификовао Гедеон Јуришић, тврдећи да се ради о ликовима *цара* Душана и *цара* Уроша.[1] То је прихватио и М. С. Милојевић.[2] Ослањајући се на познату историјску чињеницу да је архиепископ Никодим (1317—1325) сазидао цркву светог Димитрија уз главну цркву светих Апостола, — В. Петковић је ову атрибуцију одбацио као временски неприхватљиву и претпоставио је да су у питању портрети Стефана Дечанског, младог Душана

1 Гедеон Јуришић, *Дечански ћрвенац*, Нови Сад 1852, 97.

2 М. С. Милојевић, *Путопис дела ћраве (ст̃аре) Србије*, II, Београд 1872, 240.

и архиепископа Никодима. Али је све три атрибуције ставио под знак питања.[3] Св. Радојчић је прихватио мишљење да је живопис у цркви светог Димитрија из времена првог ктитора — архиепископа Никодима, па је фреске XIV века сликара Јована приближавао Милутиновим дворским сликарима Еутихију и Михајлу[4], али портрете није помињао.[5] М. Кашанин је први тврдио да су портрети из каснијег XIV века (1375—1378), па је претпоставио да су живописани зетски властелин Ђурђе Балшић, његов син Константин и патријарх Јефрем.[6] Његову претпоставку прихватио је П. Мијовић.[7] Прихватајући да су портрети сликани у последњој четвртини XIV века, Р. Љубинковић је претпоставио да се ради о портретима кнеза Лазара, његовог сина Стефана и патријарха Јефрема.[8]

Испитујући цркву светог Димитрија, Г. Суботић је утврдио да је ову Никодимову задужбину дао живописати *архиепископ* Јоаникије (1335—1436): значи пре него што је постао патријарх. Цитирајући Кашанинову хипотезу о каснијем настанку ове композиције, он обазриво констатује да се ликови не могу са сигурношћу идентификовати.[9]

Полазећи од претпоставке да су у временима Јуришића и Милојевића још могли постајати натписи око ликова, и да тачно утврђено време настанка овог живописа управо одговара времену владе *краља* Душана, В. Ђурић се вратио на првобитну идентификацију: насликани су краљ Душан, млади Урош и архиепископ Јоаникије.[10]

Међутим, Кашанин, Мијовић и Љубинковић имају право: Ова композиција сликана је накнадно, касније. Испод црвене позадине јасно се назиру вертикални потези мистријом или шпахтлом, којим је прекривана првобитна фреска. Свежа црвена позадина релативно је танка.

Неоспорна је чињеница да је старија фреска замењена новом. У принципу могло је доћи до субремене или готово субремене исправке из разних узрока, па да се стварно ради о портретима цара Душана и „цара" Уроша, како тврди Јуришић, за кога је В. Ђурић претпоставио да је читао тада још постојеће натписе. Али, ни историјске, ни ликовне потврде не постоје за ту претпоставку. У времену када је Урош био тако млад дечко, краљ Душан, у пуној снази, није могао бити старац седе косе и браде. То је историјска чињеница. Њу потврђују десетине сачуваних портрета краља и цара Душана и његовог сина, и на њима се да пратити раст младог престолонаследника. Уз то, без обзира на ликовну интерпретацију и квалитет фресака, краљ и цар Душан увек је препознатљива личност. Увек је најпре корпулентне грађе, више округлог лика, наглашено

[3] Vladimir Petković, *La peinture serbe du moyen âge, Beograd* 1934, 38; Владимир Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, 248.
[4] Светозар Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 35.
[5] Светозар Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 47.
[6] Милан Кашанин, *Српски средњевековни портрет*, Уметност и уметници, Београд 1943, слике на странама 50 и 51.
[7] Павле Мијовић, *Пећка патријаршија*, Београд 1960, 13—15.
[8] Радивоје Љубинковић, *Живопис Пећке патријаршије*, Гласник Српске академије ука, IV/2, Београд 1952, 363.
[9] Гојко Суботић, *Црква светог Димитрија у Пећи*, Београд 1964, VI, X—XI.
[10] Војислав Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века*, Зборник радова Византолошког института, 10, Београд 1967, 143—144, напомена 110; Војислав Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 58—59, напомена 209.

крупних очију, кратке смеђе браде, једва при крају подељене у два прамена. Разлике не постоје ни када су дела сликара различитих ликовних талената из разних времена његове владавине, било да се ради о његовим краљевским или царским портретима, или најзад о оном посмртном у Матејчи.

Портрет у Пећи представља лик старијег човека, за оно време старца витког стаса, изразито дугуљастог лика, седе косе и дуге седе браде, наглашено подељене у два прамена. Да се ради и о последњем портрету цара Душана поред њега не би могао бити сасвим млади Урош, који га је, као пунолетан наследио. Његова круна нема никакве везе са стемама краља и цара Душана на свим његовим сачуваним портретима. Затим, никада у заједничким портретима краља и цара Душана и његовог сина Уроша, млади престолонаследник нема богатију круну од оца.

Најзад, и чисто ликовни квалитети ове композиције индицирају касније време: почев од наглашене виткости свих фигура, нарочито одраслих личности. Чињеница стоји да већ крајем прве половине XIV века Јован Теоријанос у Охриду и сликар Јован у светом Димитрију у Пећи сликају витке и елегантније фигуре, али су виткост и елеганција далеко карактеристичнији за врхунска остварења моравског сликарства. Веома је индикативан и начин коришћења златних орнамената.

На основама ових чињеница сигурно је да не може да се одржи претпоставка да су у цркви светог Димитрија у Пећи убрзо накнадно сликани краљ (или цар) Душан и млади Урош.

Проблем остаје: када је ова композиција настала, какав је њен садржај и њена порука.

М. Кашанин и Р. Љубинковић стављају ову композицију у последњу четвртину XIV века, и у бити је обојица везују за црквени сабор у Пећи који је одржан 3. октобра 1375. године, и избор патријарха Јефрема, само што Кашанин претпоставља да су насликани зетски великаш Ђурђе Балшић и његов син Константин, а Р. Љубинковић да су то портрети кнеза Лазара и његовог сина Стефана. А зна се да су управо њих двојица, Ђурђе Балшић и кнез Лазар, заједно сазвали овај сабор[11], на коме је требало да се бира нови патријарх, јер је патријарх Сава (изабран још за време цара Душана 1354. године) управо умро.

По изворима знамо да је, делимично пре, а нарочито после смрти цара Уроша било раскола не само међу осиљеним великашима, већ и у оквирима српске цркве. Потпуно разумљиво. Од њеног оснивања самостална српска црква интензивно је и доследно сарађивала са световном, државном влашћу. Сукоба између цркве и државе није било. Престанком централне државне власти и јачањем и осамостаљивањем појединих феудалаца стара организација српске цркве нашла се у процепу. Како Данилов настављач прецизира: „многи" (архијереји) „беху свету и *самодршцу* *поробоћени*".[12] Било је релативно једноставно са властелом на чијем су се подручју налазиле епархије Охридске архиепископије, чија је самосталност била призната и у Душановој држави. Па и

[11] *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935, 292.
[12] Наведено дело, 292.

када се радило о поновном преузимању епархија Васељенске цркве (највећи део подручја Мрњавчевића), проблем су представљале епархије јединствене српске цркве које су се налазиле на подручјима разних великаша. Њихови епископи, подвуцимо поново сведочење Даниловог настављача, требало је да подржавају њихове локалне власти. Самостална црква против тога се борила. Управо на овај проблем указује познати податак да се патријарх Сава *једва* сагласио да подржи акцију кнеза Лазара, да преко светогорског монаха Исаије, доброг личног пријатеља тадашњег васељенског патријарха, издејствује скидање анатеме са српске Патријаршије. Данилов настављач је изричит: кнез Лазар „посла старца Исаију ка патријарху српском Сави и дошавши *једва* га умоли за ово разрешење".[13] Још једном подвуцимо: ова акција је била итекако важна за српску цркву и државу, па и самог патријарха Саву, кога је обухватала анатема, али је прихватање акције кнеза Лазара, то је патријарх Сава добро знао, значило и везивање српске цркве више или мање одлучно за *једног* од осамостаљених великаша. Таква је била политичка ситуација када су Ђурађ Балшић и кнез Лазар сазвали сабор 3. октобра 1375. године у Пећи ради избора новог патријарха.

Подвуцимо: ни у Србији, као ни у Византији, *никад* није биран архиепископ, односно патријарх, без владарског присуства.[14] А Србија није имала тада признатог владара, а сазивачи сабора — Ђурађ Балшић и кнез Лазар нису били ни сувладари.

На сабору је требало бирати не само новог патријарха већ *истовремено* одредити и чију ће власт самостална српска црква подржавати, сарађујући интензивно са њом, као што је било и у временима Немањића. Први пут је то требало *црква* да одлучи. Па је овај црквени сабор својеврсна историјска прекретница. Ту почиње нова, значајна улога самосталне српске цркве, која ће добити пуну афирмацију после турских освајања, а нарочито после обнове Пећке Патријаршије.

Историчари понекад верују да је на овом сабору било трвења чак и између присталица сазивача сабора Ђурђа Балшића и кнеза Лазара, а најчешће да је патријарх Јефрем изабран као компромисна личност.[15] Међутим, тешко је претпоставити такву могућност, не само зато што је сабор сазван заједнички *на територији* Ђурђа Балшића. При претпоставци да је Ђурађ Балшић тежио да српска црква стане уз њега и његову државину, смећу се с ума капиталне чињенице: не само да је он имао на свом подручју важну Барску надбискупију и бројне католике нарочито моћне у његовим приморским градовима, већ је и он сам, у жељи да придобије Котор постао унијат и *признао Папу 1368. године*.[16] Као реалан политичар он је то и сам знао. Сазивајући сабор *на својој територији у заједници* са кнезом Лазаром, он му је дао подршку. Остављајући

[13] Наведено дело 290.
[14] Миодраг Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976, 19—20.
[15] Миодраг Ал. Пурковић, Наведено дело, 101—102; Стојан Новаковић, *Нешто о ...зу Лазару*, Гласник Српског ученог друштва, XXI, Београд 1867, 159—160; Сима Ћир...ић, *Историја Црне Горе*, II, Београд 1971, 151; Раде Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 220.
[16] L. Thaloczy. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetaris illustrantia II*, Vindobonae, 1918, 55, № 242.

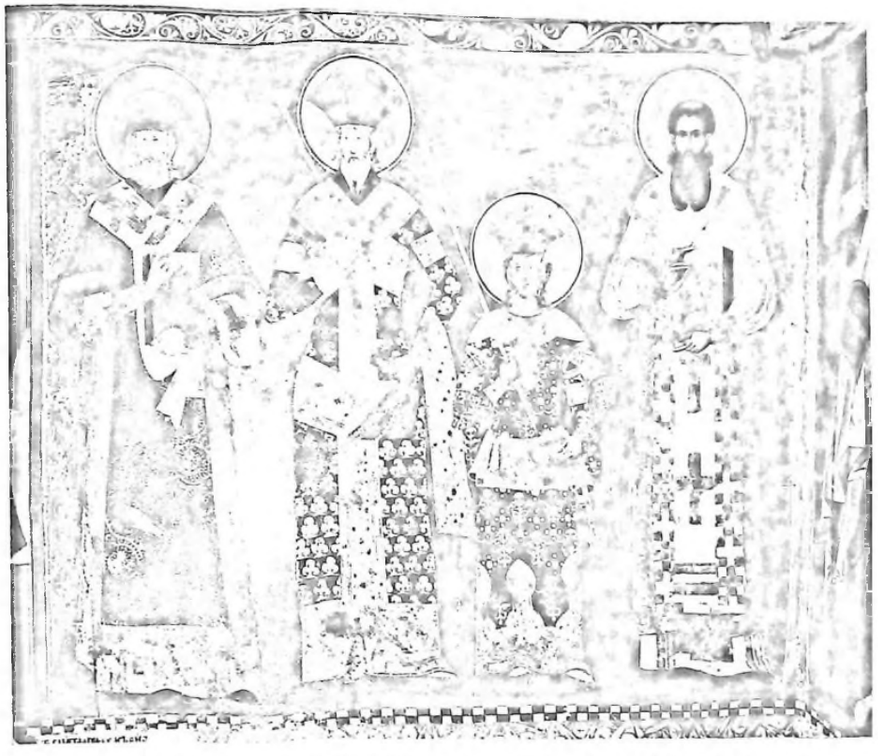

ИСТОРИЈСКА КОМПОЗИЦИЈА У ЦРКВИ СВЕТОГ ДИМИТРИЈА У ПЕЋИ

КНЕЗ ЛАЗАР (?)

СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ (?)

по страни могућност само личног пријатељства (потврђеног уосталом и каснијим блиским породичним везама), и реална политичка ситуација на то га је упућивала. Територије кнеза Лазара нису се граничиле са његовим, Лазареве територијалне аспирације нису имале везе са његовим.

Кнез Лазар добио је подршку цркве, не само због његове успешне акције у скидању анатеме (што у средњем веку није била мала ствар), већ и због чињенице што се у његовој области, као и у области његовог зета и савезника Вука Бранковића налазио знатан број епархија српске самосталне цркве. Уз то је било скоро сигурно да његов моћни савезник, босански бан Твртко, неће правити тешкоће српској цркви. То се потврдило и Твртковим нешто каснијим крунисањем у Милешеви.

Без икакве сумње, на Пећком сабору 3. октобра 1375. године, српска црква подржала је кнеза Лазара и признала га као главног српског владара.

Баришић има потпуно право када наглашава, осим већ одавно подвученог значаја титулатуре у аренгама Лазаревих повеља, потписима и у његовој титулатури на печатима — и карактеристичан податак из његовог житија: „*Првѐје* благословљајет се от *архијереових рук* и *всего̀ причта* (свештенства) и сабора српскаго и так самодржц бивајет србљем".[17] Тако је добио и право да своме имену додаје и владарско име Стефан[18], мада не узурпира краљевску титулу и мада задржава раније легално добијену кнежевску титулу.[19] Овде је почетак владајуће куће Лазаревића.

Сасвим је сигурно да се у историјској композицији у цркви светог Димитрија у Пећи не налазе портрети Ђурђа Балшића са сином, чак и кад би се узела у обзир и могућност да је имао и неке ктиторске заслуге. Ово није ктиторска композиција. Још се мање може претпоставити илустрација изузетног признања српске цркве Ђурђу Балшићу, те да се он постави, ништа мање већ између светог Саве и савременог патријарха. Да оставимо по страни да он 1375. године није био изразито стар човек. А унијат.

С обзиром на чињеницу да је српска самостална црква признала кнеза Лазара за владара Србије, највероватнија је претпоставка да су у питању портрети патријарха Јефрема, кнеза Лазара и његовог сина Стефана. Ова композиција је у бити илустрација историјске одлуке црквеног сабора из 1375. године.[20]

Последњи је отворен проблем, када је композиција настала. Свакако се не може одржати хипотеза да је композиција живописана одмах после 1375.

17 „Прѣвѣіе благословлаѥт ѥ҃ отъ архїєрєшвѣхъ рѹкъ всѣго̀ причта и съвѣта сръбскаго, и тако самодрѫжацъ бываѥт Сръблемъ". Ђура Даничић, *Рукойисъ Кийрьеновъ*, Гласник Друштва српске словености, IX, Београд 1857, 248; Последњи је критички обрадио све средњовековне текстове о кнезу Лазару Ђорђе Трифуновић, (*Српски средњевековни сйиси о кнезу Лазару*, Крушевац MCMLXVIII, 78—108), где подвлачи карактеристичну чињеницу да је у старијем хиландарском рукопису (бр. 482) изостављено из овога текста „и сабора" (наведено дело, 94), јер ово није некадашњи државни сабор из времена Немањића.

18 Фрањо Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 49—53.

19 Пећки летопис. Љубомир Стојановић, *Сшари српски родослови и лешойиси*, Сремски Карловци 1927, 87—88; Rade Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović. Istorija, kult, predanje, Beograd* 1984, 87.

20 Димитрије Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 90.

године, тада Стефан није био ни рођен[21], а коју годину касније био је сасвим мало дете.

С обзиром на значај ове поруке, друга могућност би била: одмах после косовског боја. Наиме, после косовске трагедије, иза кнеза Лазара остао је малолетни син Стефан. Могло се поставити питање да ли је српска црква дала подршку само кнезу Лазару, или је прихваћена и његова породица са правом наслеђа. А малолетни син у овим смутним временима било је тешко бреме.

Већ 13. августа 1389. године умире патријарх Спиридон и бира се, врло карактеристично, за сасвим кратко време — патријарх Јефрем. Он је пре тога провео девет година у испосници, и вратиће се испосничком животу већ крајем 1390. године.[22] Из тог кратког његовог другог патријарховања, забележена је његова изузетно значајна акција. Ради спаса „христоименитог стада", он „са *целим сабором* свештених лица" саветује кнегињи Милици да своју најмлађу кћер Оливеру (Деспину) да султану Бајазиту за жену.[23] То је пуна подршка не само патријарха већ и српске цркве владајућој кући Лазаревића.

После смрти патријарха Јефрема он је из испоснице пренет у Пећ и са храњен је у цркви светог Димитрија тачно преко пута ове историјске композиције.

У пећкој патријаршији постоји још једна фреска историјског значаја која се с правом везује за догађаје из 1375. године.[24]

У припрати, северно од улаза у главну Пећку цркву светих Апостола, над каменим архијерејским седиштем, живописан је свети Сава. Сасвим јединствено, у изузетно раскошном одејанију са златном калиптром у чијем је центру попрсје Богородице. Благосиља га Христос обема рукама. Поред Христа су два анђела. Свети Сава је, поново изузетно од целог нашег средњовековног живописа, овде обележен као сты Сава первы патриархъ сербскы. По старом хришћанском обичају, као први архиепископ српске самосталне цркве насликан је над престоним седиштем црквених поглавара.[25] Док С. Радојчић везује настанак овог портрета за признање српске патријаршије 1375. године, и претпоставља да је сликан између 1375. и 1380. године[26], В. Ђурић прихватајући основне његове претпоставке с правом наглашава да је престо светог Саве морао настати и после „државног сабора" 1375. године.[27] За наш проблем изузетно је важно и његово подвлачење сличности „кројем, бојом и украсом" одејанија светог Саве и патријарха у цркви светог Димитрија.[28] Само што је скромније.

[21] Миодраг Пурковић сматра да је Стефан рођен 1373. или 1374. године (*Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 18), — док са убедљивијим аргументима датум рођења померају до 1377, 1378 године Ђорђе Стричевић (*Хронологија раних споменика моравске школе*, Старинар V—VI, Београд 1956, 117—120), и Михајло Динић (*Година рођења Стефана Лазаревића*, Прилози за књижевност, XXX, Београд 1964, 243—246).

[22] Миодраг Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, 109—111, 124—125.

[23] Константин Филозоф, *Живота Стефана Лазаревића*, Гласник Српског ученог друштва, 42, Београд 1875, 263; превод: *Стара српске биографије XV—XVII века*, Београд 1936, 61.

[24] Светозар Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 186—187; и нарочито Војислав Ђурић, *Престо светога Саве*, Споменица у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности, Београд 1972, 93—104.

[25] Војислав Ђурић, Наведено дело, 98—103.

[26] Светозар Радојчић, Наведено дело, 187.

[27] В. Ђурић, Наведено дело, 98.

[28] Наведено дело, 94.

Две истовремене свечане композиције у Пећкој патријаршији, са сличним историјским садржајем сведоче да су тадашњи црквени кругови били свесни нове улоге српске цркве. Фреска, можда нешто старија, над престолом светога Саве, вероватно је инспиративно деловала на историјску композицију у цркви светог Димитрија са необичним стављањем портрета владајуће породице између светога Саве, оснивача српске самосталне цркве и сувременог патријарха.

Још две чињенице говоре у прилог претпоставке да се ради о портретима Лазаревића. У време косовске битке кнез Лазар је имао око шездесет година (рођен је око 1329. године), а његов малолетни син око дванаест година (рођен је 1377. године). То је у бити и однос између оца и сина на овим портретима.

Кнез Лазар у Раваници и Љубостињи, као и владар у Пећи, приказан је у пуном владарском оделу, али и сва три случаја он не носи стему, већ карактеристичну високу круну која се шири према врху и која нема препендулија.[29]

Међутим, с друге стране треба нагласити да постоје уочљиве разлике између самих портрета кнеза Лазара у Раваници и Љубостињи и овог у Пећи. У оба ова позната случаја, Лазар је приказан у средовечним годинама.

Овај, не мали проблем, имао би далеко већу тежину да је портрет у Раваници из времена живописања цркве ма колико га касно датирали. Међутим после конзерваторских и рестаураторских радова у Раваници, доказано је да је ктиторска композиција сликана накнадно, преко првобитних фигура Константина и Јелене[30], најпре пред пренос или после преноса његових моштију у Раваницу.

Имамо примера и доказа у нашем средњовековном живопису, да се, за посмртне портрете Немањића, било да се ради о светом Сави или о краљу Милутину, користе њихови портрети из млађих дана. Тако да и поред овог озбиљног упозорења постоји сва вероватноћа да се у историјској композицији у цркви светог Димитрија у Пећи налази заиста портрет кнеза Лазара — косовског хероја и његовог сина и наследника који је као Немањић по мајци насликан уз светог Саву, а као владар има и богатију круну и дужи крст-скиптар од оца.

[29] Гордана Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 75—76.

[30] Драгомир Тодоровић, *Првобитни изглед ктиторског портрета у Раваници*, Зограф 14, Београд 1983, 68—72.

МИОДРАГ М. ПЕТРОВИЋ

ТИТУЛАТУРА ПАТРИЈАРХА СПИРИДОНА И ПРЕТКОСОВСКЕ ЦРКВЕНОПОЛИТИЧКЕ ПРОМЕНЕ У СРБИЈИ

Питање титулатуре Спиридона, четвртог по реду српског патријарха, у тесној је вези са неколико кључних црквенополитичких догађаја у Србији, насталих у времену од његовог избора 1379. године до дана престављења, 11. августа 1389. године.[1] Реч је о најзначајнијој личности уз кнеза Лазара, која је умела да га подржи у владарским тежњама и да последњих десет година уочи косовског боја (1389), битно утиче на црквени препород у крајевима Србије према Дунаву и Сави. Пре постављења Спиридона за патријарха, у поменутим крајевима више је наговештен духовни процват и црквено градитељство налик на оно у јужним крајевима Србије. Због оживљавања црквеног живота у Подунављу, под утицајем Српске цркве, неизбежно се наметало питање сукоба са јурисдикцијом Цариградске цркве. Зачеци таквог сукоба испољили су се приликом давања одређених права манастиру Раваници наштрб браничевског митрополита, о чему опширније говоримо у даљем излагању. Тадашњи српски патријарх, Јефрем (1375—1379. и 1389), није се усуђивао, како изгледа, да отворено следи кнеза Лазара у потискивању јурисдикције Цариградске патријаршије у Подунављу. У оквирима тих збивања треба тражити одговор на неодговорена питања: зашто је смењен Јефрем а постављен Спиридон, и зашто су, у ствари, овога у Цариграду назвали трисепископом (τρισεπίσκοπος)?

Пре него што детаљније образложимо ова наша уопштено најављена гледишта, важно је да видимо каква је била титулатура патријарха Спиридона. Основу за расуђивање о његовој титулатури чине потписи на повељама које су, у ствари, потврдна „*йисанија*" духовне снаге, издата у вези са одговарајућим баштинским повељама кнеза Лазара. Поред потписа наводимо и хронологију повеља, са намером да пратимо сумње изречене у науци, нарочито ако су заснивање на тумачењима неодговарајућих података или догађаја.

Међу најстарије потписе патријарха Спиридона спада, вероватно, онај који је до нас доспео преко позније преписа али, како наводи В. Мошин,

1 Љуб. Стојановић, *Стари српски зайиси и найиси III* (1905) бр. 5042, стр. 73. О титулатури поглавара Српске цркве први је опширније писао М. Југовић, *Тишуле и йоїйиси архиейископа и йашријараха срйских*, Богословље, год. IX, св. 3, Београд 1934, стр. 253—272.

аутентичног садржаја[2], чуваног до 1941. године у манастиру Горњаку, када је и пропао.[3] Реч је о патријарховој потврди повеље кнеза Лазара „*који из темеља подиже цркву у месту званом Ждрело браничевско*", посвећену Ваведењу Богородице. Кнежеву повељу је пред патријарха донео „*најчасниј међу монасима, старац кир Григорије*" (Синајит)[4], који се са „*својим калуђерима потруди око подизања и градње тога храма и око других ствари, уз помоћ кнеза Лазара*". Тако пише, између осталог, у овој повељи патријарха Спиридона, састављеној и потписаној „*године 6887 (= 1379), индикциона 2, месеца маја, 17. дана, у Пећи*" (въ лѣто ≠ѕѡпѕ индиктиона в̃ мѣсеца маїа ѕ̄ї̄ дьнь в̃ Пеки).[5] Та година је каткад оспоравана у науци.[6] Основни повод за то је година на одговарајућој повељи кнеза Лазара, која није сачувана у оригиналу. Наиме, са преписа из XVIII века, који је такође пропао 1941. године у манастиру Горњаку, преузет је податак да је повеља састављена „*месеца авїуста 1, године 1380.*" (мѣсеца аѵгоѵста а̃. въ лѣто а̃т̃п̃).[7] Пре подлеже сумњи година на Лазаревој него на Спиридоновој повељи, о чему ће бити речи у даљем излагању, пошто сада предност има питање патријарховог потписа, који гласи: Спѵридѡнь милостию Божиею патриархь Сръблемь и Приморию[8] *(Спиридон, милошћу Божјом патријарх Срба и Приморја)*.

Други по старини сачувани потпис патријарха Спиридона је на оригиналној повељи, писаној на пергамену, која се чува у Библиотеци манастира Хиландара под бр. 67. Написана је „*године 6888 (=1380), индикта 2.*" (въ лѣто ≠ѕѡпи индикта в̃).[9] Ту патријарх — после обавештења „*најпречаснијег међу монасима, старца кир Герасима*" о томе да је кнез Лазар приложио Хиландару село Јелшаницу, а пошто је видео „*хрисовуљу благочестивог и христољубивог самодршца свих Срба и Подунавља, превисоког господина кнеза Стефана Лазара*" — са своје стране „*зайиса и потврди и духовном влашћу све што је приложио господин кнез, да је све чврсто и постојано...*"[10]

[2] В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марије до Косова*, О кнезу Лазару, научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, стр. 24.

[3] О издањима повеље: Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, Историски часопис III (1952), стр. 85; Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник Филозофског факултета, књ. XII—1, Београд 1974, стр. 359. Овде наводимо према изд. Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica, Viennae* 1858, бр. CC, стр. 212—214 и према исправци на основу преписа Вука Караџића, в. P. J. Šafařík, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův*, v Praze 1873 стр. 105.

[4] Податке о Григорију Синајиту, са литературом, в. Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, Манастир Раваница 1381—1981, Београд 1981, стр. 118.

[5] Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 214, уп. P. J. Šafařík, *Památky*, стр. 105.

[6] Тако, на пример, Ђ. Стричевић, *Хронологија раних Споменика Моравске школе*, Старинар САН, нова серија, књ. V—VI/1954—1955. (1956), стр. 116—117; Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти царства* (1371), О кнезу Лазару, научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, стр. 144—145; М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976, стр. 109—110; М. Цуњак, *Прилог проучавању манастира Горњака у Горњачкој клисури*, Viminacium 2, Пожаревац 1987, стр. 41—44.

[7] P. J. Šafařík *Památky*, 104. Основне податке о повељи и њеним изд. в. Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара*, стр. 358—359.

[8] Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, стр. 214.

[9] О неслагању године 6888. са 2. индиктом, в. Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара*, стр. [illegible] вези са тим питањем в. овде стр. 99.

[10] *Actes de Chilandar II*, изд. L. Petit et B. Korablev, *Византійскій временникъ*, Приложеніе къ XIX тому, Петроградъ 1915, бр. 65, стр. 539—540.

До сада су сви научници изузев В. Мошина[11], без резерве преузимали Спиридонов потпис на овој повељи онако како су га објавили издавачи L. Petit и B. Korablev: „Спиридонь милостїѡмь Божиѡмь патрїархь Сръблемь и Пѡдоунавїю" (*Спиридон, милошћу Божјом патријарх Срба и Подунавља*).[12]

Овакву новину у потпису српског патријарха, исказану одредницом „*и Подунавља*", научници и данас истичу као доказ о томе да Спиридон своју титулатуру усклађује са владарском, имајући у виду да се кнез Лазар од 1379/80. године представља владарем не само Срба него и Подунавља.[13] Другима је податак „*и Подунавља*" послужио да смелије посумњају у годину на повељи (6888=1380), преправљајући је на 6887. (=1379) и тако је усклађујући са 2. индиктом. На основу таквог приступа изведен је закључак да Спиридонова и Лазарева повеља, које носе исту годину и исти индикт и на којима се „у кнежеву власт први пут укључује и Подунавље, представљају још једно сведочанство да је Лазар постао господар придунавског Браничева најкасније половином 1379".[14] Међутим, нетачно приписана реч „*Подунавље*" у патријарховом потпису не може да служи као основа или доказ за преправљање године на Лазаревој и Спиридоновој повељи; пре ће бити да грешка лежи у индикту. У сваком случају, показује се неоправданим преправљање година на овим повељама искључиво ради њиховог усклађивања са 1379. годином, када је кнез Лазар потукао Радича Бранковића, господара браничевске облсати.

Седам деценија је протекло откако је В. Марковић повукао паралелу између потписа патријарха Спиридона и владарске титуле кад је реч о Подунављу. Том приликом В. Марковић није користио поменуто издање Л. Птија и Б. Корабљова, већ се позвао на Monumenta Serbica Ф. Миклошића.[15] На закључке В. Марковића осврнуо се М. Југовић, истичући да, када је реч о титули поглавара Српске цркве до прогласа патријаршије 1346. и после 1371. године, „једино патријарх Спиридон прави изузетак када се у једном документу из 1379—1380 године назива патријархом 'Србљем и Подунавију'".[16]

У новије време као да се научници надмећу у истицању црквенополитичког смисла податка „*и Подунавља*" у повељи патријарха Спиридона из 1380. године. Тако, на пример, Ф. Баришић из ње наводи речи које се односе на Лазареву повељу као „*хрисовуљ... самодржца всех Србл и Подунавију...*", те на основу тога закључује: „Општесрпско значење наведене Лазареве титуле, у очима Спиридоновим, потврђује се и термински подударним патријарховим потписом — '*Спиридон милошћом божијом патријарх Србљем и Подунавију...*'"[17] Исти аутор, иако свестан оскудности извора за овакав закључак иде још даље и каже: „Из ових података, иако малобројних, јасно се разабире да у титулатурама српских патријараха Лазаревог времена није било враћања

[11] В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, стр. 24.

[12] *Actes de Chilandar II*, бр. 65, стр. 540.

[13] Детаљну оцену и радове о титулатури кнеза Лазара в. М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља — Прилог српској дипломатици*, Историјски гласник 1—2 (1983), стр. 43—52.

[14] Ф. Баришић *О повељама кнеза Лазара*, стр. 363.

[15] V. Markovitch, *La Macédoine a-t-elle été considérée comme pays bulgare par les Serbes du moyen âge*? Paris 1919, стр. 40.

[16] М. Југовић, *Титуле и потписи*, стр. 253.

[17] Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, стр. 52.

на титуле ранијих архиепископа. Напротив, по свему изгледа да се титуле и тадашњих патријарха, на исти начин као и ранијих, подешавају према владарској, односно Лазаревој титули..."[18] Истовремено, слично и уопштено о титулатури патријарха Спиридона пише и И. Божић: „Патријарх је у потврдама Лазаревих повеља стављао уз његово име исте титуле које је и он сам употребљавао".[19] Спиридона као патријарха који подражава владарску титулатуру представља и М. Благојевић: „Дешавало се понекад да су и српски патријарси уносили 'Подунавље' у своју титулатуру, као што је то својевремено чинио патријарх Спиридон, савременик и сарадник кнеза Лазара".[20] О дубокој уврежености овог нетачног тврђења, које неправедно оптерећује личност патријарха Спиридона, сведоче и најновији радови. Према Р. Михаљчићу, на пример, потписи патријарха Спиридона и кнеза Лазара су „подударни"; они имају „упоредне интитулације", које „значе враћање уназад и Српске државе и Српске цркве".[21]

Наведена тумачења су нас подстакла да у Хиландару погледамо изворник ове повеље патријарха Спиридона, на којој је потпис зеленим мастилом: „Спиридонь милостиѭмь Божиѭмь патрїархь Сръблемь и Пѡмѡрию"[22] (*Спиридон, милошћу Божјом патријарх Срба и Поморја*). Напред смо поменули да В. Мошин у Спиридоновом потпису место „Подоунавию" исправно чита „Поморию". Међутим, треба приметити да он у осталом делу патријарховог потписа одступа од оригинала. Одређеније, В. Мошин, иако се позива на издање Л. Птија и Б. Корабљова, испред имена „Спиридонь" додаје „Смѣренни", а иза имена одузима две речи: „милостиѭмь вожиѭмь".[23] Ова одступања изазивају забуну и неповерење према патријарховом потпису како га представља В. Мошин, али не задиру у питања која би могла у црквенополитичком смислу да се злоупотребе, као што се догодило са' непостојећим додатком „*и Подунавља*".

Да патријарх Спиридон није у својим потписима додавао „*и Подунавља*", по угледу на кнеза Лазара, то потврђује и најмлађа од његових сачуваних повеља, написана „*године 6896 (=1388), јануара 19.*" (вь лѣто ≠ѕѡчѳ · генвара ѳї). Оригинална је и она, писана на пергамену, а чува се, такође, у Библиотеци манастира Хиландара под бр. 70.[24] Ту патријарх, на основу повеља ранијих српских краљева, цара Душана и кнеза Лазара, потврђује војводи Обраду Декиндићу „*у вечну баштину*" (вь вѣчноую вашиноу) цркву Ваведења у Ибру, коју је овај обновио[25] као задужбину, и село Кукаљ са три засеока. Патријархов потпис није споран, ако се изузме нетачно читање имена Спиридон као „Симеон

[18] Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, стр. 56, нап. 43.

[19] И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, О кнезу Лазару, научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, стр. 228.

[20] М. Благојевић, *Госпоодари Срба и Подунавља*, стр. 45.

[21] Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја—култ—предање*, Београд 1989, стр. 99, 105. Ово убеђење исти аутор је и раније објавио: у изд. из 1984, стр. 97, 105; у дневном листу *Политика* од 2. августа 1988, стр. 17. Међу последње објављене текстове са нетачним податком да се Спиридон представља као патријарх „*и Подунавља*" спада и чланак М. Цуњака, *Прилоі проучавању манастира Горњака*, стр. 44.

[22] Сем броја 67, на повељи је и ознака А 9/1.

[23] В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, стр. 24: „Смѣренни Спиридонь патрїархь Сръблем[illegible]оморию".

[24] [illegible] изд. повеље в. Ф. Баришић, *О йовељама кнеза Лазара*, стр. 374.

[25] На закључак, да се ради о обнови а не о првој изградњи баштинске цркве у том месту, упућују повеље ранијих српских владара, које помиње патријарх Спиридон.

у издању Л. Птија и Б. Корабљова[26], који у оригиналу гласи: „Спиридонь милостїю божїею патрїархь Сръблемь и Пѡмѡрию" (*Спиридон, милошћу Божјом патријарх Срба и Поморја*).

На основу изнетих изворних података следи да патријарх Спиридон не само да се не потписује као патријарх „*и Подунавља*", већ се сасвим свесно држи познате титулатуре поглавара Српске цркве из времена краљевства до прогласа патријаршије, тј. он је „*йо милости Божјој йатријарх Срба и Поморја*". Одређеније, српски архиепископи су се углавном потписивали као поглавари „све српске земље и поморске", а не „Срба и Поморја", али та разлика не мења суштину. Уз то треба рећи да се и први патријарх српски Јоаникије (1346—1354) држи титулатуре својих претходника; тек његов наследник, патријарх Сава IV (1354—1375), мења суштину титулатуре својим потписом „патријарх Срба и Грка".

Наведене Спиридонове повеље, писане у временском распону од непуних 9 година, имају истоветне потписе. Једна „разлика" ипак постоји и треба је поменути. Наиме, у потврдној повељи из 1379. године, издатој за цркву у Ждрелу браничевском (Горњаку), у патријарховом потпису стоји „и Приморию", а не „и Поморию", како ниже у другим двема његовим повељама из 1380. и 1388. године[27] Овај облик „*Приморију*" у Спиридоновом потпису Ф. Баришић оцењује као „веома сумњив", сматрајући да се „у документима из XIV века ... употребљава само назив 'Поморије'".[28] У науци су, међутим, детаљно објашњени појмови „Поморје" и „Приморје"; утврђено је да се одредница „Приморје" јавља 1378. године у повељи краља Твртка I (1353—1391) Дубровчанима које М. Благојевић сматра најзаслужнијим „за помињање 'владанија' кнеза Лазара у приморју и 'господства' над 'Поморјем'".[29]

Податак „*Приморју*" није био једини повод да неки научници посумњају у исправност хронологије Спиридонове повеље за цркву у Ждрелу браничевском. Забуна је добрим делом створена и зато што се у тој Спиридоновој повељи из 1379. године тражи нешто непотребно и непостојеће. Сматра се, на пример, „као необјашњива чињеница" то што се „у потпису уопште не наводи 'Подунавије'".[30] Напред смо видели да се тај појам грешком приписао Спиридоновој титулатури па га зато ни овде не треба очекивати. Највећа забуна је настала како изгледа, зато што је одговарајућа Лазарева повеља, према штампаном издању, написана „*месеца авїуста 1, године 1380.*" (мѣсеца аγгоγста а · вь лѣто ≠ѧтп),[31] а морала би да претходи Спиридоновој повељи. У настојању да то објасни, Ђ. Сп. Радојичић је изнео претпоставку о постојању четири горњачке

[26] *Actes de Chilandar II*, бр. 68, стр. 544. Кад Б. Ферјанчић, *Владарска идеолоїија у српској дипломатици*, стр. 142, нап. 25, говори о садржини ове повеље, наводи цео Спиридонов потпис као „карактеристичан„ са податком „и Подоунавию".

[27] Можда Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Глас СКА, CVI (1923), стр. 48, под утицајем ове две повеље оставља „*Поморију*„ уместо „*Приморију*„, кад наводи Спиридонов потпис из 1379. године према изд. Фр. Миклошића.

[28] Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, стр. 56, нап. 43.

[29] М. Благојевић, „*Владаније*„ *кнеза Лазара у Приморју*, Зборник Филозофског факултета, књ. XV—1, Београд 1985, стр. 112—113. Уп. Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја-култ-предање*², стр. 97.

[30] Тако Ф. Баришић, *О йовељама кнеза Лазара*, стр. 362; М. Цуњак, *Прилоі проучавању манастира Горњака*, стр. 44.

[31] P. J. Šafařík, *Památky*, стр. 104.

повеље, тј. две кнеза Лазара (од којих једна није сачувана) и две патријарха Спиридона, које су спојене у једну тако што се задржала хронологија млађе.[32] Ова претпоставка — која због недостатка доказа остаје ипак само претпоставка — подстакла је на нова домишљања. Сматра се, наиме, да се прва Спиридонова повеља тиче само кнеза Лазара као ктитора, и да припада времену пре „*расаа*“ Радича Бранковића (1379), а да се друга односи на Григорија Синајита као обновитеља цркве у Ждрелу браничевском и припада времену одмах после тог „*расаа*“. Стога они који тако тумаче Спиридонову повељу сматрају да је Радич Бранковић у побуни „да збаци са себе врховну власт кнеза Лазара... нешто оштетио цркву, кад су се Григорије Синајит и његови калуђери имали да 'потруде о вздвиженији и сзданији храма'“.[33]

Из текста Спиридонове повеље пре може да се изведе закључак да су Григорије Синајит и његови калуђери саучествовали у ктиторском послу кнеза Лазара, а не да је овај тада помагао обнову манастира са њихове стране после, наводно, једног од првих страдања. О томе сведочи и чињеница да је Лазареву ктиторску повељу пред патријарха донео „*сшарац кир Гриїорије*“ Синајит, који се са својим калуђерима свакако од почетка бринуо о градњи манастира „*уз йомоћ їосйодина кнеза Лазара*“ (съ помощию господина князя Лазара).[34] Зато се и дају посебне привилегије „*калуђерима који су се са њим* (Григоријем) *йошрудили у оном месшу*“ (калѣгерѡмь, кои сѧ сѣ потрѹдили ш-нимѣ въ ономь мѣстѣ).[35] Најречитију потврду да се ради о првој изградњи манастира имамо управо у самој повељи, где се говори „*о йодизању и їрадњи шоїа храма*“ (ѡ въздвиженіи и създаніи храма того)[36], а не о обнови (обновленіе).

Из текста Спиридонове повеље заиста се стиче утисак да је постојала још једна Лазарева повеља за цркву у Ждрелу браничевском, у којој се помињало име „*сшарца кир Гриїорија Синајиша*“, јер је „*њему дао све оно їосйодин кнез, њему и њеїовим калуђерима*“.[37] У сачуваној Лазаревој повељи, међутим, не помиње се име Григорија Синајита, нити било кога од калуђера; сва је имовина приложена искључиво задужбини. Управо ту имовину има на уму патријарх Спиридон, али и заслуге Синајита, кад издаје своју потврдну повељу. Зато његове речи треба схватити у преносном смислу кад имовину приписује Григорију и његовим калуђерима, јер се манастиру даје пуна аутономија, а калуђери су дужни, у оквиру те аутономије, да штите манастирска имовинска и друга права. Такво тумачење намеће и један од три основна монашка завета — сиромаштво.

Према томе, незахвално би било настојати у замишљању некакве друге Лазареве повеље, издате манастиру Горњаку. Игра речи „*йисаније*“ и „*хрисовул*“, како ћемо даље видети, пре нас упућује на размишљања о начину: како је Лазар препоручио Григорија Синајита патријарху Спиридону да га са ка-

[32] Ђ. Сп. Радојичић, *Гриїорије из Горњака*, стр. 90. За ово тумачење Ф. Баришић, *О йовељама кнеза Лазара*, стр. 361, каже да „изгледа сасвим вероватно„.

[33] Ђ. Сп. Радојичић, *Гриїорије из Горњака*, стр. 89. М. Цуњак, *Прилоїи йроучавању манасшира Горњака*, стр. 45, очигледно користећи овакво мишљење Ђ. Сп. Радојичића иако [illegible] каже, закључује: „Ово би уствари било једно од првих страдања“ манастира.

[illegible] г. Miklosich, *Monumenta Serbica*, стр. 213.

[35] *Исшо*, стр. 214.

[36] *Исшо*, стр. 213.

[37] *Исшо*, стр. 213.

луђерима духовно учврсти у новооснованом манастиру? Дужни смо, међутим, прво да се задржимо на постојећој Лазаревој повељи. Посебно нас занима година — ѧтп (1380), за коју знамо преко преписа, односно преко штампаног текста. Одмах треба да се подсетимо да је овакав начин датирања српских повеља неуобичајен у XIV веку у Србији; године су „по правилу“ писане рачунајући од стварања света, изузев неких повеља које су писане за Дубровчане са годином од Христовог рођења.[38]

Наведена година је, несумњиво, дело преписивача, али ми не знамо коју је годину од стварања света он видео на коришћеном предлошку и како ју је прерачунао уколико је била лако читљива. За сада остаје чињеница оно што је још Ст. Станојевић истакао: „Повеља кнеза Лазара манастиру Горњаку очувана је у позном препису и година је у њој доцније додана“.[39] Стога је исправан и закључак Ф. Баришића да датум на тој повељи „доиста није сигуран већ због самог начина како је наведен“.[40]

Насупрот томе, хронологија у повељи патријарха Спиридона манастиру Горњаку написана је онако како је то и уобичајено за оно време, тј. рачунајући од стварања света, и делује веома уверљиво; на њој се година и индикт поклапају.[41] Грешку и забуну око непостојеће и нетачно приказане године од Христовог рођења, која је објављена у Monumenta Serbica, унео је Ј. Вујић, али је та грешка одавно исправљена.[42]

Уверљивост хронологије и аутентичност садржине Спиридонове повеље утицали су на већину научника да не посумњају у њен датум. Нешто ипак остаје што код појединих историчара изазива питања, па и озбиљна оспоравања. Напред смо се задржали на неколико таквих питања, али то није било све. Не тако давно Ђ. Стричевић је обновио старо мишљење да је Спиридон „ступио на патријаршијску столицу изгледа тек 1380. године“.[43] Слично мисли и В. Мошин, позивајући се на Лазареву повељу „из 1380—1381. године“ у којој, како сматра, „стоји да је 1380. године патријарх Јефрем судио парницу о Богородичиној цркви у Петрусу“[44] код Параћина. Реч је, у ствари, о повељи „*брашу мојему Црейу*“, у којој се, између осталог, преноси Јефремова пресуда поводом спора између Црепа и Хиландара, касније потврђена и од Спиридона. Сматрајући да је 1380. године извршена смена патријараха, В. Мошин без икаквог образложења преправља 1379. годину Спиридонове повеље за цркву у Ждрелу браничевском на 1380. годину, што говори о недостатку правих доказа. Зато је прихватљивије мишљење А. Соловјева, које основано прихвата и Ф. Баришић, тј. да Јефремову пресуду треба ставити у време „између год. 1376 и 1379“.[45] Међутим, недавно је М. Пурковић подвргао сумњи горњу границу коју је

[38] О томе в. Ст. Станојевић, *Сшудије о срйској дийломашици*, Глас СКА, CXXXII (1928), стр. 46, 52.

[39] *Исшо*, стр. 53, нап. 3.

[40] Ф. Баришић, *О йовељама кнеза Лазара*, стр. 361.

[41] Р. Ј. Šafařik, *Památky*, стр. 105, нап. под звездицом.

[42] Уп. Ст. Станојевић, *Сшудије о срйској дийломашици*, Глас СКА, CXXXII (1928), стр. 53, нап. 3.

[43] Ђ. Стричевић, *Хронолоїија раних сйоменика Моравске школе*, стр. 117.

[44] В. Мошин, *Самодржавни Сшефан кнез Лазар*, стр. 38.

[45] А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXXV, бр. 3, Београд 1929, стр. 193; уп. Ф. Баришић, *О йовељама кнеза Лазара*, стр. 363—364.

изнео А. Соловјев и, слично Ђ. Стричевићу, сматра да је Спиридон постављен за патријарха 1380. године.[46] То образлаже податком епископа Марка у *Житију светог патријарха Јефрема*, писаном 1401/02. године, према којем овај, тј. Јефрем, по постављењу Спиридона на патријарашки престо одлази у манастир Светог Арханђела „*и тамо тихује 9 година*".[47] Тих 9 година чине време од 1380. до 1389. године када се Јефрем убрзо после косовског боја, односно после престављења Спиридона (11. августа 1389) поново нашао на трону поглавара Српске цркве. Зато Ђ. Стричевић закључује „да Спиридон није могао потврдити Лазареву горњачку повељу још у мају 1379. године".[48] Овај закључак прихвата и Б. Ферјанчић, додајући као аргумент више за сумњу у аутентичност Спиридонове повеље „околност да тај патријаршијски акт назива Лазареву повељу хрисовуљом, иако она тај назив не носи".[49]

Податак епископа Марка о томе да је патријарх Јефрем провео 9 година у манастиру Светога Арханђела неоправдано наводи поједине историчаре на закључак да је Спиридон постао патријарх 1380. године.[50] Сада ћемо видети да је такав закључак неодржив пред снагом крупних црквених и политичких догађаја у Србији и Цариграду у то време, који очито сведоче о ступању Спиридона на трон српских патријараха 1379. године па, према томе, и о аутентичности хронологије на његовој повељи манастиру у Ждрелу браничевском — Горњаку; али, пре него што закорачимо у црквенополитичку позадину која је условила смену патријараха у Србији, задржаћемо се на питању: да ли поменуто мишљење Б. Ферјанчића суштински поткрепљује закључак Ђ. Стричевића, односно да ли се аутентичност Спиридонове повеље оспорава чињеницом што се у њој Лазарева повеља назива хрисовуљом?

Ст. Станојевић је на примерима показао да су се у средњовековној Србији каткад мешали називи повеља, како владарских тако и црквених.[51] Другим речима, није се увек правила строга разлика између назива „*писање*" и „*хрисовул*". Отуда и појава, да краљ Милутин једну своју повељу, како примећује Ст. Станојевић, назива „*хрисовуљ*" и „*писаније*"; да се црквене повеље најчешће називају „*хрисовуљ*", али и „*писаније*" или „*записаније*" и „*слово*"; да се, што је важно за наше питање, „и у црквеним повељама у то доба није правила разлика у називима", какав је случај у вези са једном Душановом повељом из 1348. године, „која је у исти мах названа и '*златопечатноје слово*' и '*хрисовуљ*' и '*записаније*' (Miklosich, Monumenta Serbica, 139)".[52] Да наведемо и пример из повеље савременика Спиридонових, деспота Јована Драгаша и његовог брата Константина, јер је временски близу патријарховој повељи из 1379. године. Наиме, браћа Дејановићи су издали повељу, око 1380. године, руском манастиру Пантелејмону на Светој Гори, која се назива и „*хрисовул*" (χρισο-

[46] М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, стр. 106, 110.
[47] *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, изд. Ђ. Трифуновић, Анали Филолошког факултета, књ. VII, Београд 1967, стр. 71. О епископу Марку в. D. Bogdanović, *Marko Pećki, srpski pisac s početka petnaestog veka*, Pontes Slavici, Festschrift für Stanislaus Hafner zum 70. Geburtstag, Graz 1986, стр. 45—57.
[48] Ђ. Стричевић, *Хронологија раних споменика Моравске школе*, стр. 117.
[49] Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, стр. 145.
[50] Видети М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, стр. 109—110.
[51] Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Глас СКА, CLXI (1934), стр. 20 сл. Исто, стр. 23, нап. 143.

ПАТРИЈАРХ СПИРИДОН
Фреска у припрати Пећке патријаршије, XVI век

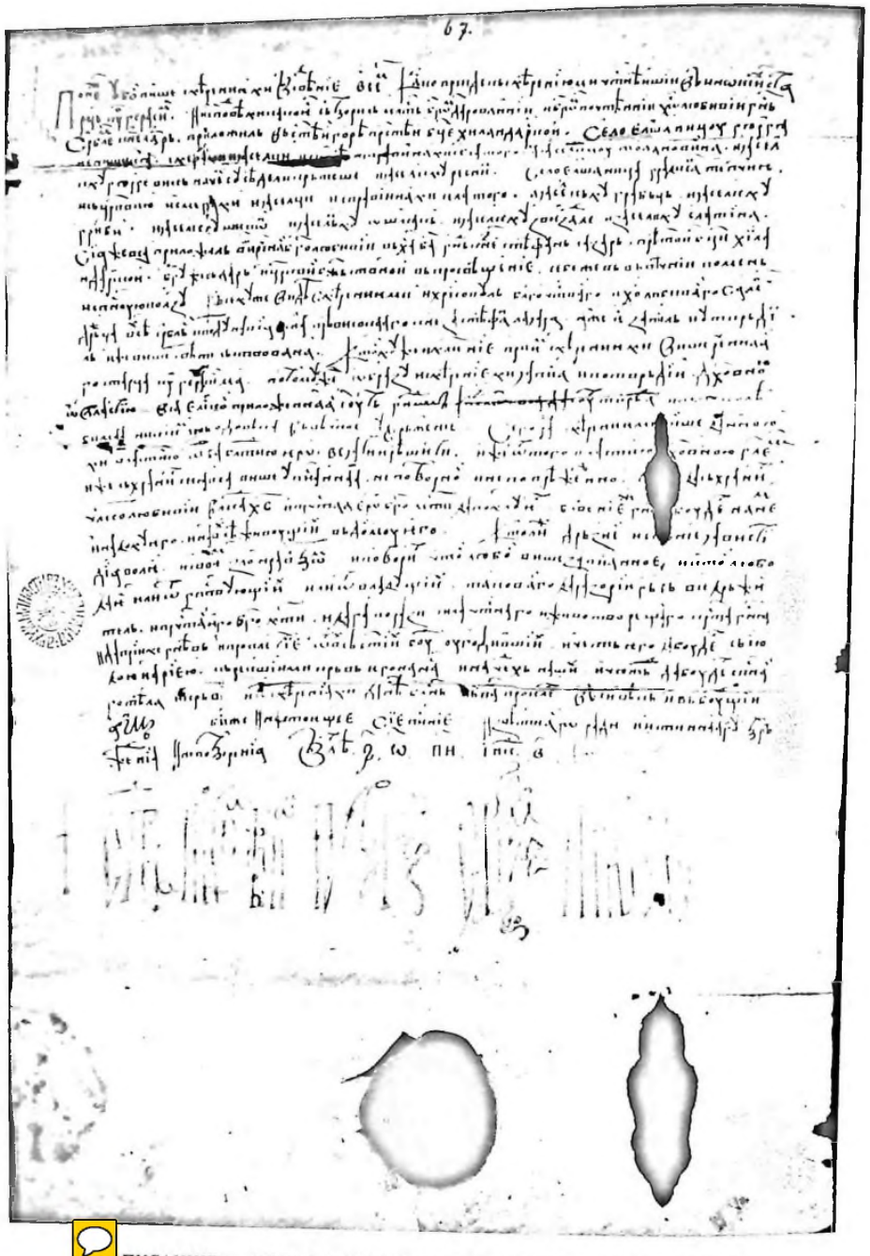

„ПИСАНИЈЕ" — ПОВЕЉА ПАТРИЈАРХА СПИРИДОНА ИЗ 1380. ГОДИНЕ
Хиландарска библиотека бр. 67, А 9/1

вуль) и, „*зайисаније*" (записаніе).[53] Додајмо, свему овоме и податак да се у Лазаревој повељи „*брашу мојему Црепу*" (недостају година и потпис), која се чува у Хиландару под бр. 71, Спиридонова потврда Јефремове пресуде назива „хрисовуль", иако она то није. Према томе, назив Лазареве повеље „*хрисовул*" у Спиридоновој повељи из 1379 године не може да послужи као доказни податак за оспоравање хронологије патријархове повеље, јер она није „хрисовуль", тј. златопечатна у дословном смислу те речи.

Григорије је патријарху донео и показао оснивачку повељу кнеза Лазара, у којој се не помиње нико од калуђера, већ се говори о подизању цркве посвећене Пресветој Богородици у Ждрелу браничевском и о селима која је кнез приложио. То је повеља чији текст знамо. Пошто у њој нема помена о Григорију Синајиту, кнез Лазар је морао да га на неки начин препоручи патријарху. Препорука је, по свему судећи, била писана и није сачувана, али њену садржину патријарх препричава у својој повељи. Пред патријархом су се, дакле, наједном нашла два Лазарева документа. Да би направио међу њима разлику, морао је да их назове различитим именима. Тако је препоруку представио као „писаније", а повељу као „хрисовуль" што је, према ондашњим схватањима, како смо видели, могло да буде и обрнуто. Управо због тога разлога се, изгледа, у Спиридоновој повељи преплићу два поменута назива, што изазива недоумицу при покушају да се садржински одвоје „*йисаније*" и „*хрисовул*" са једне стране и Спиридонова повеља са друге стране.[54] Битан је, међутим, сам чин, за који Лазар у „*йисанију*" Спиридону, како сам Спиридон обавештава, „*зайоведа и моли*" га (повелѣваше и моле) да „*блаїослови њеїово дело*", тј. да са духовног становишта потврди његову оснивачку повељу и да у црквеноуправном смислу озваничи аутономно обитавање у манастиру Григорија Синајита са калуђерима.

Сада можемо да се вратимо оном обавештењу епископа Марка са самог почетка XV века о томе да је патријарх Јефрем провео 9 година у манастиру Светог Арханђела и, коначно, да видимо због чега је неодржив закључак да је Спиридон, наводно, постављен за патријарха 1380. године, из чега је и проистекло мишљење да није аутентична хронологија на његовој повељи — 17. мај 1379. година.

Треба кренути од чињенице да је кнез Лазар границе своје земље проширивао поступно, веома промишљено и сигурно. Као способан државник, али и као „благочьстивыи князь"[55] који је дубоко био упућен у црквена питања, није могао а да не брине и о успостављању јурисдикције Српске цркве у свим областима у којима је владао. То се потврдило нарочито када је потукао Ра-

53 *Гласник СУД, књ. VII, св. XXIV* (1868), стр. 253—256 (око 1380. године, према изд. Ј. Шафарика); *Акты Русского на святомь Аѳонѣ монастыря св. великомученика и цѣлителя Пантелеимона*, Кіевъ 1973, стр. 374—377 (око 1380. године); Ст. Новаковић, *Законски спо-меници српских држава средњега века*, СКА, књ. 5, Београд 1912, стр. 512—515 (око 1378. године); уп. Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Глас СКА, CLXI (1934), стр. 25.

54 Изгледа да Спиридон мисли на „*йисаније*" које му је упутио кнез Лазар као препоруку за Григорија, кад каже: „... Да исть волнѣ старѣць кѵръ Григории, нѣкоже хрисовѣль пише господина кнеза Лазара..." јер оних речи нема у тексту Лазареве повеље за цркву у Ждрелу браничевском.

55 Љ. Стојановић, *Српски родослови и летописи*, Гласник СУД, 53 (1883), стр. 14. О сарадњи кнеза Лазара са Црквом в. Ј. Калић — Мијушковић, *Велики жупан Стефан Немања и кнез Лазар*, О кнезу Лазару, научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, стр. 157—158.

дича Бранковића 1379. године[56] и избио на десну обалу Дунава. Био је свестан чињенице да су државне границе чврше уколико се са њима поклапају и границе црквене јурисдикције. Да би то остварио, морао је претходно да савлада крупне препреке.

Прва и највећа препрека је вековна јурисдикција Цариградске цркве у приобалним градовима Дунава. О тој јурисдикцији сведочи у првој половини XII века Нил Доксопатар, који је у Цариграду имао истакнуто место патријаршијског секретара, протосинђела и номофилакса државе.[57] Он је по наредби сицилијанског краља Рожера II (1101—1154), код кога се нашао у Палерму 1143. године, саставио спис, у којем су приказане по рангу самосталне источне православне цркве са својим црквеним јединицама.[58] Не дирајући у аутокефалност Охридске архиепископије, за коју каже да има *„више од тридесет епископија"*,[59] о Цариградској цркви обавештава, између осталог, и ово: *„Сада, дакле, боготворени трон царградски — који је први основао Андреј Првозвани, поставивши у њему епископа за град који је још био Византион — држи не мали део Европе и Азије... али и сви придунавски градови њему подлежу, то јест, градови реке Дунава..."*[60] Међу те градове спадају, као важна византијска утврђења, Београд, Браничево, Голубац и други.

Стога се из Цариграда није могло равнодушно гледати на црквена права Охридске архиепископије у Београду и Браничеву на пример, потврђена 1019. године сигилијом цара Василија II (976—1025). Василијевом политиком су и на другим странама била окрњена права Цариградске цркве у корист охридске јурисдикције, али су она касније повраћена. Тако је било са неким епископијама из састава митрополија: солунске, навпактске, драчке и

[56] P. J. Šafařík, *Památky*[1], 74; И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1887, стр. 15; Љ. Стојановић, *Српски родослови и летописи*, 71: М. Динић, *Распислалиће. Прилог историји расадања српског царства*, ЗРВИ 2 (1953) 139 сл.; исти, *Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије*, приредио С. Ћирковић, Београд 1978, 98. Обично се прихвата старо мишљење да је Радич Бранковић био син Бранка Растислалића. Међутим, недавно је Г. Томовић, *Средњовековно Браничево и турски попис 1467. године*, Viminacium 2, Пожаревац 1987, стр. 193, изнела мишљење да је он „можда син онога властелина чији је новац са натписом 'слуга Бранко', пронађен у падинској остави на Ђердапу".

[57] Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία, τ. 9-ος, 'Αθῆναι 1966, стр. 337; в. V. Laurent, *L'oeuvre géographique du moine sicilien Nil Doxapatrès*, Échos d' Orient XL (1937) стр. 5—30; уп. М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, Београд 1986, стр. 53.

[58] *Migne PG*, 132, 1084—1109; G. Parthey, *Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum accedunt Nili Doxapatrii Notitia patriarchatuum et locorum nomina imutata*, Amsterdam 1967, стр. 267—308.

[59] *Migne PG*, 132, 1097; G. Parthey, *Hieroclis Sinecdemus et Notitiae graecae episcopatuum accedunt Nili Doxapatrii*, стр. 286: „ἔχει δὲ καὶ ἡ Βουλγαρία ἐπισκοπὰς πλείους τῶν τριάκοντα".

[60] *Migne PG*, 132, 1105; G. Parthey, *Hieroclis Sinecdemus et Notitiae graecae episcopatuum accedunt Nili Doxapatrii*, стр. 296—297: Νῦν οὖν κατέχει ὁ θεοφρούρητος θρόνος Κωνσταντινουπόλεως, ὃν πρωτόκλητος 'Ανδρέας ἐνίδρυσε πρῶτος, ἐπίσκοπον ἐν αὐτῷ καταστήσας τῆς πόλεως, ἔτι Βυζαντίου οὔσης, μέρος οὐκ ὀλίγον τῆς Εὐρώπης, καὶ τῆς 'Ασίας... 'Αλλὰ καὶ πᾶσαι αἱ παρίστριοι πόλεις αὐτῷ ὑπόκεινται, ἤτοι τοῦ Δουναβίου ποταμοῦ..." Уп. М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, стр. 73. Неки закључци Ј. Калић — Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, о црквеној јурисдикцији у Београду нису у складу са наведеним изворним подацима (в. на пример, стр. 58. сл., 67. сл.). Она [illegible] граду види, за време краља Драгутина, „знатно ојачалу" Српску цркву и „епископа срп[illegible]кве" (стр. 68). Слично мишљење о томе има и В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство*, О кнезу Лазару, научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975 стр. 107. Међутим, за време краља Драгутина (1276—1282, на северу до 1316. године) у Београду имамо митрополитско црквено уређење под јурисдикцијом Цариградске патријаршије.

лариске, које су за време цара Алексија Комнина (1081—1118) враћене под јурисдикцију Цариградске патријаршије.[61] Наведено казивање Нила Доксопатра не садржи податак када су Београд и Браничево, као главна византијска упоришта на Дунаву, враћени на управу Цариградској цркви. Он, једноставно приказује вежаће стање које, свакако, траје. Основано се може претпоставити да црквену јурисдикцију у приобаљу Дунава нема Охрид, већ Цариград, најкасније у време када је цар Јован Комнин II (1118—1143) двапут долазио у Браничево, између 1127. и 1129. године.[62]

Друга препрека кнезу Лазару био је патријарх Јефрем, Бугарин. Сам исихаста и пријатељ цариградских патријараха исихаста[63], одранније је уживао благонаклоност Цариградске цркве која га је лако прихватила као погодну личност за поглавара Српске цркве када је 1375. године постигнуто измирење. Јефрем свакако није хтео да изазове нови сукоб црквених јурисдикција између Цариграда и Пећи. Још су била свежа и болна сећања на тешке последице црквеног раскола и баченог проклетства од стране Цариградске цркве за време владавине цара Душана (1346—1355).[64] Раскол је дубоко преживљавао и сам кнез Лазар, који се с правом може сматрати најзаслужнијим за постигнуто измирење Српске и Цариградске цркве. *„Као благочестив* — како казује епископ Марко — *господин кнез Лазар, не подносећи да гледа ове раздоре, саветује се са својим сабором, епископима и властелом, и са оним светим мужевима који живе у Светој Гори, те изаберу некоје угледног старца по имену Исаију и његовог сапосника и љубомудреног мужа, који Никодима, па их часно пошаљу у Царски град*[65], (Цариград), после чега је и успостављено пуно канонско општење двеју цркава.

Таква је била улога кнеза Лазара тада када још није био довољно моћан да би поступио и другачије. Сада је његов положај оснажен, видиди проширени, амбиције израженије. Мета су му постале области Радича Бранковића, који се може сматрати трећом крупном препреком у остварењу виших црквенодржавних циљева. Победом над њим Лазар је загосподарио Браничевом и Кучевом. Тако се непосредно нашао дубље на простору црквене управе браничевског митрополита, кога је до тада постављала Цариградска патријаршија кад год су јој прилике то омогућавале. Радич Бранковић је свакако био у духовној зависности од њега као надлежног обласног митрополита.

Све док Лазар није загосподарио Браничевом, тешко је могло да се рачуна на озбиљније потискивање цариградске јурисдикције у корист јурисдикције Српске цркве. До тада је могао у северним крајевима земље, додуше у отежаним околностима, да подиже задужбине и да им дарује имања, за шта је добар пример манастир Раваница. Сам није могао да обезбеди самосталну мана-

[61] Видети М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, стр. 107—108.

[62] О доласку Јована II Комнина у Браничево в. Ј. Калић — Мијушковић, *Београд у средњем веку*, стр. 47; *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, Београд 1971, стр. 9, нап. 7. и 9; стр. 13, нап. 17; стр. 16, нап. 23.

[63] Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије*, стр. 129.

[64] О томе в. Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, стр. 81—91; Ф. Баришић, *О измирењу српске и византијске цркве* 1375, ЗРВИ 21 (1982), стр. 159—180; М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, стр. 83—108.

[65] *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, изд. Ђ. Трифуновић, стр. 71.

стирску управу. За то је био надлежан патријарх, који коначно и потврђује, писаним документом, владареву оснивачку повељу. Патријарх је тај који конституисањем манастирског живота одређује облик и степен монашке самоуправе у задужбини. Све до овог чина ствари су, канонски гледано, биле у духовној надлежности обласног епископа, односно митрополита: сагласност и благослов за подизање и освећење темеља и храма; сагласност да се задужбини приложи имовина коју је Лазар, уколико није била његова, морао претходно да стекне у власништво по основу размене или по основу куповине, што важи и за приложену имовину ван његове области. Сведочанство о томе имамо, на пример, у Раваничкој повељи[66], где се каже да кнез „вино(г)раде наса(дї) и дворе кѣпи. оу црепа і ю(д)ка" и да „не взе ничїю ваших, ни сатвори по силе. на васа съ искѣпо(м) и са замѣною" [67] оствари.

Ови подаци побијају закључке неких историчара да Лазар није могао да прилаже поседе у Браничеву пре него што их је освојио 1378/79. године и да је, наводно због тога, сумњив датум на Болоњском препису Раваничке повеље, тј. година 1376/77.[68] М. Пурковић, у тежњи да оспори датум и на Спиридоновој повељи за цркву у Ждрелу браничевском како би „закључио да је Јефрем био патријарх до 1380." године, без образложења истиче: „У повељи поменута су нека села за која се с разлогом сме сумњати да су Лазарев поклон Горњаку".[69]

У случају Раванице Лазар је у црквенополитичком смислу постигао само онолико колико је патријарх Јефрем био спреман да се на тако нешто усуди. Статутарни део Раваничке повеље налаже: „... *оштежиће да се држи у манастиру по правилу светих апостола и ветих отаца и да се не поставља игуман са стране него од манастирске братије, уз господарев савет; а њега да изаберу дванаесторица благоверних из братства и стављајући руке на Свето јеванђеље да кажу: Овај је достојан да буде водитељ нашег оштежитељства...*"[70] Одредбе ове врсте својствене су манастирском типику а не оснивачкој — ктиторској повељи владара који, по природи ствари, не може о томе да одлучује. Из тих разлога Раваничку повељу (према Болоњском препису) треба сматрати особеном. Патријарх Јефрем као да је хтео свој удео у томе чину да правда кнежевом влашћу и ауторитетом, због чега се и јавља као други потписник, уз кнеза Лазара. Сама садржина повеље оправдава оба потписа. Вероватно се Јефрем није усудио да изда посебну повељу, свестан могућег оштрог отпора надлежног митрополита, односно Цариградске патријаршије, чија су права

[66] Изворник није сачуван. Позната су два каснија преписа са различитом хронологијом састављања повеље: Болоњски препис има годину ѕѡпѳ (6885 = 1376/77), а Врднички препис ѕѡпѳ (6889 = 1380/81) годину. Овде користимо *Болоњски йрейис* према изд. Св. Мандића, Манастир Раваница 1381—1981, Београд 1981, стр. 257—262.

[67] *Болоњски йрейис Раваничке йовеље*, изд. Св. Мандић, стр. 257. С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици, 1381—1981, Београд 1981, стр. 75, нап. 28, друго име (Юдко) оцењује као необично и оставља га под знаком питања зато што свезу і не одваја од имена; користио је фотографисани текст Болоњске хрисовуље у раду Б. Вуловића, *Раваница, њено место и њена улоіа у сакралној архитектури Поморавља*, Саопштења VII, Београд 1966, стр. 27.

[68] Тако, на пример, М. Пурковић, *Српски йатријарси средњеіа века*, стр. 104; Г. Шкриван[illegible] *ваничко властелинство*, Манастир Раваница 1381—1981, Београд 1981, стр. 84; уп. С. Т[illegible]вић, *Раваничка хрисовуља*, стр. 79.

[69] М. Пурковић, *Српски йатријарси средњеіа века*, стр. 109.

[70] *Болоњски йрейис раваничке йовеље*, стр 261—262.

Раваничком повељом делимично окрњена; о томе сведоче и ове речи: „и ви(ρ) враниче(в)ска и кѫчевска на поле с митрополито(м)".[71]

Раваничком повељом је, дакле, постигнута извесна самосталност, изражена у избору игумана и у деоби црквених прилога у Браничеву и Кучеву на пола са митрополитом. Изузетни значај ове новине условно је одређене особености у повељи, тј. неуобичајене дипломатичке појаве, као што су: опширна санкција са троструким „*амин*", заједнички потпис владара као ктитора и патријарха као поглавара цркве, наглашеност у Лазаревом потпису „ктиторъ' с(вѣ)та(гѡ)· мѣста се(гѡ) раванице", што чини осмишљену повезаност са речима у инскрипцији: „възградиго(х) ѿ основанїа монасти(ρ). Ѣь славѣ с(вѣ)та(гѡ) ва(з)несѣнїа мне же въ ктїторїю..."[72] Овакав потпис не мора да значи, нити да се тумачи као „најјачи аргумент у прилог претпоставке да је повеља била исписана и на зиду".[73] Сличне изразе са показним наглашавањем срећемо и у другим средњовековним изворима. У уводном делу Хиландарског типика, на пример, у Слову 2. читамо: „с(вѣ)таго сего манастыра", „нашь с(вѣ)ты манастырь сни"[74]; такође у уводном делу Студеничког типика, у Слову 1. исто пише: „с(вѣ)т(а)го монастира сего", нашь с(вѣ)тыи монастирь сын".[75] Наведени примери не значе да су одредбе типика биле исписане на зиду манастирског храма. Уосталом, никаквих материјалних доказа нема о томе да је текст повеље био исписан у припрати Раванице. Лазар види Раваницу у повељи,

[71] *Исто*, стр. 261. *z*

[72] *Исто*, стр. 257.

[73] С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, стр. 79, нап. 47.

[74] Хиландарски типик, изд. В. Ђоровић, *Списи св. Саве*, Београд — Ср. Карловци 1928, стр. 26.

[75] *Царославник манастира Студенице* (1619), стр. 79а (Народни музеј у Прагу, Шафарикова збирка IX H 8). Најновији кодиколошки опис преписа: Н. Р. Сиводник, *Студенички типик* (*Царославник манастира Студенице*) *са Савиним Житијем св. Симеона*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 200—202.

Део увода Студеничког типика, тј. развијено *Житије светоі Симеона од светоіа Саве*, које је писано у Студеници, неки научници истичу као доказ да типик није могао бити састављен пре преноса моштију светога Симеона из Хиландара у Студеницу. На такво мишљење се недавно позвао М. Благојевић, *Студеница — манастир заштитника Српске државе*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, САНУ, Београд 1988, 51, нап. 5. Истовремено се и Lj. Maksimović, *L'idéologie du souverain dans l'Etat serbe et la construction de Studenica*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, САНУ, Београд 1988, стр. 43, дотакао питања настанка Студеничког типика; он сматра, али без аргумената, да још није утврђено је ли то било пре или после Савиног доласка у Студеницу са моштима свога оца.

Неспорно је да је развијено *Житије светоі Симеона од светоіа Саве* писано у Студеници. Међутим, време његовог настанка не значи и време састављања Студеничког типика. Развијено Житије је припојено типику као допуна. То, свакако, није била прва и једина допуна типика. Најзначајнија измена и допуна Евергетидског типика за прилике у Студеници извршена је кад је Студенички типик прилагођен улози архимандрита као игумана манастира. Многе чињенице упућују на закључак да се то догодило пре преноса моштију светог Симеона у Студеницу. Искључиво помоћу типика може да се оправда, између осталог:

1. Смена игумана у Студеници, извршена само неколико дана по Савином доласку и преносу моштију његовог оца. Затечени игуман Дионисије није имао типиком прописано достојанство архимандрита. Једини Србин архимандрит у том тренутку је Сава. Стога је разумљиво повлачење Дионисија.

2. Боравак Саве, као клирика, на територији јурисдикције Охридске архиепископије. Црквеноканонски гледано, за то му је потребна била сагласност надлежног — рашког архијереја. Сава је заобилазио све што би представљало препреку на путу ка оснивању самосталне цркве у Србији.

3. Потискивање јерархије Охридске архиепископије. Зато на првој годишњици светом Симеону у Студеници (13. фебруара 1206. године) тј. само 4 до 5 дана после његовог преноса, уместо надлежног рашког епископа, Сава има водећу улогу; он служи службу и држи слово. (Уп. М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, стр. 21—28).

кроз повељу и кроз векове. Показна заменица сѣ(го) у његовом потпису има пун смисао на самој повељи као таквој, независно да ли је она потписана у Раваници или другде, јер документ може по потреби да буде читан у Браничеву, Цариграду или неком другом месту. Потпис у том виду наметнула је сама тежина поступка: званично се са српске стране угрожава јурисдикција браничевског митрополита, тј. Цариградске патријаршије у једном делу Подунавља.

У прилог предности Болоњског преписа наспрам Врдничког иду не само заједнички потпис кнеза Лазара и патријарха Јефрема, са годином 1376/77, него и чињеница што Врднички препис има годину 1380/81, када је на трону црквених поглавара већ патријарх Спиридон.[76] Овај би свакако олакшао кнезу Лазару да Раваничком повељом постигне нешто више у односу на цариградску јурисдикцију у Браничеву; ако ништа друго, бар не би било неизбежно да издају заједничку повељу.

У међувремену, кнез Лазар је подигао нову задужбину — Ваведење Богородице у Ждрелу браничевском, у чему је имао јаку подршку калуђера, званих Синајита. Ови су под најездом Турака, нарочито после маричке битке 1371. године, били принуђени да напусте источне крајеве Балканског полуострва и Свету Гору. Уточиште су нашли код Лазара, у Поморављу и северним крајевима све до Дунава.[77] Тиме су створене нове околности које су наметале потребу за новим решењима. По свему судећи, патријарх Јефрем није био спреман да смелије повреди јурисдикцију Цариградске патријаршије када је 1379. године требало да се изда потврдна повеља за цркву у Ждрелу браничевском. Пошто више није било препрека од стране Радича Бранковића, Лазар је морао да размишља како да превазиђе неспремност патријарха Јефрема да се прилагоди новонасталим црквенополитичким променама.

Без сумње, кнез је одранија добро био упознат са изузетним способностима мелничког митрополита Србина, Спиридона. Вероватно се и саветовао са њим за поједина црквена питања, јер овај је био у могућности да у Мелнику изблиза упозна Византинце и да стекне драгоцена црквеноуправна искуства. Сви ови разлози, о којима се у изворима не говори, утицали су да се размишља о смени патријарха Јефрема и избору Спиридона за поглавара Српске цркве. Судећи према изворним подацима у *Житију светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, смена патријараха извршена је мирно и на достојанствен начин. Патријарх Јефрем се, како казује епископ Марко, позвао на „старость и немощь" кад је „*молио своја духовна чеда, госпоу српску и свештени сабор*" да се повуче са трона. „*А христољубиви кнез Лазар и сабор видећи његову решеност, с његовим саветом постављају Спиридона на патријарашки престо*".[78] Тада је патријарх Јефрем имао око 67 година. Његово поновно ступање на

[76] Питања у вези са преписима Раваничке повеље свакако ће и убудуће бити предмет проучавања. У новије време предложена решења В. Ј. Ђурића, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, стр. 222 и С. Ћирковића, *Раваничка хрисовуља*, стр. 79—82 остају у оквирима прет[illegible]вки.
[illegible]идети Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, стр. 48; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, стр. 201—202.

[78] *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, изд. Ђ. Трифуновић, стр. 71.

патријарашки трон после 10 година, тј. после престављења патријарха Спиридона 1389. године, није у складу са наведеним казивањем о немоћи и болести. Велико је питање да ли би Јефрем поново стао на трон поглавара Српске цркве да је кнез Лазар остао жив. Изгледа да је по нужди и привремено прихваћен као решење у метежу изазваном косовским бојем. Лазаревићи су свакако знали какав је био прави однос између њиховог оца Лазара и патријарха Јефрема, као и стварни разлог због којег је овај смењен 1379. године. Можда о томе говори и чињеница што је већ 1390/91. године опет смењен, а на његово место постављен патријарх Данило III (1390—1398). После ове друге смене Јефрем је поживео још десетак година; упокојио се 15. јуна 1400. године.[79]

Други живот патријарха Јефрема и његов други долазак за црквеног поглавара пре говоре о постојању дубљих црквенополитичких разлога, због којих је морао да уступи место Спиридону. Уосталом, разумљиво је што пећки епископ Марко прећуткује све што би бацило сенку на Јефрема, јер овај му је био духовни отац који га је замонашио и са њим је, како сам каже, провео 23 године.[80]

Тешко је поверовати да је патријарх Јефрем могао равнодушно да поднеси уклањање са трона, иако епископ Марко, кад се дотиче другог његовог смењивања у корист патријарха Данила III, истиче: „*А овај је већом радошћу ка обичном тиховању хитао, неголи они који престо примају*".[81]

У сваком случају, смену Јефрема и постављење Спиридона треба схватити као крупан догађај, за који је требало водити рачуна да се изведе у погодном тренутку. Изгледа да се повољна прилика указала када је 1378/79. године у Цариграду свргнут патријарх Макарије (1376—1378/79. и 1390—1391) и патријарашки трон остао упражњен извесно време, тј. до јуна 1380. године. када је за новог цариградског патријарха постављен Нил (1380—1388).[82] Основано се закључује да је свргнутом патријарху Макарију судио Синод Цариградске цркве у саставу од 16 архијереја и то у одсуству, тек после 1. јула 1379. године када су Јован V и Манојло II преотели власт од цара Андроника IV (1376—1379).[83] Све те црквене и политичке промене у Цариграду ишле су наруку смени патријараха у Србији.

Спиридон је, дакле, изабран за патријарха српског пошто је у Цариграду уклоњен патријарх Макарије крајем 1378., или почетком 1379. године, а пре 17. маја 1379., када је издао потврдну повељу за цркву у Ждрелу браничевском

[79] Уп. Д. Богдановић, *Песничка творења монаха Јефрема*, Хиландарски зборник 4, 1978, стр. 126; М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, Милешева у историји српског народа, САНУ, књ. XXXVIII, Београд 1987, стр. 167; „. . . као што се својевремено кнез Лазар ослободио присуства патријарха Јефрема, избором патријарха Спиридона 1379. године, тако су се и Лазаревићи ослободили Јефремовог присуства 1390/91. године, избором патријарха Данила III".

[80] *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, изд. Ђ. Трифуновић, стр. 72.

[81] *Исто*, стр. 72.

[82] М. Гедеών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1890, стр. 439—441. Ту Гедеон пише: „Макарије је смењен највероватније крајем 1378. године, после двогодишње управе, али Нил је касно изабран" (стр. 440). „Нека ми се дозволи — наставља Гедеон — да одредим време патријарховања Нила, од јуна 1379. до краја 1388." (стр. 441). Међутим, поуздано се зна да је Нил изабран у јуну 1380. године (В. Н. Бенешевичъ, *Очерки по исторіи Византіи. Дополнительный выпускъ*, С. — Петербургъ 1914, стр. 28).

[83] Уп. Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία, т. 8-ος, 'Αθῆναι 1966, стр. 481; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, стр. 504.

Према томе, немамо разлога да сумњамо у аутентичност хронологије на Спиридоновој повељи. Стога податак епископа Марка, у *Житију светог патријарха Јефрема*, да је овај провео 9 година у Светом Арханђелу, не би могао олако да се прихвати без озбиљне сумње. Ако претпоставимо да је Јефрем све време, док је на трону био Спиридон, провео искључиво у Светом Арханђелу (1379—1389), онда није немогуће да се епископ Марко преварио за једну годину, па уместо 10 избројао 9 година.[84] Веродостојност податка епископа Марка о 9 година обеснажује се, дакле, годином ступања Спиридона на трон српских патријараха и аутентичном хронологијом његове повеље за манастир у Ждрелу браничевском. Легитимна права манастира, стечена и потврђена 1379. године, не могу бити померана, због тих 9 година, за једну годину касније.

Ослобођен Јефремове обазривости и наклоности према Цариградској патријаршији, ослобођен отпора које је Радич Бранковић у дослуху са браничевским митрополитом могао да пружа, кнез Лазар је, благодарећи одважној сарадњи патријарха Спиридона, наставио да подиже цркве и манастире на северу своје државе. Тиме је све више ограничавана јурисдикција Цариградске цркве у том делу Подунавља. Сада већ није потребна заједничка, сједињена повеља као у случају изградње Раванице. Кнез је са своје стране издао оснивачку повељу у којој нема никаквих својстава која би подсећала на манастирски типик. Уредбу о манастирском устројству прописује патријарх, али истовремено потврђује „дѣховною властію“ оснивачки владарев „хрисовѵль“, тј. „елика онь вь нель приложи и записа цркви тои пр҃свѣтыѣ вогородице ждрельскыѣ“.[85]

Што се тиче манастирске аутономије, Спиридон чини корак даље у односу на браничевског митрополита цариградске јурисдикције. Наиме, пошто обезбеђује оно што је дато и калуђерима у Раванице, тј. *„да у том месту не буде игуман са стране, него само од његових калуђера који су се ту потрудили“*, одмах додаје ово што је ново: *„и да нема право митрополит тога места, или његови свештеници, омести или жалостити игумана и братију која је ту, ни ради чега, ни за ситну ни за крупну* (ствар), *осим помена и духовне власти, већ право да има старац кир Григорије...“*[86] Сва питања манастирске управе у надлежности су игумана и калуђера. Залог за самоуправу манастира су српски владар као ктитор и српски патријарх као врховни духовни поглавар. Тако је онемогућен утицај Грка митрополита у Браничеву. Да би се ово обавезно поштовало и остало ненарушено, Спиридон ауторитативно истиче своју духовну власт речима: „запрѣщаю дѣховною властію...“ Затим, у истом смислу саопштава: „Извѣстнагш ради ѵтвръжденига сига изложи смиреніе ми, и записа и подписа...“[87]

Увођењем манастирске самосталности са обележјима српске црквене јурисдикције, у крилу јурисдикције браничевског митрополита, Спиридон и кнез

[84] Свакако је у праву М. Благојевић, *Деспот Свефан Лазаревић и Милешева*, стр. 166, кад независно од податка који пружа епископ Марко за Јефрема каже да се „повукао и живео 10 година у манастиру св. Арханђела код Призрена, тада у области Вука Бранковића".

[85] Fr. Miklosich *Monumenta Serbica*, стр. 213.

[86] *Исто*, стр. 214: и да нѣсть вольнь митрополитъ мѣста того или црьковници его забављати [illegible] корьмлати игѹмена и сѣрѵ тѣ вратию ни чесо либо ни за мало ни за велико кромѣ помена и области дѣховне нь да несть вольнь старьць кѹрь Григории...“

[87] *Исто*, стр. 214.

Лазар опонашају подвиг светога Саве који је, дављем пуне самосталности манастиру Студеници, постепено потисну до тада снажно присутну јурисдикцију Охридске архиепископије у Србији.[88]

Закорачењем у цариградску јурисдикцију у Подунављу, патријарх Спиридон није додао својој титулатури нову област да би се потписивао као патријарх *„и Подунавља“*. Иначе је могао, и то основано, да следи пример кнеза Лазара који од 1379/80. године у интитулацији и потпису истиче и новоосвојену област — Подунавље. За мудрог патријарха довољно је што се кнез потписује, између осталог, као „самодрьжавнии господинь Сръблемь и Подоунавию“ и што га сам у својој повељи представља као „самодрьжьца всѣхь Сръбль и Подоунавиа“[89], чиме посредно упућује на канонски, односно на црквенополитички основ за своје псступке у Подунављу. Браничевска митрополија из састава Цариградске цркве нашла се у суверепим границама Српске државе. Званична тумачења одговарајућих канона, као и црквена пракса, у овом случају оправдавају став патријарха Спиридона.[90] Он је, ипак, у основи своје титулатуре задржао главнину која се јавља и у титулатури српских архиепископа до проглашења патријаршије 1346. године, тачније до патријарха Саве IV (1354—1375). Наиме, Спиридон у потпису истиче да је *„патријарх Срба и Поморја“*.

Независно, међутим, од тога што у свом потпису не наводи Подунавље, патријарх је свесно и докраја подржавао кнеза Лазара у црквенополитичким тежњама према дунавским странама. По цену да падне у немилост код Цариградске патријаршије, Спиридон је дао предност оживљавању црквеног живота и преношењу духовности, и свеукупне културе, са југа на север. До тада је црквено градитељство у Поморављу и Подунављу било у застоју. Што се посебно тиче Подунавља, Византинцима су вековима и те како важни били придунавски градови као стратешка упоришта[91] на северној граници; међутим, несигурност и чести обрти услед освајачких похода, са више страна, имали су за последицу да у тим крајевима, после VI века, опадне црквеноградитељска делатност. Тек после проширења Лазареве државе и израженијег протезања српске црквене јурисдикције према приобаљу Дунава омогућен је нагли преокрет, испољен кроз развој монаштва, преписивачку делатност, подизање цркава и манастира.

Плод насталих промена је и потоњи развој црквеног живота у Београду и Смедереву на пример, за време деспота Стефана Лазаревића (кнез 1389—1402; деспот 1402—1427) и деспота Ђурђа Бранковића (1427—1456).[92] Управо у тој смени јурисдикција лежи, углавном, одговор на питање које постављају архео-

[88] О томе М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, стр. 21 сл.

[89] *Actes de Chilandar II*, бр. 65, стр. 539.

[90] Подробно о овом питању в. М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, стр. 104—108.

[91] Видети, на пример, Ф. Баришић, *Византиски Синћидунум*, ЗРВИ 3 (1955), стр. 1—13; Ј. Калић — Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 21. сл.; *Византијски печати из Београда*, ЗРВИ 21 (1982) стр. 34—35; Б. Ферјанчић, *Византијски печат из Сирмијума*, ЗРВИ 21 (1982) стр. 50—52. Библиографију о Браничеву в. Г. Томовић, *Средњовековно Браничево и турски попис 1467. године*, стр. 194.

[92] Видети В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, стр. 131—145; уп. Г. Бабић—Ђорђевић — В. Ј. Ђурић, *Полет уметности*, Историја српског народа II, Београд 1982, стр. 180 сл.

лози и историчари уметности кад се суочавају са чињеницом да је до краја XIV века у северозападним областима средњовековне Србије изграђено сразмерно мало цркава, а да се нагли процват црквеног градитељства јавља управо под крај XIV и у почетку XV века.[93]

Због смене Јефрема и повреде јурисдикције Цариградске патријаршије у Браничевској митрополији, Синод Цариградске цркве прекорно је приписао Спиридону епитет „*тријепископос*“ (τρισεπίσκοπος)[94] и званично престао да га сматра „*саслужитељем*“ (συλλειτουργός). Из тих разлога чин смене патријарха Јефрема доводимо у везу са правима тадашњег браничевског митрополита. Зато смо се позвали на сведочанство Нила Доксопатра из XII века и на карактеристичне одредбе из Равaничке повеље и повеље за цркву у Ждрелу браничевском, на основу којих се ограничава управа митрополита. Сама тежина осуде патријарха Спиридона упућује, у ствари, на тражење окрњених права Цариградске цркве. Стога је неизбежно размишљање о сложеном стицају околности под којима се у средњем веку смењују црквене јурисдикције у Браничеву.

Смењивање политичке управе обично је имало за последицу увођење и нове црквене јурисдикције, што је Цариградску цркву посебно погађало. Са падом Цариграда 1204. године Византија је заувек изгубила политичку власт у дотадашњим својим граничним утврђењима покрај Дунава. Међутим, опадање државне моћи често је подстицало црквену администрацију да истиче и протеже своју духовну власт преко политичких граница. Сетимо се само значајног успеха који је постигнут у Византији убрзо после 1204. године званичним увођењем у титулатуру цариградског патријарха (тада у Никеји) епитета „васељенски“ (οἰκουμενικός).[95] Многи разлози су обавезивали Цариградску цркву да не заборави своју вековну јурисдикцију у Браничеву, али и своју водећу улогу у православном свету. Један од најглавнијих разлога свакако је брига да се спречи римокатолички утицај на Бугаре, испољен у више наврата.

Браничево се у изворима наводи као митрополија још у VI веку, када се град звао Виминацијум. У Хијерокловом Синекдемусу, састављеном прве године владавине цара Јустинијана I (527—565), на списку градова Мизије под бројем 18 (ιη′) на првом месту је Браничево као митрополија (Βιμινάκιον μητρόπολις), а за њим следи Београд (Σιγγιδόνος).[96]

[93] Тако В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство*, стр. 108, нап. 15, запажа: „... Систематско испитивање споменика и налазишта у западној и централној Србији, које је извршио Археолошки институт САНУ, показало је да у тим областима није било цркава, осим ових које смо поменули, насталих пре владавине краља Лазара...“

„И систематско проучавање Ђердапа и околних области дало је, за наша разматрања, занимљиве исходе: археолошки испитане цркве углавном се датују или у VI век или, пак, у крај XIV и почетак XV века. Једино се обнова старије цркве у Великом Градцу ставља у крај IX или почетак X века...“ Видети Ј. Мијушковић — Калић, *Велики жупан Стефан Немања и краљ Лазар*, стр. 156.

[94] Црквеноканонски смисао и дубља историјска позадина назива τρισεπίσκοπος заслужује посебну пажњу и тражи већи простор. Зато о томе подробно пишемо у монографији о пат[illegible]ку Спиридону, чији рукопис припремамо за штампање.

[illegible]. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, стр. 61, сл.

[illegible]. Parthey, *Hieroclis Sinecdemus et Notitiae graecae episcopatuum accedunt Nili Doxapatrii*, 17. О епископима у Виминацијуму има помена и раније; уп. В. Поповић, *Увод у топографију Виминацијума*, Старинар, нова серија, књ. XVIII—1967, Београд 1968, стр. 37, нап. 69.

На Цариградском сабору 879/80. године, самоназваном „васељенски“, међу учесницима је и Агатон Моравски (Ἀγάθων Μωράβων), кога неки научници сматрају браничевским епископом,[97] јер се у списку црквених седишта Јустинијане Приме (τῆς Βουλγαρίας) објашњава да је моравски епископ, у ствари, браничевски: ὁ Μοράβου ἤτοι Βρανιτζάβου. У складу са тим је и бугарски превод: „Епископът на Морава или Браничево [дн. Браничево]“.[98] У коментару се наводе и друга тумачења неких бугарских историчара, тј. да ὁ Μοράβου (епископ моравски) држи место које се бугарски назива Моравьскъ, или Моравище, а односи се на антички град Margus код слива Мораве у Дунав, близу Браничева[99]; док се у вези са Гелцеровим мишљењем (H. Gelzer, Ungedruckte... p. 53) о вероватном премештају епископске резиденције привремено из Браничева у Моравьскъ каже: „Но може и двете селища да са поставени като тъждествени, понеже Браничево няма старогръцко или латинско име“.[100] Према наведеним објашњењима, дакле, титулисање ὁ Μοράβου своди се, у основи, на епископско седиште — антички град Margus. За разлику од таквог схватања, а гледано са становишта црквене јурисдикције, прихватљивије је објашњење према којем се наведено титулисање не своди на град, већ на једну област Горње Мизије XI—XII века, тј. на браничевску — поморавску област, настањену Поморављанима, Браничевцима.[101] Зато сматрамо да се титулисање ὁ Μοράβου темељи на имену реке—Мораве (ὁ Μοράβας), а не на уским границама града — Маргуса близу Браничева. Присвојни придев *моравски* односи се, дакле, на поморавског епископа који је, у ствари, браничевски. У црквеноуправном смислу, Поморавље као шири географски простор има предност над ужим простором — Браничевом, од којег је Margus мање значајан.

Континуитет јурисдикције Цариградске цркве у Браничеву, прекинут у корист Јустинијане Приме и потврђен I сигилијом цара Василија II 1019. године, успостављен је у XII веку. Нил Доксопатар, како смо већ навели, сасвим одређено сведочи 1143. године да Цариградски трон „сада држи не мали део Европе... али и сви придунавски градови њему подлежу (πᾶσαι αἱ παρίστριοι πόλεις), то јест градови реке Дунава“.[102] Плурал πᾶσαι значи да ту није реч само о Београду и Браничеву[103], које бугарски историчари сматрају за „български градове“.[104]

[97] О томе, са литературом: Ј. Калић — Мијушковић, *Београд у средњем веку*, стр. 31; уп. М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, стр. 90; В. Поповић, *Увод у топографију Виминацијума*, стр. 40.

[98] *Извори за българската история* XIV. — *Гръцки извори за българската история* VII, София 1968, стр. 107.

[99] *Извори за българската история* XI. — *Гръцки извори за българската история* VI, София 1965, стр. 43, нап. 6; VII, стр. 107, нап. 4.

[100] *Извори за българската история* XIV. — *Гръцки извори за българската история* VII, стр. 107, нап. 4.

[101] Ἐλευθερουδάκη, Ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικόν, τόμος τρίτος, ἐν Ἀθήναις 1928, стр. 528, под Βρανιτσέβεζο.

[102] Уп. напред стр. 106.

[103] О Београду и Браничеву као „*паристријским градовима*“, према Јовану Кинаму и Никити Хонијату, као и о географском значењу одредница αἱ παρίστριαι πόλεις и περὶ τὸν Ἴστρον πόλεις в. објашњења В. Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав — гранична зона на Византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земли края на X—XII в.*, София 1976, стр. 63.

[104] *Извори за българската история* XII. — *Латински извори за българската история* III, София 1965, стр. 307.

На извесну црквенојурисдикциону промену у Браничеву упућује II Notitia tempore Alexii Comneni (1081—1118), јер у њој је, вероватно први пут, дато објашњење ὁ Μοράβου ἤτοι Βρανιτζάβυ за разлику на раније писање ὁ Βρανίτζης (I сигилија Василија II) и ἡ Βρανίτζοβα (I Notitia tempore Alexii Comneni).[105] Промена је извршена свакако у корист Цариградске цркве која је, благодареħи разумевању цара Алексија I Комнина, и на другим странама повратила јурисдикцију. На основу новог стања је и могао Нил Доксопатар онако да се изјасни о „паристријским градовима".

До нове промене на штету цариградске јурисдикције у Браничеву дошло је после снажних налета крсташа, Мађара и Бугара. Цариград су 1204. године заузели Латини, а Браничево је 1205. године преотео од Мађара бугарски цар Калојан (1197—1207). После тих догађаја, у Браничеву се безмало кроз цео XIII век смењују мађарски и бугарски господари.

Управо због насталих црквенополитичких догађаја 1204. године, свети Сава у Хиландару доноси најзначајније одлуке за будућност Српске државе и цркве. Тада је произведен у достојанство архимандрита, прерадивши Студенички типик тако, да игуман у Студеници може бити онај ко је архимандрит. Одлучио је да спрема пренос моштију светог Симеона из Хиландара у Студеницу, свестан шта ће значити по Србију учвршћивање култа првог српског владара светитеља. Помоħу Студеничког типика постигао је много: одмах по доласку постао је студенички игуман; потиснуо је јурисдикцију Охридске архиепископије; први уводи српске натписе на фрескама у Студеници; стварао је предуслове за самосталну Српску цркву и проглашење краљевства; убрзано је са братом Стефаном градио Жичу са циљем да у њој буде трон црквених поглавара, где ће и краљевска круна да се стави на главу Првовенчаног; понашао се као поглавар Српске цркве и пре њеног званичног аутокефалног статуса.

Папа Иноħентије III (1198—1216) је у складу са својим теократским гледањем на свет искористио догађаје из 1204. године, отворено стављајући до знања да ту, у Браничеву, као и у целој Бугарској има да се зна за једног само пастира — папу, и за један тор стада — Римокатоличку цркву. Тако је, управо те 1204. године, склопљена унија између Римокатоличке и Бугарске цркве. За епископа Браничевске епархије већ је био изабран Власије, који се помиње у преписци између папе и Калојана. У писму, послатом по епископу Власију, Калојан изјављује папи да му шаље „изразе благодарности, пријатељства и потчињености", тражећи од „мајке — Римске цркве царску круну".[106] Из тог времена је Notitia episcopatuum diocesii Bulgariae — Списак епископија бугарских дијецеза, састављен у Апостолској канцеларији у Риму, на којем је Браничевска епископија (Brunziberensis) под бројем 943.[107]

Унија није била дугог века; распала се после неразјашњене смрти цара Калојана 1207. године. На бугарски царски престо сео је Калојанов сестрић Борил (1207—1218), који је 11. фебруара 1211. године сазвао у Трнову сабор

[105] *Извори за бъ̀лгарската истѝория* XIV. — *Грьцки извори за бъ̀лгарската истѝория* VII, стр. 10[illegible]

[illegible]*вори за бъ̀лгарската истѝория* XII. — *Латѝнски извори за бъ̀лгарската истѝория* III, ст[illegible].

[107] *Извори за бъ̀лгарската истѝория* XXIV. — *Латѝнски извори за бъ̀лгарската истѝория* IV, стр. 9.

против јеретика павликијана и богумила. На сабору је прихваħен нови превод Синодика, чија је основа грчка редакција с краја XII века.[108] У Синодику из времена цара Борила поменута су три браничевска епископа: Јаков, Порфирије и Јоаникије.[109]

Све време док је Бугарска црква признавала папску власт, остале православне цркве су је сматрале шизматичком. Ствари су коначно враħене на своје место када је бугарски цар Јован Асен II (1218—1241) прекинуо све односе са Римом и када је, ради успостављања складних односа са Цариградском црквом, преместио епископа из Филипа, који је био Грк, у Трновску патријаршију. Затим је затражио од Византинаца савезништво против крсташа, предузимајући истовремено и друге кораке како би се успоставили узајамни пријатељски односи. Све је то утицало да Цариградска патријаршија призна 1235. године аутокефалност Бугарској цркви, а трновском архиепископу достојанство патријарха. У вези са тим Х. Пападопулос наводи казивање хроничара Георгија Акрополитиса да је трновски архијереј, „који је под цариградским патријархом" (ὑπὸ τὸν Κωνσταντινουπόλεως τελῶν), почаствован звањем патријарха.[110]

Недостају, на жалост, епископски спискови на основу којих би могло одређеније да се говори о епископима у Браничеву после побољшаних односа између Цариградске и Бугарске патријаршије. Наравно, ти добри односи нису све време били беспрекорни, али у целини гледано, Х. Пападопулос исправно закључује: „Сав духовни ход Бугара нашао се под грчким утицајем Византије која је настављала да их просвећује, одржава у православљу и усмерава у култури".[111]

Позни помен Браничева на списку епископија бугарске дијецезе 1380. године свакако не одговара стварном стању, јер је реч о препису већ наведеног списка — Notitia episcopatuum diocesii Bulgariae, састављеног почетком XIII века, највероватније 1204. године[112], у папској резиденцији. У том списку реч је о епископији, а из Раваничке повеље и повеље за цркву у Ждрелу браничевском сазнајемо да Браничево у то време има статус митрополије. Сем тога, град је у границама суверене Србије.

Од 1291. године Браничево је у саставу Драгутинове државе. После његове смрти (1316) власт над Браничевом има краљ Милутин (1282—1321). Најранији сачувани податак о браничевском епископу у саставу епископија Српске цркве потиче из тог времена. Наиме, у Светостефанској хрисовуљи из 1317. године поменут је Браничевски Мѡисиⷭ[113] (Мојсије). Ту је међу епископима и мораничкии Никола. Реч је, дакле, о двема, географски одређеним епископијама, што значи да се ради о нечем сасвим другом у односу на случај

[108] В. А. Мошин, *Сербская редакция Синодика*, ВВ XVI, стр. 392; в. Х. Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία Βουλγαρίας, ἐν Ἀθήναις 1957, стр. 45.

[109] М. Г. Попруженко, *Синодикъ царя Борила*, Български старини, књ. VIII, София 1928, стр. 93.

[110] Х. Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία Βουλγαρίας, стр. 46.

[111] *Исто*, стр. 47.

[112] Списак је објављен у: *Извори за бъ̀лгарската истѝория* XXIV. — *Латѝнски извори за бъ̀лгарската истѝория* IV, стр. 10.

[113] *Светостефанска хрисовуља*, изд. Љ. Ковачевић, Споменик СКА IV, Београд 1890, стр. 10; в. Споменик III, стр. 24.

који је искрсао с краја XI и на почетку XII века између места Моравьскъ или Моравище (према бугарском тумачењу) и Браничева (ὁ Μοράβου ἤτοι Βρανιτζάβου).

Следећи и за сада једини извор о браничевским српским архијерејима, до времена када је на трону патријараха Српске цркве био Спиридон, настао је управо у његово време. Тачније, између 1380. и 1390. године, како је то утврдио В. Мошин на основу водених знакова[114], преписан је Синодик православља, у који је преписивач убележио на л. 22. имена два упокојена архијереја, епископа Јосифа и митрополита Михаила: „Иωсифоу в'сєωсвєщєн'номоу єпископоу враничєвьс'комоу: вѣч'наꙗ памѣть. Михаилоу в'сєωсвєщєн'номоу митрополитоу враничєвьс'комоу вѣч'наꙗ памѣть".[115]

Овај извор не открива нам време када су епископ Јосиф и митрополит Михаило били на трону браничевских јерараха. В. Мошин са разлогом закључује да Михаило није могао бити митрополит у Браничеву пре 1346. године.[116] Из тога следи да је Јосиф могао бити браничевски епископ само пре увођења митрополитског устројства у Српској цркви, тј. пре проглашења патријаршије. Зато је и поменут пре митрополита. Остаје, међутим, загонетно зашто су само та два имена поменута? Зашто није поменут и Мојсије који се у Светостефанској хрисовуљи наводи 1317. године као браничевски епископ? Ово тим пре што се после смрти краља Драгутина (1316) појављује, према мишљењу В. Мошина, још неколико редакција Синодика. Још загонетније питање је зашто у Синодику није поменут тадашњи браничевски митрополит? То није без разлога. Најзад, питамо се где је и за кога преписан текст овог Синодика? Мишљење В. Мошина, по коме призивање вечне памјати поменутих архијереја указује да текст припада Браничевској епархији, тешко може да се прихвати, јер се молитве узносе за многе друге покојнике и в'сѣмь троудив'шимь сѧ вь домоу Спасовѣ"[117] Такво мишљење би било убедљиво у случају да су у Синодику наведена и друга имена браничевских архијереја.

Непомињање у Синодику браничевског митрополита из осамдесетих и деведесетих година XIV века, преписивање 1380. године давнашње латинске листе на којој се по жељи папске канцеларије Браничево представља епископијом бугарске дијецезе, ограничавање Раваничком повељом и повељом за цркву у Ждрелу браничевском митрополитових права у Браничеву и Кучеву, оштра осуда патријарха Спиридона од стране Цариградске цркве — све то упућује на закључак да је за време патријарха Спиридона у Браничеву затечен митрополит Цариградске патријаршије. Своје старо право на Браничевску митрополију Цариградска патријаршија могла је да истакне и оствари у дуго вођеним разговорима око превазилажења разлика са Српском црквом, крунисаним коначним измирењем 1375. године. То не би био једини пример да

[114] V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije* I, JAZU, Zagreb 1955, стр. 60; исти, *Српская редакция Синодика в Неделю православия*, ВВ XVI, стр. 362.

[115] Наведено према изд. В. А. Мошина, *Сербская редакция Синодика в Неделю православия*, ВВ XVII, Москва 1960, стр. 344; исправке: ВВ XVIII, Москва 1961, стр. 359—360.

[116] А. Мошин, *Сербская редакция Синодика в Неделю православия*, ВВ XVI, стр. 364, 38[illegible] оватно на овоме заснива свој закључак о томе М. Јанковић, *Епископије и митрополије [illegible]е цркве у средњем веку*, Београд 1985, стр. 153—154.

[117] *Синодик*, л. 23б, према изд. В. А. Мошина у ВВ XVII, стр. 344.

Цариградска патријаршија држи митрополију далеко ван државних граница Византије. Њена тежња за протезањем јурисдикције преко државних граница испољавала се и раније, а нарочито после пада Цариграда 1453. године.[118] Међутим, државне границе српских земаља омогућавале су да Српска црква, раније или касније, поврати јурисдикцију постављањем својих архијереја на епископије које јој припадају. Тако је било и са Браничевском митрополијом. Већ у XV веку у српским изворима се помињу домаћи архијереји.[119]

На основу изнетих података не исцрпљују се сва питања која се тичу односа црквених јурисдикција у Браничеву. Посебно кад је реч о јурисдикцији Цариградске и Српске цркве, за нека будућа истраживања остаје да се расветли, на пример, где је било седиште епископије, а где седиште митрополије? Затим, која је стварна црквена улога Ждрела браничевског и какву прошлост крију остаци грађевине под именом Митрополија, код Горњака? Могуће је да су на тој осетљивој тромеђи каткад у прошлости истовремено постојала, макар и титуларно, по два архијереја. Тако нешто могло је да се догоди због интереса римских и цариградских епископа, са једне стране, и националних интереса између Византинаца, Бугара и Срба, са друге стране. Пример такве појаве имамо у Београду, крајем XIII века, када папа Никола IV (1288—1292) негодује због постојања „шизматика" (православног) архијереја, па преко свог легата поставља римокатоличког бискупа.[120] Такође важно питање јесте, како одредити време и стварно порекло браничевских архијереја који се помињу у Синодику српске редакције и оном из времена цара Борила. У првом се не помиње, на пример, Мојсије браничевски епископ, за кога знамо из Светостефанске хрисовуље (1317), а у другом се не помиње Власије, браничевски епископ у време пада Цариграда 1204. године.

[118] Из новије историје карактеристичан је пример Цариградска конвенција од 6. априла 1880. године, на основу које је Сарајевска митрополија стављена под јурисдикцију Цариградске патријаршије. Оправдано је Н. Милаш, *Каноничко начело православне цркве при разређењу црквених области*, Задар 1884, стр. 12—13, тај поступак оценио као „протузакониту узурпацију". Уп. М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, стр. 108.

[119] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, стр. 70, бр. 221; стр. 86, бр. 262.

[120] О томе в. Ј. Калић — Мијушковић, *Београд у средњем веку*, стр. 68.

МОМЧИЛО СПРЕМИЋ

БРАНКОВИЋИ — ОБЛАСНИ ГОСПОДАРИ КОСОВА

Родоначелник Бранковића, Младен, био је жупан под краљем Милутином, а војвода у Приморју у доба краља Стефана Дечанског.[1] Последњи пут помиње се међу живима 1326. године.[2] О његовом пореклу и сродницима мало се зна, сем да је имао брата жупана Николу. По каснијој српској историографији, Младен је био потомак Немањиног сина Вукана, што би значило да су Бранковићи потицали од Немањића. Тако уметак у „Слову о кнезу Лазару" од патријарха Данила III истиче да је Вук потицао од великих и славних од племена Немањина. Мавро Орбин, држећи се Антонија Бонфинија, прича да је деспот Ђурађ био „потомак царске лозе". И за деспота Стефана Слепог и његовог сина Максима истицало се да су били од корена Стефана Немање.[3]

Војводу Младена наследио је син Бранко. Поред тога што је ратовао за краља Стефана Дечанског против Дубровника, зна се да је поклонио цркви Св. Арханђела у Дреници, на Косову, три села, а за њега је 1346. писан један псалтир у Борчу, такође у Дреници.[4] После проглашења Српског царства добио је титулу севастократора. Следећи ширење српске државе на југ, постао је намесник у Охриду, старом и значајном државном и црквеном средишту. Остајући до краја живота веран цару Урошу, умро је пре марта 1365. године.

Убрзо после 1365, пред ширењем Мрњавчевића, Бранковићи су морали да се повуку на север, у своју матичну Дреницу. Како се, међутим, коло среће окретало, Вук је, касније, из тога краја успео да створи велику област, добрим делом на рачун Мрњавчевића, после њихове погибије на Марици 1371. године.

Зна се да је севастократор Бранко имао кћер Теодору, која је била удата за господара Драча Ђорђа Топију. Најстарији његов син Радоња, ожењен

[1] Monumenta Ragusina, I, Zagrabiae, 1879, 92, 93, 96.

[2] Стојановић, *Стари српске повеље и писма* (даље: Повеље и писма), I/1, Београд Ср. Карловци 1929, 41.

[3] Српски родослов: Завиђа же сынъ Елканшвъ роди Гюргіца, и Гюргицъ роди Младена, и Младенъ роди Бранька, и Бранко роди Елька, и Елькъ роди Гюргда деспота, деспотъ Гюргъ роди Гъгюра и Стефана и Лазара". St. Novaković, *Gradja za srpskog ljetopisca*, Starine 9, Zagreb 1877, 90; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи* (даље: Родослови и летописи), Београд — Ср. Карловци 1927, 58; М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 121. Уп. Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, Годишњица Николе Чупића, 10, Београд 1888, 222—227; Вл. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, Глас СКА, 136, Београд 1929, 96; Ил. Руварац, *Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи*, Годишњица Николе Чупића, 10, Београд 1888, 8—9; Ђ. Сп. Радојичић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, Историјски гласник, 2, Београд 1948, 32.

[4] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* (даље: Записи и натписи), I, Београд 1902, 33—34 (бр. 84).

Јеленом, сестром деспота Јована Угљеше, живео је у јужним крајевима тадашње српске државе. Рано су му помрли жена и обе кћери. Сахрањене су у цркви Светога Јована Претече на Меникејској гори.[5] После тога, замонашио се и настанио на Светој Гори, на којој је развио велику делатност. Његов млађи брат Гргур наводно је владао Пологом „у дане Вукашина краља".[6] Поуздано се зна да је 1398. године био мртав.[7] Тек трећи Бранков син, Вук, творац је велике државе, углавном на Косову, где су и били баштински поседи Бранковића.

Баштина Бранковића налазила се у косовској Дреници. Севастократор Бранко приложио је цркви Св. Арханђела села Трстеник, Тушиље и Худинце, а његови синови су 1365. ту цркву са поседима даровали Хиландару, додавши још села Бежаниће, Бањицу, Врбовац, Штучинце и Мучиваре. Та села налазила су се у Дреници, а већина постоји и данас. Села Трстеник и Тушиље, селиште Кудинце, село Вудине или Фудине, села Бањица, Врбовац, Штутица, као и поље Мучиваре у атару села Обриње, све су то локалитети у околини Србице.[8] Бранкови синови истицали су да су та села „баштина наших прадедова и дедова и наших родитеља и наша све до данас"[9], што значи да су их држали већ у четвртом нараштају. Изгледа да су Вук и браћа поделили баштинске поседе. Када су, пре 11. марта 1365. године, Гргур и Вук прилагали села Хиландару, истицали су да им је дошао покалуђерени брат Радоња са жељом да „отъ своє баштине и отъ нашєго" учини дар манастиру.

Како је и када Вук створио своју велику област, не може се пратити на основу расположивих извора. Још 1365. ни по чему се није издвајао од брата Гргура. Његов успон пада после погибије Мрњавчевића 1371, после „расапа" Николе Алтомановића 1373, и после слабљења Балшића, чија се власт сужавала на Приморје. Ако се не може пратити када је стицао један по један посед, може се, бар приближно, одредити шта је све било под његовом влашћу.

Према истраживањима М. Динића, граница Вукове области била је на северу близу Звечана, где се додиривала с поседима Мусића. Полазећи, затим, од Голије, изгледа да је прелазила Дежевку испод Лозне, па, преко Соколовице, пресецала Рашку јужно од Глушаца. Између Рашке и Ибра, вероватно је ишла речицом Плакаоницом, и даље Бистрицом, десном притоком Ибра. Затим је избијала на Копаоник и спуштала се на југоисток у теснац Лаба, тако да је последње село Бранковића било Вранин Дол. Вукова је била и долина Лепенице, преко које је излазио на Вардар и држао Скопље. Граница је даље ишла планинама које чине вододелницу између Лепенице и Ситнице с једне, и Јужне Мораве с друге стране. Крај око Мораве припадао је кнезу Лазару, а југозападно од Скопља почињале су земље наследника краља Вукашина.[10]

[5] Г. Суботић — С. Кисас, *Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори*, Зборник радова Византолошког института, 16, Београд 1975, 161—179.

[6] Записи и натписи, IV, 14.

[7] N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades (даље: Notes et extraits), II, Paris 1899, 63 нап. 8.

[8] М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији*, Годишњак Филозофског факултета, 4, Скопље 1940 — под именом села.

[9] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века* (даље: Зак. спом.), Београд [illegible], 442—444.

[10] М. Динић, *Области Бранковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXVI, св. 1—2, Београд 1960, 9—10.

Од Голије је граница ишла нешто на запад, с тим што је Вуку остајала Сјеница. Затим је скретала на југ, тако да су Пријепоље и Милешева од 1373. били у саставу Босне. Јужно од Пријепоља прелазила је Лим, с тим што су Комарани, на његовој левој обали, припадали Бранковићима, али је одмах западно, код села Брезе, почињала босанска држава. Вук је стекао и Полимље јужно од Комарана, крај око Брскова и горњи ток Мораче, јер су после његове смрти те крајеве држали Турци, у време када је у њиховој власти био највећи део земаља Бранковића. Вуку је припадао и крај око Плава и Гусиња, дакле изворишна област Лима. Тешко је рећи докле је допирала његова држава западно од Призрена. Млетачки заповедник Љеша сматрао га је својим источним суседом. Граница је, како по свему изгледа, ишла Коритником и Паштриком, али су његове претензије допирале до Јадранског мора. Из његових речи, записаних у повељи коју је 1387. године дао Дубровчанима „за трьгове поморске и за сланиць, ако ми Богъ поможе, тере воуде мое владение", јасно се виде претензије према мору.[11] Зна се да је његов гласник, пре јуна 1390, нудио протовестијару Ђурђа II Страцимировића пет стотина литара сребра ако му преда један град, вероватно Улцињ, али је понуда одбијена.[12] Иако није стекао никакав посед у Приморју, Вук је имао област која је заузимала велику територију.[13] У правцу северозапад-југоисток, од Сјенице до Скопља, протезала се у дужина од око 250 километара.

Једино се за косовску Дреницу зна да је била баштински посед Бранковића. Можда је Вук неке крајеве добио „у државу", па их је после смрти цара Уроша изједначио с баштином. Није искључено ни да је нешто добио од кнеза Лазара, пошто се оженио његовом кћерком Маром. Ипак, највише је стекао освајањем. Зна се да су неки његови поседи раније припадали Војиславу Војиновићу, Балшићима, Николи Алтомановићу, Мрњавчевићима и другим обласним господарима. Он је највише добио пропашћу краља Вукашина и Николе Алтомановића. Без обзира да ли су границе његове државе чиниле затворену линију или је у његовој области, у облику клинова, било туђих територија, она је обухватала развијен, дуго култивисан крај. У њој су била јака средишта: Скопље, Призрен, Пећ, Звечан, Сјеница, Комарани, Брсково, Вучитрн, Трепча, Приштина.

Иако је потицао из старе породице, много познатије од Лазареве, Вук је касно избио међу најјачу српску господу. Црквени сабор у Пећи 1375. сазван је само „по заповести" кнеза Лазара и Ђурђа Балшића „иже тогда начелствьющтиихъ". И при избору патријарха Спиридона 1379. помиње се само кнез Лазар. Изгледа да је он био доста заслужан за успон Вука. Не само што му је, као зету, даровао поседе, већ му је омогућио да издашно користи пропаст Николе Алтомановића. Можда је при томе неку улогу играло и право наслеђа, јер је Николу родила Вукова тетка. У сваком случају, њих двојица су радили заједно, јер су, како стоји у једном запису из 1386/1387. године, „у јединству побеђивали непријатеље своје".[14] Вуков успон највише пада у осму деценију

[11] *Зак. спом*, 204.

[12] *Историја Црне Горе*, II/2, Титоград 1970, 54 (И. Божић).

[13] М. Динић, *Области Бранковића*, 10—12.

[14] *Записи и натписи*, I, 50 (бр. 157).

XIV века. У коначном заокруживању своје територије није искључено да се није користио и последицама косовске битке.[15] Дотле „познатији по своме пореклу, него по поседу који је држао", постао је, на крају, господар велике области.[16]

Није само баштина Бранковића била на Косову. И кнез Лазар је рођен на Косову, у Прилепцу код Новог Брда. Само, кнежева држава ширила се на север, а Вукова на југ. Један другоме нису сметали; радили су заједнички и у договору. Вук је кнезу, који је примио „начелство" српско, моћнијем од себе, и још тасту, морао давати првенство. Како изричито стоји у једном запису из 1386/1387. године, Лазар је сматрао Вука сином.[17] Но, Вук је водио самосталну спољну и унутрашњу политику, ковао свој новац. Лазар није имао право мешања у послове његове области. Вук му није био потчињен. Снага њих двојице била је у њиховом заједничком деловању.

Косовска битка одиграла се на дан Св. Вида 1389. године код састава Лаба и Ситнице, недалеко од Приштине, на територији Вука Бранковића. Уз таста је био и зет, али је, по каснијим писцима и народној традицији, издао. Како било да било, поред убијеног кнеза и толике српске господе, Вук је преживео, и, сутрадан по Косову, био је најзначајнији српски господар. Преузевши немањићки владарски придевак Стефан, истицао је да је „господар Србаља" настојећи да преузме раниј улогу кнеза Лазара.

Ипак, Вук Бранковић је био и остао само господар своје области. У томе својству 20. јануара 1387. потврдио је Дубровчанима у Приштини стару повељу цара Стефана Душана, којом је регулисан њихов трговачки положај у његовој земљи.[18] Стара права потврдио им је и после Косовске битке.[19] И они су, заиста, ревносно посећивали његову државу. Трговали су у Призрену, Приштини, Пећи, Сјеници и другим местима. Из ње су извозили метале и сточарске производе, а увозили занатлијску робу, међу којом је све више било тканина.

У Вукову област стизали су и Млечани, који су се баш крајем XIV века, полако али сигурно, утврђивали на источној јадранској обали. Већ 1392. посели су Драч, а 1396. Скадар, Св. Срђ на Бојани и Дриваст. А управо са ушћа Бојане водио је необично важан пут у Србију, најпре у област Бранковића.[20] Већ 1392. године власти у Венецији налагале су својим провидурима који су преузимали Драч, да поведу преговоре с Вуком и другима, ради добијања што повољнијих трговачких повластица. Посебно је било важно да путеви из Драча за Србију буду отворени и безбедни.[21] Одвојено је наложено капетану Драча да код Вука изради добар положај млетачким поданицима.[22] Означавајући га као „magnificus et potens dominus Volchus de Brancho", Млечани су му, у

[15] И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 230—231.
[16] Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975, 200—201.
[17] *Записи и натписи*, I, 50 (бр. 157). Уп. R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović. Istorija, kult, predanje*, Beograd 1984, 15—16.
[18] *Повеље и писма*, I/1, 136—139; Зак. спом, 203—205.
[19] *Повеље и писма*, I/1, 140; Зак. спом, 208.
[20] М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу*, Зборник Филозофског факултета, VII/1, Београд 1963, 295—311.
[21] S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike* (даље: Listine), IV, Zagreb 1874, 300.
[22] *Listine*, IV, 319.

априлу 1394. дали своје грађанство, с тим да га уживају и његови наследници. Вук се са своје стране заклео на верност Млетачкој републици.[23] Постајући њен вазал, хватао је везе с најјачом западном силом у Средоземљу.

Хватање веза са Западом није могло спасти Вука. Док су се Лазаревићи одмах после Косова потчинили султану Бајазиду I, Вук је давао отпор. Турци су харали по његовој области, и он је, у пролеће 1390, за себе, своју породицу и благо, тражио склониште у Дубровнику.[24] Најкасније почетком 1392. узели су му Скопље, у које се сместио њихов „крајишник". Оно је брзо постало полазна тачка за њихова даља освајања на северозапад.[25] Зато им се и Вук, исте године, потчинио и обавезао да плаћа годишњи харач, који је разрезао на своје поданике.[26] Од тога времена, па све до коначне пропасти српске средњовековне државе, Вукова земља је била у посебном положају према Турцима.[27]

Тек пошто је признао османлијску врховну власт, Вук је легализовао свој положај и могао је да настави владавину из Приштине, која је била његово главно место. На раскрсници важних караванских путева, она је нарочито напредовала у другој половини XIV века. На то су утицали све развијенији оближњи рудници, Трепча, Јањево, Ново Брдо. Сама је постала познат трг за продају метала. У њој су још Немањићи имали свој двор, у њој је Вук 1387. издао повељу Дубровчанима, у њој је 1392. потписао исправу Хиландару. Пошто је у њој резидирао, ту је боравила и његова породица. Његова жена Мара је 1395. и 1396. у Приштини предала трговцима сребро да га носе у дубровачки поклад.[28]

Вук је имао свој двор и своје достојанственике. У изворима се помињу његови властела, војводе, челници, дијаци, „милосници". Са титулом „господин", владао је земљом у којој се задржавало уређење из времена Српског царства. Као средишња област Немањића државе, та земља је била посејана многим задужбинама светородне династије. У њој је била и Пећ, седиште поглавара Српске цркве. Бранковићи су били посебно издашни према светогорским манастирима. Вук је даровао Кутлумуш и чак помагао тамошњем игуману у управљању манастиром.[29] Ипак, најиздашнији је био према Хиландару. Поклонио му је сам, и заједно с братом Гргуром, више поседа.[30] После 1371. дао му је села Горњу и Доњу Гадимљу код Приштине[31], а 1376/1377. стари и добро познати манастир Св. Ђорђа код Скопља.[32] Колико је био на-

[23] Исто, IV, 326—327.
[24] *Повеље и писма*, I/1, 141.
[25] Д. Бојаниќ-Лукач, *Како Турците ја презеле Скопје* (1391), Музеј на град Скопје, Зборник, II—III, Скопје 1965/1966, 5—7.
[26] *Зак. спом*, 459—460.
[27] М. Динић, *Област Бранковића*, 28.
[28] К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА, 11, Београд 1892, 42, 44.
[29] P. Lemerle, *Actes de Kutlumus*, Paris 1945, 110—116 (бр. 29), 116—121 (бр. 30), 134—138 (бр. 36), 141—145 (бр. 38); P. Lemerle — A. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Koutlumus (Mont Athos)*, Annales de l'Institut Kondakov, 11, (1940) 141—142.
[30] *Зак. спом*, 441—444.
[31] Зак. спом, 451; В. Мошин, *Грамота Вука Бранковића с печатью деспота Иоанна Ангела Палеолога*, Polychronion Festschrift F. Dölger zum 75 Geburstag, Heidelberg 1966, 379—380.
[32] *Зак. спом*, 451—452. Уп. Р. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа код Скопља*, Гласник Скопског научног друштва, I/1, Скопље 1925, 73—74.

клоњен према Хиландару показује чињеница да је 1392. пристао да, уместо манастира, плаћа харач, који је падао на хиландарске метохе у његовој области.[33]

Ипак, највеће заслуге за јачање улоге Бранковића на Светој Гори имао је најстарији Вуков брат Радоња. Као што је поменуто, после породичне трагедије, а најкасније крајем 1364., примио је монашки завет и настанио се у Хиландару. Узео је име Роман, које је, по честом обичају, почињало истим словом као и световно.[34] Пре 1376/1377. примио је велику схимну и добио име Герасим. Прибавио је многе поседе Хиландару, због чега је више пута путовао у Србију, Захваљујући пореклу и угледу, могао је лако да изађе пред браћу, пред кнеза Лазара и његовог сина Стефана, пред самог цара Уроша. У Хиландару је проживео добар део живота; у њему су се и после његове смрти помињале „келије герасимовске".

Герасим је, заједно с ранијим ватопедским калуђером Антонијем Багашом, из познате српске породице која је господарила Врањем, око 1387. добио од манастира Ксиропотама ћелију Св. Павла.[35] Раније је то би манастир, који је у међувремену опустео и спао на ранг ћелије. Како показује акт светогорског прота из 1399, нови српски ктитори обновили су Св. Павла и настанили се у њему. Добили су право да га држе док буде у моћи „њихов род". Тако је Герасим на Светој Гори стекао за Србе још један манастир. Иначе, у то време било је доста српских калуђера и по другим светогорским обитељима. Пошто је проживео на Светој Гори око 35 година, Герасим је умро 3. децембра 1399.[36] Захваљујући њему, почео је српски период Светог Павла, о коме су се касније бринули Бранковићи, сматрајући га својим породичним манастиром.

Будућност Бранковића зависила је, ипак, од Турака. Иако им се потчинио, Вук се није ни трајно ни искрено везао за њих. Када је Бајазид I у зиму 1393/1394. сакупио своје балканске вазале код Сера, међу њима није било Вука. Није га било 1395. ни у бици на Ровинама. Ако није до краја био веран кнезу Лазару, није ни султану. Док је Стефан Лазаревић верно служио Бајазида I, Вук се или држао по страни или је пошао путем отпора. Зато је султан ударио на њега. Почео је да му заузима земљу, и већ 28. марта 1396. у Глухавици је седео кадија.[37] Повлачећи се, изгледа, у планинско Полимље, Вук се држао још августа 1396, а онда престају вести о њему.[38] Турци су му заузели област, а не зна се тачно шта је било с њим. Тамне су околности под којима је умро 6. октобра 1397. у Турској. Његово тело сахранио је брат Герасим на Светој Гори.[39]

[33] *Зак. сйом*, 459.

[34] Р. Грујић, *Промена имена йри монашењу код средњевековних Срба*, Гласник Скопског научног друштва, 11, Скопље 1931, 239—240.

[35] Ђ. Сп. Радојчић, *Феудална йородица Баїаш из Врања (XIV и йочеїак XV века)*, Врањски гласник, 1, Врање 1965, 19—23.

[36] Г. Суботић, *Обнова Манасйира Свеїої Павла у XIV веку*, Зборник радова Византолошког института, 22, Београд 1983, 207—254.

[37] *Повеље и йисма*, I/2, 217—218.

[38] Сл. Мијушковић, *Један йомен о Вуку Бранковићу у сїаром Коїорском архиву*, Историјски записи, год. VII, књ. X, св. 1, Цетиње 1954. 227; М. Динић, Област Бранковића, 15.

[39] *Родослови и лейойиси*, 200, 220.

Тако је Вук дочекао да изгуби државу коју је сам створио. У знак захвалности за лојално држање, султан је њен највећи део дао „синовима кнеза Лазара".[40] За себе је задржао важне раскрснице путева, на којима је наплаћивао царине, и значајна стратегијска упоришта, као што су били Звечан и Јелеч. У њих је сместио војне посаде и чиновнике. Борећи се за опстанак, Бранковићи су тада били на ивици пропасти. Султан их, ипак, није уништио. Вуковој удовици Мари и синовима Гргуру, Ђурђу и Лазару, како прича М. Орбин, „било је одвојено толико земље да су могли некако живети".[41] Не само да нису били уништени већ нису били ни протерани. Остали су на својој косовској земљи, а резидирали су највише у Вучитрну.[42]

Једини начин да Бранковићи поврате своју област, био је да се нагоде са султаном. То су успели тек када му је запретила опасност од Татара и њиховог страшног вође Тамерлана. Тада су му били потребни новац и нови вазали, који ће га војно помоћи. Вукови наследници су искористили прилику. Дижући свој поклад у Дубровнику и Котору пред Ангорску битку, откупили су своју земљу. И то у целом ранијем облику, јер су касније поклањали манастирима села „на Ситници", „на Дреници", „на Лабу", дакле на разним крајевима своје некадашње области.[43] Поуздано се зна да су држали предео око Сјенице, бар део Полимља, трг у Хотчи, рудник Трепчу. Издавали су повеље у Пећи. Вучитрну и Приштини. Зато треба дословце схватити њихови изјаву из 1405. године да владају „землею господина и родителя нашега господина Кълка".[44] Турци су једино задржали Звечан и Јелеч и, наравно, наметнули им тешке вазалске обавезе.[45] Зато су два старија брата, Гргур и Ђурађ, отишла у помоћ султану у далеку Анадолију, у љути бој код Ангоре. Код куће је остала мајка Мара, задржавајући најмлађег сина Лазара „ради управљања државом".[46]

Браћу Бранковиће су на Истоку чекале разне перипетије. Гргур је допао у Тамерланово ропство, а Ђурађ у цариградску тамницу, захваљујући ујаку Стефану Лазаревићу. Ипак, обојица су се спасла. Ђурађ је онда, уз помоћ Турака, похитао у родни крај. Код Грачанице се сукобио с Лазаревићима, који су се морем враћали са Истока. Тако су у Србији почеле борбе између Лазаревића и Бранковића, а у Турској између Бајазидових синова. Бранковићи су се држали Турака, док се Стефан Лазаревић приближио Угрима. У међувремену је 1408. умро Гргур Бранковић, као калуђер Герасим, поневши, дакле исто монашко име као и чувени светогорски стриц. Косовска област је страдала и у борбама између браће Лазаревића, Стефана и Вука, у које се умешао господин Ђурађ. У турским међусобицама 1410. побијени су Вук Лазаревић и Лазар Бранковић. Тако су две породице спале само на два мушка члана, деспота Стефана и господина Ђурђа. После многих искушења у борбама између Бајазидових синова, Ђурађ је некако успео да се врати у Србију. Уз посредништво мајке односно сестре, Маре, ујак и сестрић су се измирили 1412. године. Сте-

[40] М. Орбин, *Краљевсйво Словена*, Београд 1968, 102.

[41] Исто, 102.

[42] М. Динић, *Области Бранковића*, 20—21.

[43] *Зак. сйом*, 528—531.

[44] *Повеље и йисма*, I/1, 151.

[45] М. Орбин, н. д, 103.

[46] Исто, 103—104.

фан је усинио Ђурђа, или, како каже Константин Филозоф, „деспот га прими као отац са сином многожељеним. . . И од тада могли су се видети као отац и син радујући се".[47]

Знало се да ће сестрић наследити ујака, који није имао деце. Ђурађ је међутим, и даље био прави господар само своје области. У њој је углавном и боравио. Тек од 1423, као наследник српског престола, ратовао је против Млечана у Приморју. Последњу годину живота деспота Стефана, провео је, попут младих краљева у доба Немањића, у Зети, а 1427. године постао је владар Србије.

После смрти Вука, у почетку је земљом управљала госпођа Мара са децом, с тим што су већи утицај на државне послове имала два старија сина, Гргур и Ђурађ. Након повлачења Гргура из политичког живота, власт су делила друга два брата, с тим што је опет поштован природан редослед старешинства, тако да се обично прво наводила госпођа Мара, онда Ђурађ и на крају Лазар. Негде од 1414. године управу је потпуно преузео Ђурађ.[48] Тако је, стицајем околности, остао сам господар области, којом су дотле заједнички управљали чланови породице. Међу њима није било раздора нити покушаја поделе земље, као што је био случај са Лазаревићима. Столовали су у Приштини, одакле су например Мара, Гргур и Ђурађ марта 1406. писали Дубровчанима[49], у Пећи, у којој су датовали једну повељу[50], али највише у Вучитрну. У њему су 1405. издали повељу Дубровчанима; одатле је Ђурађ 1414. писао у Дубровник, ту је 1419. дао исправу манастиру Св. Павла.[51] У Вучитрну се изричито помиње Ђурђев двор, у коме је 22. априла 1426. склопио уговор с Млечанима.[52]

Као и Вук, и његови наследници су у косовској земљи имали своје достојанственике: војводе, челнике, ризничаре, „милоснике", „дворане", логотете, дијаке. Како се и даље задржавало уређење из времена царства, остало је, например, звање кефалије, који се 1409. изричито помиње у Трепчи, а 1402. и 1409. у Приштини. Занимљиво је да су и први турски чиновници преузимали стара, добро позната, звања. Турчин Фериз носио је 1399. титулу кефалије Звечана. Касније се они јављају као кадије, царинци, „склави". Уопште, присуство Турака у области Бранковића било је све веће, тако да је она добијала двојну, српско-турску управу.

Као врховни господари, Бранковићи су убирали регална права у својој земљи. У равном Косову и плодној Метохији становништво се највише бавило пољопривредом, а на Пештерској висоравни сточарством. Како је Брсково било у опадању, а Ново Брдо припадало Лазаревићима, најважнији њихови рудници били су Трепча и Јањево. Из докумената се види да је „кола", топионица руда, било и по селима. У трговини металима све више се истицала Приш-

[47] *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића, деспота српскога*, изд. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва, 42, Београд 1875, 301—302, 303—304.

[48] М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, Зборник радова Византолошког института, 21, Београд 1982, 202—206.

[49] К. Јиречек, *Споменици српски*, 52; Повеље и писма, I/2, 154.

[50] *Зак. сйом*, 529.

[51] *Зак. сйом*, 224, 531, Уп. А. Урошевић, *Вучитрн*, Гласник Скопског научног друштва, 19, Скопје 1938, 215—229.

[52] „in curia infrascripti magnifici et potentis domini domini Georgii quondam Vulchi". Listine, IX, 7.

тина. Господин Ђурађ је 1418. године наредио да ниједан „Латин, Грк, Србин, Турчин нити било ко други" не сме „пречишћавати" сребро другде сем у његовој царинарници у Приштини.[53] Призрен, стара престоница цара Душана, био је у потпуном опадању. У сачуваним изворима остало је највише података о трговини са Приморјем, посебно с Дубровником, преко кога је област Бранковића била повезана с привредно развијеним Средоземљем. Када је у октобру 1406. госпођа Мара с децом даровала Хиландару приходе од трга у Хочи, одредила је да на тај трг може слободно долазити свако „или Сръбинъ или Латининъ или Тоурчинъ".[54] Њене речи уједно показују ко је највише трговао у њиховој земљи. Бранковићи су имали царине „на Лиму", у Брскову, Звечану Глухавици, Добријеву, али су најзначајније биле у Трепчи, Вучитрну и Приштини. Поред домаћег српског становништва, у њиховим местима било је нешто већ пословењених Саса, затим Арбанаса, као и трговаца из Приморја, из Котора, Бара, Улциња, Сплита, а највише из Дубровника. Дубровчани су имали посебан положај. Госпођа Мара и деца потврдили су им старе повластице и дали нове.[55]

Добијајући приходе, Бранковићи нису заборављали светиње у својој земљи и ван ње. Нарочито су били издашни према светогорским манастирима Хиландару и Св. Павлу. Сви Бранковићи који су се замонашили, а било их је у сваком нараштају, повлачили су се у Свету Гору. Још пре монашења, Вуков син Гргур, с браћом и мајком, истичући „како сва добра овога света као сенка пролазе, и како је пре нас било господе царева и краљева, који господарише кроз многе године, а не оставише спомена, сем оних која добра дела починише", поклонио је, за вечита времена, Хиландару село Ораховац.[56] Госпођа Мара је с децом 15. октобра 1406. даровала сто унчи од трга у Хочи хиландарској болници за лечење хромих, слепих и уопште болесних.[57] Још дарежљивији су били према Св. Павлу. Већ 1403, Гргур, с мајком и браћом, поклонио му је село Добрашевце на Дреници, Вранин дол на Лабу, село Патеи и „коло" у Труповштици, као и двадесет литара сребра годишње.[58] Ђурађ му је, с мајком и братом Лазаром, даровао село Кузмино на Ситници, а 1419, са женом Јерином, село Трнаву с „колом", потврдивши уједно раније даровнице покојног брата Гргура.[59] Поклоњена села налазила су се на разним крајевима области Бранковића. Тако је она била прошарана поседима светогорских манастира.

И у време господина Вука и у доба његових наследника, област Бранковића била је верски веома култивисана. Више од Моравске Србије кнеза Лазара, којој је тек он давао јачи културни идентитет. Поред немањићких задужбина и

[53] Notes et extraits, II, 167.

[54] *Зак. сйом*, 464.

[55] *Зак. сйом*, 221—225; *Повеље и йисма*, I/1, 151—154.

[56] *Зак. сйом*, 463.

[57] Исто, 464—465.

[58] Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858, 277—279; *Зак. сйом*, 529—530. О датуму ове повеље: Д. Синдик, *Српске повеље у свейлогорском манасйиру Свеїої Павла*, Miscellanea. Мешовита грађа, Историјски институт, књ. 6, Београд 1978, 191—192. Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исйравака у српској исйорији*, Годишњица Николе Чупића, 3, Београд 1879, 446.

[59] *Зак. сйом*, 528—529, 530—531; Д. Синдик, н. д. 193—195; Вл. Ћоровић, *Свеїа Гора и Хиландар до шеснаесїої века*, Београд 1985, 169.

светогорских поседа, по Косову и Метохији биле су бројне сеоске цркве. Како показује најстарији сачувани турски попис, скоро свако село имало је свештеника, нека и по два.[60] У испоснипама метохијских клисура, у околини Пећи, Дечана и Призрена подвизивали су се бројни пустињаци-синаити.[61] Међу њима се светачким животом нарочито истицао Јоаникије († 1430), с којим је Ђурађ подигао Девички манастир, наводно из захвалности што му је излечио болесну кћер.[62] Крајем XIV и почетком XV века у познатим црквеним средиштима преписане су многе књиге. Било је и даровитих писаца, међу којима се посебно истицао пећки епископ Марко. Био је у своје време једна од главних црквених личности у области Бранковића. Поред некролога оцу Герасиму и мајци Јефимији, саставио је „Завештање" цркви Св. Ђорђа у Ждрелнику и Минеј за мај, јуни, јули и август, као и „Службу" архиепископу Никодиму. Ипак, најпознатији су му „Служба" и „Житије" своме учитељу, патријарху Јефрему.[63]

*
* *

Бранковићи су, дакле, владали облашћу која је имала изузетан значај у држави Немањића, чији је била средишњи део. Изузетност је задржала и после распада Царства. Између земаља Лазаревића и Балшића, опет је заузимала средишњи део. Њену изузетност осетили су и Турци, чим су почели да освајају. Брзо су им постала неопходна упоришта у њој, која су служила као коридор за даље продирање на запад. Све то показује да се чувена битка 1389. године није случајно одиграла у области Бранковића.

[60] H. Hadžibegić — A. Handžić — E. Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1972, 1—347.

[61] О синаитима: Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, Манастир Раваница 1381—1981, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 101—134.

[62] Ђ. Сп. Радојичић, *Јаничије Девички*, Гласник Етнографског института САН, I/1—2, Београд 1952, 173—178.

[63] St. Novaković, *Život srpskoga patrijarha Jefrema*, Starine 16, Zagreb 1884, 35—40; Д. Вуксан, *Ејиской Марко*, Ловћенски одјек, год. I, бр. 2—3, Цетиње 1925, 84; Д. Вуксан, *Живоūи св. Јеврема,ūаūријарха срūскоūа*, Ловћенски одјек, год. I, бр. 2—3, Цетиње 1925, 89—96; Ђ. Сп. Радојичић, *Ејиской Марко, средњевековни срūски ūисац*, Југословенски историјски часоп[illegible]1—2, Београд—Загреб—Љубљана 1939, 201—212; Ђ. Сп. Радојичић, *Ко је ūисац и кад[illegible]ūављена Служба архиејиской Никодиму*, Јужнословенски филолог, 18 (1949/1950) 197—[illegible]. Трифуновић, *„Живоūије свеūоі ūаūријарха Јефрема" од ејиской Марка*, Анали Филолошког факултета, 7, Београд 1967, 67—74; Д. Богдановић, *Песничкаūворења монаха Јефрема*, Хиландарски зборник, 4, Београд 1978, 109—129.

РЕЉА В. КАТИЋ

МЕДИЦИНСКЕ ПРИЛИКЕ У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА У ДОБА КОСОВСКЕ БИТКЕ

Неповољне медицинске прилике у којима је живео наш народ у прошлости биле су од утицаја на многе штетне појаве у његовом животу. Не односи се ово само на опште здравствено стање, већ и на економске, културне и политичке прилике. На то су нарочито утицале различите епидемије, особито куге, и њихов редовни пратилац, глад. Главни разлог за ово није био само велики помор које су оне изазивале код становника српских земаља, већ и бежање из насељених места. Због последње појаве, земља је годинама остајала пуста и необрађена, што је имало за последицу масовну појаву глади која никога није штедила и од које нико није могао побећи. Осим тога глад је код преживелих становника остављала и друге тешке последице, као што су биле: губљење нагона за репродукцију; заостајање менталног развоја деце; појава слепила итд, и оно што је најтеже, стварала је могућност за појављивање и многих других заразних и незаразних болести. За умирање од глади у Србији 1307. године архиепископ Данило II каже: „дође, љуће и веће зло на ово зло, да је цео људски род гинуо од глади".[1] При овоме не треба сметнути с ума и чињеницу, да је свака епидемија куге трајала по две и три узастопне године, а понекад и више. Поред огромних губитака у људским животима, оне су код преживелих, услед страха од њеног поновног јављања, остављале и друге негативне последице, и то у првом реду тешку депресију; последица чега било је дефетистичко расположење, што се негативно реперкутовало на општи економски и културни развој. Као најизразитији пример у вези са овим ми бисмо споменули истребљење нашег народа у Старој Србији од стране Турака и њихових колониста Арбанаса праћено и великом епидемијом куге и глади, за време великих сеоба Срба из тих крајева под патријарсима Арсенијем III (1690. г.) и Арсенијем IV (1739. г.). Оне су не само измениле етничку слику централних области старе српске државе већ су код преосталог српског становништва оставиле и тешко дефетистичко расположење које је код њега трајало све до ослобођења тих крајева 1912. године. Тиме се може објаснити појава што код Срба у Старој Србији, после устанака у XVI и XVIII веку, није више дошло до појаве ширих ослободилачких покрета.[2] Здравствене прилике утичу не само

[1] Архиепископ Данило, *Живоūи краљева и архиејископа срūских*, превео Л. Мирковић, СКЗ, Београд 1935, 258.

[2] Р. В. Катић, *Појаве и сузбијање заразних болесūи код Срба од 1203—1813. іодине*, САНУ, Посебна издања, CCCLXXXVI, 19, Београд 1965, 60—141.

на отпорност људског организма према различитим обољењима, већ и на ментални живот од кога зависи његов однос према верском животу, љубав према родној груди и решеност да се она брани од завојевача. Због тога сазнање да се треба супротставити завојевачу који је желео да уништи његову државност и културу, могле су да имају, у првом реду само ментално здраве особе. Косовски ратници били су свесни османлијске опасности па су зато били готови и на највећу жртву. Из наведеног разлога за њих с правом каже патријарх Данило III: „ не убојим се страха пришедшаго на ни устремљенија нечастивих супостат наскачушти на нас. . . Аште и мач главу и копије ребра и смрт и живот ми супостати брати се имами".[3] Највећи јунак у Косовској битци био је Милош Обилић. Он није припадао високом племству, а можда уопште није био племић. Због тога његов јуначки подвиг може се тумачити само као израз расположења српског народа према османлијском завојевачу. При овоме не сме се заборавити и чињеница да косовски јунаци нису дали своје животе само за одбрану свога народа, већ и европске цивилизације која је била угрожена од исламске идеологије и тај данак српски народ ће плаћати скоро четири столећа. Али када се говори о косовској етици онда се мора споменути и њена дубока морална основа која проистиче из неразлучиве везе између народне цркве Светог Саве и српске државе. Због овога погибија кнеза Лазара и његових јунака постала је идеал схватан као страдање за православну веру. Када је реч о овоме онда се мора споменути и утицај новог аскетског правца, исихасзма, за који с правом каже Д. Богдановић „да је он представљао заставу борбе ревнитељског отпора према свему што није православље".[4] Због свега овога, косовски пораз ће остати потенцијална морална снага српског народа која ће бити покретач свих његових ослободилачких покрета и за све време ропства одржавати свест о његовом јединству. Те тежње биле су изречене и у наредби бесмртног Карађорђа издатој српској војсци пре њеног сударa са Турцима у битци на Мишару (1806. г.): „*или освојити или пойинути*".[5]

Горе наведене чињенице биле су разлог који нас је побудио да се у овом раду осврнемо на медицинске прилике у српским земљама у доба Косовске битке. Ми се у њему нисмо могли ограничити само на годину када се одиграла Косовска битка јер је то било практично неизводљиво, а осим тога, тиме се не би могло постићи оно што се желело писањем овога рада. Тачно је, да су велики догађаји везани за датуме, али ако се не објасне узроци који су довели до њих они остају недовољно осветљени. Због тога су у њему описане медицинске прилике које обухватају временски период најближи Косовској битци и непосредно после ње. Ради прегледности он је подељен на следећа поглавља: I Стање српске медицине као науке у доба Косовске битке; II Епидемије; III Превентивна медицина; IV Социјална медицина (социјално старање о сиромасима и болнице); V Лекари и VI Апотекари и апотеке.

[3] *Задужбине Косова*, Призрен—Београд, 1987, 258.

[4] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, 255—263. и М. Лаз[illegible] *Исихазам ресавских рукописа*, Археографски прилози 8, Београд 1986, 75.

[5] Јаничије Ђурић, Гаја Пантелић, Петар Јокић, Анта Протић, *Казивање о српском устанку 1804. године*, СКЗ, Београд 1980, 208.

I. СТАЊЕ СРПСКЕ МЕДИЦИНЕ КАО НАУКЕ У ДОБА КОСОВСКЕ БИТКЕ

У доба Косовске битке српска средњовековна медицина достигла је свој потпуни развој и по своме учењу она се није разликовала од тадашње европске медицине. После тога времена у њеном развоју наступиће не само стагнација већ ће отпочети и пад, што ће трајати до краја XVIII века. Она је била изграђена на учењу медицинских школа Салерна и Монпељеа. У ствари, то је била схоластичка медицина, која је патолошке појаве у организму човека тумачила на основу поремећаја у равнотежи сокова и избегавала хируршке интервенције. Свој успон започет за време епохе Немањића она ће завршити у Моравској Србији. У њој ће, у почетку XV века, настати њено најзначајније дело, превод латинског фармаколошког списа *Liber de simplici medicina dictus Circa Instants*, чији је аутор Matthaeus Platearius (XII век), угледни лекар из Салерна. Он ће као најопширнији спис ући у претпоследњи препис *Хиландарског медицинског кодекса*, у који ће бити доцније (у почетку XVI века), унети и рецепти из дела *Antidotarium* Nicolausa Praepositusa, једног од угледних учитеља Монпељеске медицинске школе. Сви ови фармаколошки списи представљају комплетну фармакопеју средњовековне фармације. Када је реч о делу *Circa Instans* онда морамо указати и на чињеницу, да је оно скоро до краја XVII века у већини земаља Европе било коришћено као стандардно дело из фармакотерапије. Овде треба споменути и то да је од словенских народа, чије је писмо ћирилица, ово дело било преведено само на српски језик. По својој научној вредности, оно представља уједно и најзначајније дело српске средњовековне медицине. У овом периоду свој дефинитивни облик добиће и наши приручници за лечење који су представљали превод латинског списа *Practica brevis* чији је аутор био угледни салернски лекар Joanes Platearius (XI—XII век), отац Matthaeusa, писца раније споменутог фармаколошког списа. Преписи овог терапијског приручника били су коришћени за лечење у нашем народу све до новијих времена (почетка XIX века). Из доба Косовске битке остала су нам сачувана два преписа овога приручника и то *Ијатрософија о свакој вешти* (крај XIV века) и *Ходошки зборник* (почетак XV века). Наша упоредна испитивања ових приручника са изворним текстом написаним на латинском језику (*Practica brevis*), показала су да су ова два списа највернија оригиналном латинском тексту. Ови приручници били су, до најновијих дана, стално преписивани код Срба и услед уметања нових рецепата они су доста изгубили од свога првобитног садржаја. У овом времену *Хиландарски медицински кодекс* биће дефинитивно комплетиран са најзначајнијим списима европске научне медицине. Тада ће бити сасвим оформљена и терминологија српске средњовековне медицине. Као и пре овога времена, тако и сада, преносиоци европске медицине у српске земље били су лекари, ученици италијанских медицинских школа који су боравили у Србији, а о чему ће бити више речи у поглављу „*Лекари*".

Утицај византијске медицине у овом периоду, као и раније, био је ограничен, углавном, на преписивање списа из помоћних медицинских наука (нормалне и патолошке физиологије) и на социјалну медицину (комуналну хигијену и болнице). Списи из помоћних медицинских наука, доспевали су код нас пре-

вођењем списа византијских богословских писаца у чијим су се делима налазили одломци и из списа античких лекара (Аристотела, Хипократа, Галена итд). Из раног периода XV века остао нам је сачуван један занимљив трактат из физиологије уметнут у спис „*Прењ*“ и он носи наслов „*Јестествословије*“. Према запису његовог преписивача он је настао негде у Поморављу („в странах моравских“), а написан је био по заповести старца Калиника. Он се данас налази у Универзитетској библиотеци у Београду (Рк. 44.). У њему се тумаче различита физиолошка стања у организму на основу стања сокова.

За српску научну медицину у доба Косовске битке, без икаквог претеривања може се рећи, да се она по своме учењу није много разликовала од медицине која се изучавала на медицинским школама у Италији и Француској. Сама чињеница, што су преписи превода дела *Practica brevis* били врло раширени у нашем народу, и што се он највише лечио из њих, говори да је наша народна медицина била изграђена на учењу аутора Салернске (Константин Афрички, Joanes и Matthaeus Platearius) и монпељеске медицинске школе (Vincent de Beauvais, Gilbertus Anglicus, Gerardus de Solo). Она није могла наставити свој започети развој због тога што је српски народ после дефинитивног учвршћивања турске власти био прекинут у своме културном развоју.[6]

II ЕПИДЕМИЈЕ

Од заразних болести које су владале у српским земљама највеће несреће су причињавале епидемије куге и великих богиња. Наведене појаве могле би се објаснити постојањем сталних инфективних жаришта чија је активација била увек могуће. Како то каже наш учени биограф Доментијан, оне су биле теже од ратних страхота јер су „*без стрела стрељајући и без копља бодући и без мача секући и без пламене убивајући, и просто рећи, без ногу гонећи, и без руку узимајући, и без ножа кољући и без свега оружја ходећи и толико лешева остављајући за собом*“... За редовну појаву глади после епидемија куге он каже „*други иноплеменик звани глад... и створи други свој плен, већи од првога, не жалећи род наш*“.[7] Пре Косовске битке била је забележена једна већа епидемија куге у доба Маричке битке 1371. године и она је исто тако била праћена глађу. Какве је страхоте она оставила у српским земљама види се из записа нашег монаха Исаије, (преводиоца књиге *Дионисија Ареопагита*), у коме каже следеће: „... просуше се Турци (Исмаилћани), и полетеше по свој земљи, као птице по ваздуху, и једне од хришћана мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А они који су остали глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свима крајевима какве не би од постанка света, ни потом таква, Христе милостиви, да буде. А оне које глад не погуби, ове допуштењем божијим вуци ноћу и дању нападајући

[6] Р. В. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, САНУ, Посебна издања, CDXV, 21, Београд 1967; Р. В. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, САНУ, Посебна издања, ССС..., Београд 1958; Р. В. Катић, *Порекло српске средњовековне медицине*, САНУ, Посебна издања, ...XXII, 31, Београд 1981; Р. В. Катић, *Порекло Хиландарског медицинског кодекса бр. 517*, ...ографски прилози 6—7, Београд 1984—1985, и Р. В. Катић, *Терминолошки речник српске средњовековне медицине*, САНУ, Посебна издања, DLXXXV, 36, Београд 1987.

[7] Р. В. Катић, *Порекло срп. сред. медицине*, 106.

ждераху. Авај, један призор би да се види! Оста земља од свих добара пуста: и људи, и стоке, у других плодова. Јер не би ни кнеза, ни војске, ни наставника међу људима ни да их избавља ни да спасава, но сви се испунише страхом турским (исмаилћанским), и срца храбра, јуначких људи, у најслабија срца жена претворише се... У истини тада живи оглашаваху за блажене оне који су раније умрли“.[8]

Највероватније је да су преносиоци ове епидемије били Турци, што ће они нарочито постати доцније. Последње тврдимо на основу резултата наших испитивања у Которском архиву. Тако смо установили да су сви покрети турских трупа били увек праћени уношењем куге у крајеве у којима су ратовали. Због овога у пределима око главних комуникација била су створени њена ендемска жаришта која су се могла увек лако активирати. Она су се налазила у областима око друма Цариград—Једрене—Ниш; затим Скадар—Подгорица и Мостар—Сарајево (отуда и пословица „не избија као куга из Сарајева“). у међувремену између Маричке и Косовске битке, изгледа да у српским земљама није била забележена нека већа епидемија куге.[9]

После куге велике несреће изазивале су *велике богиње*. У нашим летописима и астролошким списима кратко се бележи: „*богиб от красот*“ или „*чедом богуб велија од красот*“. О њима се говори и у приручницима за лечење насталим у време Косовске битке, док се у *Хиландарском медицинском кодексу* налази један велики спис „*О великим и малим богињама* („*От богињ и от козијач*“), за чији смо терапијски део установили да представља превод истог дела из Circa Instans, чији је аутор Matthaeus Platearius. Опис клиничке слике великих и малих богиња из овога списа не би се могао одбацити ни са гледишта савре мене медицине.[10]

Поред споменутих заразних болести ми располажемо обавештењима и о другим заразним болестима.

Велико зло представљало је *беснило* чији су преносиоци на људе углавном били пси, а од дивљих животиња најчешће вукови. Највећи број магијских формула и апокрифних молитава остао нам је сачуван противу беснила. Љ. Ковачевић је објавио једну молитву противу ове болести која потиче из XIV века („*Молитва от влка и за влка*“). Наши градови су били пуни лутајућих паса а они се сматрају главним разносачима ове тешке болести. Тако је познато ја је Дубровачка република била приморана да 30. октобра 1409, године изда наређење за обавезно везивање и тамањење паса-луталица. Слични прописи се налазе и у *Грбаљском статуту*. У српском преводу салернског списа Regimen sanitatis Salerni („*Сказаније о ништах человеческих коју полозу творет итд*;“) каже се „*оцт [сирће] удржавајет же крвноје теченије от угризенија бесноі іса*“.[11]

Осим споменутих заразних болести у нашим земљама је у то доба, у мочварним и плавним пределима владала и *ендемска маларија*. Рецепт „*От*

[8] Д. Павловић, *Из наше књижевности феудалног доба*, Свјетлост, Сарајево 1954, 335—336.

[9] Р. В. Катић, *О појавама и сузбијању заразних болести код Срба*, 102—103; *Dj. Orlić, Komentar dubrovačkih vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini*, Acta hist. med. pharm. vet. I, 1961, 2, 170.

[10] Р. В. Катић, *Порекло срп. сред. медицине*, 111—115.

[11] Р. В. Катић, *Мед. код Срба у сред. веку*, 119.

раста (*слезине*)"—отока слезине (спленомегалије) односи се на њено повећање као последице маларичног обољења. Рецепти за лечење маларије налазе се у *Ходошком зборнику* док се у *Хиландарском медицинском зборнику* налази и један повећи спис о терцијарној маларији и њеном лечењу (огница трєтница, трѝдневна огница).[12]

Због рђавог стања јавне хигијене, а нарочито због непостојања канализације у нашим средњовековним градовима, стално је била присутна контаминација пијаће воде са отпадним водама. Из наведеног разлога у њима су редовно владале различите цревне инфекције (салмонелоза, дизентерија итд.)

Лепра („проказа, губа, неисцелни недуг"), представљала је велико зло које је било рашireno не само у српским земљама, већ и у целој Европи.[13] У Котору се 1476. године спомиње и азил за губавце (Domus leprosorum), а 1440. године и његов управник (procurator leprosorum).[14] По Константину Философу деспот Стефан Лазаревић био је милостив према лепрозним болесницима, па се због тога велики број оваквих болесника доселио у Србију из приморског дела српске средњовековне државе и Бугарске; њихов број био се толико увећао да су почели да стварају организоване разбојничке банде које су пљачкале грађане, па су се чак потукли и са управником града, због чега је он био принуђен да их протера.[15] Осим тога Константин Философ оставио нам је и опис клиничке слике лепре, док се у Дечанској поликлиничкој болници налазило и одељење за лепрозне болеснике. Ту је наш велики зограф и књижевник *Лонгин*, вероватно као лепрозни болесник, нацртао дивну икону краља Стефана Дечанског, илустровану са његовом биографијом 1577. године (съ тѣломъ неисцѣлнимъ недѹгомъ стрѧпи и гноемъ люте болѣште ме).[16]

Иначе у нашим терапијским зборницима насталим у доба Косовске битке врло често налазимо рецепте за лечење и профилаксу лепре („*Отъ гъбъ*"). Судећи по повељи Лазареве ћерке Маре, издате Хиландарској болници 15. октобра 1406. године, одељење за лепрозне болеснике постојало је и при овој болници.[17]

Када се говори о стању заразних болести у српским земљама у доба Косовске битке за нас су од интереса да се спомену и мере које су тада биле предузимане за њихово сузбијање. То је било доба када су се почела јављати савремена гледишта у вези са борбом противу епидемија (*Ђироламо Фракасторе*). Од њих нисмо били далеко ни ми. На ово се врло јасно указује у спису о заразним болестима *Хиландарског медицинског кодекса*. Тако се у њему каже да се при овоме морају имати у виду два принципа „*један закон* (*правило*) *за оне који још нису оболели*, тј. који су здрави, *а други за болесне*".[18] Ова се пре-

[12] Исто, 123.

[13] V. Bogišić i K. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272.*; *Liber* LVI, Zagabriae, 1904, 144.

[14] Р. Ковијанић, и И. Стијепчевић, *Културни живот Старог Котора, XIV—XVIII вијек*, II, Цетиње 1957, 15—17.

[15] *Стари српске биографије XV и XVII века*, Цамблак, Константин, Пајсије, превео Л. Мирковић, СКЗ, Београд 1936, 107.

[16] [illegible]урић, *Икона Светога краља Стефана Дечанског*, Београд 1985, 12.

[17] [illegible]Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, СКА, Београд 1912, 420.

[18] Р. В. Катић, *Срп. мед. од IX до XIX века*, 124.

порука јавља код нас у доба када се, по угледу на Венецију, у немањићком граду Котору оснива карантин (1374—1400 г.) за спречавање уношења заразних болести, (у првом реду куге), на територију његове општине.[19] Карантини ће се доцније оснивати и у другим земљама и они ће, до открића активне имунопрофилаксе од стране Пастера (XIX в.), играти значајну улогу у сузбијању заразних болести, а њихова вредност не може се одбацити и у савременој профилакси противу заразних болести.

Из досадашњег излагања о заразним болестима у српским земљама у доба Косовске битке јасно произилази да је наш народ трпео од њих велике губитке. Али из њега исто сазнајемо да су се од тога времена, у приморским деловима српске средњовековне државе, почеле користити најсавременије установе за њихово сузбијање. На жалост, због фаталистичког гледања Турака на појаву епидемија, ове установе нису биле осниване у српским земљама које су биле под њиховом окупацијом.

III ПРЕВЕНТИВНА МЕДИЦИНА

У овом поглављу ми ћемо се осврнути у општим цртама и на стање хигијенских прилика у српским земљама у доба Косовске битке. Још у почетку морамо споменути да ће се ово односити у првом реду на приказ оних хигијенских прилика које су биле од утицаја на опште здравствено стање. Али пре тога ми бисмо споменули да су за нашу медицину у доба Косовске битке били од интереса и они хигијенски проблеми који су били занимљиви и за свакодневни живот народни. Тако напр. поред хигијенских прописа о контроли меса из *Которског статута*[20], у Новом Брду су постојали и прописи за категоризацију меса према његовом квалитету. Они су нам сачувани у *Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића* (1412. г.).[21] Наведене чињенице говориле би у прилог настојања да се ово питање правилно решава у нашим већим урбаним срединама. Са овим су у вези и прописи о вентилацији у рударским окнима из истог законика. Исто тако су значајни да се спомену и прописи из *Которског статута* који се односе на питања из области јавне хигијене (регулисање отпадних вода, чистоћа улица, изградња објеката за становање итд.). Многи од тих прописа унети су у статут у доба Косовске битке, док неки од њих воде своје порекло из даље прошлости, из византијском законодавства (*Прохирона*).

Једна од значајних мера за чување народног здравља било је оснивање *Магистрата санитета* у Котору (Magistro della Sanita) 28. априла 1400. године. Ова установа имала је у првом реду за циљ да се стара о спречавању уношења заразних болести на територију његове општине. Она ће стално постојати у Котору и увек бити састављена од угледних грађана Котора, изабраних тајним гласањем (Provisores Communis pro conservatione civitatis et eius utilibus).[22]

[19] Исто 207—211; *Statuta et leges Civitatis Cathari*, Venetiis, 1615 (Tempore D. P. Contarino honorandi comitis et capitanei Catharī) 405—407.

[20] Р. В. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, САНУ, DXIII, 30, Београд 1978, 133.

[21] Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, САНУ, Београд 1962, чл. 11., 53.

[22] Р. В. Катић, *Срп. мед. од IX до XIX века*, 207—211.

За косовске ратнике Стефан Лазаревић у натпису за који се сматра да је био уклесан на споменику косовским јунацима каже се: да су то били „*мужеви добри, мужеви храбри, мужеви ваистину у речи и у делу, који се блистају као звезде светле... одевени у злато и камењем драгим украшени; многи коњи изабрани и златоседлани, сведивни и красни коњаници њихови*“.[23] Ова констатација слаже се и са извештајима неких доцнијих наших писаца који за тадашње Србе говоре да су „телесном лепотом превазилазили друге народе... а уз то да су милостиви и дружељубиви“.[24] Учени цариградски патријарх Генадије Схоларис у своме писму упућеном деспоту Ђурђу Бранковићу спомиње да се Срби и поред тешких борби са Турцима одликују честитошћу и великом љубављу према својој земљи.[25] Сличну констатацију оставио нам је и француски путописац Бертрандон де ла Брокијер који је пропутовао кроз Србију у доба деспота Ђурђа Бранковића. Према његовом опису „Срби су веома лепи и стасити људи и носе дуге косе и браде“.[25] Исто то тврди и један Флорентинац који је 1403. године био у Задру поводом доласка напуљског краља. Он каже за Србе „да су својим растом надмашивали људе које је он до тада видео“.[27] Уосталом, све се ово слаже и са описом изгледа цара Душана који нам је оставио папски делегат Филип Мезијер. По њему „тај краљ бјеше већи тијелом од свијех људи на свијету свога времена и страшан у лицу“.[28] Данило III у опису косовских ратника полази од платонског гледишта (калогатије = καλός — ἀγαθός) и за њих каже да су они по својој лепоти и карактеру представљали изузетну хармонију душе и тела.[29]

Овакви људи могли су бити одгајени у земљи која је пружала услове за то. За српску земљу каже Константин Философ да се у целој васељени не може наћи земља као Србија која има сва добра сабрана у једно: „... А ова српска земља пуна је сваких добара... Где се на истоку и западу може наћи толико богатство! Ваистину нигде... Јер дају храну у изобиљу не само пустим земљама него и насељеним, множину свега плодоносног (биљака и дрвећа итд.), риба и свега“.[30] Али зато супротно овоме Бертрандон де ла Брокијер спомиње неке области у Поморављу које су биле изложене поплавама[31], што је због повољних услова за развој анофелида био разлог и за постојање ендемске маларије.

Само стање пољопривредне производње у Србији пре Косовске битке, за тадашње прилике, изгледа да је било задовољавајуће. Непосредно после ње, због пљачкања и робљења од стране Турака, у областима којима је некада

[23] Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, приредио Ђ. Трифуновић, СКЗ, Београд 1979, 159.
[24] *Старе српске биографије XV и XVII века*, 48—54.
[25] E. Dobschütz, *Ein Schreiben des Patriarchen Genadios Scholarios an den Fürsten Georg von Serbien*, Archiv für slavische Philologie, XXVII, 1905, 246—257.
[26] Бертрандон де ла Брокиер, *Путовање преко мора*, Београд, 1950, 131.
[27] Р. В. Катић, *Мед. код Срба у сред. веку*, 157.
[28] Ђ. Даничић, *Филип Мезијер о цару Душану*, Гласник Српског ученог друштва, IV, Београд 1867, 272.
[29] [illegible]. Лосооф и П. Шестаков, *История эстетических категорий*, Москва 1965, 100—110; [illegible]oldstein, *Historijografski kriteriji Prokopija iz Cezarije*, САНУ, Зборник радова Византолошког института, XXIV—XXV, Београд 1986, 35.
[30] *Старе српске биографије XV и XVII века*, 50.
[31] Бертрандон де ла Брокијер, *Пут. преко мора, 131.*

владао кнез Лазар, она је била умањена. Због тога Константин Философ, не без разлога каже: „А они који су остали сироти ужасавали су се од њиховог грабљења, јер није претила беда само од Турака но и са западне стране (Угарске)“.[32] Стабилизовање прилика много су ометале борбе између Лазаревих синова Стефана и Вука. Слично стање наступило је и после смрти деспота Стефана Лазаревића (1427. г.). Константин Философ кратко бележи: „беху глади и помори и невоље народа по мору и суху“.[33] Ове констатације изгледају мало парадоксалне јер се на основу података из Дубровачког архива може закључити да је у периоду пре и после Косовске битке био из Србије, у односу на раније периоде, извежен највећи број кожа.[34] Из турског дефтера земаља Бранковића (1455. г.), сазнајемо да је у то доба производња житарица била задовољавајућа.[35] Влашки катуни на планинама још после смрти цара Душана престали су да постоје. Због распада великих феудалних добара, сточарска производња почела се развијати интензивније на индивидуалним газдинствима. Из наведеног разлога она је била довољна не само да подмири потребе за исхрану становништва, већ донекле и за извоз. Ослобођење сељака у доминантној привреди довело је и до његовог економског и социјалног ослобођења „што је било од утицаја на његов повећани интерес за одржавање привреде“ (Б. Храбак). Сасвим је разумљиво да је задовољавајућа исхрана била од значаја и за опште здравствено стање народа, док је свест о љубави према својој земљи и идеал жртвовања за своју веру и народ изградила народна црква Светог Саве.

IV СОЦИЈАЛНА МЕДИЦИНА

а) СОЦИЈАЛНО СТАРАЊЕ О СИРОМАСИМА

Питању старања о сиромасима у старој српској држави придавана је особито пажња и главни терет у његовом решавању носила је српска црква У *Типику манастира Студенице* каже се да „ово треба да буде више од вашег одрицања“. У чл. 28 *Душановог законика* за неизвршавање ове обавезе предвиђене су најстроже мере за игумане манастира и епископе, лишавање чина.[36] Није се ово старање сводило само на свакодневно дељење хране сиромасима, већ је понекад имало и своја трајна решења. Поред прикупљања и смештаја самохраних особа и оболелих од неизлечивих болести у хоспитале („*странопријемнице*“) основане уз велике манастире (Дечани) или у градовима (Београд и Котор), указивана је и друга помоћ. Тако се у *Бањској повељи* (1313—1318. г.) каже: „а сирота која има мала сина да си држи све село, догде јој син поодрасте; ако ли не има сина да си држи селиште и врт и најбољу главну њиву си“.[37]

[32] *Старе срп. биографије XV и XVII века*, 60—62.
[33] Исто, 61.
[34] Р. В. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 131.
[35] Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, САНУ, Глас, Одељење историјских наука, 1, Београд 1974, 33—70.
[36] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, САН, Београд 1960, 96, чл. 28.
[37] Ст. Новаковић, *Закон. споменици*, 322.

Несумњиво је, да су на правилно извршавање ове обавезе утицале политичке и економске прилике у земљи. Раније смо споменули да су се после Душанове смрти велика манастирска добра распала, због чега су манастири остали са умањеним поседима, што је било од утицаја на њихово старање о сиромасима. Манастирску земљу је углавном присвојила крупна и ситна властела, међу којима је, поред кротких људи било и обесних. Међусобне борбе великаша и ратови доносили су незаштићеним људима велику беду и тиме повећавали број сиромаха. То је нарочито дошло до изражаја после Косовске битке. За кнеза Лазара се у његовом житију поред осталог каже: „прѣвиваѥ и провождаѥ житиѥ своѥ въ въсакои добродѣтели и кротости и правди... нагыѥ сьгрѣваше и страньныѥ оудовлаше, разслабленыѥ оупокоеваше“.[38]

Ратовање са Турцима, поред осиромашења, носило је још и друге несреће. На основу извора до којих смо дошли, ми смо у стању да ово боље упознамо. Турци су осим робљења становника у покореним земљама бездушно пљачкали и постошили њихова насеља, остављајући за собом невероватну пустош. Због тога с правом говори за њих безимени писац житија кнеза Лазара:“ ндѣаше бо звѣрь іако львь рыкаѥ, искы погльтити стадо христово и отьчьство наше безьвѣсти сътворити“.[39]

Ово нам потврђују и подаци из катастарског дефтера земаља Бранковића из 1455. године, првих година турске владавине у тим областима које су представљале не само централну област старе српске државе, већ истовремено, некада, и њену најнасељенију област. Пре свега, из *тога се документа види да су сва насеља била српска, и да се у њему не спомиње, не само ниједно арбанашко насеље, већ и ниједна њихова етничка група.* Затим, у овом турском документу набрајају се и 43 опустела села, док у попису домаћинстава пада у очи велики број удовичких домаћинстава. Тако на 14.678 уписаних породица 508 је отпадало на домаћинства удовица. Наведена појава могла би се објаснити највероватније тиме да су њихови домаћини изгинули у борбама са Турцима које после Косовске битке до пропасти српске државе нису престајале.[40] Овоме би ишли у прилог и прописи из чл. 18. *Рударског закона деспота Стефана Лазаревића*, којим се регулише продаја животних намирница у Новом Брду. За нас су они занимљиви из два разлога. Први би био, што се у њему говори о пружању помоћи женама без мужева при продаји животних намирница, а други, што се овим регулише питање снабдевања рудара. Тако се у томе попису каже *„да не продаје удата жена ни хлеба, ни соли, ни воћа, него да продају сироте, да се тиме хране“*.[41] Несумњиво је да се споменутим прописом желело да се помогне самохраним женама које су бежале из опустошених насеља у Ново Брдо, јер су оне због губитка мужева, старешина домаћинстава, остале самохране. Ова појава може се објаснити највероватније тиме да су њихови мужеви изгинули у борбама или били одведени у ропство, јер да се радило о губицима од епидемија и глади, оне не би штедиле ни животе жена. У ово време

[38] Ст. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, Гласник Српског ученог друштва IV, Београд 18[illegible]0.
[39] [illegible], 157—164.
[40] Б. Храбак, *Пол. производња Косова*, 33—70.
[41] Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 55, чл. XVIII.

због великог осиромашења, црква није била у могућности да се, као некада, стара о сиромасима. То се најбоље види из дефтера земаља Бранковића у коме се говори да је због осиромашења у великим манастирима број калуђера био врло мали (по 1 до 2 монаха) као и да су многи манастири били опустели.

Наведене чињенице у вези са социјалним старањем непосредно после Косовске битке говоре да су услови за његово решавање били измењени у односу на раније времена, када је српска средњовековна држава била стабилна. Али оне истовремено указују да оно није никада престало, већ да се прилагођавало новонасталим приликама. У прилог овоме ишло би и оснивање хоспитала деспота Стефана Лазаревића у Београду као и неометани рад градских хоспитала у Котору.[42]

Овај кратак осврт на социјално старање у Србији пре саме Косовске битке, и после ње, јасно говори какве су велике несреће носиле борбе са Турцима, које ће доцније постати још теже.

б) БОЛНИЦЕ

Српске средњовековне болнице настале су под утицајем цариградских манастирских болница, и то Еверегетидског и Пантократовог манастира. У време пре, и непосредно после Косовске битке, поуздано знамо да су постојале следеће болнице: болница манастира Дечана, манастира св. Арханђела код Призрена и болница манастира Раванице, на коју ћемо се доцније опширније осврнути. У каквом се стању налазила прва српска болница основана у манастиру Студеници (1208. г.) непознато нам је. Од наших болница изван територије српских земаља, поред Хиландарске, активне су биле још: болница краља Милутина у манастиру св. Арханђела у Јерусалиму, основана 1315. године и српска болница у Продромовом манастиру у Цариграду, подигнута 1308. године.[43] Которске болнице које су основане углавном као хоспитали („странопријемнице“) за сиромашне грађане и оболеле од хроничних болести (св. Духа, основан 1350. године и св. Крста 1372. године), у доба Косовске битке исто су биле активне. За болницу св. Духа, на основу података из архивских књига града Котора, сазнајемо да јој је 1399. године Иван Бућа завештао једну кућу. Хоспитал св. Крста био је у ствари старачки дом за сиромашне грађане (Hospitale pauperorum Sanctae Crucis). Највероватније је да је сличну намену имала и „*странопријемница*“ деспота Стефана Лазаревића основана у Београду. Од которских хоспитала заслужује да се спомене још *лепрозоријум* (Domus leprosorum hospitale St. Lazzari) основан 1406. године. Према прописима из градског статута, старешине овог лепрозоријума биране су сваке године тајним гласањем (Procuratori hospitali di St. Lazzaro), и то најчешће из редова најугледнијих грађана града Котора.[44] Што се тиче највећих српских болница, оне у манастиру св. Арханђела код Призрена и манастиру Дечани, врло веро-

[42] *Стари срп. биографије XV и XVII века*, 83—86.
[43] G. Pouraboropulus, *Hospital and social Welfare institutiones in the medieval Greek empire* (*Byzantinum*), XXII Congrès international d'Histoire de la Médecine, Athènes-Cos, 4—14 Septembre, Athènes 1960, 331—335.
[44] Р. В. Катић, *Срп. медицина од IX—XIX века*, 302—314.

ватно да су због опште политичке ситуације биле запале у тешке прилике. Из повеље кнегиње Милице, издате манастиру Дечани (1397 г.), сазнајемо да је непосредно после Косовске битке манастир запао у тешку ситуацију, што је највероватније погодило и његову болницу. Судећи по опису који нам је оставио Григорије Цамблак (1402—1404. г.), пошто је било срећено стање у манастиру она је наставила са радом, слично као у ранијем времену. После великих сеоба Срба из тих крајева под патријарсима Арсенијем III (1690). г.) и Арсенијем IV (1739. г.), због великих насиља њен рад биће сведен на мањи обим, и она ће пре 1754. године бити пренета у сам манастир. Врло вероватно да је дечанска болница престала да постоји после 1765. године када је манастир много пострадао од стране Арбанаса које су Турци интензивно насељавали у околини манастира из северне Албаније.[45] Стање болнице манастира св. Арханђела пре и после Косовске битке, није нам довољно познато. Судећи по једном запису из 1387. године у књизи „*Хроника Георгија Хамартола*", која је те године била преписана у том манастиру, изгледа да је тада у њему још постојала скрипторија. Осим тога у овом запису се спомиње и да је у то време боравио у манастиру патријарх Јерфрем. Судећи по овоме изгледа да се тада манастир св. Арханђела још налазио у добром стању а са овим у вези, врло вероватно и манастирска болница.[46] Што се тиче стања у српским болницама изван граница Србије, њихов рад није био ометан. Болници манастира Хиландара кнез Лазар је својом повељом издатом 1380. године одредио: да јој се стално даје по 100 ангија годишње („*в потребу иже ту в немоштии страждуштих*")[47], док ће 1406. године његова ћерка Мара, удовица Вука Бранковића, са својим синовима Лазаром и Ђурђем, завештати од Хочкога трга по 100 унча годишње.[48] Српска болница у Цариграду, задужбина краља Милутина, постојаће до пада Цариграда 1453. године (Ξενων του Κράλη).[49] У њој ће у XIV веку бити основана и медицинска школа (Μουσεῖον του Κράλη). У тој школи ће 1405. године предавати и Јован Хортасман, каснији митрополит Селимврије, а почетком XV века и Јован Аргиропул, који ће се доцније, после пада Цариграда склонити у Италију, где ће постати професор реторике на универзитету у Риму и Фиренци.[49] Милутинова болница подигнута у Јерусалиму, у манастиру светих Арханђела, у доба Косовске битке била је у рукама српских монаха и она ће тек 1678. године, заједно са манастиром прећи у власништво Јерусалимске патријаршије.[50]

[45] *Стare срп. биографије XV и XVII века*, 28; Ст. Новаковић, *Закон. споменици* 655; П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хисовуље*, Нови Сад 1976, 281—282; Р. В. Катић, *О сличностии болнице манасшира Дечана са болницом Паншократорової манасшира у Цариграду*, Acta hist. med. pharm. vet., 1964, 9, 215—216.

[46] Л. Черних, *Писари Грачаничкої йролоїа—минеја*, Археографски прилози, 1, Београд 1979, 136.

[47] Ст. Новаковић, *Закон. споменици*, 450.

[48] Исто, 464.

[49] М. Живојиновић, *Болница краља Милушина у Цариграду*, Зборник радова Византолошког института САНУ, XVI, Београд 1975, 105—115; Ιστορια του Σλλυνικοῦ ἔθνους, περιόδος 1453—1669, Σκαοθικυ Αθυνων, A. E., 1974, 338—359; R. Janin, *Les Sanctures du quartier [illegible]ra*, Echos d'Orient, 1936, 55—62. и F. Fuchs, *Die Höhen Schulen von Konstantinopol im [illegible]lalter*, Wien, 1926, 62.

[55] Р. В. Катић, *Срй. медицина од IX до XIX века*, 306—307.

Кнез Лазар је, настављајући традиције српских владара из породице Немањића, основао 1381. године болницу у манастиру Раваници. Према његовом житију она се налазила изван манастирског града и служила је за лечење монаха, али истовремено и као азил за смештај самохраних особа оболелих од хроничних обољења: сѣзда же и дрѣгы храмь, лежештѣ въ точнѣи странѣ въ подгорїи мѣста того близь великыѣ лавры, и болницоу оустроивь въ оупокоенїе болѣштимь нноком и странимь и разслабленнимь. По. М. Ђ. Милићевићу болница и друга црква налазила се код данашње цркве Петруше, подигнуте поред реке Црнице која протиче у близини манастира.[51]

После овога времена наше болнице почеће постепено да се гасе и неке ће, у почетку XVI века престати да постоје (св. Арханђела код Призрена, Студенице, Раванице и Српска болница у Цариграду). За то време многе болнице бенедиктинских опатија на западу биће претворене у медицинске школе.

Из свега овога произилази да су у доба Косовске битке све раније основане српске болнице још биле активне и да су у том периоду биле подигнуте и две нове болнице (манастир Раваница и београдска „странопријемница"-хоспитал).

V ЛЕКАРИ

О лекарима у српским земљама у доба Косовске битке највише сачуваних података имамо за Котор. Према вековном обичају овога немањићког града који је до последњег владара из династије Немањића давао Србији високе државне функционере (протовестијари из породица Бућа, Драго итд), увек је постојао градски лекар. Ова пракса води своје порекло још из античке епохе. Тако се у IV веку спомиње у њему старешина градских лекара („архијатрос") *Еукарйос*. Од других градова у Србији, имамо помен о постојању градских лекара само за Призрен у коме се 1354. године помиње лекар Миличинац (Milicinus de Praeserin homo domini imperatoris).[52] Иначе школовани лекари у Србији налазили су се углавном у дворској служби. Сви су они били родом из различитих градова Италије (Палерма, Падове, Рима, Напуља итд.) и ђаци италијанских медицинских школа.

Још одмах после Косовске битке, кнегиња Милица је тражила од Дубровачког великог већа да јој упуте неког лекара који би на дуже време остао у Србији. На ову молбу дубровачка влада је послала одговор тек 12. августа 1397. године и у њему се каже „да није могла никако приволети за ово ниједног од дубровачких лекара, јер не хтедоше примити вашу молбу ни плату, а богме ми бисмо били весели да дође". По свој прилици да су за ово били разлози несређене прилике које су владале у Србији после Косовске битке. Ову молбу поновио је деспот Стефан Лазаревић 1404. године и из одговора који је послала дубровачка влада види се да су они пристали да му пошаљу лекара, али ова молба била је реализована тек 1408. године, када је веће послало у Србију

[51] Ст. Новаковић, *Нешшо о кнезу Лазару*, Гласник Срп. ученог друштва, IV, 157—169 М. Ђ. Милићевић, *Манасшири у Србији, Раваница*, Гласник Српског ученог друштва, IV Београд 1867, 91—92.

[52] Р. В. Катић, *Медицина код Срба од IX—XIX века*, 329—334.

Daniliusa de Passinis, родом из Вероне. Преко деспотовог заступника Градића био је склопљен уговор да он остане на његовом двору најмање три месеца и да на име плате добија месечно по 80 дуката и 11 фунти сребра.[53] После њега био је лекар у служби деспота Стефана Лазаревића Hieronymus de Sancto Miniato, родом из Фиренце. Судећи по томе што му је брат 1434. године путовао у Србију због његове заоставштине, он је завршио свој живот у нашој средини.[54] У ово доба у Зети је три пута боравио (1387—1389. г.) ради лечења Ђурђа Стратимировића-Балшића, дубровачки лекар *Албертино Камураша*, родом из Падове. На двору Ђурђа Бранковића године 1429. спомиње се лекар Angelus Muado, а 1437. године Magister Jacobus de Prothonotarius, miles et medicinae doctor de Messina, који је 1439. године умро у Србији.[55] *Ово је уједно и први доктор медицине у Србији, јер су пре њега сви лекари били већином хирурзи, који су добијали своје медицинско образовање највероватније у италијанским школама.* Иначе, међу њима је било и врло образованих људи. Тако нпр. из тестамента лекара краља Душана, магистра Антонија, сазнајемо да су му у Србији остала два сандука књига.

Обавезно држање лекара у Котору имало је своју законску основу, што се види из *Градског Статута*. Овоме питању которска општина је поклањала посебну пажњу и зато је приликом преговора о окупацији града од стране Венеције (11. априла 1411. године), захтевала да се од прихода царине плаћају и два лекара и апотекар (duo medico, unus phisicus alius curisicus, unus speciarius, unus barberius etc).[56]

Ова пракса била је настављена и даље. У доба Косовске битке у Котору се спомиње 1396. године хирург Petrus de Bononia ciroichus (medicus salariatus communitatis); затим Paulus barberius de Barleta salariatus communitatis Cathari. Из ове године имамо и помен о ветеринару Лауренцију из Болоње (magister Laurentius mareschalcus de Bononia).[57]

Када је реч о лекарима код нас у доба Косовске битке, од посебног је интереса питање да ли је војска кнеза Лазара која је учествовала у Косовској битци имала своје трупне лекаре или не. Истина, у изворима у којима се говори о Косовском боју ми немамо податке о овоме; али и поред тога ми сматрамо да су они постојали и да су то морали бити народни лекари, видари рана, приучени хирурзи, слични лекарима наших средњовековних болница. Ми поуздано знамо да су јединице српске војске имале приручне апотеке, па је зато сасвим разумљиво да су са њима морали руковати лекари. У вези са овим тврђењем ми бисмо овде указали на једну значајну чињеницу. Тако је познато, да се командант гарде цара Душана, Палман, врло савесно старао о њеном снабдевању са лековима. Из сачуваних извора сазнајемо, да је он једном приликом за куповину лекова код дубровачког апотекара Паулучија (1333—1371. г.) (Paulucius ypothaecarius) за своју јединицу, заложио и знатну количину оружја

[53] Р. В. Катић, *Мед. код Срба у сред. веку*, 143.
[54] Исто, 144 и 146.
[55] Р. В. Катић, *Мед. код Срба у сред. веку*, 143, 144 и 146; М. Пуцић, *Српски споменици*, I, Београд, 1854, 8.
[56] Р. Ковијанић и И. Стијепчевић, *Културни живот Старога Котора*, 58 и 59.
[57] Р. Ковијанић, *О лекарима, апотекарима и апотекама старога Котора*, Народно здравље, X, 7—8, 1954, 232—240.

набављеног у Дубровнику. Од овога апотекара лекове је набављао, за тада још краља Душана, и његов лекар magister Antonius.[58] У прилог нашем гледишту ишла би и чињеница што је српска војска била организована по угледу на византијску, за коју знамо из византијских војних трактата да је имала и трупне лекаре. Овде бисмо споменули један детаљ који је, истина, сачуван код нас само у народној песми, и он се односи на причешћивање српске војске у очи Косовске битке. То потпуно одговара правилима из споменутих византијских трактата, јер је у њима било прописано да војска пре битке мора обавезно да пости два дана и да се после причести.[59]

Из свега овога произилази да је, и поред свих тешкоћа које су наступиле у српским земљама после Косовске битке, била и даље настављена пракса узимања у службу лекара, ђака италијанских медицинских школа.

VI АПОТЕКЕ И АПОТЕКАРИ

Од наших градова само је Котор имао градску апотеку и апотекара. То је град који је цар Душан називао својим престоним градом који је био веран његовим родитељима и прародитељима. Он је одржавао врло активне трговачке везе са градовима у Италији, и по угледу на њих он је основао и градску апотеку. У нашим радовима из историје српске средњовековне медицине било је доста речи о фармакотерапији и апотекама. Из наведеног разлога овде ћемо се осврнути само на приказ стања у периоду блиском Косовској битци. И поред тога што у градовима у унутрашњости Србије нису постојале градске апотеке, поуздано знамо да су лекари који су у средњем веку живели и радили у Србији имали своје приручне апотеке, док су се са лековима снабдевали преко дубровачке односно которске апотеке. У прилог овоме тврђењу ишла би чињеница што се нпр. зна да је Magister Jacobus de Prothonotarius miles, et medecinae doctor пре одласка у службу деспоту Ђурђу Бранковићу (1437. г.) тражио од дубровачке владе да му се одобри набавка лекова из дубровачке апотеке за његову приручну апотеку.[60] Осим снабдевања лековима из приручних апотека лекара, становници у унутрашњости Србије њима су се снабдевали и преко дубровачких трговаца. Которска апотека била је организована по угледу на апотеке у градовима италијанских држава, док је њено постојање било предвиђено *Градским статутом*. О стручној спреми апотекара водило се строго рачуна. У прилог овом тврђењу ишла би чињеница што су градске власти 1431. године овластиле которског племића Добрушка, из чувене породице Pasquali, да пронађе у Италији неког способног апотекара и доведе у Котор (unum aromatarium seu speciarium sufficientem in arte sua), док је Велико веће града увек захтевало од новоизабраног апотекара да заклетвом потврди да ће своју дужност савесно обављати. У времену од 1401—1419. године у Котору је радило 9 апотекара италијанског порекла и један апотекар српског (1396. г.).

[58] Р. В. Катић, *Порекло срп. сред. медицине*, 127—128.
[59] J. R. Vieillefond, *Les pratiques religieuses dans l'armée byzantine d'après les traites militaires*, Revue des études anciennes, t. XXXVI, 1935 322—330.
[60] Р. Ковијанић и И. Стијепчевић, *Културни живот Старога Котора*, 58 и 59.

То је био Ратко Озренић који је доцније прешао у службу Дубровника (Raticho Ozrenich. . . speciario et salariatus communitatis Cathari).[61] Осим Ратка Озренића спомиње се 1396. године у Котору и апотекар Јаков Камбијев, родом из Луке у Италији. Ова пракса држања градских апотекара постојала је за све време млетачку окупације Котора и неки од њих уживали су велики углед(апотекари из породице Смакја). Иначе сама фармакотерапија била је заснована на списима тадашње савремене европске медицине.[62]

Ми бисмо завршили ово излагање са закључком да се медицинске прилике у српским земљама у доба Косовске битке нису много разликовале у односу на ранији период. Медицинска књижевност се неговала као и пре овога времена. Болнице су функционисале без већих поремећаја. После велике епидемије куге из 1371. године није била забележена нека њена већа епидемија. Социјални проблеми били су решавани према одговарајућој ситуацији. За време ратова постојале су честе појаве глади, али пољопривредна производња, изгледа, није много ометана. Судећи по свему, у доба Косовске битке општа здравствена ситуација у народу била је, за тадашње прилике, задовољавајућа. Последња чињеница била је од особитог значаја за борбену готовост српске војске која је учествовала у Косовској битци.

Сам војнички џараз српске војске у Косовском боју биће фаталан џо српски народ, и његове тешке џоследице џратиће га кроз целу историју, а џраће га и данас. Али без обзира на све то, благодарећи снажној моралној основи са којом су џошли у ову битку српски ратници џротиву осећајача који је желео отъчство наше вѣзьвѣсти сътворити, *идеал косовских јунака остаће кроз векове сачуван у српском народу и он ће бити главни џокретач свих његових ослободилачких џокрета.*

Због свега напред изложеног сматрамо да је овај кратак приказ медицинских прилика у српским земљама у доба Косовске битке био потребан за правилно тумачење многих појава у животу српског народа у раздобљу, пре, и непосредно после Косовске битке.

61 58
62 Катић, Српски превод *Liber de simplici medicina dictus Circa Instans Matthaeusa Platearіusa*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXV, 2, Нови Сад 1977, 133—222.

АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

ФИЛОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ УЗ ДВА НАЈСТАРИЈА СРПСКА ЗАПИСА О КОСОВСКОМ БОЈУ

У овом прилогу обратићемо пажњу на два записа о Косовском боју који су до данас сачувани у рукопису, и то један у оригиналном аутографу његовог записивача а други у факсимилском издању. Ради се (а) о Пахомијевом и (б) о Божидаревом запису. Ове записе, снимке њиховних аутографа, рашчитане текстове и коментар објавио је Ђ. Трифуновић 1985. године.[1] За запис (а) — који није датиран — Ђ. Трифуновић истиче да је могао настати најкасније два и по месеца после Косовске битке полазећи од податка да се синтагма „то лето“ из овога записа односи на 1389. годину која се тада завршавала 31. августа, до када је Пахомије свакако окончао писање своје књиге Патерик (Отачник) на чијој се последњој страни (288 б), одмах после њеног завршетка, наставља запис о којем је реч а који је написала рука од које потиче и цела књига.[2] Божидарев запис (б), који је такође недатиран, написан је на полеђини слободног подставног листа („форзаца“) рукописног Апостола (XII—XIV в.), књига која се до 1941. г. чувала у београдској Народној библиотеци када је, заједно с другима, уништена немачким бомбардовањем Београда. Тај запис нам је данас познат захваљујући факсимилу који је у свом поменутом чланку донео Д. Костић 1929. године. Овај факсимил је настао према копији која је добијена прецртавањем с оригинала, и то „што је могуће тачније“, како каже

1 Уп. Ђорђе Трифуновић, *Најстарији српски записи о Косовском боју*. — Горњи Милановац (Дечје новине. Библиотека „Сведочења“), 1985, 5—25 и посебно 11, 15, 16, 17. Ови записи су, иначе, већ познати научној јавности јер су их раније издавали, и то (1): Д. Вуксан, *Рукописи манастира Пећке џатријаршије*. — Зборник за историју јужне Србије и суседних области, Скопље (Скопско научно друштво), 1936, књ. I, 177; Ђ. Сп. Радојичић (в. Ђ. Трифуновић, н. д. 24 нап. 21); В. Мошин, *Рукописи Пећке џатријаршије*. — Старине Косова и Метохије, Приштина, 1968—1971, књ. IV—V, 103; уп. рашчитан текст и превод Пахомијевог записа у књизи: *Задужбине Косова. Сйоменици и знамења српског народа*. — Призрен — Београд, 1987, 562 (на стр. 561. ове књиге објављен је факсимил Пахомијевог записа нешто увећан, а као унутрашња страна предње и задње корице исте ове књиге, предњи и задњи „форзац“, публикован је такође овај запис али јако увећан); као прва страна поменуте Трифуновићеве књиге објављен је факсимил стране 288б из Пахомијевог Отачника (Патерика) заједно са његовим записом о Косовском боју; — и (б): Д. К(остић), *Најсшарија белешка о Боју на Косову, џисана од очевидца за време саме биткe*. — Време, Београд, IX/1929, бр. 253 (16. јануара), 4; С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке. Са џрилозом Породични архив Рашковића. Описао др М. Костић*. — Београд (Српска академија наука. Посебна издања књ. CXCI. Одељење литературе и језика књ. 3), 1952, 12.

2 Уп. Ђ. Трифуновић, н. д., 20, 22, затим 15, 16. Иначе, рукописна књига писара Пахомија Отачник (Патерик) из 1389. г. чува се данас у Библиотеци манастира Пећке патријаршије под. бр. 96.

поменути аутор.[3] О рукописним текстовима ових двају записа, (а) и (б), даћемо у продужетку следећи филолошки коментар.[4]

I

(а) ПАХОМИЈЕВ ЗАПИС

Текст записа:

писа же сиꙗ | сѣтаа книга ѡчьникь гѣмѣми лапсан|тыкь вь дни бѣговѣрнаго влька· ст|ефана· то лѣто иг^{д}а к[ь?]неза лазара т[оу]|роци оубише и амоурата цр҃а сръблѣ· | сла҃ бѣоу ѡ всѣмь ·:·

Транслитериран и транскрибован текст записа: *Писа же се сија свѣтаја књиꙗ Оштачник, ꙗлаꙗољеми Лаисаишик, ва дни блаꙗовернаго Влка Стефана. То лѣто ꙗеѣда кнеза Лазара Турци убише и Амураша цара Србље. Слава Боѣу о всем.*

Почетак овог записа: *ꙗиса же се сија свѣтаја књиꙗ* садржи у себи партикулу *же* која раније није тако читана[5] а коју је открио Ђ. Трифуновић уочивши да Пахомије пише слово *ж* на специфичан начин, слично слову *м*.[6] Овакав ред речи с поменутом партикулом, у овој и сличној конструкцији, среће се иначе у нашим старим записима: *ꙗиса же се књиꙗ сија* (1342. г.), *ꙗиса же се сија књиꙗ* (1419), *ꙗиса же се сија књиꙗ* (1469), *напсаше же се сије књиꙗ* (1277), *написа же се* (1372—1389), *исписа же се и ꙗовеза се* (1409)[7] — што само потврђује исправност поменутог Трифуновићевог читања.

Језик овог записа одликује се екавизмом о чему сведочи Пахомијево писање заменичког локатива једнине м. р. са знаком *ѣ: всѣмъ* (уп. стсл. вьсемь).[8]

Полугласник на одговарајућим местима читамо вокализовано, са *а*.[9] Пример *Оштачник* имао је у себи јак полугласник ослонцем на примарну форму *ошьчьн-*. У горњем случају, у оригиналу, вокал у другом слогу је испуштен у писању, при чему је надредно *т* у лигатури *от* могло имати функцију титле. Предлог *ва* у синтагми *ва дни* имао је јак полугласник захвајући својој позицији (уп. стсл. ак. мн. въ дьни) мада је облик *ва*, уопште с таквим фонетизмом, крајем XIV века могао бити заједничка црта и српскословенског и српског народног језика.

Турско име *Амурат* (Мурат) долази без почетног *j-* (добијеног свакако у нашој говорној средини), какво је иначе и регистровано у нашем старом језику.[10]

Номинатив множине *Србље*, који је иначе пореклом акузатив, нормалан је облик у нашем старом народном језику[11] и као такав је и употребљен у овом запису; он се јавља, на пример, и у повељи кнеза Лазара упућеној Дубровнику 9. I 1389. г.[12]

Аориска форма *ꙗиса* [. . .] *се* (3. л. једн.) с пасивним значењем овога рефлексивнога облика означава прошлу радњу која се завршила, али која је и трајала, јер писар Пахомије, како смо рекли, овај запис исписује у последњем, завршном делу своје књиге коју је, иначе, он целу пре тога својом руком написао. Ова рефлексивна конструкција јавља се често у нашим старим записима, и то с истим значењем, где срећемо иначе понекад ову форму и без морфеме *се*. Примери (транлитерирано и транскрибовано):

а) Велики војевода Оливер поведе писати а Станислав *ꙗиса*.

Извољењем Оца и поспешењем Сина и сьвршењем Светаго духа *начеш се* и *сврши се* књига сија вь лета и вь дни превисокаго и светороднаго краља Стефана, обдржешту областију всеју овчепољскоју великому војеводе Оливеру [. . .] *Писа* же *се* књига сија вь лето 6850 [=1342] [. . .] повеленијем господина великаго војеводе Оливера, рукоју многогрешнаго Станислава [. . .] — ово су записи у рукописном Минеју старе, уништене београдске Народне библиотеке, из којих се види (а) да *је* књигу *ꙗисао* Станислав, (б) да *је* књига *ꙗочеша* и *завршена*, и (в) да *је ꙗисана* поменуте године заповешћу Оливера а руком Станислава[13];

б) Сија божьствьнаја и преблаженаја књига, рекше Тетројевангел, *ꙗиса се* вь Светој Горе благочьстивому и христољубивому и светородному превисокому и самодржавному господину краљу четвртому Стефану [. . .] Си Тетројевангел *ꙗиса се* вь Лавре светаго Атанасија [. . .] — (1348. г. — ово су записи писара Четворојеванђеља краља Стефана Душана, које се чува у Хиландару, а из којих се види где *је* књига *ꙗисана*)[14];

в) Се *ꙗиса* раб Божи и светаго Димитрија у дни господина краља угарскога Лојиша и господина бана босанскога Твртка (око 1367. г. — ово је део натписа „на стени код Заушја близу села Доње Дрежнице, на ушћу Дрежанке у

[3] Уп. Д. Костић, н. д., други стубац у горњем делу.

[4] Познато је да је при дну исте стране Апостола, на којој се налази Божидарев запис, написан и запис непознатог писара (Д. Костић, н. д., 4) који транскрибован и транслитериран гласи: *Свешѣеному ꙗискуѣу ꙗеѣкому и мудрому и васак(и)је части д[о]стојному смерено ꙗоклоњеније. Да знаш јере дође цар на Ситницу и баша Ибраин са царам* [!] *Дохаѣовић сѣеі носеѣи.* Овај запис није обухваћен филолошким испитивањем у овом раду.

[5] Уп. Д. Вуксан, н. д., 177: *најисаше се сија с(ве)ша књиꙗа. . .*

[6] Уп. Ђ. Трифуновић, н. д., 18. Истина, слово *е* у овој партикули *же* у самом оригиналу прилично је нејасно написано, али се ипак ради о том знаку.

[7] Уп. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*. — Београд, 1902, књ. I, 31, 73, 107, 12, 55, 68.

[8] Екавска је, на пример, и повеља кнеза Лазара упућена Дубровнику 1387. године (уп. А. Младеновић, *Језик у ꙗовељама кнеза Лазара ꙗућеним Дубровнику*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1980, књ. XXIII-2, 67).

[9] У свом раду *Језик у ꙗовељама кнеза Лазара ꙗућеним Дубровнику*, 65—66, узимао сам да се полугласник чувао у језику ових двеју Лазаревих повеља (које, иначе, није писало исто лице), упућених Дубровнику 1387. и 1388. године. Ово, наравно, не значи да у то време, у источним [illegible]вима штокавског наречја, није долазило до вокализације полугласника у *а*, на што ук[illegible] истина посредно, материјал из натписа на новцу кнеза Лазара (уп. А. Младеновић, *О ближем ꙗознавању времена вокализације ꙗолугласника у истоčном делу штокавскоі наречја*. — Македонски јазик, Скопје, XXXII—XXXIII/1981—1982, 509—512).

[10] Уп. само *Амураш* и *Мураш* (а не и *Јамураш*): Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*. — У Биограду, 1863, књ. I, 10 (*Амураш*); 1863, књ. II, 96 (*Мураш*); 1864, књ. III, 502 (нема *Јамураш*); *Рјечник хрватскоіа или српскоіа језика*. — Загреб (ЈАЗУ), 1880—1882, књ. I, 82 (*Амураш*); 1892—1897, књ. IV, 450 (нема *Јамураш*); 1911—1916, књ. VII, 158 (*Мураш*).

[11] Уп. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, III, 147—151; *Рјечник хрватскоіа или српскоіа језика*, XVI, 191—193; уп. и Р. Бошковић, *Србљи и Срби*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1978, књ. XXI—1, 23—25.

[12] Уп. А. Младеновић, *Језик у ꙗовељама кнеза Лазара ꙗућеним Дубровнику*, 72.

[13] Уп. Љуб. Стојановић, н. д., 31; уп. и Љуб. Стојановић, *Каталоі Народне библиотеке у Београду. IV. Рукоꙗисне и старе штамꙗане књиге*. — У Београду, 1903, 58—59.

[14] Уп. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 35; Д. Богдановић, *Каталоі ћирилских рукоꙗиса манасшира Хиландара*. — Београд, 1978, 58.

Неретву", из којег се види да *је* овај натпис *йисао* и *найисао* анонимни „раб Божи и светога Димитрија")[15];

г) Сија светаја и божаставнаја књига, рекше Летовник, написа се ва дни благовернаго и христољубиваго и Богом преосвештенаго господина кнеза Лазара и вазљубљенаго јему сина господина Влка [...] *Писа се* поведенијем Влка ва дому Светих архистратиг Михаила и Гаврила [...] (1387. г. — запис у рукописној књизи светогорског манастира Св. Павла, из којег се види (а) да *је* књига *найисана* и (б) чијом заповешћу *је йисана*)[16];

д) Ва дни благовернаго и христољубиваго господина деспота Стефана васем српским и подунавским и посавским земљам [...] *йиса се* књига сија рукоју грешнаго јеромонаха Ијоана ва пустињи лештијанској [...] лето 6920 [=1412] — запис у рукописном панегирику светогорског манастира Св. Павла, из којег се види чијом *је* руком ова књига *йисана*[17];

ђ) Написа се сија божаставнаја књига ва лето 6926 [=1418] ва дни благовернаго и христољубиваго и Богом хранимаго господина Стефана Деспота и господина Ђурђа. Написа се повеленијем оца игумена Павла [...] *Писа се* сија књига рукоју монаха Ијакова [...] — запис у рукописној књизи Слова Григорија Богослова, из којег се види када *је* и чијом заповешћу *найисана* и чијом руком *је йисана* ова књига[18];

е) [...] аз последњи ва инокох монах многогрешни Андоније [...] придох ка Светому храму првомученика Стефана [...] и видев запаљен дом Светаго првомученика завистију бесовскоју, пожежено књижије [...] потрудих се о књизе сеј светому првомученику и светом служитељу Стефану ва похвалу и част [...] *Писа* же *се* сија књига ва лето 6927 [=1419] при благочастивем царем грчаским кир Манојле. Тогда монастира того начелствује беше старац Методије [...] — запис у рукописном Минеју који се чува у Паризу, из којег се види време када *је* ова књига *йисана*[19];

ж) [...] *Писа се* сија књига ва лето 6936 [=1428] [...] *Писа се* рукоју раба Христова Миха, Амин, амин, амин — запис у рукописном Јеванђељу које се чува у Публичној библиотеци у Лењинграду, из којег се види када *је* и чијом руком ова књига *йисана*[20];

з) Изволенијем Оца и поспешенијем Сина и савршенијем Светаго духа написа се сија божаставна књига в дни благочастиваго и христољубиваго господара Србљем деспота Ђурђа, в лето 6942 [=1434]. И *йиса* Грубац дијак. И оци и свети братије, прочитајуште благословите а не проклните, пољеже Дух свети *не йиса* на [,већ'] рука грешна. И Бог да простит ви — запис у рукописној књизи Хлудовске библиотеке, из којег се види када је књига *найисана*, ко ју *је найисао* и да њу *није йисао* Свети дух.[21] И др.

[15] Уп. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 45; уп. и М. Вего, *Зборник средњовековних натписа Босне и Херцеговине*. — Сарајево, 1962, књ. I, 32—33.
[16] Уп. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 50.
[17] Уп. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 68—69.
[18] Уп. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 70—71.
[19] Уп. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 72—73; уп. и Т. Јовановић, *Инвентар [illegible] ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу*. — Археографски прилози, Бео[illegible]1981, књ. 3, 303—304.
[20] Уп. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 78.
[21] Уп Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 86.

Из свих ових примера (а—з) јасно је да глагол *йисаши (се)* — употребљен овде најчешће у аориској форми 3. л. једнине *йиса се, йиса, не йиса* — означава радњу која се одвијала у прошлости када се и завршила (нпр. ‚књига је писана тада и тада, књига је писана ту и ту, књига је писана руком тога и тога, књигу (ни)је писао тај и тај').

Све ово што је изнесено само потврђује текстуалну аутентичност почетка Пахомијевог записа о којем је овде реч: *Писа же се сија свешаја књиїа Оїачник їлаїољеми Лаїсаишик*, што значи: ‚А ова света књига Отачник, звана Лапсаитик,[22] писана је (и написана)' у одређено време. Када? Одмах у продужетку Пахомије ближе одређује то време речима: *ва дни блаїовернаїо Влка Сшефана*, којима завршава прву смисаону целину у овом свом запису (*Писа же се сија свешаја књиїа Оїачник, їлаїољеми Лаїсаишик, ва дни блаїовернаїо Влка Сшефана*). Пошто је Вук Бранковић остао жив после Косовске битке и наставио да влада својом облашћу, којој је припадало и Косово поље где је дошло до овога боја[23], нормално је да овог, свакако свог господара Пахомије назива титуларним именом Стефан (*блаїовернаїо Влка Сшефана*).[24] То исто владарско, титуларно име (*Сшефан*) и атрибут *блаїоверни* уз лично име носио је и кнез Лазар[25], као и остали српски владари пре њега[26], тако да се поменути Пахомијев поступак — давање имену Вука Бранковића атрибута *блаїоверни* и титуларног имена *Сшефан* — може разумети, с обзиром на то да у време када је овај писар приводио крају писање ове своје књиге кнез Лазар више није био жив. Иначе, овај завршни део прве смисаоне целине Пахомијевог записа: *ва дни блаїовернаїо Влка*, са својим првим речима, јавља се често у нашим старим записима. Примери (транслитерирано и транскрибовано):

и) вь дни благовернаго краља Уроша и брата му Владислава (1264),

ј) вь дни благовернаго и благочьстиваго самодржавнога краља всех српских земль и поморских, грчкими странами господствујуштаја, Стефана Уроша, сина светаго краља Уроша (1286),

к) ва дни благовернаго цара нашега Стефана и сина му Уроша (око 1350),

[22] Према одговарајућем грчком термину који означава ‚посебну врсту Патерика' — уп. Ђ. Трифуновић, н. д., 18.
[23] Уп. *Историја српскоі народа. Друїа књиїа: Доба борби за очуваље и обнову државе (1371—1537)*. — Београд, 1982, 43. Иначе, област којом је управљао Вук Бранковић обухватала је отприлике терен од Скопља на југоистоку до Приједоља на северозападу и од горњег тока Мораче на западу до Новог Пазара, Вучитрна и Приштине на истоку (уп. карту коју доноси Ђ. Трифуновић, н. д., 21 и нап. 28, а коју преузима из књиге Р. Михаљчића: *Крај српскоі царсшва*, Београд, 1975).
[24] Уп. Ђ. Трифуновић, н. д., 18.
[25] Титуларно име *Сшефан* уз лично име владара, нпр. *Сшефан Лазар, Сшефан Тврйко* и др. „симболише" по Ф. Баришићу „немањићку власт" (уп. Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*. — О кнезу Лазару, Београд (Филозофски факултет. Одељење за историју уметности и Народни музеј Крушевац), 1975, 49). У повељама кнеза Лазара уп. интитулације и потписе: *блаїоверни* [...] *кнез Лазар, Сшефан кнез Лазар* (1380/1381), *блаїоверни кнез Лазар* (1380), *блаїоверни* [...] *Сшефан кнез Лазар, блаїоверни Сшефан кнез Лазар* (1380), *блаїоверни* [...] *Сшефан кнез Лазар* (1389) и др. (В. Мошин, *Самодржавни Сшефан кнез Лазар и шрадиција немањићкоі суверенишеша од Мариље до Косова*. — О кнезу Лазару, Београд (Филозофски факултет. Одељење за историју уметности и Народни музеј Крушевац), 1975, 24—26); уп. и Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја. Култ. Предаље*. — Београд, 1984, 101—102.
[26] Уп. само неке: *краљу кир Сшефану Урошу* (1263), *краља* [...] *Сшефана Уроша, сина свешаїо краља Уроша а йравнука свешаїо іосйодина Симеона* (1286), *Сшефан Урош* [...] *краљ* (1314), *краља Сшефана Уроша Трешьеіа* (1324), *Сшефана Душана краља* (1334), *Сшефан Душан* [...] *цар* (1348), *цара Сшефана* [...] *Уроша* (1359) и сл. (уп. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 9, 11, 20, 24, 28, 36, 41).

л) ва дни благовернаго краља Марка (1371—1394)

љ) ва дни благовернаго кнеза Стефана (1399),

м) ва дни благовернаго и христољубиваго господина деспота Стефана (1412)[27] и др.

Из изнесених примера (и—м) види се да се временска одредба *вь/ ва дни блаїовернаїо + име владара у їеншїиву* јавља, као врло типизиран језички израз у низу наших старих записа не само далеко пре настанка Пахомијевог записа него и после писања тога текста (уп. горе и примере под г, д, ђ, з). Ова синтагма, наравно, значи: ‚у дане, за време владавине благоверног (+ име владара)', а сам атрибут *блаїоверан* у нашим речницима тумачи се придевом *їправоверан, їобожан*[28], односно има значење и *їправославан*.[29]

Друга смисаона целина у Пахомијевом запису гласи: *То лето јеїда кнеза Лазара Турци убише а Амураша цара Србље*. Њом је Пахомије, заправо, још ближе одредио време завршетка свог мукотрпног писања Отачника, јер претходна одредба таквог карактера (*ва дни блаїовернаїо Влка Сшефана*) не значи уже и прецизније временско одређење. А да би такво одређење постигао описним путем, без уношења године и датума, Пахомије је, прво, синтагмом *то лето* (‚те године') препизирао календарску годину[30] у којој је писао и написао поменуту књигу, а затим се, друго, позвао на један догађај, на један бој, до којег је већ у тој години било дошло — чиме је он још ближе одредио жељено време — а који је за њега и његову средину био изузетан а тада свакако већ и широко познат.[31] Због тога је он тај догађај, Косовску битку, и унео у овај свој запис, јер је такав поступак — повезивање времена писања књиге или неког текста с неким временски блиским догађајем који је за писара и његову околину био важан — представљао уобичајену праксу наших старих писара. Примери (транслитерирано и транскрибовано):

н) [. . .] аз раб Божи Костандин [. .] написах књиги сије [. . .] вь дни царја Иваила [. . .] вь лето 6787 [=1279] [. . .] јеги [‚када'] стојаху Грци под градом Трновом (1279);

о) [. . .] Аз многогрешни Радин исписах сију књигу попу Загоранину у Сушици и друге књиге исписах: Триод и Пракьс и Псалтир [. . .] Зачеше се и сьвршише се сь Божијеју помоштију вь дни краља Уроша [. . .] јеги [‚када'] се краљ размири з Грки вь лето 6808 [=1300] [. . .];

п) [. . .] Писа се вь то време јегда тепчи велики српски Мишљен призида гробницу на Глодех и пописа, и прида село Велико, и коње, и рухо, и

[27] Уп. Љуб. Стојановић, *Сшари срйски записи и наїйиси*, I, 11, 14, 37, 60, 68.

[28] Уп. *Речник срйскохрваїскоі књижевноі и народноі језика*. — Београд, 1959, књ. I, 603—604 (*їправоверни*); *Речник срйскохрваїскоі књижевноі језика*. — Нови Сад — Загреб, 1967, књ. I, 213 (*їобожан*). Ђ. Даничић тумачи *блаїоверан* латинским *pius* (*Рјечник из књижевних сшарина срйских*, I, 43), што преноси у *Рјечник хрваїскоіа или срйскоіа језика*, I, 422.

[29] Уп. у руском језику где *блаїовѣрный* значи ‚исповедающій истинную вѣру; православный; благочестивый' и где се овај придев употребљава ‚‚как эпитет государей православного вероисповедания'' (*Толковый словарь живаго великорускаго языка. Владиміра Даля*. — С. Пете[illegible]ъ — Москва, 1880, I, 91; *Словарь русскоіо языка XVIII века*. — Ленинград, 1985, 2, 32[illegible]

[30] Уп. Ђ. Трифуновић, н. д., 20, 22, који, како смо рекли, ову синтагму *то лето* тумачи као упућивање на календарску 1389. годину која се тада, по средњовековном начину рачунања, завршавала 31. августа.

[31] Уп, о томе и Д. Костића; н. д., 4 (завршетак првог и наставак другог ступца).

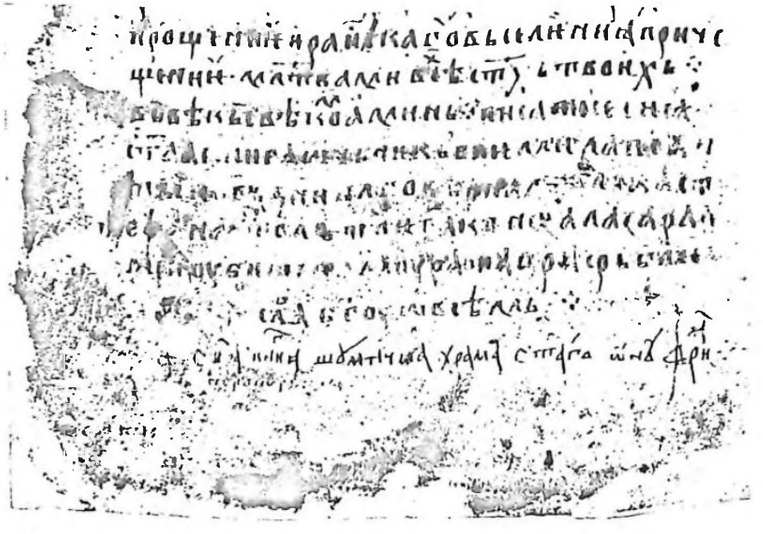

ПАХОМИЈЕВ ЗАПИС О КОСОВСКОМ БОЈУ

(Патерик из Пећке патријаршије, број 96, стр. 288б)

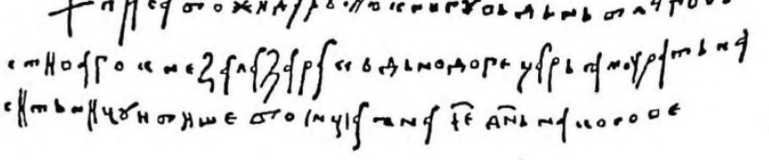

БОЖИДАРЕВ ЗАПИС

(Према препису — цртежу Драгутина Костића)

злато, и направи манастир Светих Апостол, и обнови вь помен себе [. . .] — (око 1330. г.);

р) [. . .] Писа се сија књига у Поречи [. . .] ва дни благовернаго краља Марка јегда одаде Тодору Гргурову жену Хлапену, а узе жену своју првовенчану Јелену [. . .] (1371—1394)[32] и др.

Све ово показује да је временско одређивање у овом Пахомијевом запису имало свој уобичајени ток: иђи од ширег временског опсега (*ва дни благовернаго Влка Стефана*) ка ужем (*то лето*, те, 1389. године) и, најзад, ка најужем (*јегда кнеза Лазара Турци убише а Амурата цара Србље*).

Трећу и последњу смисаону целину у Пахомијевом запису представљају речи: *Слава Богу о всем*, којима Пахомије захваљује Богу што је своје дело, писање књиге, привео крају, а што је био уобичајени поступак наших старих писари.[33]

Целокупна ова анализа Пахомијевог записа у пуној мери потврђује аутентичност овога текста који је, такав какав је, могао настати у времену између 15. јуна и 31. августа 1389. године, чиме се, и са становишта овог разматрања, само потврђује исправност мишљења Ђ. Трифуновића у вези с овим записом.

II

(б) БОЖИДАРЕВ ЗАПИС

Текст записа:

Писа Божидарь сию книгѫ вь дьнь благочьстиваго кнеза Лазара кьдьно доге царь Ѩмоурать на Ситьницѫ и бише бо[и] [мц]а юна ѩ дйь на Косове.

Транслитериран и транскрибован текст:

Писа Божидар сију књиґу ва дан благочастиваго кнеза Лазара кадно дође цар Јамурат на Ситницу. И бише бој месеца јуна 15. дан на Косове.

Ово је, као што смо у почетку рекли, текст Божидаревог записа онако како га је факсимилски донео Д. Костић, што је после уништења књиге (1941. г.), у којој се горњи запис налазио, ово сада једини „оригинал".[34] За разлику од Пахомијевог, који је као и цела његова књига писан полууставним словима, Божидарев запис је писан брзописом каквим се код нас писало у другој половини XIV века. Иако детаљнија палеографска анализа Божидаревог записа не би могла бити у сваком детаљу потпуно поуздана — јер би се у том случају радило о оваквом испитивању не оригинала већ факсимила прецртаног текста — ипак се на основу облика појединих слова Костићевог снимка са сигурношћу може закључити да у овом погледу постоји подударност горњег

[32] Уп. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 12, 15—16, 27, 58—59.

[33] Уп. нпр. у записима: *Слава Богу о всем. Сава II патријарх Србљем и Грком* (1354—1375), затим: *О сих всех слава Богу вишњему, амин* (1312—1317), *Слава Богу давшому зачело и конац, амин* (око 1350) и др. (уп. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 47, 21, 37).

[34] Преснимљени Божидарев запис, из поменутог Костићевог чланка, доноси Ђ. Трифуновић, н. д., 11.

записа нпр. са повељом кнеза Лазара упућеном Дубровнику 9. I 1387. г. (на пример: *а* са дугачком усправном линијом, квадратно мало *в*, *и* понекад са обема дугим усправним линијама, *к* написано са две одвојене црте повијене улево тако да личе на *сс*, троного *т*)[35]; Божидар пише и тзв. положено *б* какво налазимо нпр. и у повељи кнеза Лазара Дубровчанима од 31. VIII 1388. г.[36] Не улазећи шире у паралеле с другим документима писаним брзописом у то време, јер би се таквих споменика нашло не мали број, можемо са сигурношћу закључити да је Божидарев запис, полазећи од облика одговарајућих слова, сасвим „у свом времену", тј. да се тако писало код нас, како смо рекли, у другој половини XIV века.[37]

С језичке стране Божидарев запис се одликује следећим цртама.

а) Полугласник је тада био свакако вокализован тако да примере *вь дьнь*, *блаїочьсътиваїо*, *кьдьно*, *дьнь* читамо са *а*: *ва дан*, *блаїочастиваїо*, *кадно*, *дан*.

б) Локатив *на Косове* написан је са *-е* место са *-ѣ*, што јасно сведочи како о екавском изговору писара овога записа тако и о наставку *-е* који је могао бити одлика и народног језика, а што је, на пример, једна од црта данашњег косовско-ресавског дијалекта. Овде треба обратити пажњу и на следећи моменат: писање *-е* место *-ѣ* више одликује текстове на народном а мање на српскословенском језику, што може ићи у прилог Божидару као световном а не духовном лицу.[38]

в) Пример тзв. специјалног јотовања у 3. л. једн. аориста *доїе* (=дође) и графијски (*ї*=*ђ* у духу старе рашке правописне школе) и језички (*ђ*) јесте аутентичан, тј. одлика је тадашњег нашег народног језика, односно нових штокавских говора друге половине XIV века.[39]

г) За разлику од Пахомијевог записа (в. нап. 10), Божидар пише турско име *Амурать* с протетским *j-*: *Јамурать*[40], што се, пореклом из одговарајућег сантхија, могло тада формирати у говорном језику наших људи јер су име овога турског цара Срби раније чули и за њега знали свакако пре Косовске битке.

Име шестог месеца Божидар региструје у духу народног (*јуна*) а не српскословенског језика (*иjуна*).

[35] Оригинал ове повеље чува се у Хисторијском архиву у Дубровнику (сигн. Бечки ћирилски 1031) а њен текст је објавио Љуб. Стојановић (*Старе српске повеље и писма. Књига I: Дубровник и суседи његови. Први део.* — Београд — Сремски Карловци (Српска краљевска академија), 1929, 120—123). О неким словима поменутим овде уп. код мене: А. Младеновић, *Језик у повељама кнеза Лазара упућеним Дубровнику*, 54. Сличан рукопис овој Лазаревој повељи уп. у рукописном фрагменту повеље Николе Багаша Балдовина манастиру Св. Богородице Хисиотисе, који је настао до 1385. г. и који се чува у манастиру Св. Павла на Светој Гори (Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*. — Мешовита грађа, Београд (Историјски институт. Грађа књ. 17), 1978, 186—187 и факсимил документа 1).

[36] Оригинал ове повеље чува се у Хисторијском архиву у Дубровнику (сигн. Прилози архивским серијама IV а 17). Повељу је издао Љуб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, 123; уп. и А. Младеновић, *Језик у повељама кнеза Лазара упућеним Дубровнику*, 54.

[37] Уп. Д. Костић, н. д., 4 у другом ступцу одозго; уп. о брзопису тога времена код П. Ђорђића: *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*. — Београд, 1971, 121—125. О неким питањима нашег брзописа уп. и А. Младеновић, *Прилози проучавању развића наше ћирилице*. — Књижевност и језик, Београд, 1965, књ. 3, 53—66 са 4 факсимила.

[38] Уп. Д. Костић, н. д., 4 у средини првог ступца; Ђ. Трифуновић, н. д., 13.

[39] [redacted] повељи кнеза Лазара од 1387. године: *се наїѣ* (= *се нађу* 3. л. мн. през.) — А. Младе[redacted], *Језик у повељама кнеза Лазара упућеним Дубровнику*, 57, 70.

[40] Св. Матић, н. д., 12. доноси *Іамоурать* што се може читати *И(ј)амурат*; треба донети *Імоурать* (= *Јамурат*) како Божидар пише.

д) Почетни део синтагме: *ва дан блаїочастиваїо кнеза Лазара* очекивали бисмо да гласи у акузативу множине *ва дни*[41] а не у једнини, јер кад је требало на овај начин означити одредбу ‚у дане нечије', тј. ‚време кад неко влада или живи', онда се то у нашем језику постизало овом конструкцијом у плуралу, како показује одговарајући материјал у нашим речницима[42], затим примери из наших старих записа и натписа (уп. напред под а, в, г, д, ђ, ѕ, и, ј, к, л, љ, м, н, о, р; уп. и нап. 48), као и сам Пахомијев запис који смо већ помињали.[43] Због тога овај део Божидаревог записа ствара дилеме, намеће питања и упућује на извесне претпоставке. Да није у данас непостојећем оригиналу ипак било написано *дьни*, можда с донекле нејасним последњим словом које је Д. Костић прочитао као *-ь*? Или је, можда, Божидар ипак написао *вь дьнь* везујући ову синтагму за један конкретан дан, за сам дан Косовске битке када је, вероватно, овај свој запис и написао, и то у време док је кнез Лазар још био жив односно док овај писар још није био чуо за Кнежеву погибију?[44] Ако је тако, онда синтагма *вь дьнь* не би могла значити ‚за време нечијег владања / живота' већ би, евентуално, имала значење ‚посебног, изузетног, специјалног дана' „благочастивог [побожног, православног] кнеза Лазара", јер *изузетност тога дана* чини сама Косовска битка и учешће у њој кнеза Лазара и српске војске, а која се дешава баш *тога дана*, *15. јуна*, на Косову, што Божидар изричито и каже на крају свога записа. Ако је, дакле, Божидар био стварно обузет мишљу да укаже на посебност тога „Лазаревог дана", онда је, наравно, морао имати на уму само *тај један дан — кад се битка одвијала и у којој учествује благочастиви кнез Лазар* — а није могао имати у виду *дане владања* или *време владања* кнеза Лазара уопште. Да би то, евентуално, постигао, овај писар је пошао од нешто измењене иначе устаљене језичке формуле из наших записа: место, дакле, традиционалне синтагме *вь дьни*, која је означавала већи временски распон (‚у дане нечије, за време владања или живота нечијег'), Божидар је — желећи да укаже на *један дан* изузетно важан за његовог господара који тада влада — поменуту стару множинску формулу (*вь дьни*) променио у сингуларску (*вь дьнь*), чиме је за себе могао и постићи постављени циљ али не и за данашњег читаоца овога записа, који се, ево, над значењем те формуле мора дубље замислити и улазити у овакве претпоставке.[45]

[41] Нови акузатив множине *дне* јавља се у нашем народном језику, према Ђ. Даничићу, од XVI века (уп. *Историја облика српскога или хрватскога језика. До свршетка XVII вијека*. — У Биограду, 1874, 109, 110).

[42] Уп. конструкцију *вь/ва/ у дни* у Даничићевом *Рјечнику из књижевних старина српских*, I, 323, као и у *Рјечнику хрватскога или српскога језика*, II, 258.

[43] У *Речнику српскохрватскога књижевног и народног језика*, IV, 40, наводе се примери из новијих споменика, као нпр.: Не видјех *у свој дан* такога момка; Нијесам никад *у свом дану* тврђе уснуо, и сл., у којима имамо значење ‚за време мога живота, у свом животу'. Синтагма о којој је реч обавезно се састоји и од одговарајуће присвојне заменице (уп. и друге примере из овог *Речника*: *у твом дану* ‚у твом животу', *за моја дана* ‚за време мога живота'), чиме се потпуно разликује од конструкције *ва /у дни* + *неки присвојни заменички* о којој се горе расправља.

[44] Уп. Д. Костића који истиче да је Божидар свој „запис забележио можда још за време прве, по нас повољне фазе борбе, онда кад се још није знало ни за погибију Лазареву ни чуло за Муратову, те ни за подвиг Копиловићев" (н. д., 4, други стубац у доњем делу).

[45] За употребу сингуларског *вь дьнь* Божидар је могао наћи известан ослонац у нашем језику у случајевима типа: *вь дьнь страшнаго суда*; *вь дань смрти* (уп. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, I, 323); *ва дань страшнаго истязанија* (1399), *ва дан празника*

ђ) Уз титулу и име кнеза Лазара Божидар употребљава атрибут *блаїочастив* (‚побожан, правоверан')[46] који не налазимо у интитулацији и потпису у повељама овога владара, где се употребљава атрибут *блаїоверан*[47], без обзира на то што *блаїочастив* може значити исто што и *блаїоверан* (‚побожан, правоверан').[47a] Атрибут *блаїочастив* срећемо уз име кнеза Лазара у нашим старим записима где се тај придев употребљава и уз имена других наших владара, и то не само Лазаревих претходника већ и његових следбеника[48]. У овом погледу, дакле, Божидар се разликује од Пахомија који употребљава атрибут *блаїоверан*, али се зато уклапа у уобичајену праксу оваквог титулисања коју срећемо у низу наших старих записа и натписа.

е) Група речи *бише бој* у Божидаревом запису представља познату синтагму *бити бој* у значењу ‚водити борбу, бој, бити битку', што је иначе познато нашем језику.[49] Овде је несвршени глагол *бити* (‚тући') употребљен у аористу (3. л. мн.), што се такође среће у нашем језику.[50] Пример *бише бој* у Божидаревом запису подразумева два вршиоца радње који је обављају један према другом (‚водили су борбу, били су битку'), а који су исказани у претходном делу овога текста (кнез Лазар и цар Јамурат).[51]

свеїаіо и всехвалнаіо и вазљубљенаіо наірсника Христова Ијоана јеванїелисша и боіослова (1497 — уп. Љуб. Стојановић, *Стари срйски зайиси и наїйиси*, I, 61, 70, 114); *у дан муке моје* (*Рјечник хрваїскоіа или срйскоіа језика*, XIX, 78). Оваквим примерима одликовао се наш стари књижевни и народни језик, и то како пре тако и после Божидаревог времена. Њихова аналогија, међутим, са поменутом Божидаревом синтагмом *вь дьнь* није, очигледно, потпуна, те зато и ограда „известан ослонац" на почетку ове напомене.

[46] Уп. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сїарина срйских*, I, 48 (лат. *pius*); *Рјечник хрваїскоіа или срйскоіа језика*, I, 402 (лат. *pius*); *Речник срйскохрваїскоі књижевноі и народноі језика*, I, 624 (*йобожан, боіоуіодан*); *Речник срйскохрваїскоіа књижевноі језика*, I, 217 (*смеран, смирен, йобожан*). Уп. значење придева *блаіочесйивый* у руском језику: ‚по истинѣ почитающій Бога, богобоязненный' затим ‚исполненый благочестия, богобоязнивый, христианский, православный' (уп. В. Даљ, н. д., 95; *Словарь русскоіо языка XVIII века*, 2, 56).

[47] Уп. В. Мошин, *Самодржавни Сйефан кнез Лазар и йрадиција немањићкоі суверениїеїа од Марице до Косова*, 24—27.

[47a] Уп. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сїарина срйских*, I, 43 (лат. *pius*); *Рјечник хрваїскоіа или срйскоіа језика*, I, 422 (лат. *pius*); *Речник срйскохрваїскоі књижевноі и народноі језика*, I, 603 (*йравоверан*); *Речник срйскохрваїскоіа књижевноі језика*, I, 213 (*йобожан*).

[48] Уп. само неке записе и натписе хронолошки донете: *в дни блаіочьсйиваіо краља нашеіо Уроша* (1252), *вь дни блаіочьсйиваіо и Боіом државнаіо и свеїородваіо іосйодина краља Сйефана Уроша* (1269), *вь дни блаіочьсйиваіо и свеїороднаіо іосйодина краља Уроша* (1305), *вь дни блаіоверваіо и блаіочьсйиваіо и самодрища всех срйских земьль и йоморских краља Сйефана и сина му краља Уроша* (1346), *ва дни блаіородваіо и блаіочасйиваіо и боіољубиваіо йревисокаіо же и самодржавваіо цара Сйефана йрваіо Србљем* (1355), *ва дни блаіочасйиваіо іосйодина Ђурђа Балшића* (1368—1379), *ва дни блаіочасйиваіо и христољубиваіо десйоїа Сйефана* (1416), *ва дни блаіочасйиваіо и христољубиваіо іосйодара Србљем десйоїа Ђурђа* (1434), *сија књиіа сайиса се блаіочасйивому и христољубивому іосйодину десйоїу Лазару, сину блаіочасйиваіо и христољубиваіо іосйодина десйоїа Ђурђа* (1457—1458), *сија књиіа Шесйодневник Златоусйов ііиса се блаіочасному и христољубивому іосйодину Гриіуру, сину блаіочасноіо и христољубиваіо десйоїа Ђурђа* (1457—1458) — уп. Љуб. Стојановић, *Стари срйски зайиси и наїйиси*, I, 7, 11, 18, 34, 39, 48, 70, 86, 97; уп. и примере горе под б, з, ј.

[49] Уп. *Рјечник хрваїскоіа или срйскоіа језика*, I, 339—340 и 341; *Речник срйскохрваїскоі књижевноі и народноі језика*, I, 580; *Речник срйскохрваїскоіа књижевноі језика*, I, 241.

[50] Уп. примере аориста глагола *бити* (*се*) ‚тући (се)' који долазе у прози и у стиху: *бише се* Дробњаци с Дервиш-бегом на Гацку (Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сїарина срйских*, I, 42); грајане јих тираше, *бише*, одрише (из прозе М. Марулића); Госпоје . . . ке *се бише* на међане; Турци петла уфатише па та *бише* по табани; Ево на њих ударише Турци па *се бише* дневи неколико; Ту *се бише* ватром из пушака; Па *се бише* и секоше с Турци (уп. *Рјечник х[illegible]коіа или срйскоіа језика*, I, 338, 339; 341); уп. и Т. Маретића који упућује не само на и[illegible]рекат већ и на аорист глагола *бити*: *Граматика и сшилисшика хрваїскоіа или срйскоіа језика*. — У Загребу, 1931, 212.

[51] Уп. слично у *Рјечнику хрваїскоіа или срйскоіа језика*, I, 339.

ж) Број петнаест, дат словима, Божидар пише с десетицом испред јединице (ѵ҃ѣ) место уобичајеног традиционалног обрнутог редоследа (ѣ҃ѵ).

По својој композицији Божидарев запис се уклапа у сличне наше старе текстове, а подудара се, наравно, и с поменутим Пахомијевим записом. У почетку записа исказује се радња, њен вршилац и објекат (*Писа Божидар сију књиіу*) где је радња дата уобичајеном аориском формом 3. лица једнине *йиса* о чему смо овде већ говорили; у наставку записа (*ва дан блаіочасйиваіо кнеза Лазара*) — уколико узимамо да је Божидарево *вь дьнь* погрешно па мсстоњега треба да стоји *вь дьни* — дат је шири временски оквир кад је радња писања књиге (Апостола) обављана и обављена или — уколико узимамо да је Божидарево *вь дьнь* аутентично — дат је конкретан дан када је писар писао (или завршио?) ову књигу а то је било баш *у дан блаіочасйивоіа кнеза Лазара*, који је за Лазара изузетан, посебан, јер је то био дан *кадно дође цар Јамурай на Сийницу* после чега (они) *бише бој месеца јуна, 15. дан, на Косове*. Овим последњим речима је, дакле, Божидар сасвим конкретно одредио време писања (или завршетка?) своје књиге (Апостола): да је то било за време владавине кнеза Лазара — или тачно одређеног дана, изузетног за овога Кнеза — и то онда када је на Ситницу дошао цар Мурат и када су они били битку 15. јуна на Косову.

После ових разматрања Божидарев запис „преведен" на наш данашњи језик могао би овако гласити.

а) Писао је Божидар ову књигу за време правоверног кнеза Лазара, онда када дође цар Јамурат на Ситницу. И они су били битку месеца јуна, 15. дана, на Косову.

б) Писао је Божидар ову књигу у дан правоверног кнеза Лазара, онда када дође цар Јамурат на Ситницу. И они су били битку месеца јуна, 15. дана, на Косову.

Текст под (а) дошао би у обзир уколико треба у оригиналном Божидаревом запису претпоставити синтагму *вь дьни*, а текст под (б) — уколико је Божидарева синтагма *вь дьнь* изворна.

*

Ова филолошка испитивања Пахомијевог и Божидаревог записа показала су, пре свега, да је Пахомијев запис у пуној мери аутентичан и да је свакако настао у временском распону од два и по месеца: од 15. јуна до 31. августа 1389. г., како је на то указао Ђ. Трифуновић. Његову веродостојност само учвршћују познати подаци о томе да је тај запис писала иста рука, Пахомијева, која је писала и целу књигу Отачник, и да је тај запис писан полууставним словима као и ова књига.

Иако није сачуван у оригиналу већ у факсимилском издању прецртаног текста, Божидарев запис може бити у великој мери такође аутентичан. Филолошка анализа овога записа указала је и на извесне дилеме које намеће овај Божидарев текст који је настао свакако за време саме Косовске битке те је временски старији од поменутог Пахомијевог записа.

МИЛКА ИВИЋ

ЗАПИС О КОСОВСКОМ БОЈУ

На дан 6. априла 1941. године, у разореној Народној библиотеци, пропала су, поред толиких других рукописа, и ова два: један Апостол, писан на пергаменту XII/XIII и XIII/XIV века[1], и Диоптра Михаила Псела, са којом се у истом повезу нашао и „лист од друге неке књиге".[2] На страницама Апостола, као и на том у Диоптру накнадно убаченом листу, било је записа о разним стварима; између осталог, и о косовском боју.

Из пера извесног Божидара, који се трудио око Апостола, потичу ове речи: Писа Божидарь сию книгѫ въ дьнь благовѣстиваго кнеза Лазара кьдьно доге царь Іамоуратъ на Ситьницѣ и бише во(и) м(ѣ)с(ѣ)ца юна ѣї д(ь)нь на Косовѣ. Његова је и следећа забелешка: да знашь ѥре доде царь на Ситьницѣ и ваша Иванинь съ царьмь Дохатовикь стегъ носеки.[3]

Ни прво ни друго наведено саопштење не укључује помен о погибији било којег од два владара, па је логично претпоставити да, док је записивао, Божидар још увек није био обавештен о исходу битке. Можда чак она у том тренутку и није била завршена? Ту је, у ствари, само једно сигурно: наш је известилац био начисто с тим да се ради о догађају чији значај завређује писменог трага.

Запис на накнадно уметнутом листу Диоптре био је толико оштећен да је приликом објављивања остављен са местимичним празнинама. Због те окрњености текста не смемо тврдити, маколико нам се чинило вероватним, да је његов аутор тамо споменуто свештено лице чије је нечитко исписано име Љубомир Ковачевић прочитао као Новак[4], а Љубомир Стојановић као Иван.[5]

[1] В. Светозар Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Пос. изд. САН књ. CXCI, Одељење литературе и језика књ. 3, Београд 1952, стр. 12, бр. 43.

[2] Љубомир Ковачевић, *Белешке и натписи*, Гласник Српског ученог друштва, књ. 56, Београд 1884, стр. 341, бр. 26.

[3] Светозар Матић, нав. дело, стр. 12, бр. 43.

[4] В. Љубомир Ковачевић, нав. дело, стр. 341, бр. 26.

[5] Године 1902, објављујући овај запис у својим *Старим српским записима и натписима*, Стојановић задржава име *Новак* (в. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Фототипска издања књ. 4, Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије, Матица српска, Београд 1982, стр. 53, бр. 164). Међутим, већ 1903. он упозорава: „Место поп Новакъ треба читати поп Иванъ" (Љубомир Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду IV. Рукописи и старе штампане књиге*, Фототипска издања, књ. 3, Српска академија наука, Народна библиотека Србије, Матица српска, Београд 1982, стр. 215, бр. 444, Л. 137б). Исто упозорење Стојановић понавља и у књизи *Старих српских записа и натписа* која је објављена 1923. године: „Поправи: поп Иванъ (а не: Новакъ)" (Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. IV, Фототипска издања књ. 10, Српска академија наука, Народна библиотека Србије, Матица српска, Београд 1986, стр. 17, бр. 6076).

Ево тога записа[6]:

... гь грѣшни поп Новакь, да ѥ вѣдомо всакомоу| ... 8 колика тѹга веше по земли кади се 8би кнезь|... вѣлики цароь тѹрски.

Чини се, бар на први поглед, као да, за разлику од оног претходног, овај текст своди казивање о косовском боју управо на вест о погибији српског владара. Но — да ли је то баш заиста тако?

У принципу, могло би бити. У том случају, оно *велики цар турски* не спада у исту реченицу у коју *уби се кнез*, него у неку наредну, нама данас потпуно недокучиву. *Уби се* носи при том пасивно значење „би убијен" (с таквим се значењем јавља, на пример, презентски облик *убије се* (= „буде убијен")[7] у следећој одредби Душановог законика[8]: и где се наиде оубїиство инзи коньно воуде зар'валь вои да ѥст кривь ако се и 8бїе). При таквом тумачењу облика *уби се*, реч *тугa*, коју овај запис помиње, сасвим је на месту са данас јој својственом семантиком.

Али — нити се *тугa* у старом српском језику употребљавала искључиво у смислу „жалост", нити је израз *уби се* редовно функционисао као пасивна форма глагола *убити*; *тугом* су људи именовали узнемиреност, неспокојство[9], а глагол *убити* удруживали са *се* да би исказали значење „побити се", „потући се".[10]

Ако се под *уби се*, у запису о којем је овде реч, подразумевала информација „поби се", онда је уз кнеза (Лазара) морао бити означен и његов партнер у вршењу дате узајамно повратне радње, тј. онај са којим се кнез побио (као што је то учињено у односу на цара Селима у следећем примеру: 8би се цароь селїм со козли вашн[11] = „поби се цар Селим са шијитима"). Зар не би било

[6] Овде се он преноси у оном виду у којем га је Стојановић објавио у *Старим српским записима и натписима*, књ. I.

[7] Такве пасивне форме са *се* биле су у старом језику знатно чешће у употреби него данас — в. о томе Ирена Грицкат, *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*, Народна библиотека СР Србије, Београд 1972, стр. 115.

[8] *Законик цара Стефана Душана*, књ. I, САНУ, Одељење друштвених наука. Извори српског права IV, Београд 1975, на стр. 184.

[9] У своме *Рјечнику из књижевних старина српских* (Београд 1864) Даничић одредницу *тугa* објашњава латинском речју *angor*, наводећи при том пример у којем је *тугa* удружена с речју *бојазан* (велию тоугоу и боязнь прнеѣ), што чини објашњење веродостојним, будући да су се у старом језику, ради веће експресивности, речи сродног значења чешће тако повезивале у јединствену синтаксичку целину (уп., рецимо, не само *тугa и бојазан* него и *плач и ридање* у језику св. Саве — Ђорђе Трифуновић, Томислав Јовановић, Љиљана Јухас, *Азбучни показатељ речи у списима светога Саве*, Археографски прилози 2, Београд 1980, под одредницама *тугa* и *плач*). Скок, уосталом, напомиње да, с етимолошке тачке гледишта посматрано, наша данашња реч *тугa* „pokazuje semantički prijenos duhovne napetosti u napetost u žalosti" (Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika knj. III*, Zagreb 1973, на стр. 453), док Вук у свом *Српском рјечнику* уз ову одредницу наводи израз „туга ме је, es schaudert mich, cohoresco".

[10] У *Вуковом Српском рјечнику* (одредница *убити се* под 2) стоји податак о томе да се глаголом *убити се* исказивало и значење „zusammenstossen, congredi". Уосталом, и реч *убити* без *се* имала је некада шире семантичке могућности него данас; под њом се могла разумети и информација „потући", „нанети пораз на бојном пољу" — уп., рецимо, оувнше Ѣрадлавић и Мисиранє... цара Балазита воискѣ на своеи земли (Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељење. Споменици на српском језику, књ. XVI, Сремски Карловци 1927, на стр. 255). Да је *убити* у старом српском језику могло означавати и „cladem inferre", констатовао је Ђура Да[illegible] још у *Рјечнику из књижевних старина српских* (под том одредницом), наводећи, међутим, [illegible] потврду само један пример, уз напомену да других није нашао: „cladem inferre, само на [illegible]ом мјесту: оубїенъ бысть Ињькоуль".

[11] Љуб. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, на стр. 261.

могуће претпоставити да су оне иначе никуд пристале речи *велики цар турски* служиле управо идентификовању таквог партнера?

Недовољно упућени у синтаксу старог српског језика пожурили би, највероватније, са одречним одговором, образлажући га чињеницом да тим речима недостаје одговарајућа граматичка ознака партнерства — облик инструтала с предлогом *с*. Међутим, некада, за разлику од данас, падеж друштва ту није био једини избор; у обзир је долазила и конструкција номинатива с копулативним везником. Тако, рецимо, глагол *умирити се*, који је у старом језику био узајамно повратног карактера значећи „помирити се", у следећим примерима добија управо такву номинативну конструкцију за допуну: оумиѳи се Мехмедь царь и деспотъ Лазарь[13] = „помири се Мехмед цар с деспотом Лазаром"; и то лето умири се царь и дуждь[13] = „и те године помирише се цар и дужд". Једном речју, нема никакве препреке томе да се последњи део нашега записа замисли у оваквој реконструкцији (реконструисане делове стављам у угласту заграду): . . . да ѥ вѣдомо всакомоу [човѣк]ѹ колика тоуга веше по земли кади се ѹби кнезь [Лазарь и] вѣлики царь тѹрски. Уколико би оваква реконструкција била тачна, реч *тугa* би овде имала оно значење које јој Даничић придаје (в. напомену 9): узнемиреност, неспокојство, стрепња (латински angor).

На Диоптри Михаила Псела био је још један запис у којем се изразом *тугa* сасвим очигледно није саопштавало о жалости, већ о неспокојству. Садржина тога записа гласи: ѡ колика (т)ѹга веше по земли за кнеза Ла(за)ра до(ба).[14] „На основу сачуваних извора може се закључити да Турци нису имали успеха у борбама против кнеза Лазара у времену између маричке и косовске битке" констатовао је историчар Раде Михаљчић[15], допуњујући своју изјаву овом напоменом: „Нема разлога да се спољним нападима тумачи један савремени запис „О колика туга беше по земљи за кнеза Лазара доба" (Љ. Стојановић, Записи и натписи I, 55, бр. 171)".[16] Дакле, немир се био уселио у српски народ ондашњег времена не толико због самих Турака колико, бесумње, због опште неизвесности коју је носила собом епоха распада Душановог царства.

Овај и претходно разматрани запис веома су слични по вапају на који се, у суштини, своде. Разликују се, међутим, битно по томе што један помиње битку као непосредан узрок свеопште стрепње, а други као да и не зна за њу; јадикује онако начелно. То вероватно упућује на хронолошки поредак — тај други је претходио по постању оном првом.

У Божидаревим белешкама — ни помена о тузи. Он је, изгледа, био очевидац наиласка Турака на Ситницу (описује како се стег проносио!), па је

12 Pavel Josef Šafařík, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův*, *Praha* 1873, на стр. 79.

13 Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. III, Фототипска издања књ. 7, Београд 1984, на стр. 90.

14 Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, на стр. 55. Исти запис у издању Љуб. Ковачевића (*Белешке и натписи*, на стр. 340) има једно *за* и испред речи *Лазара*: за кнеза за Ла(за)ра до(ба).

15 Раде Михаљчић, *Косовска битка*, Историја српског народа, II. Доба борби за очување и обнову државе (1371—1537), Српска књижевна задруга, Београд 1982, на стр. 42.

16 Раде Михаљчић, нав. дело, стр. 42, нап. 22.

готово ван себе од снажних утисака, пожурио да пером својим објави потомству велики видовдански догађај. Ако је и пламсала у њему изнемиреност, светлуцала је извесно и нада; још га није било поразило сазнање о исходу битке. Да јесте, зар не би јаукнуо?

Сви ови записи, маколико кратки, непотпуни и непопуњиви били, наше су изузетно културно благо зато што преносе аутентичне поруке савременика о злокобној слутњи која је притискивала народ пред судњи час наше пропасти.

Пропаст, рекосмо већ, није мимоишла ни саме записе; и они су изгинули у једном од страшних тренова сурове нам историје. Што наше памћење данас ипак походи велика народна стрепња Лазаревог доба, заслуга је оне неколицине културних посленика који записе на време објавише, спасавајући тиме потомству бар одјек предачких уздаха. За њихов труд, за спасилачки подвиг — нека им је слава и хвала.

БРАНИСЛАВ ТОДИЋ

МИТРОПОЛИЈА У ПРИШТИНИ — ПРВА ГРОБНА ЦРКВА КНЕЗА ЛАЗАРА

Тело кнеза Лазара, после усековања, узели су хришћани из оближњег града Приштине и сахранили га у цркви Вазнесења Христовог, одакле је после годину или две дана пренето у Раваницу. Ово поуздано сведочанство о првом покојишту тела светога кнеза Лазара оставио је (између 1392. и 1393) патријарх Данило III, организатор преноса кнежевих моштију и учесник поворке од Приштине до Раванице, па зато у његове речи не треба ни једног тренутка сумњати: егѡ ж(є) чьстноє тѣло вьзьмше шт приближнихъ(ь) градовьь. г(лаго)лємыи приштина. принесоше вьиѣтрь в(о)ж(ь)ствьныє цр(ь)кве вьзнесєнїа х(ристо)ва. хр҃ьстїанѣ чьстнѣ положише...[1] И у једном другом Слову о кнезу Лазару, које је настало између 1392. и 1398, каже се да архїєрєи шть ближнихъ тамо градовь изьшьдь съ вьсѣмь причтомь своимь и блаженнаго и новааго лазара тѣло съ многою чьстїю въ цркви погребе.[2] Најстарији летописи не помињу цркву где је кнез Лазар сахрањен, већ само наводе да се то десило у оближњем граду — Пећки: и въ прилежещїимь тамо градѣ погрєбєно высть тѣло его свєтоє, Студенички и Цетињски: положено высть свєтоє его тѣло въ прилежещимь мѣстоу градѣ, а Бранковићев из XVII века наводи Приштину: Corpus eius collocatum est Pristinae in templo.[3] У својој Хроници Ђорђе Бранковић ово место проширује овако: „Тело же его погребено бист ва свети храм Пришчинској епископији".[4] Од савремених извора једино се у Житију кнеза Лазара (између 1392. и 1398)[5] подвлачи да је кнез Лазар сахрањен у Митрополији: таже погрєбєн(ь) высть близь мѣста того въ митрополии.[6] Ово, уз податке из Слова о

[1] В. Ђоровић, *Силуан и Данило III, српски писци XIV—XV века*, Глас СКА, CXXXVI (1929), 95. Ово место Слова о кнезу Лазару је више пута објављивано; последњи пут, у преносу на савремени српски језик, код Р. Михаљчића, *Lazar Hrebeljanović — istorija, kult, predanje*, Beograd 1984, 332. О Слову в. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968, 40—77.

[2] А. Вукомановић, *О кнезу Лазару*, Гласник Друштва српске словесности, XI (1859), 112.

[3] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Сремски Карловци 1927, 98, 99, 288.

[4] Уп. Р. Новаковић, *Пренос моштију кнеза Лазара из Приштине у Раваницу*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXV/1—2, Београд 1959, 79.

[5] Житије је очувано бар у 15 рукописа, Ђ. Трифуновић, *нав. дело*, 78—112. Објавили су га у целини С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, Гласник Српског ученог друштва, 21 (1867), 159—164 и Б. Ст. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература* (I), София 1958, 108—112.

[6] С. Новаковић, *нав. дело*, 163.

кнезу Лазару од Данила III, објашњава да је прва гробна црква кнеза Лазара била посвећена Вазнесењу и да је то била приштевска митрополијска црква.

Међутим, у рукопису из XVII века старе београдске Народне библиотеке, из кога је Новаковић објавио Житије кнеза Лазара, иза речи Митрополија додато је касније „Грачанице".[7] Судећи по томе што се овај додатак налази у рукопису из XVII века и што је назив Грачанице написан у ортографији уобичајеној после овог столећа, вероватно је да он потиче из XVIII, ако не и са почетка XIX века. Тек тада, наиме, усмена традиција почиње да првобитни гроб кнеза Лазара везује за манастир Грачаницу. Забележили су је први Г. Мјур Макензи и А. П. Ирбијева 1863. године[8] и А. Гиљфердинг, десет година касније.[9] После Новаковићевог објављивања Житија кнеза Лазара, ту могућност су допуштали и неки историчари.[10] У Грачаници, међутим, не постоји било какав траг да је ту некада почивало кнежево тело, док савремени извори, а посебно Слово о кнезу Лазару патријарха Данила III недвосмислено упућују на Приштину.

Где се, међутим, у Приштини налазила митрополија, односно црква Вазнесења, у којој је било положено тело кнеза Лазара 1389, остаје и даље отворено питање. Од свих наших средњовековних градова Приштина је археолошки најмање испитана, велики број писаних извора о њој није потврђен ниједним археолошким налазом. Иако, колико ми је познато, систематска ископавања нису вршена, овај град је последњих деценија, услед нових урбанистичких захвата, темељно прекопан, па је неопростиво што ти радови нису надгледани од стране археолога. Због тога се данас налазимо у апсурдној ситуацији да не знамо ни првобитан положај града и да га утврђујемо само по месту најстаријих џамија из XV века, које су сигурно биле подигнуте у граду, а не изван њега. Одговор на наше питање отежава и то што у историји српског и хришћанског становништва Приштине постоји значајна цезура, па су усмени извори практично неупотребљиви.

Окренимо се, зато, веродостојним писаним изворима. У њима налазимо први сигуран помен Приштине у повељи краља Милутина манастиру Грачаници из 1321, у изразу „пут који води из града у Приштину".[11] Византијски цар Јован Кантакузин говори о њој 1342. као неутврђеном селу и даје њен сумаран опис.[12] Ту се налазио двор српских краљева и царева, о чему сведоче Душанове

[7] С. Новаковић, *нав. дело*, 163, нап. 2: „Грачанице, стоји више те ријечи записано нечијом другом руком".

[8] Г. Мјур Макензи — А. П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи* (превео Ч. Мијатовић), Београд 1868, 185: „Тело се његово (тј. кнеза Лазара, Б. Т.) најпре пренело било с Косова у Грачаницу, одатле после у Раваницу".

[9] А. Гильфердингъ, *Босния, Герцеговина и Старая Сербия*, С. Петербург 1873, 166: „здесь (у Грачаници, Б. Т.) после битвы положили тело князя Лазаря".

[10] Љ. Ковачевић — Љ. Јовановић, *Историја српског народа, I/2*, Београд 1891, 161, нап. 1; Р. М. Грујић, Црква, календар за 1939, 50; Ђ. Сп. Радојичић, *Почетак косовске легенде*, Летопис Матице српске, 390/1 (1962), 85. Вид. исцрпније, Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*. Гласник Скопског научног друштва, XXI (1940), 47.

[11] М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник Скопског научног друштва, III (1928), 127.

[12] *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, 387. И Феликс [illegible]чић, између 1481. и 1512, помиње Приштину као најбогатије село на Косову, „koje su radi najveće plodnosti njegda gospodari Mizije osobito voljeli" (P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vieka*, Rad, XLIX (1879), 127).

и Урошеве повеље.[13] Већ у то време Приштина је постала важан трговачки центар, па се у њој образовала јака дубровачка колонија.[14] И најстарији податак о једној цркви у Приштини односи се на католичку цркву Св. Марије, која се довршавала око 1387. године.[15] Верујемо, међутим, да је у близини двора српских краљева и царева, а потом Бранковића, морала да постоји и православна црква. У једној од њих, видели смо, сахрањен је био кнез Лазар после Косовске битке 1389. године. Да је број цркава и манастира био већи сведоче до сада објављени турски пописи из XV и XVI века[16]; они помињу Богородичин манастир („Пречиста") или Буковац 1477, 1544. и 1569/70. године[17], манастир Св. Николе 1544. и 1569. године[18] и манастир Св. Ђорђа 1544. и 1569/70, када је срушен и на његовом месту сагрђен каравансарај.[19] Број цркава је вероватно био већи, јер је у попису из 1569/70. поменуто осам попова у Приштини.

Где су се ови манастири и цркве налазили — данас је немогуће одговорити, мада су у дефтерима, бар манастири, тачно ситуирани у Појасарској махали. Поред ове, 1477. године су постојале још и ове махале: Митрополит, Кочановићи, Поточиште, Штитар, Врљичко, Косирић (Керић), Лукар и Латинар.[20] Сто година касније, 1569/70, у граду и даље постоје ове махале, настањене хришћанима, али и 11 нових са турским (муслиманским) становништвом.[21] Пропадање цркава започело је у XVI веку, судећи по манастиру Св. Ђорђа, а наставило се још више у XVII веку; по извештајима Стефана Гаспарија и фра Бернардина из 1671. католичка црква Св. Марије код Приштине била је са кровом склоним паду, без пале, није имала ни основне књиге и сасуде за богослужење, а црква је често била празна, због страха од Турака, па се више служило по кућама.[22] Вероватно је да стање није било ништа боље ни у православним црквама.

Наду у боље дане побудио је продор аустријске војске тридесетак година касније, када је освојена Приштина (1689), али изненадни противудар Турака 1690. означио је страховиту осветu над српским народом. Како је записао

[13] F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Vienae 1858, 113, 563.

[14] На основу грађе из Дубровачког архива Д. Ковачевић-Којић је написала изворну историју града Приштине до краја XV века, посебно о њеном привредном развоју, *Приштина у средњем вијеку*, Историјски часопис, XXII (1975), 45—74. Уп. такође: К. Јиречек, *Историја Срба, I*, Београд 1922, s. v. Приштина; К. Костић, *Наши нови градови на Југу*, Београд 1922, 49—54; А. Урошевић, *Приштина (антропогеографска истраживања)*, Зборник радова Етнографског института САН, 2 (1951), 1—33; T. Vukanović, *Srbi na Kosovu, I*, Vranje 1986, 25—27.

[15] Д. Ковачевић-Којић, *нав. дело*, 46. О овој цркви постоји доста података од XIV до XVII века — била је пола миље удаљена од града и имала је велико гробље ограђено зидом, в. E. Fermendžin, *Isprave god. 1579—1671 tičuće se Crne Gore i stare Srbije*, Starine JAZU, XXV (1892), 196, 198; Д. Ковачевић-Којић, *нав. дело*, 46, 64—65, 71.

[16] Углавном на основу података из турских дефтера набројала је цркве у Приштини Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 170, а по њој и М. Ивановић, у: *Задужбине Косова*, Призрен — Београд 1987, 513.

[17] A. Handžić, *Nekoliko vijesti o Arbanasima na Kosovu i Metohiji sredinom XV vijeka*, у: *Simpozijum o Skenderbegu*, Priština 1969, 209; О. Зиројевић, *нав. дело*, 170; Д. Ковачевић-Којић, *нав. дело*, 73; S. Rizaj, *Prishtina nga shek. XIV deri ne fund të shek. XVI*, Glasnik Muzeja Kosova, XIII—XIV (1984), 223.

[18] О. Зиројевић, *нав. дело*, 170; S. Rizaj, *нав. дело*, 223.

[19] О. Зиројевић, на истом месту; S. Rizaj, *нав. дело*.

[20] A. Handžić, *нав. дело*, 209.

[21] S. Rizaj, *нав. дело*, 208—228. Аутор даје сасвим произвољне оцене у погледу народносне структуре становништва, па је његов чланак, осим преписа дефтера, неупотребљив.

[22] E. Fermendžin, *нав. дело*, 196, 198.

летописац те године, „нападоше Турци изненада на Приштину и Качаник, и тада Турци, не тражећи ни права ни крива, све сабљи предадоше, а многе Немце пустише на веру, док хришћани многи погибоше, и похараше све и многи хришћански народ заробише“; тада патријарх Арсеније Чарнојевић бежи на север и са њим „многобројан српски народ“.[23] Преостало српско становништво страдало је вероватно и 1706, када је у Приштини харала куга или се иселило при повлачењу Аустријанаца 1737. после њиховог другог похода на Турску.

У овим временима, око 1700, прекинут је континуитет српског живља у Приштини, што потврђује и запажање да данашњи стариначки родови у граду „нису старинци из средњега века, већ давнашњи досељеници, чија се старина заборавила“.[24] У прилог цезуре српског присуства у граду око почетка XVIII века иде то што се називи српских махала, одржавани до последњег објављеног турског пописа (1569/70), касније сасвим губе, а у XIX веку појављују се уместо њих нови (Панађуриште, Варош, Локач и др.), док се турске махале, поменуте 1569/70. одржавају до XX века (Мехмед-бег махала, Алаедин, Хасан-бег, Јунуз-ефенди и др.).[25] У периоду када у граду није било Срба или је њихов број био сасвим мали, запустеле су или порушене градске и манастирске цркве, па је Антоан Вас, несуђени француски вице-конзул у Приштини, у опису града забележио да „нема никаквих споменика који би посведочавали да је варош стара“.[26]

Тек у последњим деценијама XIX века долазе у Приштину историчари и дипломате из Србије који са посебном пажњом траже остатке српских цркава и других старина, па претпостављају да је нека турска грађевина двор краља Милутина, да су поједине џамије заправо раније цркве, а да се на хамамима и текијама налазе камене плоче са српским натписима.[27] Њихови често некритички судови не могу бити ничим потврђени, али се у њиховим белешкама налазе и занимљиве појединости, које би требало озбиљно размотрити и археолошки испитати.

Сви они помињу и описују садашњу цркву Св. Николе, која је подигнута око 1830. на темељима старије грађевине. М. Веселиновић је забележио речи очевидаца да су на њеном месту „биле само зидине до земље, а где је био олтар ту су зидови били мало већи“.[28] Како се у Приштини 1569/70. помиње манастир Светог Николе, примамљива претпоставка била би да се он налазио на месту садашње приштевске цркве, а махала око ње, Варош, била би некадашња Појасарска. у којој су се налазили још Богородичин и манастир Св. Ђорђа. Та се

[23] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 312.

[24] А. Урошевић, *Приштина*, 21.

[25] Уп. S. Rizaj, *нав. дело*, 208—228 и Б. Ђ. Нушић, *Косово — опис земље и народа*, I, Нови Сад 1902, 8.

[26] С. Новаковић, *Француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806—1813*, Споменик СКА, XXXI, друга разред 29 (1898), 149.

[27] Уп. посебно М. С. Милојевић, *Путопис дела праве Старе Србије*, I, Београд 1872, 134—144; М. В. Веселиновић, *Поглед кроз Косово*, Београд 1895, 8—14; Б. Ђ. Нушић, *Косово — опис земље и народа*, 7—18; Т. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871—1898*, Београд 1910, 82—84; Т. Радивојевић, *Србија у слици и речи*, I, Београд 1913, 311 (цртеж „двора краља Милутина“).

[28] М. В. Всселиновић, *Поглед кроз Косово*, 10—11.

претпоставка, међутим, може прихватити само уз велику резерву, јер нема другог доказа да је црква, и поред наведеног прекида српског присуства у граду, сачувала своју посвету.

Поменути аутори одреда обраћају пажњу на Пиринас џамију (у истоименој махали), за коју се у народу веровало да је преобраћена митрополијска црква у којој је био сахрањен кнез Лазар.[29] Мутно сећање на гроб кнеза Лазара у Приштини везано је за ову џамију, а зашто — објашњава, можда, Бранислав Нушић: „У дворишту те џамије, у једној малој кућици (теће) лежи неки светац (Муса-Деде, прим. Б. Т.). Турци ни мало не крате ни Србима да овом свецу долазе на гроб. Као и сви свеци по тећама што видају, тако се и овде ради видања на гроб долази. У дворишту лежи и један велики четвртаст камен ... Срби шапћући причају да је то Лазарев камен: да је Лазар на њ положио главу кад му је одрубљена“.[30] Није, наравно, искључено да се испод џамије налазе темељи православне цркве, што би требало проверити археолошким ископавањима.

Мени се чини да цркву у којој је кнез Лазар први пут сахрањен треба тражити на другом месту. Вероватно је то била главна градска црква, коју, видели смо, не само каснији извори, већ и један савремени (Житије кнеза Лазара) називају митрополијском. Иако се не зна да је било када Приштина била седиште митрополита, овај податак не треба олако одбацити. Познато је да је оближња Грачаница, епископско, а од краја XIV века митрополитско седиште, страдала и била обнављана у годинама непосредно пре Косовске битке[31] и сасвим је могуће да се тада архиепископ Симеон склонио и боравио у Приштини, као што су се касније грачанички митрополити склањали у Ново Брдо[32] или боравили око двора Бранковића, који се налазио у Приштини и Вучитрну. Тако, 22. априла 1426. налазимо у Вучитрну међу сведоцима и грачаничког митрополита у једном споразуму између Србије и Венеције, који су потписали Ђурђе Бранковић и Франческо Квирин.[33] Да ли су се цркве у овим градовима у којима је служио грачанички митрополит, у чију је духовну јурисдикцију спадао највећи део поседа Бранковића, називале митрополијским? Чини ми се, бар за Приштину, да би одговор могао бити потврдан. Четири турска пописа, из 1477, 1482, 1487. и 1569/70, редовно наводе у граду Митрополијску или Митрополит махалу[34] и то на првом месту међу хришћанским квартовима,

[29] М. В. Веселиновић, *нав. дело*, 9. 12; Б. Ђ. Нушић, *нав. дело*, 11—12; Т. П. Станковић *нав. дело*, 84. — Л. Павловић (*Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 124, нап. 72) забележио је, међутим, да се овде народ окупља на Лазареву суботу, а не 28. јуна.

[30] Б. Ђ. Нушић, *нав. дело*, 11—12.

[31] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902, 52—53.

[32] М. Јанковић, *Митрополија епископија и Грачаничка митрополија*, Историјски часопис, XXIX—XXX (1982—1983), 30—35; о појави преласка високих црквених достојанственика у градове у XV веку, исто, 36. — Митрополијски двор налазио се у Приштини и у XIX веку (Г. Мјур-Макензи — А. П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, 175; Б. Ђ. Нушић, *Косово — опис земље и народа*, I, 13); ту је одседао владика из Цариграда, односно рашко-призренски митрополит.

[33] Ј. Шафарик, *Српски историјски споменици млетачког архива*, Гласник Друштва српске словесности, 13 (1861), 242.

[34] Уп. Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, 72 (дефтер из 1482/83. још није објављен, в. ту нап. 140); S. Rizaj, *нав. дело*, 218.

што сугерише да се она налазила у центру града. У Штитарској махали Митрополија је имала и своју баштину, како се види из дефтера из 1569/70. године.[35]

Старом језгру припада сигурно крај око најстаријих џамија, Таш и Царске џамије; ту се у XIX веку и скоро до наших дана, налазила чаршија, па би овде и требало тражити главну градску цркву, ону посвећену Вазнесењу Христовом. Још је око 1900. Нушић писао да се у зидовима многих кућа у чаршији налази камен из старијих грађевина, чак и са натписима.[36] У чаршији је тада било и неколико дућана које је црквена општина издавала у закуп. „Од вајкада су — каже Нушић — ови дућани припадали српској цркви и то извесно не данашњој но некој већој која је постојала тамо где је данас чаршија. Старији путници још су затицали траг те цркве, а и старији људи памте њене трагове".[37] Неколико драгоцених података о њој оставио нам је Милош С. Милојевић.[38] По њему, у овој цркви у рушевинама били су до 1862. видљиви остаци зидног сликарства и натписи. Црква је била претворена у џамију, на тај начин што је уз њу сазидано дрвено минаре, а те године пожар је, у два маха, још више оштетио последње остатке митрополијске цркве. Она се налазила недалеко од старог трга, а сада чаршије. И Милојевић помиње дућане који су били на митрополијском земљишту. што, изгледа, треба повезати са митрополијском баштином, која се спомиње у дефтеру Вучитрнског санџака из 1569/70. године.[39] Из неког од тих дућана донет је један камен, вероватно са митрополијске цркве, у порту цркве Св. Николе. који је видео Бранислав Нушић. Камен је био украшен рељефима, са биљним или геометријским мотивима, па је Нушић закључио: „Судећи по томе камену, та је црква била украшена лепим орнаментикама".[40] Ми бисмо додали, опрезно, да је можда била са украсом у духу моравске школе, а сазидана у време када је Приштина била престоница Вука Бранковића.

У ту цркву, посвећену Вазнесењу Христовом, како нас обавештава Данило III, било је положено тело кнеза Лазара одмах после Косовске битке, вероватно 29. јуна 1389. Ако се искључи много позније, конфузно и непрецизно причање Константина Михаиловића из Островице о томе како су они који су били уз султана Бајазита измолили тело кнеза Лазара и сахранили у Раваници[41], три савремена извора, настала у годинама 1392—1398 (вероватно убрзо после преноса кнежевог тела у Раваницу), у свему се допуњују и обликују слику Лазареве прве сахране. По Слову о кнезу Лазару непознатог састављача, грчијереји из оближњих градова изашавши са целокупним својим свештенством,

[35] S. Rizaj, *нав. дело*, 227.
[36] Б. Ђ. Нушић, *нав. дело*, 16.
[37] *Исто*, 15.
[38] М. С. Милојевић, *Путопис дела праве Старе Србије*, 137—138. Мада је Милојевић био склон неповезаном и некритичком излагању, ове податке о митрополијској цркви треба прихватити јер се подударају са оним што тридесет година касније говори много опрезнији Б. Нушић.
[39] S. Rizaj, *нав. дело*, 227.
[40] Б. Ђ. Нушић, *нав. дело*, 13. Овом камену, последњем остатку Митрополије, изгубио се сваки траг.
Старa српска књижевност, II (приредио Д. Павловић), Нови Сад — Београд 1966, 290. Тешко прихватљиво тумачење овог места код Г. А. Шкриванића, *Како је дошло до тога да је кнез Лазар сахрањен у Приштини*, Историски записи, XI/1—2 (1955), 332—336.

са многом чашћу погребоше у цркви тело блаженог и новог Лазара.[42] Данило III у свом Слову о кнезу Лазару прецизира да је тај оближњи град Приштина и да је црква била посвећена Вазнесењу Христовом.[43] Најзад, непознати писац Житија кнеза Лазара додаје да је црква била митрополијска.[44] На основу оскудне грађе из турских дефтера XV и XVI века и на основу скромних остатака цркве описаних у XIX и почетком XX века, о Вазнесенској цркви у Приштини може се још понешто рећи: налазила се у средишњем делу града, названом по њој Митрополит или Митрополија, била је украшена каменим орнаменталним рељефима, а унутра фрескама. Пошто је запустела (вероватно после 1690), претворена је у џамију простим додатком дрвеног минарета, а сасвим је порушена после два пожара 1862. године.

[42] А. Вукомановић, *О кнезу Лазару*, 112.
[43] В. Ћоровић, *Силуан и Данило III, српски писци XIV—XV века*, 94.
[44] С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, 163.

ДАНИЦА ПОПОВИЋ

РАВАНИЧКИ ГРОБ КНЕЗА ЛАЗАРА

Обнова немањићких традиција једна је од основних тежњи државничке делатности кнеза Лазара, подређена његовој борби да после пропасти Царства уједини под својом влашћу још слободне српске земље у сливу трију Морава, а новој држави обезбеди интегритет и суверености. Низ чињеница и околности потврђују оваква кнежева настојања: женидба са Милицом, пореклом од Вукановe гране Немањића, затим наглашавање помоћу титуле свог самодржавног владарског статуса и његове божанске легитимности, као и блиска веза са Црквом која је, ослоњена на снажну светосавску традицију, одиграла одлучујућу улогу у борби за поновно политичко и духовно јединство српског народа.[1]

Кнез Лазар имао је пред очима старе, славне узоре и онда када је одлучио да за живота подигне задужбину — манастир Раваницу са црквом посвећеном Вазнесењу Господњем. Немањићке задужбине, од Студенице до Душанових Светих Арханђела биле су, према устаљеној пракси, замишљене као гробне цркве ктитора и чланова њихове уже породице. Чини се да је сличну намену требало да има и Раваница, мада извори који описују њено подизање не говоре изричито о унапред предвиђеној гробној намени. У сваком случају, укупна програмска замисао и функција Раванице откривају кнеза Лазара као свесног баштиника идеје немањићког задужбинарства.[2] Тако пуну пажњу заслужује аренга оснивачке повеље манастиру у којој кнез образлаже свој ктиторски чин. Он вели да цркву подиже по угледу на благочастиве цареве који су били пре њега и на чији га је престо Бог уздигао (тє(м)же и а(з) въ х(є)та ѣа вѣговѣрьнїи кнезъ лазарь р(є)вно(у)в и(ж) пре(ж)де мене вивш(м) вѣгоча(є)тнви(м) цѣем'. на их' же престш(л) вѣ мє ва(з)несшѳ); намера му је да Богу за многе учињене дарове узврати малим поклоном (и славою ѿ многїи є(гш) даровани в(ж) на м'не. мала то(м(ѳ)) въсхотє прине(є)ти влико по силє).[3] Овај исказ, по свом смислу

[1] За ово раздобље, уп. *Историја српског народа*, II, Београд 1982, стр. 7—20 (Д. Богдановић), стр. 21—35 (Р. Михаљчић). О личности и државничкој делатности кнеза Лазара, уп. радове у зборнику О кнезу Лазару, Београд 1975, а посебно: В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова* стр. (13—41); Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара* (стр. 45—62); Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства* (1371), стр. 139—150.

[2] Краћи оглед о идеји и функцији српских средњовековних задужбина сачинио је Р. Веселиновић, *Зашто су подизане задужбине*, Гласник Српске православне цркве, год. XLIV, бр. 7, Београд 1963, стр. 278—283 (без научног апарата).

[3] С. Мандић, *Болоњски препис Раваничке повеље*, Манастир Раваница 1381—1981, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, стр. 257 (прилог); о овом документу уп. у истом зборнику С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, стр. 69—82 (са свом старијом литературом).

као и формулацији, у потпуној је сагласности са текстовима повеља као и житија немањићких владара, у којима се износе разлози заснивања једне задужбине. Оне треба да буду репрезентативне гробнице за чување владаревих земних остатака и место где ће им се држати прописан помен, односно читати молитва за спас душе.[4] Основе задужбинарства биле су, према томе, дубоко сотериолошке и есхатолошке по свом смислу: одужујући се за Богом даровану благодат, владар подиже храм као залогу свог будућег избављења. Истовремено, његов ктиторски подухват — као један од врхунских израза делотворне вере — имао је и шири смисао, будући да је свака владарска задужбина постојала као опште добро, духовно и саборно средиште, подређено интересима и спасењу целокупне заједнице.[5] У том светлу треба тумачити почетак Лазареве Раваничке хрисовуље, где се каже да је храм подигнут светотројичним дејством, као Скинија у којој ће се богоугодно приносити молитве (повеле сатворити Скинїю въ нєи (ж) мл҃ви и мл҃єнїа. ка вл҃гоѕгож(д)єнїю приносити); јер оваплоћени Бог утврдио је цркву којој врата ада неће одолети, а онима који се о њој старају обећао је царство небеско (и врата адова не ѯдолеют ѥи. та(ж) и цр҃ствіе нв(с)ное овєщл о цр҃кви тлщанїѣ полагающи(м) ре(к). славещев ме про(с)лавлю).[6] Свој манастир, који је устројио као киновитску заједницу светогорског типа, кнез Лазар, дакле, није подигао само ради сопственог помена већ га је наменио, како то истичу и савремени извори — и всѣмь хотещимь спасти ся.[7] Овакво схватање и њему примерена пракса, према којима је владар позван да се стара о колективном избављењу свога народа, указује на пуни сотериолошки смисао његовог ктиторског чина: он представља суштински вид последовања Христовим заповестима и у крајњем исходишту активно и обавезујуће учешће у самој мистерији спасења. Ова, најопштија сотериолошка функција Лазареве задужбине представљала је основу из које је проистекла и једна веома важна, Раваници нарочито намењена улога. У моравским областима Србије, удаљеним од средишта некадашње државе, она је требало да буде носилац истините православне духовности или, према схватањима времена, оне спасоносне вере и њених виших облика, какви су у Србији већ били остварени у светосавској мисли — те да на тај начин врши особену, „просветитељску" мисију, по угледу на знамените немањићке задуж-

[4] С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији*, Глас Српске Краљевске Академије, CLXVIII, Београд 1935, стр. 81—132 (о помену ктитора, на стр. 120—122).

[5] За ово питање, уп. H. Wischermann, *Grabmal, Grabdenkmal und Memoria im Mittelalter*, Freiburg i. Br. 1980, стр. 1—33.

[6] *Болоњски препис Раваничке повеље*, стр. 257. Богословско-еклисиолошко тумачење аренге ове Хрисовуље изложио је Д. Богдановић, *Смисао Раванице*, манастир Раваница 1381—1981, стр. 10—13. Схватање о храму као Скинији тумачио је, на основу српских средњовековних текстова, В. Ј. Ђурић, *Манастир Студеница — Скинија српског народа*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, стр. 15—19.

[7] Житије кнеза Лазара из последње деценије XIV века, изд. С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, Гласник Српског ученог друштва, XXI, Београд 1867, стр. 161. Ову улогу Раванице подвлачи и патријарх Данило III у Слову о кнезу Лазару, изд. В. Ћоровић, *Силуан и Данило III, српски писци XIV—XV века*. Глас СКА, CXXXVI, 1929, стр. 87—88. Ове, као и друге старије списе о кнезу Лазару критички је обрадио и коментарисао Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968 (Наслови свих списа обрађених у овом раду, преузети су из студије Ђ. Трифуновића).

бине.[8] Стварајући програмску замисао о функцији свога храма и настојећи при томе да успостави континуитет са немањићким раздобљем српске историје, кнез Лазар се очигледно определио за онај систем вредности и идеала што су их успоставили а затим и оличавали Симеон Немања и свети Сава. У том смислу, два велика Немањића били су за кнеза не само „топли молитвеници" и „тврди јемци" у бољу — како их означава писац Пролошког житија Лазаревог[9] — већ и темељни духовни узори.

Храм у Раваници започет је после 1375. г. када је на сабору у Пећи можда и донета одлука о његовом подизању, а завршен је, укључујући спољну припрату и живописани украс, у другој половини девете деценије.[10] Савремени писци, међу њима и очевици догађаја, веома живо и са много појединости описали су грађење и украшавање цркве, као и утемељење манастирског комплекса, утврђеног јаким бедемима и кулама; посведочили су такође да је кнез своју задужбину богато обдарио имањима и свим другим потребама.[11] Раваница је, доиста, била круна ктиторске делатности Лазареве, а истовремено по својој градитељској замисли појавила се као новаторско дело, родоначелник последњег, моравског стила српске уметности. Немањићки узори имали су свога удела приликом уобличавања Раванице. По свом архитектонском решењу она представља особени спој облика светогорских триконхоса и владарских задужбина XIV века, пре свега оних што су заступљени у призренским Светим Арханђелима. Раскошна мермерна оплата, та традиционална и најизразитија одлика немањићких гробница, изостала је на фасадама Раванице које су грађене од камена и опеке, а устројене према новом, доследно спроведеном декоративном поретку. Са друге стране, несумњиво је и свакако нимало случајно, угледање на маузолеј цара Душана. О томе сведочи петокуполно решење храма, облик основе у виду крста уписаног у правоугаоник, као и појединости попут хоризонталног рашчлањавања фасада и декоративне розете на западном прочељу.[12]

Данас није једноставно утврдити у којој су мери традиционална начела српске владарске сахране одредила општу замисао и облик Лазаревог раваничког гроба. Ово питање биће нешто даље посебно разматрано. Нема сумње међутим, да су сам поступак преноса кнежевог тела и његова сахрана — у функцији стварања култа око раваничког гроба — били суштински ослоњени на наслеђену немањићку праксу, која је са своје стране имала корене у источнохришћанским обичајима. Проучавања византијске хагиографске књижевности

[8] О мисији Раванице, Д. Богдановић, *Смисао Раванице*, стр. 9—17; о значењу „просветитељске" делатности Д. Богдановић, *Суштина просвећености у култури средњовековне Србије*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 10, 1, Београд 1981, стр. 193—198.

[9] Пролошко житије кнеза Лазара, изд. Ђ. Сп. Радојичић, *Antologija stare srpske književnosti (XI—XVIII veka)*, Beograd 1960, стр. 120.

[10] Г. Бабић—Ђорђевић — В. Ј. Ђурић у: *Историја српског народа*, II, стр. 168.

[11] Нарочито подробни описи зидања Раванице сачувани су у Слову о кнезу Лазару (изд. В. Ћоровић, стр. 87) и Житију кнеза Лазара (изд. С. Новаковић, стр. 160—161). За повеље кнеза Лазара, којима дарује имања братству Раванице, уп. С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, стр. 81—82.

[12] Основни монографски рад о архитектури Раванице: Б. Вуловић, *Раваница, њено место и улоіа у сакралној архитектури Поморавља*, Саопштења VII, Београд 1966, стр. 43—66; уп. и Б. Вуловић, *Архитектура Раванице*, Манастир Раваница 1381—1981, стр. 19—32; уп. такође, Г. Бабић—Ђорђевић — В. Ј. Ђурић у: *Историја српског народа*, II стр. 168—173 (са старијом литературом).

показала су да је за потребе култа створена целовита слика смрти једне свете личности, која је обухватала неколико етапа: најпре сам чин престављања, праћен чудесним знамењима као знаком Божијег присуства, а затим свечан пренос до гроба и сахрану. Док се у рановизантијским текстовима излагање завршава описом свечевог полагања у гроб, у хагиографији IX—X в. најважнији догађаји тек треба да уследе: то су „проналажење" целих моштију, њихово подизање и пренос у нови гроб (elevatio и translatio). Тиме је практично бивао потврђен акт канонизације, а светитељу су састављани служба и житије.[13] Сви ови елементи били су заступљени у описима смрти српских владара светитеља, а први пут употребљени за потребе култа светог Симеона.[14] Животописци Немањића — посебно Симеона Немање[15], светог Саве[16] или краља Милутина[17] — тако увек наглашавају њихову сахрану у сопственој, унапред одређеној гробној цркви, у коју су преношени и из далеких страна, као што са посебном пажњом описују објављивање моштију, транслацију и полагање у нови гроб. Освећена тела немањићких владара, цела и добромирисна, почивала су коначно у скупоценим кивотима, а њихове задужбине постајале су сакрална и саборна средишта прворазредног значаја у којима је, кроз светитељско прослављање, посебно негован и династички култ.

Погибија кнеза Лазара на Косову пољу унеколико је изменила традиционалну слику смрти српских владара, будући да је међу њима Лазар био први и једини који је живот изгубио на бојном пољу. Кнежеву одлуку да пострада за одбрану свог отачаства савременици су одреда протумачили као свесно опредељење за највиша начела људског деловања — она што подразумевају вољну жртву и отварају пут у царство небеско — а ова чињеница пресудно је утицала на уобличавање будућег култа Лазара мученика. Са друге стране, сам поступак везан за elevatio и translatio моштију у свим битним појединостима следи старије обрасце. О погибији кнеза Лазара, његовом првом гробу, затим о подизању и преносу моштију и сахрани у Раваници — податке доноси неколико списа са краја XIV и прве деценије XV века. Међу њима ова збивања најживље и са највише појединости излаже патријарх Данило III (Бањски) који је био не само њихов очевидац, већ и активни учесник.[18]

[13] D. Abrahamse, *Rituals of Death in the Middle byzantine Period*, The Greek Orthodox Theological Review, vol. 20, No. 2 Brookline, Massachusetts 1984, стр. 125—139 (где су наведени извори и обимна библиографија).

[14] О ритуалу elevatio и translatio моштију у функцији заснивања култа српских владара-светитеља, уп. S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964, стр. 30—34. О култовима српских светитеља најпотпуније Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965 (о култу владара, на стр. 255—260).

[15] Објављивање моштију светог Симеона, пренос тела и сахрану у Студеници, као и чуда на гробу, описали су сви његови животописци: Свети Сава, *Житије светоіа Симеона Немање*, Сабрани списи (приредио Д. Богдановић), Београд 1986, стр. 116—117; Стефан Првовенчани, *Живот светоіа Симеона, Сйиси Светоіа Саве и Сйевана Првовенчаноіа* (прев. Л. Мирковић), Београд 1939, стр. 202—204; Доментијан, *Животи светоіа Саве и светоіа Симеона* (прев. Л. Мирковић), Београд 1938, стр. 282—304; Теодосије, *Житије светоі Саве* (прев. Л. Мирковић, ред. Д. Богдановић), Београд 1984, стр. 80—89.

[16] Доментијан, стр. 207—216; Теодосије, стр. 191—200.

[17] Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (прев. Л. Мирковић), Београ[illegible]35, стр. 117—121.

[18] су: Слово о кнезу Лазару Данила III (изд. В. Ћоровић, 94); Слово о кнезу Лазару анонимног писца, савременика догађаја (изд. А. Вукомановић, *О кнезу Лазару*, Гласник

Данило Бањски казује да је после Лазаревог посечења на Косову пољу његово тело пренето у оближњи град Приштину и ту сахрањено, у цркви посвећеној Вазнесењу. Пошто је прошло годину дана, Лазареви синови Стефан и Вук обратили су се мајци, кнегињи Милици, тврдећи да није прикладно, пред Богом а ни људима, што кнежево тело почива ван његове задужбине. Посебну пажњу заврећује исказ — што га преноси Данило III — да је Лазарева задужбина представљала његово унапред припремљено покојиште у којем је, према изричитом завештању, требало да се сахрани (не лѣпо ес(ть) ни строино, и ѡ в(ог)а и ѡ чл(овѣ)кь зазорно. еже г(о)с(подѣ)ви и о(ть)цѧ нашемѹ, кромѣ ѕготованнаго емѹ покоища, иже сам ѡ основаніа вьздвиже прѣч(ь)стивѣю ѡвитѣль. и тврьдостиѣ завѣщавь. еже ч(ь)стныих(ь) емѹ моще(и) вь нем положити). „Удививши" се речима својих синова, Милица је послала вьсеѡс(вѣ)щенни лик и в(о)гоносным сьборь... митрополити же и еписк(о)пи и ч(ь)стные игѹмени; у њиховом присуству, по обављеној прописној служби, отворен је гроб и извршено подизање моштију које су пронађене целе а затим, према устаљеном обичају, положене у кивот (по сих же ц(а)р(ь)скым вагрь. и вкса ижде на подетіе ѡ земльныих(ь) ыдьрь, ч(ь)стномѹ тѣлесн под(о)вна ѕготовавь. и с(вѣ)тѣи сдѧжекѣ ськрьшити се о памети его. цѣла вьсего и нераздрѹшена вь ракѣ полож'ше). Затим је уследио свечани пренос тела, праћен одговарајућим свештеним радњама — појањем песама и читањем псалама. Описујући кретање погребне поворке, патријарх Данило доноси и нека занимљива, сасвим одређена обавештења. Од њега тако сазнајемо да је моштима изашао у сретање Лазарев зет Вук Бранковић са женом Маријом, који великь плачь и рыданіе сътвор'ше.

Данило III сведочи такође да су кнежеве мошти са пратњом пренешиле у цркви Ваведења Богородичиног крај Брвеника, која је идентификована са Новом Павлицом, задужбином браће Стефана и Лазара Мусића, ту сахрањених након погибије у Косовској бици. Дочек Лазаревог тела у његовом манастиру био је очигледно веома свечан. Са свећама и кандилима, уз појање надгробних песама, у сусрет су му изашли свештеници и читаво братство Раванице, те преузели кивот са моштима (са свѣтилники свѣщами, и кл(а)говѣхинымн кадилн. исходѣтъ и над(ь)гровные пѣсни къспѣвающе. и ыкоже нѣкое в(о)годарованное имь скровище. неизреч(е)нною радостію пріемлютъ). Свечаност је досегла врхунац у чину сахране. Описујући је, патријарх Данило није се упуштао у појединости, које би данас представљале драгоцено сведочанство о тачном положају и изгледу Лазаревог раваничког гроба. Изостављајући ове, за њега очигледно мање важне податке, он се ограничава на тврђењу да је у раваничком храму, на светлом и часном месту, начињена рака у коју су положене Лазареве мошти. Полагање у гроб било је праћено свечаним богослужењем, појањем надгробних песама и псалама: и вь прѣч(ь)стиѣмь цр(ь)кви вьзнесенїа г(о)с(под)ня, вь свѣтлѣем(ь) и ч(ь)стиѣмь мѣстѣ, ч(ь)стиѣ ракѹ ѕготова-

Друштва српске словесности, XI, Београд 1859, стр. 110—113); Житије и начелство кнеза Лазара из 1402—1403. г. (изд. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927, стр. 97—98); Житије кнеза Лазара (изд. С. Новаковић, 162—164). За коментаре ових текстова Ђ. Трифуновић, *Сйиси о кнезу Лазару* (о учешћу патријарха Данила III у преносу Лазаревих моштију на стр. 54—57).

ют(ь). и съ великою чьстїю. славно и ч(ь)стно положише. ѱал'ми же и пѣснѣми по(и)сно славѣще (в(ог)а.[19]

Покушај сагледавања првобитне замисли Лазаревог раваничког гроба данас је умногоме отежан не само због недостатка писаних извора, већ и изостанка ма каквих материјалних података. Будући да досадашња истраживања нису потврдила постојање унапред припремљене гробнице, остаје непозната и основна чињеница, а то је положај гроба у простору храма. Отуда произилази и друга тешкоћа, која се састоји у одређивању карактера првог владарског гроба из раздобља моравске Србије и његовог односа према старијој фунерарној традицији. Њену основну одлику, како то показују сви немањићки маузолеји, чинило је веома доследно спроведено решење, које је обухватало зидану гробницу постављену на јужној страни западног травеја и обележену надгробним спомеником обликованим као саркофаг. Сликана декорација над гробом састојала се од ктиторско-надгробног портрета, а по правилу и од других представа есхатолошког, односно сотериолошког значења.[20] У случају Раванице решавању проблема ктиторског гроба не доприноси много ни програм живописа, рађеног у неколико етапа од стране више мајстора а који, како се чини, не садржи посебне нагласке фунерарног смисла. У западном делу храма, уобичајеном месту за сахрану, настављају се у горњим зонама циклуси из Живота и Чуда Христових, док су у доњој постављене стојеће фигуре угледних отаца и пустињака.[21] Ктиторска композиција, најважнија за ова разматрања, налази се на западном зиду северно од улаза — што је неуобичајено у односу на немањићке маузолеје, и приказује кнеза Лазара и кнегињу Милицу како држе модел храма, са синовима Стефаном и Вуком који стоје између њих.[22]

Приликом досадашњих покушаја лоцирања гроба кнеза Лазара као поуздана полазна тачка узимао се управо положај ктиторске композиције. Б. Вуловић, који се као истраживач Раванице најнепосредније бавио овим питањем, изнео је чврсто уверење да је тело кнеза Лазара, након преноса у задужбину, положено у камени саркофаг испод ктиторског портрета.[23] Овакво схватање, изречено у време пре но што се започело са истраживањем српских владарских гробница, а у науци усвојено без даљих преиспитивања, не може се, међутим, прихватити из више разлога. Оно је, најпре, засновано на погрешним преми-

[19] Слово о кнезу Лазару, изд. В. Ћоровић, стр. 94—97, 102; за коментар текста и описаних историјских догађаја *Списи о кнезу Лазару*, стр. 51—64 (где је изнета и сва старија литература о овом питању).

[20] Основна начела владарске сахране код Срба у средњем веку, кратко али садржајно разматра S. Ćurčić, *Medieval Royal Tombs in the Balkans: An Aspect of the „East or West" Question*, The Greek Orthodox Review, vol. 29, No. 2 1984, стр. 175—194. За однос подземне гробнице и надгробног споменика, уп. Д. Поповић, *Гроб светог Симеона у Студеници*, Осам векова Студенице, Београд 1986, стр. 160.

[21] О сликарству Раванице В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, стр. 92—95 (са свом старијом литературом); литургијску основу раваничког живописа такође је најбоље тумачио В. Ј. Ђурић, *Раванички живопис и литургија*, Манастир Раваница 1381—1981, стр. 45—68 (ту је изнета и претпоставка да би попрсје арханђела Михајла из северозападне куполице могло бити решење у функцији гроба кнеза Лазара — због значајне улоге коју он има на Страшном суду, вид. стр. 50). Цртеже раваничког живописа урадио је Б. Живковић, *Ра[illegible], распоред живописа*, Манастир Раваница 1381—1981 (прилог)

[22] Нова, тачнија сазнања о првобитном изгледу ктиторског портрета, заснована на па[illegible]м проучавању остатака композиције, доноси Д. Тодоровић, *Портрет кнеза Лазара у Раваници*, Манастир Раваница 1381—1981, стр. 39—43.

[23] Б. Вуловић, *Раваница*, стр. 22 (ту је такође узета у обзир околност да је на овом месту, у неко новије време, подигнута рустична гробница озидана од опеке и блата).

КНЕЗ ЛАЗАР,
са ктиторске слике у Раваници, из 1385. године.

КНЕЖЕВИЋИ СТЕФАН И ВУК,
са ктиторске слике у Раваници, из 1385. године.

сама, будући да не подвлачи важну разлику између унапред припремљене гробнице и другог гроба, односно кивота са моштима, као што, такође, не узима у обзир околност да тела преминулих српских владара нису полагана у саркофаг већ у подземну гробницу. Напротив, све сада познате чињенице указују да испод Лазаревог портрета у Раваници не само што никада није постојала гробница, већ да се на том месту није налазио ни кивот са његовим моштима.

Тако приликом истраживачких радова, на претпостављеном месту Лазареве сахране нису пронађени ни најмањи трагови гробнице. Штавише, на основу археолошке ситуације, дошло се до закључка да на овом простору она никада није ни била начињена.[24] Овакав резултат могао је бити сасвим очекиван већ и стога, што би постављање гробнице уз западни зид подразумевало њену оријентацију у правцу север-југ, дакле потпуно нерегуларно и непримерено источнохришћанској фунерарној пракси. Према томе, уколико је кнез Лазар, заснивајући своју задужбину, унапред припремио себи гробницу, ову би требало тражити на другом месту, понајпре оном традиционалном, у југозападном простору цркве, који до сада није археолошки истраживан.

Положај и изглед „другог" кнежевог гроба у који је положен након преноса у Раваницу, представља такође отворен проблем. У покушају његовог решавања ваља пре свега имати на уму да је кнез Лазар донет у своју задужбину као објављен светитељ. Према владајућем обичају, његове свете и чудотворне мошти морале су бити положене не у саркофаг, већ у скупоцени кивот који се излагао поштовању верних. На жалост, савремени писци не дају о њему ближа обавештења. Већ наведена тврдња Данила Бањског да је по обављеном преносу начињена „рака" за мошти (рак8 ѵстроѧютъ) казује само то — под условом да патријархове речи верно преносе стварни догађај — да је у Раваници кнежево тело премештено из ковчега у којем је ношен у нови, сигурно скупоценији кивот. О нарочитој пажњи са којом је уређен овај кнежев гроб — „ризница многоцена"[25], сведоче предмети који су му некада припадали. То су раскошна кнежева одора у којој је сахрањен, украшена дугмадима са представом кациге, амблема кнежевог[26], као и скупоцени везени покров за мошти, знаменита Јефимијина Похвала кнезу Лазару.[27] За разматрање положаја и изгледа овог „гроба" драгоцени подаци сачувани су у два позната али за решавање овог питања неискоришћена путописна извора. Значајно је да оба потичу из XVI века, када су кнежеве мошти још увек почивале на свом месту у Раваници, и да су дела писаца чија сведочења, на основу данас проверљивих исказа, поседују знатну меру поузданости. Тако Марко Антонио Пигафета, који је на путу за Цариград посетио и описао Раваницу (1567. г.) изричито вели да је ушавши у цркву, видео гроб са Лазаревим телом десно од улаза, док је са

[24] Б. Вуловић, *Да ли је Вук био сахрањен поред оца у раваничком маузолеју*, Старинар н. с., књ. XX—1969, Београд 1970, стр. 407.

[25] Тако описује раваничкн гроб писац Службе кнезу Лазару, Непознати Раваничанин, Служба светоме кнезу Лазару, *Србљак*, 2, Београд 1970, стр. 195.

[26] Д. Стојановић у: *Историја примењене уметности код Срба*, I, Београд 1977, стр. 296—297.

[27] Исто, 326, сл. 14. За текст похвале, Монахиња Јефимија, *Књижевни радови* (приредио Ђ. Трифуновић), Крушевац 1983, стр. 47—52 (са преводом на савремени језик).

леве стране насликан његов портрет са члановима породице.[28] Овај податак одлично допуњује сведочанство Давида Унгдада који је боравио у Раваници 1572. г. и записао да тело кнеза Лазара почива у „шкрињи“[29], што се очигледно може односити само на дрвени ковчег-кивот, а никако на камени саркофаг.

У прилог Пигафетиној локацији кнежевог гроба у југозападном делу храма чини се да говоре још неколике чињенице. Прво, положај осталих гробова у простору раваничке цркве и, друго, смештај ктиторских гробница у маузолејима Лазаревих наследника.

Поуздано се зна да су осим кнеза Лазара у његовој задужбини покојиште стекле и друге личности. Приликом археолошких радова у простору раваничког наоса, са његове северне стране, откривена је зидана гробница у којој су пронађени остаци једног скелета, мача, као и фрагменти златом проткане тканине; са разлогом, гробница је приписана Вуку, млађем сину Лазаревом.[30] Ову атрибуцију потврђује турски дефтер из 1476. г., где је забележено да у Раваници „лежи Лаз-оглу и Влк-оглу“, то јест синови кнеза Лазара и Вука Бранковића који су 1410. г., у Пловдивским шумама, изгинули борећи се са Турцима.[31] Док место сахране Лазара Бранковића данас није познато, положај гроба Вука Лазаревића — постављен по свој прилици тако да буде насупрот очевом — био би не само логичан, већ и у складу са традиционалним решењима, заступљеним у немањићким маузолејима. Наиме, њихов породични карактер често је истицан успостављањем нарочитих, промишљених односа међу гробовима.[32]

Са те тачке гледишта веома је занимљив још један сепулкрални објекат сачуван у Раваници. То је гробница преподобног Ромила, која се налази у југоисточном углу припрате, тако да је од претпостављеног Лазаревог гроба

[28] „... u nutri pako na desnu je arkada gdje je tielo blaženoga Lazara, a s lieva su nove slike, izvedene po naravi, na ime njegova, njegovih sinčića, Stjepana i Vuka, pa Marije njegove supruge...“, цит. према: P. Matković, *Putopis Marka Antuna Pigafete, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad* 1567. *godine*, Rad JAZU, knj. C, Zagreb 1890, стр. 32 (израз „аркада“ очигледно потиче од преводиочевог неразумевања латинске речи „arca“, што је уобичајен, општи назив за гроб).

[29] Према: P. Matković, *Opis putovanja dvaju carskih poslanstava u Carigrad*: *K. Ryta godine* 1571 *i D. Ungdada godine* 1572, Rad JAZU knj. CXII, 1892, стр. 216.

[30] Б. Вуловић, *Да ли је Вук био сахрањен поред оца у раваничком маузолеју*, стр. 405—412, сл. 3 и 4 (цртеж гробнице, њена основа и пресек).

[31] уп. С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, стр. 70—71, нап. 6; ту је исправљена погрешка да се податак односи на кнеза Лазара и Стефана Лазаревића (*Историја народа Југославије*, II, Београд 1960, стр. 98—99), а Лаз-оглу и Влк-оглу исправно се идентификују као Вук Лазаревић и Лазар Бранковић.

[32] У подвлачењу нарочитих односа са ктитором, односно његовим гробом, најдаље се отишло у Студеници и Сопоћанима, који и иначе, међу српским владарским маузолејима имају највише истакнут породични карактер. Тако је насупрот гробу светога Симеона био сахрањен Стефан Првовенчани, а у непосредној близини вероватно и велики жупан Вукан; од гроба његова жене Ане-Анастасије у припрати делио га је само зид — као и од гробова првих студеничких игумана, који су, међутим, сахрањени изван цркве, уп. у каталогу Благо манастира Студенице радове: М. Радан—Јовин, М. Јанковић, С. Темерински, *Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања*, стр. 45—49; В. Ј. Ђурић, *Манастир Студеница Ризница српског народа*, 16—17; за гробове у Студеници уп. и Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, Студеница и византијска уметност око 1200. године (у штампи). За гробове у Сопоћанима, где је насупрот ктитору краљу Урошу почивао његов близак пријатељ архиепископ Јоаникије, уп. В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, стр. 32—33. За новооткривену гробницу првог сопоћанског игумана, која се налазила у припрати преко пута гроба краљице Ане, А. Јуришић, *Гробна обележја двојице игумана манастира Сопоћана*, Саопштења, XVIII, Београд 1986, стр. 167—168, сл. 1—3.

делио само зид.[33] Овако успостављена веза можда није била лишена посебних намера. Зна се да је Ромил био угледни пустиножитељ, један од бројних монаха-исихаста који су после маричке битке пребегли на север, а култури Моравске Србије донели нове и важне подстицаје.[34] Кнез Лазар одржавао је блиске везе са овим подвижницима, а посебно са Ромилом, настањеним код Раванице, коме је обезбедио гроб у својој задужбини. Пошто је умро (1376/77. г.), Ромил је ту и сахрањен, а око његовог гроба одмах се зачео култ.[35] Чувајући Ромилове мошти у својој цркви, Лазар је и на овај начин изражавао своју привржености најчистијој традицији православне духовности чији је носилац био угледни синаит. Такво опредељење књежево истицало је, такође, неразлучиву везу Србије са византијском и светогорском традицијом, што је и иначе био битан чинилац Лазареве укупне државне и црквене политике. Чињеница да су Ромилове мошти почивале „заједно са Лазаревим“[36], како истиче писац његовог Житија, могла је стога у свести савременика носити и посебне, слојевите поруке.

За наша разматрања, како је већ речено, од посебне је важности и замисао гробова остварених у маузолејима Лазаревих наследника. Раваница, као родоначелник нове групе споменика што су подизани у последњем раздобљу државности, имала је несумњиву снагу узора, што се огледа у читавом низу потоњих решења. Из овакве њене улоге произилази и начелна могућност да се проблем ишчезлог прототипа — у овом случају Лазаревог гроба — сагледава на основу његових одјека. Утицај Раванице тако је сасвим очигледан на Ресави, гробној цркви његовог сина деспота Стефана, где се испољио како у преузимању архитектонских облика (изузимајући спољно лице грађевине), тако и основног тематског устројства сликаног програма.[37] За питање о којем је овде реч од посебног је значења чињеница да је приликом смештаја ктиторског портрета деспота Стефана дословно поновљен раваничкн узор, тако да је он насликан на западном зиду, северно од главног улаза.[38] Од некадашњег гроба нису, додуше, преостали ни најмањи трагови. Ипак, нема разлога да се сумња у сведочење Константина Философа, деспотовог биографа и поузданог знаоца свих околности његовог живота, који изричито вели да је тело Стефана Лазаревића након преноса у Ресаву положено „с десне стране уласка у храм[39] — то јест, у југозападном делу цркве. У овом простору, археолошки неиспитаном као и у случају Раванице, будући истраживачи могли би очекивати, са

[33] О гробу преподобног Ромила, С. Мандић, *Стари раваничкн нартекс*, Манастир Раваница 1381—1981, стр. 33—38.

[34] Јеромонах Амфилохије, *Ситаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, Манастир Раваница 1381—1981, стр. 101—134.

[35] За житије преподобног Ромила, Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, Историски часопис, 3, Београд 1952 стр. 87—95; о Ромиловом култу, уп. Л. Павловић, *Култови лица*, стр. 195—196.

[36] Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, стр. 95.

[37] Историја и живопис Ресаве монографски су обрађени код: С. Томић — Р. Николић, *Манасија, историја — живопис*, Саопштења, VI, 1964; за архитектуру вид. Ђ. Бошковић, *Неколико опсервација о Манасији*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, стр. 263—267; за сликарство В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске*, стр. 99—101, 225 (где је изложена и критички коментарисана сва старија литература).

[38] С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1935, стр. 70—71; В. Ј. Ђурић, Византијске фреске, стр 100, сл. 113.

[39] Константин Филозоф, Живот деспота Стефана Лазаревића, *Старе српске биографије XV и XVII века* (прев. Л. Мирковић), Београд 1936, стр. 117.

великом мером вероватноће, проналазак унапред припремљене гробнице деспота Стефана. Најзад, при разматрању проблема положаја владарских гробова овога раздобља, треба имати у виду и важне податке што их пружа Љубостиња, гробни храм кнегиње Милице. Тако је од посебног значаја гробница, откривена на јужној страни западног дела наоса.[40] У науци је са правом истакнуто да она представља првобитно место сахране кнегиње Милице, чији су посмртни остаци доцније премештени, тим пре што се на западном зиду изнад ове гробнице некада налазио и њен портрет.[41]

Изложени разлози наводе стога на закључак да се раванички гроб кнеза Лазара, — кивот са моштима, а можда и зидана гробница, — није налазио под његовим портретом северно од улаза, већ у југозападном простору храма. Такав положај одговарао би месту на којем су се традиционално налазили гробови ктитора у немањићким задужбинама. Није искључено да су они и послужили као узор када се одлучивало о појединостима кнежеве сахране. Са друге стране, раздвајање портрета ктитора од његовог гроба, ново и неуобичајено, као да сведочи о разлагању некада строго спровођеног система. Није једноставно разумети разлоге који су довели до оваквог решења, утолико пре што су они могли бити условљени и неким посебним, сада незнаним околностима. Проблем ће се можда указати у новој светлости када се до краја изведу закључци из започетих истраживања раваничког ктиторског портрета и хронологије његовог настанка.[42]

Раванички гроб, осмишљен у непосредној функцији култа кнеза Лазара, био је његово главно исходиште и највеће жариште, све до краја XVII века, када су пред турском опасношћу мошти пренете у Сентандреју, а затим у Сремски Врдник.[43] Основни подстицаји за настанак и уобличавање култа били су свакако одређени општим приликама у Србији након косовске битке. У њима се огледају напори савременика, обузетих слутњама о скорој пропасти државе, да протумаче и оправдају своју најновију историју. То су чинили, управо кроз прослављање Лазарево, успостављањем континуитета са немањићким раздобљем и његовим државно-правним наслеђем, са једне стране, док су са друге косовски пораз сагледавали као „светлу", духовну победу.[44] У основи оваквог доживљаја једне велике националне несреће било је косовско страдање Лазарево, његово опредељење за Вишње Царство, које је битно определило и карактер будућег култа. У односу према старијој традицији — за коју је вежу темељна сотериолошка схватања и етички постулати, обједињени у захтеву за последовањем Христу — култ кнеза Лазара доноси и значајну новину. Била је то идеја, заснована на стварности, о мученичкој смрти владара као

[40] Гробницу је отворио и истражио М. Валтровић, *Белешке о манастиру Љубостињи*, Старинар, н. р. I, св. 1, Београд 1906, стр. 24—28.

[41] уп. монографску студију о Љубостињи: С. Ћурић, *Љубостиња, Црква Успења Богородичиног*, Београд 1985 (о првобитној гробници кнегиње Милице, као и осталим љубостињским гробовима на стр. 57—58, са свом старијом литературом).

[42] уп. нап. 21.

[43] За историју преноса моштију кнеза Лазара, Л. Павловић, *Кулйови лица*, стр. 116—126; Љ. Дурковић—Јакшић, *Сйасавање моштију сриских свешйеља кнеза Лазара, цара Уроша, и Сйефана Шйиљановића йреносом из фрушкоїорских манасйира у Беоїрад 1942. їодине*, Манастир Раваница 1381—1981, стр. 215—228.

[44] О настанку култа кнеза Лазара и његовом социјално-историјском контексту, Ф. Кемпфер, *Почешак култа кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, стр. 265—269.

највишем облику подвига. Први пут код Срба, у средишту култа — односно списа састављених за његове потребе, нашао се лик владара мученика, победника овенчаног венцем страдања.[45]

Садржина и смисао култа кнеза Лазара који се упражњавао око његовог раваничког гроба чини се да је у целини био двојако одређен — старијим наслеђеним обрасцима, али и неким новим облицима. Немањићка традиција прослављања владара-светитеља, произашла из вековне источнохришћанске праксе, огледа се најпре у самом процесу настајања и ширења култа. Светитељство Лазарево тако се јавља не као резултат формалне одлуке или идеолошког програма, већ превасходно као последица његовог благочашћа, које своју легитимност дугује свенародном поштовању.[46] Напоредо са прихватањем кнежевих светитељских знамења састављају се и књижевно-литургијски списи у функцији култа: најпре стихире, као зачетак будуће потпуне Службе, а затим и житија, Слова и Похвале.[47] Садржина ових текстова посведочила би да су атрибути Лазара мученика и својства његових моштију у многим битним цртама подударни са онима што су одликовали Немањиће светитеље.[48] Тако су за верујуће који су прилазили да се поклоне Лазаревим моштима оне имале исцелитељску моћ (творе цѣлбы и подаваѥ здравиѥ вѣрою приходѧщимь къ нимъ).[49] Кнез Лазар, будући придружен хору светитеља (сьчетавъ се съ апостоли, съ моученикы, съ пророкы и съ аггелскымь ликомь)[50], стекао је статус заступника коме се људи молитвено обраћају за помоћ и спасење. У Похвали кнезу Лазару која је читава прожета молбама за избављење, кнез мученик описан је као цѣркви непоколѣбимыи стлпь, волѣщимь врачь, нагымь wдѣѧниѥ, иноплмь воєвода крѣпькь на вѣси и спаситель.[51] Култни списи о кнезу Лазару посебно наглашавају његову улогу чувара и браниоца „свога стада" и отачаства. Попут немањићких светитеља, небеских предстојника српске државе, тако и Лазар стиче атрибуте њеног врхунског заштитника. То истиче и писац Службе стиховима икоса: „Имају тебе твоје отачаство и паства као жива и после смрти, дар пречастан и богатство неутрошљиво, заступника велика и борца крепка".[52] Са друге стране, као речити израз тешких времена, Лазару се упућују чак и молбе за непосредну помоћ у борби против непријатеља: пріими wрѫжіе и въстани (и) не закъсниши. вѣнци стрѣлы изъш(ц)рѣнныѥ въ сръдца ихъ, ежѥ на мѥ изъшстра(ш)ѥ безаконіи.[53]

[45] Ђ. Трифуновић, *Списи о кнезу Лазару*, на више места а посебно, Ђ. Трифуновић, *Косовско сшрадање и небеско царсшво йрема срйским средњовековним књижевним сйисима* О кнезу Лазару, стр. 255—263.

[46] О постепеном путу канонизације Срба светитеља, Ђ. Трифуновић, *Сшара срйска црквена йоезија*, О Србљаку, Београд 1970, стр. 11—20 (са старијом литературом о овом питању). Сасвим је другачије светитељство својствено западном свету, које се не признаје без формално-правне одлуке одговарајућих институција Католичке цркве, уп. R. Klauser, *Zur Entwicklung des Heiligsprechungsverfahrens bis zum* 13. *Jahrhundert*, Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Kan. Abt., 40, Weimar 1954, стр. 85—101.

[47] Ђ. Трифуновић, *Списи о кнезу Лазару*, стр. 193—212. и другде.

[48] уп. Л. Павловић, *Кулйови лица*, стр. 255—260, 278—286.

[49] Житије кнеза Лазара, изд. С. Новаковић, стр. 164.

[50] Похвално слово кнезу Лазару, из 1403—1404, г., изд. Ђ. Даничић, *Похвала кнезу Лазару*, Гласник ДСС, XIII, Београд, 1861, стр. 366; коментар текста код Ђ. Трифуновић, *Списи о кнезу Лазару*, стр. 250—267.

[51] Похвално слово кнезу Лазару, изд. Ђ. Даничић, стр. 367.

[52] Служба светоме кнезу Лазару, стр. 173.

[53] Похвално слово кнезу Лазару, изд. Ђ. Даничић, стр. 366—367.

У односу на прекосовске списе, култни текстови посвећени кнезу Лазару доносе и важне новине. За питање којим се бави овај рад посебно је занимљива појава плачева, као посебне књижевне врсте. Плач је најпре бивао уклопљен у ширу целину, Слово или Похвалу, да би се у Надгробном ридању за кнезом Лазаром од деспота Стефана, издвојио као самосталан жанр.[54] Карактеристично је такође да се плачеви по правилу изговарају над кивотом. Према сведочењу патријарха Данила III, за Лазарем на овај начин тужи кнегиња Милица, пошто је са синовима дочекала ковчег са моштима.[55] Још два Миличина плача, која је забележио непознати писац Слова о кнезу Лазару, изречена су управо над моштима у Раваници, што се у тексту изричито наводи. Најпре у првом плачу: женскыи плакавь и зѣло горцѣ рыдавь. и пакы обратимь се къ блаженнаго сего светѣи моши. . ., а затим и у другом, који започиње описом Миличиног очаја над кнежевим телом: падши такоже исполоу мрътва надь светое оно тѣло и на мнѡгъ часъ истоупивши оумом вѣе.[56] Пред кивотом у Раваници стоји и писац Похвалног слова кнезу Лазару: мы же нынѣ wбразомь съвытїа зрѣще прѣдь лицемь ковчегъ, въ немже въ мѣсто скрижали моши моучєнїка.[57] Похвале и плачеви над кивотом што се јављају у списима о кнезу Лазару као да откривају одређене утицаје једног посебног и веома популарног жанра византијске књижевне реторике. То су надгробни говори у којима се монодијско излагање, са прожимањем мотива жалости и утехе смењује са похвалама упућеним умрлом.[58] Тек наговештени у делима посвећеним кнезу Лазару, елементи ове књижевне врсте јавиће се у далеко развијенијој форми — мада не до краја жанровски уобличени — у Надгробном слову састављеном за деспота Ђурђа Бранковића.[59] Увођење ових књижевних облика у дела намењена светитељском прослављању чини се да има свој напоредни ток у уметничкој пракси, што се огледа у стварању нових, раније неуобичајених врста споменика. Тако је на Косову пољу, месту страдања Лазара и његове војске, подигнуто изузетно спомен-обележје — мермерни стуб са натписом, као тријумфално знамење што слави светлу, духовну победу кнежеву.[60]

[54] Ђ. Трифуновић, *Сйиси о кнезу Лазару*, стр. 372—388. За текст Надгробног ридања деспота Стефана — од којег је сачуван само почетак — вид. Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*. Приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1979, стр. 147, 161 (са преводом на савремени језик). О плачу као посебној књижевној врсти, уп. Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1970, стр. 230—234.

[55] Слово о кнезу Лазару, изд. В. Ђоровић, стр. 96—97.

[56] Слово о кнезу Лазару, изд. А. Вукомановић, стр. 115—116 (целокупни текст Миличиних плачева на стр. 114—117).

[57] Похвално слово кнезу Лазару, изд. Ђ. Даничић, стр. 363.

[58] Основна реторска правила за састављање надгробних говора — што су утврђена још у III веку у класичном делу Псеудо-Менандра — као и садржајан преглед развитка овог жанра у византијској књижевности, доноси H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München 1978, стр. 88—89, 132—145.

[59] Ђ. Трифуновић, *Надгробна реч деспоту Ђурђу Бранковићу од смедеревског беседника*, Књижевна историја, 46, Београд 1979, стр. 295—314. Ђ. Трифуновић такође указује (*Азбучник*, стр. 233) да ово Слово представља више реторички надахнут плач, него надгробну беседу у ужем смислу речи.

[60] Значење Косовског стуба, на основу анализе текста његовог натписа, најпотпуније је тумачио Л. Мирковић, *Шта значи мраморни сйуб йодигнуй на месйу Косовске бийке и шйа каже наййис на овом сйубу*? Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. IX—X, Нови Сад 1962, стр. 5—22; уп. и Ђ. Трифуновић, *Сйиси о кнезу Лазару*, стр. 270—291. Ново издање натписа са преводом на савремени језик (Ђ. Трифуновића) у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, стр. 145—146, 158—160. Мада сасвим другачији по свом смислу, као очигледан резултат продора нових облика меморијалних обележја, јавља се и споменик са натписом подигнут на месту где је преминуо деспот Стефан Лазаревић. Најпотпуније је објављен код С. Томић — Р. Николић, *Манасија*, стр. 26—31; уп. и Г. Томовић, *Морфолоїија ћирилличких наййиса на Балкану*, Београд 1974, стр. 105—108, бр. 102—104 (са старијом литературом).

Ипак, уз све новине у облицима прослављања кнеза Лазара, право средиште и смисаоно језгро његовог култа био је и задуго остао раванички гроб. Попут владара немањићког раздобља Лазар је ту, у својој задужбини, кроз духовно али и стварно присуство, представљао отелотворење највећих вредности. Он је био настављач светородне династије, чувар државних традиција а пре свега идеални владар и као такав, борац за истиниту веру и највиша морална начела.

МОДЕЛ РАВАНИЧКЕ ЦРКВЕ НА КТИТОРСКОЈ КОМПОЗИЦИЈИ
(цртеж Драгана Тодоровића)

ЈОВАНКА КАЛИЋ

„СТРАХ ТУРСКИ“ ПОСЛЕ КОСОВА

Људски страх је велика историјска тема, с разлогом већ запажена у стручној литератури у свету.[1] Све епохе су имале своје изворе страха, различите колико и сам живот, непрегледне по својим узроцима, разноврсне по облицима испољавања и дејству на човека. То је тема општа колико и лична, утканa у све облике свакидашњице људи ма где они живели. Она постаје предмет историјских истраживања у новије време у оквиру настојања да се потпуније проникне у неке друштвене појаве, у начин мишљења људи током протеклих векова. Ако се при томе поглед усмери с општег и универзалног на одређену средину и посебно време, поготову оно наше, онда су препреке и веће и учесталије: писане историјске грађе има само у искиданом облику, понегде и понешто, готово узгред, неретко случајно забележено. За страхом у Србији стога треба трагати кроз све облике писаних сведочанстава почев од великих књижевно-историјских дела преко дипломатичке грађе до појединачних записа.[2] Снажна искушења преломних епоха, међу њима и она кнеза Лазара, носила су, као мора, и бреме страха. Само се неки делови тога стања могу истраживати посредством конкретних повода и посматрањем видљивих последица. Страх је и део историје српских себоба, схваћених у најширем смислу речи, наравно.

Овај прилог представља покушај да се уз помоћ новог материјала, прикупљеног на тлу старе рашке жупе и ван писаних историјских извора, потраже одговори на нека питања из свакодневног живота људи у време судара двеју различитих и сукобљених цивилизација, османлијске и српске. То су, дакле, страх и јава после покоља на Косову 1389. године. Овај скромни текст више најављује но што може да обради тему, он подсећа и пореди неке чињенице.

После Косовске битке, недалеко од Пећи, у седишту хвостанске митрополије, у манастиру Студеници (око 20 km североисточно од Пећи) монах Михаил је написао минеј за јануар. Подстицај за то је дао хвостански митрополит Арсеније, а рукопис је довршен 6898. године од стварања света, тј. између 1. септембра 1389. и 31. августа 1390. године. У запису који је саставио монах Михаил изричито помиње патњу „од страха турскога“, као и своју немоћ да

[1] Постоји разноврсна литература на ту тему. Међу приступачним делима: Ž. Delimo, *Strah na Zapadu* (*XIV—XVIII vek*), Врњачка Бања 1982.

[2] Вредан покушај те врсте: М. Панић—Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Ниш 1988 (обновљено издање).

устане и побегне, па од Богородице хвостанске моли заштиту „шть (на)стоющѣ вѣды“.[3]

Овај запис једног савременика Косовске битке, писца који није био ратник, више је него лични доживљај појединца. То је део времена у којем су немир и страх завладали људима. Далеко од великих догађаја своје епохе, а обузет њима, монах Михаил сведочи о својој и туђој патњи. Шта га је нагнало да молитвом уместо бекством тражи свој спас?

После Косовске битке, без обзира на њену предисторију, ток и исход, почиње доба у којем су више но икада раније и средишње области српске државе биле изложене крупним променама. Неизвесност у погледу даљег развоја догађаја и страх од насиља обузимају људе. Огромни губици српске војске на Косову, погибија кнеза Лазара и водећих ратника земље сасвим јасно су схваћени као велика несрећа. Обезглављеној земљи, неспремној на даље борбе, мир је био неопходан, макар изнуђен великим жртвама и привремен, па и половичан. Одлука о преговорима с новим султаном, донета још за живота патријарха Спиридона 1389. године, убрзо је и остварена да спречи нова страдања утолико пре што је и угарски краљ Жигмунд прешао у напад.[4] Све је то навело људе да без обзира на друштвени положај страхују за сопствени опстанак. Управо у време када је монах Михаил исписивао речи патње (1389—1390) и други су помишљали на најгоре. Кнегиња Милица је октобра 1389. године тражила уточиште себи и својима за случај невоље, па се у томе смислу обратила Дубровнику, а нешто касније је то учинио и Вук Бранковић (мај 1390. године) наводећи опасност да буде протеран из своје земље од стране Турака или Мађара.[5]

Страх од Турака је у Србији био реалан. Њихов притисак се осећао на свим странама. И без великих војних похода, они су ширили свој утицај. Год. 1390. њихове чете су крстариле по Србији, како изгледа чак до обала Саве.[6] У исто време су освојили и Голубац.[7] То јасно говори о размерама дејства Османлија и тежини ситуације у којој се земља нашла. При томе треба имати у виду да слику страдања покосовских година умањује неуједначеност очуване грађе. Ретки су хронолошки одређени подаци у српским изворима, у најбољем случају они су садржани у општијим приказима несреће тога доба.[8] Најближе догађајима су вести сачуване у другим срединама, у Угарској, у Дубровнику и Приморју дуж обала Јадранског мора, дакле само у случајевима када је турско насиље преко српских земаља захватило и друге области. Зулуми који нису допирали до европских видика него су погађали насеља и цркве у унутрашњости, остали су највећим делом заувек у тами.

[3] С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952, 20—21.

[4] L. Thallóczy — A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára* (Monumenta Hungariae Historica XXXIII), Budapest 1907, 24.

[5] М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике*, II, Београд 1964, 533; Љ. Стојановић, *Стари српске повеље и писма*, I, Београд — Сремски Карловци 1929, 141.

[6] В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до* 1402, Историски гласник, 1—2 (1959), 98—104.

[7] С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Браничево 1968, 9—11.

[8] Једино [illegible]ечито сведочанство једног савременика: Ђ. Даничић, *Похвала кнезу Лазару*, Гласник СУ[illegible] 1861), 364. О времену настанка списа (око 1403. године): Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968, 259.

У залеђу приморских градова рано су запажени покрети људи, који су пред Турцима бежали према сигурнијим пределима. Дубровачка влада је у више наврата расправљала о њима, дозвољавала им је да се склоне у Стон и на Пељешац. Наоружани или голоруки, с породицама и стоком, људи су се, како стоји записано, „у страху од Турака“ спасавали од насиља. Бежали су из различитих средина, са села и из сточарских насеља, подстицани, поред осталог, и гласинама које су се ширили о турским неделима. Дубровачка влада је одлучивала о тим бегунцима 4. јула, затим 3. децембра 1390. године, а и касније.[9] У разним приликама Дубровчани су и другим мерама настојали да се заштите од насиља које је доносило присуство турских чета у Србији. Они су обично својим трговцима забрањивали да одлазе на пут према оним местима и областима које су захватили нереди. Такве забране, увек пажљиво прилагођене приликама тренутка, у ствари откривају зоне које су Турци напали.[10]

Прилике су се нарочито погоршале од тренутка када су се Турци, почетком 1392. године, учврстили у Скопљу. Град су преотели од Вука Бранковића и претворили у најважније војно упориште за даље операције у околним балканским земљама. Турски намесници Скопља постају носиоци офанзивне политике према суседним подручјима. Неки међу њима су се истицали таквом својом делатношћу — Јигит-паша, познатији као Пашајит (1392—1414), затим Исак, Евреносов син (1414—1440. године). Притисак Османлија отада добија у сталности и размерама, а одреди акинџија мачем колико и страхом крче путеве даљима освајањима, сасвим у складу с уобичајеном турском тактиком.[11] Нападима, пустошењем, одвођењем људи у ропство, пљачком и насиљима свих врста они изазивају дубоке поремећаје међу хришћанима, и патњу, наравно. Хришћанско робље из „Лазареве земље“ стизало је на далека тржишта источног Средоземља.[12] Већ тада су створени услови да се страх од турског ропства у свести савременика уобличи као посебан вид несреће, познате и другде у Европи.[13]

Многобројна су и делимично позната страдања Срба у време учвршћивања Турака. Покушали смо, међутим, да на једном ужем подручју истражимо те прилике и допунимо новим чињеницама. Реч је о старој рашкој жупи, која се крајем XIV века већим делом нашла под управом Вука Бранковића.[14] После турског освајања Скопља та област је била изложена знатном притиску

[9] В. Ћоровић, *Историја Босне*, Београд 1940, 332—333; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 10.

[10] *Историја Црне Горе*, II/2, Титоград 1970, 56 (И. Божић).

[11] Савремени опис пљачкашке војске: *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник СУД, 42 (1875), 305 и превод Л. Мирковића, *Стари српске биографије XV и XVII века*, Београд, изд. СКЗ, 1936, 102. Уп. и Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене*, Споменик САН, Београд 1959, 64—65. О последицама таквих напада: I. Božić, *Promene u društvenoj strukturi srpskih zapadnih oblasti uoči turskog osvajanja*, Jugoslovenski istorijski časopis, 1 (1964), 3—4.

[12] Р. Тричковић, *Угарска и средње Поморавље до Првог српског устанка*, у књизи Бој на Иванковцу 1805, изд. САНУ, Београд 1979, 97.

[13] Примера има много у мађарским и другим западноевропским изворима XV века. Уп. и E. Fügedi, *Kapisztrán János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai*, Századok, 5 (1977), 881.

[14] М. Динић, *Области Бранковића*, Прилози за КЈИФ, 26 (1960), 5—30, односно: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд, изд. СКЗ, 1978, 148—177.

освајача. У таквим околностима 1392. године, Вук Бранковић је био приморан да преговара с Турцима и да са њима склопи споразум. Новембра те године он је сам огласио вест да је споразум утаначен и да је прихватио обавезу плаћања данка, па су предузете мере да се прикупи потребан новац.[15] Међутим, ретко су када уговори мењали циљеве Турака. Стварног мира није било ни после 1392. године. Појединости даљег тока догађаја нису познате, већ само општи оквир прилика: Вук Бранковић убрзо одбија сарадњу са султаном Бајазитом I, не учествује на скупу балканске властеле у Серу 1393. године, а две године касније није се прикључио турској војсци на походу против Влашке (битка на Ровинама 1395. године). Одмах затим, долази и до сукоба. Очигледно угрожен, Вук Бранковић је током 1395. године склањао део своје имовине на сигурније место, у Дубровник, а 1396. године су плануле борбе. Окончане су Вуковим поразом, заробљавањем и смрћу у заточеништву.[16]

Турци нису одмах освојили Вукове земље, али су појачали своје присуство у неким деловима. Крајем XIV века они запоседају важне градове као што су Звечан и Јелеч, затим 1396. године устаљује се турски кадија у Глухавици, надомак старог Раса, а изгледа да су се убрзо учврстили и у Приштини.[17] Језгро старе рашке жупе са средиштем око храма Св. Апостола Петра и Павла (данас Петрова црква код Новог Пазара) нашло се у специфичном положају: турска власт ту није успостављена, али се њено дејство већ осећа. Обично се то стање назива својеврсним двовлашћем, које је у тим пределима трајало све до коначне пропасти српске државе средином XV века. Како су се све те промене, настале крајем XIV и почетком XV века одразиле на живот српских насеља?

Да би се стекла нека конкретнија сазнања издвојили смо једно мање подручје рашке жупе и подвргли га посебним истраживањима. Реч је о насељима дуж Дежевске реке, која се недалеко од рашког епископског храма (данас Петрова црква код Новог Пазара), улива у реку Рашку. Расположива историјска грађа пружа податке само за неке делове тога простора и то оне који су почетком XIV века ушли у састав великог властелинства манастира Св. Стефана у Бањској. Наиме, захваљујући обилатим даривањима од стране краља Стефана Милутина, тај манастир је располагао знатним бројем села и прихода у сливу реке Рашке. Слика тих поседа, очувана у Светостефанској хрисовуљи, открива већи број насеља дуж тока Дежевске реке.[18] То је својеврстан попис насељених места, који омогућава да се пореди с каснијим турским изворима. Први турски попис тог подручја потиче из године 1455. и сачињен је приликом успостављања Крајишта Иса-бега Исаковића.[19]

Поређење података из Светостефанске хрисовуље (око 1314) с онима из 1455. године показује извесне промене. Неки топоними из предтурског доба се губе, као на пример, село Хропалица, засеоци Србања, Драгораг поток и

[15] F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858, 223.
[16] С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, изд. СКЗ, Београд 1960, 256—274; *Историја српског народа*, Ц, изд. СКЗ, Београд 1982, 48—56 (С. Ћирковић)
[17] М. Пуцић, *Споменици српски*, I, Београд 1958, 4—5 и Примедбе I; М. Динић, Област Бр[illegible]ћа, 15.
Светостефанска хрисовуља, изд. Љ. Ковачевић, Споменик СКА, 4 (1890), 3—4.
[19] H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, изд. Orijentalni institut, Sarajevo 1964.

друга на означеном простору, или село Људска на истоименој реци нешто даље.[20] Турски пописивач их није уврстио у свој списак. Чак и када се бриљиво води рачуна о разликама у начину пописивања поседа у оба извора, остаје чињеница да се у рашком крају називи неких насеља губе заувек, а појављују се нова имена турског порекла. То постаје нарочито јасно ако се појава посматра на широј територији слива реке Рашке. Обично се нестанак имена насеља сматра последицом гашења села односно крупних промена у структури сеоског атара. Систематско проучавање микротопонимије означеног простора до прилика нашег доба (свако село понаособ, свако домаћинство) показује да један број насеља ишчезава без трага у деловима сеоских атара потоњег доба. Насупрот томе, честа су безимена селишта са остацима средњовековног живота у близини (гробље, материјална култура и слично).[21]

На другој страни, занимљиву слику пружају насеља с континуитетом сеоског назива до наших дана. Устаљено је гледиште да таква места нису доживела трајније пустошење у турско доба. Судбина села Дежева, међутим, дозвољава да се боље упознају оновремене прилике и у таквим случајевима. Да ли је и ту „страх од Турака" нашао свој конкретни повод?

Средњовековно место Дежево припадало је најпре поседима Немањића и налазило се на обали реке Пчиње (данас Дежевска река), на око 6 km удаљено од седишта рашке епископије (храм Св. Апостола Петра и Павла). Ту је током XIII века био двор српских владара, а почетком XIV века село је уступљено манастиру Св. Стефана у Бањској. У томе положају су га затекла збивања покосовског доба. Било је то једно од насеља у плодној долини реке Пчиње, образовано у веома повољним географским и климатским условима старог рашког краја. Пошто је владарски двор у Дежеву напуштен у време краља Стефана Милутина, насеље се развијало у битно друкчијим околностима. Уз дежевску цркву, која је током XIII века имала функцију дворског храма, постепено се образује насеобинско гробље на којем су сахрањивани људи из околних крајева. Током XIV века живот тече нормалним током, гробље прати историју краја. Систематска археолошка ископавања најважнијег дела тога гробља показују да су најстарији укопи били они на западној страни цркве. Један од најстаријих гробова је посведочен натписом Марине на мермерној плочи, откривеној у првобитном положају, изнад женског скелета. Анализа научних података, као и одлике откривеног натписа, упућују на сам крај XIII односно почетак XIV века као време сахрањивања. Надгробни натписи различитих типова (мермерне плоче луксузнијег облика, неке с натписима калиграфских склоности и посебних украса, споменици од пешчара, грубље тесани и ређе украшени, најзад танке необрађене плоче и друго) речито говоре о српском друштву предтурског доба. Међу осталима, занимљив је и један вертикални надгробни споменик у виду штита, клесан у камену с представом крста, постављен чело главе покојника, очигледно властеоски. На дежевском гробљу сахрањивани су представници оба пола и свих узраста, висок је проценат рат-

[20] *Светостефанска хрисовуља*, 3—4. Уп. Г. Шкриванић, *Властелинство св. Стефана у Бањској*, Историски часопис, 6 (1956), 184—186.
[21] Ј. Калић, *Области Раса у средњем веку*, пројекат, грађа необјављена.

ника, како то показују резултати антрополошких испитивања скелета.[22] Истражени гробови су били махом без прилога, оријентисани запад-исток с малом девијацијом од 6—10% према оси северозапад-југоисток, што је углавном одговарало положају цркве.[23]

О бурним временима српско-турских сукоба после Косова речито говори историја Дежева, она неписана, у земљи очувана. Дежевска црква, особена у својој архитектури (олтарски простор је по површини већи од наоса, необично велика часна трпеза, облик апсиде и друго), обогаћена немањићком традицијом и угледом што га је стварало сећање на „старе дворове", како то и потоња времена памте[24], брзо је страдала од руке освајача. Нападнута је већ у првим налетима, како изгледа, крајем XIV века. Систематска археолошка испитивања остатака храма су обелоданила време разарања и начин пустошења. Стратиграфска слика на локалитету, као и нађени делови керамичких посуда, иначе добро знаних у српској култури, омогућили су да се утврди да је црква рушена крајем XIV века, свакако пре 1413. године. Зидови храма су разарани, а онда је ватра наставила уништавање. Отопљено олово с крова сливало се на околни простор (приликом ископавања откривено је око 20 kg оловног лива првобитног крова).[25]

Дежевска црква није усамљена жртва насилника. Талас уништења захватио је знатно шире подручје. Он је, на жалост, утврдив само на оним малобројним местима, која су подвргнута систематским испитивањима, а то су пре свега значајне манастирске целине. У нашем случају, то су Сопоћани. Археолошка грађа потврђује да се од два велика пожара, који су задесили Сопоћане један поуздано може везати за крај XIV века. Тада је уништен део манастирског комплекса.[26] Изгледа да је у исто време страдала још једна црква рашког краја. То је тзв. „Латинска" црква у Постењу код Новог Пазара, изграђена у непосредној близини храма Св. Апостола Петра и Павла (недалеко од ушћа Дежевске реке у реку Рашку). У ствари, у питању је једна врло значајна српска средњовековна црква, која је после разарања, у турско време делимично обновљена и уступљена католицима, претежно Дубровчанима настањеним у Новом Пазару, на коришћење.[27] Названа је „латинском" по тој новој функцији, коју јој је туђин обезбедио, како је то и другде бивало у нашим крајевима. О тој пракси оставио је изричита сведочанства познати турски путописац XVII века Евлија Челеби. Он је, пишући о Скопљу (око 1660. године) забележио да у томе месту „Латина има подоста, они своје верске обреде врше по српским црквама". У Новом Пазару запазио је седам цркава, српских и

[22] С. Живановић, *Остаци скелета са некрополе поред цркве у Дежеву*, Старинар, 36 (1985), 151—158.

[23] Ј. Калић — М. Поповић, *Црква у Дежеву*, Старинар, 36 (1985), 135.

[24] „Немањића двори" помињу се у време Првог српског устанка (1806): Герасим Георгијевић, *Знаменитији доіађаји новије српске исшорије*, Београд 1838, 8; „Стари дворови" у Дежеву ушли су и у народну песму: Вук Ст. Караџић, *Српске народне ӣесме*, II, Беч 1845 (Београд 1977), 134—135.

[25] Ј. Калић — М. Поповић, *Црква у Дежеву*, 133.

[26] А. Јуришић, *Кайија чува ӣајну*, „Братство", Нови Пазар, 27. авг. 1982.

[27] Д. Алексић—Премовић, *Лайинска црква у Посӣењу*, Новопазарски зборник, 9 (1985), 55—66.

латинских.[28] Међу њима била је свакако, у новој улози, и стара постењска црква.

Судбина ових храмова само је препознатљиви део страдања српског народа у временима после Косовске битке. Други део истине крију гробља, расута и махом неистражена, изложена уништењима сваке врсте. Покушали смо, опет, да у Дежеву наслутимо прави ток ствари. Ту су живот и смрт исписали заједничке странице, како то показује упоредно истраживање прошлости цркве и гробља. После разарања цркве, Срби су наставили да окупљају своје мртве око храма, делом и у њему, у припрати. Делови обрушених зидова, фрагменти фресака налажени су у гробовима у припрати. Међутим, то стање није дуго трајало, једва коју деценију после пустошења цркве. На дежевском гробљу нису пронађени надгробни споменици XVI и XVII века. Дежевско гробље се гаси најкасније средином XV века. То је поуздани знак да српског живља, које се ту сахрањивало више нема. Живот је насилно прекинут. Даља судбина цркве то такође потврђује: једном разорена она никад више није враћена у живот, чак ни после обнове Пећке патријаршије у XVI веку. Служила је једно време, полусрушена, као склониште људи, да би убрзо и то нестало. Остала је, међутим, у свести људи до наших дана, непостојећа, а присутна. Она је, ипак, преживела.

Гашење српског гробља у Дежеву важан је знак промена које су захватиле друштво. Стварну судбину људи дочаравају и други подаци. Недалеко од дежевског гробља никло је ново насеље. Откривени су његови остаци приликом археолошких истраживања 1981—1982. године. Показало се да је реч о битно друкчијој материјалној култури, која са затеченим приликама нема никакве везе. Пронађени су предмети оријенталног порекла (увозна луксузна керамика XVI века и друго), што се може приписати досељеном муслиманском живљу.[29] То објашњава оно што људска рука није стигла да запише или сачува: једна култура нестаје, а друга се учвршћује у малом дежевском свету.

Досадашња сазнања, без сумње ограничена обимом обављених истраживања, ипак откривају неке појединости покосовских прилика. Први напад Турака, исказан рушењем и паљењем цркве, може се везати за последњу деценију XIV века. Наступило је затим време у којем више није било ктитора за дежевски храм, али је живот, иако поремећен, наставио да тече својим током, сахрањивање на гробљу нема прекида да би најзад и то, најкасније средином XV века, престало. Изгинули, потиснути или расејани житељи старог Дежева губе и своје гробље, а муслимански живаљ заузима њихов крај. Време, које је кнез Лазар настојао да спречи, оставило је јасне трагове у Дежеву. Страх је очигледно рано стигао у рашки крај, монах Михаил је имао много разлога за своју патњу. На жалост, није се преварио.

[28] Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, превод Н. Šabanović, Sarajevo 1979, 267, 287.

[29] Ј. Калић — М. Поповић, *Црква у Дежеву*, 146—147.

СВЕТИ ВИТ — СВЕТИ ВИД

Фреска у Богородичиној цркви у Пећкој патријаршији, из 1330. године. У српском средњовековном сликарству ово је једини, до данас познати лик светога Вида.

15/28. јуни, дан светога Вида, Видов дан, Видовдан, остао је најзапамћенији датум у српској историји, као дан успомене на косовски бој и погибију косовских јунака на челу са кнезом Лазаром.

ЂОРЂЕ ТРИФУНОВИЋ, ИРЕНА ШПАДИЈЕР

СЛУЖБА СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ

Светом кнезу Лазару, посеченом у бoју на Косову пољу 15 (28) јуна 1389 године, посвећено је десет списа на српскословенском језику, који су настали у распону од две деценије после кнежеве мученичке погибије.[1] У овако жанровски, прозно и песнички богатом кругу највише се истиче Служба светом кнезу Лазару не само највећим бројем преписа и обимом, већ и песничко-духовним уобличавањем. Српскослогенски текст Службе у читавој својој литургијској, композиционој и текстолошкој сложености — још није објављен. Новорускословенски текст, приређен према српскословенском (раковачком) препису, штампао је владика Синесије Живановић већ у првом издању Србљака.[2] После два века појавила се Служба прилагођена ширем кругу читалаца — са упоредним издањем српскословенског текста у савременој фонетској транскрипцији (по читању) и преносом на савремени језик.[3] Ово издање Службе, као и свих других дела старе српске црквене поезије у Србљаку, требало је да „изврче" само оно што изворно припада одређеном српском песнику, дакле, искључиво изворни песнички део, а не потпуни богослужбени склоп читаве службе.[4] Сада, пак, у овом нашем издању, Служба се први пут појављује на српскословенском у потпуној својој богослужбеној сложености.

Рукописно наслеђе Службе је богато. Пре две деценије навели смо тридесет преписа Службе и тропара и кондака светом кнезу Лазару.[5] Већ тада је то био непотпун попис. У међувремену смо сазнали и за друге преписе. За критичко издање Службе морају се узети у обзир сви преписи дела. Ми, на жалост, нисмо могли да обухватимо све постојеће преписе, јер још не постоји поуздан археографски попис рукописног наслеђа Службе. Стога смо се опре-

[1] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968. Библиографија издања у: Ђ. Трифуновић, *Смрт и лепота у српским средњовековним списима о кнезу Лазару и косовском боју*, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици. Београд 1981, стр. 135—142.

[2] *Правила молебнаја свјатих сербских просвјетитељеј*, Римник 1761. Друго издање у Млецима 1765. Пренео и митрополит Михаило у своје издање Србљака (Београд 1861). Упор. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, стр. 205—207.

[3] *Србљак. Службе, канони, акатисти*, 2. Приредио Ђорђе Трифуновић. Превео Димитрије Богдановић. Превод редиговали Димитрије Богдановић и Ђорђе Трифуновић. Београд 1970, стр. 129—199.

[4] Светозар Петровић, под свежим утиском за њега нових сазнања о византијској химнографији, у својем приказу Задругиног издања Србљака није, наравно, успео да види ову основну намену читавог подухвата (С. Петровић, *О издавању средњовековног ђесничког текста*, Зборник за славистику Матице српске, 8, Нови Сад 1975, стр. 9—40).

[5] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, стр. 184—190.

делили за општи текстолошки увид у један део рукописне традиције и, према нашем мишљењу, за карактеристичке преписе (у три круга). Тако је ово наше издање настало на основу следећих девет преписа Службе.[6]

1. Зборник житијно-литургијских списа манастира Хиландара, број 482, писао јеромонах Орест из Раванице у манастиру Хиландару 1536. године.[7] Служба светом кнезу Лазару са његовим Житијем, после шесте песме канона, иза кондака и икоса, стр. 117а—156б. На крају, иза Службе је и препис Слова о светом кнезу Лазару (скраћеница Х 482).

2. Минеј за јун манастира Дечана, број 39, према воденим знацима већи део рукописа из времена око 1390. године. Нема почетка и краја. Служба светом кнезу Лазару, са његовим Синаксарским житијем, уметнута је на стране 86а—97б. Водени знаци су из 1481 (теразије) и 1482—1486 (рука) године (скраћеница Д 39).[8]

3. Србљак манастира Хиландара, број 509, преписао га јеромонах Антоније 1642/43. године на Светој Гори у скиту Света Ана.[9] Служба (174а—192а) са Житијем после шесте песме канона, иза кондака и икоса (скраћеница Х 509).

4. Богородичник Музеја Српске православне цркве, број 180, према воденим знацима из 1560—1570. године. Припадао некада манастиру Крушедолу. Служба на крају рукописа, 197а—217б (скраћеница М 180).[10]

5. Минеј за јун Архива Српске академије наука и уметности, број 290, који је Љубомир Стојановић неодређено стављао у XVI—XVII век,[11] према воденим знацима је из 1490—1500. године. У Служби (120а—135б) уместо синаксарског житија, после шесте песме канона, исписана је Јефимијина Похвала светом кнезу Лазару (скраћеница А 290).[12] Преписивач овог рукописа изгледа да на многим местима није разумео предложак Службе, те је лоше пренео текст.

6. Изабране службе светитељима Архива Српске академије наука и уметности, број 142, преписао Кипријан Рачанин 1692. и 1694. године.[13] У Служби (85а—110б) уместо синаксарског житија, после шесте песме канона, преписивач

[6] У овај преглед уносимо само основне податке о рукописима.

[7] Д. Богдановић, *Каталоі ћирилских рукописа манасшира Хиландара*, Београд 1978, број 382. Упор. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сйиси*, стр. 79, 184; Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, О Србљаку. Београд 1970, стр. 303—306.

[8] М. Т(еодоровић) — Ш(акота), *Инвеншар рукойисних књиіа Дечанске библиошеке*, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, I, Београд 1956. стр. 201; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сйиси*, стр. 80, 184. Водене знаке извадила и датирала М. Грозданović — Пајић, сарадник Археографског одељења Народне библиотеке Србије.

[9] Д. Богдановић, *Каталоі*, број 509. Упор. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сйиіи*, стр. 81, 187.

[10] С. Петковић, *Опис рукописа манасширa Крушедола*, Сремски Карловци 1914, стр. 53; V. Mošin, *Izvještaj o naučnom putovanju u Srijemski Mitrovicu — Beograd — Peč — Dečane — Cavtat — Dubrovnik 1953. godine*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 60, Zagreb 1955, стр. 224; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сйиси*, стр. 186; Ђ. Трифуновић, *Белешке*, стр. 300—301; Д. Богдановић, *Инвеншар ћирилских рукойиса у Југославији (XI—XVII века)*, Београд 1982, бр. 158.

[11] Љ. Стојановић, *Каталоі рукописа и сшарих шшамйаних књиіа. Збирка Српске краљевске академије*, Београд 1901, стр. 23—24.

[12] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сйиси*, стр. 145, 185; Ђ. Трифуновић, *Белешке*, стр. 300—301. Д. Богдановић ставља читав Минеј у 1490—1500. годину (*Инвеншар*, бр. 638).

[13] Љ. Стојановић, *Каталоі рукописа*, стр. 17—18.

је унео Јефимијину Похвалу светом кнезу Лазару (скраћеница А 142).[14] У канону Богородици само је девета песма.

7. Минеј за јун манастира Свете Тројице код Пљеваља, број 55, средина XVI века. Служба је под 15. јуном (скраћеница П 55).[15]

8. Србљак Универзитетске библиотеке у Београду, Рс 48, писан 1725. године (скраћеница У 48).[16] Служба светом кнезу Лазару остала је без почетка, можда без прва два листа. Изворни, српскословенски део почиње сада при крају богородичног „Кто тебе не ублажит, пречистаја“ речима — „блаженаја, помиловати се душама нашим“. Касније, но свакако у XVIII веку, изгубљена, вероватно, два листа, надокнађена су новим почетком на новоцрквенословенском. На ова два новија листа Служба нема малу вечерњу, већ почиње с великом вечерњом.

9. Зборник са катавасијама Музеја Српске православне цркве, збирка Радослава Грујића, број 87, средина XVII века. Служба (57а—64б) само са првим каноном светом кнезу Лазару (скраћеница Г 87).[17]

Наведени, а и други преписи Службе које смо имали у рукама — разликују се највише у малој вечерњи. Према овим разликама издвајају се три круга Службе. Први круг чине преписи под бројевима — 1, 2, 3, други — 4, 5, 6, и трећи — 7. У првом и другом кругу исте су три последње строфе мале вечерње — стихира („Праведником и мучеником украшеније“), слава („Дом те пречист“) и тропар („Красоту важделев слави Божије“). Мала вечерња трећег круга потпуно се издваја и нема никакве сличности са првим и другим кругом.[18]

Одакле ове три различите целине, мале вечерње на почетку Службе? После Лазареве погибије могле су да настану, а вероватно су и настале прве стихире и тропар светом кнезу, што се везивало за штовање већ постојећег празника светог пророка Амоса, који је „падао“ 15. јуна.[19] Од XI века, међутим, утврдила се подела, која важи до данас, на три врсте празника — мале, средње и велике. У оквиру ових врста издваја се више степена (група).[20] Служба светом кнезу Лазару настајала је према „рангу“ овог светитеља. Прву велику целину могла је да добије са великом вечерњом на почетку. Са живим штова-

[14] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сйиси*, стр. 145, 175; Ђ. Трифуновић, *Белешке*, стр. 300—301.

[15] В. Мошин, *Ћирилски рукойиси манасшира св. Тројице код Пљеваља*, Историски записи, XIV, 1—2, Цетиње 1958, стр. 247; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сйиси*, стр. 185; Ђ. Трифуновић, *Белешке*, стр. 302.

[16] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сйиси*, стр. 188. Рукопис, који је 1954. уступио Универзитетској библиотеци Дејан Медаковић, конзервиран је 1971. у Народној библиотеци Србије. Редослед служби — светом кнезу Лазару; преносу моштију светог Николе; покрову пресвете Богородице; светом деспоту Стефану Новом (Бранковићу); светом архиепископу Арсенију I; светом Атанасију, Кирилу и Максиму (Бранковићу); преподобној матери Ангелини (Бранковић). Основни текст књиге писан је српскословенски, са честом вокализацијом полугласа. Мастило које је у себи имало више метала оксидацијом је оштетило нарочито други део рукописа.

[17] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сйиси*, стр. 188; Д. Богдановић, *Инвеншар*, бр. 383.

[18] Први, други и трећи круг није хронолошки редослед, већ представља текстолошко и садржајно разврставање.

[19] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сйиси*, стр. 190—199.

[20] Л. Мирковић, *Хеорйолоіија или исшоријски развишак и боіослужење йразника Православне исшочне цркве*, Београд 1961, стр. 8—17; *Велики шйик* (*Усшав црквени*). Саставио протојереј Василије Николајевић. Београд 1984.

њем кнежевог светитељског лика употпуњавао се и циклус Службе. Такав природни ток јачања светитељевог штовања и отворених могућности химнографског проширивања — завршавају писци три мале вечерње. Непознати писац мале вечерње трећег круга (представник П 55) потпуно је самосталан. На основу стилских сличности раније смо претпоставили да је мала вечерња другога круга састављена из једне руке. Многа стилска средства ове мале вечерње врло су слична са оним из велике вечерње и јутрења, што нас је водило закључку о једном писцу целовите Службе. Писац мале вечерње првог круга Службе није потпуно самосталан, јер се служи трима последњим строфама из мале вечерње другога круга.

Писци мале вечерње првог и другог круга укључују се у заједничко наслеђе Службе. И поред већих или мањих текстолошких разлика, службе првог и другог круга немају већих материјалних одступања. Служба, пак, трећег круга у делу ове велике вечерње прати у основи наслеђе првог и другог круга, али се знатно разликује у преношењу канона пресветој Богородици. У првом и другом кругу исти канон пресветој Богородици укрштa се са првим и другим каноном светом кнезу Лазару.[21] У Служби трећег круга, међутим, понавља се само прва песма канона,[22] док су остале песме канона пресветој Богородици из другог циклуса.[23]

У службу се обично уграђује један постојећи канон пресветој Богородици у целини, као што је случај у Служби светом кнезу Лазару првог и другог круга. Стиче се утисак да је непознати преписивач-редактор врло рано осетио потребу да канон пресветој Богородици што више садржајно и тематски приближи опевању мученштва светога кнеза. На то се није одлучио на самом почетку, већ у току рада. Промене настају од четврте песме, када из Октоиха другога гласа преузима канон пресветој Богородици другога циклуса (од уторка навече), што се потпуно усклађује с током Службе светом кнезу Лазару. Сада се у канону пресветој Богородици пева о Христу „на древе пригвожденом", о победи смрти, о распетом сину. Првим лицем једнине наглашен је непосредни молитељски тон. Од Богородице се, поред осталог, моли избављење од буре, глади, греха, страдања, вечног мучења, будућег пламена и др. Богородица се у овом канону јавља као нада, прибежиште, крепост, стена и сл.

У малој вечерњи првог круга највише се слажу Х 482 и Х 509. Д 39 се издваја неколиким разликама — проширење „и мученија венцу сподоби се", један другачији богородичан, а један и недостаје. У малој вечерњи другога круга најближи су А 290 и А 142.

Посматрано у целини од велике вечерње, преписи Службе показују следеће односе. У првом кругу млађи хиландарски препис (Х 509) слаже се са Д 39 највише у канону пресветој Богородици, а са Х 482 највише у канону светом кнезу Лазару. Преписи првог и другог круга, осим Х 482, на више места се приближавају дечанском (Д 39), а нешто ређе оба круга, осим Д 39, приближавају се старијем хиландарском (Х 482).[24] Из другога круга сви преписи на више места одговарају Д 39, а Х 482 највише се слаже из другога круга са А 290 и А 142. Препис Д 39 на многим местима показује сличности са преписима и првог и другог круга: Х 509 + М 180; Х 509 + А 290 + А 142; Х 509 + М 180 + А 290; Х 509 + А 290; и само А 142. Поред тога, види се да је Х 509 из првог круга близак другом кругу.

Преписи трећег круга (представник П 55), не рачунајући канон пресветој Богородици, слични су са Х 482 и Х 509 из првог и са А 290 и А 142 из другог круга. На неколико места трећи круг је близак само преписима из првог круга — Х 482 (два пута), Д 39 (једанпут), Д 39 и Х 509 (једанпут). Само на неколико места трећи круг је близак и свим преписима и из другога круга.[25]

Из упоредног текстолошког проучавања пут би, вероватно, водио према дечанском преписуу (Д 39) као основном тексту за издање. Ми смо се, међутим, одлучили за старији хиландарски препис (Х 482) зато што, поред добре и јаке везе са сва три круга, доноси литургијски најпотпуније уобличен текст. Тако на маргини кодседалног по полијељеју налазимо бедешку: припѣло по полиелеѣ ѕ тетрадѣх гдѣ и с(вѣ)тым ап(о)с(то)лѡм (129б). Преписивач је добро разумео и пренео текст предлошка. На десетак места испустио је по једно или два слова у речи, што је у издању увек означено стреластим заградама (121г, 122б, 123а, 124а, 126а, 130б, 134б). Преписивач је, изгледа, касније прегледао преписани текст, те је на неколика места накнадно изнад речи додавао испуштена слова. На неколика места се виде и јасни знаци народног изговора (гроуѕных 117а, радосно 117а, нѣ тѣвѣ 118б, 126а). На белинама је преписивач често означавао богословске врсте, нарочито богородичне, што смо увек уносили у текст на одговарајућем месту. Правопис рукописа је, иначе, уобичајен за ово време настанка. Запажа се, међутим, да преписивач поред уобичајеног о (омикрон) и широког о употребљава на више места кроз читав препис и двојно о, што смо све уједначено преносили у издање као омикрон, у речима, на пример, источникѡх (117а), очїю (121а), роды (124а), дворѣх (124б), нозѣ (125б, 131б), дворы (126б, 129а), прѣстолѣ (129б), трудовь (135б) и др.[26] Грађа у напоменама уз издање основног текста (Х 482) строго је бирана, јер треба превасходно да покаже „материјални" однос међу преписима и њиховим круговима.

Као основни текст за малу вечерњу другог круга послужио нам је препис из Музеја Српске православне цркве (М 180) са грађом у напоменама из А 290 и А 142. Мала вечерња трећег круга доноси се овде само на основу преписа из манастира Свете Тројице код Пљеваља (П 55). Пошто се канон пресветој

[21] Од прве до девете песме канона у Октоиху другога гласа, од суботе навече.

[22] У првом и другом кругу последњи тропар прве песме је „Пут пастовав дверми непроходими", а у трећем је сличан — „Проиде скрозе двер непроходнују".

[23] Од четврте до девете песме канона у Октоиху другога гласа, од уторка навече. (Косовски бој и погибија кнеза Лазара били су у уторак!)

[24] Канон светом кнезу Лазару у Г 87 највише се слаже са каноном у Х 482.

[25] Препис Службе из Универзитетске библиотеке (У 48) врло је близак, готово исти као препис из Свете Тројице (П 55). — У Библиотеци Матице српске у Новом Саду под бројем РР III 35 налази се засебна књига са Службом (18 листова, 23,5 × 16,5 cm), коју је 1961. уступио Библиотеци Павле Ивић. Први део (старија рука) је до седме песме канона пресветој Богородици, вероватно из XVII века. Други преписивач је, очигледно, механички преузео све ове листове и наставио даље. Мала вечерња овог преписа углавном се слаже са првим кругом. Од велике вечерње, пак, до краја текста прве руке — Служба је скоро иста као у трећем кругу (П 55). Други преписивач је наставио према предлошку који припада првом кругу.

[26] Ларс Стенсланд је покушао да потражи праве основе разним употребама графеме О(*Дистрибуция различных о-графем в одной церковнославянской рукописи XV века*, Старобългаристика, XI, 3, София 1987, стр. 41—56)

Богородици у трећем кругу Службе разликује од канона у првом и другом кругу, одлучили смо се да га „извучемо“ из пљеваљског преписа и донесемо га у прилогу.

Приређујући текстове за штампу, придржавали смо се начела која смо спроводили и у нашим ранијим издањима. Све скраћенице означене титлом разрешаване су помоћу полукружних заграда ( ), а уколико су без титли — помоћу угластих [ ].[27] Ретко испуштена слова у издању су између стреластих заграда ⟨ ⟩. Надредна слова спуштају се у ред. Црвена („киноварна“) слова увек се преносе као верзална и означавају нови пасус. Све остало се штампа малим (курентним) словима. Задржава се изворна пунктуација (тачка, зарез). Сви надредни знаци, осим оних за бројне вредности, изостављају се. Уздигнути бројеви (брух-цифре) у српскословенском тексту упућују на напомене. Делови текста од две и више речи између звездице и брух-цифре чине одсечак који се везује за одговарајући број у напоменама.

Текст Службе преносимо у целини. Изворно дело непознатог српског песника сједињује се са сталним, „стајаћим“ богословским деловима, а два канона светом кнезу Лазару „укрштају се“ са преузетим каноном пресветој Богородици. У издању Службе је, дакле, све задржано. Синаксарско житије светог кнеза Лазара, које се јавља у неким преписима Службе, у канону после шесте песме, иза кондака и икоса, дело је другог писца и самостални спис, те га као необавезни део изостављамо.

Приређујући Службу за штампу, нисмо улазили у сложена испитивања језика, стила, ритмичности и самог аутора. Наше издање управо треба да отвори или подстакне таква испитивања.[28]

[27] О врстама скраћеница и њиховом разрешавању, што смо спровели кроз наше издање Службе: В. Бјелогрлић, Т. Поповић, И. Шпадијер, *Скраћенице најстаријих српских рукописа*, Археографски прилози, 8, Београд 1986, стр. 39—61.

[28] Ово издање Службе припремано је у оквиру Старословенског семинара, који имам прилику и задовољство да водим на Филолошком факултету у Београду од 1982. године. Неколико мојих ученика и полазника овог Семинара већ су објавили за своје године ваљане радове. Ирена Брајовић—Шпадијер у Семинару је од самог почетка, те је у припремању Службе за штампу била поуздани сарадник. — Напомена Ђ. Трифуновића.

СЛУЖБА СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ

(Манастир Хиландар, број 482)

117а М(ѣ)с(є)ца іюнїа ·ѣ̈· послѣдованїе въ паметь, с(вє)т(а)го и блаженнаго, кнеза лазара · быв'шаго самодрьжца вьсеи земли сръвскые ·[1]

На малои в(є)черни · *на г(осподи) възвах[2] ст[и]х[и]ры, г(л)аса ,ӓ. под[обнь] н(є)б(є)сным(ь) чинѡм:∼

Н(є)б(є)сным чинѡм радованїе · и на земли чл(овѣ)кѡм д(ь)н(ь)сь новое весели̇е · видеще те на н(є)б(є)сных гроугѡх възьлѣтевша · и въшьдша въ желаема ти радосно · и славы б(о)ж(ь)ствьные · наслаждающи се лазаре ·::∼ ѥщ[и][3]

Корѣнѣ бл(а)гааго, блажаншїа штрасль быль еси · при источникѡх вл(а)гочьстїа насажден · дрѣво плодовито. вьсакь видь *добродѣтелеи словѡ выст ·[4] и сего въ врѣме насадителю · и творцоу своемоу штдаль еси ·::∼

117б Данны ти тал'ньть дрьжавны в(о)гомоудре · възрастиль еси свѣтвою бл[а]г[о]д[ѣ]тїю · ѥако пастыр(ь) доброи · о нѥмже и кръвь свою излїаль еси лазаре · тѣмже слыш(и) бл(а)гы рабе и вѣрныи · вънинди въ радость г(оспод)а своего ·::∼

слава, глас(ь), й:[5]

Прїидѣте съборы вѣрныих · моудраго почьтѣмь лазара въ пѣснѣх · вѣрою бо томоу бл(а)говѣгоди ·[6] и съ агг(є)лы селенїе ѥако стежа · емоуже любовїю въпїемь · прїиди и стани съ нами с(вє)те · и прѣдначни трьжьство памети твоее · и м(о)ли х(рист)а б(ог)а о д(оу)шах наших ·:∼

и н(ы)нѣ · бо(городичнь)

Бл[а]д[ы]ч[и]це прїими м(о)леньа рабь своихь. и избави нас(ь) шт вьсакое нѹжде и скр'бы ·:∼[7]

на ст[и]х[о]вно, ст[и]х[и]ры, глас(ь) ,ѕ̈, под[обнь] дом(ь), єфра(товь):

Прїидѣте людїе трисъставное славеще в(о)ж(а)ство · трьжьство похвалиѣ съвръшимь новаго лазара. славеще того ѥако в(о)жїа оугодника ·:∼

118а с[ти]х, праведникь ѥако фїнїкь :—[8]

Добротами добродѣтелеи wдѣав се прьвѣе · м(оу)ч(є)нїа же вѣнцемь оукраси се послѣжде · красньѣ въ славѣ своемоу бл[а]д[ы]цѣ прѣдстоши :—

с[ти]х, ѥако кѣдрь иж(є) :—

Праведникѡм, и мо(у)ч(є)никѡм оукрашенїе · ц(а)рствоующїимь похвало и своемоу шт(ь)чьствоу, прїими пѣнїе съ вѣрою те славещих :—

*слава, и н(ы)нѣ · во(городичнь), под[обнь], тожд[е] :[9]

Дом те прѣч(и)сть б(о)жїа прѣмоуд(р)ос(ть) wврѣтши · шт кръвы твоих чистыхь въпльщает се д(ѣ)во · и по рожд'ствѣ те нетлѣнна показа ·:—

троп(арь) глас(ь) ,ѳ̈.

Красотѣ въжделѣвь славы б(о)жїѣ · въ земльнѣи томоу бл(а)говгодилъ еси · и пороученны ти талан'тъ доброѣ въздѣлавь оусѵгѳбилъ еси · ѡ неміже и подвиза се до крьвѣ · ѡтноуд же и мьздѣ болѣзнѣи своих · ꙗко м(оу)ч(є)никъ приелъ еси ѡт х(рист)а б(ог)а · егоже м(о)ли сп(а)сти се поющим те лазаре :—

118б Тебе ходатаицѣ сп(а)сенїю рода нашего · въспѣваемь в(огороди)це д(ѣ)во · пльтїю бо еже ис тебе прошьд с(ы)нъ твои и б(ог)ъ нашь · кр(ь)стивю приемь стр(а)сть · и избавилъ ес(ть) нас(ь) изъ истлѣнїа · ꙗко чл(овѣ)колюв'ць ::—[10]

На велицѣи в(є)черни, ст(и)х(о)лиг(їа) · бл(а)жень моуж · на г(оспод)и възвахъ, поставим · с[ти]х ,й. и поемь ст[и]х[и]ры · глас(ь) ,ѕ̈ · под[обнь], егда шт дрѣва :∼

Егда вѣрою и любовїю и истиною · весь присвоилъ еси себе давшомоу те в(ог)оу и скровище добродѣтелеи(ь) ꙗко шврѣте се · тогда же и вышіи сѵгѳбою славою прославлает' те · скуп'тои цр(ь)ковные[11] въроучаетъ въ земльныих · въ н(є)в(є)сных же ц(а)р(ь)ство вѣчное тебѣ с(вѣ)те дарова ::∼

Егда промышленїемь высевидецаго очесѣ · тебѣ дрьжава въроучи се стада х(ри)с(т)шименитаго · тогда недрѣманно око ѡ неи имѣлъ еси · и ꙗко бѣдрїи
119а пастырь *троуди се до съмрти ·[12] сего ради слышиши, доброи дѣлателю и вѣрніи · ѡ малѣ *вѣр'нь ꙗко быс(ть),[13] над многыми те поставлю ::∼

Егда вез'божное нашьствїе на те оустрьми се, въ бл(а)гоч(ь)стіи видѣ те гобьзоующа съ страхом ·[14] хотеще то расхытити, ꙗкоже звѣрїе нем(и)л(о)стивы · тогда ты с(вѣ)те д[а]в[и]дь новы ꙗви се съ противленїемь. и ꙗкоже ѡн(о)го[15] голїада съ множьствы езыкъ поразилъ еси · и ꙗко м(оу)ч(є)никъ крьве ради побѣдимь вѣнцемь оувезе се :: ∼

ины ст[и]х[и]ры, глас(ь), й. под[обнь] · ѡ прѣславное : ∼

Ѡ прѣславномоу чюдеси · ликьствюють д(ь)н(ь)сь агг(є)лы на и(є)в(є)сѣх, и чл(о)в(ѣ)ци на земли · въ паметь новаго лазара · агг(є)лы вѣнчаваютъ т(о)го ꙗко побѣдителя · чл(овѣ)ци же пѣніе съ похвалою приносетъ чюдеще се и г(лаго)лю-
119б ще · ѡ како теченіе свое[16] съвръшіи · ѡ несказанномоу ти веселїю прѣмоудре · елоуже приѵв'ѵити се въстинѵ сподо[о]би се :: ∼

Ѡ дивномоу чюдеси · что бо нар(є)чем те чюдне · праведника ꙗко заповѣди б(о)жїе на земли съхранилъ еси · м(оу)ч(є)ника ли ꙗко неправедиѣ глава твоа оусѣче се · въ ѡбоих бо бл(а)гоѡугодилъ еси в(ог)оу · и съ агг(є)лы селенїе стежалъ еси · ѡ неизг(лаго)лнномоу ти селенїю лазаре · въ ніе же те весели х(ристо)с ꙗко м(оу)ч(є)ника ч(ь)стна :: ∼[17]

Ѡ прѣславномоу чюдеси · ѡ дивномоу прѣмененїю, и прославленїю деснице вышняго · ежена тебе съдѣа г(оспод)ь прѣбогате лазаре · иже по съмр'ти те прослави своего ѵгодника · твое бо ч(ь)стное тѣло въ гробѣ леже *не растли[18] ѡтноуд ны шбл(а)говхаваемо ꙗвляетъ · оувѣдае въсѣхъ каковые поч(ь)сты полѵчилъ еси · и славѣ юже стежа на и(є)в(є)сѣх :: ∼

слава, глас(ь) ,ѕ̈ ·

120а Кто тебѣ не оувл(а)житъ вьдраго дѣлателя заповѣдеи б(о)жїих· или кто не похвалитъ высекрасное твое житіе · съврал во еси ꙗко пчела любодѣлнаа многоцвѣтные добродѣтели · б[оу]доущю славѣ искын земльнюю изліѣнити · око слѣпимь, нога хромымь. жъз'лъ старости · высѣмь высакъ былъ еси и(и)л(о)стивною си роукою · м(оу)ч(є)ніа же вѣнцем(ь) главѣ свою ѵкрасилъ еси · х(ри)с(т)оу б(ог)оу прѣдстоиши того славы наслаждае се · елоуже и моли се *лазаре моудре м(о)лим те ·[19] троудом твоим вѣчновати въ тишинѣ · и сп(а)сти се д(оу)шамь нашимь :: ∼

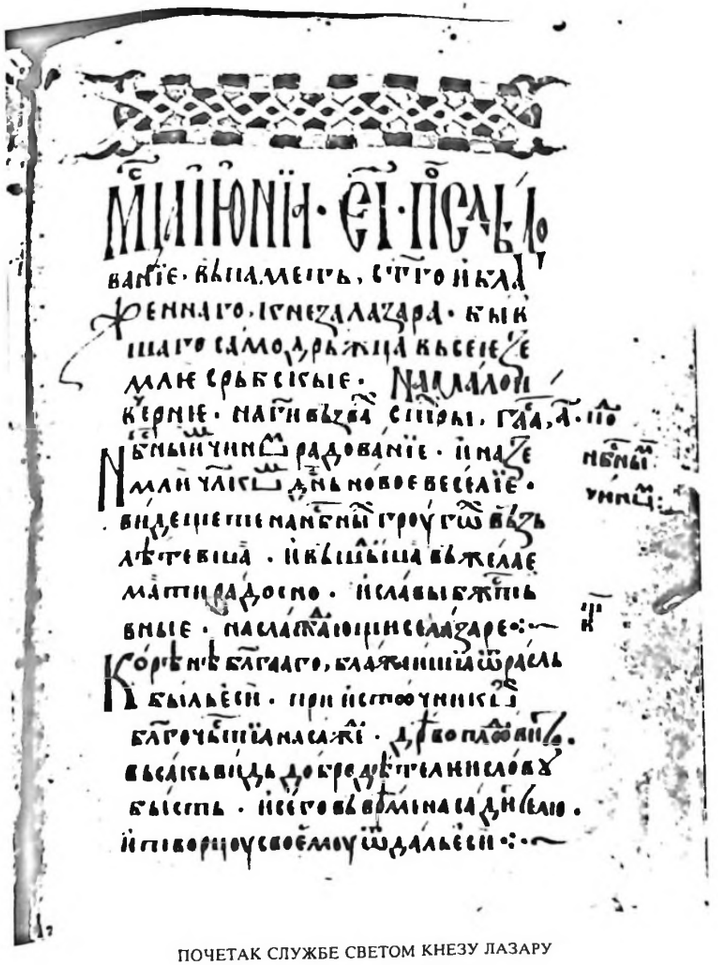

ПОЧЕТАК СЛУЖБЕ СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ
(Манастир Хиландар, број 482)

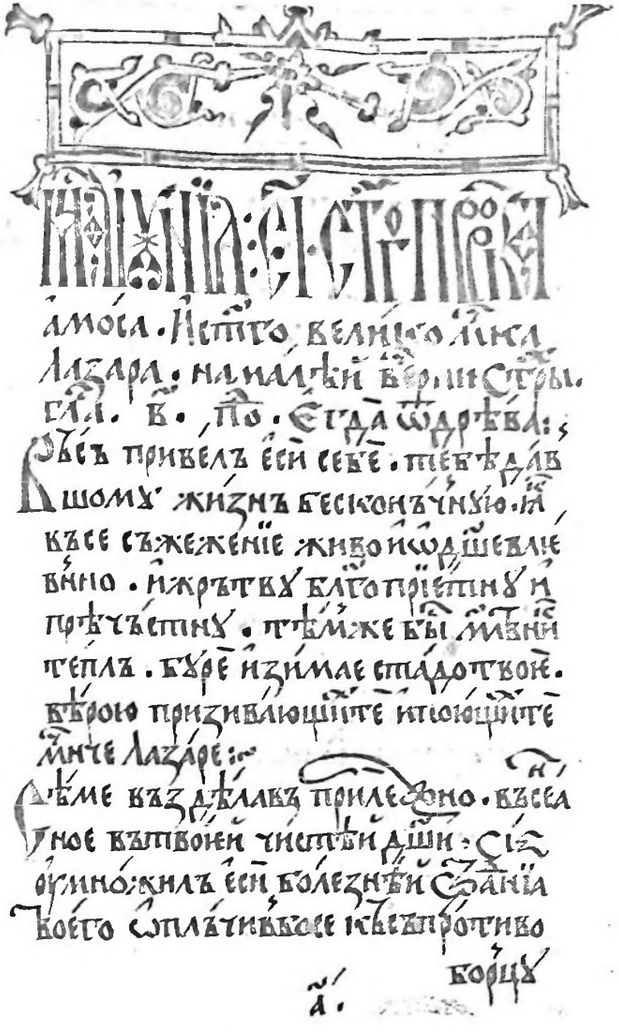

ПОЧЕТАК СЛУЖБЕ СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ
(Архив Српске академије наука и уметности, број 142)

и н(ы)нѣ бо)городичнь)

*Кто тебе не бл(а)жить вьсес(вѣ)таа д(ѣ)во.[20] или кто не вьспоеть безьсѣменное твое рождьство · без'лѣтны бо шт ш(тъ)ца вьсіавь с(ы)нь единородныи ·
120б тъжде шт тебе ч(и)стые проиде неизр(ѣ)ченно въплыць се · іес(тъ)ством б(ог)ь сы · и іес(тъ)ством бывь чл(овѣ)къ нас(ь) ради · не въ двѣ лици раздѣлаемь нь въ двонци іес(тъ)ствьне съмтно[21] познаваемь того м(о)ли ч(и)стаа и вьсева(а)женна · по-
м(и)ловати се д(оу)шамь нашимь ·:~

въхшд, прок(имень), д(ь)ноу. таж[ε] чьтенїа:

шт пр(о)рочьства исаина чьтенїе :~

Тако г(лаго)леть г(оспод)ь · въси языци съкраше с(ѣ) въкоупѣ · и съберѧт се кнези шт них · кто възвѣстить сїа · или іже из начела кто сл(ы)шана сътвор(и)ти вам · да приведѧть свѣд[ѣ]телие свое и шправдет се · и да слышеть, и да рекоуть истинѫ · боудете ми свѣд[ѣ]телие, и азь свѣд(ѣ)тель г(лаго)леть г(оспод) в(ог) и шторок егоже изврах · да познаете и вѣрѣете ми, іако азь есмь · и прѣжде мене не быс(ть) нинь б(ог)ь · и по мнѣ не боудеть · азь есмь б(ог)ь, и нѣс(ть) развѣ мене сп(а)саеи · азь възвѣстих и сп(а)сох, досадих, и не бѣ въ в(ь)са шттоужденїа, вы
121а мнѣ свѣд[ѣ]телїе и азь г(оспод)ь · и еще шт начела азь е[с]мь · и нѣс(ть) иже шт рѫкоу моею избавлиеи · сътворѫ и кто штвратит' то · сице г(лаго)леть г(оспод)ь б(ог)ь · избавлиеи нас(ь) с(вѣ)ты іс(ран)левь ·:~

Прѣмоудрос(ти) соломо(оніе), чьт(енїе) ~

Праведных д(оу)ше въ роуцѣ в(о)жїи · и не прикоснет се ихь моука · неп'щевани быше въ очїю безоумныих оумрѣти · и възмѣнии се шзлобленїе исходь ихь · иже шт нас(ь) шьствїе съкроушенїе · шни же соуть въ мирѣ · ибо прѣд лицемь[22] чл(овѣ)-
чьскым · аще и моукѣ прїимоуть, оупованїе ихь бесьмрьтїа испльнь · и малшм показаны быше · велика въспрїимоуть · іако искѣси ихь, и шбрѣте ихь д(о)с(то)ины себѣ · іако злато въ горнилѣ искѣси ихь · и іако вьсепло⟨д⟩нѣ жрьтвѣ прнет(ь) их · и въ врѣме посѣщенїа ихь въсіают(ь) · *и іако искры по стьблию потекут(ь) ·[23]
121б соудеть езыкшм и швладают людми · и въц(а)рит се г(оспод)ь над ними въ вѣкы · надѣющеи се на нь разумѣют истинѫ · и вѣрны въ любвы прѣбудоуть ш нимь · іако бл[а]г[о]дать и м(и)л(о)сть въ пр[ѣ]п[о]д[о]бных его, и посѣщенїе въ избранных его ·:~

прѣмоудрости соломоніе чьтенїе ~

Праведници въ вѣкы живѣть и шт г(оспод)а мьзда ихь. и попеченїе ихь шт вышняго · сего ради прїимоуть ц(а)рьствїа бл(а)голѣпїе · и вѣнець добрости шт роукы г(о)с(под)ня · іако десницею покроеть ихь · и мышцею защитит(ь) их · и прїимоуть вьсе орѫжїе рьвенїа своего · и въшроужить тварь въ мьсть врагшм · шблѣчет се въ брьнне правды · наложить шлем(ь) соуды нелицемѣр'нь · прїиметь цнть непобѣ-
димь пр[ѣ]п[о]д[о]вїе · пошстрит же напрасно гнѣвь въ шроужїи · поворить съ нимь миръ на безоумные · поидѣть бл(а)голѣчныи стрѣлы мльнїи, іако шт окрѣжна лѫка шблака, на намѣренїе перет · и шт каменїа праша испльнь гнѣва, падѣть
122а грады · възнегодѣеть на них вода мор'ска · рѣкы же потекѣть напрасно ·[24] съпро-
тивьстанеть имь д(оу)хь силнь · и іако мльни поразить ихь · и шпоустить въсоу землю безаконїе, и злодѣиствїе прѣвратить прѣстолы силных. слышите оубо ц(а)рїе и разумѣите · навикнѣте соудїе концемь земле · вънмшите дръжащеи множьства · и величающе се ш народѣх езыкь · іако *дас(ть) се шт г(оспод)а дръжава[25] и сила шт вышняго ·:~

*на литїи, ст[и]х[и]ры, глас(ъ) ,а :~[26]

Съборы праздноълюбных въси прїид(ѣ)те · новы во лазарь нас(ъ) д(ъ)н(ь)сь
высокым(ъ) проповѣданїемь въпїе съзываетъ(ъ) на трапезѫ д(оу)ховноу · съ тъща-
122б нїем(ъ) веселеще се тѣцемь, и паметь скончанїемь почьтемь · славеще того ꙗко
в(о)жїа оугодника · ~

*глас(ъ) в̄ ·[27]

Кышние въждельѣвь славы · бл(а)гъ и крот'къ и нез⟨л⟩обивь оукрашень ·
истин'н же и правдою шдѣань · и въсакые зле вещи шгревае се показа се
бл(а)женне · въ ню же и въш'ль еси, ꙗко д(о)с(т)оинь · и съ дрьзновенїемь х(ри)с(т)оу
прѣдсталь еси · егоже н(ы)нѣ намь бл(а)гопрѣменна твоими м(о)л(и)твами оустр-
ои ·:~[28]

Бл(а)гозрачїемь[29] добродѣтелиен ѕкраси се прѣбогате · оуꙗсни се[30] болѣзньми
добротворными шт страданїи · и съ м(оу)ч(е)ники по д(о)с(т)оанїю причьте се ла-
заре · и къ славѣ нескончаемѣи, шт земльнѣи прѣминьль еси · и равностоатель
с(ве)тыих показа се · съ ними же проси шт х(рист)а велїю м(и)л(о)сть ·:~

слава, глас(ъ) , ѣ ~

Въстроубимь *троубогласными пѣс(ъ)ними ·[31] и б(о)ж(ь)ств(ъ)нымь д(оу)хѡм
123а събранїи д(ъ)н(ь)сь · въ въсеч(ь)стныи праздникь оугодника х(ри)с(то)ва · въсѣх
и любопразд[ь]нстьвныих къ похваленїю съзывающе въспоне съ любовїю паметь
с(ве)т(а)го · ц(а)рїе и кнезы сътекше се дивите се · чюдеще се новопостакшаго
житїю, и подвигѡ · и въсхвалите цѣломоуд⟨р⟩їа рачителя · православїю стльпа
непоколѣбима · цр(ь)ковнаго здателя и красителя · *ницїимь подателя шбыла ·[32]
поборника православїа тврьдаго · въсакою добродѣтелїю и прѣжде стр[а]данїа
оукрашеннаго · подвигомь добрїимь подвизавша се, и теченїе съвръшиша · и сьиже
в(ого)ви ѕгождьшїими селенїе шврѣтша · дрьжавнымь похвала и бл(а)голѣпїе
прѣдстателя и застѣпника нашего · въ пѣс(ь)нехь б(о)гласныих похвалыюще
123б р'цѣм(ъ) · троици ꙗко пр(и)с(ъ)но *м(о)ле се лазаре ·[33] избавити се намь шт въса-
кого швьстоанїа твоими м(о)л(и)твами · ~

и н(ы)н(и), тьжд[е] ·

Въстроубимь троубою пѣс(ь)нен · приникнвшї бо въсец(а)рица м(а)ти д(ѣ)вая ·
б(лаго)сл(о)вены вѣнчает(ъ) въспѣвающих ею · ц(а)рїе и кнези да сътекѫт се ·
и ц(а)р(и)ци да въсплѣщоуть въ пѣс(ь)нех ц(а)ра рождьшои · иже съмрьтїю шдрь-
жимые прьвѣе · штрѣшити чл(овѣ)колюбно бл(а)гоизволивша · пастырїе и ѵчителїе ·
добраго[34] пастира прѣч(и)ствю м(а)т(е)рь съшьдше се въсхвалимь · свѣщиника
златозар'ныи · свѣт⟨он⟩осніи швлакь н(ѣ)в(ѣ)сь шр'швю · шд(оу)шевленныи
ковчегь · шгнезрачныи вл[а]д[ы]чны прѣстоль · манопринелинвю златвю роучкѣ ·
затворенїѧ слова двер · въсѣмь хр(и)стїанѡм принѣжище · пѣс(ь)ними в(о)гласны-
124а ми похваляюще сице р'цѣм · полато слова · сп(о)доби слѣженных нас(ь) н(ѣ)в(ѣ)снаго ц(а)р(ь)ствїа · бичтоже во немощтно ходатаиствоу твоемѣ ·:~

на ст[и]х[о]вно, ст[и]х[и]ры · глас(ъ) , в̄ · *под[обнь], кым[и] пох[валами] :~[35]

Кыми похвалами въспоюмь лазара · иже трьжьствѣ семоу выновнаго · славно
бо въ жити на земли показа се · славнѣиши же шт добрїих дѣль ꙗви се · заповѣди
послѣдв⟨ѣ⟩ своего влад[ы]кы · нь аще и не довлѣемь хвалити те дос(т)оинѣ ·
оукрѣпи ни моудре поющих те · и проси намь шт х(рист)а велїю м(и)л(о)сть ·:~

с[ти]х, праведникь ꙗко фїнїѧ проц(вѣте):~

Кыми ѕыкы бренныими оукрасимь лазара моудраго · тако прослѣвшаго
послѣднее наше роды · еже шт юности б(о)жїемь д(оу)хомь възлюбленнаго · бл(а)-
гоч(ь)стїю стльпа неѡборима · прѣиспьщреннаго добротами добродѣтелиен · иже
124б о людех своих в(ог)а м(о)лещаго · емоуже и м(о)ли се б(о)гопрїетне · славещим
те непроси съмиренїе и велїю м(и)л(о)сть ·:~

с[ти]х, насажденъ въ домоу г(оспод)ни въ дворѣх :~

Кое по д(о)с(т)оанїю пѣнїе принесемь ти лазаре · на земли во пожиль еси
въ бл(а)гоч(ь)стїи и чистотѣ · оукрасив се добродѣтелми ꙗко въистинѣ · подвиг
же добрїи и теченїе съвръшиль еси · перскомоу нашьствїю грьдыни съпротивлае
се моудре · не трьпѣ бл(а)гочьстїю разараемоу зрети се · шткоудѫ же ꙗко м(оу)ч(е)-
никь ради волѣзнѣи своих мьздѣ приель еси · и м(оу)ч(е)ническая лѣста наслѣ-
дниль еси · съ ними же проси намь миръ и велїю милость ·:~

слава, глас(ъ) ,д̄ :~

Д(ь)н(ь)сь цр(ь)ковь православнаа танно ликьствѣеть · новою шдѣавши се
125а шдеждею · ꙗко порфїрою и кинсѡм новаго лазара · и сею шдѣѧннаа красеци се
възываеть · величит(ъ) слава моа г(оспод)а · даровавшаго ми моего красителѧ и
пакы · тѣмиже и мы съ дрьзновенїемь зовемь · еже прославивы своего стр[а]далца[36]
х(рист)е б(ож)е · оумири миръ и сп(а)си д(оу)ше наше ·:~

и н(ы)нѣ, бо(городичнь)

Подаждь оутѣшенїе своимь рабѡм въсенепорочнаа · оуставляюци люта наша
швьстоанїа · въсакое скрьвы нас(ь) излѣкающи · тебе во единѣ тврьдо и извѣстно
шснованїе имами · и твое застѣпленїе стежахѡм · да не постидим се бл[а]д[ы]ч[и]це
125б тебе призывающе потъци се на оум(и)лленїе · иже тебѣ вѣрно въпїющих · рад[о]уи
се бл[а]д[ы]ч[и]це въсѣх полощнице · радости и покрове д(оу)шамь нашимь ·:~[37]

троп(арь) · пнс(ань),[38] на малѣи в[ѣ]черни:

на [о]утр[ь]ни · на ѕ̄, ст[и]х[о]лшг[їа], сѣд[а]лнь, глас(ъ) ,а̄· под[обнь] камен(и)
знам[енаноу] ·

На камены непоколѣбыме вѣры · нозѣ свои оутврьдивь (в(о)гомоудре · ника-
коже боура тев(ѣ) трьвльненїа не поколѣва · нь немокрьнно сїю прѣшль еси къ
г(оспод)оу възвысивь се · емоуже и съвьдвараеши се радостнѣ томоу зовеши · слава
м(и)л(о)ср(ь)дїѧ твоемоу сп(а)се · слава ц(а)р(ь)ствїѧ твоемоу · слава съмотренїю
твоемоу едине чл(овѣ)колюбче · ~ .в̄·ц̄[и][39]

бо(городичнь)

Роуцѣ свои в(о)ж(ь)ств(ъ)нѣи · има же зыждытеля носила еси · д(ѣ)во прѣс(ве)-
126а таа въплщеннаго бл(а)гостїю · простршїи м(о)ли его избавити нас(ъ) шт напасти ·
и стр(а)стѣи и вѣдь, въсхвалыющих те любовїю · и въпїющих ти · слава въселшомоу
се въ те · сла⟨ва⟩ прошьдшомоу не тебе · слава свобождьшомоу нас(ъ) рождьствомь
твоимь ·:~

*на ,в̄ · ст(и)х(о)лшг(їа),[40] под[обнь] красотѣ д(ѣ)вства :~

Красотою житїа твоего · и стр(а)данми волѣзнѣи своихь · аггѣлы оудивиль
еси, и чл(овѣ)кы възвеселиль еси · сего ради и съмрьть ꙗви ти се покои · и къ
непрѣстанномоу веселїю прѣминьль еси лазаре · въ нем(ъ) же ꙗко сїи проси намь
*шт х(ри)с(т)а[41] велїю м(и)л(о)сть ·:~ в̄ц̄[и][42]

126б Б(о)ж(ь)ств(ь)нааго нес(ть)ства не шт лѣчи се · плът бывь въ оутробѣ твоеи · нь
в(ог)ь въчл(о)в(ѣ)чь се прѣбыс(ть) · иже по рождьствѣ м(а)тер те · ꙗкоже прѣжде

рождьства съхранѣ вьсенепорочнаа единѣ г(оспод)ь · того прилежно м(о)ли. даровати намъ велїю м(и)л(о)сть ·:~

по полиелеѣ, сѣд[алнѣ], *глас(ъ) ,й,[43] под[обнѣ] :~[44]

Повелѣнные ти заповѣды приемь разоумнѣ · страх в(о)жїи въ себѣ приель еси прьвѣе · ижже и шкрьмлѣемь стьзѣ правѣю не погрѣшиль еси · єюже и шьствова въ дворы м(оу)ч(е)ничьскые въшль еси · съ ними же проси поющим те съмиренїе · ыко да бл(а)годарнѣ поем ти моудре · рад[о]уи се лазаре прѣбогате :~

и н(ы)н(ѣ), бо(городичнѣ) :~

127а Повелѣнное таинство приемь въ разоумѣ · въ кровѣ ѡтєїфовѣ скоро прѣдста бесплътнїи · г(лаго)ле неискѵснѣи бракѣ, прѣклонѣи съхожденїемь н(є)б(е)са · въмѣщает се неизмѣнно вьсь въ те · егоже и видѣ въ ложеснах твоих прїемшаа рабьи зракъ · оужасаю се звати ти · рад[о]уи се невѣсто неневѣстнаа ·:~

потѡм степен(а) ,а̑ · антіфѡн(ъ) ,а̑, гс, гл(а)са таж(є), прок(имень), многы скрьбы праведным(ъ):

с[ти]х, възваше праведныи и г(оспод)ь оуслыш(а) ·:~

въсако дыханїе :~

*таж[є], єу(аг)г(є)лїе · и[45] по ,ї·мь, ѱ(а)лмѣ · ст[и]х[и]ра, глас(ъ) ,ѕ̑ ·

Иже вл[а]г[о]д[а]тїю б(о)ж(ь)ств(ь)наго[46] д(оу)ха съвранїи д(ь)н(ь)сь · лики 127б съставльше поемь пѣс(нь) новѣ праздноловци. паметь сътварающе трьбл(а)женнаго лазара · въ ню же сѣшьдше се сп(а)са величаемь · и тръжьства виновникоу м(о)л(ь)бнѣ р'цѣмь · ыко имыи дрьзновенїе ѿ ц(а)ра славы · моли избавити се врѣда въсакого · иже шт д(оу)ше славещим(ъ) те ·:~

Канѡн(ь), в(огороди)ци, на ,ѕ̑ · и с(вѣ)томѵ *въ швою,[47] на ,й ·

Канѡн(ь) прѣс(вѣ)тѣи в(огороди)ци · имыи краегранесїе сицево · пою[48] хвалѵ живоносные отроковице ·

глас(ъ) ,б̑ · пѣснь ·а̑ · ірмѡс(ъ) ·:~

Петрєнѵ, и нєшвычнѵ · немокрьнно шьствовавь стьзѣ · *мор'сквю · избра-ным[49] въпїаше іс(ан)ль · г(о)с(подѣ)ви поемь ыко прослав(и) ⟨се⟩ ·:~

128а Невещественнаа древле лѣствица · и страннын шлѣдивѣшїи поуть мора · твое сказаше[50] рождьство прѣч(и)стаа · егож[є] поемь вьси ыко прослави се ·:~

Сила вышняго, съставь съвьршен · в(о)жїа моудрость · въпльщь се ч(и)стаа не тебѣ · *къ чл(овѣ)кѡм приближи се[51] ыко прослав(и) ⟨се⟩ ·:~

Поуть шьствова, двєрми непроходимыми · затворєннаго твоего чрєва · правдѣ сл(ъ)нце ч(и)стаа · и мирови въсїа, ыко про(слави) ⟨се⟩ ·:~

*Канѡн(ь) с(вѣ)т(о)моу · емоуже краегранесїе · и съ в(о)городичнами сицево · лазара похвалити в(ож)е мои разоумь дарѵи ми :~[52]

глас(ъ) ,а̑ пѣсн(ь) ,а̑ ірмѡс(ъ) ·:~

128б Ѿтверзоу ѵста моа и напльне · ~

Ликоуе съ агг(є)лы пр(и)с(ъ)но в прѣстола в(о)ж(ь)ств(ь)наго · свѣтовидные заре испльняемь · ѡмрачєнную д(оу)шѹ мою ѡзарити пом(о)ли се · ыко да подалєоу възмогоу въспѣвати паметь твою лазаре · ~

Аще и по д(о)с(т)оанїю въсхвалити те недоволѣемь чьтѵщеи те · нь елико по силѣ пѣс(нь) плѣтемь въ славѹю ти паметь · проповѣдающе твое житїе и стр[а]данїе · нь ыко любочедь прїими сїе, аще и не по д(о)с(т)оанїю хваленїе ·:~

129а Зачело добродѣтелнаго ти житїа · страх г(о)с(подь)нь възель еси шт юности лазаре · сего имѣль еси наставлающаго те къ поути правомоу · ижже шьствѵе въ дворы г(о)с(под)ие въшьль еси · ~

Аггг(є)лскыих силь вѣми те прѣвъшьдшѹю · людїе вѣрнїи с(ы)на[53] и в(ог)а твоего д(ѣ)во въсепѣтаа · и в(огороди)цоу шт д(оу)ше славеще м(о)лим се · шт съпостатных нашьствїа поющих те избави · ~

Дроугы канѡн(ь), с(вѣ)томоу.

инь, ірмос(ъ), глас(ъ) ,й·

въоръженна фарашна погрѣзи · ~

Иже на те расвѣрѣпевшеи единоплѣменным · потрѣбише се ыко дадань и авирѡнь шкаднѣи · тебѣ бо невидимо в(о)ж(ь)ств(ь)наа храняше сила · в(ог)оу во 129б въсако над ними те оустроившѹ · многымь послѣдѣи тобою промышлше застоупленїе · ~

Кидѣ създавы единь ср[ь]дца чл(овѣ)кѡм в(о)гомоудре · ср[ь]дца твоего лазаре[54] еже къ нємоу · н'рава же простое и беззловыное · и на прѣстолѣ ц(а)рствующїих посади · и пастыра те х(ри)с(т)окрасным людемь вєтрон ·:~

Єгда на стражи своеи сталь еси · в(о)годанные ти власти лазаре · тогда недрѣманно око стежаль еси, къ съблюдєнїю в(о)годаннаго ти стада · и о нємже трогуди се до съмрьти · шт нѣд же и мьздоу приель еси трогудшм своимь ·:~

130а Новопросіявшїа звѣзда ыви се на западѣ · сїае свѣтлими лѣчами своихъ мощен · въсѣмь вѣрнымь, паче же своемоу шт(ъ)чествѹ · и сих привлачє къ прѣсвѣтломоу сїанїю твоих подвигь · и тѣхь шзарае шт тьмы несвѣтлые лазаре · и шт ижє въ нихь приходещих звѣры то расхытити ·:~[55]

бо(городичнѣ)

Къседрьзѹю крѣпость, иноплѣменыкѡм ѡ вл[а]д[ы]ч[и]це потрѣби · люди же вѣрные тебе славещих сп(а)си · ц(а)ре же *въ мирѣ оустроенїи оукрѣпи.[56] ижє с(ы)ноу и б(ог)оу твоемоу въпіющих · нѣс(ть) с(вѣ)тая паче тебе единие чл(овѣ)ко-любче ·:~

катавасіѡ:

штверзѹ ѵста :~

пѣс(нь) ·ѳ· ірмос(ъ):

Лоукъ *силныих съкрѹши се[57] дрьжавою ти х(рист)е · и силою немощны тобою прѣпоиасаше се ·:~

130б Шже лѣть[58] прѣвыше въсакого, ыко лѣтѡм творѣць · ис тебе д(ѣ)во волею мл[а]д[ѣ]н[ь]ца зыждет се ·:~

Чрєво ширшее н(є)в(є)сь въспоемь егож[є] ради адамь на н(є)в(є)сех радѵе се живеть · ~[59]

инь ірмос(ъ) ·

твое пѣсниословце ·~

Разоума шт пелень испланень ты быль еси, и вл[а]г[о]д[а]ти в(о)ж(ь)ств(ь)-ные · въ⟨съ⟩чьских же добродѣтелеи шбылнь · ницим же и оубогымь свое богатьство расточил еси · сего ради те х(ристо)с, на н(є)в(є)сех многымь богатьствѡм обогати ·:~

Авраамоу странноюбѣмь на земли п[о]дове се · имѣль еси десницѹ вл(а)года-тнѣ · страннные и вол'ные, и мимоходещее прнемлє · сп[о]дови се и *г(оспод)а 131а принети лазара къ себѣ ·:~[60]

Прѣспѣшрени, и славны дшм твои · достовл(а)жение лазаре, иже на земли · добродѣтелними лѣпотами ѵкрасиль еси · желае вышних вл(а)гь полѵчити моудре · штнѕд же и ц(а)рс(т)ѵію н(є)в(є)сномоу сп[о]дови се ·:~

во(городичнь)

Ѡ госп(о)доимснитаа д(ѣ)во, вьсенепорочнаа · възвраиснїе имѣе[61] и помощь твое м(о)л(и)твы · доблїи воинь твоего с(ы)на и в(ог)а · пер'сеначелника безвожнаго побѣди · себѣ же исходатаи славѣ м(оу)ч(є)ничьскѵю :

нинь ірмос(ь)

н(є)в(є)сномоу крѵгоу врьхоу твор[чє]

131б Иже на высотѣ хѵлоу г(лаго)лавы · горѣдымь окомь видѣи твоа польэнаа лазаре · льстными оухыщреними оукрасти те покоуси се · ты же моудрше(ть) соущѵю х(рист)а в(ог)а въ домоу со[ь]да своего имыи · того под нозѣ свои покори, въпїе нѣс(ть) с(вѣ)та развѣ[62] т(є)бе г(осподи) :~

Вѣсещи се пер'сена · ако видѣ съ множьствомь езыкь на те пришьдша · д(а)в(и)дьскыи л(а)заре къ ворснїю томоу изьшль еси · и ѵкоже шного второго побѣдиль еси голїада · възывае, нѣс(ть) с(вѣ)та и нѣс(ть) праведнаа п(а)че :~

Ѵко поворникъ православїа, и м(оу)ч(є)никъ нельжнѣ · хвалѣ и славѣ вьси 132а тебѣ вѣрнїи приносимъ(ь) лазаре · в(о)горатнаго во звѣра ѵкоже не оувоми се рекшаго · прїидете и потрѣвимь правѵю вѣрѵ славещїих шт земліе · и не поменет се имѣ православїа вьсих :~

во(городичнь)

Вл(а)гопрѣмснна сътвори вл[а]д[ы]ч[и]це вьдрыми твоими м(о)л(и)твами в'сепѣтаа · иже шт твоее оутробы ѵвльшаго се чл(овѣ)кѵм плътїю · ѵако да шврѣщемь иже тебе славещи грѣхѵм шставлснїе · и наслѣдници ѵвим се славѣ с(ы)на и в(ог)а твоего :~

к(а)тав(а)с(ї)а ·[63]

*твое пѣсни :~[64]

сѣд[алнь], глас(ь) ,й, под[овнь] ·[65] прѣмѵдрше(ть)

Прѣмоудрюстїю[66] и разоѵмѣмь оукрашень · моужьскым и терьдынмь сїае 132б съмыслмь · вл(а)гь же и кроткь и м(и)л(о)стивь выль еси · и вьроученїю ти паствѣ добрѣ оупасль еси · езычьскых же нашьствїи неправедное заколснїе прѣтрьпель еси · тѣмже и прнель еси вѣнць волѣзнси своихь · сего ради въпїем ти лазаре · м(о)ли х(рист)а в(ог)а · [67] съгрѣшснїемь шставлснїе[68] дароѵати · [69] чьтѵщимь съ люповїю с(вѣ)тѵю паметь твою :~

*сл(а)ва, и н(ын)ѣ :[70] во(городичнь)

Ѵко вьсенепорочнаа невѣста творцоу · ѵако неискоусомоужнаа м(а)ти извавителя · пристнлище ѵако соущїи вѣшнтелы вьсепѣтаа · безаконїа ме соуща скврьнно 133а жилнщ,е и вѣсѵмь нгралнще въ разоумнѣ бывша · потъщи се и сих злодѣиствъа ме извави · свѣтло жилнще[71] добродѣтели оустроившїи · свѣтопрнемлнще нетлѣнна · штжени шблакь страстеи · и вышнаго прнчестїа сп[о]дови · и свѣтоу нев(є)чернемоу м(о)л(и)твами си :~

пѣс(нь) ,а̃, ірмос(ь) :~

Оуслышах г(оспод)и *славное ти съмотреніе · и прославих чл(овѣ)колюбче непостижимоую ти силѵ ·:~[72]

Се прѣвъзн(є)се се в(о)ж(ь)ствс(ь)наа гора · храмь г(о)с(подь)нь прѣвыше силь в(о)гом(а)ти ѵвьстьвнѣше :~

Законных нс(ть)ствь д(ѣ)во м(а)ти кромѣ · единаа рождьшїи владѵщаго тварїю · сп[о]добила се еси в(о)ж(ь)ств(ь)наго званїа :~

нинь ірмос(ь) ·

сѣдси въ славѣ :~

133б Храмь в(о)жїи ѵвнси се по дос(т)оанїю · храм во томоу вл(а)голѣп'нь съдѣлаль еси, вьсѣх приводе въ оудивлснїе · ѵвнлїем(ь) кипѣ вьсакым лазаре · въ нсмже, и ликы иночьскые събраль еси :~

Въвѣрснни ти таланть дрьжавы лазаре · не въ земли съкрнль еси ѵако рабь *лѣнивїи · нь дѣлавь ѵако рабь вьдры[73] своего вл[а]д[ы]кы · егоже и много ѵстоугвлснна томоу принесль еси :~

Яв'сид'скаго ѵшва житїю вьсекрасномоу п[о]добе сѣ моудростїю и разоумшм 134а просвѣщень ѵвнл се еси · смѣренїем(ь)[74] оукрашень, и высотою житїа сїае · и паче сих высочаншаа неправнль еси лазаре :~

во(городичнь)

Людїе вѣрныи славещи те м[а]т[є]рь в(о)жїю · припадающе[75] м(о)лим се чистотѣ твоси · м(о)ли се вл[а]д[ы]ч[и]це съ с(вѣ)тымь м(оу)ч(є)никомь(ь) о чьтѵщих те · вьса во можеши х(рист)а рождьшїи в(о)говл(а)женна :~

нинь, ірмос(ь) :

ты ми х(рист)е в(ог)ь :~[76]

Ѵкоже гедеѡн(ь) вьсекрѣпкы · къ нашьдшомоу мнюжьствѣ пер'скомоу дрьзновль еси · храми м(о)л(и)тв(ь)ные, и сьсоуды с(вѣ)тые не трьпе съжигаемы · любе о сих оумрѣти, и д(оу)шѣ свою положити · о нихже и главное осѵѣщснїе прѣтрьпѣль еси възывае · слава силѣ твоси г(оспод)и :~

134б Въсекрѣп'кым ти оусрьдїемь лазаре · съплѣт се велѣхвалномоу въ подвизѣ пер'с(и)ноу · того повѣднвь възываше · да пролѣет се крьвь моа о люб'ви х(рист)а моего · изволих во приметати се въ домоу в(ог)а моего · паче нежели жити ми въ тлѣнных :~

Д(о)с(т)очюдинь, и моужьст'вынь въ врапѣх выль еси · новы въ м(оу)ч(є)ницѣх лазаре · раны многы, и главное ѵтсѣчснїе · люв'ве ради в(о)жїе ѵт везаконных прѣтрьпѣль еси · д(оу)хъ же твои въ роуцѣ в(ог)оу прѣдаль еси рад[о]ѵе се :~

во(городичнь)

135а Въсїаль еси ѵт д(ѣ)вы · ѵакоже ѵт ѵблака[77] звѣзды ѵзаряюще · показоуе м(оу)ч(є)никѡм красотѣ, и вьсѣмь иже добрѣ подвизавшїим се · и стр(а)стми распьнѡшим се цѣдре силою своею :~

*к(а)тав(а)с(ї)а ·

неисл'дномоу в(о)жїѣ :~[78]

пѣс(нь) ,ѣ̃, ірмос(ь) :

Оуг'ль исаїи *прошви се сл(ь)нце · изь оутровы д(ѣ)вычьскые въсїа тьмнымь(ь) и завлѧждьшїмь · в(о)горазвмїа просвѣщснїе подавае :~[79]

Ѡвлаци весслїа сладость кропите соущїимь на земли · ѵако ѵтроче дас(ть) се сы прѣжде вѣкъ · ѵт д(ѣ)вы въплъщь се в(ог)ь нашь(ь) · ~

Житїю и плъти моси свѣт(ь) въсїа · и сѣтованїе грѣха раздрѣши · въ послѣдня ѵт д(ѣ)вы · везьсѣмене въплъщ се вышнын :~

нинь, ірмос(ь)·

оудивише се вьс(ячьскаа) · ~

135б Іωсіфа цѣломоудрьнаго чистотѣ и в(о)ж(ь)ств(ь)номоу житію п[о]добе се · пшеницодателю[80] нищімь м(и)л(о)стивь быль еси · сію посѣвавь въ вразѣхъ нищетою нє'сахщих · штноуд же въ врѣме плодовь веселіе роукоетїи пожель[81] еси ·:~

Твоего ради милованїа еже на земли м(и)л(о)сть стежаль еси · правды ради твое пришворѣтеніе стоить тебѣ нетлѣемо · еже и полѣчивь шврѣть троудовь твоихь въз'мьздые · живеши съ ликы праведныкь, и м(оу)ч(є)никь ⟨р⟩ад[о]уе се ·:~

136а Иже нищетою ѕгнѣтаемыи лютѣ · и иже въ плѣненых,[82] и въсакое нѫжди злобимы · троубѣть въ подсл(ь)ньчнѣи лазаре · твоих д(о)с(т)очюдных милованїи пѣчнїѧ неисслѣдимѣ ·:~

во(городичнь)

Без'сѣмене слово в(о)жіе неискѵсобрачное · ѡ в(огороди)це родила еси ꙗкоже ть бл(а)гоизволи · егоже ради в(о)а моужьскыи славныи м(оу)ч(є)никь лазарь · проповѣдѵе въжделѣнно постр[а]да ·:~

нинь ірмос·(ь)

въскѵю ме штрінѧ :~

Да подвижит се къ твоемоу хваленїю въсакь єзыкь · ꙗко въсекрасньі съборѣ вождь быль еси · и ꙗко сих приведе оупасль еси на пажитѣх животных.[83] и ꙗко

136б застѫпникь тѣмь въ животѣ и по съмрьти ꙗви се · и ꙗко о немь подвиза се до съмр(ь)ти ·:~

Начелствѵющѫ тебѣ стадоу х(ри)с(т)оименитомоу · въ звѣр'скыих нахождєныи не наемникь нь пастырь доврыи быль еси · заповѣдь пастыденачелника потьща се испльнити · расхыщающїимь стадо х(ри)с(то)во възбранше оубиень быс(ть) ·:~

Свѣтещѵ[84] свѣщь въ д(ь)ны и въ ноши лазаре · твое чьстные и свѣтозарные мощи стежавшїи ц(р)ковь · веселит се просвѣщаемаа д(ь)н(ь)сь лазаре ·[85] юже съвыше приель еси д(оу)ха с(вѣ)т(а)го wсѣщеніемь · шт нижже и лести въсакые зрит(ь) извѣгаеми те прославляет(ь) ·:~

во(городичнь)

137а Д(оу)шѫ мою wзари wмраченнѵю прѣгрѣшеніми · и wскѵплѣннѵю тіми[86] похотѣнии · иже сл(ь)нце рождьшїа праведное пр(и)с(ь)нод(ѣ)во · елика во хощеши можеши ·:~

*к(ат)ав(а)с(т)а

оудивише с(є) :~[87]

пѣс(нь) ,ѳ̄ · ірмос(ь) ·:~

Гл(а)съ г(лаго)ль молвы · из волѣзные д(оу)ше вл[а]д[ы]ко оуслышавь · шт лютых ме избави едии во еси нашемоу сп(а)сенїю виновнь ·:~[88]

Ѥс(ть)ство чл(овѣ)чьское работающее грѣхѣ вл[а]д[ы]ч[и]це ч(и)стаа · тобою сп(а)сенїе оулѣчи · твои во с(ы)нь *за въсѣхъ ꙗкож[е] аг'ньца пожрѣ се ·:~[89]

Възываемь тебѣ, истиннѣи в(о)гом(а)тери · прогнѣвавшее рабы избави · единa во къ с(ы)нѵ дръзновенїе имаши ·:~

нинь ірмос(ь) :

137б в(о)ж(ь)ств(ь)ное се и въсеч(ь)стное :~

Ѳ̄ въсекрасньі коуплє твоеи с(вѣ)те · ѡ чюдномоу твоемѵ измѣненїю маловрѣмєнивю во славицею, вѣчнѣ искѵпиль еси · въ нєнже н(ы)нѣ живѣши о нас(ь) м(о)ле се ·:~

Житію твоемоу лазаре кто не оудивит се · събрал бо еси ꙗкоже пчела разоумнаа,[90] миножьство цвѣтовидныих добродѣтелеи · въ нихже и красѣе се нас(ь) wвл(а)говхваваеши ·:~

Єже по д(о)с(т)оанїю чюдимаго ти житїа · дос(т)оино желаемоую славѣ ты шт х(рист)а в(ог)а полѣчиль еси · идеже н(ы)нѣ прѣдстоиши · въ ризѣ свѣтлвю шт добродѣтелеи wблече се рад[о]уе се ·:~

138а И(а)ти пр(и)с(ь)нод(ѣ)во · ꙗко ч(и)ствю те слово ч(и)стое[91] възлюби · ис тебѣ въплыш се wбновн въсакого чл(овѣ)ка · иже своего ѕгодника прослави въ чюдеси ·:~[92]

нинь, ірмос(ь) :

wцѣсти ме сп(а)се многаа бо :~

Страны вьсе wкр(ь)стные лазаре · проповѣдѵють твое житіе и подвиги · изредиѣ же твое шт(ь)чьство с(вѣ)те · троубит же и цр(ь)квы с(вѣ)тая памѣть твою славещїи ꙗко ѡ тон кровь свою изліаль еси · новыи въ м(оу)ч(є)ницѣх лазаре ·:~

Говзоующа те въ польэных ꙗко видѣ пер'сінь · на те свѣрепо рыкае, съ

138б множьствомь єзыкь приходит(ь) · шт нижже и главное штєчєніе прѣтрьпѣль еси ꙗко м(оу)ч(є)никь · тогожде възгнѣщеніе вѣчномоу wгню мьчемь съдѣлаль еси ·:~

Б(ог)ь еже въ гробѣ заб'вєніа, въ миозѣ твое не шстави тѣло · земльномоу же нє(ть)ствѣ повелѣ не растлити · нь цѣла, и wвл(а)говхаемо ѥвлѧеть · въсѣх вѣрных чюв'ствіа · и зрєніе въ оудивленіе привлаче ·:~

во(городичнь)

Иже вьса приведи шт небытїа въ бытіе · иже шт д(ѣ)вы неискѵсомоужные нас(ь) ради въплыш се, изманлм врага покори борещаго нас(ь) ·[93] деспотоу нашемѵ побѣдѵ дарви · м(о)лбами твоего лазара · и рождьшее те сл(о)во в(о)жіе ·:~

139а кш[н]д[акь], глас(ь) ,ї · под[обнь][94] възвранно

Възваннника бл(а)гоч(ь)стїа вьсенздеднаа · и м(оу)ч(є)ника о истинѣ непостидна · чьстнѣ и по дльгоу въсхвалшет те стадо твое в(о)гомоудре · нь ꙗко ннѣе дръзновенїе къ х(ри)с(т)оу б(ог)оу. тебе славещимь съмиреніе испроси, да зовем ти · рад[о]уи се лазаре пр(и)с(ь)нопаметне ·:~

ікѡсь :~

Имать тебе твое шт(ь)чьство, и паства, ꙗко жива и по съмрьти · дарь прѣч(ь)стнь, и богат(ь)ство неиждиваемо · застѫпника велика, и възваника крѣп'ка ѡ

139б в(о)голювьзне · тѣмже и въ д(ь)нь скончанїа твоего, пѣсны дос(т)охвалные приносить · и величающе те възываеть тебѣ таковаа · рад[о]уи се ѡ(тъ)ца бл(а)гоч(ь)стивааа прозвєбеніе · рад[о]уи с(є) м(а)терє бл(а)говѣнны прижитіе · рад[о]уи се ꙗко шт юности послѣдоваль еси заповѣдемь в(о)жіимь · рад[о]уи се стльпе *православїа непоколѣбимыи · рад[о]уи се[95] здателю и краснтелю с(вѣ)т(ыи)хь ц(р)ковь · рад[о]уи се wбылное милованіе нищіих · рад[о]уи с(є) паст(ы)рѧ доврїи положивы д(оу)шѵ о людех в(о)жіих · рад[о]уи се ꙗко о бл(а)гоч(ь)сти кровь свою изліаль еси · рад[о]уи се ꙗко сіих ради съ м(оу)ч(є)никы причьте се · и ꙗко въдворенїе съ ними полѵчиль еси · рад[о]уи се ꙗко тобою оукрасньі се православнїи · рад[о]уи се ꙗко слава шт

140а тебе протече по вьселенніѣ · рад[о]уи се нашь застѫпниче и избавителю · сїа тебѣ приносим(ь) ꙗко д(о)с(т)оиноу, и м(о)лим те с(вѣ)те · възмьздые славещим те подажд,' · въсакого wзлобленїа нас(ь) избави, да зовем ти · рад[о]уи се лазаре пр(и)с(ь)нопаметнѣ ·:~

1476 пѣс(нь) ,з҃· ірмос(ь) :~

Бѣгіи нъніше се дѣти прѣмѫдрїе иногда·96 шт в(о)гопріетны бо д(оу)ш е· в(о)гословеще оустнами пѣахоу· прѣв(о)ж(ь)ств(ь)ны ш(ть)цем ::~

Зрѣше въ ноши ѣакѡвь оубо ѣако въ гаданіи в(ог)а· въплащенна же ис тебе· *свѣтлостїю ѣви се поющїимь· прѣв(о)ж(ь)ственыи ш(ть)цемь в(ож)е в(лаго)сл(о)вень еси ::~97

*Съшвразнаа иже въ тебѣ неизр(є)ченнаго сынтїа· съ ѣаковѡм борит се·
148а иниже волїею съвькѹпи се чл(овѣ)кѡмь ч(и)стаа· прѣв(о)ж(ь)ств(ь)ны ш(ть)цемь в(ож)е в(лаго)сл(о)вень еси ::~98

Мрьзькь99 иже не проповѣдѣен единого д(ѣ)вы с(ы)на· шт прѣпѣтые троице·100 несоумѣною вѣрою,101 и езыкѡм въпїе· прѣв(о)ж(ь)с(твыиы) ::~

нинь ірмос(ь)·

не послѣжише твари :~

О в(о)зѣ вѣрою вєрьдною възмагаемь· множьство храмовь с(вѣ)тыих поновиль еси· множаниих же шт шсноваиїи въздвигль еси, б(ог)оу въ славословїе· нъже ради дшль д(оу)хоу с(вѣ)т(о)моу съдѣлаль еси себе ::~

Испьщренныѣ лѣствицѣ и до н(є)б(є)сь досѣжещѣ· на земли ѣако хоудогь хытр'ць
148б лазаре оустроиль еси· быше во тебѣ ѣакож[е] степены лѣствичные бл(а)гаа дѣла· нимже и въстекль еси нд[е]же желаше· зовы в(лаго)сл(о)вень в(ог)ь шт(ь)ць наших ::~

Разоума и свѣтлаго ти въ довродѣтелиех житїа· и прѣжде стр[а]данїа ти моудре испльнь быль еси· краснѣиши же нъви се по подвизѣх чюдесныих· тѣмже те ѣако в(о)жїа оугодника почитаемь зовѫще· в(лаго)сл(о)вень в(ог)ь шт(ь)ць наших ::~

во(городичнь)

Ѥдама шт тлѣ рождьство ти избави· кромѣ во тлѣнїа чл(овѣ)чьскаго рождьшїи· тѣмже тлѣнїа з'ль ме штроковїце избави· м(о)лѣами твоего лазара вл[а]д[ы]ч[и]це ::~

нинь ірмос(ь) :~

149а в(о)жїа съхожденїа шг'нь :~

Не трьпѣ в(о)гомоудре, зрѣти храмомь м(о)л(и)тв(ь)нымь вєзьбожными пожигаемы· и стадо х(ри)с(т)оименитое расхыщаемо· ревностїю в(о)ж(ї)е любве раждегь се из'ьшль еси· и м(оу)ч(є)ничьскы ш сих главно штсѣченїе прѣтрьпѣль еси зовы· в(лаго)сл(о)вень в(ог)ь шт(ь)ць наших ::~

Съ ликы агг(є)льскыими въ свѣтлѣмь прѣвываниїи· съ м(оу)ч(є)ничьскыими съворы, въдварае се ѣако м(оу)ч(є)никь лазаре· оу прѣстола вьсѣх ц(а)ра и в(ог)а своего· ликѹе зовеши· в(лаго)сл(о)вень в(ог)ь шт(ь)ць :~

149б Д(ь)н(ь)сь веселит се вьсака д(оу)ша вѣрныих съвравше се въ с(вѣ)то е ти трьжьство, въ вьсес(вѣ)ты храмь твои· зрещи въ нємь ѣакож[е] сл(ь)нце с(вѣ)тые твое мощи· лѣче свѣтлые в(о)ж(ь)ств(ь)ныих даровании испоущающи· и рад[о]ующе се възываютъ· в(лаго)сл(о)вень в(ог)ь ::~

Късхвалаем те похвалѣ м(оу)ч(є)никѡм, и вѣрнымь сп(а)сенїе· вьси родове чл(овѣ)чьсцїи прѣнепорочнаа· в(ог)а бо родила еси прѣвышїи д(ѣ)вою нетлѣннаа· емоуже зовемь· в(лаго)сл(о)вен(ь) :~

пѣс(нь) ,и· ірмос(ь) :

*Тѣлоу златомоу не поклонише се· тривогатные юноше· непрѣмѣнны и
150а живын шбразь видѣвше· посрѣд пламенѣ въспѣваахоу· ш соущьства се, пои г(осподь)а вьса тварь и прѣвъзноси ::~102

Нѣви се на земли тебе ради, и съ чл(овѣ)кы поживе· вл(а)гостїю неизьр(є)ченою и силою· емоуже поемь вьси вѣрнїи· ш соущьс(тва) ::~

Къистинѣ те ч(и)стаа славимь в(огороди)цѣ· ты бо единого породила еси шт троице въплъщенная· егож[е] съ ш(ть)цемь и д(оу)хомь вьси поемь· да поет г(осподь)а вьса тварь и прѣвъзн[оситъ[::~

нинь, ірмос(ь)·

штрокы бл(а)гочьс(тивыи) :~

Зарею сл(ь)нцевидною д(о)с(т)олѣпно лазаре оукрашень· багреницею юже шт кръвьи своихь мчрьвиль еси ѡдѣань· дрьже кр(ь)сть своею роукою, х(ри)с(т)оу
150б прославльшомоу те прѣдстоніи· тѣмь м(о)лим те трѣдшм твоним(ь) вѣчновати м(о)ли се емоу ::~

Оуслыши м(о)лѣамь и пѣнїемь гл(а)сы люди твоих с(вѣ)те· въими въздыханїю стада твоего ѣако шт(ь)чьствѣ лювъць· и противи се къ еже гнѣвиѣ на нас(ь) воюющїих· вѣмы бо многомощиѣ м(о)л(и)твѣ праведнаго ::~

Малаго и хѣдаго м(о)лениа нашего не прѣзри м(о)лим те· жителю вышнаго ц(а)р(ь)ствїа лазаре· нь призиран на свое стадо ѣакоже и при животѣ, и по съмрьти· и съмиренїе испроси103 деспотѣ нашемѣ, и хвалещим те ::~

Да рад[о]ует се д(ь)н(ь)сь множьство в(о)ж(ь)ств(ь)ное· нъви во се на западѣ прѣсвѣтлаа звѣзда въ врѣме послѣдниее· сїае д(о)с(т)оючдними лѣчами своих
151а *испрадлениїи· и шзарае вѣрныих104 лазарь вьсебогатыи· тѣмже трьжьствѣните зовѫще· в(лаго)сл(о)вите вьса дѣла г(о)с(под)ня г(оспод)а ::~

Агг(є)лов ти гл(а)сь в(о)гоневѣсто принашаемь· рад[о]уи се помощ'нице вѣроночьствщим те чловекѡм· пророкѡм съвытїе· ап(о)с(то)лѡм и м(оу)ч(є)никѡм оукрашенїе в(о)голѣпно ::~

нинь ірмос(ь),

седм седмиц(ею) :~

Непождавь съмрьти нес(ть)ствные· нь ѣакоже желаше полѣчиль еси· въсекрасное твое житїе м(оу)ч(є)нїемь(ь) оудовротвориль еси· и прѣшьль еси къ вѣчнымь
151б вьытѣлѣмь, нд(є)же зриши довротѣ неизр(є)ченїю· и ѣако м(оу)ч(є)никь имѣе дрьзновенїе зовеши· в(лаго)сл(о)в(нте) ::~

Плькѣ в(о)госъвранномоу прѣдсѣае ѣакоже звѣзда в(о)гозарнаа· и сїих въ свѣтлаа селенїа привель еси поутѣмь стр[а]дал'чьскынмь· и ликѡм м(оу)ч(ь)ничьскымь причѣте сых съ собою· крѣпко бо о бл(а)гоч(ь)сти кръвь свою пролїасте зовѫще· в(лаго)сл(о)вите вьса дѣла ::~

Къ105 славѣ и свѣтлости106 в(о)ж(ь)ственѣи прѣшьд д(оу)хѡм· ѣако любочедьнь нас(ь) сирых не шставиль еси· нь ѣакоже древле ніїа елисею милоть въ оутѣшенїе· сице чьстное тѣло свое цѣло и бл(а)говханно107 намь шставиль еси· любен и по съмрьти свое въспитѣнныкы ::~

152а С(ы)нь единороднїи, иже прѣжде вѣкь невидимыи· напослѣд'к же вѣкь прьвѣн'ць быс(ть)· видимь плътїю нс тебе д(ѣ)во м[а]ти· нас(ь) ради въчл(овѣ)чивы се, да земльные шб(о)жїть· б(ог)ь сп(а)сенїа моего, емоуже зовем, в(лаго)сл(овите)· ::~

пѣс(нь) ,ѳ· ірмос(ь) ::~

Ѣсь еси желаніе, вьсь еси сладос(ть) слово б(о)жіе, д(х)вые с(ы)не · б(ож)е богомь г(оспод)и · с(вѣ)тыих прѣс(вѣ)ты · тѣмже *те в(ла)гословеще вьси величаемь ·:~[108]

Жъз'лъ крѣпости дас(ть) се ıес(ть)ствѣ тлѣнномоу · слово б(о)жіе въ чрѣвѣ[109] ти ч(и)стаа · и сіе въстави до ада попльз'шее се · тѣмже вьси іако *б(о)гонев̀стивыю м(а)терь[110] величаемь ·:~

152б *Юже изволилъ еси[111] вл[а]д[ы]ко · пріими м(и)л(о)стиво м(о)лѳѣ м(а)тере твое о нас(ь) · *да твоее вл(а)гости вьсачьскаа испльнет се ·[112] да те іако бл(а)годѣтела величаемь ·:~

нив, ірмос(ь),

въсакь земльно〈родь〉 :~

Рад[о]ующи се, вьсепразд[н]ствыи д(ь)нь скончаніа твоего · цр(ь)квы вѣрных д(ь)н(ь)сь съвькоупльши се, празньств̀ть съ вьсеми окр(ь)стныими · хранитела и застѫпника вьдраа стежав'ши · іюже ѡграждаи своимь прѣдстател'ствомь · іако да те величаемь ·:~

153а Оукрасивь д(оу)шѳ свою в(о)ж(ь)ств(ь)ными лѣпотами · красномѣ словѳ слав'нь прѣдстоиши въ дрьзновеніи многѣ · сего ради м(о)лими те, съвыше нас(ь) пѣвце свое назыраи м(и)л(о)стиво · *деспотоу нашемѳ[113] побѣдителнаа на съпостати испроси · іако да те оубл(а)жаемь ·:~

Иже празнолюбных съборы · иж[е] въ трьжьство н(ы)ня хвалимаго лазара съвравши се · насладим се трьжьства сп(а)снаго · зрѣще гласы пр(о)рочьскые д(ь)н(ь)сь събывших се · еже праведници въ вѣкы живѣть, и ѡт г(оспод)а сымь прославленіе · еґоже величаемь ·:~[114]

Мнѡгоцѣнное богатьство · и неиждивѣщее тѣло твое стежавши храмь твои
153б с(вѣ)те · красеци се тобою, и възываеть веселеци се · величит слава моа г(оспод)а, даровавшаго ми мое оукрашеніе · покровь и застѫпленіе ѡт съпостатныи ·:—[115]

Истиньѫ в(огороди)цѣ вѣды м(оу)ч(е)никь лазарь · ис тебѣ рожденнаго в(ог)а проповѣдѣ · къ безбожномѳ м〈ожьствѣ о того любь)ви шпльчив' се моужьскы · противи се до съмрьти, в(огороди)це тебе величаемь ·:~[116]

нив ірмос(ь)

ѕдиви се оуѕѣ о семь н(є)бо :~

Тебе м(о)лимь с(вѣ)те прилежно · о цр(ь)кви вѣрнѣи поли(о)ли се · о нежде кровь свою м(оу)ч(е)ничьскыи излїаль еси · православнѣи же вѣрѣ крѣпость на ереси враговь испроси · съмиреніе же чьтѫщим те лазаре ·:~

154а Іако шип'къ багрѣнновидніи · и іабълко вл(а)говонно · и іако крінь селны, и іако мѵро вл(а)говонно ·[117] рака твоа лазаре нас(ь) ѡвл(а)говѣхваше в(е)селит · іюже и посрѣд имоуще іакоже скровище многоцѣнно · тою[118] красѣем се, сп(а)са величающе ·:~

Ѣ праздникь с(вѣ)тые ти памети лазаре · съшьдше се лици веселет се · съ нимиже и мы пѣс(ь)ми те почитаемь · пріиди же и ты с(вѣ)те, и прѣдначинаи трьжьст'виаа · ѡзлобленіа же въсакого нас(ь) избави · іако твоа есмы паст'вина ·:~

во(городичнь)

Сѻ въсепѣтаа ц(а)рице ·[119] іже безначелнаго рождьшіи ц(а)ра славы · поющим
154 те съгрѣшеніемь прощеніе · и житію ѕстроеніе вл(а)гопривытно · подаждь твоего лазара м(о)лѳами ·:~

*к(ат)ав(а)с(і)а ·

въсакь зем(льныи) :~[120]

свѣт(илнь)[121]

Сѻт(ь)чьство ти еже тебе изърастившее · твоими пеленами хвалит се · подвиги же и стр[а]данми красѣет се, новы въ м(оу)ч(е)ницех лазаре · свѣтлѣет се и цр(ь)кви сп(а)са и б(о)га · скровище богатно с(вѣ)тые ти мощи имѫщи · и мы же вѣрныи память твою съвьршающе м[о]л[ь]бно зовемь · избави почитающих те · ѡзлобленіа въсакого твоими м(о)л(и)твами :~[122]

во(городичнь)

155а Пріими молиѳніе въсеч(и)стаа м(а)ти б(о)жіа слова · людіи вѣрных славещих те в(огороди)цѳ · и съхрани свое стадо ненавѣтное съ противными · иже тебе непрѣстанно молещих,[123] непостыдноую застѫпницѳ · иное бо помощи не имамы развѣ тебе вл[а]д[ы]ч[и]це ·:~

на хвалите *въсако дых[аніе],[124] поставымь, с[ти]х ,д̀ · и поемь ст[и]х[и]ры,[125] глас(ь) ,д̀ · под[обьнь], іако добры :~[126]

Доблаго испльнителя заповѣдеи б(о)жіих · съшьдше се по д(о)с(т)оанію въсхвалимь новаго лазара · бл(а)гааго корене, ѡтрасль сладчаншюю · славнаго въ
155б жити земьнаго вл[а]д[ы]ч[ь]ствіа · красѣншаго же въ добродѣтелех показавша се · иже въсакою добродѣтелію ѡна'наго · иже и съ аґг(є)лы х(ри)с(т)оу прѣдстоещаго · и ѡ иже память его съ любовію поющих молещаго :~ віц[и] :[127]

Доблаго и мѫжьств[ь]наго въ бранех · и адаман'та тврьденшаго · поборника вьсенстинна о православіи · бл(а)гочьстіа стълпа непоколѣбимаго · чюднаго лазара ѕблажїмь · ревнителя и подражателя авраама юного · иже ѡ истинѣ м(оу)ч(е)ника явльшаго се · иже и х(ри)с(т)оу прѣдстоещаго и ѡ нас(ь) м(о)лещаго се :~

156а Кровїю новоизліанною твоею · вѣрных цр(ь)кви ѕкрашают се · паче ж[е] тр̀ды твоими съдѣланна · іако ѡ тои сїю излїаль еси · и сею ѡбагривши се тапно ликѵѣть веселеци се · и почитающи достопаметное твое скончаніе · м(оу)ч(е)никѡм(ь) оудобреніе, и дрьжавнымь похвало лазаре · и м(о)лит се[128] ѡграждан сїю ѡбьстоанеи ·:~

слава, глась ,й :~

Начело добродѣтелнаго ти житіа · страх б(о)жіи въ д(оу)шѳ свою вьселиль еси · иже wкрьмливаемь стьзѣ деснюю не погрѣшиль еси · и сею шьствѣе томоу[129] ѕгодиль
156б еси · и данны ти таланть доброѣ въздѣлаль еси · ѡ нежде и главное ѡтсѣченіе пріель еси · ѡтноуд же и множае х(ри)с(то)ви присвои се · тѣмже б(о)ж(ь)ствьнаа селенїа и градь н(є)б(є)сны · въсекрасивю твою д(оу)шѳ пріет(ь) · нд[е]же и н[ы]ня ликьствѣеши близь ц(а)ра и б(ог)а · и м(о)лим те м(о)ли, о славещих те съ люв〈ов〉ію лазаре :~

и н(ы)ня · во(городичнь)

ч(и)стаа д(х)во слове ·:~[130]

НАПОМЕНЕ

[1]следи проширење слоужба его · Х 509 [2]нема Д 39 [3]нема Х 509 [4]добродѣтелнѣино се быс(ть) Д 39 [5]ѣ· Д 39 [6]следи уметнуто и м(оу)ч(е)нїа вѣн'цоу сп[о]доби се· Д 39 [7]други богородичан Ѣсце ѕпованіе мое Д 39 [8]други стих Насаждень въ домѣ г(о)с(под)ны: — Д 39, Х 509 [9]само во(городичнь) Д 39 [10]нема цео богородичан Д 39 [11]ц(а)рствь'нїе Д 39, М 180, А 290, А 142 [12]нема А 290 [13]іако вѣр'нь быис(ть)· А 290 [14]стаадшм(ь) Д 39, М 180, П 55

[15]иного М 180, А 290, А 142 [16]нема А 290, А 142 [17]нема целу стихиру А 290 [18]нерогушимо Х 509 [19]м(о)лим те лазаре моудре· Д 39, Х 509, М 180, А 290, А 142, П 55 [20]само почетак А 290 [21]смѣсно А 142 [22]очима Д 39, Х 509, М 180 [23]нема Х 509 [24]нагло Д 39 [25]дана нес(ть) шт г(оспод)а дрьжава ваша А 290 [26]на лїтїи· ст[и]х[и]ра ·ă· храмѣ· таж(е)· ст[и]х[и]ры с(ве)т(о)мѣ глас(ь) ·ă· Д 39, М 180, А 290, А 142 [27]нема Х 509 [28]сътвори Д 39, А 142 [29]Бл(а)гораченїемь Д 39 [30]оуказ'вы се(!) А 290 [31]трѣбою ⁘пѣснеи Х 509 [32]нема Х 509 [33]прѣдстое лазаре· м(о)ли Х 509, М 180; лазаре прѣдстоиши· м(о)ли П 55 [34]добльаго Д 39, М 180 [35]нема Д 39 [36]8годника А 290, А 142 [37]нема цео богородичан Д 39, Х 509, А 290, А 142; други богородичан М 180 [38]ищи Д 39 [39]нема Д 39 [40]следи уметнуто сѣд(алнь) глас(ь) ·ѝ· Д 39, Х 509 [41]нема М 180 [42]нема Д 39; следи проширење сл(а)ва· тож[де]: и н(ы)нѣ· во(городичнь) Д 39, Х 509 [43]нема Х 509 [44]нема Д 39 [45]нема Д 39, Х 509 [46]с(ве)т(а)го А 290, А 142 [47]два Д 39 [48]нема Д 39 [49]нема Д 39 [50]пеказа Д 39, Х 509, М 180, А 290 [51]съ чл(овѣ)кы поживе Д 39, Х 509, М 180 [52]канонь м(о)л(ь)бнь с(ве)т(о)мѣ князѣ лазарѣ емоуж[е] краи, граде сїе· мо⟨л⟩вѣ любезно лазаре пріими нашѣ: — Г 87 [53]сп(а)са Д 39, П 55 [54]заре Х 509 [55]нема цео тропар А 142 [56]вѣр'нїе въ мире вѣстрои и оукрѣпи Д 39, Х 509 (оустроены); вѣр'ни въ мир'нѣ оустрои А 290 [57]силныих изнеможе Х 509; ськрѣшь сна'ниих(ь) М 180, А 290 [58]Иже лѣта Д 39, Х 509, А 290 [59]въсели се Х 509 [60]в(ог)а пріеты· къ себѣ лазаре: — Д 39, Х 509, М 180, А 290, А 142, П 55 [61]нема М 180, А 290, А 142 [62]паче Д 39, Х 509, М 180, А 290, А 142, П 55 [63]нема Х 509, М 180, А 142; у Г 87 следи катавасија Сп(а)си шт вѣдь рабы свое великом(оу)ч(е)ниче лазаре б(о)гомѣдре·шко твое есми стадо· и тебе съ б(огороди)цею м(о)л(и)тв(ь)ника написоуемь, и въ кровь вашь прибѣгаемь: — [64]нема Х 509, М 180, А 142; твоѥ пѣсн'нословце в(огороди)це Д 39 [65]нема Д 39 [66]Сїае прѣмоудростию· П 55 [67]следи до краја седалног грѣхшм шставленїе подати: — Г 87 [68]крај седалног Х 509 [69]подати А 290 [70]нема Д 39, Х 509 [71]пріетилище Д 39, Х 509, М 180, А 290, А 142, П 55; житїе Г 87 [72]съ⟨мо⟩трѣнїа твоего таинство разѣ: — Д 39, М 180, А 290 [73]нема Х 509; уместо вѣдры у Г 87 добрїи [74]следи уметнуто ср[ь]дца Д 39, Г 87 [75]нема Х 509 [76]свѣт(ь) Д 39 [77]следи уметнуто сл(ь)нце М 180, А 290, А 142 [78]нема Х 509, М 180, А 142 [79]проставлен се· сл(ь)нце шт оутровы д(ѣ)вые въсїа· иж[е] въ тьмѣ заблѣжденным· в(о)горазмїа просвѣщенїе даровѣ: — Х 509 [80]п'шеницодав'ць А 290, А 142, Г 87 [81]положилъ М 180; пожил(ь)(!) А 290 [82]тлѣнніи Г 87 [83]живоносниих(ь) А 290, А 142 [84]свьтещю те М 180, А 290, А 142 [85]нема Х 509; зарею Д 39, М 180, А 290, А 142, П 55 [86]лютими М 180, А 290, А 142 [87]нема Х 509, М 180, А 142, П 55 [88]ходатаи: — Х 509 [89]яко агнець за въсѣхь закалает се: — Х 509 [90]вл(а)горазм'наа Д 39, М 180, А 290, А 142, П 55, Г 87 [91]в(о)жїе М 180 [92]У Г 87 следи катавасија сп[а]си шт вѣдь рабы: — па кондак из II канона светом кнезу Лазару, без икоса; уместо икоса стихира „Иже благодатију светаго Духа“, која је у Служби испред канона. [93]У А 290 овде се прекида богородичан, уноси се као синаксарско житије један део Јефимијине Похвале светом кнезу Лазару, па се наставља исти богородичан; затим долазе кондак и икос, те други део Похвале. [94]нема Д 39, Х 509 [95]нема Х 509 [96]древле Х 509 [97]въ блистанїи нави св поющимь, прѣв(о)ж(ь)ств(ь)ныи шт[ь]ць наших: — Х 509; у А 290 нема цео тропар [98]Образы иже въ тебѣ· неизг(лаго)лан'наго провъзвѣщае воренїа· съ іаковомь борит се· иліже волею съвъкѹпи се чл(овѣ)комь ч(и)стаа· прѣв(о)ж(ь)ств(ь)ны шт(ь)ць: — Х 509 [99]следи уметнуто вѣди Х 509 [100]штроковице Д 39, М 180, А 290 [101]мыслїю Х 509 [102]Тѣло златое оплюваше, трибогат'ныи отроци· непрѣмѣн'ныи и живы шбразь видѣше· пресрѣд шгня поихѳ· о свѣщьствїа се пои г(оспод)а вса: — Х 509 [103]У Г 87 следи до краја тропара вл(а)гоч(ь)стивомѣ г(о)с(поди)нѣ нашемѣ, им(е) р(ѣкь)· хвалеромѣ те: —; А 142 нема цео тропар. [104]шзаре вѣр'ныих исправ'ленїи· М 180, А 290; у Г 87 нема цео тропар. [105]Ѣь А 142, П 55 [106]сласти(!) А 290

[107]вл(а)говон'но М 180 [108]въси сърождьшѹю величаемь: — Х 509 [109]ложеснах Х 509 [110]в(огороди)цѹ А 142; у М 180 следи уметнуто православ'но [111]Иже изволи Х 509, А 142 [112]нема А 142 [113]вл(а)гоч(ь)стивомѹ г(о)с(поди)нѹ нашемѹ име р(ѣкь) Г 87 [114]нема цео тропар Г 87 [115]нема цео тропар А 142 [116]У Г 87 следи богородичан глас(ь) ·ѝ· под[обнь]· ѡ прѣслав: — Ꙋ въсепѣтаа ц(а)р(и)це· іаже въсепѣтааго рождьши ц(а)ра славн· м(о)ли се емѹ съ славнымь великом(оу)ч(е)ником лазарем твоим· ѡ рабѣх своихь· стѣжюшее нам низложити· и нешправданїихь застѹпи и грѣхы раздрѣши м(о)л(и)тв(ь)ник ти· елика во хоцеши можеши: — У наставку — стихире са велике вечерње „Ками похвалними венци“, „Ками језики брениими“, „Које по достојанију пеније“, „Данас црков православнаја“, другачији богородичан и тропар са мале вечерње „Красоту важделев“, на крају ко[н]д[акь], глас(ь) ·ѝ· ко[н]д[акь]· възбранноі· чинь· бываемыи с(ве)тити масло· починаеть попь· Б(лаго)сл(о)вень в(ог)ь + трїс⟨ве⟩то· и по о(т)че н(а)шь· ѱалѡм ,ѝ· помилѹи ме в(ож)е· потомь· ѱ(а)л(омь) ·ѝ· Даље Канон свећењу масла. [117]вл(а)гоухан'но А 290, П 55 [118]тобою М 180, П 55 [119]д(ѣ)в(и)це П 55 [120]нема Х 509, М 180, А 142, П 55 [121]следи проширење с(в)ет(о)мѹ Д 39; уместо светилног у М 180 пѡд[обнь], съ оученикы: —, а у А 290 под[обнь]· жены оуслишите: — [122]следи проширење :вѡц[и]: [123]славещїихь М 180 [124]нема Д 39 [125]с[тн]х Д 39 [126]у Х 509 уместо читавог пасуса само На хвалите ст[и]х[и]ры, глас(ь) ,ă· под[обнь]· іако довлѣ: — [127]нема Д 39 [128]м(о)лим се Д 39, П 55 [129]са слогом то прекида се препис М 180 [130]следи проширење двери·в(ог)а нашего м(а)ти· моли сп(а)сти се въсѣмь намь: — Славословїе велико· и штпоусть: — Х 509, А 290, А 142, П 55

МАЛА ВЕЧЕРЊА СЛУЖБЕ СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ

(Музеј Српске православне цркве, број 180)

197а М(ѣ)с(є)ца іюніа ·к̄ї· с(вє)т(а)го великом(оу)ч(є)ника *иже въ ц(а)рєхь[1] кнеза лазара·

на малѣи в(є)чер'ни· ст[и]х[н]ры· глас(ь) ,в̄, под[обнь],[2] єгда шт дрєва :~[3]

Късь привель еси севѣ· тевѣ дав'шомѵ, жизнь бесконач'нѵю· іако въсесъжеженіе живо и шд(оу)шевлено· и жрьтвоу вл(а)гопріет'ноу и прѣчистноу· тѣм'же быс(ть) м(о)л(и)т'вникь тепль воуре изимаи стадо твое, вѣрою призывающіих' те· и поющих те, м(оу)ч(є)ниче лазарѣ :~

Сѣме въздѣлав прилѣж'но· въсѣкан'ное въ твоеи чьстнѣи[4] д(оу)ши· сіе оумножиль еси болѣзнеи стр[а]данїа твоего· шпльчив' во се къ съпротивовор'цоу сего низложиль еси· и нетлѣнїа вѣи'ць пріель еси шт в(ог)а· къ в(ог)оу твоими ходатаистви· сп(а)саи вѣрою поющее те :~

Тврьдимь съмислоль оуповае дрьзноуль еси· іако лъвь къ стр[а]данїю· прѣзырае тѣло іако раст'лѣти хотеще· землю свою прилѣж'но съблюль еси· іако злато очищен'но сед'мерїцею, подвыги твоими прѣбогате :~

Сл(а)ва, глас(ь) ,г̄ :·

197б Пріидѣте вси земльніи кои'ци, д(оу)хов'ніи лико съставимь· пѣс(ь)н'нимь пѣнїемь троуѵою глас(ь) въспріем'ше· вл(а)годараст'вніе[5] пѣсни пор'цемь г(лаго)люще· рад[о]уи се[6] х(ристо)въ воине за стадо свое добрѣ подвизав' се· лико м(оу)ч(є)ника х(ристо)вы съ совою привѣль еси· рад[о]уи се иже главою оусѣчень за вѣч'ноую и вл(а)жен'ноую[7] жизнь· рад[о]уи се *чистїи д(оу)ше[8] наслаждаіе се непрѣстан'ные славы х(рист)а в(ог)а· и испроси миръ людемь своимь, и стадѣ твоемоу съмиренїе· и д(оу)шамь нашимь велїю м(и)л(о)сть :~

и н(ы)на· во(городичнь) :~

Въ женахь с(вє)тая в(огороди)це· м(а)ти без'невѣст'наа[9] м(о)ли егоже родила еси ц(а)ра и в(ог)а· да сп(а)сеть насъ іако чл(овѣ)колюв'ць :~

на ст[и]х[о]вно· ст[и]х[н]ры· глас(ь) ,в̄· пшд[обнь]· доме ефрадшв(ь) :

Женіха красноую добротѣ възлюбиль[10] еси· и х(ристо)вы въвоинив' се· и силь въоружив' се съпостата низложиль еси :~

с[ти]х :· *правед'никь іако финіи̑ь процьв'тить :—[11]

Х(ристо)вы правед'нь іави се прьвѣе· м(оу)ч(є)нїа же вѣи'цемь оукраси се послѣжде· краснь въ славѣ своемоу вл[а]д[ы]це прѣдстониш :~

с(ти)х· *насажденъ въ домоу г(оспод)ни въ дворѣхь :~[12]

Правед'никомь, *и м(оу)ч(є)никомь[13] оукрашенїе· ц(а)рствоующімь похвало и своемоу шт(ь)чьстноу· пріими пѣнїе съ вѣрою те славещихь ~

слава· и н(ы)нѣ· и под[обнь]· тожде :~

198а *Дом' те прѣчисть в(о)жїа прѣмоу(дрше(ть) оврѣт'ши· шт крьвїи твоих въпльщает' се чьстныих д(ѣ)во· и по рождьствѣ те нетлѣн'ноу показа :~[14]

троп(арь)· глас(ь) ,г̄·

Красотоу въждельѣвь славы в(о)жїе· въ земльнѣи томоу вл(а)говгодниль еси· и порочени ти талан'ть добрѣ въздѣлавь, оусоугѵбиль еси· ш немъже и подвиза се до крьвѣ· шт(оу)дѕ же и мьздоу болѣзнеи своих· іако м(оу)ч(є)никь пріель еси шт х(рист)а в(ог)а· егоже м(о)ли сп(а)сти се поющим' те лазарє :~

НАПОМЕНЕ

[1]нема A 290 [2]нема A 290 [3]у A 142 наслов М(ъ)с(є)ца ıѳніа ·к̄ї· с(вє)т(а)го пр(о)рока амоса· и с(вє)т(а)го великом(оу)ч(є)н(и)ка лазара· на малѣи в(є)черни ст[и]х[н]ры· глас(ь) ·в̄· под[обнь]· єгда шт дрєва: [4]чистѣи A 142 [5]вл(а)годарніе A 142 [6]нема A 290 [7]нема A 290 [8]чьст'нїи д(оу)шею· A 290, A 142 [9]следи уметнуто м(а)ти A 290 [10]въжделель A 290, A 142 [11]възваше праведніи: — A 142 [12]възваше праве: A 290; праведникъ іако фїнїи̑ A 142 [13]нема A 142 [14]Дшм' те славы в(о)жїа прѣмоудрость оврѣщии шт крьвы твоих чистїих въпльщает' се д(ѣ)во· и по рождьствѣ тѣ нетлѣн'ноу показа:· A 290, A 142

МАЛА ВЕЧЕРЊА СЛУЖБЕ СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ

(Манастир Света Тројица код Пљеваља, број 55)

Ѡ(ц̃)с(ѣ)ца того ·ѳ҃ с(ве)т(а)го лазара · иже въ равваници, на малеи вечерни ст[и]х[и]ры, гл(а)сь, .а҃ · под[обнь] н(ѣ)в(ѣ)с(ни)м' чи(но)м

Иже въ бл(а)гоч(ь)естїи рѣв'нителя · и въ стр(а)дал'цехъ изʼредʼнаго · лыкоуютъ д(ь)и(ь)сь аггг(ѣ)лы на и(ѣ)в(ѣ)сы · чл(овѣ̃)чьскы же рождь на землы съпраздноуетъ, въ памети новаго м(оу)ч(ѣ)ника лазара · аггг(ѣ)лы того ꙗко побѣдителя съвыше вѣн'чаваютъ · людїе же чюд(ѣ)сы дивѣще се, и г(лаго)люще · ѡ не(и)з'г(лаго)лан'номоу ти веселїю лазаре :˙

Ч(ь)стны съвшорь м(оу)ч(ѣ)ником(ь) · съвькоупль се съ нами · съликьсвтоуетъ н(ы)нѣ слав'но, и съпра[з]дноуетъ · въспѣваѥ х(ри)с(т)а, иже лазара сице прославльшаго :˙

Аггг(ѣ)лы н(ы)нѣ н(ѣ)в(ѣ)сныи трьжьвстоуютъ мысльно · въ памети тврьдаго ѧдаман'та · тели'же и мы въспоимь сѣшьдше се д(оу)ховно · и того пра[з]дникь съвръшимь, любовїю рад[о]ующе се :˙

слава :˙ гл(а)сь ,ѕ҃ ·

Прїидѣте м(оу)ч(ѣ)николюв'ци · м(и)л(о)стини подателя и нищїихъ питателя · пѣс(нь)н'ми д(оу)ховними въспоимь · м(оу)ч(ѣ)никѡм(ь) съграждании, и пр[ѣ]п[о]дов'нїимь съликов'ника · вл(а)гоч(ь)стно въсхвалимь лазара славнаго · крьвїю во своею землю ѡс(ве)ты · ѡт соущїихъ здѣ прѣидѣ къ и(ѣ)в(ѣ)снымь жилищемь · и ѡт въседрьжител'нїе рѣкы подвигшм почьсть прїемь · и просить оцѣщенїе д(оу)шам(ь) нашим, и велїю м(и)л(о)ст :˙~

на стых[о]вне стых[и]ри, гл(а)сь ,ѳ҃ · под[обнь], доме ефратов(ь) :˙—

Домь д(оу)ховни въсензрѣдʼнь себѣ съдѣлаль еси · нь м(о)ли се х(ри)с(т)оу б(ог)оу прѣвогате лазаре · ѡ въспѣвающїихъ паметь твою :˙

с(ти)х · правѣдникь ꙗко финиѯь :˙~

Пѣнїа слад'ка стр(а)сти похваленїа · вл[а]год[ѣ]телемь въз'данїа · прѣдложенїе ближнеѥ прїими лазаре :˙~

с(ти)х насажден

Стр[а]дал'цемь доврота, м(оу)ч(ѣ)никѡм(ь) бл(а)голѣпїе · ц(а)ремь похвало, и цр(ь)квамь оукрашенїе · прїими н(ы)нѣ похвалоу вѣрою славещїих' те :˙

сл(а)ва и н(ы)нѣ · гл(а)сь · тьж(е)

Ꙗко звѣзда многосвѣт'ла въсїавши · озараетъ вьселенныи кон'це · и м(о)лит се г(о)с(поде)ви о д(оу)шахъ наших(ь) ·

бо(городичнь)

Без'семене зачан'шїи в(ог)а и зыждителя по ес(ть)ствоу · нетлѣн'но родила еси · того м(о)ли в(о)гом(а)ти сп(а)сти се намь :˙

КАНОН ПРЕСВЕТОЈ БОГОРОДИЦИ У СЛУЖБИ СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ

(Манастир Света Тројица код Пљеваља, број 55)

Канѡнь, в(огороди)ци на ,ѕ҃ · гл(а)с ,в҃ · пѣс(нь) ,а҃ · ірмос(ь) ·

Нетреннoу и неѡбычноу · немокрьно мир'скоую шьствовавь стьзоу · извранни въпїаше іс(раи)ль · г(о)с(поде)вы поемь, славно бо прославы се :˙

Невѣщьствина дрѣвле лествица · и страннo шледевшїи поуть мора · твоѥ сказаше рождьство ч(и)стаа · еже поѥмь(ь) вл[а]д[ы]ч[и]це ꙗко прослави с(ѣ) ·

Сила вышняго · соущьство съвръшенноѥ в(о)жиѥ моудрости · въпльщьшеѥ се ч(и)стаа ис тебѣ къ чл(овѣ̃)ком(ь) приближи се ꙗко прославы се ·

Пронде скрозе дверь непроходноую · затворенниѥ оутровы твоѥѥ · правдѣ сл(ь)нце ч(и)стаа · и мировы въсїа ѭк(о) прослави се ·

пѣс(нь) ,в҃ · ірмшс(ь) ·

Оуслышах г(оспод)и славноѥ ти съмотрение · и прославых чл(овѣ̃)колюв'че непостижимоую ти силоу:·

Видѣвшїи на дрѣве те х(ри)с(т)е пригвожденна · иже ꙗко д(ѣ)ваа те неволѣ з'нѣно рождьшїи · м(а)терскиѥ волѣзны трьпѣше ·

Побѣди се съмрьть · мрътвь плѣнаѥт(ь) адова врата · в'сеѧ'цоу бо разор'шоу се · выше ес(ть)ства в'сами дароуѥт(ь) ·

пѣс(нь) ,д҃ · ірмос(ь) ·

Пришьствовавь ѡт д(ѣ)вы, ни ходатаи ни аггг(ѣ)ль · нь самь г(оспод)и въпльщ' се · и сп(а)се въсего ме чл(овѣ̃)ка · тѣм'же зовоу ти · сл(а)ва силѣ твоеи г(оспод)и ·

Капльми оумиленїа ѡдьжди вл[а]д[ы]ч[и]це · въземающь в'сакь ср[ь]дца моего знои · и дрѣманїа моего моутниѥ потокы оуставляющїи ·

Орогжиѥм' ме сладостеи, оуказаѥннаа и лежещаа · раноу прѣч(и)стаа не прѣзри · нь исцели копиѥмь и крьвию · распѣтаго с(ы)на твоего и в(ог)а н(а)шего :

Обогатив'ши вл[а]д[ы]ч[ь]ствомь в'соу тварь · люте ме ѡбнищавша, вл[а]г[о]д[а]ти б(о)ж(ь)ств'ниѥ сп[о]добы · ꙗко да величаю те бл(а)гоую мою прѣдстателʼни цоу · в'сенепороч'наа :˙

бо(огородичнь)

Прохлади ме вл[а]д[ы]ч[и]це покаанниѥмь · и ѡдьжди иссьх'шеѥ н(ы)нѣ ср[ь]дце моеѥ зноѥмь стр(а)стеи · възливающїи на ме масло исцѣленїа м(и)л(о)сты тв[о]еѥ

пѣс(нь) ,ѣ҃ · ірм(о)с(ь)

оудивише с(ѣ) ·

Ходатаи б(ог)оу и чл(овѣ̃)комь бис(ть) х(ри)с(т)е в(ож)е · тобою бо вл[а]д[ы]ко иже къ начелномоу сѣтоу ѡ(ть)цоу твоѥмоу · ѡт ноши невѣдѣнна привѣдениѥ ѡврѣтохѡм(ь) :˙

Къпльщена ис тебѣ б(о)городител'нице · вѣрнїи познахомь · безсѣмене с(ы)на рождьшааго се · в(ог)а истинаа · и чл(овѣ)ка ис(тъ)ствомь · тем(ь)же те славым(ь) :·~

Под кровь твои и застоупление · вѣрнїи прѣч(и)стаа вьсегда прибѣгающе вѣрою · избавлаем' се в'сакого тебѣ рады д(ѣ)во, лютаго ѡв'стоания :·

Избавы нас(ь) искоушенїи и ѿт воуре помышленїи прѣч(и)стаа · в'сакого гнева · в'сакого грѣха · глада же и гоубытел'ства · и вѣчнаго д(ѣ)во м(оу)ч(е)нїа :·

Прѣдстател'ница наша · сп(а)сение и оупование · вл[а]д[ы]ч[и]це хр(и)стїаномь соущїи · сп(а)сан иже любовию те пр(и)с(ь)но вѣрнїи въспѣвающїих · д(ѣ)во в'сепѣтаа :·

пѣс(нь) ,ѕ̄ · ірмос(ь) ·

Къ г(осподу)оу ѿт кута ѭнна въпиаше · ты ме възведи из глъбыни ада м(о)лю се · да яко избавителю въ гласе хваленїа · истинною и д(оу)хом(ь) пожрѣ ти :·

Иже волею в'сь съдѣлавїи · въ чрѣво изволи неискоусобрачние въселити се · иже тлѣнием волѣв'шее · и нетлѣнием ѡбогатиль иси яко м(и)л(о)ср(ь)дь :·

Прѣвышьшїи вышних силь · и с(ве)тѣиши иси прѣнепорочнаа · паче ис(тъ)ства въмѣстив'шїи невмѣстимоие слово въ чрѣво своие :·

На поутни житенсцемь завлоужданшаа · и въ беспоутние често въп[а]дающа грѣховноие · вл[а]д[ы]ч[и]це покаанїа къ стъзе настави ме :·

бо(городичнь)

Не прѣзри прѣч(и)стаа м(о)лвы наше · иже на те възлож'шїих · надѣждоу рабь твоих · прибѣжище во вл[а]д[ы]ч[и]це, и д(оу)шамь ѡцѣстилище иси ·

пѣснь ,ѕ̄ · ірмос(ь) ·

Б(ог)опротив'ноие велѣние · безаконоующа м(оу)ч(и)тела · высокь пламень възнесль ис(тъ) · х(ристо)с же простреть вл(а)гоч(ь)стывїимь дѣтемь хладь д(оу)хов'нїи · сїи вл(аго)сл(о)вень и прѣпрославленъ б(о)гъ ѡт(ь)ць нашїих :·

Крѣпость моа и пѣнїе и сп(а)сение · и извѣстноие застоупление · и стена нешбориимаа ты иси вл[а]д[ы]ч[и]це · ворещеие ме вѣси побѣды · пр(и)с(ь)но ищоущїих оумрьтвыти ме :·

Б(ог)а въплщьшїи ѿт д(ѣ)вьствь'нїихь своих крьвен · ѡбожившаа д(ѣ)во чл(овѣ)чьство · тѣм'же ме стр(а)стми всквръненнааго · и истлѣв'шаа вражими къз'ньми · избавы м(о)л(и)твами си :·

Пещь рождьст'во проображаше твоие в'сенепорочнаа · отрокы бо не ѡпали · такоже бо ни оутробоу твою огнь б(о)ж(ь)ств'нїи · тѣм'же м(о)лю те · ѡгнѣ вѣчнаго избавы рабы своие :·

пѣснь ,ѳ̄ · ірмось ·

Пещь ѡгньнаа иногда въ вавулоне · дѣиствие раздѣлиаше б(о)ж(ь)ств'нїимь повѣлениемь · хал'дѣе шпалиающи · вѣр'ние же прохлаждающїи поюшеие · б(лаго)сл(о)вите в'са дѣла г(о)с(под)ня :·

Жїво и незавыстно сп(а)сение намь земльнородїимь · нескврьнноаа ѭнице · иже породы аги'ца б(о)жїа · не прѣзри мене зовоуща · б(лаго)сл(о)вите в'са дѣла г(о)с(под)ня г(оспод)а поите :·

Б(о)ж(ь)ств'ное ти рождьство прѣч(и)стаа ѡбновы нас(ь) · и чеда показа и с(ы)новы д(ь)нию в'сѣхь и свѣтоу · и сп(а)сьше се възываемь · в(лаго)сл(о)вите в'са дѣла г(о)с(под)ня г(оспод)а поите и прѣвъзносите его въ в'се :·

Живоу водоу породила иси, ѿт ложесьнь ч(и)стаа д(ѣ)выч(ь)скыих · и ѡставлениие источиль иси · ѿт источи'нїкь исцѣлениї вѣр'нїимь · тѣм'же в'си зовемь · б(лаго)сл(о)вите в'са дѣла г(о)с(под)ня г(оспод)а :·

Гроздь зрѣль жизны ты възрастила иси ч(и)стаа · еси во лоза оуслаждающїа землю бл(а)гїими · ею же поюще зовемь · в(лаго)сл(о)вите в'са дѣла г(о)с(под)н(ня) :·

пѣс(нь) ,ѳ̄ · ірмос(ь) ·

Безначелна родителя с(ы)нь б(ог)ь и г(оспод)ь · выпльщ' се ѿт д(ѣ)вы нам(ь) явы се · омрачена просвѣтити · и събрати разточенаа · тѣм'же в'сепѣтоую в(огороди)цоу величаем :·

Чл(овѣ)колюбиа ме в(о)ж(ь)ств'наго сп[о]добы отроковице · иже единаа чл(овѣ)колюв'ца б(ог)а плъть ѿт тебѣ заимовав'шаа · неизр(е)ченно рождьшїи · избавы ме воудоущаго пламене и моукы в'сакоие · иже любовию тебѣ славѣшаго :·

Ико твръдоую прѣдстателницоу · ико оупование и стеноу · и надѣждоу и покровь твръдь · и неповоримоие оутвръжденние · и небоур'ноие пристанище · и единоу корѣп'коие привѣжище · стежав'ше те в'си сп(а)саемь(ь) се в'сепѣта :·

бо(городичнь)

Свѣтъ рождьшиа в(о)ж(ь)ств'нїи · мнѡгымы помрачив'шее се стр(а)стными навѣдѣн'ми · и помышлен'ми тоуждаго · ср[ь]дце моие просвѣти отроковыце · капле подающїи ми пр(и)с(ь)но · ѿт скврьнь грѣха д(ѣ)во ѡчищающїих' ме :·

СВЕТОЗАР СТ. ДУШАНИЋ

СЛУЖБА КНЕЗУ ЛАЗАРУ У РУКОПИСНОМ МИНЕЈУ МАНАСТИРА СРЕТЕЊА НА ОВЧАРУ

У збирци старих рукописа манастира Сретења на Овчару налази се Минеј за месец јуни у коме је забележена Служба кнезу Лазару. Овај препис службе је настао 1592. године, или кратко време потом, што се да закључити на основу водених знакова хартије на којој је писан. Хартија овог минеја има два водена знака: круну у кругу и котву у кругу. Оба знака заступљена су у неколико варијација.

Минеј има 200 листова исписаног текста. Служба је забележена на листовима 79б до 97а, одмах иза Службе пророку Амосу. Сви листови имају по 25 редова писаног текста, изузев листа 79б, на коме је 5 редова и листова 93а-б и 96а-б, који имају по 24 реда. Последња страница последњег листа (97а) има 23 реда.

На неким маргинама написане су речи које је преписивач нехотице испустио из текста. У Минеју се налазе три записа. Један запис је датован и он казује да је 175б. рукопис припадао манастиру Никољу „. . . ва подкрилие гори Каблара и Овчара, при реци Морави, близу места Чачка".

У погледу времена, када је написана Служба кнезу Лазару, у науци постоје различита мишљења. За датовање једног дела Службе може да послужи владарска титула деспот, која је у овом рукопису два пута наведена. Та титула сведочи да је један део Службе написан у раздобљу између 1402. и 1427. године тј. у периоду када је кнез Стефан Лазаревић добио титулу деспот и њу носио до своје смрти, 19. јула 1427. године. Аутор тога дела Службе моли кнеза Лазара да „деспоту нашему победу дарују" (л. 92а). Нешто доцније у Служби се понавља молба да деспот победи непријатеље („. . . деспоту нашему победителнаа на супостати испроси", л. 95б).

Овако срочена молба није заступљена ни у Србљаку арадског епископа Синесија из 1761. године, ни у Србљаку Светог архијерејског синода Српске православне цркве из 1986. године, који су коришћени у овом раду за поређење ради утврђивања евентуалних разлика међу њима.

У Синесијеву Србљаку уместо речи деспот стоји реч цар („царју нашему побједителнаја на супостати испроси"), а у Србљаку Светог синода реч цар замењена је са народ („народу нашему побједителнаја на супостати испроси").

Владарска титула деспот у оба случаја се односи на Стефана, сина кнеза Лазара. Стефан је ту титулу добио 1402. године после битке код Ангоре, данашње Анкаре у Анадолији. На висоравни код тог града вођена је 28. јула 1402. године борба између Турака, под вођством султана Бајазита, и Татара, под заповедништвом хана Тамерлана (Тимурленка). Заједно са Турцима борио се и коњички одред српских оклопника, који су предводили кнез Стефан Лазаревић, његов брат Вук и њихови сестрићи Ђурађ и Лазар Бранковић. Пошто су Османлије претрпеле пораз, којом приликом је заробљен и султан Бајазит, кнез Стефан се повуче у Цариград, где су га пријатељски дочекали цар-регент Јован и царица Евгенија. За време боравка у Цариграду, цар је кнеза Стефана одликовао титулом деспота, која је по тадањем византијском дворском церемонијалу била прва после царског достојанства.

С обзиром да је деспот Стефан живео у изузетно тешким приликама и да је водио борбе са разним противницима, спољним и унутарњим, онда је посве разумљиво да писац Службе кнезу Лазару моли оца деспотова, да он код Христа испроси победу деспоту.

После смрти деспота Стефана преписивачи Службе кнезу Лазару изостављали су ту реченицу, јер више није била актуелна. Много доцније, у периоду аустријске владавине, арадски епископ Синесије ставио је, као што је већ речено, уместо речи деспот, титулу бечког цара, монарха државе у којој су почивале кнежеве мошти. Синод Српске цркве заменио је титулу цар са речју народ, јер Срби у време штампања Србљака нису имали владара.

Пошто се службе светитељима не пишу одмах у целини[1] и пошто јачање култа светитеља прати развој култних текстова[2], и Служба кнезу Лазару бесумње је морала да има неколико фаза у своме развоју. Зато је нужно претпоставити да је Служби са молбом за деспотову победу над непријатељима претходио један ранији текст, написан средином 1392. године, састављен поводом свечаног отварања кнежева гроба. По устаљеној пракси у Православној цркви, која се и данас примењује, тело покојника не вади се из гроба док се не наврше три године од сахране. Мада је кнез Лазар погинуо 28. јуна 1389. године, он није могао бити одмах сахрањен, јер се његово тело налазило у турским рукама. Кнеза је посекао Бајазит, наследник султана Мурата, „чедо аспидино". Бајазит је кнежево тело држао као ратни трофеј и средство за преговоре и уцену кнежеве породице. У наметнутим условима породици, да дође до тела, лежи косовски пораз. По завршетку поменутих преговора, до којих је морало доћи, који, вероватно, нису дуго трајали, кнежево тело је предано породици и она га је сахранила у Приштини, потом пренела у манастир Раваницу, кнежеву задужбину. Ако је сахрана у Приштини извршена првих дана месеца јула 1389. године, онда је трогодишњица сахране могла пасти средином 1392. године. Да кнежево тело у гробу није лежало дуже од устаљеног прописа сведочи последња строфа шесте песме Сретењског рукописа у којој пише: „Бог који

[1] Ђорђе Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*. Крушевац 1968, стр. 191.

[2] Драгутин Костић, *Учешће св. Саве у канонизацији св. Симеона*, Београд 1936, стр. 173.

у гробу заборава не остави *за дуго*[3] твоје тело, већ нареди земаљској природи да не иструли, већ га цело и благомирисно показује" (Бог еже в гробе забвениа в *мнозе* твое не остави тело землному еству повеле не растлти, и цело и благоухаемо јављајем"... л. 92а).

По завршетку три године од сахране приступило се свечаном отварању кнежева гроба. Том приликом утврђено је да је тело „нетљено" (није подлегло трулежи) и да је свето. Тим поводом морао је бити састављен први текст Службе Косовском мученику. Било би незамисливо претпоставити да страдалац за Православље[4], борац за Отачаство[5] и владар коме непријатељ на ратном попришту одсеца главу, остане без службе, или на њу да чека десет или више година, тј. до писања Службе која садржи молбу за деспотову победу над непријатељима. Такав поступак искључен је, поготово када се има у виду да су у то време најближи чланови кнежеве породице (супруга и два сина) били на управи његове државе.

Развој Службе кнезу Лазару није се задржао код наведена два случаја. Та је Служба доживела и трећу допуну. До ње је дошло у периоду ропства под Турцима. Такав закључак намећу речи јадиковања у петој песми. Аутор тог текста жали се Кнезу-мученику, „подсунчаној зори"[6] и „пучини неизмерне милости", на тешко стање сиротих, које љуто угњетавају, *који су у ройстшу* и разним невољама мучени („иже нишчетоју угњетаеми љуте, *иже в йленених* и всакои нужди злобими"... л. 90б).

Та тугованка не спада у област књишких фраза. Она је слика стварности. Пад Смедерева и пропаст Деспотовине 1459. године били су преломни датуми и пресудни догађаји за српски народ и они су условили писање таквог текста.

Да извесни делови Службе кнезу Лазару у Сретењском рукопису припадају најстаријим преписима може се закључити, у извесној мери, и на основу имена којим писац назива непријатеље српске земље. Од седам имена наведених у Служби, шест се односе на Персијанце[7], а једно на „Измаила врага".[8]

[3] Временски интервал „дуго не остави", који је присутан у Сретењском тексту, у Синесијеву Србљаку замењен је са посвојном заменицом „нама не остави". У Синодалном Србљаку он уопште не постоји.

[4] Наглашавање Православља је упадљиво. Оно се у Сретењском рукопису спомиње седам пута (на л. 83б, 84а, два пута на л. 88б, затим по једанпут на л. 92а, 95б ие 96б).

[5] Отачаство се цитира пет пута (на л. 88б, 91б, 92а, 94а и 96а).

[6] Није јасно зашто је израз „подсолнечни заре" (подсунчана зоро) замењен у Синесијеву и у Синодалном Србљаку са „подсолнечни Лазаре" (подсунчани Лазаре). Тим више то је чудно што епитет „подсунчани Лазаре" нема никакав смисао, док је познат у црквеној поезији израз „подсунчана земља".

[7] То су:

а) Јако в истину подвиг же добриј и теченије саврши еси перскому нашаствију и грдини спротивил јесе мудрје"... л. 85а. (У Синодалном Србљаку реч „перскому" замењена је са „агарјанскому").

б) „Персоначелника безбожнаго побједи" ... л. 88а (у Синодалном Србљаку уместо речи „персоначелник" стоји „первоначелник").

в) „Бесјешта се Персенина јако видје с множеством език на те пришада" ... (л. 88б).

г) „јакоже Гедеон все крепкиј к нашедшому перскому дрзнул еси"... (л. 89б).

д) „Всје крепким ти усрдием Лазаре саплете не велехвалному в подвизе Персенину"... л. 90а. (у Синесијеву и у Синодалном Србљаку не налази се реч „Лазаре").

ђ) „Персенин на те свјерепо рикае с множеством език приходит"... (л. 91б).

[8] „Измаила врага покори борештаго нас"... л. 92а.

То указује да аутор Службе нема јасну представу о Турцима и њиховој етничкој припадности, чим их назива туђим именом. Та нејасноћа и њихово везивање за Персијанце пре ће бити последица краткоће времена између битке на Косову и писања Службе, а мање склоност православног духовника, писца Службе, да се служи стилском фигуром из црквене књижевности.

Етнички термин „Измаил враг“[9] — само једном наведен у Служби Сретењског рукописа (на л. 92а), у доцнијим временима често употребљаван у старим српским записима који говоре о Турцима — не искључује могућност да је текст са тим изразом касније унет у Службу. Околност да су при навођењу „Измаил враг“ шест пута употребљени етно-термини везани за Персијанце (као: Персе, Персенин, персеначелник, перскому), ову могућност чини вероватнијом.

Колико се са сигурношћу може да утврди време писања Сретењског рукописа (на основу водених знакова), место његова настанка не може се категорички да одреди. Не би требало одбацити могућност да је писан у некој од скрипторија овчарско-кабларских манастира, које су у шеснаестом веку имале снажан процват.

У карактеристике ове Службе спадају и библијска лица у њој наведена. Од 14 имена, свих 14 припадају Старом завету. Истицање старозаветног фактора није случајно. До тог пренаглашеног односа Старог завета према Новоме морало је доћи због живота светитеља коме је ова Служба посвећена.

Смрћу цара Душана и слабљењем централне власти у српској држави дошли су до изражаја унутарњи сукоби великих и малих династа. Политичко стање је погоршала спољна опасност са севера од Угарске, а са југо-истока од Турака, који су стално и систематски користили те раздоре. Погибија краља Вукашина и његовог брата на Марици 1371. године отворено је указала на опасност азијског освајача. У таквим приликама дошли су до изражаја напори кнеза Лазара на сакупљању српских крајева и припремању отпора Османлијама. Зато писац Службе истиче, не без разлога, кнежеву бригу за Православље и наглашава његову борбу за Отачаство.

Пишчева склоност да приказује ратну атмосферу свога времена и ситуацију у којој се налазио огледа се и у избору паримија из Књиге проповедника. У петој глави те књиге (које нема у српском преводу Старог завета од Ђуре Даничића) заступљени су називи оружја из средњовековног војног арсенала, као што су: лук, праћка (камено прашчије), праволучнија стрели (стреле које право гађају), шлем и штит (штит непобједими).

Историјски ход Израиља, од ропства у Египту до Обећане земље, под Мојсијевим заповедништвом водио је кроз бројна страдања, унутарње сукобе

[9] У нашој црквеној књижевности и у старим српским записима Османски Турци се погрешно називају не само Персима, већ и Агарјанима и Измаилићанима. По Библији Агарјани су потомци праоца Аврама и Етиопљанке Агаре, робиње Аврамове жене Саре. Пошто је Сара била нероткиња она рече своме мужу „... иди к робињи мојој не би ли добио дјеце од ње. И Аврам пристаде на ријеч Сарину“ (Прва књига постања, гл. XVI, ст. 2). Из те везе Аврама и Агаре родио се Измаил, „човјек убица“ (ст. 12). Потомци Измаилови називају се Измаилићанима. Османски Турци, Османлије са Семитима немају ничег заједничког. Они су дошли у тринаестом веку у Малу Азију. Црквени списатеља у прошлости нису правили разлике међу њима. Тим више што је у турској војсци било разних народа. За српског духовника сви који насрћу на српску земљу су потомци „човјека убице“.

и спољну опасност. У судбини Израиља аутор Службе кнезу Лазару је уочио сличност са судбином Српског народа и његова кнеза. Зато је тражио старозаветне примере, који су томе више одговарали, него новозаветни текстови. Те узоре он је нашао у следећим личностима:

Родоначалника Адама аутор Службе спомиње два пута (на л. 87б и 93б). Писац моли Отроковицу (Богородицу) да га од зле пропасти сачува молитвама Лазара, као што је Младенац (Христос) спасао Адама.

Име праоца Аврама такође се два пута наводи у овој Служби (на л. 88а и 98б). Кад кнеза упоређује са Аврамом, писац истиче кнежево гостољубље према странцима, пролазницима и болнима.

Заједничку особину кнеза Лазара и Гедеона, судије у Израиљу, писац је нашао у њиховој борби са туђинцима. Снажни Гедеон ослободио је свој народ мадијамског ропства, а српски кнез се супроставио „множеству перскому“ (л. 89б).

Голијата, вођу Филистејаца, противника синова Израиљевих, савладао је млади и лако наоружани Давид. Слично Давиду кнез Лазар, „Давид Нови“ је „Другог Голијата, са мноштвом непријатељских народа, поразио“ (л. 81а). Нешто доцније пише у Служби да је кнез Лазар победио Персе и њиховог вођу „бесешча Персенина“ („Давидски Лазар к боренију туму изашал јеси као онога другога побједил јеси Голијата“... л. 88б).

Буна браће Датана и Јавирона против Мојсија и Арона (л. 87а), коју је Мојсије немилосрдно угушио, биће да је алузија на неки обрачун кнеза Лазара са „иноплеменицима“.

Пророк Илија када се узнео на небо, даровао је свој плашт ученику Јелисеју, да с њиме чини чуда. Свети кнез, после своје смрти, нама је оставио, ради утехе, своје часно тело цело и благомирисно (л. 94б).

Име пророка Исаије налази се у богородичину пете песме (л. 90а). Тај богородичан нема ни Синесијев, ни Синодални Србљак. У тој песми се говори о виђењу пророка Исаије о сунцу које ће засијати из девичанске утробе онима који су у тами и незнању. У овом тексту нема поређења са кнезом Лазаром.

Писац Службе спомиње праоца Јакова два пута у богородичину шесте песме (л. 93а). У првој реченици овог богородичина он доводи оваплоћеног Бога у везу са Јаковљевом ноћном визијом Господа. У следећој реченици аутор наглашава неисказану снисходљивост Господа који се бори с Јаковом, да би се на тај начин показало добровољно изједначење Бога с човеком. Овај богородичан није заступљен ни у Синесијеву, ни у Синодалном Србљаку.

Кад изналази заједничке особине између кнеза Лазара и праведнога Јова, кога назива „авсидијским“[10], аутор Службе истиче кнежево смирење и узвишен живот (л. 89б).

Упоређујући кнеза Лазара са „целомудрим Јосифом“, Јаковљевим сином и високим достојанственником на двору фараонову, писац је нагласио кнежево доброчинство у делењу пшенице, бесумње за време гладних година. Слично Јосифу, који се истакао бригом за исхрану египатског народа, а такође и своје

[10] Где је била Авсидијска област, у којој је живео праведни Јов, сигурно се не зна. Мисли се да се налазила између Идумеје и Арабије.

браће у току сушног периода, тако је и кнез Лазар постао сиромашнима „пшеницодатељ“ (л. 90а).

Склоност писца Службе да тражи поређења у старозаветној историји више је дошла до изражаја кад кнеза Лазара назива „Новим Лазаром“, доводећи га у везу са сиротим Лазаром из Христове приче о богаташу и Лазару. Док је аутор Службе у неколико ранијих случајева наводио по два примера за поједине старозаветне личности, овде је то учинио пет пута (на л. 80а, 81а, 83а, 85а и 96б). Основна пишчева мисао вероватно се налази у схватању награде, коју добија сироти и страдалник после смрти, кад га анђели, као библијског Лазара, „однесу у наручје Аврамово“ (Лука, гл. XVI, ст. 22).

У Служби Сретењског рукописа, а такође и у Синодалном Србљаку, име кнеза Лазара спомиње се шездесет и два пута са мноштвом разноврсних епитета, као што су: адамант (дијамант) тврди, благолествија стуб непоколебими, богомудри, бодри делатељ, бодри пастир, вожд (си био стаду твоме), добри делатељ, дрво плодовито, житељ вишњег царства, заступник и избавитељ, заштита и бранитељ од непријатеља, звезда благозрачна, јабука благомирисна, крин пољски, љубочедни, многоцењено богаство, мудри, благи, кротки и милостиви, мужествени у одбрани, недремано око, Нови Давид, Нови међу мученицима, Нови Лазар, новопросијавша звезда, око слепих, нога хромих, жезал старости, пастир добри, поборник Православља тврдог, подражатељ Аврама, подсунчана зора, похвала своме Отачаству, Православља стуб непоколебими, пребогати добрим делима, пресветла звезда, саздатељ и украситељ цркава, сведивни воља, световидни, скровиште богато, скровиште добродетељно, скровиште многоцењено, славни мученик, таланат државни, троблажени, украшени премудрошћу и разумом, итд.

*

Својеврстан избор паримија, текст у коме је забележено јадиковање због ропства, у Службу унета два непозната богородична, постојање мањих и већих разлика између Сретењског рукописа и службе у Србљаку арадског епископа Синесија и Србљаку Светог синода, сведоче да је Сретењски препис непозната варијанта Службе кнезу Лазару.

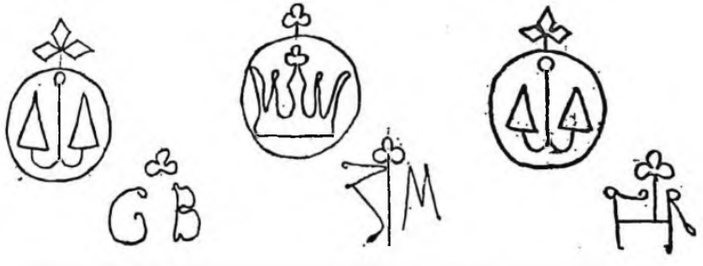

ВОДЕНИ ЗНАЦИ НА ХАРТИЈИ РУКОПИСНОГ МИНЕЈА ЗА МЕСЕЦ ЈУНИ, ИЗ МАНАСТИРА СРЕТЕЊА

ПЕТАР МОМИРОВИЋ

НЕПОЗНАТИ ПРЕПИС СЛУЖБЕ СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ У СТАРОМ СЛАНКАМЕНУ

Наглашава се да је Служба кнезу Лазару у српском православном храму св. Николе у Старом Сланкамену.[1] Ту се нашла. Да ли је ту настао овај препис, не зна се. Обретен је у штампаном Празничном минеју Божидара Вуковића, изданом у Венецији 1538. године, али као посебни неповезани фрагменат рукописа од 22 сачувана листа.

Претходно потребно је дати најкраћа обавештења о овом примерку Празничног минеја Божидара Вуковића. Очуван је у 407 листова. Недостају му 24 и уздужна половина једног листа, највише оних са гравурама. Сачувано је свега 16 цртежа. Фали му с почетка цео I кватернион и прва два листа II кв. На крају нема завршетка поговора. Најочуванији листови су величине 24,7× 19 см. Очигледно је обрезиван бар једном приликом преповезивања, која су можда била и бројнија у току 450 година његовог трајања, до данашње конзервације.

Додати рукописни фрагменат садржи на првих 13 листова Службу кнезу Лазару, а осталих девет листова Избране псалме кад се поје полијелеј на Господске, Богородичне и велике светитељске празнике. Служба кнезу Лазару није потпуно очувана. Почиње са малом вечерњом, затим наставља са великом и јутрењом. После VI песме канона је стишни синаксар на два и по листа, па се настављају VII, VIII и IX песма канона. Садањи текст се прекида на недовршеном светилну. На крају недостају хвалитне стихире.

Примерак Празничног минеја је конзервиран у Покрајинском заводу за заштиту споменика културе у Новом Саду, у времену од 17. VII до 34. VIII 1973. године. Извршена је неутрализација и дезинфекција, место несталих штампаних листова уметнути су нови листови хартије текстилног порекла, ручне израде, али текст није рестауриран. Сви оштећени и окрњени делови су надокнађени папиром текстилне прераде. Знатно ослабљени и оштећени старији рукописни фрагменат је конзервиран и делимично заштићен свиленом газом са рестаурираним рубовима хартијом ручне израде. Рукописни прилог

[1] Зборник за ликовне уметности, 6, Нови Сад 1970 (Реферати о Старом Сланкамену, разних аутора), стр. 276—375. Посебно издање, прештампано из Зборника за ликовне уметности 6: *Стари Сланкамен — прилози монографији*, Нови Сад 1971. године; П. Момировић, *Књижница и архив манастира Бођана и Месића*, Библиотекарски годишњак Војводине, Нови Сад 1982, стр. 70—74.

је придодат на крају Празничног минеја. Све је укоричено у дрвене корице, обложене тамносмеђом кожом.

У овом случају посвећујемо пажњу непознатом препису Службе св. кнезу Лазару. Да ли је препис извршен као надокнада Божидаревом Празничном минеју, пошто он, поред служби Србима светитељима: св. Стефану Дечанском, св. Сави и св. Симеуну Немањи, нема службу св. кнезу Лазару? Мислим да је фрагменат пре извађен из неког посебног старијег рукописног минеја за јуни, који је био ван употребе или сувишан и оштећен.

Откуда је доспео овај Празнични минеј у Стари Сланкамен и где му је придодат рукописни фрагменат, мало има поузданих знакова. Искључено је да је сланкаменска књига из раних времена, јер је Сланкамен разорен приликом освајања Београда 1521. године. У другој половини XVI и у XVII веку је служила црква, а запустела је и опљачкана при крају XVII столећа у дугим ратовима Аустрије и Турске. У забелешци на поставном листу доње корице истог Празничног минеја, књига се помиње у Сланкамену 1720. године. На истом месту је и недатирана старија белешка: Лешитїе їеромонахъ винчакъ (или Кинчанъ). У овоме је важно да је записани јеромонах винчански или Винчанин. Бивши манастир Винча крај Београда, разорен је коначно 1740, а његови монаси пребегли у прекодунавске крајеве.[2] Од његове богате ризнице и преписивачке књижнице сада се налазе поједини предмети у Владичанском двору у Вршцу, у збирци књига манастира Војловице при Преображенској цркви у Панчеву, а поједини су били по фрушкогорским манастирима. Можда су и овај рукописни прилог Службе св. кнезу Лазару и Избрани псалми из манастира Винче. У сваком случају је поближи опис овога рукописног фрагмента врло потребан и користан. Окрајци листова су знатно оштећени, искрзани и натрули. У најочуванијем случају листови су величине 16×19 см. Хартија је пуна и слабо транспарентна те као да се не виде водени знаци. У најбољој прилици назрело се нешто на петом листу Службе кнезу Лазару, кардиналски шешир сличан Брикеу бр. 3461 из године 1515. Водени знак је врло сродан Месићком рукописном Четворојеванђељу из првих десетина XVI века.[3] На Избраним псалмима такође је водени знак кардиналски шешир са лиснатим крстом на темену, из истог времена као претходни. Доказ би били и палеографски облици крупних иницијала у Избраним псалмима, али о томе ће бити речи другом приликом. Стога рукопис није много удаљен од најстаријих примерака Службе, нешто преко стотинак година.[4]

Не мање су важне и занимљиве особине целокупног писма овог фрагмента. Писала је иста рука. Текст је исписан полууставом, црним мастилом, а сви иницијали мали, средњи и велики, заглавља и напомене цинобером. Служба захвата простор листа 22,2×12—12,5 см. Служба има 34 реда, а Избрани псалми 33. Величина слова између основних линија 2—2,5 мм, а преко линија

[2] М. М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, стр. 159 (О манастиру Винчи); В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, под Винча, стр. 57.

[3] П. Момировић, *Књижко-архивски споменици из Банаша*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине I, Нови Сад 1957, стр. 104—105, сл. 11.

[4] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском бој*у, Крушевац 1968, стр. 13—29.

6, па и више мм. Размак између редова је 3—4 мм. Размак између речи је уобичајен. Слова су изведена искусном и исписаном руком, правилно, али ипак неуједначено, јер су у једној истој речи слова неједнаке величине, а редови нису прави, изведени су без помоћних сувих линија. Писмо је у извесној мери необичнијих облика, али не и изузетних. Ипак употребљава облике слова, која нису страна и другим рукописима свога доба, али нису редовни пратиоци свих српских рукописа, као, на пример, угласто троугаоно слово о обично на почетку речи, док је овално о у средини и на крају речи, али ту нема доследности. ѡ (от) у иницијалима, а често и на почетку речи је развучено широко и скоро само са незнатним испупчењем средњег дела. Врло је декоративно ф — са равном доњом линијом и лучном горњом. є у појединим речима је са талласастим репацима који украсно делују. т мало, пише редовно тростубачно реће са скраћеним десним краком, а велико Т сасвим обично. ѵ је врло ретко и доња му је линија равна, одсечена. Јотовано ѥ ретко се јавља, али то је у случају помоћног глагола ѥсть и палатализације непчанка л и н — землѥ, селѥнїѥ, о нѥмь, огнѥврачни, вишнѥѥ. Остало је све обично и ничим се изузетним не одликује. Исписивање скраћеница, лигатура и надредних слова, као и осталих дијакритских знакова и титли је обично и навикнуто. Рецитативне тачке су ниско постављене, запете су врло ретке и неуочљиве, обележене црним мастилом као и остала интерпункција. У Избраним псалмима рецитативне тачке су накнадно појачане цинобером преко ранијих црних тачака.

Наслови службе и синаксара су циноберни. Заглавље Службе гласи: Мѣца іюнїа ·кѳ· памѣть сѵ̃таго и вѣжєнаго кнєза Лазара вившаго самодрѣжца всєѥ сръвскїѥ землѥ. Сличан је и наслов синаксара: Мѣца їюнїа ·кѳ· памєт сѵ̃тѡ великомѵ̃чника кнєза Лазара новаго.

Изнад Избраних псалама стоји: Ѱалми изврании.

Жеља и намера је да се овај, до сада један од непознатих и необјављених преписа Службе кнезу Лазару, обелодани ради увида и употпуњења података о рукописима ове садржине у научне сврхе и евентуалном доприносу утврђивања првобитног текста Службе и језичког и палеографског обогаћивања.

Из бројних техничких разлога олакшања и убрзања објављивања, прибегло се снимцима, односно репродукцијама текста. Снимљена је посебно свака страница текста док још није била конзервирана, те тако има једно више преимућство документарности. Тако ће бити и објављен.

Овом приликом није могуће, а ни потребно, да се изврше упоредна истраживања текста Службе кнезу Лазару са бројним рукописним и штампаним примерцима. То је посебан задатак и студија свеобухватног материјала из свакога века од 600 година. На тај начин би се открио и успоставио најстарији и првобитни текст Службе кнезу Лазару и указале све ситне ненамерне грешке, разлике, одступања или намерне измене и допуне. Затим би биле драгоцене језичке паралелне појаве, транспозиција са српскословенске рецензије на црквенословенску редакцију XVIII и XIX века, као и на најновији српски превод на говорни језик данашњице.[5] Особито је и од изузетне важности његов синаксар

[5] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, стр. 184—249; *Србљак*, књига друга, СКЗ, Београд 1970: Непознати Раваничанин, Служба светом кнезу Лазару, стр. 144—199; *О Србљаку*, књ. IV, Београд 1970, стр. 205—209.

који садржи ванредни историјскоуметнички споменички опис манастира Раванице као ретко који. Својим стилом, сажетошћу и знаначком вештином превазилази све добре живописности архиепископа Данила II и његове настављаче.[6]

Све саопштено, речено и истакнуто у овом прилогу је мањи или знатнији допринос проблематици и решењима овога циклуса Косова, кнеза Лазара, снажне историјске личности и главног епског носиоца најопеваније епохе и епопеје нашег народа.

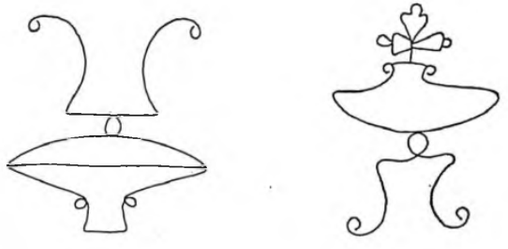

ВОДЕНИ ЗНАЦИ ИЗ ПРЕПИСА СЛУЖБЕ СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ ИЗ СТАРОГ СЛАНКАМЕНА

6 Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935, стр. 100—101, 102—103; Григорије Цамблак, *Живот Стефана Дечанског*, у: *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд 1936, стр. 21—23; М. М. Васић, *Жича и Лазарица*, стр. 64, 68, 74—78.

СЛУЖБА СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ

Рукопис из Старог Сланкамена

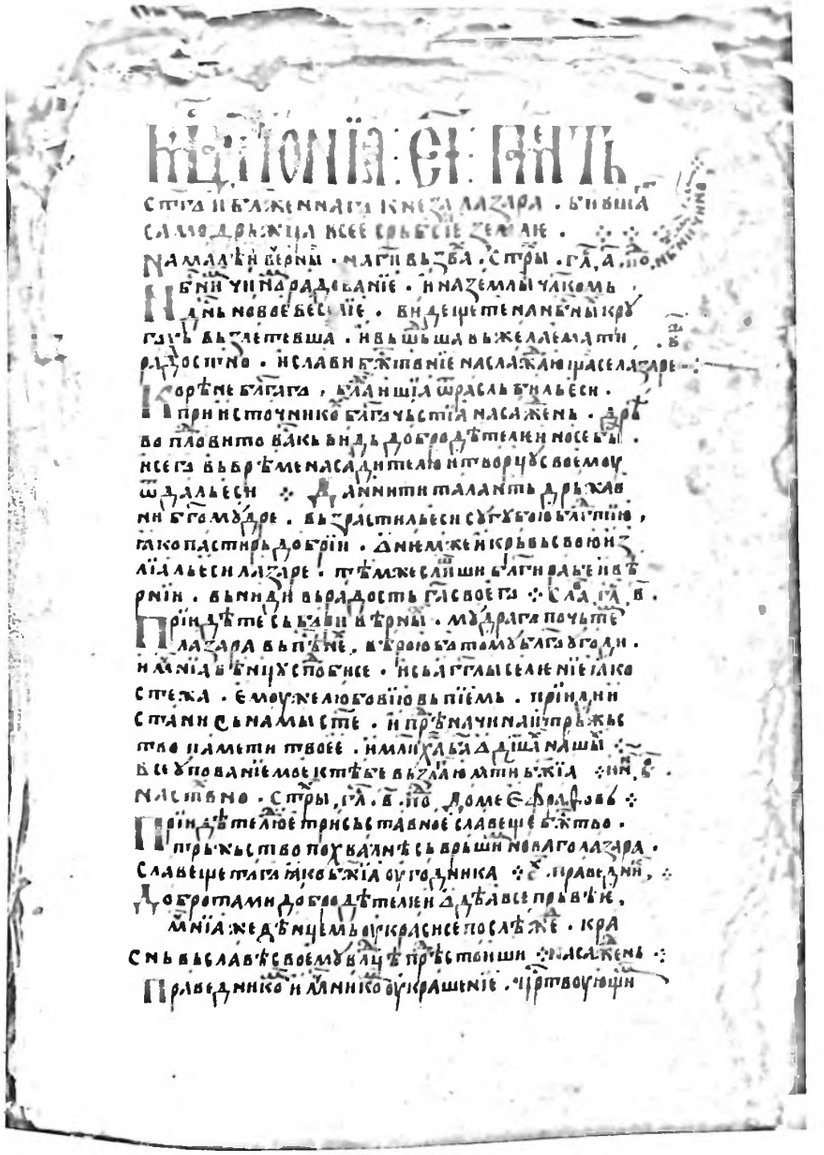

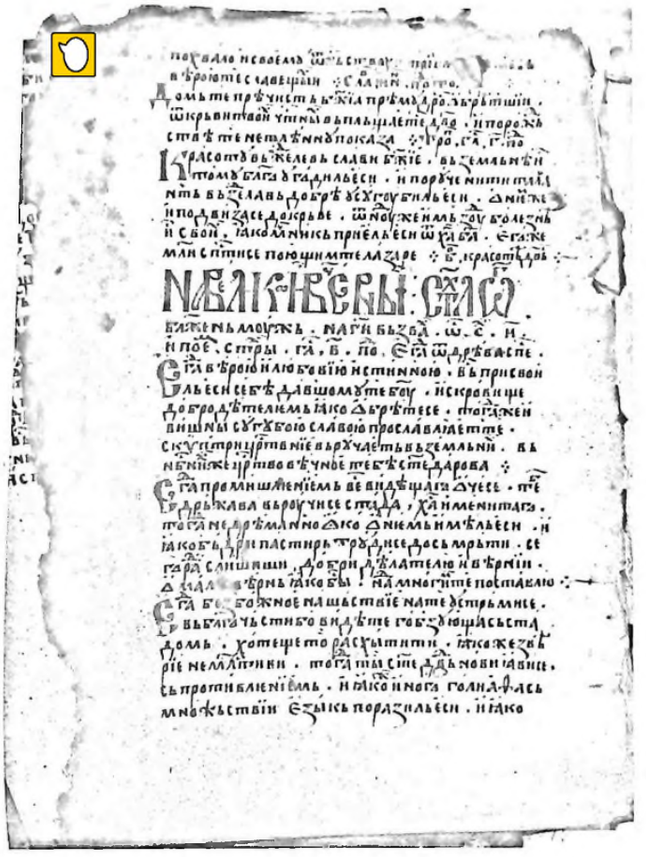

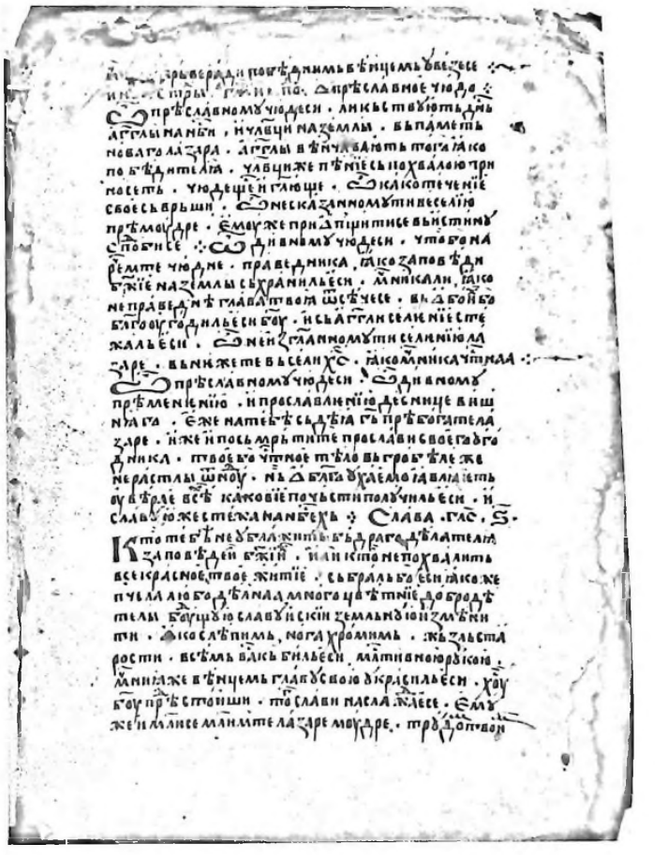

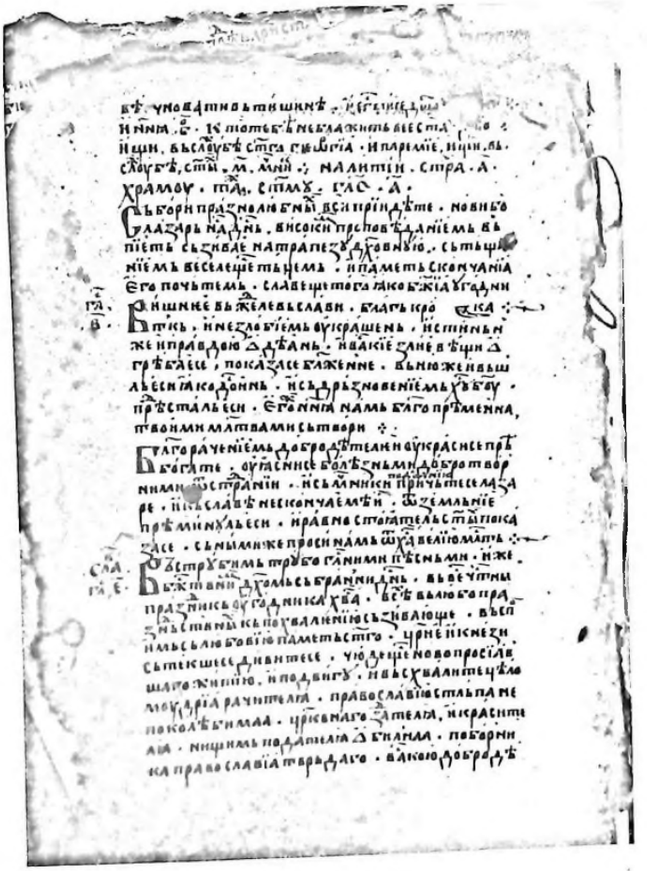

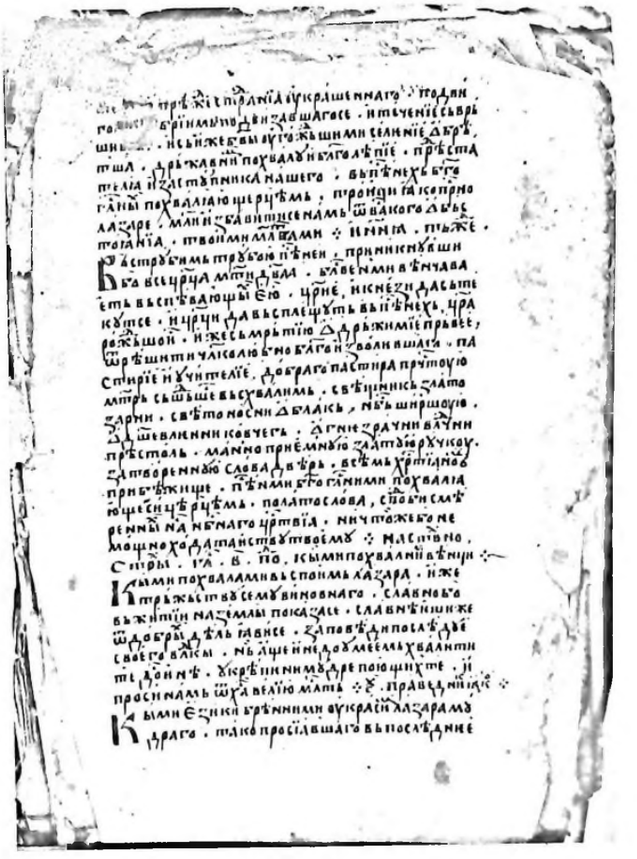

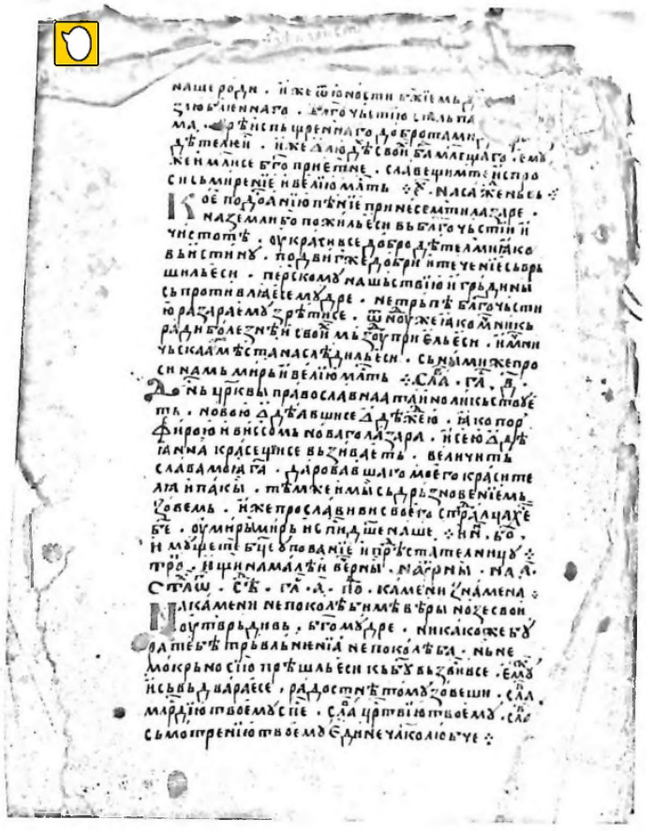

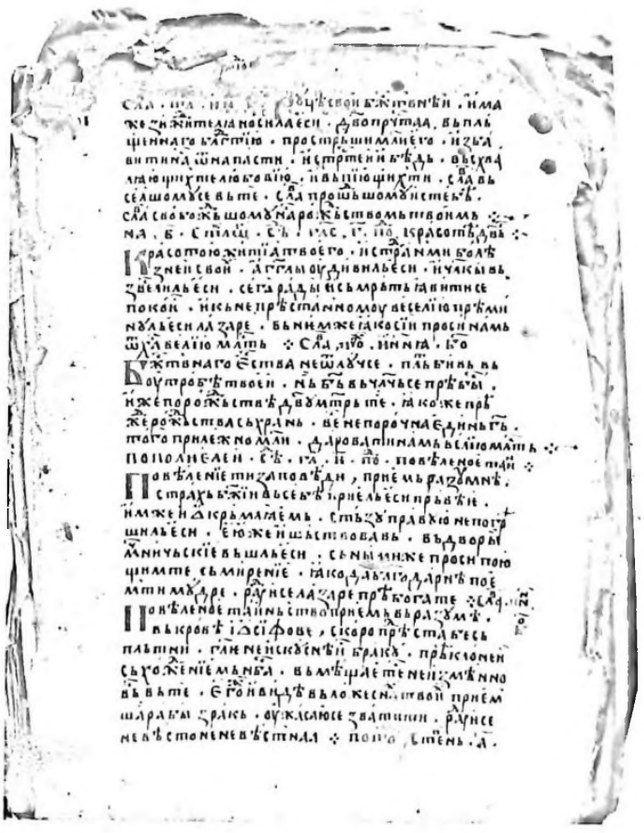

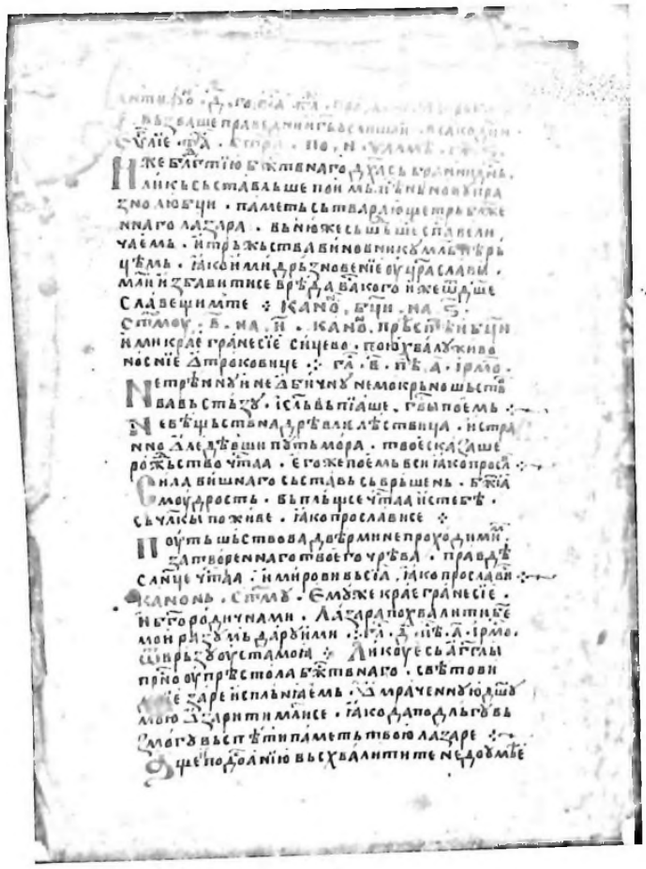

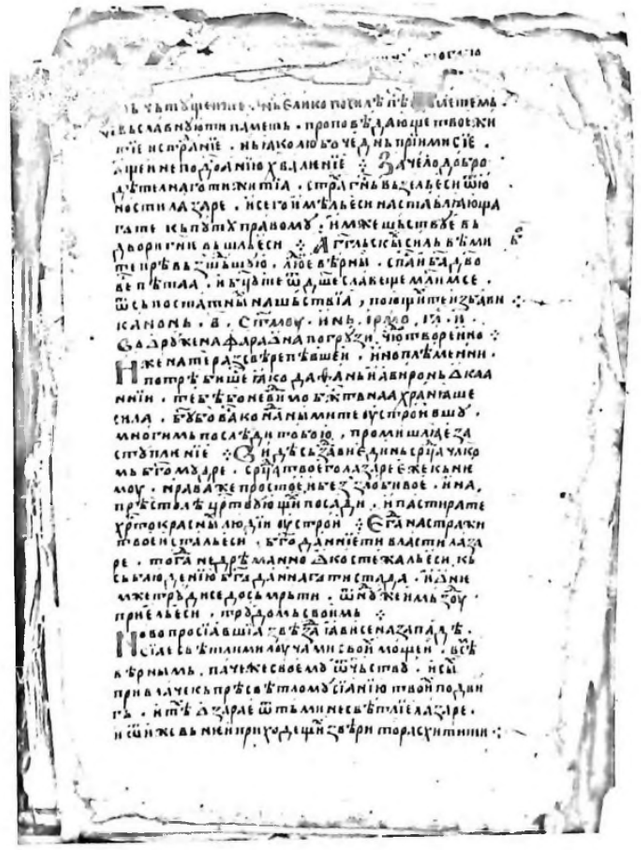

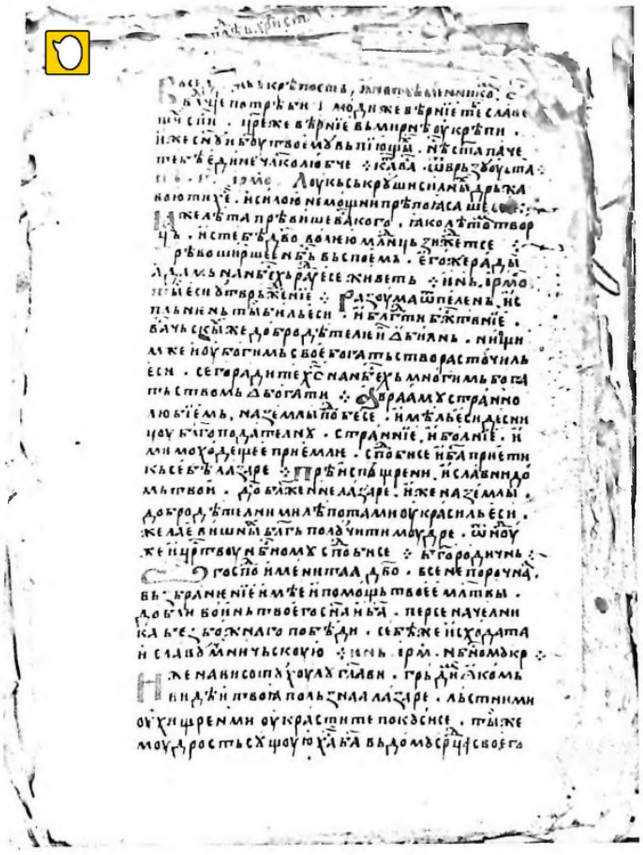

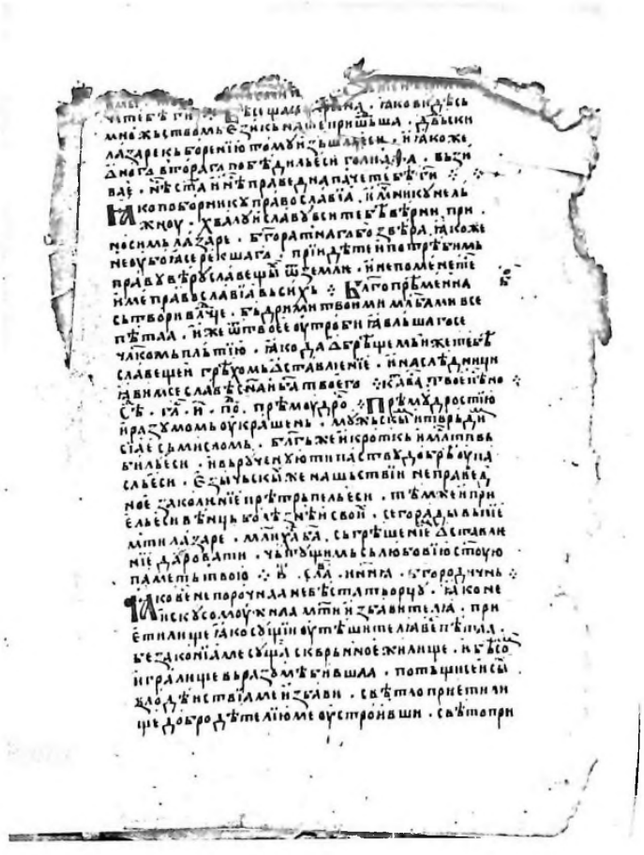

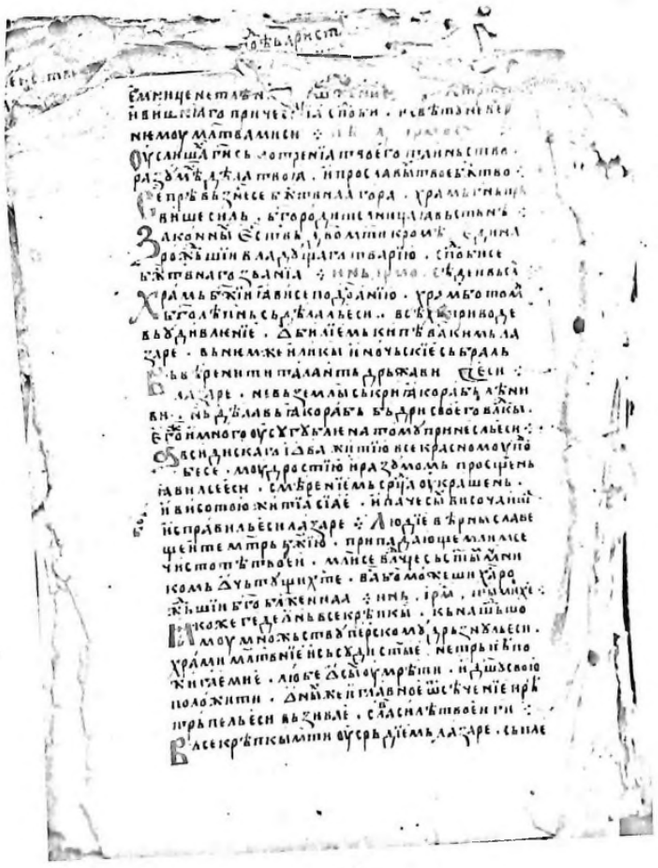

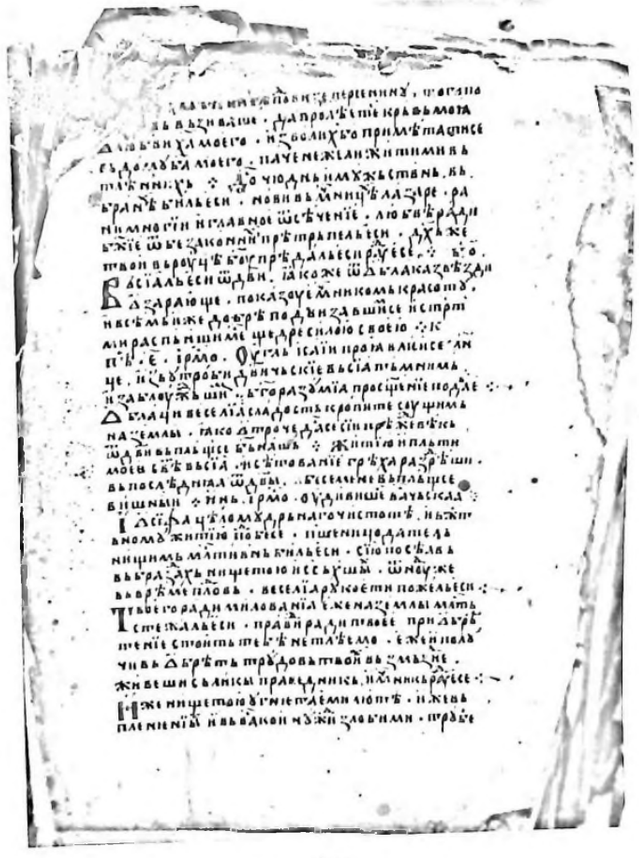

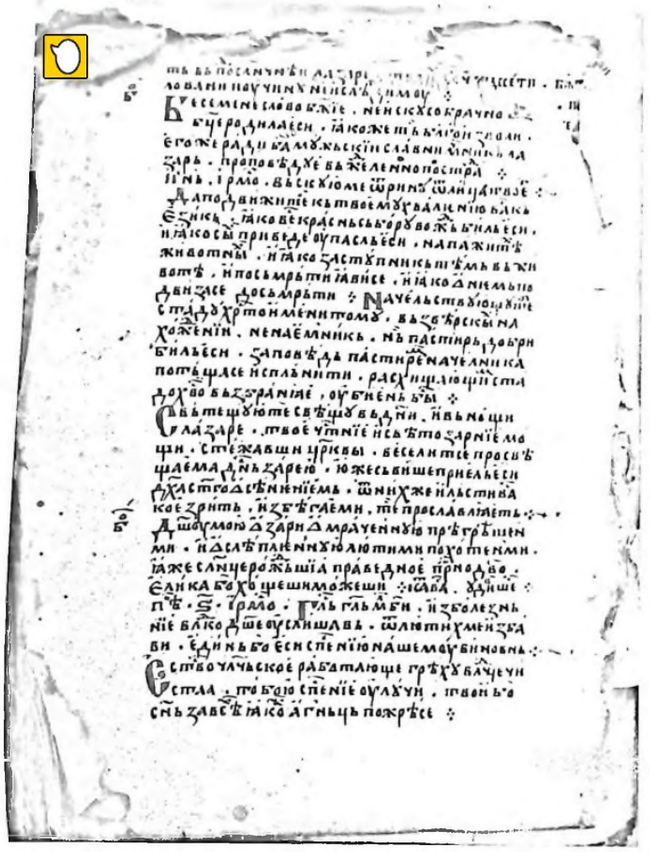

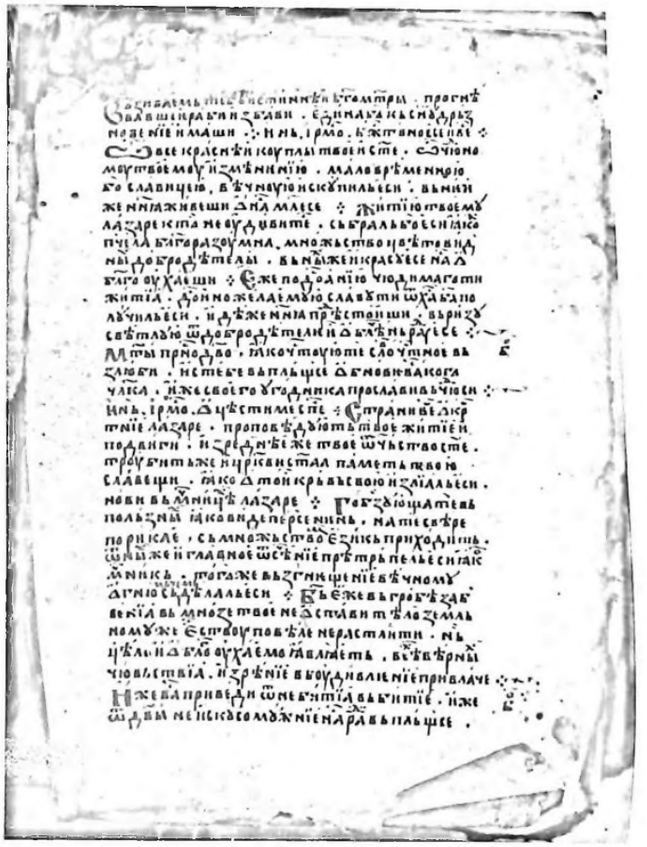

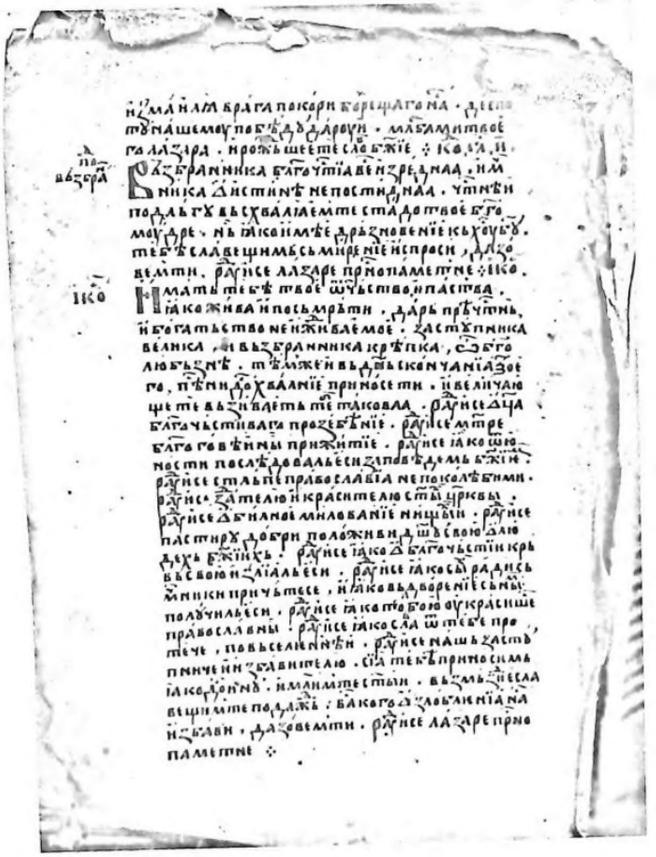

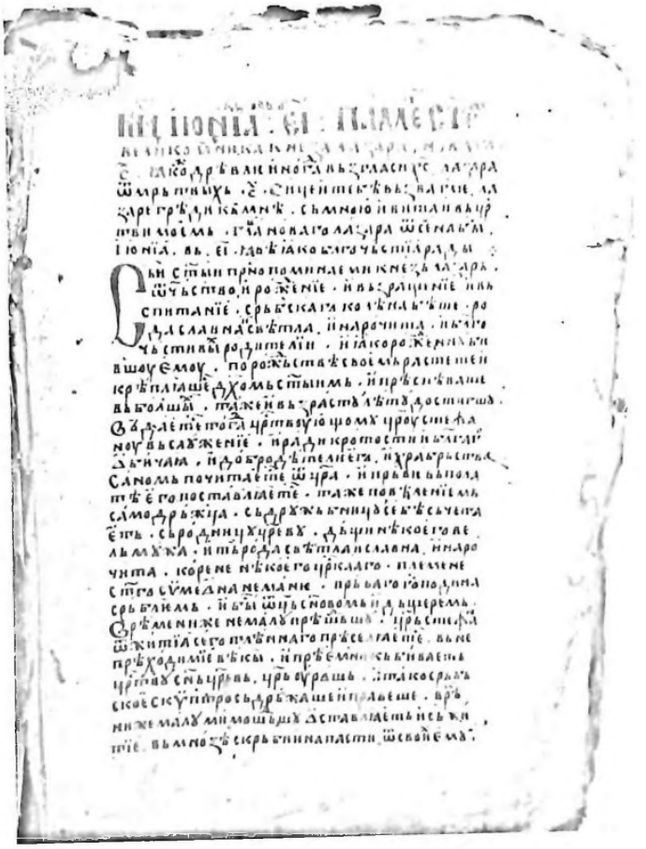

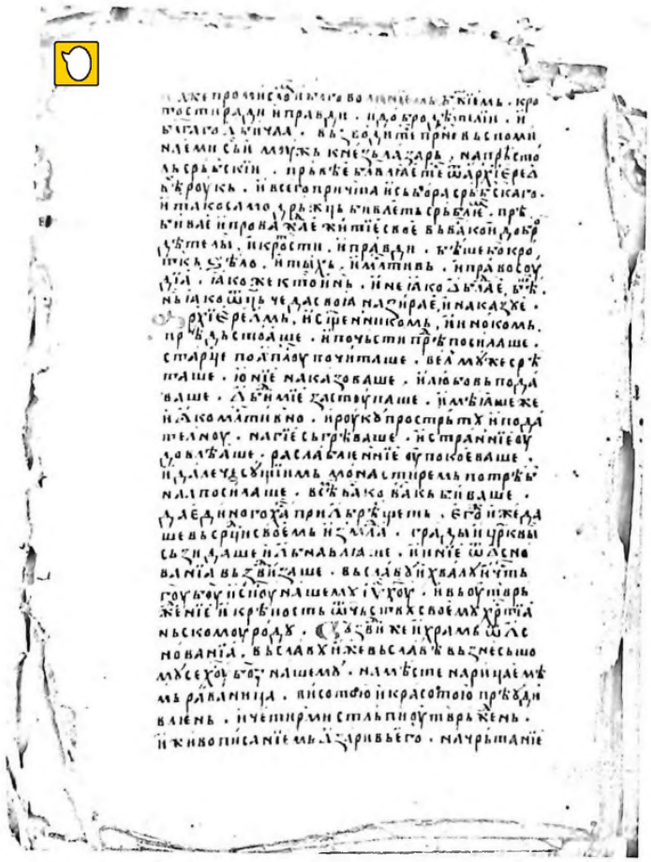

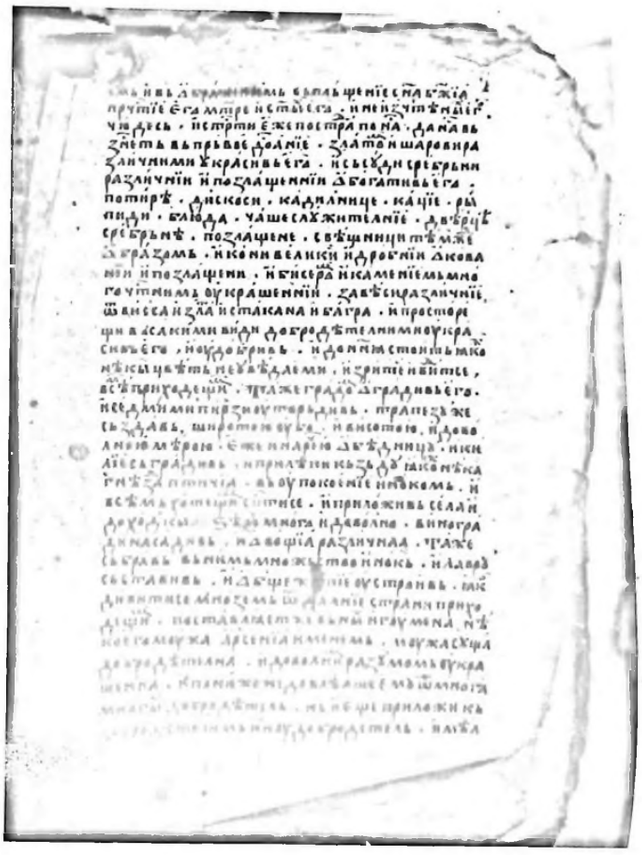

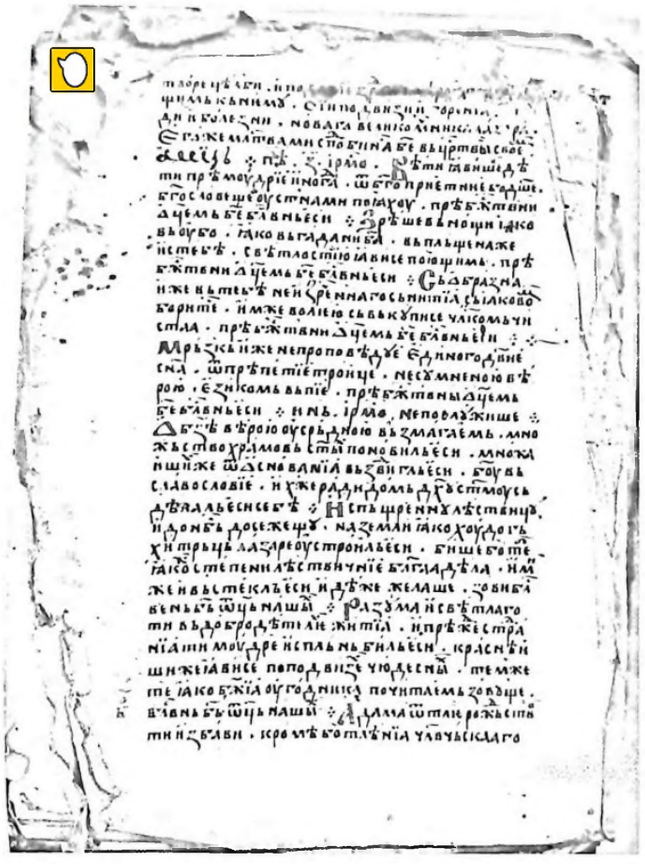

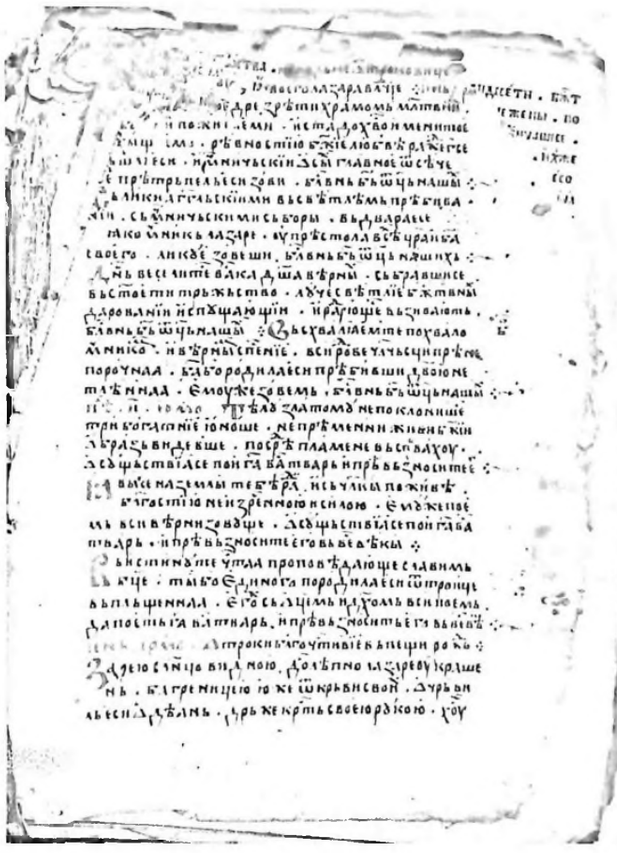

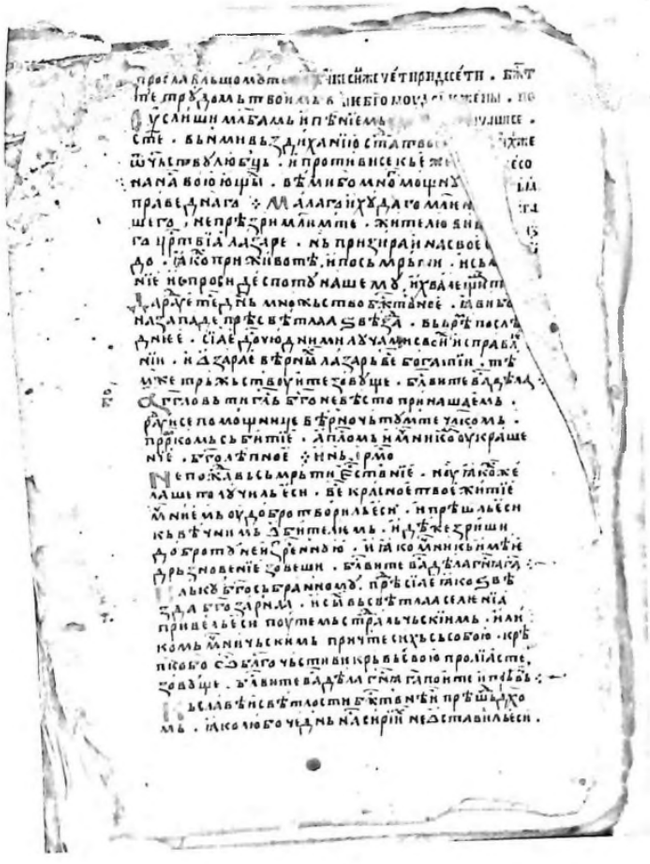

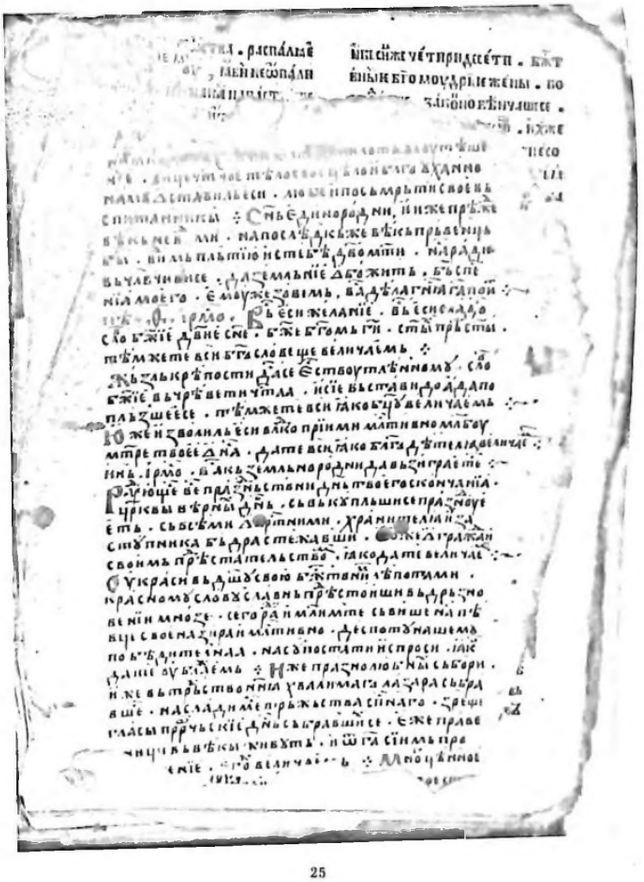

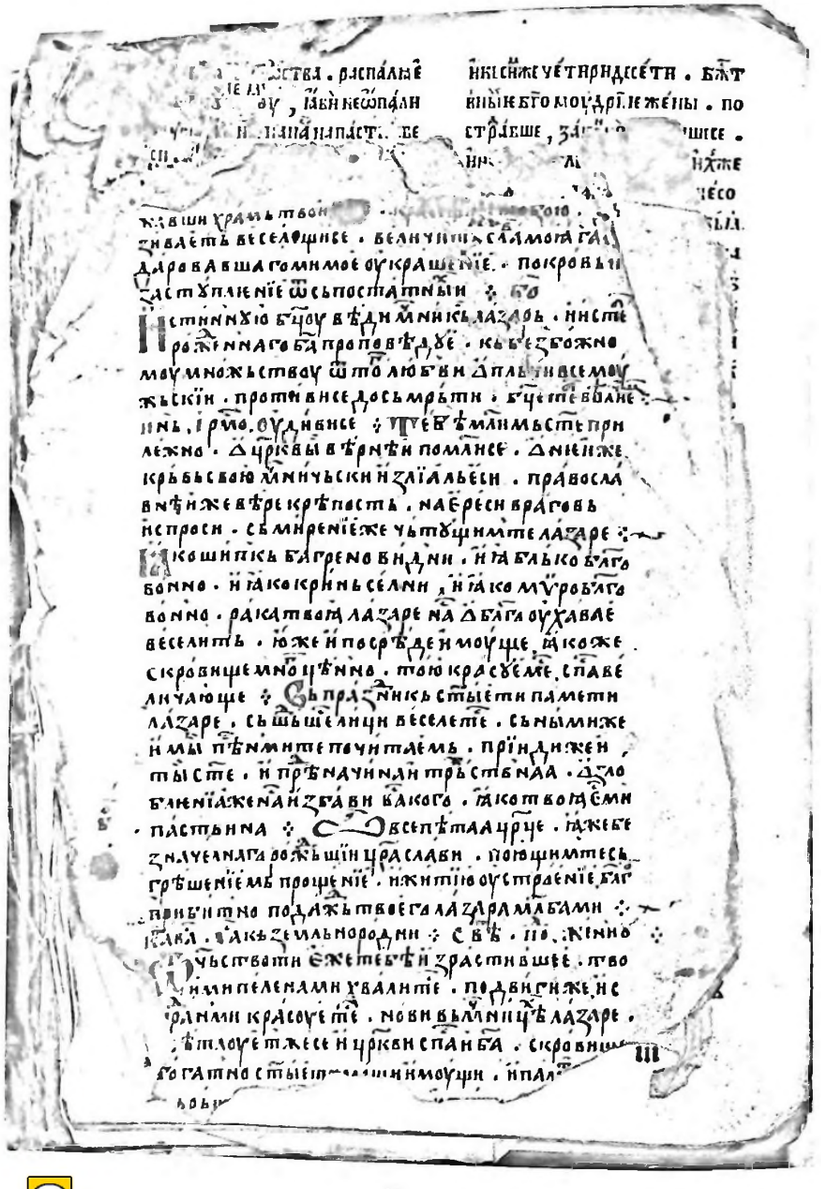

СВЕТИ КНЕЗ ЛАЗАР СРПСКИ
Дрворез, крај XVII века

КНЕЗ ЛАЗАР

Бакрорез Захарија Орфелина, из 1773. године

ИРЕНА ГРИЦКАТ — РАДУЛОВИЋ

СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПОХВАЛЕ КНЕЗУ ЛАЗАРУ И ПОВОДОМ ЊИХ

У неколико прилика имали смо пред собом средњовековне текстове који су у своје време били написани у славу кнеза Лазара и његовог мученишта у трагичном исходу косовског боја. Проучавали смо тзв. похвале кнезу Лазару, односно саставе који се сврставају у похвале, похвална или повесна слова, или пролошка житија. Ближе одређивање књижевног рода спада у подручје историје и теорије књижевности; али су у питању били увек исти писани споменици, који су низ година привлачили нашу пажњу својим језичким и стилским одликама.[1]

Покушаћемо овде да сажмемо нека размишљања која су се наметала приликом разматрања ове изузетне грађе, али и у вези са средњовековном писаном баштином уопште.

Позната је чињеница да је старо српско писмено наслеђе у великој мери стварано на црквенословенском језику, а не на аутентичном говорном. Црквенословенски српске редакције био је наставак ћирилометодијевског старословенског, а тај његов претходник заснивао се на темељима присолунских македонских говора, уз примесе грчке лексике и синтаксе; у нашој редакцији учињени су тек понеки захвати србизирања, те се она у том облику усталила, колико се може знати, до XII века. Разлози за такво њено уобличење не би морали бити сасвим оправдани уколико би се првенствено имала у виду потреба да и обичан српски човек упознаје садржину списа везаних за његова интересовања. Тај обичан човек већином није био писмен, али су писане речи

[1] Писала сам о следећим текстовима, одн. њиховим издањима: А. Вукомановић, *„О кнезу Лазару", изъ рукописа XVII века, кои є у подїисаноіа*, Гласник Друштва српске словесности, XI, 1859, 108—118; Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са сйиховима* (пролошко житије), Историски часопис V, 1955, 241—254; В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, српски йисци XIV—XV века*, Глас Српске краљевске академије, CXXXVI, 1929 — похвала на стр. 83—103, са каснијим исправкама Драг. Костића у Јужнословенском филологу XII на стр. 26—27; Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови — Монахиња Јефимија*, Крушевац 1983 — похвала на стр. 47—48; Ђ. Даничић, *Похвала кнезу Лазару, из рукойиса йисана на харшији на крају XIV или у йочешку XV века*, Гласник Друштва српске словесности, XIII, 1861, 358—368; В. Јерковић, *Нашйис на мраморном сшубу на Косову*, Зборник историје књижевности, Одељење језика и књижевности Српске академије наука и уметности, 10, 1976 — похвала на стр. 144—145; Ђ. Трифуновић, *Слово о свешом кнезу Лазару Андонија Рафаила . . .*, библиогр. податак као у претх. извору — похвала на стр. 159—174. Све су ове поетске творевине настале отприлике у првим трима десетлећима после Лазареве погибије, али сачувани преписи припадају разним епохама.

ипак биле и њему упућиване, макар их он само слушао на црквеним, манастирским или каквим другим састајалиштима.

Не заборављамо, наравно, да је постојала такође и писменост на језику друкчијег типа, ближа народном говору. Познати су преписи Душановог законика, познате су повеље, писма, профани записи и слична грађа.

Управо када се свеукупно средњовековно наслеђе осмотри истовремено и са језичког аспекта и са аспекта књижевних или писарских родова, закључује се да се оно може поделити на два главна тока, који би се, уопштено, могли назвати књижевност и писменост. Књижевност се остваривала на црквенословенском језику, а писменост на мешаном, понаређеном, каткада готово сасвим народном.

У старим епохама, пре наиласка Новог века и развоја градова и грађанства, овакво стање било је карактеристично за готово све културне средине. Његово полазиште лежало је у факту да су први књижевни споменици редовно били сакралне или култне природе. Тако се то догађало још код старих Вавилонаца, Индуса, Јевреја, код христијанизираних народа, па и паганских предака свих њих и других описмењених људских група — иако нам данас многи међу таквим списима, по својим митолошким мотивима, више личе на бајке него на освећену тематику. Захваљујући овом чињеничном стању створена је нарочита асоцијативна спрега: наиме, из сакралности садржаја преточеног у написани језик произишло је схватање да је дати језик сакралан. Око делатности писмених људи, каквих је некад било врло мало, владала је тајанственост, писање и написано стицали су посебни ореол. Осим тога, садржина тих списа није се смела много мењати, па су књиге ове врсте биле преписиване углавном верно. Живи језик, језик комуникације, развијао се брже од језика на папирусу и пергаменту. Тако се поступно уобличавало и показано двојство израза, и све веће поштовање према начину изражавања који се сазнавао из светих књига.

Истовремено, световни живот је тражио своје, па су несакрални садржаји — разне регулативе свакодневице, трговачки акти, споразуми међу племенима, преводи иностраних посланица — морали бити исписивани на говорном језику, ако ни због чега другог, онда већ и стога што је првотним узорима писмености недостајала потребна лексика. На тај се начин велико подручје свега записаног поделило на свето и световно, више и ниже, на вечно и пролазно, озбиљно и забавно, не само по своме смислу, већ и по типовима исказивања.

Не треба сметнути с ума још једну важну чињеницу. Идући од једног до другог народа или од једне до друге верске припадности, прилике су се разликовале. Код европских народа чији се религијски култ одржавао на латинском језику, углавном неразумљивом за њих, убрзо су се срушиле бране пред продором народних језика у књиге: испрва у црквене, а онда и у разне врсте световних услед изгубљеног осећања за недодирљивост црквеног израза. Јужни и Источни Словени православне вере разумевали су у приличној мери црквено. словенски језик, тако да се потреба превођења свештених штива на домаће језике није осећала. Ако погледамо посебно историју српске средњовековне културе, наћи ћемо додатне разлоге за одржавање доста чистог црквенословенског језика у књигама вишег ранга. Ти су разлози били везани за појачани опрез пред блиским католицизмом, за опасност од богумилства или друкчијих, политичких нацрта. Црквени и државни интереси били су овде у великој мери сливени. За потребе и једног и другог слоја превођени су, па каткада наново ревидирани, византијски списи, или су се преводиле византијске ревизије старијих оригинала. У тим пословима ни из којег разлога се није наметало одступање од традиције.

Међутим, и тај језик, одвојен од говорне матице, живео је свој живот. Ако скоро и није испољавао лингвистичке иновације у фонетици и морфологији, он би знао да подлегне стилистичком усталасавању, у шта су се укључивале особености творбе нових речи и синтаксички обрти.

Китњасти стил, тај изворним јеванђеоским одн. литургијским текстовима, јављао се у оригиналној српској књижевности скоро од самих њених почетака; касније се он само појачавао. Био је то одјек тадашњег општеевропског вала и у грчком и у латинском књижевном свету. Ова појава тумачи се оживљавањем античке реторике, затим специфичним средњовековним мистицизмом, различито манифестованим на Истоку и на Западу. Мистицизам је изискивао изражајну амплификацију, да би скривене поруке могле бити црпене тек из збирова речи а не из линеарне дословности, као хармонија а не као мелодија; он је захтевао симболичне речи и наговештаје, који би нагонили на тражење истине. Ради што упечатљивије сугестије прибегавало се преувеличавању, згушњавању. На све то, нарочито у српској епохи познатог „плетенија словес“ у XIV—XV веку, надодао се још својеврсни укус за цитирање одломака из Библије, за подражавање Псалтира (звано псалтеризација).

Ипак, и код наших писаца, као и другде, то је представљало властиту потрагу за лепотом и за оностраним вредностима. Оно што нам сада може изгледати као понављање општих места, као имитирање и варирање, треба да разумемо као жељу ондашњих духовних прегалаца да учествују, заједно са достојнијима од њих самих, у нечем узвишеном и непролазном. Јасно, ни сви књижевни родови, ни сви српски књижевници тога времена, нису бивали подједнако захватани таквим поривима, а ни способности појединаца нису биле једнаке.

На том историјском и идејном ступњу оригиналног српског стваралаштва затичемо и похвале написане у славу кнеза Лазара. Оне су биле састављене по узусима свога времена, местимично са умецима који нам данас личе на одступања од теме, али све у духу једног општијег узлета мисли и осећања, као и споменутог учествовања у провереним вредностима највишег домета.

У похвалама се налазе многе стилске фигуре, почев од познатих библијских места и њихових парафраза, нпр.[2] *положим душу своју за друге своје*, и осталих древних и општеусвојених фразема, као *похвалу принести*, *светла победа*, па до инвентивних лексичких веза и реченица, уклопљених у тадашњи строго чувани књижевни манир. Тако, видимо многа поређења, исказана на разне начине, експлицитно или имплицитно: *јако лви* [лавови] *ноктими из среди утробу рвуште*, *сиш отца зваху*; *очима свет* [светлост] *најрасно заштвори*;

[2] Даље примере транскрибујемо према савременом правопису.

љутије и свереп̃ије лвице љут̃оје и отр̃иновено исчедије на т̃воје ст̃адо нешт̃едне нап̃адајет̃ [о нападу непријатеља]; *иже прест̃ол свој на облацех̃ пост̃авит̃и ѣот̃овешт̃у се* [о припреми за прелазак у царство небеско]. Говор се орнаментира, придаје му се емфатични тон: *вст̃рубим злат̃окованнољу т̃рубољу в наст̃ојешт̃и дн* [дан] *ѣразднука нашег̃о*; *о, ѣори и хлми и древа дубравнаја, всѣлачит̃е с мноју*; *моисејски* [као Мојсије] *всѣоим људије, дадим величије боіу нашему.*

Поред уходаних епитета, као што су у синтагмама *духовноје око, бура љут̃аја, крин блаіоухајеми, т̃ихоје прист̃аништ̃е, неѣоколебими ст̃ил, надіробнаја ѣесн*, читају се и мање обичне везе атрибутских речи уз именичке, придевске и глаголске појмове: *сладкаја очес т̃ихост̃*; *невздржливо сладчајши*; *т̃вердост̃ное завеш̃т̃ат̃и*; *единоправно и единодушно мчиују кончину* [смрт од мача] *ѣријеше*; *кључиме* [чврсто] *к срдцу ѣрийреіше*; *љубочст̃но ѣохвалим*; *свет̃ле ѣожившиа*; *сладост̃ное сијајет̃*; *неоскудно ст̃ојат̃и*; *в недра срдца своіег̃о сладце т̃ог̃о ѣријем*; *обрадоват̃елне всија.*

На основу овог малог избора може се запазити склоност ка грађењу изведеница и сложеница, чему је управо у то време доприносио појачани утицај грчког књижевног стила.

Наши писци су показивали лепу инвенцију у погледу синтаксичких спрезања. Примери као *ламбада жит̃ија* [жижак живота], *ламбада очес, млнија* [муња] *вери, ѣламен убијст̃ва, риданија бисер, злоби ѣлевели, милосрдија око, роса т̃воји молит̃в* итд., сведоче о употреби једног нарочитог тропа. Ту се појму стављеном у генитив (рецимо: вера) приписује изглед или природа оног управног појма (рецимо: муња) на који се тај генитив наслања; у датом случају се прегнантно исказује да је вера као муња, да има снагу и сјај муње. Сложеније представе, такође необично сажето изречене, читамо у примерима: *всија весна блаіоуханија*; *вет̃хоје рубиш̃т̃е завист̃и*; *ѣраведни виноірад завист̃ију озобаш̃т̃и*; *Илија клет̃вољу свезави небо, свободу духа свет̃аіо ѣрст̃еном запечат̃и*, итд. У суштини, такви обрти крију у себи више значења, него што би анализа наређаних појединачних речи била у стању да протумачи. Сваки читалац или слушалац није ни морао на исти начин да схвата ове поруке. Осим видљивог, има ту и визионарског, јер осим номиналног има и асоцијативног.

У све ове текстове, као, уосталом, и у друге из истих епоха, сродне њима, уграђено је много реминисценција, много симболике, што све треба познавати једним посебним знањем. Ми смо се овде задржали само на општој процени заједничког медијума у који су списи о кнезу Лазару били урођени, и покушали да га дочарамо са нешто непосредних примера.

РАДИВОЈ РАДИЋ — ДУШАН КОРАЋ

ЗАНЕМАРЕНИ ПОДАЦИ ГРЧКИХ ИЗВОРА О БИЦИ НА КОСОВУ 15. ЈУНА 1389. ГОДИНЕ

Косовска битка спада међу оне догађаје у историји једног народа о којима савременици нису оставили много података, а који су са прохујалим временом у свести потомака постали до те мере судбоносни и велики да су попут своје-врсне море притискивали потоње нараштаје. На тај начин је у народној свести чувени сукоб био и остао средишњи догађај читаве српске историје, стекавши жалосну али и горду славу највећег пораза у којем су Срби изгубили своју самосталност, иако се данас мора основано сумњати да су уопште и доживели војнички пораз. Упознавање основних чињеница о српско-турском судару на Косову пољу у знатној мери отежава веома мали број савремених вести с једне, а и врло рани постанак легенде, већ у првим деценијама после битке, са друге стране.[1] Српских извора савремених бици у правом смислу речи заправо и нема, а чак и из најранијих слојева косовске легенде немогуће је издвојити поуздано историјско језгро. Код Турака се, на другој страни, такође врло брзо створило предање које се у опису главних момената битке знатно разликује од српског. Битка је имала одјека и код народа који нису били непосредно умешани у сукоб између двеју зараћених страна 1389. године.[3] Овом приликом задржали бисмо се на вестима византијских односно постви-зантијских грчких извора о бици на Косову. Биће речи о два извора писана грчким језиком који су већ прилично дуго присутни и познати у историографији, а чија обавештења о судару Срба и Турака на дан светог Вида 1389. године нису коришћена у досадашњим истраживањима. Потребно је да се напомене да се ради о изворима који нису савремени знаменитом догађају. Први од њих, Јањинска хроника, настао је, додуше, пре пада Цариграда, али у областима које су се већ налазиле под османлијском влашћу. Други — Хроника о турским султанима, датује се у XVI век и по својој концепцији увелико је одраз новог времена у балканској историји. Треба рећи да вести ова два извора не доносе ништа особито ново о косовској бици, те не могу да се означе као сензационалне. Ипак, као што је одавно речено[3], пошто је број извора о бици на Косову

[1] С. Ћирковић, *Дойуне и објашњења: С. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама са најездом турском пре и после боја на Косову*, Београд 1960 3, 453.

[2] Преглед извора и литературе о бици на Косову до 1960. године дао је Ћирковић, нав. дело, 470.

[3] Н. Радојчић, *Један превиђен грчки сйомен Косовске битке*? Гласник СНД, 11 (1932) 61.

болно незнатан, мора посебно да се пази на сваки траг било каквог помена о сукобу, поготово ако је савремен и ако је занимљив за схватање тог значајног догађаја.

О вестима грчких извора за косовску битку први је писао, опширно и знаменито, наш угледни историчар Никола Радојчић пре скоро шездесет година.[4] Потребно је да се напомене да се расправљање о сукобу Срба и Турака 1389. године, углавном, одвијало унутар југословенске историографије. Уз напомену да о кратким летописним белешкама и Јеракосвој хроници неће посебно расправљати[5], пошто њихова обавештења није сматрао за особито важна, Н. Радојчић је подробно анализирао вести које о бици на Косову саопштавају тројица најзначајнијих позновизантијских историчара — Георгије Сфранцес, Дука и Лаоник Халкокондил. Закључио је да су најкраће и најзбуњеније вести Георгија Сфранцеса, изрекавши оштар суд о томе да је у његовом делу не само све помешано, већ има и знакова подлог умиљавања понизне раје турском султану, новом господару.[6] У време када је писао своју расправу Н. Радојчић није знао да постоје две верзије Сфранцесовог дела[7], и да се вест о косовској бици налази само у Chronicon Maius Псеудо-Сфранцеса[8], каснијој и не увек поузданој преради. На основу обавештења које саопштава Дука, Н. Радојчић је сматрао да је тај позновизантијски историчар знао више и тачније, иако није навео где се битка одиграла, а Лазара је назвао краљем и сином краља Стефана.[9] О бици је писао сасвим према српском схватању, па је његов текст пун одушевљења за српску и хришћанску ствар, а нарочито за Милошево дело. Будући да је Дукина историја рано преведена на италијански и латински, подвиг Милоша Обилића је са високим похвалама ушао у светску историографију. Концепција Лаоника Халкокондила је потпуно другачија и у односу на дотадашњу византијску историографију неговану столећима сасвим нова, будући да се у средишту његове историје не налази царство Ромеја, већ

[4] Н. Радојчић, *Грчки извори за Косовску битку*, Гласник СНД, 7—8 (1930) 163—175. Ову расправу, у сажетом облику и без напомена, објавио је Н. Радојчић на немачком језику: *Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kosovo Polje, Byzantion*, 6 (1931) 241—246.

[5] Радојчић, *Грчки извори*, 172. У оцени Јеракове хронике о турском царству наш познати историчар није био склон еуфемизирању, већ је уз њу ставио придев — бедна. Ради се о компилацији незнатне вредности, о римованој политичкој историји османлијске државе у 734 стиха која описује време од 1300. до 1461, и која је инкрустирана традицијом лишеном било какве историјске основе. Настала је у другој половини XVI века, а за њеног аутора Јерака се зна да је живео у Цариграду и да је око 1590. био велики логотет цркве. Хронику је издао K. Satas, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, I, Венеција 1872, 245—268. Нешто више података о Јеракову делу даје G. Moravcsik, *Zur Quellenfrage des historischen Gedichtes von Hierax*, BNJ, 10 (1933) 413—416. Н. Радојчић пак истиче кључно место Јеракове хронике, што се тиче косовске битке, у коме се каже да је султана Мурата убио један Лазарев слуга необичног имена — Ἰνδεριάτης.

[6] Радојчић, *Грчки извори*, 167.

[7] У најновијем издању, приређеном пре двадесетак година, у истој књизи објављене су обе верзије, Chronicon Minus — оригинална верзија која обухвата време од 1401. до 1477, и Chronicon Maius — доцнија проширена прерада која се односи на раздобље између 1258. и 1481. године. Cf. Georgios Sphrantzes, *Memorii* 1401—1477, ed. V. Grecu, Bucuresti 1966.

[8] Sphrantzes, 220.

[9] Ducas, *Istoria turco-byzantina* (1341—1462), ed. V. Grecu, Bucuresti 1958, 35—39. Уп. Радојчић, *Грчки извори*, 168—169. Италијански преводилац Дукине историје, која је објављена у прошлом столећу, обогатио је своју причу о бици на Косову неким новим појединостима. О томе в. М. Динић, *Дукин преводилац о бој на Косову*, ЗРВИ, 8—2 (1964) 53—67.

незадрживо ширење све моћније османлијске државе.[10] Н. Радојчић је чак сматрао да је прва књига која се завршава управо излагањем о косовској бици и у којој се налази обиље вести о српској историји, замишљена као засебна целина.[11] Халкокондилу је било познато да се битка одиграла код Приштине, али о току самог сударa две војске не говори, већ се задржава на доношењу хришћанске и турске верзије о смрти султана Мурата I. Код Турака се говорило како је султан после победе гонио Србе по бојном пољу и тада се један српски пешак окренуо и убио га копљем.[12] Грци, међутим, имају другачију причу, према којој се племенити муж Милош, кога Халкокондил нештедимице обасипа најгиздавијим похвалама, одлучно да изврши дело најлепше од свих учињених. Н. Радојчић је закључио, са разлогом, али не и без извесне патетике, да је код Лаоника Халкокондила српски понос постао и грчки, јер су оба народна осећања прожета вишом целином — хришћанством и човечношћу.[13] Пошто је његово дело још пре Дукине историје објављено како на латинском тако и на грчком језику, по својој научној вредности и уметничком савршенству овај најбољи грчки извор о бици на Косову веома рано је прихваћен у великом делу светске историографије. После тројице истакнутих позновизантијских историчара међу изворима који су писани грчким језиком нестало је историјских дела шире концепције и јачег замаха. Са пуно разлога Н. Радојчић налази да је главно врело обавештења грчким изворима о косовској бици била богата и разуђена традиција која се веома брзо образовала. По његовом мишљењу хришћанска традиција се чувала на Светој Гори, где је кнез Лазар био најомиљенији српски владар.[14] Очигледно је да су у средишту занимања писаца грчких извора били Муратова погибија, која је оставила најдубљи утисак, Лазарева смрт, а такође и јединствен подвиг Милоша Обилића, достојан највећег поштовања. Н. Радојчић је с правом упозорио да је велика хришћанска несрећа у судару са заједничким непријатељем изменила однос византијских писаца према Србима, ослободила их вековне мржње и испунила духом хришћанске и просвећене заједнице.[15] Добро је познат презрив став са којим су Византинци, као представници једне рафиниране и надмоћне цивилизације гледали на своје суседе сматрајући их варварима. Заједничка опасност од Турака, опасност која је претећи нарастала, удружена са укорењеним неверо-

[10] Још увек је актуелно издање које је користио Н. Радојчић: *Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes*, I—II, ed. E. Darko, Budapestini 1922—1923. О косовској бици в. I 49 1—50 21.

[11] Радојчић, *Грчки извори*, 170 сл.

[12] Уосталом и сами османлијски извори се међусобно разликују у опису смрти Мурата I. Неки турски писци — желећи да истакну победу ислама и у овом сукобу са невернициma — истичу да је султан убијен на превару, пошто је битка већ била добијена. Уочи битке Мурат је наводно дао завет Алаху да ће жртвовати живот за спасење православне војске и победу ислама, те је стога било важно да се, како би се завет испунио, најпре победе хришћани па да тек онда погине султан. Навешћемо само неколико радова који се односе на турске односно оријенталне изворе за битку на Косову: А. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју* Гласник СНД, 14 (1934) 59—95; Г. Елезовић, *Бој на Косову 1389 год. у историји Мула Мехмеда Нешрије*, Браство, 31 (1940) 1—77; Ф. Барјактаревић, *Један савремени перски извор о бици на Косову*, POF, 3—4 (1952—1953) 5—21; S. Trako, *Bitka na Kosovu 1389. godine u istoriji Idrisa Bitlisija*, POF, 14—15 (1964—1965) 329—351.

[13] Радојчић, *Грчки извори*, 171.

[14] Исто, 173.

[15] Исто, 174.

вањем у могућност помоћи са Запада, довела је до промене у односу на најближе хришћанске народе. У том погледу, сматрао је Н. Радојчић, изузетак је представљао једино Димитрије Кидон, један од најистакнутијих византијских интелектуалаца друге половине XIV века, који је као одушевљени присталица Запада одбијао све планове о савезу са Србима и Бугарима.[16] Стиче се утисак да је наш заслужни историчар у оценама о овој промени става византијских писаца ипак био исувише оштар и на известан начин превише осећајан.

У даљем трагању за подацима грчких извора о косовској бици угледни белгијски византолог Анри Грегоар донео је податке једног византијског текста који Н. Радојчић није навео у својој расправи.[17] Реч је о делу алфабетског канона Максима Мазариса, писца друге половине XIV и почетка XV столећа, чији један стих, по Грегоаровом мишљењу, представља помало замагљену, али ипак довољно одређену алузију на косовску битку. Белгијски византолог је претходно исправио текст управо тог стиха, те би тако преиначен стих говорио о томе како је Србин у својој патњи заједно упропастио непријатеља.[18] То би уједно био и први помен славног српског пораза на Косову, закључио је А. Грегоар, који је на основу тумачења других стихова канона датовао настанак Мазарисовог списа у јесен 1390. године. Ускоро је уследила нека врста одговора Н. Радојчића који је указао да у погледу наведеног текста постоје извесне недоумице које унеколико стављају под сумњу предлоге А. Грегоара, те тако и поткопавају његове закључке.[19] Пре свега, нагласио је наш истраживач, уопште није поуздано утврђено да је Максим Мазарис творац споменутих стихова, на чему је А. Грегоар упорно истрајавао.[20] Упркос изнесеним сумњама, Н. Радојчић је великодушно дозволио могућност да се ипак ради о алузији на косовску битку и разборито упозорио да се споменути стихови никако не могу заобићи када се буде говорило о српско-турском сукобу 1389. године.[21]

Да је Н. Радојчић преоштро судио о Димитрију Кидону као једином међу византијским писцима тога времена који ни у доба нарастајуће османлијске опасности није заборављао надмен и разметљив став својих претходника и одбијао сваку помисао о савезу са једноверним суседима Србима и Бугарима, истовремено истрајно тражећи помоћ на Западу, показало је издавање обимне преписке чувеног византијског угледника, које нам је донело и његове вести о косовској бици.[22] Ставови Димитрија Кидона су пре свега били политички, а он је дуго гајио наду да ће помоћ стићи ипак са хришћанског римокатоличког запада, не верујући да су Срби и Бугари кадри да се супротставе Турцима.[22a] Сима Ћирковић је посветио један кратак али врло садржајан

[16] Исто, 166—167.
[17] H. Grégoire, L'*opinion byzantine et la bataille de Kossovo*, Byzantion, 6 (1931) 247—251.
[18] Ibid. 250.
[19] Н. Радојчић, *Један превиђен грчки сиомен Косовске биике*, 61—63.
[22] Исто, 61. Издавач поменутог канона С. Ламброс је оставио могућност да је аутор Теодор Продром, чувени писац XII столећа. Канон је објављен у часопису BZ, 5 (1896) 63—73.
[21] Радојчић, *Један превиђен грчки сиомен Косовске биике*, 63.
[22] *Dēmētrius Cydonēs. Correspondance* I—II (Studi e Testi 186, 208) ed. R. Loenertz, Città del Vaticano 1956—1960.
[22a] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 137—139 истиче да је безуспешни одлазак Јована V Палеолога (1341—1391) на Запад утицао да Димитрије Кидон, који је путовао са василевсом, промени став према Србима и Бугарима, па је већ у лето 1371. био склон да прихвати српске понуде за савез против заједничког непријатеља — Турака.

и значајан рад одломцима писама у којима познати државник и беседник говори о судару Срба и Турака 1389. године.[23] Ради се о два писма упућена Манојлу II Палеологу који је између 1387. године и почетка пролећа 1390. године као изгнаник боравио на острву Лемносу.[24] Док се једно од писама сасвим поуздано односи на косовску битку, код другог су постојале извесне недоумице. Тако је издавач преписке Димитрија Кидона, Р. Ленерц, био склон да верује да се вести из другог писма односе заправо на битку код Билеће августа 1388. године.[25] Међутим, С. Ћирковић је показао, веома разложно и убедљиво, да се наведени одломак ипак односи на косовску битку, па је следствено томе писмо и датовао у јули 1389. године, дакле у време непосредно после битке.[26] Ова два одломка из писама Димитрија Кидона представљају једине савремене византијске вести о косовској бици. Подаци које доносе не садрже нове појединости о самом сукобу, али су веома занимљиви јер преносе опште расположење и мишљење у време битке. Пред сукоб је преовладавало уверење да Срби нису били равноправан противник Турцима, али је потом међу савременицима, дубоко импресонираним Муратовом погибијом, постојало чврсто убеђење да су на Косову Османлије поражене. У исто време писма Димитрија Кидона одсликавају и суморно расположење цариградске средине забринуте сазнањем, непријатним а очигледним, да Ромеји никако нису у стању да искористе неочекивану прилику коју им је пружила смрт турског султана на бојном пољу.

И, најзад, најновији важан корак у трагању за вестима грчких извора о косовској бици представља рад Божидара Ферјанчића посвећен вестима Кратких хроника о српској средњовековној историји.[27] У време када је Н. Радојчић писао своју расправу није постојало ни прво издање такозваних Кратких хроника.[28] Однедавно, међутим, располажемо са новим узорним издањем у које су ушле и многобројне до сада непознате хронике.[29] Подаци о бици на Косову сачувани су у групи такозваних хроника турских освајања, и у њима се углавном истиче да је Мурат погинуо у сукобу са Лазаром.[29a] У појединима се чак наводи да је сам Лазар на превару убио султана. Издваја се само једна хроника настала под утицајем српских летописа у којој је забележено да је османлијског владара убио Милош Обилић.[30] Што се тиче извора који су послужили као предложак састављачима Кратких хроника, Б. Ферјанчић је закључио да, осим у једном случају, оне не почивају на српским летописима. Упадљива

[23] С. Ћирковић, *Димитрије Кидон о Косовском боју*, ЗРВИ, 13 (1971) 213—219.
[24] И. Ђурић, *Сумрак Византије* (*Време Јована VIII Палеолоіа* 1392—1448), Београд 1984, 25, н. 28.
[25] Loenertz, *Dēmētrius Cydonēs. Correspondance* II, 352—353, No. 398
[26] Ћирковић, *Димитрије Кидон*, 218.
[27] Б. Ферјанчић, *Вести Кратких хроника о српској средњовековној историји*, Глас САНУ, CCCXXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 145—172.
[28] С. Ламброс — К. Амандос, Βραχέα χρονικά, Атина 1932.
[29] P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* I, II, III, Wien 1975, 1977, 1979.
[29a] На вести Кратких хроника о косовској бици указао је својевремено и Ђурић, *Сумрак Византије* 31.
[33] Schreiner, *Kleinchroniken* I, 561 Nos 8, 9, 10. Ова хроника се датује у 1624. годину, а издавач сматра да је настала негде у околини Скопља. Cf. Ibid, 558—560.

подударност њихових вести са причом о бици која је записана код Псеудо-Сфранцеса, допушта претпоставку да су оба извора настала на основу неког заједничког источника који је забележио догађаје под утицајем турске традиције.[31]

Сажет, те стога донекле и поједностављен, преглед резултата до којих се дошло у проучавању грчких извора о бици на Косову током последњих неколико деценија помало немилосрдно у први план намеће помисао да подаци садржани у њима, уосталом као и подаци сачувани у осталим изворима различитог порекла и карактера, ни издалека не саопштавају онолико колико бисмо можда очекивали, а поготово онолико колико бисмо заиста прижељкивали. Као што смо већ наговестили на почетку овог рада, поменутим изворима желимо да придружимо још два, Јањинску хронику и Хронику о турским султанима, који до сада, бар колико је нама познато, уопште нису били консултовани приликом расправљања о косовској бици.

Један усамљени податак о бици на Косову налази се у Јањинској хроници, локалном извору који је настао у првим деценијама XV столећа. Непознати састављач овог списа углавном описује догађаје који се тичу историје града Јањине, односно, шире узевши, подручја Епира, у раздобљу између 1341. и 1400. године. Реч је о врло познатом извору који је, почев од 1821, доживео десетак издања, а најновије је приредио грчки научник Л. Вранусис 1965. године.[32] Занимљиво је да је и наша научна јавност још пре више од сто двадесет година упозната са Јањинском хроником, будући да је Ј. Аврамовић издао овај извор, снабдевши га истовремено и српским преводом.[33] Текст хронике сачуван је у две верзије, ученој, на коју се односе сва досадашња издања, и народној коју је први пут обелоданио Л. Вранусис објављујући их упоредо. Пошто се народна верзија завршава смрћу деспота Томе Прељубовића, познатог господара Јањине, дакле са 1384. годином, у њој нема помена битке на Косову. Међутим, знаменити сукоб српске и турске војске је нашао одјека у такозваној ученој верзији Јањинске хронике.

У средишту занимања непознатог писца, као што смо већ упозорили, налазио се град Јањина и његова околина. Зато аутор веома ретко донесси вести о другим догађајима. Један од таквих изузетака је и помен битке на Косову, сведен до ступња штурости и преточен у само једну реченицу, који писац саопштава сасвим узгред. Наиме, говорећи о збивањима из 1389. анонимни хроничар је, правећи својеврстан екскурс забележио да је те године посечен односно заклан емир и Лазар, месеца јуна (Καὶ τῷ αὐτῷ ἔτει ἐσφάγη ὁ ἀμι-

31 Ферјанчић, *Becïïu*, 156—158.

32 Л. Вранусис, Τὸ χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημώδη ἐπιτομήν. Ἐπετηρὶς τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀρχείου, 12 (1962) 57—115, Атина 1965. За остала издања в. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, Berlin 1958², 352.

33 Ј. Аврамовић, Ἱστορικὸν Κομνήνου μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχοῦ περὶ διαφόρων δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ τυράννου Θωμᾶ τοῦ δεσπότου καὶ Κομνήνου τοῦ Πρελούμπου, ГДСС, 14 (1862) 233—275.

34 Вранусис, Χρονικὸν, 97.

35 Г. Зорас, Χρονικὸν περὶ τῶν τούρκων σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα 111), Атина 1958. Претходно је Г. Зорас објавио поједине делове Хронике по разним грчким часописима. Убрзо после издавања Хронике о турским султанима читаву студију овом извору посветила је Е. Захариаду, Τὸ Χρονικὸν τῶν τούρκων σουλτάνων (τοῦ Βαρβερινοῦ ἑλλην. κώδικα 111) καὶ τὸ Ἰταλικὸ τοῦ πρότυπο, Солун 1960.

ρὰς καὶ ὁ Λάζαρος, μηνὶ Ἰουνίῳ).[34] Премда прилично уопштена и крајње сажета, ова вест недвосмислено и јасно изражава чињеницу која је оставила најјачи утисак не само на савременике него и на нешто млађа поколења. Ради се заправо о томе да је више од самог исхода битке, који се овде уопште и не помиње, одјекнула вест о погибији оба владара. Спомињући погибију турског султана и српског кнеза писац хронике је употребио глагол σφάζω, што одређено указује на који су начин обојица страдали. То би истовремено говорило да је српска народна традиција о начину на који су Мурат и Лазар погинули заснована на историјским чињеницама.

Далеко подробнија сведочанства о догађајима који су претходили чувеном сукобу српске и турске војске, а нарочито о погибији Мурата I, мада не и о току и исходу саме битке, сачувана су у такозваној Хроници о турским султанима, веома драгоценом извору који је први пут у целини објавио грчки научник Г. Зорас у Атини 1958. године, дакле тек пре тридесет година.[35] Са пуно разлога се сматра да је у првобитној верзији ово дело обухватало време од Османа I (1288—1326) до самог краја владе Селима I (1512—1520), дакле раздобље између 1289. и 1519. године, како истиче издавач.[36] Сачуван је, међутим, само део Хронике од средине владе Мурата I (1359—1389) до почетка владавине Селима I, односно од 1373. до 1513. године.[37] Хроника о турским султанима је дело писца чија је личност још увек у приличној мери загонетна, те се његова биографија, веома замагљена и пуна непознаница, може васпоставити само у главним обрисима. По свој прилици ради се о Грку који је део живота провео у земљама под османском влашћу, можда баш у Цариграду, а извесно време је боравио и у областима потчињеним Венецији. Изгледа да није био особито учен, али је свакако поседовао сасвим солидно енциклопедијско образовање и одлично је познавао италијански језик.[38] Хроника о турским султанима писана је народним грчким језиком, а одликују је богат речник и употреба врло ретких речи, с једне, и обилато коришћење туђица, превасходно италијанских и знатно мање турских, с друге стране.[39] У средишту занимања анонимног аутора, чије деловање припада петнаестом столећу, налази се првенствено историја османске државе, без сумње једне од највећих сила ондашњег света. Међу истраживачима постоје извесна размимоилажења око појединих питања која се тичу Хронике о турским султанима. Тако Г. Зорас који је извор публиковао, сматра да је настао после 1513, а свакако пре 1532. године и да је његов састављач као предложак непосредно користио дела Лаоника Халкокондила, Леонарда са Хиоса и Паола Ђовија.[40] Међутим, Е. Захариаду има нешто другачије мишљење, будући да је после врло минуциозних истраживања дошла до неких сасвим нових резултата. Она се, додуше, слаже да је писац Хронике о турским султанима користио наведене изворе, али сматра да је то чинио из друге руке. Штавише, према резултатима њених истраживачких напора, Хроника о турским султанима је својеврсна парафраза, са-

36 Зорас, Χρονικὸν, 17.

37 Исто, 17—18.

38 Исто, 309—316; Захариаду, Χρονικὸν, 16—21, 81—82.

39 Зорас, Χρονικὸν, 318—319; Захариаду, Χρονικὸν, 74—79, 82.

44 Зорас, Χρονικὸν, 307—309, 319—321.

мосвојна и у знатној мери независна, дела Франческа Сансовина које је у Венецији доживело два издања, прво 1571, а друго, нешто измењено, 1573. године.[41] После брижљивог упоређивања текстова Е. Захариаду је утврдила зависност грчког источника од другог издања дела Франческа Сансовина и зато сматра да је Хроника о турским султанима морала да настане после 1573. године, али свакако пре почетка XVII столећа.[42] Упркос размимоилажењима која постоје у науци, уосталом у приличној мери небитних за нашу тему, оба истраживача се слажу у најважнијем — у оцени да је Хроника о турским султанима извор неспорног значаја и вредности. Њен састављач, наглашавају и Г. Зорас и Е. Захариаду, није се задовољио само механичким ексцерпирањем поменутих врела обавештења, него је своје дело знатно обогатио и вестима из других источника, међу којима су били и османлијски, што је поступак који је извору обезбедио драгоцен ступањ независности.[43]

Упоређивањем података који су о бици на Косову похрањени у историји Лаоника Халкокондила са оним што је о овом догађају записао творац Хронике о турским султанима, лако је да се уоче несумњиве сличности и тесна повезаност, што доказује да је текст знаменитог Атињанина свакако био један од предложака аутору Хронике, без обзира да ли га је користио непосредно или из друге руке, преко дела Франческа Сансовина.[44] Постоје, међутим, и не мале разлике које указују, уверљиво и очигледно, да спис истакнутог позновизантијског историчара XV столећа није био и једини извор обавештења који је за косовску битку употребио писац Хронике о турским султанима. Пошто је о односу ова два историјска извора обављено опсежно истраживање, ми ћемо упозорити само на поједине сличности и разлике.[45]

Своје казивање о збивањима која су непосредно претходила сукобу између Турака и Срба, анонимни састављач Хронике започиње тако што истиче да се Лазар, деспот Србије (ὁ Λάζαρος, δεσπότης τῶν Σερβίων)[46], сазнавши да ће доћи до рата подигао и отишао у Угарску са жељом да обезбеди савезништво

[41] Захариаду, Χρονικόν, 27—49, 82. Пуни наслов првог издања овога дела је: *Gl'Annali overo le Vite de principi et signori della casa Othomana ne quali si leggono di tempo in tempo tutte le guerre particolarmente fatte dalla natione de' Turchi in diverse provincie del mondo contra Christiani*, Венеција 1571. Друго издање изашло је под нешто измењеним насловом: *Gl'Annali Turcheschi overo vite de principi della casa Othomana ne quali si discrivono di tempo in tempo tutte le guerre fatte dalla natione de' Turchi in diverse provincie del mondo con molti particolari della Morea et della case nobili dell' Albania, et dell' imperio et stato de Greci*, Венеција 1573. Будући да су нам оба издања недоступна, ради се о заиста ретким примерцима, цитирали смо према Захариаду, Χρονικόν, 23 н. 2.

[42] Захариаду, Χρονικόν, 49, 80.

[43] Зорас, Χρονικόν, 319—320; Захариаду, Χρονικόν, 82.

[44] Зорас, Χρονικόν, 320 истиче да је састављач Хронике о турским султанима за владавину Мурата I користио историјско дело Лаоника Халкокондила. То наглашава и S. Bastav, *Les sources d'une histoire de l'Empire Ottoman rédigée par un auteur anonyme grec* (1374—1421), Belleten, 21, N. 81 (1957) 162—163. Ова расправа је настала још пре појаве издања Хронике о турским султанима, у време док је Г. Зорас објављивао поједине њене делове по грчким часописима.

[45] Зорас, Χρονικόν, 321—342 упоредо доноси текстове из дела Лаоника Халкокондила и од њих зависне делове Хронике о турским султанима. Затим даје и упоредне таблице из којих лако може да се уочи на који се извор ослањао аутор Хронике. За владу Мурата I то је, од познатих извора, искључиво Лаоник Халкокондил. Уп. Исто, 343—345.

[46] Исто, 27 7—8. Када говори о Србији, а то чини неколико пута у тексту Хронике, писац редовно користи овај помало науобичајен облик генитива множине.

и помоћ осталих хришћанских господара. Забележено је да је Лазар имао једну кћерку удату за господара Молдавије, а другу за Вука који је држао области око Охрида и Касторије.[47] Тако су се, наставља писац Хронике, удружили многи хришћански господари, и пошто су се сакупили кренули су да ратују против Мурата, зауставивши се код реке Саве.[48] На том месту су очекивали султана који је долазио са великом војском водећи двојицу својих синова, Јакуба и Бајазита.[49] У реченици која потом следи, краткој али пуној напетости, приповедање писца Хронике достиже врхунац. „И две војске се сударише“ (Καὶ ἐσμίξανε τὰ δύο φουσᾶτα)[50] — остало је записано, на начин којим добар приповедач подиже до највишег ступња радозналост и нестрпљиво ишчекивање читалаца. И тада, када би се очекивало да ће уследити опширнији опис саме битке, писац прелази, нагло и помало неочекивано, на изношење две верзије, османлијске и хришћанске, о погибији султана Мурата. И Лаоник Халкокондил, подсетимо се, доноси те две верзије о начину на који је османлијски владар изгубио живот.[51] Према првој, која је кружила међу Турцима, Мурат је са великом силом јурнуо на деспота.[52] Супротставио му се један Србин (Σέρβος), па је дошло до двобоја из којег је као победник изашао султан. Побеђени Србин је, међутим, посегавши за оружјем крišом ранио Мурата смртоносном стрелом (σαΐττα).[53] Ромеји, наравно, имају сасвим другу причу о погибији османлијског владара.[54] Кажу да је Лазар послао једног од својих људи, кога је знао као веома одважног и мужевног, у турски табор, уз обећање да ће му, уколико убије султана, даривати део својих области.[55] Пошто се овај сагласно, учинили су то на такав начин да је његовом одласку из српског логора, ради што веће уверљивости, дат привид бекства. Изгледало је, наиме, да је српски пребег тобоже дошао да поздрави Мурата и да му се поклони.[56]

[47] Исто, 27 10—12. У коментару издавач, Г. Зорас, напомиње (Исто, 152) да под господарем Молдавије састављач Хронике о турским султанима подразумева заправо Ивана Шишмана (1371—1393), бугарског цара, чији је син Александар био ожењен једном од кћерки кнеза Лазара. При том се позива на податак из историјског дела Лаоника Халкокондила (Chalc. I, 49 7) који за Шишмана каже да је цар Миза. Опширније о Лазаревим кћеркама које су биле удате за Вука Бранковића односно Александра, сина Ивана Шишмана в. М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара. Историска студија*, Мелбурн 1957, 19—26, 67—69.

[48] Зорас, Χρονικόν, 27 13—15. Оваква убикација битке изазива у први мах сасвим оправдано подозрење. Међутим и Лаоник Халкокондил на овом месту, када говори о судару на Косову, помиње реку Саву (Chalc. I, 49 10—15), али у потпуно другачијем контексту. Он зна да се битка одиграла недалеко од Приштине, што сасвим одређено и каже. Чини се да је састављач Хронике о турским султанима податак о реци Сави преузео помало неопрезно док Приштину уопште не наводи.

[49] Зорас, Χρονικόν, 27 15—17.

[50] Исто, 27 17—18.

[51] Chalc. I, 49—50. Уп. Радојчић, *Грчки извори*, 170—171.

[52] Зорас, Χρονικόν, 27 18—19. Грешком, која је очигледан lapsus calami, у рукопису се уместо Муратовог налази Бајазитово име. Издавач истиче да је посреди очигледна грешка настала из непажљивости. В. Исто, 152 н. 6.

[53] Зорас, Χρονικόν, 27 20—21. Међутим, Лаоник Халкокондил нешто другачије доноси ову верзију истакавши да је султана убио копљем неки пешак док је Мурат тријумфално после победе гонио Србе по бојном пољу. Сf. Chalc. I, 49 18—50 2. В. Радојчић, *Грчки извори*, 170.

[54] Занимљиво је да писац Хронике користи термин Ромеји — Ῥωμαῖοι (Зорас, Χρονικόν, 27 21) док Лаоник Халкокондил каже Грци — Ἕλληνες (Chalc. I, 50 2). Утисак је да под Ромејима овде треба подразумевати Цариградјане, што би на неки начин била и посредна потврда претпоставке да је писац Хронике о турским султанима потицао из престонице на Босфору. За та и слична питања веома је инструктивна расправа: И. Ђурић, *Ромејски језик и језик Константина VII Порфирогенита*, ЗРВИ 24—25 (1986) 109—137.

[55] Зорас, Χρονικόν, 27 22—25.

За разлику од Лаоника Халкокондила који за овог пребега каже да се звао Милош, тачније речено Милоин (Μηλόην)[57], аутор Хронике о турским султанима истиче да се звао Михалис (Μιχάλης).[58] Није лако одгонетнути како је писац дошао до овог имена и зашто је на неки начин исказао неповерење у обавештеност Лаоника Халкокондила. Када је доспео у османлијски табор и када га је султан видео, лепог, наочитог и фино обученог човека, наредио је својим људима да га пропусте да прије ближе, да поразговарају и да целива Муратову руку. Међутим, приближивши се Мурату, тобожњи пребег је извадио бодеж (τό πουνιάλο), који је држао скривен и, сагласно договору са Лазаром, усмртио султана.[59] Тада су Муратови људи, чауши и капиџије (κιαούσηδες καὶ καπικῆδες), како је забележио писац Хронике, доградили убицу свог владара и исекли га на комаде.[60]

За разлику од Лаоника Халкокондила, непознати аутор Хронике о турским султанима додаје да су од тог времена Турци увели пропис према којем су султанови људи држали за обе руке сваког изасланика који је прилазио османлијском владару да му целива руку.[61] Осим тога, саопштава и један податак, за нас посебно занимљив, који се не среће у историјском делу знаменитог Атињанина, а који се односи на број учесника у бици на Косову. Аутор Хронике о турским султанима истиче како се прича да је тада било присутно близу сто осамдесет хиљада пешака и коњаника.[62] Наравно, за средњовековне прилике ова застрашујућа бројка у сваком случају је претерана, пошто се процењује да је укупан број војника на обе стране морао да буде неколико пута мањи.[63] По ко зна који пут понавља се непоузданост средњовековних извора када су у питању процене броја учесника у појединим биткама. Околност да се у овом случају ради о писцу XVI века није од неког посебног значаја. Уосталом, како је исправно и врло духовито приметио М. Динић, склоност ка претеривању при одређивању бројне снаге несумњиво је утврђена за сва времена и код свих народа.[64] Тешко је да се поуздано утврди на која је начин до ове бројке дошао састављач Хронике о турским султанима. Уколико тај податак не потиче из дела Франческа Сансовина[65], може да се претпостави да га је писац узео из неког другог извора или се његово порекло налази у богатим наслагама усмене традиције. Ову другу претпоставку на неки начин оснажује и израз употребљен уз наведену бројку — причају (λέγουσι) — уобичајен

[56] Исто, 27 25—26.
[57] Chalc. I, 50 6.
[58] Зорас, Χρονικόν, 27 33.
[59] Исто, 27 26—32. По свој прилици аутор Хроникe овде подразумева такозвани стилет, бодеж са кратким сечивом који је био оштар са обе стране.
[66] Исто, 27 32—33.
[61] Исто, 27 34—36. Bastav, *Les sources*, 163 сматра да овај податак из Хронике о турским султанима не одговара истини, премда су га прихватили поједини модерни истраживачи.
[62] Зорас, Χρονικόν, 27 36—28 1.
[63] Многобројни извори, без обзира на порекло и жанр, доносе претерано велике бројке о учесницима битке на Косову. Уп. Г. Шкриванић, *Косовска битка (15. јуна 1389)*, Цетиње 1956, 30—35. Праву јачину двеју војски могуће је само хипотетично одредити. Шкриванић, н. д. 32, 34 сматра да је Срба могло бити десет до дванаест хиљада, са савезницима петнаест до двадесет хиљада, док је Османлија било између двадесет седам и тридесет хиљада.
[64] М. Динић, *Два савременика о бoју на Косову*, Глас СКА CXXXII, Други разред 92, Београд 1940, 136.
[65] На жалост, као што смо већ напоменули, дело Франческа Сансовина нам није доступно.

за сличне прилике. Поменута формулација, међутим, истовремено може да значи да и сам писац није био уверен у тачност изнесеног бројног податка, па се на тај начин заклонио од одговорности за веродостојност. Завршавајући опис збивања о бици на Косову, писац саопштава, слично Лаонику Халкокондилу, да је тело погинулог султана сахрањено у Бруси.[66] И, најзад, на самом крају поглавља у којем је описана владавина Мурата I веома сажето, у свега неколико реченица, дат је својеврстан портрет овог османлијског владара.[67] То је, у ствари, знатно скраћени облик чувеног описа који доноси Лаоник Халкокондил[68], а који се свакако не без разлога, убраја међу најлепше описе личности из ране ренесансе.[69] Каже се, између осталог, да је Мурат био горопадан, да је имао снажно тело, да је својом руком убио многе паше и бегове, да је био правичан према онима који су га поштовали, да је волео лов и да је волео рају.[70] Да се писац Хронике о турским султанима у опису Муратове личности није само ослонио на податке Лаоника Халкокондила сведочи и вест коју доноси, о томе да је османлијски владар за живота водио тридесет седам ратова против својих непријатеља[71], а која потиче из турских извора.[72] Постоје, такође, и извесна неслагања са обавештењима из историје позновизантијског писца. Тако анонимни аутор Хронике о турским султанима бележи да је Мурат царевао двадесет три године и да је скончао 1373. године после Христа[73], док Лаоник Халкокондил истиче да је Мурат владао тридесет једну годину.[74] Показало се, у овом случају, да је неослањање на дело познатог византијског писца XV века имало негативне последице по веродостојност текста Хронике. Хронолошке нетачности у Хроници о турским султанима, као што је навођење 1373. као године Муратове смрти, вероватно може да се објасни утицајем неких османлијских извора који су често веома подробни, али понекад непоуздани када су у питању временске одреднице.

Два извора писана грчким језиком, Јањинска хроника и Хроника о турским султанима који су до сада, бар када је у питању косовска битка, у историографији на неки начин били запостављени, помало неоправдано чини нам се, а на које смо желели да скренемо пажњу истраживача, осим извесних појединости не доносе суштински нове податке који би могли да унесу другачију светлост у још увек недовољно осветљене просторе нашег знања о судару Срба и Турака 1389. године. Међутим, када се ради о збивањима обављеним тешко прозирном тамом, о којима су наша сазнања оскудна и пуна несугласица

[66] Зорас, Χρονικόν, 28 2—3. Лаоник Халкокондил је опширнији јер каже да је Муратова утроба покопана на пољу Косову, док му је тело пренесено у Брусу где су сахрањивани отомански владари. Cf. Chalc. I, 50 18—21. Уп. Радојчић, *Грчки извори*, 172.
[67] Зорас, Χρονικόν, 28 4—10.
[68] Chalc. I, 50 22—52 19. Зорас, Χρονικόν, 154 наглашава да је Муратов опис у Хроници о турским султанима у ствари сажети опис који доноси Лаоник Халкокондил.
[69] Радојчић, *Грчки извори*, 172.
[77] Bastav, *Les sources*, 163 истиче да опис Муратове нарави, дат у Хроници о турским султанима, одговара истини.
[71] Зорас, Χρονικόν, 28 7—8.
[72] Исто, 153. Истоветан податак о тридесет седам ратова Мурата I налази се и код Псеудо-Сфранцеса који се такође умногоме ослањао на османлијску традицију. Cf. Sphrantzes, 220 21.
[73] Зорас, Χρονικόν, 28 9—10. Bastav, *Les sources*, 163 упозорава да аутор Хронике о турским султанима погрешно наводи колико је година владао Мурат I.
[74] Chalc. I, 50 22.

и непознаница различите врсте, као што је случај са битком на Косову, неоспорно веома значајним догађајем којем је протекло време дало печат судбоносне прекретнице и оптеретило га ипак незаслуженим баластом најзлокобнијег догађаја целокупне српске историје, вредно је забележити сваки, па и најмањи траг о њима.

ОЛГА ЗИРОЈЕВИЋ

МИЛОШ ОБИЛИЋ У ТУРСКИМ ИЗВОРИМА

На једној турској минијатури XVI века приказан је сигурно најпознатији догађај из Косовске битке: умирање смртно рањеног султана и смакнуће његовог убице. Чувени минијатуриста тога времена, Наккаш Осман (пореклом из Босне) приказао је султана како седи на црвеном ћилиму испред, такође црвеног, орнаментима богато украшеног шатора. Султану је распорен трбух, а лице му је у самртничком грчу. Рану му откривају један дворјанин и један паж, док му лекар, забринутог лица, мери пулс. С десне стране је опет један паж који држи султанову сабљу, и он је забринутог погледа упрто у султана. Призор је смештен у горњи десни угао. При дну минијатуре, у левом углу, приказана је Милошева погибија. Међупростор је испуњен неколицином ратника и мноштвом одсечених глава, разбацаних и сложених у две гомиле.[1]

Тако је дворски минијатуриста Осман безмало после два века дао своје (бесумње и званично) гледање на тај судбоносни догађај.

Шта о овом догађају (доиста значајном и можда пресудном за Косовску битку) казују турски наративни извори? Јер, без обзира на своју верску обојеност и обиље хипербола, типичних за своје време, ови извори дају, како то тврди Алексије Олесницки (веома учени и заслужни истраживач турских извора у нас, и то посебно када је реч о Кссовском боју), преглед, некад и веома веран, многих догађаја потпуно непознатих у хришћанским изворима. Не ретко они омогућавају научне критике постојећих западних извора, а критичком анализом самих турских извора „они нам често могу послужити као драгоцен и незаменљив, а каткада и једини материјал, за расветљавање и тачније познавање историских догађаја прошлих векова".[2]

Најстарији је у њиховом низу опис Косовског боја у *Искендернами* (*Александриди*), дворског песника, калиграфа, сликара, лекара и писара дивана *Ахмедије* (1334—1413).[3] Прва рецензија овог епског дела довршена је 13. марта 1390. године, а дело је посвећено султану Сулејману Челебији[4], на чијем је

[1] M. Selmanović, *O jednoj minijaturi Nakkaš Osmana*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXXII—XXXIII, Sarajevo 1982/83, стр. 295—97.

[2] Ал. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју*, Гласник Скопског научног друштва XIV, Скопље 1935, стр. 59—60.

[3] M. O. Bayrak, *Osmanli Tarihi Yazarlari*, Istanbul 1982, стр. 30.

[4] Своју поему аутор је најпре писао за караманског султана Сулејман-шаха, али је касније посветио османском принцу Сулејман Челебији (Исто).

двору песник неко време и живео. А ту, у Једрену, он је вероватно и сабрао, и то од многих живих учесника, своја знања о Косовском боју. Бој је ту описан укратко и без детаља. Пошто је (хришћанска) војска била поражена и (муслиманска) коњица и војска пошле да је гоне, шах (султан) је са неколико слугу остао на једном месту:

Стајао је овде, чим се војске врате
да могу опет овде наћи тога вођу.
Приповедају, да је, окаљавши се од главе до пете у крви,
овде лежао и неки каурин (гебр).
Кажу, да је био сакривен међу труповима,
али је јасно могао видети Гази хана.
Кад наступи горе одређена судбина,
он уста најједном из лежећег положаја,
и прискочивши удари хана ханџаром!
И ево, удостојивши се (више) среће султан у исти трен на том месту,
био је победоносан борац за веру,
а поста, неоспорно, и мученик за њу!
Шта се могло помоћи? кад је то дело небеско,
к томе, та, не може вечно пребивати у свом стању жив човек!
. . . . . .
Кад нађе мученичку смрт победоносни шехит,
на његово место седе султан Бајезит".[5]

Други по старини је један перзијски извор *Гозба и борба* (*Bazm u Razm*) *Азиза, сина Ардашира*, из Астарабада (отуда *Астарабади*), дворског песника и званичног историчара сиваског кнеза (султана). Дело је завршено у пролеће 1398. године:

„Тих дана Мурад-бег крену у бој са неверницима и погибе тамо као мученик (шехид). Међутим, неки људи су упорно тврдили да је његов син, у току битке, наредио неколицини слуга (службеника) да га убију. А како је доиста било, то [једино] Бог зна".

Писац, значи, не преузима никакву одговорност за ово тврђење. Следи још кратка вест да је на Муратово „место засео његов син Бајезид-бег".[6] Пада у очи неповољна оцена Муратовог наследника, што је условљено дубоким непријатељством које је постојало између сиваског султана и Бајазита.[7]

Османске историје (Tevârih-i Âl-i Osman) једренског историчара *Уруџа, сина Адилова* сматрају се најстаријим турским прозним текстом о османској историји. Време настанка дела као и основни подаци о ауторовом животу непознати су. На основу сачуваних рукописа — каснијих преписа (релативно малобројних и непотпуних) — не може се утврдити ни који део рукописа потиче из пера Уруџа, а где започиње рад његових настављача. Оксфордски рукопис, који је издао Franz Babinger (он такође користи и Кембрицки)[8], сеже до 1467, а Загребачки, за који се, будући да је потпунији, определио Олесницки, до Крбавског боја (1493).[9] И турски издавач Уруџа, Nihal Atsiz определио се за Бабингеров избор односно његово издање (упркос Бабингеровим скраћивањима), а покушао је да утврди и време настанка дела. Најраније би то могло бити 1438/39. године (с тим да су наредна поглавља дело настављача) односно, а то му се чини прихватљивијим, почетком владавине Бајазита II (од 1481. године).[10] Питање времена настанка овог веома значајног дела остаје, значи, и даље отворено.

[5] Олесницки се послужио рукописом *Искендернаме* из Оријенталне збирке ЈАЗУ у Загребу, датиране са 835. односно 1431/32. годином (*Турски извори*, стр. 60—62).

[6] F. Bajraktarević, *Jedan savremeni persiski izvor o bici na Kosovu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, III—IV, Sarajevo 1953, стр. 5—20. Такође: Fr. Babinger, *Osmanli Tarih Yazarlari ve Eserleri*, прев. C. Üçok, Ankara 1982, стр. 5.

[7] Bajraktarević, *Jedan savremeni persiski izvor*, стр. 18.

[8] *Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, I, II, Hannover 1925.

И Уруџ казује да су, после великог боја и велике погибије на обема странама газије (ратници) кренули у потеру за неверницима (хришћанима), па је гази Мурат-хан

„како приповедају, остао сам једини. Међу тим био је један проклети неверник, који се је [раније] био заверио као жртва. Дигавши се међу лешевима[11], с речима: „Хоћу да целивам руку падишаху" пође напред. Он је био, чини се, један од моћних неверничких бегова. Они (који су били отишли) нису ништа слутили и били су сасвим лакоумни (gafil). [Шта се може?]. Шта се има дакле по Вишњој одлуци догодити, то се свагда и догађало. Смрт, кажу, брзо је дошла у напред већ одређено место. Према исправности [арапске пословице]: „Кад долази рок, слепо је око [мудрости]", нико га не може уклонити. Тако и тај безверник, дошавши с врло оштрим и као вода блиставим ханџаром удари падишаха, који је седео на коњу... Гази Мурат хан на том месту поста мученик за веру".[12]

Бегови, који су били око Мурата, сложили су се да подигну Бајазита на место његовог оца, па су на превару („Дођи, твој отац жели те") домамили Јакуб Челебију и погубили га у шатору. Потом су поново заметнули велики бој и у том боју ухваћен је кнез Лазар (деспот Лазоглија) са сином, доведен пред султана Бајазита и ту су, по његовој наредби, обојица погубљени.[13]

Мурат је, то Уруџ јасно и тачно казује, убијен у време боја, бој је после свих драматичних збивања око Муратове смрти, настављен и тек тада је хришћанска војска коначно разбијена и кнез Лазар заробљен. Од Уруџа сазнајемо још неколико значајних детаља: у време убиства Мурат је био на коњу и његова смрт била је тренутна. Иначе, султан је био сам на бојишту, остављен од телесне страже и пратње (и самом Уруџу тешко пада да верује у такву могућност) и то у време кад је бој био у највећем јеку. Ту се, најзад, и отворено казује да је Мурат умро на отвореном пољу, а не у шатору.[14]

[9] Олесницки, *Турски извори*, стр. 62—63.

[10] *Oruč Beg Tarihi*, 1001 Temel Eser, Istanbul 1972, стр. 11—13.

[11] Наш преводилац се овде позива на Оксфордски рукопис где стоји ölüler — мртви, лешеви, док у Загребачком рукопису пише leşker — војска. Олесницки сматра да је у питању грешка преписивача који је, уместо leşker написао leşler (лешеви, мртви) односно његов турски синоним ölüler (*Турски извори*, стр. 65, нап. 35). Нама се чини да би овде превод могао да гласи и „изашавши из војске" (јер се у писању речи leşker и leşler незнатно разликују). Можда је то својевремено и дало идеју преписивачу, а све у циљу умањења одговорности оних који су султана оставили самог, да од leşker направи leşler, а затим ту персијску реч замени турском ölüler и тако истовремено и заметне траг свом не баш незнатном фалсификату. Ипак, сва ова домишљања остају засад само у домену претпоставки.

[12] Исто, стр. 65.

[13] Исто, стр. 65—66.

[14] Исто, стр. 66—67.

Мада га временски непосредно не следи *Османска историја (Tarih-Âl-i Osman)*, тачније, *Историја Османове династије* непознатог дервиша суфије из Једрена (завршава се 1512. годином) у великој мери ослања се на Уруџево дело. Измене се састоје, како то истиче А. Олесницки, само у додавању низа узгредних фраза које овом делу дају више религиозни и дидактички карактер.

Па стога

„Лакоумници и ништа не сумњајући, они који се обично налазе око њега — реч је, наравно, о султану Мурату који је у једном часу остао сам једини — стадоше купити благо и плен и оставише падишаха сама. Што се има дакле по Вишњој одлуци догодити, то се свагда и догађа".[15]

И Милош је у овом делу завредео више простора:

„Међутим нађе се неки проклети неверник, неваљалац. Он се диже међу неверницима, који лежаху [на земљи] и право дође к султану Гази Мурат хану. Он, како кажу, припадао је к броју неверничких бегова и, како приповедају, био је чувен међу њима по одважности, злоби и лукавству. Приближивши се под изговором, да жели испросити дозволу целивати руку, претварао се као да хоће полагано да целива благословену руку падишахову, а имао је, проклетник, како кажу, у рукаву оштар ханџар, и удари тим ханџаром падишаха који се налазаше на коњу. Свршио се био, кажу, рок њему одређеног живота. На том месту, где је одржао велику победу над неверницима, напослетку удостојио се примити мученичку смрт.

Не разумеше они да судбина приправљена од Бога не да се уклонити...

Што се мора догодити, збит ће се безодвратно."[16]

Безимени дервиш је, како се види, избегао Уруџову тврдњу да је Милош лежао међу мртвима[17], Јакубово уморство је замењено блажом фразом (позван је на вечање), па и сам Бајазит је доведен тек након тог убиства (не учествујући, значи, у њему), с тим, наравно, да је ово убиство било политичка нужност да би се избегло непријатељство међу браћом.[18]

Уруџев савременик *Шукрулах, син Шихабедина Ахмеда* (1388—1460)[19] у свом делу *Љубкост историја (Behcet ut Tevârih)* писаном на перзијском језику и посвећеном, 1457. године, великом везиру Махмуд-паши, потпуно се слаже с песничким приказом Ахмедијиним, с тим, што је дат друкчији приказ Муратовог убиства. Султан ту није више сам, са њим је било неколико лица одређених за његову пратњу.

„Међутим, један неверник, будући рањен и укаљавши се крвљу, сакри се међу лешеве. Дигавши се са земље, падајући и опет се дижући, приђе худавендигару Гази Мурату. Чауши му бранише, но победнички господар, помисливши да тај (неверник) има неку потребу и какву молбу (к њему), одврати чауше.

15 Исто, стр. 69.
16 Исто, стр. 70.
17 Вид. нап. 11.
18 Исто, стр. 71.
19 Као година његове смрти наводе се још 1464 (Bayrak, *Osmanli Tarihi*, стр. 205) и 1488 (Babinger, *Osmanli Tarih*, стр. 21).

Тада тај проклети неверник пође напред и удари ханџаром. (Та сигурно је) кад дође суђени рок, да постаје тесан сав земаљски простор! Истога сата, а може бити и истог часа, он (Мурат) удостоја се [високог] одликовања мучеништва за веру".[20]

Шукрулах је значи први турски историчар који на самог султана преноси одговорност што је к њему био пуштен његов убица. Он је и први који казује да је убица већ пре него што је убио Мурата био рањен.[21]

Међу изворима за најранију османску историју *Хроника (Menâkib-i Tevârih-i Âl-i Osman) Ашикпашиезаде* (у нас и *Ашикпашић*), који себе назива и *Дервиш Ахмед*, заузима, сматра се, веома важно место. Био је дервиш, ратник (газија), историчар и хроничар свога времена, учествовао је у многим значајним збивањима XV века (друга Косовска битка, освајање Цариграда, акинџи у Србију и Мађарску) и своје дело треба да је написао 1484. тј. у својој 86. години. Ипак, досад није сасвим поуздано утврђен ни датум његове смрти ни рођења.[22] Писац сам казује да је догађаје до владавине султана Бајазита — дакле и Косовски бој — изложио по казивању Јахши Факиха, сина имама емира Орхана, најстаријег писца османске историје (чије дело досада није пронађено).[23] Међу неколико сачуваних рукописа Ашикпашићеве историје Олесницки се определио за онај из Париске Националне библиотеке будући да је старији и бољи, па га и ми овде преузимамо. Збивања, која нас овом приликом занимају, уследила су пошто је војска на левом крилу — под командом Јакуба Челебије — била разбијена.

„Међу тим, с оне стране (показа се) један неверник, по имену Билиш Кобила.[24] Пруживши копље доњим крајем у вис, с капом у руци пође право к хану. Газије закрчише му пут. Он говори: „Уклоните се, дођох целивати руку и дођох такође јавити добар глас: Лаза са сином ухватише, ено онде, воде их". (То) рече и газије престаше сметати му. Он у један трен стиже до хана, обрну копље, прободе хана. Брзо над ханом поставише шатор. Бајезит беше присутан. Посадише га под санџаком. Страна Јакуба Челебије, како кажу, сама разби неверника. Дођоше (к Јакубу Челебији) и рекоше: „Дођи, зове те твој отац!" Тек што дође, с њим поступише као с његовим оцем. Допремише Лаза са његовим сином. И њих доведоше у стање, које им приликоваше. Те ноћи

20 Олесницки, *Турски извори*, стр. 74.
21 Исто, стр. 73—74; Th. Seif, *Der Abschnitt über die Osmanen in Šukrullah's persischer Universalgeschichte*, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, II, Hannover 1925, стр. 63—73; Babinger, *Osmanli Tarih*, стр. 20—21.
22 Фр. Бабингер наводи да је рођен 1400, а треба да је умро после 1484. године (*Osmanli Tarih*, стр. 39). Rich. Kreutel, последњи преводилац Ашикпашићевог дела на немачки језик, датира његову смрт између 1481. и 1503. године (*Vom Hirtenzeit zur Hohen Pforte*, Osmanische Geschichtsschreiber, 3, Styria, 1959, стр. 10). По турским истраживачима он живи од 1393. до 1481. године. (Atsiz, *Aşikpaşaoğlu Tarihi*, 1000 Temel Eser, I, Istanbul 1970, I—IV; Bayrak, *Osmanli Tarihi*, стр. 54—55; B. Necatigil, *Edebiyatimizda isimler sözlüğü*, Varlik, Istanbul 1985, стр. 50—51). Једино се М. F. Köprülü углавном слаже са Бабингером, тј. да је живео од 1400. до иза 1484. год. (*Islam Ansiklopedisi*, 1, Istanbul 1941, стр. 706—709).
23 Babinger, *Osmanli Tarih*, стр. 11—12.
24 Код Гл. Елезовића „*Белеш Кјубила*", кога зову и „*Милош Кобила*" (*Турски извори за историју Југословена, Два турска хроничара из 15 века*, Браство, 26, Београд, 1932, стр. 57). Код Kreutela „*Милош Кобила*" (*Vom Hirtenzeit*, стр. 94). У новом турском издању *Милош Кобиле* (Atsiz, *Aşikpaşaoğlu Tarihi*, стр. 68).

догодише се у војсци смутње.[25] Но чим наступи јутро, (војници) примише Бајазита (за падишаха)".[26]

За разлику од досадашњих турских историчара Ашикпашазаде први даје име Муратовог убице, он га назива Билиш Кобила, а оружје којим је био убијен, је копље (код осталих турских историчара то је био ханџар).[27]

Оіледало свеūа (*Cihanniimâ*) *Мехмеда Нешрија* већ од XVI века доступно је историјској науци и преведено на многе европске језике. Од њега се до данас сачувало чак четрнаест рукописа. Мевлана Мехмед, псеудонимом Нешри, песник, историчар и професор (мудерис) султанске медресе у Бруси умро је 1520. године, а претпоставља се да је живео 70 до 80 година. Своје дело, посвећено Бајазиту II, писао је после смрти овог султана (1512) иако се у њему задржава на 1485. години. И од њега се сачувао само део који се односи на османску историју. Утврђено је Нешријево ослањање на дело Ашикпашезаде, а када је реч о Косовском бој у и збивањима око њега, које даје веома детаљно, пада у очи коришћење народног предања које је почетком XVI века живело не само на Балкану већ, без сумње, и у самој Бруси око гроба султана шехита (martyr). За разлику од својих претходника, Нешри свако поглавље почиње истом фразом „каже се", „приповеда се" и сл. указујући тиме и на усмене изворе свога приповедања. Упозорено је већ и на везу српског и турског народног предања у овом делу.[28]

У догађајима, иначе веома драматичним, који су претходили Косовском боју, помињу се, у неколико наврата, чак две личности с презименом Кобилић. Међу хришћанима које је око себе окупио кнез Лазар, налазио се и Кобилић Димитрије.[29] Већ у наредном поглављу тај исти Димитрије Кобилић, иначе, „један храбар, бесан проклетник" заузео је, уз мало муке, Пирот, „кажу да је могао да се бори противу десет хиљада мужева.[30] Кобилић (yund oğlu) — овог пута не помиње се његово име — на левом је крилу Лазареве косовске

[25] Код Гл. Елезовића „те ноћи у војсци се створи пометња и би мука" (*Турски извори*, стр. 57). Код R. Kreutela „In jener Nacht herrschte Trauer im Heere" (Vom Hirtenzeit, стр. 195). Навешћемо сва лексичка значења спорне речи izdirab — Aufregung, Erregtheit, Unruhe, Storung, Sorge, Angst, Noth, Ungeduld, Zerstreuung (J. Th. Zenker, *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*, I, II, Hildesheim 1967, стр. 60).

[26] Олесницки, *Турски извори*, стр. 76—77. Код Kreutela „Als es Morgen war, bestätigen sie den Bayezid Han als Herrscher" (*Vom Hirtenzeit*, стр. 95). По тврђењу Нешрија то се, међутим, догодило тек 4. рамазана 791. год. (тј. 27. августа 1389), што би значило да је земља читавих 73 дана била без владара (Гл. Елезовић, *Оіледало свеūа или Исūорија Мехмеда Нешрије*, САН, Београд 1957, стр. 76, нап. 2).

[27] Олесницки, *Турски извори*, стр. 78.

[28] Исто, стр. 79—81; Babinger, *Osmanli Tarih*, стр. 42—44; Mehmed Nešri, *Nešri Tarihi*, I, M. A. Köymen, 1000 Temel Eser, Ankara 1988, стр. 7; Мехмед Нешри, *Оіледало на свеūа*, прев. Марија Калицин, Софија 1984, стр. 5—18; N. Ljubinković, *Opis Kosovskog boja kod turskog istoričara Mule Nešrije i naše narodne kosovske pesme*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, VI, Приштина 1961, стр. 163—70; Исти, *La version officielle turque et la tradition islamique sur la bataille de Kosovo*, I Uluslararasi Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1976, стр. 153—57.

[29] У турском тексту yund oğlu Dimitri, будући да у старом турском језику реч yund (yond) означава кобилу, Гл. Елезовић (у свом преводу Нешријеве Историје) први се, међу преводиоцима и приређивачима овог дела определио за овакво тумачење овог имена односно презимена (*Оіледало свеūа*, стр. 45, нап. 10). Све дотад оно је погрешно читано, па сходно томе, и било предмет разних неприхватљивих спекулација (Гл. Елезовић, *Бој на Косову 1389. године у Исūорији Мула Мехмеда Нешрије*, Браство, XXXI, Београд 1940, стр. 5, нап. 6, стр. 57, нап. 1; *Оіледало свеūа*, стр. 62, нап. 9; Олесницки, *Турски извори*, стр. 81—82).

војске, заједно са Босанцима.[31] Име, пак, Муратовог убице је Милош Кобила.[32] Овог пута, дакле, не син кобиле (yund oğlu). Нешри га описује као врло одлучног и великог јунака[33], не доводећи га у везу са претходним личностима истога презимена.

Да ли је ту у питању више личности или, пак, само једна? Недоумица има више. Да ли је мевлана Нешри сасвим некритички преузимао расположиве изворе или су преписивачи његовог дела само погрешно записали њима страна и сходно томе неразумљива имена? С друге стране, опет сасвим је прихватљива претпоставка да је Нешри у одређеној мери знао српски језик (што, поред осталог, потврђује и постојање неколиких српских речи у његовом делу), као што је врло убедљиво утврђено и да се односи српске народне традиције и турске верзије Косовске битке нису сводили само на једностране утицаје.[34]

У описивању Косовског боја Нешри је знатно опширнији од свог узора Ашикпашезаде. Бој је био жесток, као да су се помешала „два мора". Неверници (то ће рећи хришћани) потпуно су били „поразили турско лево крило" и „мало је требало па да исламска војска буде потучена". Морал војске почели су да спасавају људи крупног гласа (бозунџије) вичући да је непријатељ поражен и да је утекао. Страдао је био чак и коњ под принцом Бајазитом. Битка је, у међувремену, настављена и неверничка војска потпуно разбијена. И док су газије гониле утекле хришћане, казује даље Нешри, Мурат хан је, у друштву са неколицином својих дворјана, а био је коначно „уверен да ће погинути мученичком смрћу за веру" — разгледао гомиле мртвих тела. Већ поменути „неверник" Милош Кобила који је „на гозби код Лазара дао реч: „Ја ћу отићи и убити турског господара (бег)", сакривши код себе један ханџар, са том намером је већ долазио, али се сукобио са газијама и они су га били ранили. Тако рањен и сав обливен крвљу прикрио се он у гомили мртвих тела. Кад је ту наишао Мурат хан, овај „неверник" се падајући и дижући се, упутио према њему. Чауши су хтели да га одбију (спрече), али је Мурат, мислећи да има неку жељу, наредио да га пусте.

„Овај проклетник у свом рукаву беше сакрио ханџар. Приђе па као бајаги да Господару љуби узенгију, одједном га уболе. Кад ће, што је суђено да буде, очи заслепе. Ту му је било суђено да умре. Тога часа му душа, рајска птица, као анђео одлете у рајске пределе. Био је несумњиво подвижник за веру, а сад је неоспорно умро мученичком смрћу. Оног неверника одмах ту на лицу места у комаде исекоше. Изнад хана брзо разапеше чадор. Султана Бајазита доведоше под заставу (санџак). А Јакуб Челебији рекоше: „Дођи, тебе отац тражи" Уведоше га под чадор (где је лежао Мурат) па га послаше богу на истину.

[30] *Оіледало свеūа*, стр. 47.

[31] Исто, стр. 62; *Nešri Tarihi*, I, стр. 140. Код Идриса Битлисија на левом крилу се помиње, само краљ Босне Levend oglu (S. Trako, *Bitka na Kosovu* 1389. *godine u Istoriji Idrisa Bitlisisija*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XIV—XV, *Sarajevo* 1969, стр. 345, нап. 14). Разлика у писању ове две речи (yund и levend) је незнатна, али је у значењу веома велика, јер друга реч овде очигледно има пејоративно значење: пијаница односно син пијанице. Није лако рећи да ли је у питању случајна или намерна грешка преписивача.

[32] У турском тексту K B L E. Редактори текста прочитали су је као *Коūиле*, код Hammera чак *Ковила* (*Оіледало свеūа*, стр. 70, нап. 3; *Nešri Tarihi*, стр. 145).

[33] *Оіледало свеūа*, стр. 70.

[34] Ljubinković, *Opis Kosovskog boja*, стр. 170.

У томе некако случајно беху ухватили Лазара са сином му. Одмах их доведоше и убише.[38]

Сходно својој професији професора-теолога Нешри је у свом излагању, како то истиче Олесницки, био у првом реду доктринар и дидактик, он у читаоцу жели да пробуди верску и ратничку врлину. У томе иде чак тако далеко да султану приписује фиктивни уговор с Богом. У мрклој ноћи пред битку, Мурат, за време молитве, нуди Богу своју душу у замену за спасење правоверне војске и победу исламског оружја („за ове правоверне муслимане, Господе, жртвуј мене")[36]

Исте године кад и Нешри (1520) умро је још један писац велике османске историје. Реч је о *Идрису Битлисију* и његовом, перзијски писаном делу, *Нешт бехешт* или *bihišt* (*Осам рајских башти*). Пуним именом Hakimuddin Idris Ibn Husamuddin по родном месту (Bidlis) назван *Битлиси* био је историчар, песник и газија. Најпре је у служби династије Белог овна (Akkoyunlu), а затим, после њене пропасти, бежи султану Бајазиту II. Живећи на османском двору активно учествује у политичком животу. Своје дело пише на подстицај самог султана. То је опширна историја османске царевине, од њеног оснивача Османа до краја владавине Бајазита II (1310—1512). Иако, по мишљењу Фр. Бабингера, права ризница података, дело је до данас остало неиздато.[37] Захваљујући труду иранисте Салиха Траке наша наука, међутим, располаже преводом дела ове Историје и то управо оним који се односи на Косовску битку.[38] Превод је начињен на основу Загребачког рукописа, једног од седам потпуно сачуваних рукописа овог дела.[39] Опис Косовске битке је по тврђењу приређивача овог превода, Траке, опширнији и комплетнији него код осталих старијих аутора (изузев Нешрија), а сачињен је, по казивању самог Битлисија — тај се закључак извлачи посредно — на основу писаних извора критички сагледаних.[40] Да ли то значи да је користио и Нешрија — обојица посвећују своје дело истом султану, а међу њима има и упадљивих сличности, уз такође, значајне разлике — или, пак, обојица користе исти, нама засад непознати извор?

И Битлиси говори о првобитним хришћанским успесима, пораженом турском левом крилу и великим губицима на исламској страни. Али, јуначким ангажовањем принца Бајазита ситуација се мења у корист муслимана. Они који су измакли исламском мачу заробљени су или су се дали у бекство. Поражени су и „свих седам опаких невјерничких владара".[41] Султан „у главнини ис-

[35] *Огледало света*, стр. 64—71; *Nešri Tarihi*, I, стр. 141—45; *Огледало на света*, стр. 115—19.

[36] Олесницки, *Турски извори*, стр. 80—81; *Огледало света*, стр. 58.

[37] Вид. *Извори повјеснице из турскијех споменика извадио и на њемачки превео Д. Валтер Ф. Бернауер, а у српско превео и издао Андрија Торквато Брлић*, св. 1, у Бечу, 1857, стр. 5—27.

[38] Вид. такође и *Bitlisijev opis Balkanskog poluostrva* (Prilozi za orijentalnu filologiju, XII—XIII, Sarajevo 1965, стр. 209—218); Исти, *Pretkosovski događaji u Hešt Bihištu Idrisa Bitlisija*, Prilozi za orijentalnu filologiju XX—XXI, Sarajevo 1974, стр. 159—202.

[39] Bayrak, *Osmanli Tarihi*, стр. 115; Babinger, *Osmanli Tarih*, стр. 52—55; Trako, *Bitka na Kosovu*, стр. 329—51.

[40] Исто, стр. 330—31.

[41] *Yedi kiral* — седам краљева. У старијем турском језику био је то званични термин, за велике европске државе (M. Z. Pakalin, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlügü*, 3, Istanbul 1946, стр. 614). Да ли овде ипак не треба тражити и далеки ехо јуначког подвига дванаесторице племића који су се, судећи по одговору Фирентинске републике краљу Тврдку, пробили

ланске војске" посматрао је „гомиле убијених и заробљених невјерника", а „један невјерник од највећих невјерничких вођа, један од оних седам великих лавова, један од првака оног опаког народа, један од оних који су у борби били војсковође заблудјелих или, како их зову невјерници, један од велможа (бајан) и невјерничких краљева у то вријеме бијаше познат под именом Милош Никола. Њега су газије за вријеме борбе били оборили с коња и ваљали у праху и крви не убивши га потпуно. Нико од муслимана није га лично познавао. Како се у тај мах царска победоносна застава задесила близу тог проклетог Милоша, а он сам себе жртвовао и осудио на погибију, у срцу је одлучио да код себи равних и код ђаволових заступника стекне велики глас и да међу борцима и јунацима бојног поља осигура велики углед. Главу и лице он је трљао по земљи и крви и, тресући се у агонији попут недоклане птице, он се упутио под царски бајрак, заплакао и молећи говорио: „Ја сам постао муслиман, имам да кажем једну тајну султану и да спустим своје блиједо лице пред свијетло лице султаново".[42]

Султан, међутим, овог пута није сам; чауши, који су око њега, свим силама, ударцима бича и свакаквим мучењима, настоје да га одврате с тог пута. Без успеха, јер Мурат, познат по својој самилости, сам дозвољава „проклетом невернику" да му пољуби руку и саопшти своју жељу. Али „онај стари дволичњак — реч је, наравно, о Милошу — слика и прилика проклетог ђавола, донио је у свом рукаву сакривен отровни ханџар и када се приближио да пољуби султанову ногу, јаким ударцем зарио је нож султану у трбух Иако је онај тврдоглави невјерник, по своме погрешном увјерењу, овим одважним дјелом себе учинио гласовитим и познатим међу поквареним невјерницима, он је тим и султана исламских ратника довео до херојске части (šahadat) међу владарима свијета[43]

Како је у време тога догађаја принц Бајазит — Битлиси га већ назива престолонаследником — био у близини султановог бајрака, чланови дворског већа довели су га пред оца који је био на самрти „па му је он у изравном сусрету и непосредном разговору предао насљедство на пријесто".[44]

Битлиси тако први од турских историчара тврди да је султан Мурат жив дочекао повратак принца Бајазита и непосредно му предао царску власт.[45] Нов је и податак да је Милош казао да је постао муслиман, ханџар у његовим рукама је овог пута чак отрован.

Каснији писци османске историје *Хоџа Садеддин* (1536—1599), *Шереф Хан Битлиси* (1573—1604), *Коџа Хусеин* (умро 1644), *Солакзаде* (1590—1657) и *Мунеџимбаши* (1631—1702) — да не помињемо фалсификована писма *Феридун-*

до Амуратовог шатора (прев. М. Флашар, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа, Призрен—Београд* 1987, стр. 563).

[42] Trako, *Bitka na Kosovu*, стр. 349.

[43] Исто.

[44] Исто, стр. 343—51; Ljubinković, *Opis Kosovskog boja*, стр. 170; Исти, *La version officielle turque*, стр. 56.

[45] Наводи да је то учињено по реду и обичају четворице првих халифа и ранијих султана, а и према његовом достојанству и способности (Trako, *Bitka na Kosovu*, стр. 350—51). Иначе, овај податак ће од Битлисија први преузети Садедин (Олесницки, *Турски извори*, стр. 89; Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü t-Tevârih*, I, I. Parmaksizoğlu, Istanbul 1974, стр. 188—91).

-беїа (умро 1583), нишанџије Мурата III[46] — у својим делима углавном се ослањају на казивања старијих претходника закључно с Битлисијем, па стога и нема разлога да их посебно размотримо. Једини који би, међу каснијим ауторима завредео нашу пажњу није историчар већ неуморни светски путник *Евлија Челебија* (1611— после 1683)[47] и то стога што пролазећи нашим крајевима бележи живо народно предање о косовском јунаку. По једном, Мурат је на Косову сасекао седам стотина хиљада неверника. Затим, док је на једном месту крај реке прао мученички погинуле муслимане, из неверничке војске подигао се један неверник по имену Милош Кобила (Коплаки) и убио султана. По другом, пак, предању, а оба су забележена у Косовској Митровици „споменути невјерник је након боја, кад је као посланик приступио да пољуби руку падишаху, извукао го ханџар, усмртио Мурат хана газију, те скочио на коња и побјегао". Савладан је тек пошто је убијен коњ под њим.[48] По предању записаном у Струмици док је султан шетао по разбојишту и разгледао лешеве подигао се (између лешева) један неверник по имену Милош Кобилић (Кобилали), „зграбио за шију султана Мурата, ударио га неколико пута ханџаром и усмртио га". Овде је живело и оно друго косовско предање о Милошу изасланику који усмрћује султана љубећи му руку.[49] Описујући град Добрун, Евлија казује да га је основао Србин (Србљанин) Милош Кобилић (Кобилак).[50] Нашавши Муратово турбе у недоличном стању, Евлија обавештава свог добротвора, Мелек Ахмед-пашу, да су Срби на име „проклетника Милоша" подигли преко у планини — да ли је ту реч о планини Чичавици?[51] — „један манастир у коме се налазе кандила окићена драгуљима и разноврсне кадионице пуне амбре, жестоке као мошус. У њему калуђери дан-ноћ служе манастирске госте који долазе и одлазе. Задужбине (вакуфи) тога манастира су врло простране и богате.[52]

Евлија сасвим очигледно претерује када описује богатство тог манастира, али је сасвим прихватљиво његово сведочење о веома развијеном Милошевом култу.

Анализирајући расположиве изворе о Косовском боју, Олесницки их је поделио у две неједнаке групе: у првој, коју назива *народном једренском верзијом* о смрти султана Мурата, су само Уруџ и безимени једренски дервиш с почетка XVI века, а у другој, *боїословско-дворској верзији* о Муратовој смрти, сви остали аутори. С тим, што у тој другој групи посебно издваја Мехмеда Нешрија не само као њеног најизразитијег тумача већ и због коришћења хришћанске народне традиције на Балкану. Ми бисмо овој групи придодали и Идриса Битлисија (који је Олесницком био недоступан). Разлика међу њима

[46] Олесницки, *Турски извори*, стр. 91—92; Bayrak, *Osmanli Tarihi*, стр. 16—17.

[47] V. Boškov, *Lexikon der islamischen Welt*, 1, Stuttgart 1974, стр. 168—69.

[48] Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo uvod i komentar napisao H. Šabanović, Sarajevo 1967, стр. 266—67. Солаказаде (1590—1657), турски историчар, казује да је, пролазећи овуда, видео три велика камена као белег Милошевих скокова у његовом бегу пред Турцима (Олесницки, *Турски извори*, стр. 95, нап. 210).

[49] Evlija Čelebi, *Putopis*, стр. 574—75.

[50] Исто, стр. 261.

[51] Овде турски пописи XVI века бележе десетак манастира. Или је у питању *Милошева црква* у лапском селу Киселој Бањи (Детаљно: Ат. Урошевић, *Косово*, САНУ, Београд 1965, стр. 29—30).

[52] Evlija Čelebi, *Putopis*, стр. 275.

своди се на одређивање времена Муратове погибије, као и околности под којима је он био убијен (сам и остављен, или са стражом).[53]

Овим питањем — када је убијен цар Мурат — Олесницки се позабавио и у једном свом каснијем раду[54], осврнувши се, притом, и на резултате свог претходника, Станоја Станојевића, у раду истог наслова.

Већ у другој половини XV века, како то сведочи византијски историчар Халкокондил, искази Турака и Грка о моменту Муратова убиства нису се слагали; Турци су већ тада тврдили да је њихов султан погинуо након победоносног боја, а Грци да је Мурат убијен пре боја или у току самог боја.[56]

Ово питање заиста је с разлогом узбуђивало духове свога времена (а то не престаје да чини и данас) јер је сам по себи то заиста био догађај без преседана, први и (колико знамо) последњи у дугој османској историји.[57] Тиме се, међутим, никако не исцрпљује драматика косовскога боја. Убијен је такође и супарнички, хришћански владар кнез Лазар, а у овом боју због обезбеђења престола, и Муратов најмлађи син, Јакуб Челебија.[58] Силовити судар двеју супарничких држава, од којих се једна већ клонила своме западу, а друга била у пуном сјају и успону[59], са великим жртвама на обема странама (у томе се углавном слажу сви релевантни извори)[60], насилно умореним владарима, морао је, већ по свом завршетку, узбудити машту и самих његових преживелих учесника и народа обе вере по којем су почеле да колају разне приче. Довољно хране за рани настанак косовске легенде која ће својим тамним велом прекрити овај судбоносни сукоб.

И сами турски историчари, почевши од оних најранијих, имали су увек више или мање разлога, а у зависности од свога образовања, друштвеног положаја, места и времена у ком су писали да дају своје виђење овог сукоба,

[53] Олесницки, *Турски извори*, стр. 93—95.

[54] Југословенски историски часопис, IV, Београд, 1938, стр. 86—94.

[55] Гласник Скопског научног друштва XV—XVI, Скопље 1936, стр. 46—51.

[56] Олесницки, *Турски извори*, стр. 87. Занимљиво је да се и у *Повесном слову о кнезу Лазару*, писаном неколико година после боја (пре 1402) казује да је Мурат погинуо после битке (Станојевић, *Кад је убијен*, стр. 45).

[57] На сличан начин погинуо је, 1211. године, селџучки султан Кејхусрев I; његова телесна гарда, привучена пљачком, оставила га је самог, а то искористио један непријатељски војник и убио га (M. F. Köprülü, *Porijeklo Osmanske Carevine*, prev. N. Filipović, Sarajevo 1955, стр. 41; *Islam Ansiklopedisi* 6, Istanbul 1967, стр. 618). Занимљиво је да ниједан османски историчар, пишући о Муратовој смрти, не помиње овај догађај.

[58] Olesnicki, *Kada je ubijen*, стр. 93. Детаљно: Fr. Giese, *Das Seniorat im osmanischen Herrscherhause*, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, II, Hannover, 1926, стр. 248—56. С овим догађајем треба довести у везу и убиство Муратовог најстаријег сина Савџија, четири године пре Косовске битке, а због покушаја преотимања власти од оца. У неким турским изворима Савџи-бег се води као средњи односно најмлађи од тројице Муратових синова. Њихов број је, међутим, износио четири, с тим, што је најстарији, Ибрахим, умро, изгледа, као сасвим мали, а што се тиче година рођења осталих синова, о томе не постоји сагласност у турским изворима. Чини се ипак да је Савџи заиста био најстарији (не рачунајући Ибрахима), а Јакуб Челебија није морао бити најмлађи син, негде се води чак и као најстарији ((*Osmanogullari, Osmanli Devletinde kim kimdi?* Ankara 1969, 146, 263, 289; *Murad* I, *Islam Ansiklopedisi* 8, стр. 595; Олесницки, *Турски извори*, стр. 89, нап. 187, стр. 93.

[59] Не треба заборавити да је у време Муратове смрти османска држава запремала простор од преко 260 000 km² — нешто већи од данашње Југославије, и то не рачунајући вазалне државе (J. Matuz, *Das Osmanische Reich, Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt 1985, стр. 38).

[60] „Није било краја онима који су пали под мачем", каже Уруџ (Олесницки, *Турски извори*, стр. 65).

додајући му и одузимајући му понешто (појава која, ни нама данас, на жалост, никако није страна). Тако, поред катиба Уруџа, човека слободне професије, који јасно казује да је Мурат убијен у време боја (и да је бој после Бајазитовог избора и Јакубовог смакнућа настављен) и то на коњу и на отвореном пољу док је био остављен од своје страже, дворски историчар Битлиси смешта Муратово убиство у време после боја, Милош је ту не само рањен него и нови муслиман, ханџар у његовим рукама премазан отровом, али упркос томе Мурат жив (први је који то казује) дочекује Бајазита и предаје му власт у непосредном разговору. С друге стране, опет, Битлиси отворено признаје пораз на турском левом крилу.

Милошево име први ће записати Ашикпашазаде, а сви се углавном слажу да је био угледна и значајна личност. Описивање самог чина убиства султана немогуће је поуздано реконструисати. Убиство се, нема сумње, догодило у време боја који је, чини се сигурним, до тог времена текао повољно за хришћане, да би након тога, по сведочанству турских извора, ратна срећа окренула хришћанима леђа. Приметан је напор турских историчара (Нешри, Битлиси) да заслугу за то припишу углавном младом Бајазиту. Њихов труд је такође очигледан и у улепшавању околности под којима је он доведен на очев престо. А све ради обезбеђења угледа и легитимитета младој османској држави дубоко уздрманој — о томе сведоче, поред страних, и сами турски извори — збивањима на Косову.

И данашња турска историјска наука тешко се ослобађа, када је реч о Косовском боју, дуге сенке прошлости. Страни извори мало се користе, а није извршена ни критичка анализа постојећих турских извора о овом догађају.[61] Па тако у познатој Узунчаршилијевој *Историји османске државе* — иначе веома цењеној и писаној на основу богате архивске грађе, читамо и такве детаље да је тешко рањени султан — а рањен је био и српски великаш који га је убио (наведена су и сва постојећа имена и презимена) — командовао бојем до његовог победоносног завршетка, затим да је кнез Лазар (назива се деспотом) погубљен заједно са сином[62], а сама битка, није јасно истакнуто ни када се заправо збила, трајала осам сати, уз друге мање или више непроверене детаље.[63] Најзад, сви досад познати (и нама доступни) турски историчари, па сходно томе и данашња историјска наука приказују Косовску битку као победоносну за Турке.

Да ли је она то стварно била и да ли је уопште било победника на Косову? Нови извори, а међу њима и турски могли би припомоћи у расветљавању низа питања везаних за овај по много чему фатални сукоб. Дотле, остаје да се сасвим сложимо са тврдњом Симе Ћирковића да је Косовска битка „стекла славу највећег српског пораза иако данас морамо сумњати да је она то заиста била".[64]

[61] M. Aktepe, *Kosova (Kosovo)*, *Islam Ansiklopedisi*, 6, Istanbul 1967, стр. 870—71.

[62] Безмало сви турски историчари инсистирају на томе да је заробљен (и наравно погубљен) и син кнеза Лазара.

[63] I. H. Uzunčaršili, *Osmanli Tarihi*, I, Ankara 1972, стр. 252—57.

[64] *О Косовском боју* 1389. *Задужбине Косова*, стр. 560

МАРА ХАРИСИЈАДИС

КОСОВСКИ БОЈ НА МИНИЈАТУРАМА ТУРСКОГ РУКОПИСА

У сенци велелепних храмова Косова одвио се најтежи ратни окршај у средњовековној историји српског народа, који је снажно утицао и на околне земље.

Косовски споменици се све више проучавају и у последње време настале су детаљне студије о њима[1], док су друге у току.

Међутим, већ је стари летописац добро увидео лепоту косовских остварења, што је забележено у Карловачком родослову из почетка XVI века у коме су као неодостижни споменици наведени „по казивању жителя земље ове да призренске цркве патос, и дечанска црква и пећка припрата и бањско злато и ресавско писаније не налазе се нигде". У томе списку ван Косова је само „ресавско писаније".[2]

На Косову су се 15 (28) јуна) 1389. године сукобили султан Мурат који је предводио моћну освајачку војску, скупљену на азијским пределима, и кнез Лазар, који је храбро бранио своју отаџбину. Са њим је, поред многих других, био и његов витешки саборац касније познат по имену Милош Обилић, који ће у току борбе убити султана, да би потом и њега убили турски војници. Милош је у Јужној Србији сматран за светитеља.[3]

О косовском боју сачувани су подаци у српској књижевности, где о томе догађају говори десет списа познатих и непознатих писаца, забележених у прве три деценије после боја.[4] Такве списе налазимо и у XVIII веку у Причи о косовском боју, како је Стојан Новаковић назвао те списе, којих је тада навео десет.[6]

О косовском боју постоји опсежна литература. Гавро Шкриванић у својој студији о томе догађају наводи радове научника настале између два рата.[6] Тај дуги списак проширен је у последње време новим прилозима претежно наших истраживача. Међутим, о косовском боју писали су и многи

[1] *Задужбине Косова*. Споменици и знамења српског народа. Призрен-Београд 1987, стр. 387 и даље. Црквени споменици XIII—XX века.

[2] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд—Сремски Карловци 1927, 34—66, Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985, 47.

[3] В. С. Радовановић, *Свети Милош Обилић. Јужнословенски култ народног хероја*, Живот и рад 4 (1929), 1—7; Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989, 56.

[4] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу* Лазару *и косовском боју*, Крушевац 1968.

[5] Ј. Рецеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин 1976.

[6] Г. Шкриванић, *Косовска битка (15. јун) 1389*, Цетиње 1956, 6, напомена 11.

страни историчари. Већ врло рано о њему се налазе подаци у делима византијских писаца Дуке, Франческа и Халкокондила.[7]

У руској литератури има не само помена, као што је путопис ђакона Игнатија, већ су сачувани и илустровани списи, у Летописном илустрованом своду, историји света из времена Ивана Грозног. Ту се у другом такозваном Остермановом тому Библиотеке Академије наука у одељку у коме је реч о Амурату налази текст илустрован са девет минијатура косовског боја.[8]

Сасвим је природно да се низ података о косовском боју налази и у турским изворима. На првом месту је извештај са Косова који је послао Муратов син Бајазит брусанском кадији.[9] Дуже се на турским изворима задржао А. Олесницки, који је донео у својој студији и оригиналне снимке турских текстова и њихове преводе.[10] Међутим, до сада, колико нам је познато, нису обрађени сви турски извори који се односе на косовски бој. Тако се у турским рукописима налазе опширни подаци, који ће, у колико буду објављени, приказати тај ратни сукоб у новој светлости. Њих садржи први том Hünername.[11] Други том се односи поглавито на владавину Сулејмана Величанственог. Из њега смо објавили део који се односи на последње дане тога славног султана.[12] Два последња тома су изгубљена.

Први део Hünername обухвата почетке владавине Османлија, тако да се односи и на нашу историју и то на косовски бој, када Турци долазе у наше крајеве. Тај рукопис обухвата 234 листа, рађен је око 1579. године и илустрован је са 43 (по другој верзији 45) минијатуре.[13] Минијатуре су познате из иностраних и наших публикација[14], као и из снимака којима располажемо. То су пет снимака набављених у Топкапи сарају. Радио их је познати минијатуриста Осман Босанац, син Мехмедов.

Прва минијатура (л. 75б) представља устоличење Мурата. Окружен је великодостојницима. Налази се у палати окруженој цветним вртом (слика 1).

Друга минијатура (л. 83б) односи се на сцену из лова у којој Мурат убија окованог вука (слика 2). Исту минијатуру објавио је и М. Анд у наведеном делу.

[7] Н. Радојчић, *Грчки извори за Косовску битку*, Гласник СНД, VII—VIII, 1933, 163—175.

[8] Ђ. Сп. Радојчић, *Савремене вести о Косовској бици код руског путописца ђакона Игњатија*, Старинар, XII, III серија, Београд, 1937, 47—54; С. Петковић, *Иван Грозни и култ кнеза Лазара у Русији*, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 311 и даље.

[9] Љ. Дурковић-Јакшић, *Бајазитов извештај из 1389. о погибији оца му Мурата који је Милош Обилић убио на Косову*, Гласник, службени лист Српске православне цркве. Година LXIX, Београд, 7. јул 1988, стр. 128—129. Исте податке доноси и Бранко Перуничић у чланку *Бајазит о погибији Мурата*, Политика, 14. март 1989, стр. 14.

[10] А. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју*, Гласник Скопског научног друштва, XIV, 1932, 59.

[11] Hünername Minatuleri ke Sanatelari Istanbul 1969.

[12] M. Harisijadis, Poslednji ratni pohod sultana Sulejmana Veličanstvenog na minijaturama turskih rukopisa, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, год. XIII, број 1-2-3, 1965, 139—146. са 14 репродукција.

[13] Сигнатура H. 1523, Библиотека Топкапи Сараја у Цариграду, величина 48,5 X 30,5 см Miniature painting. The Ottoman Period, Istanbul. Rewised new edition 1982; M. Selmanović, O jednoj minijaturi Nakkas Osmana, Prilozi za orijentalnu filologiju, 32/33, 1982—83, Sarajevo 1984, 295.

[14] Ю. Миллер, *Искусство Турции*, Москва-Ленинград 1965 сл. 41; M. And, Turkish

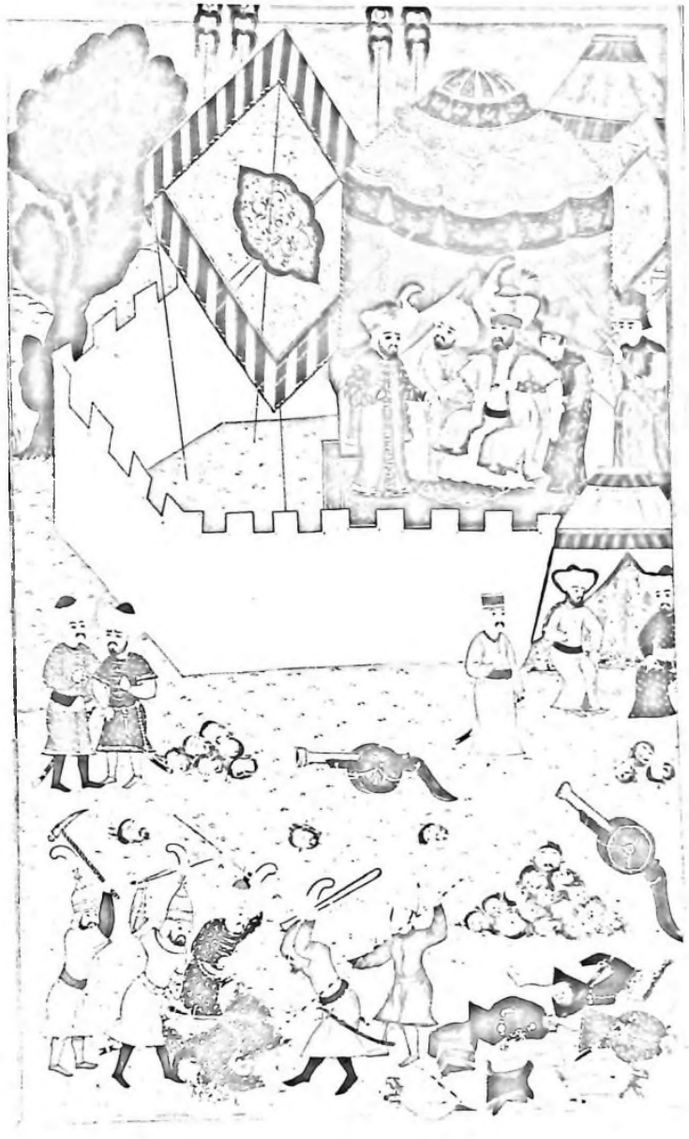

Сл. 3 ПОГИБИЈА ЦАРА МУРАТА И МИЛОША ОБИЛИЋА

(Минијатура у турском рукопису из 1579. године)

1

2

4

5

Трећа минијатура је за нас изузетно занимљива (л. 94а), јер представља Милоша Обилића који убија Мурата (слика 3).[15] Минијатура је подељена на два дела. У горњем делу је рањени Мурат кога држи за руку великодостојник, свакако везир, док га два друга великодостојника придржавају. У доњем делу минијатуре је Милош Обилић кога убијају војници, док су около главе и лешеви настрадалих у боју.

Четврта минијатура доноси према тексту Косово (лист 96б) са Муратом и његовим сином Бајазитом. Мурат је представљен у шатору, окруженим вртом, а крај његових ногу је Бајазит, који ће тек касније постати владар (слика 4).

Пета минијатура већ излази из оквира косовског боја (лист 165а), али припада времену пред дефинитивну пропаст Србије (слика 5). Представља напад султана Мехмеда Освајача на Београдску тврђаву 1456. године. Минијатура је посебно занимљива као једна од најстаријих представа Београда, пред његово дефинитивно освајање.[16]

Косовском циклусу овог рукописа припада и минијатура која представља Бајазита у лову у Јенишехиру, селу у близини Брусе.[17]

Ових неколико минијатура у турском рукопису ће свакако дочарати време косовског боја, изузетно значајног догађаја у историји Србије.

15 Миллер, нав. дело, сл. 41; M. Selmanović, нав. дело, 295.
16 М. Бајаловић-Хаџи Пешић, *Најстарији изгледи Београда у ликовним изворима XIV—XVI века*, Годишњак града Београда, књ. XXV—1979, 114, сл. 4.
17 M. And, нав. дело, сл. 61.

ЗЛАТА БОЈОВИЋ

БОЈ НА КОСОВУ ПОЉУ И КОСОВСКИ ЈУНАЦИ У СТИХОВИМА ДАЛМАТИНСКОГ ПЕСНИКА ЈЕРОЛИМА КАВАЊИНА

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ОДЈЕКА БОЈА НА КОСОВУ ПОЉУ 1389. ГОДИНЕ У ДАЛМАЦИЈИ

Бој на Косову пољу 1389. године био је несумњиво догађај који је изазвао велику узнемиреност и бригу не само у ондашњој српској држави, за коју је био од пресудног значаја, већ и у околним земљама, пре свега онима које су насељавали Јужни Словени. Није била потребна изузетна видовитост да би се прозрело да је пораз војске кнеза Лазара на Косову пољу отварао пут Турцима најпре у срце Балкана, а, потом, даље, у Европу и угрозио слободу и самосталност бројних држава и — хришћанства. Велики страх који је из деценије у деценију растао и обистињавање тамних слутњи малих држава које су једна за другом губиле слободу и нестајале у расплинутом простору Отоманске империје, силно су забринули и оне који нису били у непосредној опасности, али којима је било јасно да је захуктали налет мухамеданства и поробљавање хришћана тешко зауставити.

Описи самог сукоба између Турске и Србије 1389. године и свих збивања која су му непосредно претходила, као и оних која су уследила, а које су забележили савременици и историчари наредних деценија и векова, нису били у почетку бројни и обимни, ни јединственог виђења догађаја. Једни су настајали далеко од средишта збивања, па су, углавном, све сагледавали упрошћено или коментарисали оскудно и суво; други су посматрали и оцењивали догађај са турске стране, што је одузимало од истине и, такође, сужавало могућност непристрасног тумачења узрока и последица.[1] Европа је за бој на Косову пољу знала, а та упућеност је касније бивала све важнија јер су даља освајања турска све више појачавала тамне слутње. И то не само код словенских народа.

И поред тога, између самог догађаја и потоњег размишљања о њему прекинула се нит. Савременици нису имали потребу да опширно, рационално и садржајно стварају сведочанство о боју и главним учесницима. Веза са самим догађајем успоставила се тек касније, када је већ прерастао у легенду, у којој

[1] А. Олесницки, *Турски извори о косовском боју*, Гласник Скопског научног друштва, 1935, XIV, стр. 59—98.

су ишчилеле оштре линије сукоба и реални детаљи, али која је била обогаћена и оплемењена симболима јунаштва, највише народне етике, родољубља и вере. Вести историјског порекла и легенде мешале су се и сједињавале у представу страдања једног владара и његове војске: владара који није био освајач већ заштитник слободе и вере и војске која је високе идеале стављала изнад живота и била оличење легендарног јунаштва. Та је представа, у понечему идеализована, сажимала у себи причу о боју на Косову пољу и преносила се кроз историју и литературу све до новијих времена.

За оне суседе негдашње средњовековне српске државе који су били заштићени околношћу да су од почетка XV века били под влашћу Млетачке Републике или под влашћу Хабзбурговаца, или су под посебним условима сачували слободу, била су важна и стално су се оживљавала сећања на оно што се у њиховој близини и збивало и збива. О боју на Косову пољу 1389. године нарочито је била богата традиција на просторима Дубровника, Боке Которске и Далмације, која је била жива брана на турској међи између Млетачке Републике и Отоманског царства. Још од XV века, колико могу извори да се прате, историје су бележиле вести[2], некада штуре и сажете, некад богатије о боју, о кнезу Лазару, о његовој војсци. Временом су се уплитале и појединости из народног предања, па се прича о боју на Косову наизменично преливала из историје у легенду и литературу и из легенде и поезије поново се враћала у историју.[3] Заједничко је свима, а неке интерпретације догађаја биле су од њега удаљене и по неколико векова, да је трагедија српске земље доживљавана увек са узнемирењем и дубоким саосећањем и са страхом. Нису само извештаји и касније накнадна размишљања историчара и усмена традиција ширили причу о боју на Косову. Чиниле су то и многе избеглице из Србије које су, бежећи пред Турцима, доносиле собом део трагике свога народа, своју традицију и свој терет. Нису случајно места која су насељавали и локалитете називали именима оних која су напустили — Метохија (заселак на Пељешцу), Косово, Ситница (на Корчули), Косово (мало поље у Далмацији, у околини Шибеника) и др. И када су их већ и векови раздвајали од своје прадомовине, сећали су се да су им преци дошли однекуд из Србије (и данас, у селу Пониквама на Пељешцу на пример, понеке породице говоре да су давним пореклом из Србије). Неки су са толико поноса носили сећање на легендарне подвиге многих јунака да су чак у измишљеним генеалогијама — попут шибенског свештеника, иначе ђака римског колегија, писца Ивана Томка Мрнавића — доводили своје порекло у везу са славним личностима из српске историје (*Мрнавићи* су, по овој „генеалогији", потицали од *Мрњавчевића*, то јест од краља Вукашина и његовог сина Марка Краљевића).

Легенде су нарочито оживеле у доба барока, у XVII веку, добрим делом и у XVIII, када је осећање „словинства", као својеврсан израз родољубља понео

[2] М. Пантић, *Кнез Лазар и косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске*, О кнезу Лазару, Београд 1975, стр. 337—408.

[3] Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, (1372—1398), Годишњица Николе Чупића, 1888, X, стр. 261—263; F. Rački, *Boj na Kosovu*, Rad JAZU, 1889, 95, стр. 42—43; М. Динић, *Дукин преводилац о боју на Косову*, Зборник радова Византолошког института, 1964, VIII 2, стр. 53—67; J. Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин 1976.

не само дубровачке писце већ и многе друге широм Далмације. „Словинство" је сједињавало у себи и патриотизам и родољубље, оснажено осећањем заједништва са народима на ширем простору од онога који су заузимали само Далмација, или само Дубровник. Нека од најважнијих дела насталих у Далмацији у доба барока носила су овај појам већ у својим насловима — *Вила Словинка* Задранина Јурја Бараковића (1614) и *Јарула... сложена у словински језик* (1618); *Официји Б. Д. Марије... у словински језик вирно пренешен* (1617) Сплићанина М. Албертија; *Мисал карстијански... истомачен у словински* (1704) Сплићанина И. П. Маркија; *Истумачења шисних Давидових, у сшиваља словинска сложено* (1703) и *Остан Божје љубави... у словинске шисни састављено* (1712) Вишанина Андрије Витаљића; *Молитва... у версих словинских* (1715) Сплићанина И. Дражића и др., све до зборника који је најављивао ново књижевно раздобље, *Разиовора уиодноі народа словинскоіа* (1756) Андрије Качића Миошића. Ови писци су, поред других ближих одредница, своје земље називали „словинским државам", језик „словинским" („зговарање словинско", „словинска наша слова"; сплитски свештеник Мате Караман саставио је и издао у Риму 1739 — *Буквар славенскиј*), народ „словинским".

Према историјском значењу и према важности који је потом добио, бој на Косову пољу 1389. године није могао бити мимоиђен у песничком оживљавању прошлости. Један од тих песника у Далмацији, припадник касног барока, био је Сплићанин Јеролим Кавањин (1641—1714).

У књижевности Далмације стваране у време касног барока, почетком XVIII века, важно и високо место заузимао је религиозни еп сплитског племића Јеролима Кавањина *Повијест ванђелска боіашоіа а несрећна Ейулуна и убоіоіа а чесшиша Лазара* (познат и по сажетом наслову, који му је дао у прошлом веку Иван Кукуљевић — *Боіасшво и убоишво*).[4] Овај песник није за собом оставио већи број дела, нису му сва ни сачувана, али је малобројност надокнађена обимом *Повијести ванђелске*.

Оквирну тему за своју „велопјесан" Кавањин је нашао у библијској параболи, у Лукином јеванђељу, о богаташу и о сиромаху Лазару, и у народном приповедању о богатом и немилостивом Гавану. Истина је да се оквир ове приче једва могао препознавати у епопеји, али он је ипак држао сложену, слојевиту и разуђену садржину њених тридесет певања.

Најизразитије својство овога епа, по много чему необичног, било је богатство и разноврсност садржаја. Из тог својства проистицали су и квалитети и недостаци ове „велопјесни". Поред библијске и народне приче са истом темом Кавањин је пред собом имао обиље најразноврсније грађе, коју је годинама сакупљао и коју су му и многи пријатељи широм Далмације прибирали и слали и сву је хтео да смести у „велопјесан". Стога је ово дело, у форми епа, разбијено разнородношћу садржаја, понело у тој разноврсности богатство сведочанстава о многим виђењима и токовима тога времена. Било је сума не само Кавањиновог знања већ и читаве једне генерације, одсликавало је ниво интересовања и свести о историји, црквеној и световној, о прошлости далма-

[4] Кавањинов еп до сада је објављен два пута. Стихове наводимо према издању ЈАЗУ. Стари писци хрватски, књ. XXII, Загреб 1913.

тинских комуна и Дубровника, о најгласовитијим људима које су те средине током векова давале, о свецима, о црквама и њиховом постању, о обичајима, о празноверју, о народном животу у целости, о савременицима итд. Уплело се у све ово и виђење историје околних словенских народа, њихова традиција, нарочито епска поезија, која се живо кретала свим јужнословенским просторима. Једна од тема које су се нашле у својеврсном стихованом прегледу прошлости и савремених збивања односила се на бој на Косову пољу 1389. године, када се са Турцима сукобила српска војска на челу са кнезом Лазаром. Ово наглашавамо стога што је у делима овакве врсте, временом и простором удаљеним од догађаја, долазило понекад до мешања или поистовећивања боја из 1389. са каснијим, који се, такође, одиграо на Косову пољу, 1448, у коме је учествовао прослављени ратник и касније велики јунак народне епике Јанко Хуњади (Сибињанин Јанко). Кавањин је јасно раздвајао ова два догађаја и певао је и о једном и о другом.

Јеролим Кавањин се у оквиру приповедања о „богатству и убоштву" неочекивано често присећао српске историје, њених важних личности, од Стевана Немање и његове браће и светога Саве, преко Немањиних потомака, преко осталих владалаца српских и других виђених личности све до Ђурђа Бранковића и његових синова и њихове трагичне судбине — и на државном и на личном плану. Нису биле непознате ни ове личности ни догађаји на овим просторима, ни у историји, ни у традицији народној, ни у литератури. Могао је Кавањин већ на многим странама да чита о српској историји, а њена епска визија већ се увелико уобличила у народној поезији. О овој теми Кавањин је доста знао и враћао јој се много пута током целога епа. За ову прилику неће бити разматрана свеобухватно тема српске историје у Кавањиновим стиховима већ само они фрагменти у којима су се помињали бој на Косову пољу 1389. и најважнији учесници.

Десето певање своје „велопјесни" Кавањин је посветио Дубровнику — његовој прошлости и савремености, његовим славним људима, његовој изузетности коју је као слободна и богата држава имао. Славећи, поред осталога, гостољубивост Дубровчана, Кавањин је певао о боравку Ђурђа Бранковића и његове жене Јерине у Дубровнику, који им је пружио уточиште, иако Турци нису са наклоношћу гледали на тај поступак. Помињао је „краље Рашке", Стевана Немању, кнеза Радослава и друге, али и Дубровчане који су боравили у прошлости у Србији. Са важношћу је истицао Волчу Бобаљевића, који је, по Кавањиновим сазнањима, негда успешно ратовао у Србији:

Негда уздржа и обрани
град притешки Новобрда. (X, 9)

Ту је, сасвим умесно, поменуо и Пасквала Соркочевића као „првог свјетника" на двору Ђурђа Бранковића. У дубровачкој историји увек се посебно истицала ова виђена Соркочевићева улога челника на двору Бранковићевом. У смедеревској тврђави, и поред тога што је у великој мери оштећена, сачувао се Соркочевићев грб. Пасквалом Соркочевићем као важном личношћу на српском двору веома се поносио његов блиски рођак, највећи хуманистички песник старог Дубровника, „poeta laureatus" — Илија Цријевић. На том месту Кавањин је поменуо и кнеза Лазара и његову погибију — „бије се и умри на Косово" (X, 99).

Косовске трагедије присећао се Кавањин и у другим деловима епа. И када је није директно наводио, посредно се опомињао ње када је у изразито антитурском и антимухамеданском расположењу правио алузије на млетачко-турске ратове: славио је млетачке дуждеве и бојног „лава", који је разбијао „отоманску величину" на копну и на мору, односно „Сулмане, Бајазете... Селине и Мехмете" (XI, 119).

У оквиру једног од бројних каталога, којих у овом епу има, у коме је набрајао „славне мужеве", навео је „и од Немани и од Стипана", а међу њима важно место дао је Милошу Обилићу — „Кобиловић царски оборац" (онај који је оборио, то јест убио турског цара). Помен ове личности, око које се већ сплела у епској поезији богата прича, подстакао је и у Кавањину снажно осећање родољубља. Он је развио лик Обилићев, називајући га „оком орловим" и „цвијетом од јунака":

Кобиловић, око орлово,
и цвијет виших од јунака,
ки ханџаром на Косово
смртно рани цара опака
и усионика пуна варке
ради убити из неварке. (XII, 34)

У овим стиховима садржан је, у најсажетијем облику, и онај део приче у коме се приповедало да је Милош на превару доспео до турског цара и убио га.

У даљем набрајању јунака, у коме су се мешале личности из разних времена, било је неколико оних које су везане за бој на Косову пољу — Вук Бранковић, Дејановићи, Мусићи. Поменуо је и други бој на Косову пољу, из 1448. године, и његовог најважнијег учесника

Јанко и Михаљ ки Косово
обранише турске шкоде. (XII, 47)

У оквиру општег слављења српске историје Кавањин се поново враћао кнезу Лазару, али сада не као учеснику боја већ његовој личности, то јест легенди која је дуго живела у народној традицији и у многим несигурним историјама, а која се односила на његове кћери:

Лазар деспот од Сервије,
ки у свом двору бјеше одабра
за своје лијепе кћери двије
два витеза веоми храбра,
то ес Милоша Кобилића
и Вулету Бранковића.

Млају Мару даде Вуку
од ке речен Јурај сходи... (XII, 54)

Судбина Лазаревих потомака повукла је Кавањина да прати касније историјске догађаје у Србији, који су је водили ка пропасти — о Ђурђу Бранковићу, његовој кћери Мари, коју је морао да пошаље султану у харем, о његовим ослепелим синовима и о паду Смедерева у турске руке. У овај ток Кавањин је уплео, али више не ни према легенди, ни према историји, већ према Гунду-

лићевом *Осману*, причу о старом Љубдрагу, потомку Јерине и Ђурђа Бранковића и о несрећној његовој кћери Сунчаници. Уживљавајући се у свеопшту трагедију, Кавањин је с љубављу и са резигнацијом доживљавао Србију:

Сервија, ка би цесарица,
сад потиштена је робињица... (XIV, 95)

Помени боја на Косову пољу 1389. године, кнеза Лазара, његове погибије и других косовских јунака и догађаја који су уследили у себи су носили многе трагове који су сведочили да је широм Далмације била позната ова епизода наше историје. Без обзира на путеве којима је до свести народа дошла, о њој се знало од раније, а и после Кавањина и песници и историчари преносили су је даље, каткада у понечему модификовану, али чувајући њену срж.

Јеролим Кавањин је осим усмене традиције познавао и историје које су овај догађај описивале и разна књижевна дела у којима је доживео литерарну трансформацију. Најважнији ослонац Кавањину је био, као и осталим барокним писцима који су се бавили историјским темама, у познатом *Краљевству Словена* Дубровчанина Мавра Орбина, објављеном почетком XVII века (Il Regno degli Slavi, Пезаро 1601). Иако је у Кавањиново време ова историја била више од једног века стара, она је још увек, а тако је било задуго, вредела као најважније историографско дело које је Европи откривало прошлост Словена и бројне догађаје из наше историје. Као једно од првих дела модерне историографије, које се темељило на проучавању извора, ова Орбинова књига била је за то доба изванредно корисна. Међутим, још је далеко било време чисте, у свему проверене историјске мисли, па су се у овом прегледу, а то је било својство ондашње историографије уопште, мешала сведочанства о стварним збивањима и легенде о њима, бројне и у много чему несигурне. Слике о већини прошлих догађаја биле су онакве какве су заједно стварале историјска сећања и писани документи, усмена традиција и литература. Поред свега тога, те су слике одражавале ондашњи ниво знања о прошлости и могућности тумачења историјских токова и преокрета.

Такво Орбиново дело имало је важну улогу јер је својим „словинским" тумачењем историје хранило и усмеравало осећање родољубља својих бројних читалаца у нашим просторима током XVII и XVIII века. Јеролим Кавањин је његово дело у целини добро познавао. Самог Орбина је посредно поменуо у два маха, набрајајући историчаре и летописце дубровачке („... Урбин, Раци... негдашњи дилоправци", односно „годиштаре" — „Урбина... Лукаре, Нику... Рањина"), а такође и његово друго дело, „душно огледе", то јест *Зрцало духовно*.

Неке појединости из легенде о боју на Косову пољу коју је Орбин унео у *Краљевство Словена* поновиле су се у *Повијести ванђелској*. Кавањин, међутим, није читао само Орбиново дело. И он је познавао и друге историчаре („Туберона давнашњега" и др.), епску поезију, коју је на више места поменуо у епу („драгомедне бугаркиње", „гусле радо / да удари у пјевања", „пивају Марка Краљевића" итд.), народно приповедање. Поред тога, значајну улогу у Кавањиновом представљању боја на Косову пољу имала је Гундулићева интерпретација истог догађаја у *Осману*. Утврђено је већ да је Гундулић неке

делове ове легенде преузео од Орбина.[5] Кавањинова концепција епа разликовала се од Гундулићеве, био је писац другога кова и вођен другачијим разлозима. Ипак, као и сви његови савременици, поштовао је Гундулићев еп и из њега преузимао бројна песничка решења и поједине делове из садржаја. Према њему је опевао судбине Лазаревих кћери[6], према њему је дочарао подвиг Милоша Обилића.[7]

Гундулићеви стихови јесу били у појединостима Кавањинова инспирација, али његово размишљање о боју на Косову пољу имало је свој ток и уливало се у широку песничку визију историјских збивања на ширем словенском простору. Временски, и по много чему још, далеко од овог догађаја, сплитски песник је баш због широког схватања словенске историје разумео судбинско значење које је српски пораз на Косову 1389. имао не само за ондашњу Србију већ и за друге јужнословенске земље које је задесила слична судбина. Са овакавим разумевањем негдашњег великог догађаја Кавањин је продужио литерарни живот овој легенди у књижевности Далмације у XVIII веку.

[5] М. Пантић, *Наведено дело*.

[6] *Гундулић*, VIII, 441—450
Диже се искат у свом двору
Лазар, деспот од Сервије,
два јунака по избору
да уда за њих кћери двије:
лијепу и младу Вукосаву
да Милошу Кобилићу,
а поносну и гиздаву
Мару Вуку Бранковићу.
Од Маре се и од Вука
славни деспот Ђурађ роди...

Кавањин, XII, 54
Лазар деспот од Сервије,
ки у свом двору бјеше одабра
за своје лијепе хћери двије
два витеза веоми храбра,
то ес Милоша Кобилића
и Вулету Бранковића

Млају Мару даде Вуку
од ке речен Јурај сходи...

[7] *Гундулић*, III, 72—76
У њих живе слава обилна
ку Кобилић стече мудри
кад ханџаром цара силна
на Косову смртно удри...

Кавањин, XII, 34
... ки ханџаром на Косово
смртно рани цара опака...

ДИМИТРИЈЕ М. КАЛЕЗИЋ

РЕЛИГИОЗНОФИЛОСОФСКЕ ДИМЕНЗИЈЕ КОСОВСКЕ ТРАДИЦИЈЕ

У српској историји нема догађаја који се толико дубоко урезао у народну свијест и бит, и остао трајно у народном памћењу, као што је то бој на Косову. То је био конкретан историјски догађај који се збио на одређеноме мјесту — на Косову пољу, и у одређено вријеме — на Видовдан, у уторак 15. јуна 1389. године.

Ускоро послије тога времена, тај догађај се широко распросторио и убрзо прешао територију Косова и српских земаља уопште, па је и надишао вријеме, што значи да је превазишао сферу историје. Једноставније речено: тај појединачни догађај, у свој својој комплексности, прерастао је у симбол: реално је прерастао у метаисторијско, па се историја и метаисторија у њему једине. Зато и косовски ликови добијају нешто „изнадвременско, изнадисторијско, иако се читава драма одвија у једноме конкретном историјском оквиру".[1] Косовска трагедија се у народној души узвисила од грубога физичког окршаја у сфери стварности — до префињене вјечне идеје о непролазности великих подвига. Због те сложености и тако великога регистра вриједности, феномену Косова приступало се у проучавању са најразличитијих аспеката.

Како је вријеме одмицало, овај феномен је бивао све сложенији, комплекснији, слојевитији... а уз то, од самога почетка његова формирања, стоји чињеница, да је он настао у Цркви и још у својој генези има и форму и суштину култа. Као такав, он је представљао безобално море моралнога капитала па је утицао на формирање менталитета, моралнога кодекса, погледа на свијет, схватања историје, човјека, времена, вјечности...

Стављен у контекст цјелокупне историје, и појмљен отуд, тај епохални догађај није почео сам од себе — његову моралну залогу и мирогледну концепцију чини светосавско опредјељење; и он није идентичан са самим собом — од појединачнога догађаја он прераста у надпојединачни феномен универзалнога значења, и најзад, он није затворен сам у себе — него се широм отворио према низу вијекова који се њим слиједе. Наш савремени нараштај је свакако дубље свјестан него претходни нараштаји чињенице да се наша историософија тематски дијели на докосовски, косовски и покосовски садржај и смисао, а историја на докосовско и покосовско вријеме. То су схватање сачувале наше

[1] В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд 1938, 539.

народне пјесме, а јасно га је умјетнички изразио Његош кад је, у *Горском вијенцу*, рекао за Вука Мићуновића:

Српкиња га још рађала није
од Косова, а ни прије њега.

Сложеност косовскога феномена лако пада у очи — разумије се, умне — свакоме истраживачу који посегне за сложеним ткањем његових танаких нити и за његовима недогледним дубинама. Будући да су се генерације напајале Косовом као таквим, потпуно је појмљиво што је тај феномен посматран као нешто надреално; а пошто су се те исте генерације за разне подухвате и велика прегнућа враћале њему као темељноме полазишту, Косово је виђено и трајно гледано умним очима као нешто претходно дато, предискуствено — као извјесна прафункција колективнога духа српског православног етноса. Косово је, у исто вријеме, константа српске историје и осовина историјске свијести; оно је провјера наше историје, идентификација нашега етоса. У њему средњовјековна духовност налази своју потврду и провјеру кроз херојски подвиг; а наша средњовјековна духовност је била, то се зна, по својој природи византијска и православна. Та је култура код нас конституисана у X вијеку, а нарочито се изградила у XIV и XV стољећу. Њој као таквој само језгро чини порука натприродног Божјег откровења, оглашена кроз Библију која је основна претпоставка цјелокупне хришћанске, па, према томе, и словенске уопште, а то значи и српске културе, посебно њеног књижевног израза.

Како год окренемо према њему своју личност и уживимо се у њега, у свима његовим димензијама ћемо лако примијетити да је тај феномен нешто надрационално, односно предрационално; као такав, нити се може изанализирати, нити испланирати, нити до краја и без остатка схватати — поготово не „прорачунати" и испланирати као нешто накнадно дато. Он постоји прије нас и његови су основи дубљи и шире засновани, него што је било која појединачна индивидуа — отуда појединачни напор, ма како био велик, ни у једном правцу се и не примакне крају, а камоли да обухвати цио тај комплекс. У њему треба да се стално тражимо, налазимо и провјеравамо, идентификујемо се. Он је, дакле, претходна вредносна залога нашега укупног менталитета, а не накнадни систем идеја који је прерастао у рационализовану идеологију.

Из овога излази да је традиција свака, па и косовска, оно што јој само име значи — традиција која добија садржај из бездаких дубина, не само давне прошлости него и из најопштијега значења. Као таква, традиција значи управо оно што садржи њен назив: предавање, као радња, и предање, као садржина која се предаје, преноси даље. Она је, таква каква је, извјестан чинилац саборности међу људима — у најдубљем значењу, и натприродне, благодатне.

Због свега тога, у следећем излагању задржавам пажњу на неколиким аспектима тога феномена; од њих су неки већ одавно примијећени, али — погледајмо их из једнога новога угла и у тој свјетлости претресимо их ради дубинскога поимања и адекватнијег представљања.

I. КОСОВО — МИТОЛОГИЈА ИЛИ РЕЛИГИЈА

Основна одлика косовскога феномена — његова симболичност, била је одавно предмет квалификовања од стране наших бројних научника. Јест да се у њему историја реално осјећа, али је ипак он својом другом димензијом — оном која га квалификује као такав — у сфери духовној. Зато је он назван митом, религијом. Ова два израза којима је именован — а тиме и категорисан и квалификован овај феномен — захтијевају детаљније објашњење.

Ненаписани косовски епос, нарочито извјесне пјесме косовскога круга, пружају „најкрупније изразе" и указују на „прве принципе"; неке од тих пјесама могу да уђу у једну антологију која би садржала највише домете умјетничке ријечи и њеного префињеног садржаја до којих се винуо људски дух.[2] Ту су дати темељи наше народне мисли и слика наше хришћанске душе. Њихова филозофија, окренута од земље према небу, представља наш народни закон — закон у смислу теономнога морала, чији је кодекс прожет оностраним надискуственим вриједностима. Иако то није типично теоријска филозофија која се служи појмовима као средством изражавања, она се ипак уздиже до нивоа са кога се уопштено посматра и изражава у сликама. То умно гледање sub specie aeternitatis уочава глобални „тоталитет наше историје".[3] Као такво, оно нам ставља до знања да то гледање, виђено одозго, далеко измиче свакоме методу научнога третирања — оно је, дакле, наднаучно.

Како су у европској култури новога вијека овакви феномени именовани изразом мит, митски, што ће рећи предискуствени и надискуствени, а представљали су — и признавани су за такве — несумњиву стварност коју не може да обузме, рашчлани и дефинише рационализам, нити наука чија је методологија изграђена на његовим принципима — и овај је феномен, аналого томе, тако именован. Али како је у другој половини прошлога вијека рационалистичка критика уопште, посебно библијска и митолошка, разлагала митска саопштавања и њихове садржаје, па све оно што није конкретан податак или што је несмјештиво у посуде људскога сазнања или у категорије научних приступа предмету који се третира — овај термин, *мит* (а исто тако и други један из исте конотације, *легенда*) добио је негативно значење. То је још појачао филозофски позитивизам на коме је заснована методологија позитивизма у науци уопште, па и у хуманистичкој. Тако је библијска и митолошка демитологизација узела у своју надлежност и митове — све, па и националне. Тога није поштеђен ни наш косовски феномен — све до нашега времена.[4] А поступак демитологизације није био увијек чиста и неутрална наука; имао је он и тенденцију да се дискредитује садржај надумни и надрационални па је олако оглашаван за измишљотину.

Пошто је религија подручје које превазилази видљиви свијет и сеже даље, често је — и то потпуно погрешно — именована изразом митологија. То лоше неразликовање религије и митологије само зато што обје превазилазе домет позитивнога сазнања — уопште не значи да су оне једнакога обима и истог

[2] Б. Лазаревић, *Три највише југословенске вредности*, Београд 1930, 9.
[3] И. Андрић, *Његош као највећи јунак косовске мисли*, Београд 1935, 10.
[4] М. Поповић, *Видовдан и часни крст*, Београд 1976.

садржаја. До тога сазнања можемо доћи само ако објективно упоредимо њихова најдубља значења и функције, што не чине многи савремени приручници, енциклопедије, уџбеници, студије из те области.

Будући да је митологија систем или евентуално скуп митова, религија је нешто сасвим друго — однос, веза, комуникација. Митолошки садржаји су предискуствена стварна стихија, пуна персонификација, а религија је реалан однос двају личних субјеката: личнога човјека са личним Богом. У митологији постоји однос са безличним створеним силама, некад и хтоничним, затим његовање култа предака, преношење предања и сл., и све је то у области твари — док у религији постоји лични молитвени однос створеног човјека са нествореним Богом. Дакле, обје компоненте митологије су у сфери створенога, а у религији то није случај: човјек је твар, створен је, али је Бог надтвар, нестворен је и вјечан. Митологија може да нас води до почетка, а религија неупоредиво дубље — у исКон који је вјечан. Религијски однос, разговор човјека и Бога, просијеца облаке митологије и превазилази их, залазећи у вјечност: човјек се обраћа Богу и Бог одговара на његова тражења, молења, питања... Зато библијска ријеч да молитва левитова за благословљени народ *дође у стан светиње Господње на небо* (II Дн 30, 27) у митологији је немогућа: једино може да буде схваћена као психолошка чињеница, без метафизичких основа; небо о коме митологија говори представља апстраховану идеализацију нечега тварног и — ништа више. У религији овај библијски исказ, и други њему слични, представља потпуну реалност. Митологија, немајући у себи ничега натприродног, у великој мјери представља персонификацију саме природе, њених појава, сила и сл. — а све је то творевина, видљива или невидљива — свеједно је. У тој стихији нема ничега личнога, него постоји само човјекових вјештачки поступак — персонификација, придавање личних особина неличним стварима, појавама, бићима... Религија представља живу и реалну комуникацију човјека и Бога — природне слике и њенога натприродног Оригинала.

Косовски феномен, без даљњега, представља садржај који се не да улити у посуде — језичке, лексеме, или разумске — категорије, нити се кондензовати у саме историјске чињенице. Између њега и његових материјалних података не постоји знак једнакости, него управо знак неједнакости.

Даље, кроз сву сферу косовскога феномена провлаче се „златне нити" оностраних интервенција и оне чине његову со — управо у библијскоме значењу ријечи (*или ако со постане неслана, чиме ће се осолити* — Мр 9,50). Те интервенције нијесу саме од себе, и не долазе ниоткуд — него су то Божји изласци (πρόοδι τοῦ θεοῦ) и његови економијски уласци у биће свијета и у токове историје, разумије се само енергијски. Та његова благодатна дјеловања су за њега стална евиденција, а за временога и тварног човјека — интервенција, провиденција... његова дјеловања у историји свијета, народа, појединца и вођење њихових историјских токова. Њему таквоме — личном, и блиском човјеку, човјек се моли, повјерава и на њега се ослања. Таквих је мотива и момената пун феномен Косова; у ствари, том је сфером он натопљен, и она чини његову посебну особину у квалитету. Тих елемената налазимо у великој мјери у епским народним пјесмама косовским, а још више у култским саставима који им временски и тематски претходе. Залеђе свега је натприродни

Бог који дјелује из натприроде, држећи у својој пажњи све створено — док је свијет митологије пројекција човјекових природних идеја, склоп разних људских предања, предискуствена митска стварност која је — ипак твар, а никако над-твар; то је стихија, а не личност. Кроз свијет митологије метафизика сеже, али она не досеже у свијет религије — до личнога Бога Откривења. Религијске поруке нам се нуде кроз Откровење које прихватамо без принуде, а митолошко казивање се одашиље од нас и пројектује у свијет предања које није откривење натприроднога поријекла, и отуд нам се враћа. Дакле, у питању су два над-материјална садржаја од којих је један природан, а други натприродан.

То су, сматрам, разлози због којих треба разликовати ова два квалитета, па религију и митологију евентуално држати као два појма и двије стварности које имају нечега заједничког, али су битно несводиве једна на другу. Исто тако, њих треба држати у виду приликом третирања феномена Косово, па у њему видјети типично религијску а не митолошку појаву — тражити и налазити у њему оно што јесте: натприродну појаву и дјеловање личнога натприродног Бога, а не природно замишљање и имагинацију личнога природног човјека.

II. КОСОВО: ОПРЕДИЈЕЉЕЊЕ И ЗАВЈЕТ

Психолошку окосницу косовскога феномена чини Лазарево колебање и избор — *коме ћеш се приволети царству?*

Типичну психологију избора у којој имамо одвагивање мотива имамо приказану на првим страницама Библије: *А жена видјеви да је род на дрвету добар за јело и да ће је милина гледати и да је дрво врло драго ради знања, узабра род с њега и окуси, па даде и мужу своје му, те и он окуси* (I М 3,6). У овоме примјеру имамо за субјект ограничено људско биће које се нашло пред дилемом — хоћеш ли, или нећеш. Како је библијска Ева посредно знала за забрану јеђења плода са одређенога дрвета (I М 2,17), она се сад лако поколебала кад се нашла непосредно суочена са избором она наномиње забрану (I М 3,3) али је лако забацује у страну и крши пред обећањем да ће се људима који окусе плода са тога дрвета *отворити очи* па ће *постати као богови и знати што је добро а што ли зло* (И М 3,5).

Други, неупоредиво интересантнији и битно друкчији примјер избора у Библији имамо у Христовим кушањима у пустињи. Али Христа, истинитога Бога и истинитога човјека — потпуног Богочовјека, не можемо никако упоредити са Евом. Понуде које му се у амбијенту пустињске пустоши стављају на избор, он без колебања одбија. Са његовим божанским свезнањем потпуно је сагласно и његово људско знање, јер та два знања чине јединство у његовој једној богочовјечанској личности. Из тога јединства он као Бог зна шта је права вриједност, па и његова човјечанска природа без икаква колебања одбија Сатанине понуде. То је истовремено јасан показатељ пуне сагласности двију природа у његовој једној здравој и нерасполућеној личности.

Кад се уочи страдања нашао суочен са мукама, гледајући „смртну уру" пред очима, код њега има драматичнога колебања, молења да га мимоиђе горка чаша страдања — *Оче мој, ако је могуће да ме мимоиђе чаша ова* (Мт 26,

39), али — то су све дрхтаји људске природе која није блокирана и угушена божанском природом његовом, него живи пуним и оригиналним људским животом у заједници с Богом. Зато коначни избор је извјестан и јасан: пуна сагласност, кроз покорност, са вољом Божјом — *али опет не како ја хоћу, него како ти* (Мт 26, 79).

Личност Богочовјекова је највиша вриједност свих свјетова — натприроднога, и свих облика природнога постојања: видљивих и невидљивих, материјалних и духовних, личних и стихијских, живих и мртвих. Та личност је глава небоземнога организма — Цркве, најнепосредније заједнице Бога, анђела, светаца, људи на Земљи... Богочовјечанско мјерило избора и богочовјечански модел понашања, то је за све хришћане свих мјеста и времена најдубљи критеријум истине, живота, рада. У нашој историји с тим се питањем срно у историјској стварности Свети Сава, и није га рјешавао импровизовано, брзоплето, случајно. Он је дубоко ушао у проблем, то питање повјерио саборноме сазнању Цркве, и отуда — из богочовјечанске пуноће и њених безданих дубина добио пун одговор. Под тим знаком, обиљежјем, који је Свети Сава поставио својим избором, а одмах му сљедовао његов велики отац Немања (= монах велике схиме Симеон), текао је слив цијеле српске историје: духовност, култура стваралаштво, цивилизација... Временом је било мањих одливања у страну и такође мањих притока са стране.

А како је било са Лазаревим колебањем; како се оно завршило? Нити је добро нити довољно застати на пола пута и остати на самоме колебању; наиме, колебање је превазиђено и ријешено — то је избор, који, природно, треба третирати само као одговор упућен небесима, на питање које долази од Бога.

Библијска мотивисаност косовскога циклуса епских пјесама давно је примијећена, док, најзад, компаративистичким методом, веома позитивистичким, није документовано обрађена у студијама из наше књижевности.[5] Пратећи то питање, један философ културе је посегнуо са литерарним мотивима у дубине и срж тога питања и нашао у феномену Косова читав комплекс значења: трагично, религијско, митско, етичко, психолошко... Он је тај многослојни комплекс назвао косовијадом, примијетивши да над њеним „главним лицима и обртима, нарочито у предигри, лебди пример и узор христијаде".[6]

Кад читамо пјесме косовскога круга, нарочито ону која је позната под различитим насловима (*Косовски завјет, Пропаст царства српског* и *Цар Лазар се привољева царству небеском*), лако пада у очи истраживачу да то није само пјесма. У ствари, у њој је битно нешто што чини душу пјесме — њена пјесменост, и нешто што њеноме мелосу даје и потку и основу — њена пјевљивост, и подлога тога — етос који своју бит добија *одозго*. То што је дошло одозго, од Јерусалима — разумије се онога горњега који нам у пророчким визијама есхатолошке будућности приказује апостол и јеванђелист Јован Богослов (Откр 3, 12; упор. 21, 2. и 10), то је порука — „књига од Богородице" коју Цару доноси светитељ Илија који је свакако за народнога пјесника идентичан са старозавјетним пророком Илијом који је жив узнесен на небо (II Цар 2, 11) и тако живи у Горњем Јерусалиму.

[5] Детаљисањем се нарочито истичу два рада С. М. Орхамовића: *Образовање легенде о кнезу Лазару у старој српској књижевности*, „Мисао", 1932, 213—219, 341—346. и 480—487; *Време постанка косовске поезије*, „Српски књижевни гласник", 1932, НС, 107; 119; *Један есхатолошки мотив у старој српској поезији*, „Прилози проучавању народне поезије", 1934, 2, 208—214; Д. Калезић, *Око извора косовскоја еда* „Православна мисао", 1965, 73—90. Исти, *Христова тајна вечера, узор косовској вечери кнеза Лазара*, „Истина," 1988, 1, 23—25.

[6] Дворниковић, 539.

Дакле, најдубље поријекло косовске поруке није људско и природно, него божанско и натприродно: људско и природно су под призмом свјетлости божанскога и натприроднога. Зато та пјесма почиње вијешћу која долази с неба али се и завршава избором и опредјељењем за то небеско, стално, непролазно... То је етика „етнолошка, али са свим потребним условима, са етикетом да залази у општечовечанску".[7]

Честити кнез — у пјесмама је редовно цар — Лазар у моменту читања тајанствене књиге и „мишљења мисли свакојаких" има чисто људско колебање и бриге, али — има он и извјесну стабилност духа и ријешену храброст па дјелује — парадоксно је, али је и тачно — истовремено постојано и увјерено у непролазност онога што му се књигом нуди и што добија у есхатолошкој визији. Виђен у таквом амбијенту и посматран у његовој клими — он вишом страном својом много личи на Његошевога умнога и видовитог игумана Стефана који пророчки гледа у будућност и друкчије види но други око њега, па види даље и уочава боље, јер су се пред њим отворили ревни тварнога и указале оностране перспективе које су у сталноме разрастању. Владика Данило који прати оба регистра постојања и дјелања, временски и надвременски, историјски и метаисторијски — још боље личи кнезу Лазару: код обојице су колебања, дилеме, али је код кнеза Лазара наглашенија опредијељеност.

Кнежево ријешено опредјељење за понуду коју у алтернативи пружа, односно описује ова пјесма, улива увјерење о онтолошкој и егзистенцијалној заснованости његове одлуке која је донесена у времену, али под знаком вјечности. Царство небеско и царство земаљско су стављени пред Кнежеву савјест и он се, послије дубоког судбинског премишљања, изјасни за небеско. У ствари, царство небеско је онај мотив за који се опредијелио још Свети Сава и оно представља српско завјетно опредјељење. Завјет, то је савез — управо као у библијском значењу. У савезу, као у заједничкој вези двају субјеката, имамо типично религијски феномен: човјек је *везан* са Богом, па је отуд савез — са-вез тј. заједничка или узајамна веза, однос, релација између та два лична субјекта; то и јесте, у најдубљој својој функцији, религија.

У „књизи од Богородице" Кнежевој вољи су предложена два царства — земаљско и небеско; она нијесу постављена једно наспрам другога, као теза и антитеза, него једно испод, односно изнад другога — као добро ниже и пролазно, и добро вишега реда које не пролази. Предмет избора није дат нејасно и мутно, него управо јасно и про-видно — јасно и одређено се виде њихове перспективе и даље последице.

Царство земаљско је основано и налази се у овоме свијету који *сав у злу лежи* (I Јн 5, 19), али није идентичан са злом, нити се претворио у зло. Прије свега, овај свијет и живот у њему, људски и историјски, представљају реалност

[7] М. Ђурић, *Видовданска етика*, Загреб 1914, 78—79.

и изворно добро (I M 1, 31), а зло је само накнадни нанос бића који резултира из злоупотребе слободе. Зло дакле, уопште није биће, него — стање, стање у коме се налази (лежи) биће. Сав смисао човјекова живота у овом свијету, односно царству, је задобијање онога, тј. небеског свијета, односно царства. Народни пјесник нас обавјештава о Кнежевој дилеми, пуној драматичне напрегнутости:

Мисли царе мисли свакојаке:
Мили Боже, што ћу и како ћу,
Коме ћу се привољети царству...

У даљим стиховима слиједе, у паралели, мотивације за једну и за другу понуду. Послије тога се у Кнежевој личности нешто проломило: она се још више отворила према откровењским ведринама и њиховим специфичним перспективама. Једноставно, Кнез је надрастао себе индивидуалнога, земаљског; нешто дубље од његових интереса, па и његове са-вјести проговорило је кроз њега, и он је то прихватио и интимно прихватио као своје — у-својио га је. Најдубљи кључ те поруке која је сада његова одлука јесте: умирање за небеско царство је веће од живота за земаљско царство. То је слиједило из циља борбе за једно, односно друго царство: циљ борбе за земаљско царство је ништаван у поређењу са подизањем храма чији је темељ од племенитога материјала; а посебна је предност овога другог што је тај материјал схваћен као симбол: храм се зида сад кроз опредијељеност у историји, а наставља се у бесконачној метаисторији. Дакле, кроз изабрану смрт Кнежеву и његове војске јасно се види будућност па смрт није крај, завршетак свега, него је крај једнога вијека и свијета, и почетак другога.

У косовском завјету имамо позив на покајање — баш као у Библији (Мт 3, 2; 4, 17; упор. Мр 1, 15) кад се у свијету историје навјешћује долазак царства небеског. Покајање је, у најдубљему свом основу, — пре-умљење, а то, у ствари значи његов изворни грчки назив (μετανοία — настало је спајањем префикса μετά и основне ријечи νοέω). Овдје се, значи, ради о пре-умљењу, пре-структурирању наше мисли и њених сазнајних средстава. Покајање у земаљском царству је услов за човјеково отварање према царству небеском и његовој широкој перспективи која се отвара према овоме ускоме свијету и ограниченом човјеку који свој „курс" и „стил" мишљење формира у категоријама и по моделима овога свијета.

Овако тумачење, онтолошки засновано, има своју парадигму у приступу тексту и поруци Библије. Наша саборна свијест у Цркви је правилно и дубоко појмила *Свето писмо*, и то изразила кроз Кнежево опредјељење које је провиденцијално. Није се морало много задржавати на дословноме и техничком познавању текста библијске ријечи — томе „царству земаљском", које је добро али није довољно, него се посегло комплетним доживљајем у дубине и ширине богате откровењске контраперспективе која је за овај свијет и његова мјерила — парадокс. У томе иманентном богатству, које имплицира људским језиком записана и сачувана ријеч Божја, таје се непролазне вриједности, а оне су такве јер је такав свијет из кога долазе — односно Бог који их објављује. За те вриједности опредијелио се честити Кнез који је оличени српски православни етос. У Кнежеву лицу је, дакле, из огњених дубина крштених предака проговорила

саборна свијест Цркве Божје организоване у српскоме народу. Тиме је цио народ, односно тај тадашњи нараштај, кроз његову одлуку показао пуну зрелост, прихватајући овај завјет. Све је то народни пјесник кроз лице Кнежево ријешио, односно констатовао ријечима:

Цар воледе царству небескоме
А неголи царству земаљскоме,

а мотив који је превагнуо за ову одлуку је

Земаљско је замалена царство,
А небеско увек и довека.

Два царства између којих је имао да се опредијели кнез Лазар нијесу била у односу координације, него у односу хијерархије — дакле, она нијесу била на истој онтолошкој равни. То је до-знао и са-знао својим унутрашњим чулом вјере сам Кнез и опредијелио се за оно које је вриједније, трајније, боље... Као таква, та два царства не морају бити једно против другога, али — јасно је да се она не идентификују једно са другим. Христос је својим ученицима овдје на Земљи отворено рекао да царство његово *није од овога свијета* (Јн 18, 36). Оно је надпојединачно а није само бескрајно у смислу овјековјечења овога свијета оваквога какав је, гдје нема ништа квалитетно друго и друкчије до само „глупа бесконачност" (израз Н. Берђајева). У томе царству које није од овога свијета имамо нешто ново у квалитету, нешто небивало — управо онтолошку новину. У њега као натпојединачно и опште ураста овај свијет, али не овакав какав је емпиријски и историјски дат, него преображен, и добија своје есхатолошко преосмишљење које је далеко изнад његова временског смисла. У питању су двије неједнаке онтологије; и, зависно од њих, двије неједнаке концепције историје: временска и вјечна. Она прва је била својствена свима народима старога свијета, осим Јевреја који су његовали однос-религију са натприродним Богом. Та времена концепција је стално кружење у безизлазу а концепција вјечности представља отварање надвремене и надтварне перспективе вјечности која нуди нови смисао. Прву може да понуди митологија — и нудила ју је, а другу само религија Откровења — разумије се, натприродног. Она прва концепција, типична и могућа за домет митологије, не нуди ништа осим трајања, а ова друга која се његује у религијском односу према Богу и вјечности — представља савлађивање стихије и тријумф личности, намијењене вјечноме животу а не само пукоме таворењу у сфери твари. Први концепт, сав у кружењу у безизлазноме кругу, одриче се митологије, али не успијева његова историософска мисао да превлада опну тварнога постојања; она само, веома често, у незадовољству тим рјешењем, испољава своје незадовољство, проблематику и немоћно „бије у зидове" тварнога постојања. Пред другом концепцијом су се отвориле равни твари, зидови су њени превазиђени и дошло је до њиховога у-једињавања: тварно улази у надтварно, али — преображено. У литургијској мистерији природни елементи хљеб, вино, вода... добијају нову тварност и нови квалитет. Тако се два царства мијешају још овдје на Земљи, али — тварно није непреображена материјална сировина која улази у нови концепт, него — материјално се пре-твара, пребацује (μετα-βολή) у вјечно и више. Ова литургијска мистерија, кад се с њом у везу доведе наша

историјска косовска мистерија, јасно нам казује да природно тијело и крв односно само стихијско збивање у времену, — та, дакле, паганска компонента — неће наслиједити царство небеско; али осве ћено тијело и крв, односно онтолошким вриједностима вишега реда прожета животна и историјска збивања која тиме превазилазе онтологију и квалитет непреображеног свијета — то ће наслиједити царство небеско (упор. I Кор 15, 50). Све је ово, у озарењу, у вријеме премишљања „видио" кнез Лазар и свјесно се опредијелио за њега изабравши пут који је потпуно несхватљив кад се посматра у временској и земаљској перспективи. Дакле, опредјељење и пут честитота Кнеза јесте пут којим је наша укупна црквена и народна свијест пошла из времена у вјечност, и тиме се обезвременила — овјечнила. Није се овјековјечила онаква каква је него је добила и нове атрибуте, постајући тиме *нова тварь* (II Кор 5, 17), јер је у Христу, односно у његовом царству.

III. КОСОВО: СВЈЕДОЧАНСТВО ХРИШЋАНСКОГА УВЈЕРЕЊА

Непролазност косовскога феномена, самим тим што не стари, представља свједочанство. Оно не стари, јер се обезвременило и овјечнило не самим собом него оним што чини његову нову аксиолошку „со соли"[8] — залогу која није од овога пролазног свијета — *јер пролази обличје овога свијета* (I Кор 7, 31).

Поистовјећивање пролазнога и непролазног, односно прерастања појединачнога у натпојединачно и опште — то је основ свједочанства њихова превазиђеног одстојања, и односа на одстојању. Свједочанство је оно чим свједок до-казује нешто, а свједок је онај субјект који својим знањем о нечему одређеном партиципира у знању некога другог; у овом случају није у питању неко нама раван, него виши — Бог. Отуда ова ријеч чува и сада у себи старе словенске „зглобове", веома примијетне и препознатљиве. Из њих ишчитавамо сљедећи смисао: свједок је с-вјед-ок, што даље значи: са-знавал-ац, са-учесник у знању; а то знање није појединачно него заједничко јер префикс са (*съ*) има социјативно значење, а главни дио ријечи, коријен *вјед* обликом и значењем је од глагола *вѣдѣти* што значи — знати.

Овдје није у питању знање као фонд ни егзактних, ни теоријских, ни других каквих садржаја, него увјерење — у-вјерење, укоријењеност у вјери, ураслост у вјеру — разумије се хришћанску која, практично, значи: живот. Дакле, свједочанство увјерења хришћанског значи са-учествовање, са-знавање као процес (и са-знање као његов резултат) у-вјерења, тј. ураслости у хришћанску вјеру и с-љубљеност и поистовјећеност с њом својим животом, мишљењем, понашањем.

Косовски бој као догађај представља конкретну историјску стварност. Виђен у слиједу претходних вјекова и у атмосфери светосавскога хришћанског опредјељења, он представља провјеру српскога етноса — и црквену и народну; а сагледан као догађај ширега значења, он је испит на коме је тај народ коначно испољио свој хришћански идентитет. Да је Кнез поклекнуо пред искушењем понуде овога свијета као алтернативом, сам би себи ускратио могућност и прилику жртвовања себе за друге — ближње, о чему јасно говори сам Христос: *од ове љубави нико веће нема, да ко душу своју положи за пријатеље своје* (Јн 15, 13).

[8] Лазаревић, 22.

Као такво, Косово представља константу српске историје; кроз њега струје вјечне вриједности и постају нам историјски и етнички провјерљиве. Зато је оно „прекретница на којој читав народ стаје да узме новог даха; тај дах досегнуо је у моментима дубину религиозне мистике".[9] Виђено и схваћено отуд, из тих дубина, наша народна пјесма има у себи „много Бога".[10] Поимснични помени имена Божјега и често призивање његове објективне правде су једно — али њихово дубоко мистично врело је нешто друго, односно — прво, оно што је битно.

У спектру надтварне мистичне свјетлости коју и прије и послије тога времена код нас нарочито доживљавају и доживљено о њој говоре искуствени исихастички подвижници синајске и светогорске традиције, треба да умним очима мотримо на догађаје из збивања овога свијета уопште. Није случајно да у години Маричке битке (1371) наши монаси исихастичке праксе и оријентације преводе Corpus Areopagiticum — превасходну лектиру овога жанра и тематике.

Маричком битком је Србија — а то значи: српске земље — најјача војничка сила тога времена на Балкану и у овоме дијелу Европе, сурвана и ред држава другога и трећег реда. Од тога времена тече у нашој традицији тема о одбрани од Агарјана: поред народних пјесама имамо неколико дјела у југословенским књижевностима којима је та преокупација примарна и тема и идеја; то су Гундулићев *Осман* код Дубровчана: код Срба Његошев *Горски вијенац* и *Шћепан Мали*, а код Хрвата Мажураниħев еп *Смрт Смаил-аге Ченића*. Ту је тему најдубље захватио и најдраматичније изразио Његош — великим дијелом због најнепосреднијега односа на народном епском поезијом и косовским предањем уопште и, исто тако, због непосреднијега сусједства и сталних чарки и ратова са Турцима. Његош је „концентрисао у себи све колективно и дао му један јак и узвишен израз, у *Горском вијенцу* нарочито".[11] Овамо, разумије се, иде и његово сложено осјећање humanitas heroica, које је, ипак, више од свега хришћански обојено (то је примијетио Герхард Геземан).

Круг косовских епских пјесама наших разрађује и обрађује пропаст наше велике феудалне државе: у питању су сваће великаша — државника, речено данашњом терминологијом. О томе пјева народ у *Горском вијенцу* — то је оно коло, прво по реду (198—290) и та тема-пјесма није појединачно мишљење, него *из главе је цијела народа* (Г. В. 293), значи — то је јавно мњење, предањски и историјски засновано.

Дакле, увјерење да Бог допушта страдања као казну за учињени гријех — то је широко засновано народно схватање, израсло из историјске стварности религиозно дубоко укоријењене психологије покосовскога нараштаја. То мјерило је библијско и проникло је кроз нашу саборну свијест и прожело је мишљу

[9] Дворниковић, 538.
[10] Лазаревић, 10.
[11] Д. М. Калезић, *Етика Горскога вијенца*, II издање, Београд 1987, 149.

о злу које је допуштено ради поправке и припремања за одлазак из овога пролазног свијета.

Нараштај косовских ратника представља снагу и одважност — снагу и моралну и физичку, а витешку одважност и ријешеност моралну и психичку. Они су показали јуначки подвиг мачем и залили га својом крвљу. Ти снажни и робусни момци, вични руковању оружјем, уложили су у тај велики подвиг пред којим је вријеме стало а вјечност се отворила — све своје што су имали: своје животе, само да би одбранили људско достојанство и државну и црквену част, а с тим и хришћанску културу крштене Европе. Косовска етика примјером учи да је боље чист умријети, него прљав живјети.[12] Та етика без алтернативе проистиче из психологије одлучнога tertium non datur. У питању је једно православно хришћанско српско увјерење у коме активно присуствује и јуначки понос ратника. Ово нам најбоље илуструје ријеч Бошка Југовића који одбија да остане у двору код сестре-царице, са мотивом —

Да ми рече дружина остала:
Гле страшљивца Бошка Југовића,
Он не смједе поћи на Косово.

А царица Милица предосјећа и предвиђа да сва српска војска иде у сигурну и неизбјежну смрт, па тражи од честитога Кнеза да јој остави макар једнога брата — *да имадем браћа од заклетве*. Ово нам казује још нешто: да је сестра без браће сматрана сиротом и незаштићеном. Такво мишљење је присутно и у *Горском вијенцу* (таква је сестра Батрићева), па допире и до нашега времена: израз „сестра безбратница" и данас звучи жалосно, тужно... Па и слуга Голубан, кад је чуо Кнежеве ријечи да не иде на Косово, *проли сузе низ бијело лице*. Кад је онесвијешћену царицу Милицу понио „на танану кулу", пјесма каже:

Ал свом срцу одољет не може
Да не иде на бој на Косово.

Кнез Лазар је могао да прихвати Муратову прву понуду па да му преда градове и да буде његов вазал, а он је изабрао ону другу, тежу, која позива на борбу — *да сабљама земљу дијелимо*. Зато поћи у сигурну смрт кад другога избора нема, није нека нарочита морална вриједност — то је наметнута жртва; нити је то достојанствен и одважан подвиг, јер је ту прихваћено оно што се мора и гдје није било другог излаза. Лазар, значи, *није прихватао* наметнуто, него *је изабрао* другу могућност — сигурну погибију.

Послије велике одлуке да часно положи живот, Кнез је поступио по ријечи књиге с неба: саградио је цркву и причестио војску; држано је војсци велико молепствије — али не за спасење од смрти, него управо за хришћанску смрт: цијела војска је исповијеђена и причешћена. Ово управо значи да је и ту поступљено по књизи с неба — *ти причести и нареди војску*, што значи да ће војска послије физичке смрти живјети духовно, па нека буде припремљена.

У томе судбинском моменту кад се отвара пројект небеске перспективе и дубине вјечности, кнез Лазар је био већ око шездесете године живота: имао је

[12] Епископ Николај, *Косово и Видовдан*, Шабац 1988, 102.

и знање и побожност и мудрост — „богоразумију пучина и мудрости глбина".[13] Као такав, он је био својој војсци оличени примјер човјека који има мудрачки увид у свјетове — овај у коме је и онај у који се припрема. Зато је његова одлука војсци била позив а не наредба. Његова ријеч је: „лучше јест нам ва подвизе смрт, неже ли са студом живот" па зато „умримо да свагда живи будемо"[14] — био је позив — „глас вечне поруке" — кроз који одјекује увјерење у тај свијет у коме се свагда живи. У ствари, он је већ духовно закорачио у његову сферу, и антиципира га. То га је, пред будућим покољењима, дигло изнад досега историје — у метаисторију; речено језиком пјесме и предања — у легенду, у мит. У ствари, он је и то превазишао, јер живи животом који смрт не прекраћује. Чином своје одлуке за вјечност а не за вријеме, Кнез је своју душу вјенчао за небо, а живот жртвовао за отаџбину. Живот за отаџбину се не може жртвовати док се претходно душа не одвоји од земље и не вјенча за небо[15] — за вриједност вишу од сваке земаљске вриједности. Отаџбина није обично мјесто на земљи, него мјесто у које смо урасли, и то представља тајну — тајну рођења и тајну спасења. Зато се отаџбина сели на небо, али само овако — на овај начин.

Земаљска димензија косовскога Видовдана је полом српске војске, а психолошки и морално — излазак пред Бога, сусрет с Богом. У таквој ријешености, пјесма каже, војска свјесно иде у смрт — односно кроз смрт у други живот. Тога су потпуно свјесни и тројица најеминентнијих војвода из пјесме — Обилић, Косанчић, Топлица — јер су приликом последњега причешћа рекли Косовци Дјевојци, сваки посебно:

Ево т' идем погинути душо,
У табору честитога кнеза.

Уз то Милош, правдајући се Кнезу поводом оговарања, каже на вечери:

Него сјутра мислим у Косово
Заришћанску вјеру погинути
У табору честитога кнеза.

Ова ријешена погибија није стихијска, него планирана; али њен циљ није било ништа од идеала овога свијета и живота у њему, него — хришћанска вјера, па тако ход вјером није ход по беспућу и невидјелици, него се добро види куда се иде према циљу (*вјером ходимо а не знањем* — II Кор 5, 7). Јуначка погибија за хришћанску вјеру *у табору честитога кнеза* означава и казује велику идеју: Милош је вјеран и Богу и цару.

Ту убијеђеност о неврaћању из боја исказује и Мусић Стеван. На питање његове љубе — кад ће доћи са Косова, он одговара:

Кад огрије са запада сунце
Тадар ћу ти са Косова доћи.

[13] Деспот Стефан Лазаревић у *Зайису на Косовском сшубу* — транскрипција др Ђорђа Трифуновића у књизи *Срйски средњовековни сйиси о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1969, 280.

[14] Данило III, *Слово косовским јунацима* — транскрипција по Ђ. Трифуновићу, 340, и 350.

[15] Епископ, Николај, 104.

Слично каже и Васојевић Стево:

Сестра му се око коња вија:
Кад ћеш, брате, са Косова доћи?
Кад се роди са запада сунце,
Онда ћу ти доћи са Косова.

На великоме чину жртве почива здрав морал, а на моралу све вриједности које дају смисао животу у овоме свијету — док се у још већем чину свјесне саможртве отвара перспектива есхатона.

Етика народних пјесама — косовскога круга посебно — има хришћанске критеријуме и идеале: пјесме одобравају и славе оно што је *честито и миломе Богу приступачно*, а куде и проклињу оно што је *мрско Богу и људима*.

Цијело је Косово под двама великим знацима: страдања и славе, Великога петка и Ускрса. Ти знаци су, управо као и два царства која су Кнезу понуђена, један испод другога, па зато први има свој циљ и своје испуњење у другоме, а други води душе палих јунака и омогућује им

Да прелазе с бојнијех пољанах
У весело царство поезије,
Како росне свијетле капљице
Уз веселе зраке на небеса
(*Горски вијенац*, 994—997)

Пали јунаци настављају да живе

Над облаком у витешко царство,
Ће Обилић над сјенима влада
(*Горски вијенац*, 1010—1011)

Обилића као књижевни лик и мотив Његош је преузео из косовскога циклуса народних пјесама, а не из историје. Он га је још више уздигао у надоблачне сфере и учинио од њега божанство јунаштва:

Обилићу, змају огњевити,
Ко те гледа, блијеште му очи,
Свагда ће те светковат јунаци
(*Горски вијенац*, 1821—1823)

И краљ Никола прихвата ту идеју, али нешто измијењену: суд јунаштва је Лазарев суд и Обилићев заједно. У *Чевскоме и Бјеличком колу* он, поред осталога, пјева:

Суд Лазарев кад би сио
Да јуначка дјела суди,
Ил' Обилић из вјечнога
Сана да се сад пробуди

Не би наша да нас ико
У јунаштву претјерао
Нити више на олтару
Домовини жртва дао.

С тога суда не би доша
Сјајнијега нико лица
Од нашега смјелог јата,
Од Чевљана и Бајица.[16]

Историја не зна, али народна пјесма и традиција памте, Косовку Дјевојку. Она се послије свршеног боја шета по косовском разбојишту па преживјеле

[16] Никола I Петровић Његош, *Цјелокупна дјела*, I, Цетиње 1969, 288—289.

јунаке умива водом, причешћује вином и залаже хљебом. Њена улога је свакако настала и уобличена под утицајем Цркве. Понуде које она носи рањеницима су литургијски елементи. Пошто је то основна природна храна, она њоме нуди преживјеле, док су погинули причешћени прије боја и њихове су душе прешле у свијет гдје се Бог гледа лицем, непосредно — жртве су им примљене. Косовка Дјевојка, као савремена болничарка, пружа помоћ тешким рањеницима на самом бојишту, а та помоћ је и тјелесна и душевна.

Тему причећа имају многи наши пјесници, нарочито у овоме вијеку: Драгољуб Филиповић збирком *Косовски божури* и Трифун Ђукић пјесмом *Косовска причест* чине видљив почетак — да би у новије вријеме било више него раније пјесника који су инспирисани и покренути мотивом причешћа; на примјер: М. Павловић, Љ. Симовић, М. Бећковић, М. Комненић, С. Ракитић и др. млађи — док тему завјета и причешћа узимају као основну и њоме тумаче цио косовски култ Ж. Видовић и А. Јевтић, као и прије рата В. Дворниковић, Б. Лазаревић и И. Андрић.

IV. КОСОВО: ДАЉИ ТОК ТРАДИЦИЈЕ — КУЛТ

Традиција косовскога опредјељења је на Косову хришћански посвједочена. То је и био разлог њеногa настављања у књижевности, и народној и умјетничкој, све до наших дана. Традиција је толико утицала на историју да су стварни историјски догађаји прерасли у легенду, па је за критичку историјску науку велики посао у повијести разлучити легенду од чињеница.

Овај нови, косовски талас, представља потврду, наставак и даље богаћење те традиције. За његово утемељење је заслужна Црква, односно одређени људи — челници културе свога времена. Оно што представља подлогу и ствара атмосферу у којој ће не дуго послије Косова настати најљепше и библијски највише натопљени наше народне пјесме — то су изворни текстови који књижевно изграђују и богослужбено његују тај култ. Кроз њих десетак, колико их има, уводи се у књижевност тога времена исконска књижевна категорија — мученштво, мартиријум. Ти списи су настали за свега тридесетак година; и скоро половини њих, четирима, аутор је тадашњи патријарх српски Данило III, познат и као Млађи и Бањски, који књижевно обликује и поставља култни круг светога кнеза Лазара. Данило III је, ван сваке сумње, творац тога култа, а свети Кнез-мученик је, и то је ван сумње, средишња личност тога култа и главни лик тих текстова. То је познати косовски књижевни циклус; његово вријеме тече, шире узето, од самога боја (1389) па до упокојења Кнежева сина — деспота Стевана Високог (1427); а уже гледано он почиње 1391. или 1393. годином кад је написан први од ових састава поводом преноса (или за сам пренос) светога тијела (-мо̀ћи) новога косовског мученика Лазара, са Косова, у његову гробну цркву Раваницу код Ћуприје. Тај се култ веже за Раваницу и Поморавље — ту му и јесте генеза, али се послије велике сеобе (1690) преноси у нову, сремску Раваницу, у којој моћи бораве до другога свјетског рата када су (1942) пренесене у Београд гдје су се налазиле до Видовдана 1988. кад је честити Кнез пошао на свој велики пут опет на Косово да би послије

тога поново дошао у своју прву Раваницу. На те двије Раванице надовезује се и још једна нова, трећа — она у Детроиту, чија градња веома речито свједочи о даљем разрастању тога култа[17], и настављању тога континуитета; иста је ствар и са Лазарицама: од оне у Крушевцу која је била дворска црква Лазарева, настављају се нове — Београдска, Бирмингамска и др. — које су посвећенс Богу у част кнеза—мученика Лазара.

Тај круг култних састава се завршава 1420. годином — годином којом се датира најмлађи од њих. Истина, ово ипак није крај томе; постоје из каснијега времена бројне службе у част кнеза Лазара и косовских мученика, од којих су многе познате само као рукописи — било у цјелини било у одломцима.

Све оно што је везано за историјске и књижевне ликове, што су пјесме прихватиле и дигле високо изнад реалнога досега — наћи ћемо у првоме кругу ових текстова. Тако, рецимо, сам Данило III у своме *Слову косовским јунацима* које (ријечи) ставља у уста самоме кнезу Лазару, између осталога, каже следеће:

Лучше јест нам ва подвизе смрти, нежели са студом животи, лучше јест нам ва брани мачнују кончину подјети, нежели плешча враіом нашим подати.

Много пожихом мирови, прочеје пошташтим се в мале подвиі страдалчаски подјети да поживем вечно на небесех. Дадим себе именованије јако воини Христови, јако страдалци блаіочастија, јако да ваіпшем се ва књиіах животних.

Не пошшедим шелеса наша ва боренији, да от подвиіоположника светлије венце васіримем.

Болезни раждају славу и шруди исходаіајсшвују покој.[18]

А један непознати писац, вјероватно монах који је у својој скромности остао анониман, каже:

Браішје и чеда, больше јест нам да једин іроб всех вкуіе іримеш нас, неже зрети родишеље и сроднике наше ва шуждују оіводими земљу.

И јако же сладких насладихом се, сице и нуждних не оібеінем, и положим душу своју за друіи своје, јакоже рече Господ.[19]

Тај култ је успјешно помагао његов син деспот Стеван Лазаревић који је у узрасту не великих година написао своја два дјела — *Наіііис на косовском сіубу* у коме говори о витешком подвигу и мученичкој смрти кнеза Лазара и изгледа у још млађим годинама, *Надіробно ридање за кнезом Лазаром*, од кога имамо сачуван само почетак.

Тај култ његује Црква. Њено свештенство, поготово монашко, продубљује код народа морално схватање — нарочито појам о Божјој правди. То су били људи „снажно етички надахнути“[20]; они су живјели на дворовима, ишли са војском и кретали се по народу и били му учитељи вјере и морала, историје и традиције. Под утицајем дубокога поимања Божје правде, народни пјесник је видио ствари право, људски, озбиљно — уосталом, и како би друкчије кад се све то коријени у култним литерарним саставима које пишу за обредни помен светопочившем Кнезу мученику патријарси, деспоти, монаси...

[17] Д. Богдановић, *Историја сшаре срйске књижевносши*, Београд 1980, 193; *Историја срйскоі народа*, II, Београд 1982, 129.
[18] По Ђ. Трифуновићу, 340.
[19] Исто, 341.
[20] Лазаревић, 15.

V. КОСОВО: СМИСАО И ПОРУКА

Српске народне пјесме, поготово косовске, пружају богатство градива за умјетност, етику, филссофију. То није апстрактно разлагање, него је у питању један конкретан живот чија је философија практичнога живљења дубоко укоријењена и одвија се у датим ситуацијама — али превасходно под знаком вјечности. Ово даље значи да све у појединачном животу бива изведено на раван историје, а историја се осмишљује метаисторијом — историјом која је надрасла вријеме, обезвременила се.

Она најдубља питања теоријске философије овдје се не постављају, него се одговори на њих прихватају из Откровења — али се зато постављају, свом својом оштрином и тежином, питања практичне или примијењене философије, нарочито етичка. У њиховим рјешавањима и одговорима мобилише се сва људска снага тако да се долази до „позитивнога нихилизма“[21] који је, у нас, најбоље исказан оним Његошевим — *нека буде што биши не може.* Ту се, у ствари, удара у само дно кад су у питању понорни пориви, и у само сљеме кад су у питању узлетни домети људске мисли. Зато је то једна одиста велика и дубоко заснована људска етика[22], али — и још нешто: крај људских моћи које западају у немоћ. Примјер трагичне Мајке Југовића овдје је живо илустративан: она је постала „симбол највише могућности патње и подношења бола“.[23] Као такав, њен доживљај је ипак — немоћ, типично људска. Над том људском немоћи је Божја свемоћ која силази на човјека и пројављује се у човјековој немоћи (упоредимо ријеч Господа самоме ап. Павлу: *јер се моја сила у слабосши йоказује са свијешом* — II Кор 12, 9). Зато косовски избор и опредјељење немају смисао у људској психологији честитога Кнеза, него у објективној вриједности највишега реда — Царству небеском, ономе што најприје треба тражити (Мт 6, 33). Ту су основи Лазарева завјета — косовског „од кога се живи којим се дише и мисли“.[24] Претходна хришћанизација српскога народа у етосу и менталитету свецијело се, концентрисана у Кнезу, пројавила у завјетноме опредјељењу за царство небеско — ту вјечну и непролазну вриједност. Тиме је српско етнобиће онтолошки продубљено и етички обогаћено — наиме, онтологија антрополошка није поништена нити је претворена у нешто друго, него је остала и даље тварна и људска, али са новим квалитетом јер учествује у надтварноме: *ако је ко у Христу, нова је шварй* (II Кор 5, 17).

Велики догађај Косова није једноставан, него је сложен; и то веома сложен. Он има свој пролог догађаја, и унутрашњих — то је опредјељење за подвиг и издаја, и спољашњих — то је борба српске и турске војске. Тај дуализам, психолошки и етички, чини да се цијела драма колеба изнутра — али нема онтолошкога дуализма, нити располућености у ономе што је најопштије, најдубље. Зато у косовској психологији нема ината, јер човјек није испуњен мржњом, него имамо ријешеност и пуну преданост. Значи, и ту је превазиђена располућеност па се дошло до онтолошке монолитности која се коријени у

[21] Андрић, 10.
[22] Лазаревић, 10.
[23] Дворниковић, 541.
[24] Андрић, 9.

у натприродноме Божјем Откровењу. Због свега тога, јуначки подвиг Кнежев и његове војске представља активно грађење историје и двојако уграђивање себе у велики пројект историјскога ткања који налази своје испуњење у есхатону гдје су потрвене све супротности. А та два облика уграђивања себе индивидуалнога у то опште су јуначко прегнуће и исто тако јуначко подношење рана којих се допало. Косовски бој је управо због тога вјековима заокупљао свијест покољења као звјездани тренутак историје, па ток традиције, њим провјерене, никада не престаје. Тај бој има и своје сјенке, није све само блистави сјај; имамо колебање, посртаје, издају... и то свему даје боју реалности. Зато косовски феномен живи у традицији, свијести, историји... највише као поуздан путоказ и сам пут у Царство небеско.

Кроз ово размишљање избија на површину један тип хришћанске херојске концепције историје. У његовоме контексту косовски догађај добија своје природно мјесто и пуну функционалност: јуначким подвигом наставити континуитет своје историјске егзистенције и, истовремено, томе континуитету додати нову димензију — духовност, што значи онебесити га, иако је он на земљи, и тако га сачувати од пропадања, односно дискредитовања. Златни завршетак тога схватања изриче саборни ум и критеријум кроз ријеч пјесника:

Све је свето и честито било
И миломе Богу приступачно.

VI. ТЕОРИЈСКО РАЗМАТРАЊЕ

Свођење крајњих домета нашега претходног истраживања у теоријско разматрање (раз-мотрити = со-зерцати = са-гледати = у-очити) омогућује опширнији укупан преглед феномена и дубљи увид у његову скривену суштину — његову, дакле, бит. Тако, ретроспективни поглед на укупну садржину косовскога феномена омогућује уочавање неких његових битних особина које ћемо презентовати кроз следеће закључке. То су:

1. Феномен Косово је натпојединачна реалност у коју се укључују појединци и нараштаји; његова историјска подлога је одређени историјски догађај, тачно лоциран и датиран, који је проникао своју тврду кору и прерастао у нешто више, дубље, финије... У њему се идентификују појединци са својом саборном заједницом — било природном, било благодатном.

2. Мит изграђен на томе основу, прожет религијом, отворио се према трансценденцији, па више није условљен и обухваћен сфером митологије нити је митологији иманентан, него је убједљиво надраста и ураста у надмитолошку мистику, примајући њене квалитете; ту постоји реални, а не само психолошки, однос са Богом.

3. Као такво, то *οἰκεῖε* стиче значење и атрибуте непролазности — зато се српски народ на њега враћа као на провјерен и поуздан основ (θεμέλιον, fundamentum) кад се год нађе на несигурну путу или наступе потреси (морални, психички, оријентациони, вриједносни...).

4. Поларитет људске психологије, уочи доношења одлуке, приказан је реално, па он раскрива и кризу колебања која је ипак савладана.

5. Са становишта чисто људске психологије необјашњив је учињени избор из двије предложене могућности које цар Мурат нуди кнезу Лазару.

6. Са гледишта трансценденције која је свеобухватна, тај избор је могућ, стваран и дубоко исправан — потпуно у духу хришћанскога схватања свијета и живота које је у перспективи вјечности онтолошки оптимистично.

7. Залога избора је хришћанско етичко увјерење које одлучно негира трећи пут: постоји царство земаљско или Царство небеско — без икаквога трећег.

8. У мистичној клими Косова реално (енергијски, а не суштински) присуствује лични Бог који у хришћанству превладава дистанцу одстојања царстава — вјечнога и временог.

9. Косовска традиција је, а с њом и етика коју она имплицира, — дубоко персонална етика слободне воље личности, а не принудна стихија у којој је све строго механички детерминисано; лични библијски Бог је основ и гарант теономнога морала на коме се темељи хришћанска етика и њен српски варијетет — косовска етика.

10. Примијењени филолошки кључеви омогућују улазак у мистичне сфере феномена Косово; они представљају научне „прозоре" који омогућују сигуран, иако непотпун и неисцрпан увид у мистичне дубине које су иманентне завјету Косова, односно литургијској мистерији у којој партиципира и живи пуним животом мистерија Косова, вукући „отуд" своје животне сокове и хранећи изнутра црквенонародни организам српски.

ДИМИТРИЈЕ Е. СТЕФАНОВИЋ

СВЕТИ КНЕЗ ЛАЗАР У МЕСЕЦОСЛОВУ ГАВРИЛА ВЕНЦЛОВИЋА СТЕФАНОВИЋА

Вишевековни култ светог кнеза Лазара и сећање на судбоносну косовску битку ојачали су и добили нови значај и обележје крајем XVII и у првим деценијама XVIII века.[1] Историјска збивања која су кулминирала у великој сеоби 1690. године, пре или после, одразила су се у свим сегментима духовног и културног живота српског народа. Нове историјске околности изискивале су чување верског и националног идентитета од стално присутне тенденције асимилације, а, с друге стране, оне су наметнуле потребу за интеграцијом у европске духовне и културне оквире. Део сакралне уметности и црквене књижевности био је од посебног значаја за чување духовног континуитета са минулим временима, а, у исто време, и за постепено прихватање новог, што се није увек дешавало без противречности и прекида. У наведеном периоду словенска хагиологија имала је важну улогу у формирању идејног света оновременог српског друштва.

У великом опусу Гаврила Венцловића Стефановића из прве половине XVIII века налази се и један црквени зборник, који је исписан, вероватно, између 1730. и 1740. године.[2] Овај зборник садржи, између осталог, илуминирани месецослов (лл. Ia — 212 b), у којем се помени (памјати) празника наводе за све дане. Уз помен се најчешће даје кратко сказаније или летопис (обично 2—3 реда), тропар и кондак (понекад тропари и кондаци), а већи празници су и ликовно представљени. Ређе се наводе и правила у вези с вршењем богослужења и постом. Хијерархијска структура садржине месецослова јасно је изражена у графичком и ликовном представљању. У месецослов је унесен велики

1 О развоју и значењима култа кнеза Лазара и косовске битке у уметности XVIII века видети: Д. Медаковић, *Култ кнеза Лазара у српском барoку*, О кнезу Лазару, Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 321—336+7 ликовних прилога; Д. Медаковић, *Представа српских владара светитеља у XVIII веку*, Богословље, XXXIII св. 1 и 2 Београд 1979, 13 стр. +9 ликовних прилога; Д. Медаковић, *Das Bild der serbischen Herrscher-Heiligen im 18. Jahrhundert*, Südost-Forschungen, XL, München 1981, 175—186.

2 О Гаврилу Венцловићу Стефановићу опширно видети: Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу (од XV до XVIII века)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, II, Нови Сад 1957, 264—267 и М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд 1972. Венцловићев црквени зборник чува се у Архиву САНУ у Београду, под бројем 140. Опис зборника видети: Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига, Зборник Српске краљевске академије*, Београд 1901, 19—21.

број словенских светаца и светих догађаја[3], а међу њима (15. јуна) и „свети праведни кнез Лазар".

Непосредно после велике сеобе мошти кнеза Лазара смештене су у Цркви светог Луке у Сентандреји. Гаврило Венцловић Стефановић стекао је писарско образовање код Кипријана Рачанина, који је при Цркви светог Луке имао писарску и сликарску школу.[4] Кипријан Рачанин је био предан неговању култа српских светаца: Симеона, Саве, Стефана Дечанског, кнеза Лазара и Максима Бранковића.[5] Венцловићев месецослов је плод ширих идејних кретања епохе и његовог личног стваралачког усмерења, које је сигурно умногоме одређено његовим образовањем и средином у којој је живео.

Сећајући се шестостогодишњице смрти светог кнеза Лазара и косовске битке, овде ћемо навести цео текст којим је јеромонах Гаврило прославио светог кнеза и битку на Косову, а набројаћемо и све словенске свеце и свете догађаје, као и свеце и свете догађаје чије је празновање у вези са словенском хагиолошком традицијом. У том смислу, по Венцловићевом календарском распореду наводимо наслов, као и помене следећих празника[6]:

„Последованије сабранија с богом, светим, васего лета, начанше, от месеца септемврија, до месеца августа, преимеје, тропаре и кондаки, празником, и васем светим".

СЕПТЕМБАР (—)

5. . . . Убиство светог благоверног кнеза Глеба (1015).
16. . . . Кипријана митрополита кијевског и целе Русије, новог чудотворца (1406).

ОКТОБАР (ПАЗДЕРНИК)

1. . . . Покров пресвете Богородице [Ск, Т4, К3] (Х),
2. . . . Светог Андреја „Христа ради јуродиваго: словенина бивша" [Ск, Т1 К4] (936),
5. . . . Светих отаца печерских — Дамјана презвитера (1071), Јеремије Видовитог (око 1070) и Матеја Видовитог (1085),
9. . . . Светог Стефана деспота „оца светог Максима иже в Крушедоле" [Ск, Т4, К3] (1468),

[3] На велики број словенских, а нарочито руских, светаца и светих догађаја пажњу је скренуо већ Љ. Стојановић у свом опису, нав. дело, 19—20.

[4] М. Павић, нав. дело, 51—52.

[5] Ђ. Сп. Радојичић, нав. дело, 257.

[6] Цитате из оригинала месецослова наводимо у фонетској транскрипцији савременом српскохрватском ћирилицом под знацима навода. Помен празника, углавном, се даје скраћено на савременом српскохрватском језику на основу Венцловићевог оригиналног текста, а понекад се допуњује делом оригиналног текста. У цитатима је сачувана оригинална интерпункција и оригинална употреба великих и малих слова. У набрајању светих и светих догађаја поред савремених назива месеци у полукружној загради дајемо и Венцловићеве словенске називе месеци, уколико их он наводи. После бројне ознаке дана у месецу (лева колона бројева), три тачке означавају да празник који се наводи није први по реду у дану. Уколико се у оригиналу уз помен наводи кратко сказаније (Ск), тропар (Т) и кондак (К), други тропар или кондак (ІІТ, ІІК) или инципит ових богослужбених песама (нпр. Т. инц.), као и ознака гласа којим се оне поје (арапске цифре 1—8 после ознаке Т и К), они се означавају у угластим заградама [ ]. У полукружним заградама ( ) исписује се година (век) за коју се везује празновање свеца или догађаја.

14. . . . Преподобне матере Параскеве „нарицајемије петки" [Ск, Т инц. упућује на 25. септембар; ІІТ4, К3] (Х); Светог кнеза Светоша „нарицајемаго Николи" [Ск] (1143),
19. . . . Преподобног оца Јована Рилског [Ск, Т1, К8] (1238),
21. . . . Пренос мошти у светог Илариона, епископа мегленског [Т3, К3] (1206),
28. . . . Светог оца Арсенија, архиепископа српског [Т8, К2] (1266),
29. . . . Преподобног оца Аврамија, архимандрита ростовског [Т8, К2] (1073—7).
13. . . . Преподобних отаца — Спиридона и Никодима Печерских [Ск] (XII),

НОВЕМБАР (ЛИСТОПАД)

11. . . . Светог славног великомученика цара Стефана Дечанског [Т4, ІІТ4, К3, ІІК4] (1331),
17. . . . Преподобног Никона, игумана „часније обители живоначалније тројице, ученика светог Сергија" [Т1, К4] (1426),
25. Светог и преподобног оца и свештеномученика Климента, папе римског [Ск, Т4, К2, К4 Клименту и Петру Александријском] (101),

ДЕЦЕМБАР (ГРУДЕЊ)

3. . . . Преподобног Саве Звењигородског [Т8, К2] (1406),
10. . . . Светог праведног деспота српског Јована „иже в крушедоле" [Т4, К2] (1502),
11. . . . Многострадалног Никона, црноризца печерског (XII),
21. . . . Успење светог Петра, митрополита кијевског и целе Русије [Ск] (1326)
29. . . . Преподобног Марка Печерског [Ск, Т инц. упућује на 1. октобар, К8], (XI—XII),

ЈАНУАР (СЕЧАЊ)

8. . . . Препод. Григорија, чудотворца Печерског [Ск упућује на патерик] (1093),
11. . . . Преподобног Михаила Клопског, новгородског чудотворца [Т8, К8] (1453—1456),
14. . . . Светог оца Саве, првог архиепископа српског [Ск, Т3, К8, ІІК8] (1236),
18. . . . Светог Максима деспота [Ск, Т3, К2] (1516),
21. . . . Светог оца Никите, епископа новгородског, чудотворца [Т4, К6] (1108),

ФЕБРУАР (ЉУТИ)

10. . . . Светог Прохора, црноризца печерског [Ск] (1107),
11. . . . Преподобног Димитрија Прилуцког, чудотворца [Т1, К8] (1392),
12. . . . Светог оца Алексеја, архиепископа кијевског и целе Русије, новог чудотворца [Ск, Т8, К4] (1378),
13. . . . Преподобног Симеона Српског, новог мироточца [Ск, Т3, К2] (1200),
14. . . . Светог Кирила Филозофа „учитеља словеном и блгаром и писмен изобретнику" [Ск, Т4, К2] (869); Преподобног Исакија Печерског „многострадалнаго" (1190),
17. . . . Светог великомученика Теодора Тирона [Ск, Т2, К2] (око 306),
24. . . . Преподобног Еразма, црноризца печерског [Ск] (XIII—XIV),

МАРТ (БЕРЕЗОЗОЛ)

17. . . . Престављение преподобног Макарија, игумана калязинског, чудотворца [Т8, К2] (1483),

24. ... Чудо које се десило у Печерском манастиру Јовану и његовом сину Захарију и Сергију, „клевшем се за сребро и злато“ (за време игумана Никона, који се упокојио 1088. године),
28. ... Преподобног Јевстратија инока печерског [Ск] (1097),
30. ... Успење светог Јована, митрополита кијевског и целе Русије, (1461),

АПРИЛ (КВЕТЕН)

8. ... Преподобног Нифонта, епископа новгородског [Ск] (1156),
26. ... Светог оца Стефана, епископа Пермског [Т4, К8] (1396),
27. ... Преподобног Исакија монаха печерског [Ск] (XI),

МАЈ (—)

1. ... Преподобног Пафнутија Боровског [Т4, К8] (1478),
3. ... Успење преподобног Теодосија, игумана печерског [Ск, Т8, К3] (1074),
5. ... Свете и славне великомученице Ирине [Т инц. упућује на 16. септембар К3, ПК8] (I—II),

ЈУН (ЧРВЕЦ)

1. ... Светог блаженог Агапита „безмазднаго врача печерскаго“ [Ск] (XI); Преподобног Дионисија Глушицког, новог чудотворца [Т4, К8] (1437),
2. ... Светаго великомученика Јована Новог „иже ва белиграде [Аспрокастрон] пострада ... иже бе родом от Трапезонта арменскаго, чином купац“ [Т4, К4] (1497),
15. ... Преподобног Јеронима „иже бист от града далматскаго, стридону“ (420); Светог оца Јоне, митрополита московског и целе Русије (1416);
„Ва тој же дан, памет, светаго праведнаго кнеза Лазара. српскаго, иже на пољи Косову победив се. с турским царем амуратом. и тамо конац житију савршив. в лето ҂ѧѧѕ· [1386!] на косову ... тропар, светом, Лазару. глас .г. Красоту важделев слави божије. ва земљнеј тому благоволил јеси. и поручени ти талант, добре вазделав усугубил јеси. о њемже и подвиза се до крве. отнудуже и мазду болезниј својих, јако мученик пријел јеси от христа бога. јегоже моли спасти се појуштим те лазаре ... кондак, лазару, глас ѝ. подобан: Вазбраника благочастија васеизреднија и мученика и истине непостидна. часне по длгу васхваљајем те. стадо твоје богомудре. на јако имеје дрзновеније ка христу богу. тебе славештим самиреније испроси. да зовем ти. радуј се лазаре приснопаметне:“ (1389)?
26. ... Светог Дионисија, архиепископа суздаљског [Ск] (1385),

ЈУЛ (ЛИПЕЦ)

8. ... Јављање иконе пресвете Богородице у Казању [Т4, К8] (1596),
10. ... Преподобног оца Антонија Печерског „иже ва киеве. бившаго начелника васем росијским мнихом“ [Ск, Т4, К8] (1073); Полагање часне ризе господа Исуса Христа у Москви [Т4, К4] (1625),
11. ... Успење блажене Олге књегиње руске „нареченије ва светом крштенији Јелени“ [Ск, Т1, К4] (969),
15. ... Успење великог кнеза Владимира „нареченаго ва светом крштенији Василија“ [Ск] (1015),

СВЕТИ КНЕЗ ЛАЗАР, ИЛУМИНАЦИЈА У ВЕНЦЛОВИЋЕВОМ МЕСЕЦОСЛОВУ

(Архив Српске академије наука и уметности, рукопис број 140, између 1730. и 1740. године, л. 160б)

18. . . . Преподобног Јована Печерског [Ск] (1160),
24. . . . Убиство светих страстотрпаца кнежева руских Бориса и Глеба [Ск, К3 (1015),
25. . . . Преподобног Макарија Унженског [Т5, К2] (1444),
26. . . . Пренос моштију преподобне матере Петке Трновске [упућује на службу 14. октобра] (1238); Преподобног и многострадалног Мојсеја Угрина [Ск] (око 1043),
30. . . . Преподобне матере Анђелије „иже ва крушедолу. матере светаго Максима деспота" [Ск, Т инц, К2] (1516 или 1520),

АВГУСТ (СРПЕЊ)

2. . . . Престављење светог блаженог Василија „Христа ради јуродиваго. московскаго чудотворца" [Т8, К4] (1552),
3. . . . Преподобног оца Антонија „приплившаго из рима . . . ва велики новград" [Т4, К8] (1147),
7. . . . Преподобног и многотрпељивог Пимена Печерског [Ск упућује на Патерик печерски] (XIII—XIV),
11. . . . Преподобних отаца Теодора и Василија Печерских (1098),
13. . . . Обретење моштију светог блаженог Максима „христа ради јуродиваго московског чудотворца" [служба се поји у 12. дан, о њему је писано 21. јануара] (1547),
14. . . . Пренос моштију преподобног оца Теодосија Печерског [Т инц., К8 (1091),
16. . . . Преподобног оца Јоакима Сарандапорског [Т инц., IIТ2, К8] (XI—XII),
17. . . . Преподобног Алимпија „иконописца обитељи печерскије" [Ск] (1114),
18. . . . Преподобних отаца Макарија и Јована Рилског [Т4] (946),
21. . . . Престављање преподобног Аврамија, архимандрита смоленског, чудотворца [Т8] (XII—XIII),
24. . . . Пренос моштију светог Петра, митрополита кијевског и целе Русије [Т4] (1497),
30. . . . Престављење преподобног Александра Свирског [Т4, К8] (1533).

Као што је већ речено, многи од набројаних празника и ликовно су представљени. Венцловић је из предлошка (или предложака) пренео ознаке великих, средњих и малих празника, које стоје уз велики број помена у његовом месецослову. Он је свакако поштовао и хијерархијски редослед више празника у једном дану из оригинала. Значај празника у његовом месецослову означен је и величином минијатуре. Празник је ретко представљен минијатуром у величини целе стране или скоро целе стране.[7] Венцловић то чини обично у случају великих празника (Господњих, Богородичиних и других). Тиме димензија минијатуре добија хеортолошко значење. Величином минијатуре, која заузима тако рећи целу страну, Венцловић истиче и значај прослављања светог кнеза Лазара (л. 160b), као и преподобне Параскеве (л. 126a) и светог Стефана Дечанског (л. 43b). Ово визуелно истицање култа српских

7 О овој појави у Венцловићевом месецослову видети: Д. Медаковић, *Српска минијатура XVIII века*, Библиотекар, 4, Београд 1958, 277.

и јужнословенских светих највероватније треба приписати самом Венцловићу. Неговање култа кнеза Лазара и других српских и словенских светих потврђује се код Венцловића и честом употребом црвеног мастила при писању текстова који се односе на њих (нпр. текст или део текста о убиству Глеба на л. 6b; о преподобној матери Параскеви на л. 26a; о светом Стефану Дечанском на л. 43a; о светом Сави на л. 87b; о светом Максиму деспоту на л. 91a; о светом кнезу Лазару на л. 160b). Ове чињенице треба уочити, без обзира на могући графички изглед штампаног предлошка, јер у време писања месецослова сликарство и књижевност умногоме су се нашли на заједничким основама стварања и одражавања нових садржина духовности и културе. Специфичности духовног и интелектуалног живота у оновременом српском друштву учиниле су да је ликовна (визуелна) комуникација била значајнија и утицајнија од књижевне (говорне или писане) комуникације у преношењу идеја епохе.[8] Минијатура је у Венцловићевом месецослову „формирана на бази стапања српског и руског графичког наслеђа, а то тачно, разуме се у маломе, одражава ону занимљиву рускосрпску духовну симбиозу, преко које су у нашу средину, бар једним делом, продирали извесни барокни елементи . . . ".[9] На овим минијатурама осведочене су и директне везе са илустрацијама у „црквеној књизи" која је штампана у Кијевскопечерској лаври 1697. године.[10]

Велики број словенских светаца и светих догађаја, међу њима и свети кнез Лазар, говори, између осталог, о заједништву свих, у овом случају, православних Словена. Идеја о заједништву Словена код јеромонаха Гаврила има у првом реду хагиолошки аспекат у прослављању многих словенских светаца и светих догађаја несумњиво под непосредним утицајем руских узорака. Идеја о „општесловенској повезаности", међутим, није долазила само из Русије; она је током XVII века настала и у јужнословенским пределима са духовним, културним и политичким импликацијама.[11]

Познато је да су у првој половини XVIII века, када је Венцловић стварао, руски утицаји били веома присутни у српској духовности и култури. Веома је утицајно било кијевско духовно средиште, у којем је духовно и културно стваралаштво достизало европске домете, имајући и сталне везе са европском културом и цивилизацијом. У Кијеву је у другој половини XVII века, дугим и преданим радом светог Димитрија Ростовског на минејима, почео велики хагиографски процват.[12]

У првим деценијама XVIII века, као преломној фази развоја у српској култури и уметности, Венцловић је, с једне стране, остао веран средњовековној традицији српске духовности, а, с друге стране, веома добро је осећао дух епохе у којој је живео. О томе сведоче илуминација и садржина његовог месецослова, а то се показује и у језику и тексту овог календара са тропарима

[8] Д. Давидов, *Иконе српских зографа 18. века*, Београд 1977, 21; 23.
[9] Д. Медаковић, нав. дело, 277.
[11] М. Јовановић, *Руско-српске уметничке везе у XVIII в*, Зборник Филозофског факултета, VII, Београд 1963, 390.
[11] Д. Медаковић, *Култ кнеза Лазара у српском барoку*, О кнезу Лазару, Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 326.
[12] Архимандрит Сергий, *Полный месяцослов Востока*, I, Москва 1875, 209—215.

и кондацима. Минеји које је Венцловић исписао између 1717. и 1724. године такође садрже бројне помене српских, руских и других словенских празника, међу којима се 15. јуна наводи „свети кнез Лазар Нови".[13]

Јеромонах Гаврило је при исписивању, вероватно, већег дела месецослова рускословенски изражајни тип језика, сигурно сâм, преложио на српскословенски изражајни тип. У лексици словенских назива месеци, међутим, појављују се облици из разних словенских језика. Овај мали сегмент језичког изражавања такође добро илуструје идејни свет епохе у којем је месецослов настао.

Најкраснији празник у Венцловићевом месецослову је Полагање часне ризе господа Исуса Христа у Москви 1625. године. Тако је текст предлошка месецослова сигурно настао после 1625. године. По жанру предложак (или неки од предложака) је могао бити штампани руски црквени календар или светачник са сказанијима и минијатурама („исторические святцы"[14], святцы с летописью "[15] и „лицевые святцы"[16]), као и са тропарима и кондацима. Време штампања руског предлошка овог српског месецослова могло би се датирати крајем XVII и почетком XVIII века, када је у руске црквене календаре унесен велики број кијевскопечерских празника. У уношењу ових празника значајну улогу су имали штампани минеји светог Димитрија Ростовског, који је у минеј за јуни унео и светог кнеза Лазара.[17] С друге стране, у месецослову се јасно оцртавају утицаји Кијевскопечерског патерика (нпр. директно упућивање на Патерик 8. јануара).[18]

Поред руског предлошка (или предложака) у Венцловићевом месецослову сигурно је заступљена и српска хагиографска традиција. На то упућује чињеница да се свети Бранковићи, осим деспота Стефана, у руским изворима први пут спомињу у штампаном светачнику 1771. године. Деспот Стефан Бранковић се, међутим, по Смирнову први и једини пут у руским изворима наводи 1864. године. По Смирнову у руским изворима кнез Лазар се спомиње четири пута.[19]

На основу садашњих сазнања питање непосредног предлошка (или предложака) Венцловићевог календара остаје отворено. Самим тим не може се утврдити удео писара у редиговању месецослова. Анализа илуминације показала је да се писар месецослова служио узорцима и из српских и из руских (нарочито кијевскопечерских) штампаних књига. У неколико псалтира с последовањем српске редакције XVII века састав и распоред српских и других јужнословенских празника је веома сличан саставу и распореду ових празника у Венцловићевом месецослову, али се у њима такође не наводи деспот Стефан

[13] *Минеји за октобар-август*, Сентандреја, Мађарска, Српска православна црквеноуметничка збирка, Сентандрејска збирка, рукописи бр. 8—16, 1717—1724. година.
[14] Архимандрит Сергий, нав. дело, 3.
[15] Е. Голубинский, *Исторія канонизацій святыхъ в Русской церкви*, Друго издање, Москва 1903, (Репринт Farnborough 1969), 228.
[16] Архимандрит Сергий, нав. дело, 297.
[17] Архиепископ Сергий, *Полный месяцослов Востока*, II, Друго издање, Владимир 1901, I део, 315; II део 197.
[18] Текст Кијевскопечерског патерика видети у издању: *Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters*, D. Tschiževskij, Slavische Propyläen, Band 2, München 1964.
[19] С. Н. Смирнов, *Сербские святые в русских рукописях*, Юбилейный сборник Русского Археологического общества в Королевстве Югославии, 1, Белград 1936, 62—63.

Бранковић, чији помен Венцловић даје 9. октобра.[20] Служба Стефану Бранковићу написана је већ крајем XV века, а неколико пута је преписивана у првим деценијама XVIII века.[21] Она је била унесена и у изгубљени Раковачки србљак из 1714. године, на основу којег је 1761. године Синесије Живановић издао Србљак на новорускословенском. У прегледаним српскословенским месецословима уз псалтире се наводе само два руска празника, али се ни они не дају доследно.[22]

Поређење текста и кондака светом кнезу Лазару у Венцловићевом месецослову са неколико паралелних текстова српскословенске редакције, као и са текстом новорускословенске редакције — показало је да Венцловићев текст има мали број мање значајних сопствених текстолошких обележја и да текстолошки остаје у оквирима српске редакције.[23]

Поред одређених недоумица, сигурно је да је Венцловићев месецослов настао на основу руске (нарочито кијевскопечерске) и српске хагиографске литературе. Илуминација, садржина и текст овог календара јединствено говоре о словенској духовној симбиози у првим деценијама XVIII века. Овај илуминирани светачник представља нови период у развоју српске хагиологије и хеортологије. У овом периоду је, између осталог ојачала хеортолошка и хагиолошка интерференција међу словенским православним црквама, што значи да се календар Српске цркве све више уклапао у општи календар словенских православних цркава.[24]

У месецослову јеромонаха Гаврила рефлектују се основне идеје и тежње епохе у којој је он настао. У њему главни црквено-религиозни — хагиолошки и хеортолошки — ток имплицира и културна и друштвена кретања. Почетком XVIII века они још нису били строго издиференцирани, па је илустровани месецослов, као жанр црквене литературе, био погодан за њихово изражавање

[22] У том смислу проверени су месецослови у *Псалтирима с йоследованьем* у следећим рукописима: бр. IIIа 14, Загреб, Југословенска академија знаности и умјетности, 1630—1631; бр. 2, Београд, Музеј Српске православне цркве, Грујићева збирка, 1647; бр. 216, Београд, Музеј Српске православне цркве, Грујићева збирка, трећа четвртина XVII века. Поређење Венцловићевог месецослова са наведеним месецословима пружа само релативне параметре. Месецослови уз поједине жанрове црквене литературе (јеванђеља, апостоли, псалтири, типици итд), као и издвојени, посебни месецослови имали су традицију сопственог унутрашњег развоја, што, наравно, не искључује узајамне утицаје између појединих врста месецослова.

[21] Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, Непознати Купиновљанин, Служба светом деспоту Стефану Бранковићу. О Србљаку, Београд 1970, 325—326.

[22] Од испитана три рукописа (в. напомену 19), Покров пресвете Богородице наводи се само у рукопису 216 и то на маргини, вероватно руком писара. Празник Преноса моштију светог Николе се наводи у рукопису 2 и 216.

[23] Ово поређење, које се овог пута неће детаљно презентирати, урађено је са више текстова тропара и кондака кнезу Лазару у више рукописа. У том смислу Венцловићев текст је упоређен са паралелним српскословенским текстовима у издању: *Србљак, службе, канони, акатисти*, приредио Ђ. Трифуновић, превео Д. Богдановић, 2, Београд 1970, 135; 171—172 и са паралелним српскословенским текстовима у месецословима углавном *Псалтира с йоследованьем* у рукописима који се наводе у напомени 19 и у хиландарским рукописима: бр. 13, XVI век; бр. 93, 1607. година; бр. 96, XVII век; бр. 99, друга четвртина XVII века; бр. 125, прва четвртина XVII века; бр. 359, *Тройарник*, средина XVII века; бр. 544, *Тройарник*, последња четвртина XVI века. Поређење са новорускословенским текстом урађено је на основу издања: *Зборник црквених бойослужбених йесама, йсалама и молитава*, *Извод из Тийика и црквенословенски речник*, Београд 1971, 300; 302.

[24] О календару словенских хришћанских цркава видети: Михаило, Митрополит српски, *Месецослов йравославне хришћанске и срйске цркве*, Београд 1898, као и *Православный календарь 1988*, Москва. О развоју календара Српске цркве упоредити: Л. Мирковић, *Хеорйологија или исйоријски развийак и бойослужење йразника йравославне исйочне цркве*, Београд 1961, 18—25.

У овом хагиографском спису паралелно су присутне апстракције и конкретизације, надвременско и временско, сегментирано на прошлост, садашњост и будућност. Годишњи циклус празника значио је стално стапање ових временских категорија.

Молитвено сећање на светог кнеза Лазара и помен косовске битке у саборној заједници са великим бројем словенских и општехришћанских празника у месецослову јеромонаха Гаврила предочавали су читаоцима духовне идеале и уливали су им моралну снагу да смислу и вредновању животних реалности и у најтежим историјским околностима не приступају само на основу овоземаљских мерила.

ЈЕЛКА РЕЂЕП

ЈЕДНО НЕПОЗНАТО „ЖИТИЈЕ КНЕЗА ЛАЗАРА“

У Тефтеру манастира Грабовца из 1735. године налази се једно *Житије кнеза Лазара* које представља до сада непознату варијанту *Житија*, познатог у науци као *Прича о бој косовском*. Тефтер манастира Грабовца налази се у Архиву САНУ, под сигн. 14.473. Из белешке, која се налази на унутрашњој страни предњих корица, сазнајемо да је текстове у овом рукопису писао Никола Лазаровић: „Сии тевтеръ Николе Лазаровић да има свакъ братъ видити и пр҃во [право] писмо да има веровати“. Истом руком писана је ова белешка и *Житије кнеза Лазара*.

Време настанка Тефтера одређује се на основу једне друге белешке. На 1. л. је записано: Сіи тевтеръ монастира Грабовца 1735. лѣта месеца декевріа 12 денъ“. Поред поменуте две белешке, на тим листовима налазе се и други записи, често тешко читљиви, а неке речи, чак редови, су превучени.

Рукопис је укоричен. На хартији постоји водени знак, слабо видљив јер је преломљен при коричењу, но могла би бити круна. Текстове у Тефтеру је писало више руку. Рукопис је накнадно пагиниран и има 82 л.

На 3. л. се налази један списак, а потом следе празни листови. Наизменично иду празни листови и текстови. На 5. л. је година 1735. (1735. г. Іюл҃ 13). Наводе се имена слугу, Ђурка, Мађаш, Шамов, Јован, имена људи који су радили у манастиру. На 18. л. је белешка из 1736. године (1736. ме[се]ца ма[ја] 13). Записане су и различите поруџбине. Забележене су и погодбе са слугама. Тако на 25. л. пише: 1736. ав[гу]ста 29 д(а)нъ да погоди слугу Димитрија Радаковића, дат је и датум погодбе слуге Милисава (1. 1736), слуге Јаноша (28. априла 1736). Исте године Петар Веселица је узет да чува свиње, за свињара је узет и Жигмунд. Уз датум 1736. маіа 30. днъ списак прихода саставио је Стефан; помиње се и слуга Јосиф. Белешке су у рукопису дате по датумима.

На листу 55. стоји: 1737-гѡ лѣта фе҃ 3 дн҃ъ въ монастир зде знаменѹется что се даетъ Стефанѹ за ма(на)стире... Помиње се контрактъ са Стефаном из Печвара 1736. Из исте године је и следећа белешка: 1736 маіа 6 дан игуман манастира Василіи҆ јеромонах съ братіе потписује једну поруџбину. Појединн записи говоре о пословима и радовима у манастиру, као онај о крчењу шљива и сечи дрва (2. фебруара 1737). Сличне белешке налазе се у рукопису до 78. листа, на 78. листу а и б је песма о војводи Момчилу а од 79 б листа до 82 б је *Житије*. Записи у Тефтеру манастира Грабовца представљају податке и издатке из свакодневног живота током 1735, 1736. и 1737. године. На задњим унутраш-

њим корицама такође има бележака, писаних истом руком као и *Житије* и потпис Николе Лазаровића. Занемарујући накнадну пагинацију, прецизније је ако се каже да су „истом руком и истим мастилом, на крају Тефтера, обрнуто од тефтера писано, забележена и два драгоцена текста *Житије кнеза Лазара* и епска народна песма о војводи Момчилу и паши Асан-аги. Песма се налази одмах после *Житија* које се завршава на полеђини четвртог листа. Песма без наслова бележена је као проза, од самог почетка а стране петог листа, до средине 6 стране петог листа. Само на први поглед стиче се утисак да запис није потпун, јер се песма прекида речју *и[рне]*".[1]

Пишући о забележеној народној песми, Миодраг Матицки је упозорио на чињеницу да казивач и записивач „нису били из истог краја"[2], и док за записивача, Николу Лазаровића, каже да знамо да је био калуђер манастира Грабовца а пошто је имао увид у пословање манастира могао је бити и старешина, за казивача мисли да „можемо само наслућивати да је био певач".[3] Матицки такође тврди, на основу сличних речи и других одлика јужног наречја које одударају од већег дела Лазаровићевих записа, „да је *Житије кнеза Лазара* и песму о Момчилу Лазаровићу казивала иста личност".[4] Јекавизми у тексту *Житија* могу указивати на југозападно подручје (ијекавско). „Лазаровићеви записи носе одлике говора Срба досељеника и староседелаца у Мађарској који су у ортографији и говору сачували и оно што се у постојбини изгубило (баоча — балчак; копје; копјаник; полак; паке)".[5] Језичке особине казивача упућују на југ, што би одговарало нашем мишљењу да је то рукописно *Житије* јужног а не северног порекла, без обзира што је ова варијанта забележена на далеком северу, у манастиру Грабовцу. Текст *Житија* писан је грађанском ћирилицом брзописом.

Наслов варијанте *Житија* које је у Тефтеру манастира Грабовца (1735—1737) забележио Никола Лазаровић (надаље шифра НЛ) гласи: *Житие кнеза Лазара и воиводе Милоша Обилића и ѡстале све сриске госпоже повиестъ иже бистъ на Косовѣ.*

Упоредимо ли га са насловима осталих варијаната (34) овога рукописнога *Житија*, види се да је најсличнији наслову Рукописа Михаила Јеличића (МЈ) из 1745. године, само што се у рукопису МЈ каже Кобилић а у рукопису НЛ Обилић. Исти као у МЈ је и наслов у Рукопису Максима Гавриловића (МГ) из 1721. године. Овај рукопис је једна од најстаријих познатих варијаната житија односно рукописне *Приче о боју косовском*. Бешеновачки архимандрит Максим Гавриловић изабран је 1721. године за мохачко-сигетско-сечујско-осечкопољског епископа и исте године сачињен је за њега Зборник у коме се налази поменута варијанта *Житија*.[6]

[1] М. Матицки, *Епска народна песма о војводи Момчилу и паши Асан-аги из Тефтера манастира Грабовца (1735—1737)*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XLV, св. 1—4, Београд 1980, 71—72.
[2] Исто, 72.
[3] Исто
[4] Исто
[5] Исто
[6] Ј. Ређеп, *Зборник Максима Гавриловића*, Зборник за славистику МС, 25, Нови Сад 1983, 89.

Име Милоша Обилића први пут се, дакле, јавља у рукопису НЛ а не МЈ. Шири облик тога наслова имамо у Рукопису Лазе Весића (ЛВ) из 1788. и Рукопису Тимотија Недељковића (ТН) из 1812.

Као и у свим варијантама *Приче* и у рукопису НЛ се каже да самодржац кнез Лазар беше отачаства рода племенита и нарочита и од благородних родитеља, оца и матере, но једино варијанта НЛ има забележен облик „самѡдржац", док је у осталима самодржац, самодержац, самодержец и слично.

У тексту НЛ је записано: и возраста беше лета[лепа?].., ко не каже се колико Лазар има година. И у варијанти НЛ, као и у другима, прича се да Лазара „ваздаше родители самодржцу ц(а)ру Светану (требало би Стевану, вероватно је преписивачка грешка) синѡ крала Дечанскаго, да слѡжи царѡ и . . .".

Лазар је због својих врлина постављен да буде први у палати до цара. У рукопису НЛ помињу се следеће особине Лазареве због којих је први, ради „кротости, и доброте, и рабрости. . .", исто као у рукописима ММ (Михаила Милорадовића) из 1714—1715, МЈ (Михаила Јеличића), ИЈ (Илије Јованова из 1750), НБ 433 (Народне библиотеке из 1767), ПН (Павла Ножинића из 1785) ГК (Георгија Кнежевића из 1786), МС (Матице српске, из 18. века), и слично варијанти МГ (Максима Гавриловића).[7]

У тексту НЛ пише: први на полати.

Цар даје Лазару своју сродницу за жену, каже се у тексту.

НЛ: сародницѡ, исто као у рукописима УБ (Универзитетске библиотеке из 1714—1715), К (Крфски, средина 18. века), АМ (Аврама Милетића из 1780), ПН и ПМ (Пауда Матијевића из 1839).

НЛ: госпођу Милошевицѡ, дщерь Юга Богдановића. Једино овај рукопис помиње Лазареву жену као Милошевицу.

У тексту је име српског цара Стефана забележено као Стеван и Степан; рабри место храбри.

У свим варијантама *Приче* каже се да на царство Урошево долазе краљ Вукашин, деспот Угљеша и војвода Гојко. НЛ: кралъ Вѣкашинъ Мрнавчевића и Юглеша деспот и Гойко войвода. Облик Юглеша, поред ове, има само још варијанта СГ (Стевана Гезовића, из 18. века).

У варијантама НЛ, УБ и МЈ се каже да убише малога Уроша, док се у свим осталима каже младога цара Уроша убише Мрњавчевићи у лову. НЛ: *юбише* (убише) — и юбиша цара ѕроша малога во лове.

У рукопису НЛ нема датума тога догађаја, као и у рукописима Г (Грујићев из 1727), К, а слично је и у УБ, МЈ. Све варијанте, па и ова, причају да Бог виде њихову неправду и да они ону чашу НЛ: ва скоре ѡ(д) Тѣрака испише на Марици реци близъ Номена. Овде је погрешно забележено: Номена место Черномена.[8]

Нека места су лоше и погрешно записана, нпр. — НЛ: Слава им Терсци ѡтоскоше све вой(ин)ство ѡт Тѣрака погиблено бистъ, и илада войске Мрнавчевића.

[7] Упор. одговарајуће место у: Ј. Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин 1976, и Ј. Ређеп, *Зборник Максима Гавриловића*, 83.
[8] Упор. одговарајућа места у нав. делима, Ј. Ређеп *Прича о боју*, 42, и *Зборник*, 83.

У већини рукописа се каже колико је било Турака[9], но у рукопису НЛ, слично варијантама ММ, УБ, К и МГ нема броја. Каже се да мали неки осташе НЛ: 2 тисѫще х(р)истиана турске војске тисѫщъ. Мрњавчевићи су погубљени за НЛ: неправдѫ и лѫкавство и убиство. Поново имамо ю место у на почетку речи.

Краљ Вукашин је имао три сина, „Марка и Андрију и Дмитра". Ту се рукопис НЛ слаже са групом рукописа УБ, В. (Вујанов из 1740), Г, К, МЈ, ПН ММ, СГ и МГ.[10]

Записивач Никола Лазаровић није добро ни прецизно записао ни следећи податак — НЛ: Марко, син краља Вѫкашина, и Костанин иже Глига, сикъ воеводе Деана и Драгате. Требало би да стоји Драгаш, као што остали рукописи бележе, и Костадин Жеглиговац, односно Константин. Но ово име није подједнако забележено ни у другим текстовима. Ако је Никола Лазаровић бележио *Причу* слушајући казивача а не преписујући је, онда су овакве грешке разумљиве.

О доласку кнеза Лазара на власт говори се на исти начин као и осталим рукописима, односно да промислом Божијим поставише на српски престо кнеза Лазара и благословом 2 (у другим варијантама 4) васељенска патријарха и васако сабора српскаго (НЛ). Кнез Лазар пребиваше у сваком добром чину, у милости и правди и прави суд твораше, имајући око милостиво и руке податљиве (свакоме човеку). У рукопису НЛ вероватно је погрешно записано јер стоји — НЛ: ѕ васакомъ добрѣ чѫднѣ ѕ милости, правди и правомѣ сѣдѣ. Колико и ткой тако могаше имаше ѡко милостиво и рѣке податливе ка васакоме ч(е)л(ове)кѣ.

У већини рукописа се каже да је био господин Србљем.

НЛ: 3 сина Стефана деспота и Лазара и Вѫка, дащерие прва Мара и Вѫка пронаречена Вѫкосава ко[ѝ]а да бистъ за Вѫка Бранковића втора лепа [Ела] ком бистъ дана за Ѡкбилића Милоша. Реч Окбилић несумњиво је грешка записивача.

Већина рукописа *Приче о боју косовском* помиње три сина[11], а две кћери и варијанте Г, К, ЛВ, МЈ, В, НБ 433, ИЈ, ПН. Само овај рукопис НЛ спомиње Вукосаву а не Видосаву. Вукосава је и у *Краљевству Словена* Мавра Орбина, али је тамо она жена Милоша Обилића. Касније се и у тексту НЛ Бранковићева жена помиње као Видосава.

Слично варијантама УБ, ПН, Б (Будимсештански из 1794), ДК (Давида Коњевића из 1792) и нарочито В, ИЈ, С (Софијски из 1785) и СГ, и у рукопису НЛ се каже: „Ва той време" кнез Лазар је јездио са своја два зета, Милошем и Вуком, а са „високи чардакъ" гледале су их Лазареве кћери. Сестре су се посвађале, јер се Вукова жена, Видосава, побунила што Кобилић Милош јаше коња с Лазареве десне а Вук Бранковић са леве стране. Тада Јелена истиче врлине свога мужа, које види и њихов отац — НЛ: Милоша јунака и памети негове вриедности. У овом делу варијанта НЛ слична је са неколико рукописа, а нарочито са ГК (упор. Ј.Р., нав. дело, 49). Да не види кнез Лазар те вредности

[9] Исто, 43.
[10] Исто, 43 и 83.
[11] Исто, 43.

Милошеве, „не билъ кона ездио.." (НЛ; не билъ — веровато је грешка). Тада Вукова жена „юдари сестрѫ Елѫ ѕзобраз" (НЛ). Причање је идентично у свим варијантама, па и у МГ (в. нав. дело, 84). Прстеном на руци Видосава окрвави сестри лице и ову крв поли низ прси (образ). У рукопису НЛ: златни прстенъ, слично са К, АМ, СУД (Српског ученог друштва бр. 30 из 1780), Б, ПМ. НЛ: крв ей поли нис прсе", слично већини рукописа: В, МЈ, ЛВ, ИЈ, АМ, СГ, ГК, С, Б (в. нав. дело, 50).

Кнез Лазар са двема своима зети (НЛ), са двема своима зети (ПН; веома је сличан НЛ и са ГК и МС) долази пред дворе. Јелена прилази Милошу да му коња прими а лице закриваше НЛ: ѕбрѣсомъ (исто у Б, МС, ГК, В, МЈ, МГ), а када је Милош упита што јој је лице крваво, она му исприча како је сестра ѫбила (НЛ; тако је и у В, ИЈ, С, ГК, МС, ЛВ, СГ, МГ, док се у другима каже да је ударила). Тада Милош юзе за руку Вука Бранковића и НЛ: далеко га ѡт [д]вора ѡтведе. Овде је НЛ сличан групи рукописа ИЈ, ГК, ПН, ЛВ, СУД.

Милош Обилић опомиње Вука Бранковића да кара своју „ѡслѫ верницѫ" (НЛ). Рукопис ИЈ (Илије Јованова из 1750) спомиње верницу, остали охолу (олу) вереницу или неверницу, а МГ охолу супружницу.

У *Причи о боју косовском* следи Милошева заклетва, заклиње се Богом НЛ: тешко заклинамъ и витешкомъ мойомъ десницомъ; ПН: тешко заклињмъ и витешкѡмъ моиѡм десницомъ; МГ: тешко заклинемъ и витешкомъ моомь десницомъ.

Када буду на коње јездећи, узеће Вука за појас, па ће га изврћи из седла немилостиво, и руком ће га руци испод коња додавати, НЛ: како вѣкъ вѣкѣ агне (ѡгне!) дае. У рукопису В такође читамо: како вѣкъ вѣкѣ ѡне дае; МГ: како ѡно вѣкъ воукоу ѡгнѣ дае.

Сличност постоји са групом рукописа, нарочито са В, ГК, али и са УБ, МС, ПМ. Милош прети Вуку да ће га бацити НЛ: како гладанъ ѡрелъ жабомъ корначомъ ѡ каменъ. На сличан начин говори се и у варијантама УБ, В, МГ, ИЈ, СГ, ЛВ. Каже се да ће га у десници однети НЛ: како хртъ заеца предъ ловъци ѕ градъ [град]. (Варијанти НЛ одговарају рукописи МГ, УБ, В, МС и ГК) и даровати НЛ: зарѣчници твоей хооли Видосави мртва или жива у даръ (слични су рукописи СУД, ПН, ГК, МС).

НЛ: защо она ѵчини матеръ мою кобиломъ (сличности има са варијантама Г, УБ, В, ЛВ, ИЈ, СГ, но мало је измењен ред речи). Као и у свим варијантама, и у овој (НЛ) се каже нека се види и зна шта учини Обилић Милош, а нека сваки види и чује „да ниесамъ Кобилићъ него Ѡбилићъ и прави детић". НЛ: прави детић (сл. УБ, СУД, ГК, МС, ДК, МГ).

НЛ: колико се една риечъ из ѕста зъна изрећи, или добра, или зла, тай се вазда и ювискъ [ѕ вис(а)къ] распѫсти и говори. И мада има сличности са другим рукописима, није у потпуности једнак ни са једним.

Анализирајући *Причу о боју косовском*[12], а у намери да истакнемо битне елементе косовске легенде, поделили смо то рукописно житије на поглавља. Тако се у поглављу *Вукова клевета* прича да Вук Бранковић, чувши Милошеве речи „ѕблиеди, дѫша мѫ заседе, не може проговорити ѡ томъ", и док је Милош

[12] Ј. Ређеп, *Прича о боју косовском*, 31—161.

на то заборавио, Вук је памтио и због тога га клеветао кнезу Лазару. Да Вуку Бранковићу „душа заседе" каже се и у другим варијантама (УБ, Г, САН 134, ИЈ, К, АМ, НБ 425[13], ПН, ГК, ЛВ, ДК, СГ, МС, ТН, ПМ), да не може проговорити (УБ, САН 134, ПМ), да Милош то више не помену (УБ, САН 134, ГК, ДК, СГ, МС, ТН), пусти Вука (УБ) у своју војску, а он оде у своју (В).

О клевети Вука Бранковића кнезу Лазару у рукопису НЛ прича се следеће: Вук Бранковић НЛ: великѫ злобѫ и зло юзе, и кнезѫ оде говорити и лагати на Милоша. Слично се говори и у УБ, ГК, ПН, САН 134. Милош ће ти НЛ: чѫднѫ неверѫ ѵчинити. Рукопис НЛ близак је рукописима УБ, МГ, САН 134, ТН, ГК, ПН, ДК.

Кнез Лазар одговара Вуку да је Милош његов НЛ: щитъ перени; УБ: щитъ перени. У њему НЛ: стои сва моѫ снага и крепостъ. Тако је забележено и у УБ, МГ, В, ПН, СГ.

Каже се да ће Милош оставити спомене (спомен — у већини рукописа) НЛ: докле се зовѫ разторзи. Најближи рукописи овоме су Г, К, САН 134 (растрзи, расътъръзи у САН 134).

У већини рукописа се говори о збору на коме Вук клевета кнезу Лазару Милоша (УБ, МГ, Г, В, К, ГК, МС, СУД, НЛ), док се у некима помиње да је то било на сабору или тога места нема. НЛ: що се говори ере илбени Вѫкъ Бранковић врже лажне мреже ѡни да не ѵтече. Извесних сличности, у већој или мањој мери, има са варијантама УБ, ПН (в. *Прича о боју косовском*, 62), но и са Б, НБ 425, АМ.

Подударности има и у причању о растанку кнеза Лазара и кнегиње Милице пред полазак у бој између НЛ и других рукописа. НЛ: како една женска глава (одговара варијантама ММ, В, ИЈ, ПН, ДК, СГ, ТН, МГ) поче кнегиња, каже се у великом броју рукописа ММ, САН 134, ИЈ, К, ЛВ, СГ, Г, НБ 425, МС, НП, ГК, МГ и НЛ.

Кнегиња Милица се обраћа кнезу Лазару НЛ: А ти ходи због мъ господарѫ йа те и еще илежно (?) молѫ како своѓа ѓосподара испѫни мене волею мою за любавъ нашѫ премилѫ тако ти завета коѭ е междѫ нами що верни мѫжеви даю без илбе своимъ женамъ, и тако ти рода кога самъ с тобомъ родила, и тако ти твоѭ войска с тобомъ здраво ходила и срећнимъ деломъ и гласомъ свѫдъ добила, и тако ти потобомъ земла твоѭ родила, немой ми ѵкротити що ти ћѫ просити, немой ми браће на [б]ои водити, немой ме жестоко ѵцвелити, немой да погибне колено Юге Богдановића, тай вриедна ѡснован[и]т (?)

Кнез Лазар: госпоѫде Милице знаш да твойѡй браћи стои сва моѭ снага, вриедна сѫ таи копию на полѫ Косовѫ бои бити него да се скѫпи сва земла, словомъ тих не могѫ, такой се о деци Југовој говори да цар тѫрски има стра ѡд деце Југове, зато ѭ тебе Милици не могѫ испѫнити воле твое. Тадай мѫ се Милица са слзама поклони и рече мѫ и еще те молѫ тако ти Бога свѫ државѫ твою сахранио здраво и весело и срећниме гласомъ свѫћъ добила, а ти ми еднога брата како домъ ѡстави за заклетвѫ сестри и за милѡстъ нека ст(а)рца Юга Богдановића поѥса честитога ѡстане крве или...

[13] НБ 425 је шифра за Рукопис Народне библиотеке 425 из 1781.

НЛ: зл любовъ нашѫ (слично В. ГК, СУД, ЛВ) премилѫ (слично Г, АМ СГ, К, ПН, НБ 425).

Що верни мѫжеви д ю без илбе своимъ женамъ — одговара рукописима В, УБ, ГК, МС, МГ.

родила — слично УБ, В, ПН, С, ЛВ, ГК, СГ, МС, ПМ, МГ.

НЛ: с тобом здраво ходила и срећнимъ деломъ и гласомъ свѫћъ добила — одговара варијантама УБ, САН 134, С, СГ, а мање је сличности са Г, ГК, МС, МГ;

НЛ: Немой ми браће на бой водити; В: Немой ми браће на бой водити.

НЛ: Немой жестоко ѵцвиелити — слично групи рукописа НБ 254, МС, СУД, ГК, Б, ТН, Г, В, МГ; МГ: Немой ме жестоко оуцьвелити.

НЛ: тай вредна ѡснова; УБ: таи вредна ѡснова.

НЛ: сва моиа снага — одговара рукописима УБ, Г, К, В, ЛВ, НБ 425; МГ: сва моа снага.

НЛ: да се скѫпи сва земла; МГ: да сѣ скоупи сва земла. — Исто је и у већини рукописа.

НЛ: нека ст(а)рца Југа Богдановића поѥса честитога ѡст: не крве или... — слично је са ПН, ГК и највише са МГ.

На том месту се прекида рукопис НЛ. На основу цитираних примера, рукопис НЛ, у погледу у коме је описан растанак кнеза Лазара и кнегиње Милице, најсличнији је са рукописима МГ, УБ и В, а затим са ГК, ПН, НБ 425, МС, СГ, ЛВ, Г, С, САН 134, ИЈ.

Поређени Рукопис Николе Лазаровића (НЛ) са осталим варијантама (34 варијанте), може се успоставити редослед варијаната по сличности, а на основу цитираних примера може се утврдити и степен блискости, изражен у бројним вредностима: МГ (27), УБ (23), ГК (22), ПН (18), В (16), МС (15), К (12), СГ (12), Г (11), ЛВ (11), ИЈ (10), САН 134 (8), МЈ (7), СУД (7), НБ 425 (6), АМ (6), ДК (6), Б (5), С (5), ММ (4), ТН (3) и НБ 433 (2). Рукопис НЛ, према томе, ближи је групи рукописа међу којима је најстарији УБ, но групи у којој је најстарији рукопис Г. Рукопис УБ нема почетак, те је и овај број (23) можда мањи но што би био да смо га поредили од почетка са рукописом НЛ. Упоређујући 25 варијаната *Приче о боју косовском*[14], подељене на 16 поглавља (укључујући ту и наслов), уочили смо да разлике међу њима нису суштинске, већ у детаљима. Приметна је испреплетаност варијаната, разноликост комбинација и варирање појединих рукописа, те је и насилно и успостављање утврђених група у које би се сврстале све варијанте. Неоспорно је, међутим, груписање варијаната око два рукописа, УБ и Г. Пишући о Зборнику Максима Гавриловића[15] и о рукопису МГ, установили смо да је и овај рукопис из 1721. ближи варијантама сродним са рукописом УБ. Поређења текстова у овом раду, показала су и блискост рукописа МГ и НЛ. Ни рукопис МГ није сачуван у целини и преписивач је записао текст само до 11. поглавља. Рукопис НЛ је још краћи, Лазаровић је дошао до краја 8. поглавља (подела на поглавља је условна). Нису ни све остале варијанте сачуване у целини, мада их има врло много сачуваних у

[14] Ј. Ређеп, нав. дело, 158. и даље.
[15] Ј. Ређеп, нав. дело, 88—89.

потпуности, те су и бројне вредности релативне, но одступања би била незнатна.

Уколико бисмо желели да успоставимо хронолошки ред познатих рукописа *Приче*, то би изгледало овако: ММ (1714—1715), УБ (1715—1725), МГ (1721), Г (1727), НЛ (1735), В (1740) итд. Према томе, рукопис НЛ спадао би међу најстарије, а и по заједничким особинама, најсроднији су му рукописи и временски блиски (УБ, МГ). И мада су рукописи МГ и НЛ забележени или преписани у северним крајевима, на основу језичких особина казивача, од кога је Никола Лазаровић забележио текст, упућују на јужне крајеве. То потврђује и сродност ова два рукописа са рукописом УБ, у коме се осећа србуљска традиција, но уочљиво је и мешање јекавских речи из говорног језика; нема трагова руског језика. Језичке особине најстаријих рукописа указују на јужне крајеве, Црну Гору и Боку Которску. О особеностима језика казивача *Житија* (односно *Приче*) из Тефтера манастира Грабовца било је речи на почетку рада, те бисмо само подсетили да јекавизми у тексту упућују на југозападно (ијекавско) подручје. Чињеница да се међу старијим сачуваним варијантама налазе и рукописи МГ (1721) и НЛ (1735), забележени на северу, сведочи о томе да је овај текст рукописне *Приче* већ 20-тих година 18. века био познат у крајевима северно од Саве и Дунава.

После сеобе Срба под Арсенијем III Црнојевићем 1690. и Арсенијем IV Шакабентом 1737—1739, после преноса Лазаревих моштију и Сеобе до Сент-Андреје и назад до Врдника, и рукописна *Прича* је у северним крајевима била веома распрострањена и популарна. Она је допринсила стварању националног култа кнеза Лазара. То потврђује и забележено *Житије* Николе Лазаровића у Тефтеру. Да је код калуђера манастира Грабовца постојало интересовање за косовску битку 1389. сведочи не само записано *Житије* из Тефтера, већ и причање о српској пропасти на Косову, о узроку пропасти, о Лазаревој погибији и робовању под Турцима у Летопису манастира Грабовца из 18. века.[16]

Прича о бој косовском значајна је за изучавање међусобних веза средњовековне и народне књижевности и пресудна је за решавање питања постанка косовских песама краткога стиха. До релевантних закључака и правих резултата може се доћи једино компаративним изучавањем варијаната текста *Приче*, те је и свака нова, непозната варијанта, веома битна за таква истраживања. Дело у рукописима увек има назив *Житије*, а понекад *Повест* или *Сказаније*. У жанровском погледу, овај текст нема никакве сличности са средњовековним списима које носе овај назив. Не поседује типичне карактеристике житија. Мада је писано српскословенским језиком, ни прозни део текста, а поготово интерполирани стихови, из десетерачких песама и бугаштица, немају обележја средњовековног списа. Стога ово дело има значаја и за теоријска истраживања житија као жанра.

[16] Ј. Ређеп, *О Летопису манастира Грабовца*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XI, Нови Сад 1967, 283—293.

ДАНИЦА ПЕТРОВИЋ

КУЛТ КНЕЗА ЛАЗАРА У СРПСКОМ ПОЈАЊУ И ПЕВАЊУ У XVIII ВЕКУ

Култ кнеза Лазара, утврђен непосредно после косовске битке, представља једну од најизражајнијих тема српске књижевности и уметности уопште. Везан уз косовско страдање, његову идеологију и етику подвижништва и жртвовања за „небеско царство", овај култ, од последње деценије XIV века, па до данашњих дана, живи у свести ланка, монаха, уметника, преноси се са колена на колено, кроз народну и националну свест и уграђује се у најразличитије облике уметничког казивања.

На жалост, музика је у средњем веку истрајавала најчешће кроз усмено предање. Музичка писменост и специфичан језик ове уметности били су блиски само појединим образованим монасима. Зато су до нас доспели само малобројни рукописни извори, а сведочења о појању у прошлим вековима крију се у литургијским рукописима и записима, али без музичких знакова. Када су у питању стихире српским светитељима, прве музичке записе њима у част налазимо у руским рукописима XVII века[1], док се у хиландарским неумским рукописима XVIII века налазе наши најстарији записи.[2] У време када српска уметност излази из оквира свог средњовековног, византијско-словенског круга, и на територији туђе царевине ствара нову, барокну уметност, уносећи старе садржаје, веровања, култове, у оквире западноевропског барока, на југу у манастиру Хиландару се византијским неумским писмом исписују песме у част светог кнеза Лазара и других српских светитеља са мелодијама по којима су вероватно још у XVI—XVII веку певане. Ипак, језик је у њима нов — руски црквенословенски — управо онај којег су на територији Карловачке митрополије у првој половини XVIII века увели митрополити Викентије Јовановић и Павле Ненадовић.[3]

То време после Велике сеобе судбоносно је у општој и културној историји пре тога вековима поробљеног српског народа. Култови светитеља и

[1] D. Petrović, *Music for some Serbian Saints in MSS Preserved in Roumania in Comparison with Different Melodic Verions Found in other MSS*, XIV International Congress of Byzantine Studies (1971), t. III, Bucarest 1976, 557—564; Д. Стефановић, *Свети Сава у црквеној музици*, Сава Немањић — свети Сава, историја и предање, Научни скупови САНУ, књ. VII, Београд 1979, 427—41.

[2] Д. Стефановић, *Стихире Србима светитељима*, О Србљаку, Београд 1970, 459—72.

[3] Упор. А. Младеновић, *О неким питањима примања и измене рускословенског језика код Срба*, Зборник за филологију и лингвистику, XXV—2, Нови Сад 1982, 48—52.

њихов нови процват у фрушкогорским манастирима били су „најмоћнији подстицај новообновљеној мисли о националној слободи и државном суверенитету“.[4] Док су ови култови у средњем веку били пре свега у служби ширења хришћанских идеја, у XVIII веку, у новој, барокној уметности, они су и извориште историјске и националне свести. У време, када је историјским чињеницама требало доказивати посебна права српског народа, призната и загарантована од аустријских царева после 1690. године, настаје на територији Карловачке митрополије и трећи круг култа кнеза Лазара.[5] Центар тога култа је, сасвим природно, био манастир Врдник-Раваница, у којем су почивале светитељеве мошти од 1697. године, када су их у овај „од многаго времена запустео манастир“ пренели раванички монаси из Сентандреје.[6]

Рукописи са житијем, службом, похвалама и стихирама светом кнезу Лазару доношени су из старе домовине у Угарску (Сентандреја, Коморан Ђур, манастир Грабовац...). Из њих се служило, појало, на њима се учило, кроз њих се чувао и доказивао српски духовни и културни идентитет. Преписивани су рукописи и исписивани нови стихови руком врлог монаха Кипријана Рачанина, „општег духовника будимског предела“, и низа његових ученика у школи при храму Св. Луке у Сентандреји, међу којима је био и познати књижевник, такође духовник, Гаврило Стефановић Венцловић „родом от сирмиски стран“.[7] Литургијски рукописи које су они писали и осликавали сведоче о очуваној традицији и жељи да се стари текстови на нов начин илуструју. У литургијском зборнику који је 1694. године у Сентандреји „совершио многогрешни јеромонах и духовник Кипријан“ налази се и његова стихира VIII гласа светом кнезу Лазару „Придете данас, собори православни“[8], док се у Стихологији истог писара, насталој такође крајем XVII века, налазе припеви светом Кнезу.[9] Поменути Кипријанов ученик и следбеник, монах Гаврило Стефановић Венцловић, у изванредно лепом рукописном зборнику за појце, уз тропар и кондак светитељу, слика минијатуру са ликом светог кнеза Лазара, који „конац житију свршив ... на Косову“[10], а у другом делу рукописа, у оквиру минејских празника за месец јуни, исписује шест стихира и два богородична из службе „Светом кнезу Лазару српском“.[11]

Манастир „Врдничко-раванички ва подкрилију Врушкија Гори иљеже почивајут мошти свјатаго иже во царја књаза Лазарја сербскаго“[12] посећивали су црквени великодостојници патријарх Арсеније IV Јовановић (1721) и његови изасланици, митрополити Мојсије Петровић (1726), Павле Ненадовић

[4] Д. Медаковић, *Култ кнеза Лазара у српском барoку*, О кнезу Лазару (научни скуп у Крушевцу 1971), Београд 1975, 321—35.

[5] Нав. дело, 328.

[6] Упор. Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца* (*Историјско-етноірафска расирава*), Смедерево 1965, 116—29.

[7] Упор. М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд 1972; М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983, 213—35.

[8] Архив Српске академије наука и уметности (Архив САНУ), Београд, Рс 142, писан 1694, л. 111; *Србљак. Службе, Канони, Акаѳисити*, 3, Београд 1970, 397.

[9] Упор. И. Веселинов, *Стихолоіија Кипријана Рачанина*, Сентандрејски зборник, Београд 1987, 299—308.

[10] Архив САНУ, Београд, РС 140, 18. век, л. 160 б.

[11] Исти рукопис, л. 575б—576б.

[12] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 2, Београд 1903, бр. 2776.

(1739), о чему сведоче записи у рукописима.[13] Сви су они, као и многобројни лаици, свештеници и монаси из разних крајева и држава у којима су тада Срби живели, долазили да се помоле пред моштима светог великомученика кнеза Лазара, јер ове мошти нетлѣнїемъ оукрашени, и проливают дары исцѣленїа всѣмь вѣрою и любовїю нелицемѣрною приходещи к рацѣ светым мощем его.[14]

Проигумен врднички и духовник Стефан Зорановић исписао је 1764. године Родословїе сербски царем према студеничком предлошку.[15] Априла 1768. при митрополиту Павлу Ненадовићу в монастирѣ вводникъ Стефанъ проигѹмень Зорановик је преписао Епітомъ, најстарију српску литургику, будимског епископа Дионисија Новаковића, насталу 1741. године.[16] У тексту о Божественој литургији аутор Повщаетъ народъ. да не стоитъ просто и нерадиво. но со вниманїемь и прилѣжанїемь. да слышаетъ чтенїа божественнаго писанїа. и пѣнїа свщенныа литѹргїи. На л. 63 б преписивач Зорановић о себи додаје да је учио у Сремским Карловцима у време митрополита Викентија Јовановића, а да је потом био парох лединачки, као јереј Живан Зорановић. У записима визитатора из 1753. године о њему читамо да „добро знает читати, појати и писати“.[17] Од дванаест, врдничких монаха, колико их је наведено у овом попису, већина „знает читати, појати и писати“, и то добро или изрјадно, а јеромонах Григорије Вукановић родом из Новог Пазара, кога је од Турака откупио Јован Вукановић, Сарајлија, а житељ новосадски, знао је чак „читати и по мало појати гречески“.[18] У истом Опису наведено је 16 + 12 рукописних и старих штампаних књига-србуља, као и низ руских штампаних књига кијевске и московске печати. Милорад Шапчанин у тексту о Летопису раваничком наводи записе који сведоче о везама са Русијом и манастиром Грабовцем.[19] Иларион Руварац је посебно издвојио српске литургијске рукописе донесене из Раванице из Србије.[20] Према *Инвентару ћирилских рукописа* Димитрија Богдановића данас се у Музеју Српске православне цркве у Београду налази укупно шеснаест рукописа из Врдника писаних у XV—XVII веку.[21] На жалост, рукописи из XVIII—XIX века нису евидентирани у поменутом попису.

Чињенице да је у манастиру Врднику већина монаха половином XVIII века била писмена (знали су и читање и појање), да су се у овом манастиру чувале, али и преписивале нове књиге, да је Софроније Раваничанин био поз-

[13] Нав. дело, бр. 2400, 2480.

[14] Нав. дело, бр. 2480.

[15] Нав. дело, бр. 3240; упор. такође М. Шапчанин, *Летойис Раванички*, Гласник СУД, књ. III, св. XX (старог реда), Београд 1866, 1—21.

[16] Патријаршијска библиотека, Београд, Рс 30, Зборник текстова из Врдника, писан 1768. Епитом Д. Новаковића је објављен у три издања: 1767, 1783. и 1805. године. Упор. Г. Михаиловић, *Српска библиоірафија XVIII века*, Београд 1964, бр. 80; Л. Чурчић, *Пойуларност и неки проблеми ширења Епітома Дионисија Новаковића*, у: Српске књиге и српски писци 18. века, Нови Сад 1988, 76—92.

[17] Д. Руварац, *Опис српских фрушкоіорских манастира* (*1753*), Сремски Карловци 1903.

[18] Нав. дело.

[19] М. Шапчанин, нав. дело, 1—21.

[20] И. Руварац, *О Кучајинским манастирима по записима. Манастир Раваница*, Старинар Српског археолошког друштва, год. 5, бр. 3, Београд 1888, 73—84.

[21] Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији* (*XI—XVII века*), Српска академија наука и уметности, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. 31, Београд 1982.

нати књигољубац и један од ученијих фрушкогорских монаха, сведоче да су око култа кнеза Лазара у овом манастиру развијане различите духовне и интелектуалне делатности, које су имале далекосежан утицај, како на монахе, тако и на мирјане који су се овде окупљали.

Међу врдничким монасима свакако је било добрих појаца и љубитеља појања. О њима сазнајемо из сачуваних рукописа и записа, а архивска грађа из самог манастира, на жалост, није сачувана.

Зборник Софронија Раваничког, писан у другој половини XVII и другој четвртини XVIII века, садржи различите литургијске текстове, од којих је већина за појање — Служабник, Повест кнеза Лазара, Акатисти, Канони, Литургије са грчким текстовима писаним ћирилицом (Аггиос аггіос Киріос саваѡѳ плирис уранос кеи ки игис доѯисѳ). духовне песме-канти.[22] На листу 119 б налази се запис: Сїѧ книжица мнѣ грѣшнаго монаха Софронїѧ раваничкогѣ, а на л. 124 Когда поцѣни гости приходет въ монастирь на посещенїѣ поемъ достоино естъ. таже стихиръ свѧтаго кнеза лазара. гласъ й. Можда су певали стихиру Кипријана Рачанина „Придете данас, сабори православни и српски народи", која је у VIII гласу[23] или, пак, стихиру на вечерњој из *Службе свѣтом кнезу Лазару* непознатог Раваничанина, чији је текст права добродошлица поклоницима и верницима:

„Придете, сабори верних,
мудраго почтем Лазара ва песнех
верују бо тому благоугоди
и са анђели сељеније јако стежа
јемуже љубовију вапијем:
Приди и стани са нами, свете,
и предначни тржаство памети твоје
и моли Христа Бога о душах наших."[24]

Софроније Раванички је 1749. године потписао и Стихологију, књигу за појце писану у XVII веку.[25]

Стихологију, која се данас налази у Библиотеци Карловачке гимназије а писана је крајем XVII или, првих година XVIII века, донео је у Врдник са Свете Горе Атонске часни јеромонах отац Григорије. Према континуираном запису у доњој маргини, после његове смрти проигуман кир Филимон предаде је „цркви Раванице и с[вја]тому кнезу Лазару на службу, се же бист месеца маја 21 љето господње 1709".[26]

Још једну Стихологију без неума писану у Печују руком проигумана Јефрема Хиландарца 1699. године, потписа 1714. године грешни Максим монах уз напомену: Сїѧ Стихологїа цр҃кве иѳишке храмъ с҃того велико мч҃ника ѳеѡдора Тирона приложи в Маѯимъ монахъ манши въ иноцехъ раваничкога монастира родомъ Сарајеваць.[27]

На грчком неумском рукопису писаном крајем XVIII века касновизантијском неумском нотацијом, читамо записе: „Сија књига Герасима Михаиловића јеромонаха м[онастира] в[рдник] 1829", „фрушкогорски монастирион раваница".[28] Чињеница да је јеромонах Герасим Михаиловић имао један грчки неумски рукопис и да је у запису употребио грчки облик речи манастир-монастирион, упућују на претпоставку да је и сам читао и разумео грчки језик или можда грчко појање и неуме. Занимљиво је да његово име још једанпут налазимо везано за рукопис са византијском нотацијом, и то у Молитвенику јеромонаха Саве Хиландарца из 1815. године, који је припадао манастиру Раваници-Врднику. Овај рукопис поред различитих молитава садржи и три песме у VIII гласу забележене касновизантијском неумском нотацијом.[29] Поред имена Кипријана и митрополита Стефана Стратимировића у рукопису је забележено и име Герасима Михаиловића, врдничког намесника (1836).

Сви ови подаци откривени готово случајно у рукописима развејаним по различитим библиотекама и збиркама, сакупљени на једном месту, откривају занимљива збивања у манастиру Врднику током XVIII века. Култ кнеза Лазара је свакако допринео томе да се у манастиру окупе ученији калуђери, затим да га посећују многи учени црквени великодостојници и ланци, а пре свега хиландарски монаси, који су свакако допринели томе да се и поједини врднички калуђери заинтересују за светогорско појање и неумско писмо.

Како је у своме запису истакао Софроније Раваничанин, угледним гостима монаси су у манастиру певали „Достојно" и стихиру св. кнезу Лазару. По каквом напеву су монаси појали можемо само да наслућујемо. С обзиром на блиске везе са Хиландарцима не би било чудно да су мелодије биле сличне-онима, забележеним у хиландарским музичким рукописима. Димитрије Стефановић је показао да је мелодија стихире кнезу Лазару Кто тебе не блажитъ VI гласа и текстом и мелодијом блиска догматику VI гласа Хиландарског осмогласника, који је пак веома сличан старијим грчким напевима.[30]

У исто време када су исписивани хиландарски неумски рукописи, у фрушкогорским манастирима је настајало ново српско појање, познато у изворима XIX века као српско народно црквено или карловачко појање. Напеве овог новог појања налазимо у рукописним и штампаним нотним зборницима почев од половине XIX века.[31] Оба типа појања, која у XVIII и XIX веку постоје у

[22] Музеј Српске православне цркве, Београд, Грујићева збирка, Рс 3, Зборник Софронија Раваничког, XVII—XVIII век, л. 123 б.

[23] Упор. *Србљак. Службе, Канони, Акатисти*, 3, Београд 1970, 398—99.

[24] Нав. дело, 2, 146.

[25] Патријаршијска библиотека (ПБ), Београд, Рс 232, Стихологија, XVII век, л. 125 б.

[26] Библиотека Карловачке гимназије, Сремски Карловци, Рс III, Стихологија, XVII—XVIII век, л. 21—31.

[27] ПБ, Београд, Рс 183, Стихологија, писана 1699, континуиран запис у доњој маргини, л. 1—46.

[28] Библиотека Карловачке гимназије, Сремски Карловци, Рс IV, Антологион, грчки неумски рукопис, 18. век.

[29] Д. Јаковљевић, *Три песме с почетка 19. века забележене касновизантијском неумском нотацијом*, Рад Војвођанских музеја, св. 12—13, Нови Сад 1964, 210—21.

[30] Д. Стефановић, *Мелодијско порекло стихире у част кнезу Лазару*, Манастир Раваница — Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 201—204; Д. Петровић, *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена*. Музиколошки институт САНУ, Посебна издања књ. 16/I, Београд 1982.

[31] Упор. Д. Петровић, *Српско народно црквено појање и његови записивачи*, Српска музика кроз векове, Галерија САНУ, књ. 22, Београд 1973, 251—92.

фрушкогорским манастирима и у рукописном наслеђу на територији Карловачке митрополије, била су свакако повезана, и развијала су се у међусобној зависности. Каква је та зависност била тешко је утврдити, односно, потребно је поредити већи број песама, како би се у одређеним променама утврдила нека законитост. На примеру поређења транскрипције стихире VI гласа св. кнезу Лазару *Кто тебе не блажит* из хиландарског неумског рукописа бр. 668 (XVIII век),[32] и исте песме у савременом нотном запису Бранка Цвејића[33], уочили смо неке сличности: а) хиландарски запис је више мелизматичан, односно, има дужа мелизматична проширења у каденцијалним формулама; б) међу напевима постоје мелодијске сличности које се могу уочити ако се једна од мелодија транспонује на заједнички finalis; в) мелодијска сличност се огледа у истоветном кретању мелодија, кретању у квинти и чак појединим идентичним мелодијским формулама; г) карловачки напев је молски, док то не бисмо могли да кажемо за хиландарски шести глас; д) на местима где су у Цвејићевом запису молске формуле у хиландарском запису се налази знак *фита*; ђ) однос текста и мелодије се не може сагледати на само једној стихири, али се чини да карловачки напев мање прати акценте рускословенског језика, него што је то случај у хиландарском тексту. (Муз. прилог 1).

Музички прилог 1

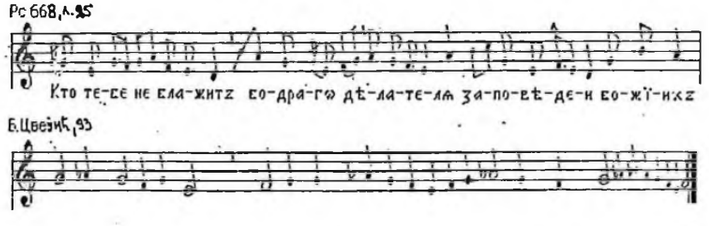

На основу овде изнетих запажања наслућујемо колико је хиландарска музичка традиција, са доминантним грчким утицајем, присутна у стварању и дефинитивном обликовању карловачког појања. У том процесу, који је трајао више од једног века, а који се најактивније одвијао у фрушкогорским манастирима, Врднику је управо због развијеног култа кнеза Лазара припало посебно значајно место.

Око Раванице су се, међутим, сакупљали и народни уметници, гуслари и певачи. Хрватски музиколог Фрањо Кухач када говори о гусларима каже „Код сајмова или црквених зборова скупља се често 20—30 оваквих слиепаца. Главни им је састанак сваке године код самостана Раванице у Сриему. Осим познатих сљепачких пјесама ..... пјевају пјесама и јуначких, побожних, митологијских или моралних."[34] У низу епских песама које су се уз гусле певале Кухач је, под бројем 1497, на стр. 286, објавио песму *Обретење главе кнеза Лазара*, са ознаком у поднаслову „Из Сриема. Уз гусле. Напјев је врло стар" и са напоменом: „Ову пјесму нисам чуо пјевати, већ ми ју написао управитељ Српске књажевске свирке у Биограду Јос. (иф) Шлесингер. Да ли је напјев из Србије или из Сриема не могу известно казати, ну мислим, да је из Сриема, јер је Станковић сличну пјесму, која је по напјеву и по тексту много лошија од ове, од сриемских калуђера чуо пјевати." Део текста у коме се помињу манастири гласи:

[32] Користили смо се транскрипцијом Д. Стефановића, нав. дело, музички прилог раду.
[33] Б. Цвејић, *Карловачко појање — Србљак*, Београд 1970, 93.

а) *код Ф. Кухача*

Да којој ће Лаза задужбини:
Ил' Опову, или Крушедолу,
Ил' ће Јаску, или Бешеновој
Ил' Раковцу, или Шишатовцу,
Ил' ће Ћивши, или Кувеждину,
Да или ће у Маћедонију;
Не ће светац задужбини туђој,
Већ он оће својој задужбини,
А у своју красну Раваницу,
Под високом под Кучај-планином,
Што је Лаза саградио цркву,
За живота још'те за својега,
Саградио себи задужбину
О свом лебу и о своме благу
А без суза без сиротинскије.

(Kuhač, IV, стр. 287)

б) *код К. Станковића*[35]

Казуй тѣло, на кою ћеш страну,
Ил' Раковцу или Шишатовцу,
Я ли бѣлой Раваницы церкви?
Изъ кивота светацъ проговара:
„Нит' Раковцу нити Шишатовцу;
„Хайде бѣлой Раваницы цркви. —
Глѣ одонда и данасъ почива,
У кивоту до суђена данка! —

(К. Станковић, бр. 27, стр. 38)

Кухачев текст се може наћи у Вуковој збирци[36], док је Корнелијев запис само варијанта ове песме и не односи се на обретење главе кнеза Лазара, већ на пренос његових моштију после Косовске битке. Ипак се у оба записа налазе слични мотиви, посебно када је реч о фрушкогорским манастирима. Напеви су, упркос Кухачевој опасци, веома слични, о чему сведочи и упоредни музички прилог (2). У поменутим музичким издањима Кухачев запис је in D, а Станковићев in E, док су у нашем прилогу обе мелодије in F.

Народну песму у тринаестерцу, стиху који је код нас пренесен из пољско-украјинске барокне поезије, *Синоћ касно ђала маила украј Дунава*, са сетном, лаганом мелодијом, забележио је Тихомир Вујичић у Мађарској 1973. године.[37] Ово је једина песма у Вујичићевој збирци у којој се помињу „цар Лазар", његова „верна љуба" и косовска битка. (Муз. прилог 3)

[34] F. Š. Kuhač, *Južno-slovjenske narodne popievke*, knj. IV, Zagreb 1881, 272.
[35] К. Станковић, *Српске народне ђесме удешене за ђеваше и клавир*, [Беч 1859], бр. XXVII.
[36] Вук. Стеф. Караџић, *Срйске народне ђесме, књиіа друіа (у којој су ђесме јуначке најсшарије)*, Београд 1969, 234—36.
[37] T. Vujičić, *Muzičke tradicije Južnih Slovena u Madarskoj*, Budimpešta 1978, 179.

Музички прилог 2

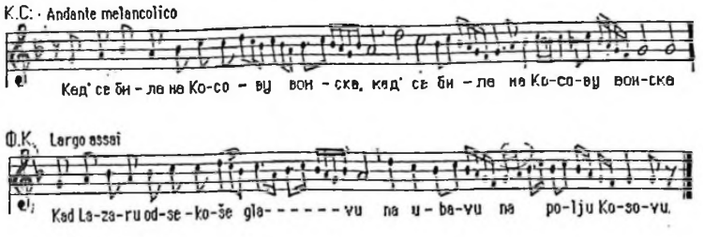

Музички прилог 3

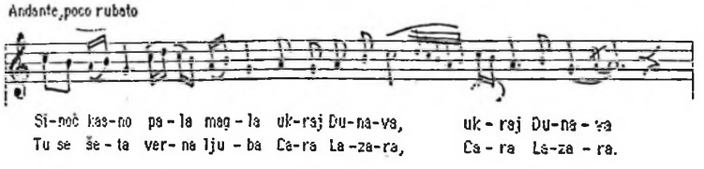

Српска грађанска поезија XVIII века такође се окретала косовској теми и личности кнеза Лазара. Писали смо о твореницу монаха Исидора *Израиљев кољ блаї*, у част кнезу Лазару и о свим познатим записима и мелодијским варијантама ове песме.[38]

У међувремену, захваљујући љубазности Ђорђа Перића, добили смо још један музички запис сомборског народног учитеља Богдана Лалошевића настао по сећању 18. јуна 1969. године. (Муз. прилог 4). Текст песме је без литерарних вредности, писан пригодно, за школску видовданску прославу, а у напомени Лалошевић пише:

„Ову песму певали су ђаци Српске учитељске школе сомборске (сами без учешћа својих професора) сваке године уочи Видов-дана (увече око 8 h) код крста на почетку Коњоваче улице, где се том приликом скупило много народа. После ове песме певали су ђаци (препаранди) и друге хорске патриотске песме. Пре почетка певања очитано је *Трисвјашоје*, отпевано *Со св[ј]аши-ми уйокој* и *Вјечнаја йамјаш*. Тако се то одржавало све до 1910. године, а од тада је излазило и Сомборско српско занатлијско певачко друштво и приредило том приликом читав концерт од патриотских хорских песама. Народа је бивало из године у годину све више. Доцније после првог светског рата излазило је и месно свештенство и одржало том приликом и црквени помен Косовским јунацима. И Српско црквено певачко друштво излазило је, те са за-

[38] Д. Петровић, *Ношни зайиси йесама у часш св. кнеза Лазара*, Манастир Раваница — Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 205—14.

натлијским пев[ачким] друштвом приредило богат певачки програм кога је слушало преко 2500 слушалаца. Ко је компоновао ову песму не знам, али није искључено да ју је као ђак Српске учитељске школе сомборске сачинио Ј[осиф] Маринковић, за ову прилику. Он је похађао учитељску школу у Сомбору 1870—1873. године. Крст код којега је певана ова песма народ је назвао *Видовдански крсш*. Данас тај крст не постоји јер је у револуцији порушен".

I
„Знате л' браћо оно место
где је Милош закопан,
онде нам је нашу славу
поништио Видов-дан.

II
На Косову бојном пољу
лежи Милош закопан,
овде нам је нашу славу
поништио Видов-дан.

III
Знате л' браћо Југовиће
што су они чинили
и са својим старим бабом
редом сви изгинули.

IV
И цар Лазар борио се
за слободу с'војници
ал' га клети зет издаде
и падоше јадници."

Музички прилог 4

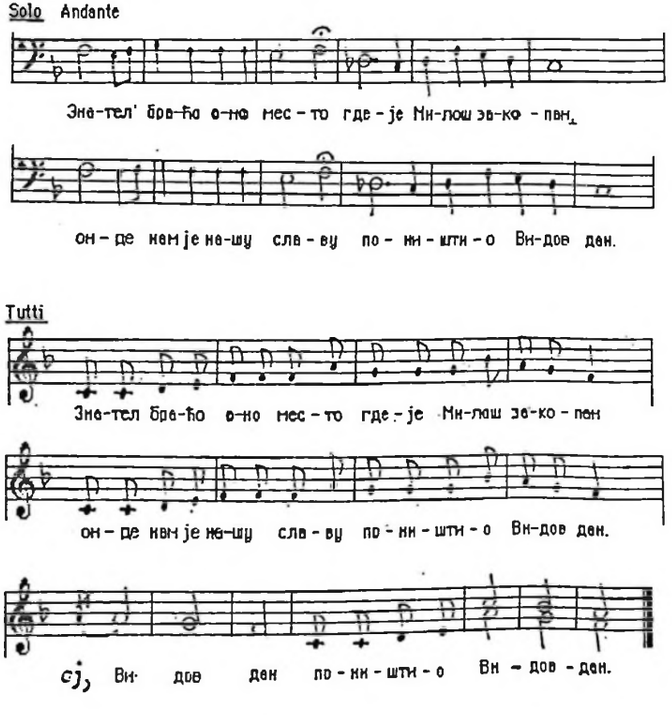

Култ кнеза Лазара свакако је значио много за фрушкогорски манастир Раваницу и његову околину. У тешким временима борбе за физички и духовни опстанак, у манастиру и око њега певало се кнезу, косовском бoју и српској прошлости, са жељом да се сагледа и осветли будућност. Готово сви песнички и музички облици оновремене српске уметности и овде су присутни: хиландарско и кардовачко појање, народно певање уз гусле, духовне песме типа *канūа*, грађанске и школске пригодне песме. Разноврсно, а мало познато српско музичко стваралаштво XVIII века, било је претеча романтизма у коме је српска музика досегнула европске висине, пре свега у делима Стевана Мокрањца, и створила основе за композиције једног Коњовића, Милојевића, Христића. У дугом, непрекинутом низу српских уметника инспирисаних косовским епом и култом кнеза Лазара, налазе се и мало знани и незнани раванички монаси. Њихова творенија нису увек велика уметничка дела, али је њихов историјски значај неоспоран. Они су у смутним временима имали снаге да истрају, да успоставе континуитет са прошлошћу и тако своме народу обезбеде будућност.

НАДА МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ

ЛИК КНЕЗА ЛАЗАРА И КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА ПРЕДАЊА

Нема ни једне теме у српској књижевности и српској историји која је изазвала више најразноврснијих интересовања науке, наше и стране, од теме о косовском бoју. Њом су се занимали и историчари, и војни историчари, и теоретичари и историчари усмене и писане књижевности, историчари религије и историчари уметности, књижевници и сликари. Ни једној теми није у средњем веку посвећено толико сувремених списа, нити је у народној традицији ма која друга тема имала толики континуитет трајања и зрачења. Спојена са приповешћу о владару који се супротставља далеко надмоћнијем непријатељу — освајачу, у одбрани слободе свога народа и у крвавој бици гине и сам, подједнако је била привлачна и за историјска предања и за хришћанску легенду.

Готово одмах после битке, у распону од петнаестак година, написано је девет средњовековних списа посвећених кнезу Лазару и косовском бoју, само један — Слово о светом кнезу Лазару Андонија Рафаила Епактита настао је касније, између 1419. и 1420. Ђорђе Трифуновић који их је проучавао, као „посебан и целовит круг" пре свега са становишта њихове поетике, закључио је да писци косовских списа прихватају дотадашње „постојеће жанрове и средства", али да „сустаство збивања покреће и нове облике" и да је „поред прихваћеног и животом покренутог присутан и трећи ток личних тражења и виђења".[1] Овај закључак у ствари објашњава једну појаву која се намеће сваком ко се сусреће са критичким издањима ових средњовековних списа и литературом о њима. Наиме, њихови критички издавачи и проучаваоци давали су им различите наслове[2] самим тим што су их подводили под различите жан-

[1] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском бoју*, Крушевац MCMLXVIII, стр. 396.

[2] Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима*, Историски часопис САН, Београд 1955, V, стр. 241—255; Đ. Trifunović, *Prološko žitije kneza Lazara*, Delo, 1957, IV, 3, стр. 568—589;

— В. Ђоровић, *Силуан и Данило II*, Глас СКА, 1929, CXXXV, стр. 13—103; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*... стр. 40; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1972; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980; И. Руварац, Летопис Матице српске 1874, CXVII, стр. 108—116; Д. Павловић, Р. Маринковић, *Из наше књижевности феудалног доба*, Београд 1959, стр. 150—155;

— Ст. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, Гласник СУД, 1867, XXI, 157—164; Ђ. Сп. Радојичић, *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару*, Архивист, 1952; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*..., стр. 78; И. Руварац, Летопис МС, CXVII; М. Кашанин, нав. дело, стр. 317; Д. Павловић и Р. Маринковић, нав. дело, 147—150.

— Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*..., стр. 162.

рове. Тако, вероватно најстарији косовски спис непознатог писца настао још 1390, Ђорђе Сп. Радојичић назива *Похвала кнезу Лазару са стиховима*, а Ђ. Трифуновић га сматра *Пролошким житијем*; *Слово о кнезу Лазару патријарха Данила III* (по В. Ђоровићу, Ђ. Трифуновићу, М. Кашанину, Д. Богдановићу), његов први издавач И. Руварац, Д. Павловић и Р. Маринковић називају *Повесним словом*; *Житије кнеза Лазара* непознатог Раваничанина (по С. Новаковићу, Ђ. Радојичићу, Ђ. Трифуновићу) И. Руварац именује *Похвалом*, М. Кашанин *Поменом*, као и у „оригиналу", јер по садржају и по стилу „није житије већ је то само по функцији. . ." У науци је иначе познато и као *Повесно слово* (Д. Павловић, Р. Маринковић). *Житије и начелство кнеза Лазара* (по Ђ. Трифуновићу) назива се најчешће *Пећким летописом*, пошто чини један његов део, итд.

Постаје очигледно да је жива материја историје одбила да се уклопи у тадашње утврђене облике средњовековне књижевности, те је сваки од десет текстова косовског круга понео зависно од проучаваоца друкчију жанровску одредницу. Овај терминолошки неспоразум открио је у суштини промене у самом жанровском систему. Богата, уметнички савршена књижевност житија, која је већ дала низ значајних ликова српских средњовековних владара, морала је да се прилагоди лику који се није могао уклопити у постојећи образац. Кнез који гине у пресудној бици, која означава не само крај српске средњовековне државе, него и крај читаве једне епохе, који се оружјем бори против далеко надмоћнијег непријатеља, и националног и верског, захтевао је другачије моделе. Достојно је дивљења, како су брзо ти модели били пронађени и како се та књижевност са пуном свешћу о својој националној припадности бујно и успешно развила, мењала али и усклађивала са претходним токовима.

Из претходне традиције српских житија нови модел је наследио низ композиционих схема и стилских поступака почев од описивања детињства и младости јунака и истицања предака, његових сопствених примерних особина, одликовао се верношћу, кроткошћу, мужевношћу, добротом; везивања за славног владара (Душан Лазара „као присног сина својега имајући од царских ствари не одвајаше"), женидбе (Милицом од свете лозе Немањића), наглашавања значаја постојбине, њене лепоте, благостања и обиља, и управо је љубав према тој постојбини, том отачаству која је зрачила и из свих ранијих житија овде постала пресудна. Јунак који у житију опстоји и бивствује за заједницу, за друге, за своју веру, који се подвиже и жели смрт да буде са Христом овде постаје национални херој. Постаје спона између царства небеског и царства земаљског, оличење врлине, али и делатни ратник, који се бори у име националног и верског интегритета. Поштован у животу он ће бити поштован и после смрти, као бесмртник, али и као носилац идеје о бесмртности нације, као вођ ратника који су пошли у вечни живот кроз смрт „отачаства нашега ради".

Иако се опредељење за подвиг и смрт одвијају Божјом промишљу изван сваке случајности, иако је праћено просвећењем и чудесношћу светитељских моштију, у списима о кнезу Лазару појављују се и нове теме и нове компози-

ционе структуре. Ђ. Трифуновић их је означио као „ратничке и херојске теме физичког страдања"[3] које раније нису обрађиване.

Историчари средњовековне књижевности трагајући за узорима које су аутори списа о кнезу Лазару могли имати на располагању за ову нову ратничку тематику истраживали су културни видокруг аутора, њихову образованост, њихове могућности да дођу до тада преведене литературе која би се на њој заснивала. Зауставили су се на Александриди и уочили сличности са „воинским повестима" попут „Слова о полку Игорову" и руске повести о Батију.[4] Ђ. Трифуновић је могуће утицаје проширио византијским хроникама Георгија Хамартола и Константина Манаса (преведеним у 14. веку), као и историјом Јудејске војне Јосифа Флавија. Беседи кнеза Лазара, одговору ратника и опису самог боја из Слова о кнезу Лазару патријарха Данила III, из Житија кнеза Лазара и из Слова непознатог Раваничанина нашао је делимичне паралеле у горе поменутим делима преводне литературе. Истакао је и идејне сличности и вербална поклапања. Код Андонија Рафаила Епактита где нема Лазареве беседе, запазио је сличност у сценама боја.[5] Опредељење кнежево за царство небеско образложио је јеванђељском замишљу „на којој се подвижу сви српски светитељи и преподобни".[6]

Плачеви упућени кнезу више пута су упоређивани са Јеремијиним плачем, плачем Богородице над Христом, плачем Роксанде над Александром, али и са усменим тужбалицама.[7]

Својеврсна текстолошка анализа, поређење једног писаног текста са другим оригиналним или преводним писаним текстом омогућило је историчарима књижевности да се крећу на сигурном тлу и да претпостављене паралеле и покажу и конкретно доказују. Наслеђени обрасци српског средњовековног житија или слова који су послужили као основа и полазна тачка у обликовању нове грађе, као и сва одступања од њих такође су се убедљиво могла доказати.

Ти страни узори, различити по концепцији и композиционој структури целине, од прекосовских дела старе српске књижевности, могли су јој пружити потребне допунске схеме али се поставља питање није ли овако брзом, складном и успешном обликовању култних списа о кнезу Лазару могао допринети и неки други, у српској средини већ постојећи, а самим тим и ближи модел у коме су се налазили стари и нови елементи повезани у целину.

У трагању за могућим утицајима усмене књижевности на ове средњовековне списе наметнула нам се изузетна сличност житија кнеза Лазара са културно-историјским, јуначким предањима на која до сада није указивано.

У досадашњим истраживањима веза између усмене књижевности и српске средњовековне књижевности косовског круга, вршена су драгоцена поређења појединих мотива или појединих народних песама, или појединих фор-

[3] Ђ. Трифуновић, нав. дело, стр. 342.
[4] Св. Матић, *Данилово слово о кнезу Лазару*, Нови огледи о нашем народном епу. Нови Сад 1972, стр. 163—193; Драг. Костић, *Старост ейског йеснишшва нашег*, Јужнословенски филолог XII, Београд 1933, стр. 1—72.
[5] Ђ. Трифуновић, нав. дело, стр. 341—345.
[6] Ђ. Трифуновић, *Косовско сшрадање и небеско царсшво*, О кнезу Лазару, Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, стр. 255.
[7] Драг. Костић, *Старост ейског йеснишшва*, стр. 28—36.

мула са тематским или вербалним целинама старе књижевности. При том су, без обзира да ли је преовладало мишљење да је утицај усмене књижевности на стару српску књижевност значајан или приоритетан или обрнуто, по страни остали било какви покушаји да се утврде жанровске подударности ових двеју уметности речи, да се установе и неки заједнички постулати обеју поетика који су били они мостови који омогућују не само прелазак мотива него и безболно прихватање читавих структура у једној или другој књижевности.

Један од таквих мостова је управо категорија културно-историјског предања, посебно образац јуначке биографије.

Позната чињеница да се књижевност житија на самом свом почетку инспирисала херојским биографијама овде добија посебну важност. Корелација између њих, наиме, као да се поново успоставља на нивоу композиционе структуре, али и у тематском и вербалном слоју.

У јуначком предању, јунак једино херојском смрћу на бојишту може стићи до небеског царства, до вечног блаженог боравка на оном свету. Зато је, на пример, код Скандинаваца обичај да мачем рањавају самртника, јунака који умире од старости, а који злосрећном игром судбине није погинуо на бојном пољу, те му тако обезбеђују вечну славу „с оне стране живота".[8]

Подстицање на бој и охрабривање ратника, опште је место у усменом јуначком предању и епској народној поезији. Још је Агамемнон подстицао на бој своје ратнике речима: „Где се бежи, ни славе ни одбране никакве нема"[9]; а Виглау у XXXIX поглављу Беовулфа своју беседу је завршио закључком да је „за племенитог ратника боља смрт него срамотан живот".[10]

Већ раније је запажена сличност одломака из Александриде:

„Боље нам је у бој умрети
него пред Персијанцима бежати;
...боље поштена смрт
него срамотан живот."

са деловима беседе кнеза Лазара:

„Јер боља нам је смрт у подвигу, него ли живот у срамоти, боље нам је у борби смрт од мача примити, него ли плећа непријатељима нашим подати..."

а исто тако и са много касније забележеном народном изреком: „Боље је поштено умријети него срамотно живљети".[11]

Ако се све ове подударности размотре у светлости вековног континуитета усмене традиције која и почива на формулном начину изражавања и зато, једном обликовану идеју понавља уз незнатне промене, функционално је прилагођавајући датом уметничком делу — не можемо а да се не запитамо, није ли управо усмена књижевност, тј. јуначко предање било онај посредник који је омогућио тако лако и безболно контаминовање тема из стране литературе са старом српском средњовековном књижевношћу. Утолико пре што су хагиографији стране ове тематске целине које су у интернационалном фонду народне усмене књижевности представљале већ опште моделе.

[8] Georges Dumezil, *Mythe et Epopee*, Paris 1971, стр. 28.
[9] Хомер, *Илијада*, превео М. Н. Ђурић, Београд 1926, 8. глава, стих 529.
[10] *Beowulf*, staroengleski junački spev, prevod, uvodni tekstovi i objašnjenje Ivanka Kovačevića. Beograd 1982, стр. 106.
[11] Св. Матић, нав. дело, стр. 169—175.

У очи пада и изврсна реторска обликованост одломака преведених дела која се могу исказати само уколико су већ постојале усмене формуле на сопственом језику домаћег тла.

Постојање усмених предања можемо пратити још од појаве Историје Константина Порфирогенита у X веку, Летописа попа Дукљанина у XII веку, чиме постаје још логичније ширење усмене традиције о кнезу Лазару у виду обликованих композиционих модела и вербалних формула, на нивоу једне развијене усмене поетске граматике. Постојање ове традиције уосталом могу доказати и стихови из *Службе кнезу Лазару* настале између 1391. и 1404, у којој се усмено приповедање чак и изричито спомиње:

Земље све околне, Лазаре
А нарочито отачаство, свети
Проповедају твоје живљење и подвиге,
Труби и црква света успомену твоју славећи.[12]

Да се ради о усменој, световној традицији може да послужи као доказ то што се поред црквеног слављења свете успомене кнеза Лазара, у први план истиче проповедање о његовом живљењу и подвизима које се на тај начин одваја као посебан вид казивања и ширења вести о кнезу и косовском боју.

Још од J. G. von Hahna *(Arische Aussetzungs und Rückkehr Formel, 1876)* затим монографије Otto Ranka *The Myth of the Birth of Hero* (1909) и најзад чувеног дела Лорда Раглана *The Hero* (1936), установљен је такозвани образац фолклорне биографије јунака на основу проучавања низа ликова од Мојсија, Саргона, Карне, Едипа, Персеја, Париса, Гилгамеша, Апола, Зевса, Зигфрида итд.[13] У веома обимној литератури о културно-историјским или јуначким предањима углавном се наглашава њихова везаност за историјске чињенице, за територију, за живо сећање о јунаку и његовом подвигу. При том је битан и емоционални моменат јер „циљ јуначког предања је да покаже осећање дивљења према јунаку кога жели да истакне као свети пример и да та осећања утисне слушаоцу".[14] Животни ток јунака предање обрађује кратко, задржавајући се само на оним епизодама у којима се тумаче изузетне особине јунака: натприродно порекло или бар повезаност са претком од изузетне важности. Детињство и младост у којима долазе до изражаја јунакова храброст и доброта, женидба натприродним бићем или женом изузетног порекла, јуначки подвизи, на пример борба са змајем, ратови и смрт у најзначајнијој бици, као и погребне свечаности са тужењем. Елементи фантастичног, уколико се ради о добро познатом историјском јунаку углавном нестају. Битка се често описује као посебна епизода, нарочито ако у њој јунак губи живот.

[12] Ђ. Трифуновић, *Непознати Раваничани, Служба светом кнезу Лазару*, Примери из старе српске књижевности, Београд 1975, стр. 86—87; превод Д. Богдановић: *Српски*, 1970, књ. II, стр. 189.
[13] V. A. Dundes, *The Hero Pattern and the Life of Jesus*, Interpreting Folklore, American University Press, 1980, стр. 223—269.
[14] V. C. W. von Sydow, *Kategorien der Prose Volksdichtung*, Selected papers on Folklore, Copenhagen, стр. 78.

Овај општи образац по себи се разуме, не може се односити на само једног јунака већ садржи мање-више комплетан фонд обликованих секвенци које се у традицији врло лако повезују. Сасвим је логично претпоставити да су такав усмени образац писци средњовековног списа о кнезу Лазару познавали и да су зато тако једноставно могли додати житију оне епизоде које су недостајале а које су чиниле саставни део фолклорне јуначке биографије.

Од ових општих, утврђених поступака поетике усмених предања о јунацима, поетика житија заиста не одступа. Тенденција обеју врста је да се догађаји прикажу тако да се у њих верује, и зато се призивају сведоци и очевици. Главни јунак је пример за узор и имитовање од самог почетка до краја свога живота. Он је оличење, објективизација врлине, носилац изузетних особина а подвиже се до небеског царства, без обзира каквог је типа његово подвижништво.

Оно што је, међутим, у овом случају битно, јесте да је јуначко предање дајући почетне импулсе хришћанској књижевности слова и житија, повратном спрегом на српском терену и у српској историји добило од писане књижевности једну изразиту оплемењеност, духовност става потпуно различиту од крвног племенског, породичног, кланског, иначе карактеристичног става за поетику усменог, јуначног предања. Племенске споне замењене су националним, завичајне државним, а све личне емоције спојене са општенародним. Добила се, наиме једна сјајна симбиоза двеју егзистенција, како би рекао Кјеркегор — етичке која је егзистенција борбе и победе и религиозне која је егзистенција страдања, да би се стигло до највишег домета естетичког.

СНЕЖАНА САМАРЏИЈА

ТРАГЕДИЈА ОБИЛИЋ СИМЕ МИЛУТИНОВИЋА И УСМЕНА ТРАДИЦИЈА

Сукоб српске и турске војске на Косовом пољу 1389. године одредио је судбину и суштину, историју и поезију српског народа. Генерације су оживљавале овај историјски догађај стапајући са памћењем предака сопствено виђење херојске прошлости. У усменој песми и предању, средњовековним списима, записима, хроникама, спевовима и историјама различитих епоха, гранала се косовска легенда, да би нове импулсе добила у XIX веку, у новој историјској прекретници. Устанички дани значили су не само ослобођење из ропства, него и враћање „царства земаљскога" изгубљеног на Косову, настављање жртве косовских ратника чији је спомен бодрио и сећао „како ваља мријет на међану" (Вук. IV, 32, 158).[1]

Тај спој визије косовске трагедије са историјским збивањима устанка на особен начин одразио се у песничком делу Симе Милутиновића Сарајлије. Не случајно, поетска инвокација у којој зазива Клио и Мелпомену може се из *Сербијанке* пренети на целокупно, жанровски разноврсно и богато, Милутиновићево стваралаштво. У првој деценији Симиног „певања" између епа[2] и збирке епских народних песама[3], под чудним околностима настаје *Траїедија Обилић*, прва драма о косовским јунацима и догађајима у XIX веку.

I

Према речима самог песника, *Обилића* је написао у подловћенској колиби од 12. до 20. септембра 1827. То су били дани Милутиновићевог изгнанништва, када је, без дозволе власти, побегао из Котора у Црну Гору. Љубомир Ненадовић помера време настанка *Траїедије* на период у којем је Милутиновић већ живео међу Црногорцима, али наглашава да је написана за осам дана.[4] Јаков Игњатовић се сећа како му је побратим причао да „једном осам дана није

[1] В. С. Караџић, *Српске народне пјесме*, II—IV, Просвета, Београд, 1954—1958. Према овом издању наводи се број књиге, песме и стиха.

[2] *Сербіанка*. Ч. 1—4. Симеоном Милутиновићем Сарајлном сочињена. У Литисци . . . 1826.

[3] *Пѣванїя црноїорска и херцеїовачка*. Ч. 1. Собрана Чубромъ Чойковићем Црногорцем . . . У Будиму. . . 1833.

[4] Љ. П. Ненадовић, *О Црноїорцима, писма са Цетиња 1878*, Београд 1929, стр. 128.

ништа јео и за то вријеме да је написао трагедију Милош Обилић".[5] Овим питањем посебно се бавио Никола Банашевић и показао да Сима није дао тачне податке.[6]

Подстицај за писање *Трагедије*, слажу се сви проучаваоци, Милутиновић је добио у Трсту од Јефте Поповића, код кога се, чекајући брод за Дубровник, нашао са Димитријем Владисављевићем, Димитријем Фрушићем и Лукијаном Мушицким.[7] Тај податак Сима уноси у *Предизвест* дела, чији је рукопис послао Матици српској, али се само мали одломак појавио у „Српском летопису" 1828.[8] *Обилића* је штампао у Лајпцигу, тек 1837. Драма, колико је познато, никада није изведена на сцени и готово да је заборављена. Стеван Павловић је 1893. упознао читаоце са садржином, композицијом и појединим деловима текста.[9] Век и по после лајпцишког издања централни сегмент прве Милутиновићеве трагедије објављен је по други пут.[10]

Историјат настанка *Трагедије Обилић*, ипак, почиње пре Милутиновићевог доласка у Трст. Импулс за стварање дела са овом тематиком морао је бљеснути рано и тињати дуго, јер је и сам Милутиновић израстао из богате епске усмене традиције. Косово, Лазар, Бранковић и Милош били су свеприсутни национални, етички и поетски симболи, а Обилићев подвиг — свесна жртва за веру, слободу, част и идеју, за Симу као песника и устаника имао је посебна значења:

„Његовъ случай у души м' е свагда,
Нейма другог' за ког' толик' маримъ
У свой старой нашой повѣстницы".
(Трагедіа Обилићъ, Предизвѣсть)

Та стална визија новом јачином оживеда је у туђини, у тешким данима песниковог таворења у Лајпцигу.[11] А могла је посебно бити подстакнута, кад

[5] Ј. Игњатовић, *Дјела*, I, Нови Сад, 1874 стр. 252.

[6] Н. Банашевић, *Када и гдје је написан „Обилић" Симе Милутиновића?*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXV, 3—4, Београд 1955, стр. 297—302.

[7] В. Недић, *Живот Симе Милутиновића са осврто на његова књижевна дела*, рукопис докторске тезе, Београд 1957, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић", сиги. РД 227.

[8] „Сербска лѣтописъ"... Будим, IV, 15, 1828, стр. 131—134. Један од могућих разлога због којих *Трагедија* тада није објављена јесте и однос аустријске власти према С. М. Када је побегао из Котора, за њим је 1. октобра 1827. издата потерница. И десет година касније поставиће се проблем цензуре пред већ штампано Милутиновићево дело. Иако текстови сличне тематике нису били забрањивани (F. Ilešić), Ђорђе Ћирјаковић имао је много проблема са Симиним делима објављеним у Лајпцигу 1837. О томе говоре његова писма, која је из Новог Сада писао Вуку 11/23. септембра 1837. и 19. априла 1838. Пошто су код њега пронашли *Тројесестарство* и *Трагедију*, забрањено му је примање и продавање књига, као и скупљање пренумерације (*Вукова преписка*, VI, Београд 1912, стр. 212—215). Неповерење власти подстакла је Симина *Историја Србије*, чија је половина тиража спаљена. „Сам кнез Метерних умешао се у тајне цензурске рапорте и забранио продају Историје, као и драме 'Милош Обилић'. Под N 565 књиге се унесу у протокол полицијске архиве у Бечу, као забрањена дела" (Р. Младеновић, *Наш највећи романтичар прошлога века Сима Милутиновић Сарајлија*, Београд 1939, стр. 26).

[9] С. Павловић, *Сима Милутиновић, живот, књижевна радња и слика му*, Нови Сад 1893, стр. 41—92.

[10] *Историјска драма XIX века*, I—II, приредила М. Фрајнд, Српска књижевност — драма, књ. 7—8, Нолит, Београд 1987. Одломци *Трагедије Обилић* наводе се према овом издању.

[11] Ђ. Ђорђевић, *Сима Милутиновић Сарајлија (1791—1847), прилог новој историји српске књижевности*, Београд 1893; С. Павловић, Нав. дело; В. Недић, *Сима Милутиновић Сарајлија*, Београд 1959; М. Поповић, *Историја српске књижевности — романтизам*, Београд 1974, стр. 140—169.

језгро националног поноса, у часовима када је Вилхелму Герхарду преводио стихове народних песама и Качићеве песмарице. Могуће да је *Трагедија* настала у релативно кратком временском интервалу, јер је песник био самим предметом интензивно окупиран. Створивши је у једном „даху", Сима се касније враћао на свој текст, што показује поређење одломка из „Летописа" и касније верзије[12], али још више савршена структурна организација текста. Иначе немаран према рукописима које је расипао по часописима и губио, Милутиновић је, приповедало се, лако спевавао стихове. Међутим, дешавало се да напише „каткад по један лист на дан, и доста је поправљао".[13]

Између херојског света српске усмене епике, античке митологије и европске књижевности, Милутиновић се одлучио да судбину косовских ратника саопшти у новој форми. Пре њега Емануел Козачински и Стефан Стефановић дали су своја виђења судбине Уроша V у облику „историјске драме". Симин текст приближава им се само најопштијим одликама, више у односу према изворима теме или евентуалним утицајима светске књижевности.[14] Домаће ренесансно и барокно стваралаштво, дела Ципа Гундулића, Јакете Палмотића, Томе Грофа или Џона Палмотића, која се на различите начине тичу косовске тематике[15], Милутиновић није могао познавати. Утицај страних писаца, посебно Шекспира и Шилера, специфичан је предмет истраживања, али би инсистирање на директним и чврстим везама било претерано.[16] С друге стране, проучаваоци су однос *Обилића* према усменој традицији подразумевали на нивоу који је формулисао још Стојан Новаковић: „Милутиновић се одушевљавао народним песништвом, и уносио је у књижевност глас, снагу, и живахност народног живота".[17] Веза између трагедије *Обилић* и народне поезије веома је сложена и може се пратити у два нивоа. Први је експлицитан и односи се на тематику и носиоце радње. Други подразумева поступке приказивања догађаја и карактера, делимично и употребу стилских средстава усмене уметности речи.

II

При избору теме Милутиновић се није ослонио само на онај део епске традиције о Косову која је представљена Вуковом *Пјеснарицом* из 1815. и

[12] Ђ. Ђорђевић, *Још нека о Сими Милутиновићу*, Нови Сад 1894, стр. 69—71; F. Ilešić, *Nešto o Milutinovićevoj „Tragediji Obilić"* (*1837*), Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XIII, 1—2, Београд 1933, стр. 89—94.

[13] Ј. Игњатовић, Нав. дело, стр. 252.

[14] В. Милинчевић, *Српска драма до Нушића*, Београд 1985, стр. 71, 258—259.

[15] М. Пантић, *Из књижевне прошлости*, Београд 1978, стр. 172—184.

[16] Управо су ова питања проучаваоцима била занимљива, те се о Милутиновићевом *Обилићу* говорило озбиљније само у оквирима српске историјске драме (В. Ерчић, *Историјска драма у Срба од1736. до 1860*, Београд 1974; М. Фрајнд, предговор нав. едиције, стр. 19—24) и при тумачењу рецепције Шекспирових дела (D. Mihajlović, *Šekspir i srpska drama u XIX veku*, Beograd 1984, стр. 133, 234—235, 240—241). Однос према Шилеру помињан је у анегдотском тону (нав. дела Ј. Игњатовића и Ђ. Ђорђевића), или површно при осветљавању књижевних утицаја: „а у драмама има трагова читања Шилера" (М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма (класицизам)*, Београд 1979, стр. 405).

[17] С. Новаковић, *Први српски песници, две при прије за њихову карактеристику*, Браство, I, Београд 1887, стр. 33.

лајпцишким издањем „најстаријих“ српских јуначких песама.[18] Према Вуковим збиркама најважнији елементи епске слике о Косову односе се на Муратово писмо и Лазарев избор царства, мотиве окупљања војске, вечере, клетве, ухођења непријатеља, здравице, Милошевог одговора на клевете и закаснелог јунака. Овај круг се проширује предсказањима пропасти царства, описима турске силе и извештајима преживелих. За епске песме које је Вук објавио доминантан је ретроспективни поступак сликања централног догађаја (бој, Милошев подвиг) преломљен кроз искуство и доживљај појединаца. Вук не укључује у свој избор мотив заваде Лазаревих кћери као повод за сукоб зетова, песме у којима би се Вук директно појавио у улози клеветника, приказивање Милошеве, Лазареве и Муратове смрти. Али, управо су ти елементи Милутиновићу биди занимљиви за драмску обраду. Тако његов *Обилић* представља резултат свих токова косовске легенде, обједињује дух Вукових записа са сложеном традицијом која је била позната састављачу *Троношкоī родослова*, развијана од Орбинијеве до Рајићеве историје, сачувана у низу штампаних и рукописних варијаната.[19] Та прича о косовском боју, опевана и у бугарштицама[20], основно је полазиште Милутиновићу за битне епизоде, заплет и ликове. Директни утицај сигурно је имао Качићев *Разīовор* (*Р*), којим се детаљно бавио при превођењу.[21]

Редослед догађаја *Траīедије* даје целину особене *Лазарице*:

I радња (Крушевац)
1. јавња — Просидба Лазаревих кћери
2. јавња — Величање српског јунаштва
3. јавња — Припремање свадбе

II радња (Крушевац)
1. јавња — Окупљање сватова, даривање Југовића
2. јавња — Даривање зетова, одлазак сватова у Пећ
3. јавња — Пипремање славља, Муратово писмо

III радња (Косово)
1. јавња — Сусрет са патријархом, свадба
2. јавња — Патријархова смрт, посвећење и Лазарев избор
3. јавња — Сватовска трпеза, Муратово писмо
4. јавња — Прихватање изазова, вест о мађарском нападу

IV радња (Крушевац)
1. јавња — Опремање војске, слање уходе
2. јавња — Свађа сестара, двобој зетова
3. јавња — Вук опада Милоша Југу
4. јавња — Лазарев повратак, извештај о победи

[18] *Народне српске ūјесме*, скупио и на свијет издао Вук Стеф. Караџић (...) књига друга, у којој су пјесме јуначке најстарије, у Липиси, 1823. Песме од броја 15 до 21 су: *Бановић Страхиња*; *Цар Лазар и царица Милица* (*о боју Косовском*); *Пройасти царстива српскоīа*; *Обретение главе кнеза Лазара*; *Царица Милица и Владетаа војвода* (*о боју Косовском*); *Комади* (*fragmenta*) *од различни косовски ūјесама*; *Косовка Ђевојка*.

[19] Ј. Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин 1976.

[20] Текстови бугарштица наводе се према: В. Богишић, *Народне ūјесме из старијих, највише ūриморских зајиса*, Београд, 1878; А. Ф. Гильфердинг, *Путоваше ūо Херцеговини, Босни и старој Србији*, Сарајево 1972, стр. 218—220.

[21] A. Kačić Miošić, *Djela*, I, *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, Stari pisci hrvatski, XXVII, Zagreb 1942, стр. 186—192. О Милутиновићевом детаљном читању Качићевог дела говори и опаска у додатку писму Вуку, из Лајпцига 18/6. априла 1828: „Поздрав ти од Господина Герхарда, и ћешто му се и у Качићу допада“ (*Вукова преūиска*, I, Београд 1907, стр. 34).

V радња (Косово)
1. јавња — Вук опада Милоша Лазару
2. јавња — Извештај уходе
3. јавња — Одлука о боју
4. јавња — Вечера (здравица)
5. јавња — Милошево припремање за подвиг
6. јавња — Милош убија Мурата
7. јавња — Муратов аманет, Милошева, Муратова и Лазарева смрт.

Пратећи хронолошки ток збивања, Милутиновић је појаве (јавње) конструисао не према драмском захтеву границе између две ситуације[22], већ према мотивима формираним у усменој традицији. Главне јунаке је, као и епски певачи, повезао радњом и сродством, доследно задржавајући њихове основне атрибуте. Лазар је глава породице, честит човек и хришћанин, поштован кнез који тражи и прихвата туђе савете; Милица одана жена чије се мишљење и молбе уважавају (Вук, II 34, 35, 44), узорна ћерка, сестра и владарка. Лик кнежевог таста развијенији је од традиционалног. По искуству и праву да то искуство користи Милутиновићев Југ најсличнији је трагичном старцу који први саопштава неминовност „пошљедњег времена“ (Вук, II, 31). Од осталих косовских ратника укључени су у драмски заплет Милошеви побратими Косанчић Иван и Милан Топличанин (код Вука Топлица). Поминју се још Мусић Стефан и Страхиња — површно, само именом и као кумови, без развијања њихове епске судбине (Страхиња је, уз то, изостао у списку „раđених лица“). Лик Лазаревог непријатеља и изазивача Мурата посебно је надахнуо Милутиновића. Он је и у овом лику опет спојио два епска тока. Мурат ће у бугарштици и причи о косовском боју на самрти одати поштовање свом убици. То чини Мурат и у *Обилићу*, али је лично подређено општим етичким погледима на живот и смрт, судбину владара и покорених, победу и пораз. Тај став Милутиновић је директно могао преузети од Филипа Вишњића, који је својом најбољом песмом о почетку буне српске раје оживео Мурата и његов аманет у контексту злих знамења за дахије (и објективне осуде начина владања). Из фонда епских имена Милутиновић је још искористио само слугу Голубана, иако је знатно проширио Лазареву свиту и често окупљао господу (која изриче само заједнички „општи“ глас). Посебну пажњу посветио је песник ликовима Лазаревих зетова, не одступајући од предања. Вук је племенита рода, у бугарштици се његова вереница хвали да га је „родила л'јепа од града владика“, а код Качића:

„Говорила љуба Бранковића:
„Није мајка родила племића
ни јунака ни господичића,
што је мајка Вука Бранковића.“
(Р, (15), 29—32)

Само њему Лазар напија „по господству“ (Вук, II, 49/III, 18). Милутиновић хвалу проширује и објективизује Миличиним речима:

„Знаменита Вука Бранковића
Род и племе и старина древна

[22] S. Markus, *Matematička poetika*, Beograd 1974, стр. 281.

Позната је и теб' ка и свијету (. . .)
У држави данашњег нам истој,
Није било ни од Славјан' рода,
Тол' од кога туђег оближњега
Већег бана и господичића,
А са главом и памећу здравом,
Од племића Вука Бранковића."
(I, 1)

Милоша сви хвале по јунаштву, не због предака. Презиме из старијег слоја традиције објашњава певач бугарштице. Кобиловића је родила „једна млада Влахињица,/ Влахињица родила, под кобилом отхранила". Качић у разговор сестара уноси слично порекло:

„породи га Херцеговка мајка (. . .)
да ти ниси племић од племића,
него хрђа од хрђаковића!"
(P, (15), 44; 55—56)

Милијина Роса руга се брату, Леки капетану и Милошу:

„Јеси л' чуо ђе причају људи,
ђе ј' Милоша кобила родила,
а некака сура бедевија,
бедевија, што ждријеби ждрале,
нашли су га јутру у ерђели,
кобила га сисом одојила,
стога снажан, стога висок јесте?"
(Вук, II, 39, 473—479)

Милутиновић пушта да ово „причање" о Милошу потпуно развијено саопшти његов противник Вук:

„До јучер је говеда чувао
У истога тог нашега кнеза,
А дотле је нечију алашу (хергелу);
И мајка му не зна се која је,
А камоли отац и прађеде,
Ка осталим честитијем људ'ма,
Већ је сао кобилу Саројку,
Докле су га на јаде подигли".
(IV, 2)

Сам Милош говори о својој прошлости и изриче (трагичну) привржености Лазару и народу:

„Он је готов и пред вама стоји,
Ништа нејма, ка што знате сами,
Нејма рода сјем вас никаквога,
Богу с' моли, вам и Српству служи",
(I, 1)

У контекст епског песништва дискретно је Милутиновић поставио Миличино заузимање за племића и радосно Лазарево прихватање другог зета. Милош је по свему ближи Лазару, због којег су Југовићи потезали „мače ковpдине" на пара Стјепана, када је за свог слугу испросио Југову „мљезиницу" (Вук. II, 31).

Задржавајући традиционално грађење епских односа и сукоба међу главним ликовима, Милутиновић није пореметио однос херојски подвиг —

издаја. Напротив, тај основни захтев усмене традиције, који додељује Обилићу улогу другог Лазаревог зета, продубио је и проширио на сложену структуру целог дела. За такву конструкцију послужио му је и већ изграђен Лазарев конфликт при избору између земаљског и небеског царства, а контрастне парове непрекидно је богатио. Равнотежу добра и зла, привржености и притворности, благостања и распадања, живота и смрти Сима је применио при карактеризацији ликова, али је успело превео и у сценску раван. Свадба и окупљање сватова преокрећу се у опремање војске и рат. Богата трпеза за којом се слави живот, са истим званицама и учесницима, постаје оквир последњег причешћа, сватовске барјаке замењују ратничка знамења. Тим поступком Милутиновић се приближио исконској митолошкој представи смрти, и то не обичне, већ херојске. Развио је метафору о погибији ратника и мотив о веридби јунака пред одлазак у бој максимално приближио главним ликовима. Градећи своју трагедију уланчавањем епизода и користећи поступке паралелизма и преокрета, Сима је згуснуо основне принципе поетике усменог песништва. Стапање живота и умирања у остваривању врхунских циљева и идеала успоставио је и на семантичком и на композиционом нивоу. Ту, у потпуном осмишљавању синтагматичких сегмената свог дела, надрастао је епску традицију. Број јавњи, са прецизно одређеним границама, није произвољан. Може се представити низом: $\frac{\text{радња}\ \ I\ \ II\ \ III\ \ IV\ \ V}{\text{јавња}\ \ 3\ \ 3\ \ 4\ \ 4\ \ 7}$. Ритам њиховог повезивања изгледа другачије: 3+4 (I, III) : 3+4 (II, IV) ⇒ 7 (V) — односно, просидба/избор зетова + опредељење / избор царства : опремање сватова + опремање војске : бој. Њихов збир, исход свих унутарњих и спољашњих сукоба даје резултат у петом чину и његових седам појава.

Веома брижљиво Милутиновић је назначио да се одмах, у првој појави суочава седам лица, три женска — Милица, Мара, Вукосава и четири мушка — Лазар, Милош, Вук, Југ. Такво подударање елемената у семантичкој и синтагматичкој равни текста не може бити тек случајност, настала у брзини певања. Број седам симбол је „људске свеукупности, истодобно мушке и женске", садржи „свеукупност моралног живота кад се зброје три теолошке врлине вјера, нада и милосрђе и четири основне врлине опрез, умјереност, праведност и снага". Међу многим значењима, седам се односи и на „број хијерархизираних духовних стања која омогућавају пријелаз са земље у небо"... „пријелаз од познатог у непознато: један је циклус закључен, какав ће бити наредни?"[23] Управо ове опште назнаке добијају пуну потврду у догађајима приказаним трагедијом. Непосредно, један лик — стари патријарх прелази из трошног земаљског облика у светитељску вечност. Гледајући узношење новог светитеља, Лазар и сам допушта само такав смисао трајања:

„О чудесах и дивоте збиљске!
Куд ли с' ђесте, што ме не пон'јесте?
Куд одосте с оцем патријархом?
Према том је свјетска слава брука!..."
(III, 2)

[23] *Rječnik simbola*, Zagreb 1983, стр. 586—587.

Тај занос Лазарев представиће и средњовековни писци, славећи кнеза овенчаног мученичтвом на Косову.[24] Понеће и епске певаче:

„,Ако ћу се приволети царству,
приволети царству земаљскоме,
земаљско је за малена царство,
а небеско увек и довека.'
Цар воледе царству небескоме".
(Вук, II, 45, 33—37)

Косовски ратници, спремни да погину за слободу и веру, не остају на крвавом разбојишту, већ постају достојни вечности:

„И његова сва изгибе војска
седамдесет и седам хиљада:
све је свето и честито било
и миломе богу приступачно."
(Вук, II, 45, 90—93)

Чудо које потврђује светост кнежеву догађа се, према епској традицији, четрдесет година после боја. Поетском сликом обретења Лазареве главе Вук Караџић је у другом, бечком издању песама (II, 52) заокружио тематику косовског боја. Милутиновић је појачао тренутак Лазаревог опредељења, а процес мењања проширио са односа земља — небо на земаљске односе, унутарње борбе појединца и релацију садашњост — будућност. Косовским бојем завршава се доба самосталности и сигурности остатака српског царства, а чак и победник (Мурат) замишљен је у самртном часу — шта ће настати на земљи. Тај преокрет у „пошљедња времена", гледано из перспективе устаничких победа, представља Косово као симбол погибије два цара, али и оба царства, победника нема. Само Милошу успева да подвигом обједини и „обесмерти смерт'ма" остале.

Распоредом и бројем јавњи Милутиновић је остварио непоновљив склад облика и значења дела, правилност структурне организације која сугерише смисао жртве Обилићеве, Лазаревих сумњи, Југове беспомоћности, страдање Југовића и свих ратника, Муратов аманет и разлоге Вукове издаје. При том је искористио најбоље поступке сликања трагичних збивања у епском усменом песништву. У процесу формирања легенде о косовском боју уводи се Лазарево опредељење за вечност у коју се ступа херојском и мученичком смрћу. Следећи тај ток, Милутиновић мотивише Лазарев избор независно од Божије воље и писма Богородице, пре спознаје неминовности трагедије на Косову. Лазар се у пуном замаху и идили овоземаљске сигурности опредељује за узношење. У том тренутку Муратово је писмо написано, али само непријатељ зна за изазов. „Књига" не затиче Лазара у Крушевцу, Милица шаље гласоноше сватовима. Две паралелне радње (доношење писма/избор) накнадно се у драми пресецају пред ћивотом светог патријарха. Тек се у ову сцену поставља динамични мотив — заплет који се односи на општи план збивања. Са њим ће се савршено подударати примарни заплет — лични сукоб јунака, који је већ постављен, али још неразвијен тече паралелно. Покренути догађаји (удаја

[24] В: Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968; Ђ. Трифуновић, *Најстарији српски записи о косовском боју*, Горњи Милановац 1985.

ћерки — неслога/изазов непријатеља; бирање царства/погибија) нису узрочно-последично повезани, трагични ритам судбине усмериће их и спојити. Принцип паралелизма користи се не само за конструисање општег плана при низању догађаја, већ је у основи грађења карактера, који израстају из бинарности семантичких опозиција (Вук/Милош, Лазар/Мурат, патријарх/Југ, дворани/улаци, улаци/хампе итд.). Паралелизам омогућава Милутиновићу да оствари изузетну стилску симетрију, да типовима јунака и укрштањем токова у сижеу сугерише смисаоне центре драме. Важан тренутак за развој догађаја Сима гради на темељу основних поступака епског усменог песништва — преокрет ситуације: увођење трагичне кривице ликова. Као што ће пред Савиним моштима и моћима хришћенства турски силници Ћуприлић везир, Хасан-паша, па и сам султан устукнути и своје поруге заменити страхопоштовањем (Вук, III, 13, 14), тако ће Симини доносиоци изазова пред чудом у цркви остати поражени. Управо њихово уверавање у снагу и величину „каурске" вере, односно лични и национални тријумф узохолиће Лазара да начини други погрешан корак. Од почетка драме Лазар се дичи и хвали:

„И да видим је л' ми који царе
Још на земљи својим станем раван".
(I, 1)

Његово самољубље, непрекидно у успону, нагониће га да „проговори лудо". Опијен срећом, „јак", као Иван Црнојевић пред млетачким дуждом, Лазар прихвата Муратов изазов не остављајући довољно времена да се сватови опреме као ратници. Трен тријумфа сујете створиће ону неопходну напетост и убрзање тока догађаја, у којем Лазар неће имати прилику да се увери који му је зет одан. Таква грешка доводи до низа следећих погрешних процена и касне, трагичне самоспознаје:

„Ја укварих штон' одказа пр'јечно,
И надмјево турским посланиц'ма,
Нег ми Југа уза ме не бјеше,
Он би мене боље доучио,
Те би довле задуго не дошло".
(V, 2)

Друга кључна сцена наговештена експозицијом, али постављена у дубину драме, односи се на сукоб зетова. Мислећи на њу од почетка, Милутиновић је пажљиво конструисао однос Лазар — Вук/Милош. Оба Лазарева зета присутна су већ у првој сцени и тада је наглашена не само разлика њиховог порекла него и потпуна супротност карактера. Ипак, у даљем току Милутиновић успоставља идеалну равнотежу (независно од насловом одређеног носиоца трагичних збивања), доводећи сваког зета на сцену једанаест пута: Милош је у седам појава активан, Вук у шест, као пасиван лик Милош је присутан четири пута, Вук током пет јавњи. Том сценском присутношћу и начином делања изоштрава се однос епски херој — издајник. Промена понашања и обрт у односима максимално се уклапају у ток догађаја. Бранковић је у првом делу драме (I, II чин) физички присутан, али пасиван — у његово име Мару проси царица, он делује искључиво према Лазаревим жељама (приступа, одступа и ћути). Први пут Вук директно иступа и говори у сцени заваде сестара, а од

двобоја са Милошем постаје право „радење“ лице (о томе сведочи и афиша, коју је Милутиновић састављао према активном појављивању јунака). Такво понашање Милутиновић је савршено мотивисао монологом Вуковим у петом чину, када Вук саопштава намере и вређење нанесене му неправде. Вук се осећа као и „јандал оћушнут“ Максим Црнојевић, као човек којем је његово неприкосновено право ускраћено, али је свестан да се не сме отворено успротивити. Његово ћутање акумулира зло, док по сопственом доживљају и осећању посматра „јаде испријека,/испријека, али попријеко“ (Вук, II, 88, 837—838). И као што час Максимовог преображаја у активан лик прераста у трагедију, тако тренутак Вуковог проговарања покреће, омогућава преокрет збивања и трагичан крај. Наглашавајући Вукову неспособност да се суочи са противником у епској равни, Милутиновић његове акције своди на вербалне обрачуне — сплетке, чији резултат Вук пред собом ипак оправдава:

„Да! Муч'те се, ко што сам се и ја...
Коњушара кад ми споредисте,
Да се и он царским зетством дичи“.
(V, 2)

Вреднујући стварност која га окружује, он из сопствене тачке гледишта осећа да му сви чине неправду, нескривено величајући Милоша. Сукобљавање унутарњег (Вук) и спољњег (остали ликови, аутор, аудиторијум) вредновања утолико је важније, јер ремети Вукове планове:

„Од царског је зета до на престо
Само један и слободан корак“.
(V. 2)

Он жели сва земаљска добра, само за себе. Угао његовог оцењивања покреће завист и омогућава делотворност зла. Милутиновићев Бранковић није једноставан клеветник-издајник, већ такође трагичан лик. Он осећа да му по господству и прецима престо припада — више но и Лазару, а два пута то губи. У контексту традиције одређивањем да ће на Лазару „останути царство“, у *Трагедији* када Лазар чини своју прву трагичну грешку — нескривено радосније прихвата као зета Милоша. Трагичност Вукову Милутиновић је такође сместио у шири комплекс епике и легенде. Окренут животу и блаженству, Вук ће изгубити и вечност хероја-ратника и владарски трон. Он је једини лик који губи све, иако је једини који у злу и раздору тријумфује, јер се његови планови непосредно пред њим испуњавају. У драми неизречена, али имплицитно присутна клетва, пада на Вука, оно чиме се дичи (преци — потомци) и све што је пожелео — престо, власт, Србију:

„Изобилну медом и млијеком
И пшеницом колик' и буквицом
Витом лозом и пожегачама“
(I, 2)

„Пун је ситном Јастребац ми стоком,
Жупа плодна вином и бачвама,
Равно поље жит'ма свакојака“.
(IV, 3)

Милошев лик грађен је истоветним поступком, али у супротном смеру. Он није племић, већ племенит; у првом делу драме (пре двобоја) често узима реч да би исказао своју оданост кнезу и Србији, презир према животу који подразумева било који облик издаје народа и вере. Околности га од Лазара удаљавају и он ће у току развијања заплета бити присутан чешће само као појава, у пуном епском замаху — припрема војску, дочекује побратима-гласника. То омогућава и кобан обрт Лазаревог односа. Неправду и немилост осећа на крају — пред саму битку, а угао његовог оцењивања утолико је објективнији и трагичнији јер се преклапа са гледиштем песника и публике. Милошево разочарање не односи се, при том, на Вукове клевете, већ чињеницу да их сви прихватају као истините. Њега су издали у епском и етичком нивоу поимања части, као Страхињу Југовићи и крушевачка господа. За раздику од Милићиног бана, Милош ће наћи потпору у својим побратимима, али првенствено у себи самом, у свом пићу, подвигу и признању које стиже од непријатеља. Обилића је задесила више кобе трагично изневереног него оклеветаног јунака. Само Милоша обешчашћује апсурдна ситуација Лазареве (не)моћи: кнеза просвећује глас вишњег, али се заплиће у замке клеветника. Иако Милош зна шта је разлог кнежеве промене, нема потребе да то у познатом епском гневу (Вук, II, 49/III) отворено каже, достојанством продубљује јаз и страдања. Уместо њега пустио је Милутиновић (попут певача бугарштице и у складу са причом о боју) да Бранковић сам покаже и да се кнез прекасно осведочи „ко ли је невјера“. Без последње сцене (и независно од традиције) само би Турци и „будућа времена“ знали да Милош није султану прешао ради предаје, јер и они олабрани, упућени у тежину и значај подвига — гину.

Уз Милоша, његови побратими мета су Вукове зависти и мржње. Обојица бољи јунаци од Бранковића, лако постају жртве зла — Косанчић јер је присуствовао двобоју, Милан јер је најмање упознат са догађајима на српској страни. Али, Милошеви побратими нехотице доприносе успеху Вукових лажи. Иван, ношен витештвом, неће испричати исход двобоја. Милан ће у хитњи и узбуђењу послужити, у савршеној забуни тумачења поступка, као Вуков доказ Милошеве завере. Заборавиће, након ухођења, да кнезу пољуби руку и затражи отпуст.

Сцена двобоја изграђена је потпуно према епском моделу. Свађи сестара присуствује Вук, Милош је приморан да га изазове. У складу са епском сликом, Обилић, који је буздованом пребацивао латинске цркве, лако хвата Вуково оружје и баца га „увис преко Вука далеко“. Понизивши тако пашеног делом и речима — да се у бој и раније нечасно понашао („И камо ти отровне стријеле“), Милош ће, великодушан, учинити трагичну грешку праштања: „Ми се били, ми заборавили“ (IV, 2).

Овај тренутак, пресудан за судбину свих ликова и исход догађаја, Милутиновић је конструисао применивши још један традиционалан поступак. Када се епским јунацима дешавају прекретнице, они су одсутни. Страхиња, Марко, бан Милутин нису у дому када непријатељ насрће на огњиште и част. Њихов сукоб са Влах-Алијом, Мином од Костура или Дуком Херцеговцем уследиће накнадно, некад и прекасно. Да је Лазар знао за заваду зетова, да је био сведок двобоја (као у бугарштицама), не би било могућности да Вук тако

лако, брзо и успешно посеје сумње. Стога је за драму и расплет битан „мотив незнања" Милутиновић постигао удаљивши Лазара и уводећи епизоду сукоба са Мађарима. Но, иако овај споредни догађај нема никакав значај за главни ток (не представља се, већ се о њему приповеда), врши неколико важних функција. Осим што привремено уклања Лазара, показује посредно спремност српске војске и особености кнеза. У епској песми, дервиш старца Милије сећа се Страхињине племенитости према заробљеном непријатељу и, паралелно, упозорава бана на начин Алијиног обрачуна са заробљеницима. Лазар ухваћеног мађарског краљевића држи као јемца, али:

„С мојим сином његов ће живјети,
А у Бару, приморскоме рају,
Ту живјети, књизи се учити".
(IV, 4)

Турци поступају другачије. Иако Мурат у самртном ропцу говори:

„Жив да могу и остати сада
Милоша би собом лијечио,
Диго би га поред себе сама"
(V, 7)

ове су речи признања бољем јунаку и човеку својеврстан и типичан контраст Лазаревом неповерењу. Епизода са Мађарима и последња јавња драме показују не само да Турци робља немају, него да српски јунаци живи у руке непријатељу не могу пасти. Лазар је изузетак, хватају га живог — не због императива „историјске истине", већ због заокружености трагичног човековог трајања. Сведок погибије, Лазар занемео у спознаји сопствених заблуда, гледа Милошеву и Муратову смрт, чека руку џелата. Његово погубљење започело је раније и независно од Муратовог односа према противнику, у трену када је опијен животом земаљским пожелео вечност, не слутећи како ће у њу крочити. Његов џелат није ни Турчин, а ни Вук, већ заблуда у способност процењивања сопствених и туђих вредности.[25]

Женски ликови доследно су преузети из традиције. Лазареве кћери, попут љубе Јакшића, раскућиће своја, али и туђа огњишта. Сукоб међу њима изведен је једноставним сучељавањем „адамског" са „орјатским", без посебне карактеризације. Обе се појављују само пет пута у драми, а поступак преокрета понашања — демаскирање, истоветан је приказивању Вука и Милоша. Мара притворно кротка у потпуности одговара Вуку, смерна је до сцене заваде. Вукосава, као и Милош, сама отворено одговара оцу, не допуштајући да чак и мајка посредује. Њена кривица је у привржености патријархалним кодексима, неспособности да проникне у завист и злобу старије сестре и немогућности да свађу сакрије своме војну. Милица је много комплекснији лик у епској традицији. Ипак, њена заблуда и поверење које има у Вука почетак су трагичног заплета. Милутиновићев Лазар, као и епски кнез, верује љуби и њеној разборитости оставља дом и двор када одлази из Крушевца. Али, похвале њеној умности, које изричу муж, отац и поданици, безначајне су у поређењу

[25] Ова епизода послужила је Милутиновићу да се „обрачуна" са ставом Европе према судбини и борби српског народа: „Што л' сад мени буде од Мурата /То вам сутра од његова брата/ Или сина, ил' унука кога" (IV, 4).

са епском кнегињом, којој неће остати ниједан брат „од заклетве", нико осим гавранова и гласника, чији ће живот тињати још само толико да јој кажу „ће погибе" све господство. Занимљиво је искорачио Милутиновић из традиције, придржавајући се њених норми. У епском духу, Југ не показује свој став према синовима, много је ближи зету, а то је неизбежно довело до истицања привржености у сликању односа Милица — Југ. Аналогно томе, Лазар синове само помиње, они су и физички одсутни, а са зетовима је у чврстој вези. Милутиновић се посебно не задржава на унутарњем свету женских ликова, они су средство при паралелном сликању супротности. Када Милош пада у немилост уз њега су Иван и Милан. Док Вук осећа неправду иступају и залажу се за њега Милица и Мара. Али, иако су као и у епским „старијим временима" ликови жена у сенци збивања, речи с њихових усана директно омогућавају започињање догађаја.

Расплет — сукоб српске и турске војске Милутиновић није приказао. У петом чину, најсложенијем сегменту *Обилића*, текстовна раван, осим реплика, укључује сценска упутства. У дидаскалијама је, заправо, приказана битка. Милутиновић преузима сам ону улогу коју у епици има Владета војвода, слуга Милутин или Орловић Павле, он је сведок и известилац. Основним поступком — представљања општих прилика кроз судбину појединца, Милутиновић се приближава и драмском писцу и епским певачима. Трагедији *Обилић* посебно је, као драмском тексту, замерано одсуство радње. Сем Милошевог и Вуковог двобоја, и убиства Мурата, све су сцене статичне, акција се одвија „иза кулиса" (путовање сватова, сукоб са Мађарима, ухођење турске војске, битка), о збивањима говоре ликови (односно на њих указује песник). Ипак, сукобљавање носилаца радње повезује се динамиком догађаја. Милутиновићеви јунаци (кроз дијалог или монолог) саопштавају своја осећања, сумње и страсти, али њихов емотивни свет нераздвојив је од контекста збивања — као и у усменом песништву осећања се најуже спајају са радњом.

Милутиновић одлаже расплет низом епизода, међутим не успорава развој сижеа понављањима. То исто чине и најбољи епски певачи. Један од елемената стварања напетости је и сцена даривања Југовића, која није директно функционална у склопу драме. Попут епског каталога нижу се симболични описи барјака које Милица дарује браћи. Тешан Подруговић се, у много драматичнијем контексту, задржао само на једном:

„*Крсташ* га је *барјак поклопио*,
побратиме, до коња алата;
на барјаку од злата јабука,
из јабуке *од злата крстови*,
од крстова *златне кићке* висе,
те куцају Бошка *по њедрима*".
(Вук, II, 44, 41—46)

Пуштајући машти на вољу, и сам део оног аудиторијума који је тражио „tableau своје идеализоване прошлости, цареве, краљеве, кнезове, патријархе, заставе, војске и ватромет"[26], Сима је сваком Југовићу дао посебно знамење.

[26] М. Фрајнд, *Српска историјска драма XIX века и неки појмови теорије рецепције*, Књижевна историја, IX, 35, Београд 1977, стр. 451.

Светлост злата која раскошно пред свима обасјава Бошка у епској традицији, проширење Милутиновић спектром боја, типичним и за усмено песништво. Најмлађем Бошку сестра је наменила *плаветни* стег, опшивен *„златним ресицама“*:

„Табан-гвожђа *крсти* му на врх срга,
У све краје наоштрени љуто,
Да свакако себе одбрањује,
Тог *покрива* којино га носи,
Наприједа пред свом дружиницом“.
(II, 1)

У свести песниковој, тај се Бошков крсташ-барјак више и преплиће са барјацима осталих ратника „докле гође један тецијаше“ (Вук, II, 44, 183). Као када епски певачи набрајају дарове да би одложили исход очекиваног сукоба (Вук, II, 65; 88), тако и Милутиновић заустављa слутње и започети ток догађаја. Друшко Југовић дарован је *руменим* барјаком, Блашко *тамно зеленим*, Радак *белим*, Херак *жутим*, Хрвак *мрким*, Громовој *морастим*, Страшивој *шареним* од „гујиних кожах“, а најстарији Добривоје[27] *чарним*. Сви су украшени златом, сребром и драгим камењем и сви ће засијати узносећи их у вечност на крају драме. Ткање и вез (ратних) застава најразвијенији су описи у *Трагедији* и наставак традиционалног епског сликања опреме јунака. Само је још једном Милутиновић приказао материјалне вредности, описујући лепоту и моћ владарског одличја. Желећи да током ноћи са ћеркама извезе дарове зетовима, Милица моли:

„До и круну да ми дадеш твоју,
Нек ми ноћас присветли послу“.
(II, 1)

Поступак израста из епске формуле којом се наглашава изузетна раскош: латинске собе разасјаће се усред ноћи од златног прстења „са бисером и драгим каменом“, које невести шаље вереник (Вук, II, 28); султанова ћерка спасиоцу Марку поклања дарове, међу којима један има драги камен „поред ког се види вечерати/ у поноћи као у по дана“ (Вук, II, 65); у низу поклона намењених Максиму младожењи алем-камен у челенци „сјаје како јарко сунце“ (Вук, II, 88).

Милутиновић се на сличан начин не користи симболичним описима да би у каснијим „радњама“ зауставио покренут ток догађаја. Напротив, катастрофа се неумољиво приближава и трагедија добија све бржи темпо. Не понављају се садржине бројних писама, опис турске силе саопштава се само једном, иако се види како Милан два пута извештава. Ослањајући се на епско знање аудиторијума, Милутиновић не истиче мотивисаност Обилићевог савета:

„Немој тако кнезу казивати,
јер ће нам се кнеже забринути,
и сва ће се војска поплашити“.
(Вук, II, 49/IV, 47—49)

[27] Према епској традицији Југови синови зову се најчешће: Дамјан, Бошко, Војин, Петар, Никола, Ненад, Момир, Митар и Стеван (А. Гавриловић, *Историја српске и хрватске књижевности усменога поетства*, Београд 1912, стр. 85), али слободно варирају у зависности од терена, певача и аудиторијума.

У драми се ова епизода посматра, а Милошеве речи преклапају са гласно изреченим Милановим извештајем. Обрнувши тако поступак познат из „комада“ Вукове збирке, Сима целој ситуацији даје важну функцију у представљању промене односа међу ликовима. По истом захтеву економичности, Лазар не прича шта је видео у цркви, већ све доводи да се осведоче о исходу оног процеса који је пратио сам. О чуду се не прича, чудо се доживљава и тиме ефекат постаје јачи.

Уводећи патријархово васкрсење, шестокрилог анђела, лик небески и „анђелски“ облик, Милутиновић наглашава опозицију земља-небо, али према захтеву традиције, успоставља особен однос према смрти. Овим елементом фантастике двоструко је повезао „небеско“ са „земаљским“ царством, изједначио божанску вољу с људском одлуком. Сегмент чудесног у структури драме и значења просторне организације текста, која сугерише кретање према безграничном и вечном, подређени су епској слици света. Само јуначки подвиг превладава границе смрти, отуда епско чудо засењује божије и свечево, само Милош себе и друге може да умирући обесмрти. Због тога Милутиновић на крају драме, у дидаскалији, тренутак Обилићевог узношења наглашава чудесним ефектом. Гром у сновиђењима наговештава несрећу породици, у низу небеских прилика удари на Светога Саву као знамен устаницима и дахијама. Када од рана задобијених у бој Милош „силно уздахнувши дух испушта и премеће се мртав, у то мује и громови“. У делу режијске текстовне равни који се односи на погибију Обилићевих побратима и његово заробљавање Милутиновић се поново приближава легенди, али је само сугерише. Милош допада у руке Турцима тек када „израњен и преуморан, *пануши му коњ*, падне“.

Један од детаља који је директно преузет из епског фонда јесте и разлог због којег Југ одређује Топличанина да уходи Турке:

„Ти, Милане, како знадеш турски,
Знадеш турски, знадеш и арапски,
Колико год и овако српски;
Пак ми хајде из овије стопа...“
(IV, 1)

Милан сам треба да крене међу непријатеље, а његово прерушавање истоветно је плану који Бановић Страхиња предлаже тасту:

„ја с Турцима могу проговорит,
могу турски, и могу мановски,
и арапски језик разумијем (...)
сву ћу војску турску уводити“.
(Вук, II, 226—230)

С друге стране, избором јунака који одлази у турску „ордију“ Сима је одступио од Вуковог записа, а приближио се осталим верзијама приче о косовском бој

Предсказања која се везују за епску традицију песник није дословно пресликао, али је уз измене искористио да наговести неминовност трагедије. Лазар сам у тренутку када удаје ћерке упозорава Милицу да је боље кад је жеља „тиша“, а у себи слути:

„Да чоечје све за вријеме траје
И радости равна туга сл'једи (...)
Шта ли на врат још мя дођ' пријети".
(I, 1)

Пред пресудни двобој, споредни женски лик, Вукосавина служавка упозорава:

„У нас веле да невјесте младе
Прво јутро никуда не иду;
Није добро, није пробитачно".
(IV, 2)

Слутње су утолико кобније што их саопштава Шеја *Арапка*, али и млађа Лазарева кћи, као и сам кнез, упозорења свести и судбине доследно одбијају као могуће. И један колективан лик — улаци кнежеви осећају да се нешто надвија изнад „српског раја и држављства" и помишљају на рат, а не на двоструки свадбени пир. Том њиховом слутњом у експозицији директно се истиче слава српског оружја, али и идеал који ће ускоро пред све бити стављен на кушњу: „Живјет вољно, ил' погинут славно" (I, 2).

Са тим „вољним животом" и духом епске традиције Милутиновић је неминовно уносио у своје дело, независно од главне теме, елементе хумора. Они су изразити, спонтани и на трен раскалашни, са ласцивним асоцијацијама које прате сватовске поворке и трпезе. Таква „ширина виђења живота својствена духу народног стваралаштва"[28] оцењивана је као одсуство укуса. Посебно је, као неумесан, истицан савет који Лазар (будући светац) упућује Мари:

„Рађа с чоек да нарађа људе,
Нитко веће учинити неће,
Нег што родит себи подобника,
Мали творац јесте сваки отац
По свој слици нејма цјене мајци!
Услађење мам је у плођење".
(I, 1)

Овакво слављење живота не може бити у нескладу са Лазаревим ликом, ни са епском узвишеношћу теме. Усмена епика пружа низ таквих примера. Отворен однос међу члановима породице није стран патријархалној етици и пристојности. Не губи Југ у Страхињиним очима када говори о сопственој кћери да мужу не може бити мила, јер је са другим „једну ноћ ноћила /једну ноћцу с њиме под чадором" (Вук, II, 43, 252—253); слободно епски Марко исказује мајци своје узбуђење пред женском лепотом: „кад је вијех, моја стара мајко,/око мене трава окрену се" (Вук, II, 55, 21—22); не скривајући жељу тела узимају краљице и младе буле јунаке (Вук, II, 13, 14; III, 2); дочекавши младожењу, после девет година Латинка пред свекром и сватовима открива лице, „а пружа му руке обадвије" (Вук, II, 88, 869). Па чак и непосредно пред косовски бој, о којем се зао сан само на један начин тумачи, када Милица тражи од Милоша да измоли једног Југовића код Лазара, зет одговара:

„Нећу за то Лазару ни р'јечи проговорит;
Сву ноћ си му ноћаске приспала на десној руци,
Бјеше му се молити како твоме господару".
(Богишић, I, 1)

[28] М. Фрајнд, Предговор нав. едиције, стр. 22—24.

Све је то — и обиље трпезе и мекота ложнице, добро вино и здрав смех — живот којег ће се јунаци одрећи, бранећи га. Таква испуњеност животном енергијом свих ликова — споредних и главних, господара и слугу, стараца и момака — чини већу трагедију боја и светост њиховог свесног жртвовања.

Динамику и бујност живота Милутиновић је покушао да прикаже честим масовним сценама и увођењем бројних епизодних ликова. Његова „радећа лица" већином се појављују само једном и сценска растојања међу њима су бесконачна. Иако бесконачност дијаметра „означава извесно слабљење јединства заплета"[29], Милутиновић је осмислио њихово појављивање и постигао прецизност њихових функција користећи поступке усмене књижевности. Чак и тамо где није имао одговарајући прототип за лик, он је именом истакао карактеристику. Одредио је типове сопственим, али јасним етимологисањем, на начин својствен народном песништву (Предраг, Ненад, Омер, Мерима, Хасанага; Јелица, Видосава). Милутиновићев Трчко је главар улачки, Хитров гласоноша, Бојо писар „старчина дрта и клемпава", Гојан дворанин, Дајко државни лиферант, Весељко Лазарев слуга, Ласло мађарски гласник. Муратово писмо доносе *Хаир*-Ага и *Белај*-Паша, а распореног султана успева у животу да одржи његов *Баш*-Хећим. Муратову војску симболично представља само издвојен *Џин*-Османа[30] (који ће лако бити савладан, баш као и џин од Латина, Вук, II, 86).

Таква блискост и саживљеност са епском традицијом омогућава Милутиновићу да без детаљнијег задржавања искористи имена Мусића и Страхиње; да уз сигурну асоцијацију узнесе српску епску славу („Та и Шарац Краљевића Марка / У нашој се оздребио страни", I, 2); да потврди углед и зазирање непријатеља од српских јунака („Наш ће царе вас држати боље/ Него Турке, нег' и мене сама". V, 6); да осуди прихватање вазалства („Марко пао, Андријаш пропао;/ Оба с' фалца та изневјер-кланца!/ О себ' им је и о вину стало", III, 3); да нагласи повезаност епских хероја, независно од анахронизма њиховог дружења (Милош пред бој тражи „Ону момче, прим'к'ни дер ми чашу,/ Са Момчилом што сам њоме пио", V, 5). И кратки описи, као типични оквири у које се смештају значајни догађаји, инспирисани су усменим епским стихом:

„Вријеме је, моја браћо драга!
Већ је мјесец к западу нагнао
Од истока прозорје нам плави".
(V, 5)

„Па погледај чистом ведром небу:
је ли јасан месец на заоду,
је л' Даница на истоку звезда,
је ли нама путовати време."
(Вук, II, 46, 11—14)

У уводној ситуацији Милутиновић је нагласио Лазарев однос према зетовима и ћеркама употребом формуле својствене усменом понављању:

„Него Вуче *узми је за руку*,
Пак обоје приступ'те ми ближе,
Да вас оће видим упоредо
Како ћете *пред олтаром стати*."

[29] С. Маркус, нав. дело, стр. 233.
[30] Ликови Турчина Османа и султановог лекара појављују се и у спеву Г. Ковачевића, који је, судећи према издањима, био познат и читан.

„Инди, *узми* твоју Вукосаву
Довед' ми *је за* бијелу *руку*,
Ја *да видим* како вам пристаје
Уйоредо йред олшаром сшаши
На очима Богу и људима
Вјеру дати, складно живовати."
(I, 1)

Одступања у примени истоветне конструкције за исте ситуације показују колико је Сима Милутиновић дубоко осећао динамику и стилску функцију формулативности епског израза, а не само занимљивост мотива и тема.

Милутиновићев дар да из познатог традиционалног фонда усменог песништва издвоји идеалне драмске ситуације потврђује и начин грађења трагедије и поступак осветљавања ликова. Лазар је попут Едипа, који почиње „као херој, победоносно људско биће способно да влада", а завршава „као жртва, сведок и пaћеник скривене истине људског битисања".[31] Та Лазарева спознаја уткана је у општу атмосферу драме, у привид идиле породичне и владарске. Све је усмерено ка пропадању царства, стегнутог у обруче непријатеља (Мађари, Турци) и разједеног унутарњом неслогом. Зато пети чин представља коначну слику пропасти — смрт је савршено симболизована укоченом и подигнутом џелатовом руком. Одсуство динамике је варка, јер је већ насловом сугерисан исход сижеа — приче, која ће бити саопштена кроз традицијом одређене заплете и карактере. Та условљеност је Милутиновићу истовремено ускратила и допустила да доживи пропаст царства и господства српског. Он је морао *Обилићем* да обухвати српско епско песништво и предање као што „трагичан завршетак мора да сажме читаву радњу тако да она постане видљиво испуњење судбине која је већ од самог почетка била наговештена".[32] Иако је ставио Лазара у центар свих сукоба, он је осетио и то насловом истакао, правог носиоца трагичности. Само Милош може бити трагичан јунак у потпуности, јер „читаво његово биће концентрисано је на један циљ, једну страст, један сукоб и коначан пораз" и само Милош има визију живота као целовитог и довршеног, осећање „да је задатак извршен, које га уздиже изнад пораза".[33] Мурат то потврђује речима, као и занемели Лазар — обојица суочени са сопственим нестајањем. Одређујући наслов не према главној улози, него по доминантној идеји, Милутиновић је још једном искористио поступак преокрета. Главни лик који се петнаест пута појављује на сцени је статичан, иако се управо њему обраћа највећи број (од 37 издвојених афишом) лица. Динамични јунак је само привидно у његовој сенци, јер доминира као носилац епски и етички узвишеног погледа на свет. Њему, по појавама и акцији равноправан јунак, такође је динамичнији од Лазара. Вук оличава зло пред којим је бог немоћан, тако да се обе силе преплићу и подударају. Посредно, имплицитним повезивањем Вуковог делања са Божијом вољом-искушењем и судбином која предодређује човеков пут Милутиновић је, на исти начин као епски певачи, објаснио разлоге косовске трагедије. Лазар се опредељује за вечност, Бог прећуткује

[31] F. Fergason, *Pojam pozorišta*, Београд 1979, стр. 171.
[32] S. Langer, *Tragičan ritam*, *Teorija tragedije*, прир. Z. Stojanović, Beograd 1984, стр. 255.

издају; Вук повлачи „Двадест хиљад' самог је пјешака,/ А дванаест силна оклопника" (IV, 4); могућност издајства уноси пометњу у српске редове; турска војска нема јунака, али је небројена. Спајајући мотиве и песничке фигуре усмене уметности речи са сопственим поетским надахнућем, Милутиновић је повезао прошлост и будућност трагичном сликом смештеном „... у најгоре доба.../ У најгоре, и већ најпосљедње!..." (V, 1).

III

Јачину епског импулса и актуалност теме о Лазаревом „пошљедњем времену" показују спевови с почетка XIX века Гаврила Ковачевића, Јефте Поповића, запис Аврама Панића и низ потписаних и анонимних састављача *Лазарице*.[34] Желећи да представи не само херојски свет националне прошлости, него идеалног јунака, Милутиновић је први започео низ драмских текстова инспирисаних епским темама о Косову. Али, као што је једно време и Обилићев подвиг смештао у шири контекст човековог трајања, тако је и догађај о којем пева уклопио у сложенију структуру свог дела. Централни сегмент трагедије *Обилић* има пет чинова, *Трагедија Обилић* има пет делова. Поред драмског сукоба и са њим уско повезаним списком улога, Милутиновић је јасно издвојио још три сегмента: посвету, *Предизвест* и *Дозбор*. Сем захтева конвенције штампања, могло би се учинити да ови елементи немају посебне функције. Међутим, предизвест и дозбор такође су у стиху и њима песник објашњава директан повод писања, односно сопствени став према делу и животу. Он честитости Јеремије Гагића посвећује први „драматически" производ свога духа, посвету намењује „љубави к Србинству и к чоечности".

Предизвест се тематски односи на Милутиновићеву тршћанску епизоду, али се песник обраћа сенима покојног пријатеља. Јефта Поповић није доживео испуњење обећања, ипак ће „из света вечна" посредовати између песника и бесмртника („Особито съ истим' Обилићемъ"). Завршни стихови његовог „пролога" директно се повезују са значењима дозбора. Сима, такав каквим се осећа пред тајнама живота и вечности („И тупоумъ... ал' самъ упамтио —?"), повезује славну српску прошлост са сопственим доживљајем херојске

[34] Г. Ковачевић, *Пјесма косовскоі боја 1389. іодине*, 1804, Панчево 1879[3]; Ј. Поповић написао је 1825. спев *Милошијада. Бесједно ијесмоіворје у коі се сијева живоіи, сйрадање, среіа и несреіа Милоша Обилића*, а објавио га је у Будиму 1829; *Српске народне ијесме из необјављених рукойиса Вука Сіеф. Караџића, II, ијесме јуначке најсшарије*, САНУ, Београд 1974, стр. 63—115; С. Ј. Стојковић, *Косовска епойеја. Преілед йокушаја за сасйав народноі еіа о боју на Косову*, „Нова искра", Београд 1901.

У рукописној заоставштини Вука Караџића нашао се и запис епске песме пароха Аврама Панића. Занимљиво је да се у овој верзији приче о косовском боју, која потиче из 1821. такође набрајају Југовићи: Војин, Бошко, Павле, Степан, Јован, Раваило, Милан, Стојан и Божидар. Неки су односи међу ликовима у овој дугачкој песми слични Милутиновићевом приказивању. На пример, Лазар жели да остави Југа у Крушевцу, али таст то одбија; Милица пред бој дарује браћи кошуље; Милан уходи Турке; Вук говори да ће Милан у завери с Милошем дати нетачну слику турске силе; као издајници оклеветани су Милош, Иван и Милан; побратими у Милошевом шатору чекају јутро да крену у бој; међу Турцима издваја се Осман „велики"; Мурат на самрти изриче аманет саветујући Турке како да владају. Међутим, ове сличности могле би бити и последица заједничког извора песника, а не угледања Милути-

Црне Горе у којој је *Обилић* настајао за будућа времена. Али, првенствено, Милутиновић је истакао трагичност човековог постојања, обједињеног истинским вредностима и злом, разапетог између смртности и вечног спомињања. Речи из дозбора могао је изговорити само Обилић, означен као издајник, преварен у вери коју је поклањао другима:

„Я ев' сада
И самъ и ко' вазда,
Тамо тежимъ
Куд' ме води бразда".

Преломивши епски десетерац на два стиха, Сима га је истовремено тесно повезао римом, поново је обликом наговестио немир и спуганост, затвореност и бескрај круга. Излио је у дозбору лиризам који су му ускратили епска тема и драмска форма. Продазност, славу, „јед гује", љубав к врлини — оно што уздиже Милоша изнад осталих ликова драме, отворио је као сопствени доживљај света. Одједном Милутиновић постаје Обилић свог времена, који допушта да његова дела „Све изставља рузи". Заокруженост *Траїедије*, сједињење живота и погибије, вечности и умирања, добра и зла, Сима је нагласио и формалним ознакама (I радња, конац) и оквиром предизвест — дозбор. Основни поступак преокрета и симетричног распореда опозиција примењо је и у конструисању семантичких граница текста трагедије. Тако из опуштеног и веселог присећања песник прелази у резигнацију. Док је у почетној позицији оквира приказао себе међу људима, за трпезом и усред Европе, окружио је у дозбору сопствену самоћу црногорским врлетима. Као што привидно истиче Лазара да би се објективније доживела Милошева трагичност, тако се чини да своја осећања жели да подреди узношењу славе и отпора, којим метафорично означава Црну Гору. И у њој усамљен, песник заузима особен став не само према земаљском, него и небеском царству. Јер, бог није спречио Обилићеве патње, али није могао ни ускратити Милошу да га, херојским и праведним страдањем, досегне. Тако, попут Обилића, Милутиновић све препушта земаљском злу и божанској немоћи:

„А уздамсе
То самъ доказао
И дѣлима! . . . ?
Богъ нека б' ій знао —
Па нек' тко ће
Све изставля рузи,
Іошъ ништ' не мож'
Свевышњега слузи."

Три заборављена сегмента *Траїедије Обилић* нису неважни резултат песниковог хира, већ показују како су све компоненте „способне да буду носиоци значења која заједнички стварају целовит смисао дела и равноправно учествују у семантичком процесу.[35] Осмишљеност и организација текста сугеришу разлог Милутиновићевог избора наслова. Он је могао једноставно и јасно написати „Милош Обилић", али се доследно определио за сложеније значење. Судбина епског јунака прераста лично име и индивидуалну коб, постаје топос који означава да свако трајање појединца и народа носи тежину трагичности, да свако време каменује и уздиже свог Обилића.

[35] J. Mukaržovski, *Struktura, funkcija, znak, vrednost*, Beograd 1987, стр. 221.

Савременици Милутиновићеви нису обратили пажњу на ову трагедију, која је остала у сенци *Сербијанке*, *Пјеванија* и његових историја. У другој половини XIX века[36] опаска Љубомира Ненадовића да је Сима „при слабој храни, написао слабу трагедију", махом се понављала. Светислав Вуловић је нагласио неуспелост драме, чији је „број толико слаб да о њему не вреди ни говорити", на дикцији се „чисто познаје гладовање песниково". По оцени Живојина Симића прича о косовском бој ,,драматисана је слабо. Сима уопште није био драмски песник". Јово Љепава замерио је трагедији што „слабо одговара театралној техници", али је додао да се у њој „огледају праве српске слике и душа". Проучаваоци у XX веку држали су се таквих оцена. По мишљењу Јована Грчића Милутиновић „уопште није имао дара за драму". Јован Скерлић оштро је изрекао своје (добрим делом нетачно) виђење: „Драме су поређане у епизоде са много фантастичног, историјски нетачног и тамног, и не само да нису за играње (. . .) но нису ни за читање. Њихов је значај само књижевно-историјски". Последњу формулацију преузимали су каснији историчари књижевности, међу њима Давид Богдановић и Фрањо Пољанец. Фран Илешић опширно је анализирао тривијалности и неуспешну организацију драме. Са његовим критикама сложио се и Владан Недић, одређујући *Обилића* као слабо дело, које је „врло мало драма, нимало трагедија", без драмског циља, с обиљем неукуса. Миодраг Поповић је опрезно истакао да Симина прва драма „изражава онај смер у развитку српске књижевности који иде од епа до трагедије", али је закључио да Милутиновићев покушај није успео. Овакву невероватну подударност и континуитет негативних оцена нарушио је Адам Мицкијевич, који је управо *Обилића* сврстао у врхунске домете словенске књижевности. Са његовим ставом поклопила се анализа драмских текстова о Косову Милана Јовановића[37] и дискретна похвала Андре Гавриловића, да је Симин Обилић „најлепша слика овог витеза", који после „нигде није тако ваљано схваћен и изведен"[38].

Сам песник као да је слутио неправичност историје, па се двоструко поиграо временом и епохама, нагласивши да је *трагедију* завршио за *осам дана*. Кохерентност *Траїедије* и јединство свих њених сегмената оповргавају брзину писања, док песник директно изриче да није стварао драму. За разлику

[36] Љ. П. Ненадовић, нав. дело, стр. 125; С. Вуловић, *Сима Милутиновић Сарајлија, песник српски (1791—1847)*, Годишњица Николе Чупића, 11, Београд 1878, стр. 297; Ж. Симић, *Лекције из историје српске књижевности*, Београд 1890, 1897², стр. 136; Ј. Љепава, *Лекције из историје српске књижевности*, Цетиње 1896, стр. 86; Ј. Грчић, *Историја српске књижевности*, Нови Сад 1903, 1906², стр. 133; Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Просвета, Београд 1967, стр. 164; D. Bogdanović, *Pregled hrvatske i srpske književnosti*, II, sv. 1, Zagreb 1916; F. Poljanec, *Repetitorij hrvatske i srpske književnosti*, Zagreb 1936; F. Ilešić, *Adama Mickiewicza paryskie „Wykłady" i serbskiego poety Simy Milutinovicia „Tragedja Obilic" (1827)*. Odbitka ze sprawozdań z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego XXVI 1933. Wydział I, Warszawa 1934; В. Недић, *Сима Милутиновић Сарајлија*, Београд 1959, стр. 92—95; *Сима Милутиновић Сарајлија*, прир. В. Недић, Београд 1962, стр. 22—23; М. Поповић, нав. дело, стр. 164.

[37] М. Јовановић, *Поглед на драмску литературу о Косову*, Глас Краљевске српске академије, XVIII, Београд 1890.

[38] А. Гавриловић, *Лирске песме Симе Милутиновића Сарајлије*, Београд 1899, предговор, стр. XXX.

од свих следећих аутора, који су текстове наменили сценском извођењу, Сима је своју трагедију писао за *читање*. Он се у дозбору обраћа „Сербину“ — „читачу“, који ће једног дана „трудка струке“

„Съ краја на крај
Све ій *пречитати*“.

И, као што пише у посвети *Дике Црноїорске*, ако и јесте његово дело драма, позориште „ïой тек' Хоризонтъ“, актери „само умовы читателяхъ“. Отуда вероватно, и противречност оцена. Они који су дословно дело прихватали као трагедију намењену позоришној поставци, као и они који су општу оцену Милутиновићевог стваралаштва лако и аутоматски преносили на свако његово дело, наметали су *Обилићу* правила, која је текст превазишао. Лична драма песникова — сукоб и спој „усмене свести и типографског медијума као да се у Милутиновићу одигравала током педа његова живота“.[39] Она ће се преломити управо у *Обилићу*, који није само „покушај“, него дело изузетно по својој организацији и начину на који се усмена баштина стопила са особеном песничком индивидуалношћу. Сима Милутиновић успео је да обједини приповедање и приказивање[40], да новим обликом настави уметност генерација анонимних епских певача. „Од мирног, кроз бурно, ка мирном јесте карактеристична формула“[41] драмских врста, а Сими је баш то пружала легенда и епска песма. Његова интерпретације косовског боја, управо зато што је намењена пажљивом читању, ништа мање од Вукових збирки, отвара неисцрпно богатство и сложеност поетике усменог песништва.

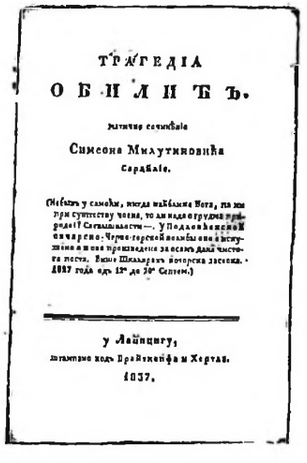

ТРАГЕДІА
О Б И Л И Ћ Ъ.

Сименна Милутиновића
Сарайлія.

У Лайпцигу,
Штампано код Брайткопфа и Хертел.
1837.

[39] М. Павловић, *Поезија и култура*, Београд 1974, стр. 13.
[40] M. Stanisavljević, *Epika i drama*, Beograd 1977.
[41] V. Arčer, *Stvaranje drame*, Beograd 1977, стр. 69.

МИЛАН ИВАНОВИЋ

ЦРКВА ВАВЕДЕЊА У БЕЛОМ ПОЉУ КОД ПЕЋИ И УДЕО СКАДАРСКИХ СРБА У ЊЕНОМ ОСЛИКАВАЊУ

Топоним Бело Поље је доста чест на Косову и у Метохији. Село са овим називом постоји на Малом Косову, како се уже назива долина реке Лаба, удаљено 8 km јужно од Подујева[1], на јужним обронцима реке Брвенице.[2] У првом турском попису освојене Области Бранковића из 1455. године у њему су биле 32 српске куће међу чијим житељима су уписани и поп Радислав са оцем Иванком.[3] У књизи дародаваца Катастиху манастира Девича у више махова су од 1761. до 1778. године били уписани Срби дародавци из овог села.[4] По попису извршеном 1981. године у селу је било само 11 Срба док их је у државном попису 1961. године било 198.[5] У селу су до недавно постојали трагови старе цркве.[6]

У Метохији и Метохијском Подгору до данас се зна за пет-шест средњовековних назива села под именом Бело Поље: Бело Поље код Пећи, Бело Поље Српско и Бело Поље Турско код Истока.[7] У средњовековним српским повељама помињу се исти називи у селу Прчеву као источни међаш, затим у селу Сјероши као западни међаш и у селу Доњачицима као међаш.[8]

Од ових села са неколико реченица задржаћемо се на Белом Пољу Српском код Истока и Белом Пољу код Пећи, из разлога што су то веома стара српска села у којима су постојале или постоје старе српске цркве.

Источко Бело Поље је у равници, удаљено 7—8 km источно од градића Истока у Метохијском Подгору. Оно је некада било једно и велико село које је данас подељено на два села: Српско и Турско, односно арбанашко Бело

[1] На секцији ВГИ ЈНА 1 : 25.000, Шаковица.
[2] Стари средњовековни назив реке Брвенице промењен је после II светског рата у Батлавска река по оближњем селу и вештачком Батлавском језеру које је ту направљено. О реци Брвеници која утиче у Лаб и средњовековном граду Брвенику у Лабу упореди: J. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne*, Sarajevo 1951, 88; J. G. Hahn, *Reise von Belgrade nach Salonik*, Wien 1861, (na prilo/enoj karti); Јаша Томић, *Рат на Косову и Старој Србији*, Нови Сад 1913, 126; *Задужбине Косова*, Призрен—Београд 1987, 403.
[3] H. Hadžibegić, A. Hadžić и E. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 110; *Задужбине Косова*, 397.
[4] Гл. Елезовић, *Речник Косовско-метохиског дијалекта*, Београд 1932, 41
[5] T. P Vukanović, *Srbi na Kosovu*, Vranje 1986, I 316.
[6] *Задужбине Косова*, 397.
[7] С. Стијовић, *Ономастика источног дела Метохијског Подгора*. Ономатолошки прилози I, Београд 1979, 291.
[8] М. Пешикан, *Из историјске топонимије Подримља II и III*. Ономатолошки прилози II, Београд 1981, 44, 75.

Поље.[9] Налази се на раскршћу путева који се ту одвајају од главног друма Пећ — Титова Митровица који једним (северним) краком иде на Исток, а другим преко Верића и Ђураковца за Пећ. Значај овог насеља као раскрснице главних путева помиње се, најпре, у повељи краља Уроша I датој 1254—1264. године манастиру Св. Петра на Лиму, у којој се поред села Белог Поља помињу Гојински пут и „отуду право како греде цеста у Сушицу". Готово стотину година касније у повељи цара Душана којом оснива 1348. године манастир Св. Арханђела код Призрена и дарује му између осталих у посед катун Драгољевце са међама „от Истока како се раздељата пут кон катуна. Јед'н пут у Исток а други у Гоино преко белопољского пута. И стае се з друзијем путем на Белопољскои цесте".[10]

Данас у овом маленом српском селу које је исељавањем Срба у току последњих 2—3 деценије спало на двадесетак кућа[11] постоје остаци некадашње српске цркве на месту Црквине или Црквењак, удаљеном 300 метара од сеоског раскршћа главних путева: Исток—Ђураковац—Пећ.[12] Црквиште са старим српским гробљем готово је потпуно нестало и зарасло у шикару на ивицама главног пута и суседне њиве. Њега са пијететом и пажњом чува и брани од скрнављења и даљих разарања власник њиве млади Белопољац Драган Влајковић. О судбини ове цркве, за коју М. С. Милојевић у свом познатом Путопису 1872. године каже да је „огроман разорен манастир Вознесења Христова или Спасовог дана"[13], знамо из жалбе Срба из Старе Србије и околине Пећи, коју 1864. године упутише султану Абдул Азизу. Набрајајући небројене зулуме и пљачке под бр. 47 они наведоше: „У село Бело Поље дошавши незнабошци и зловерни зликовци зли Асан, Етем Хасан, Јасан (вероватно Јашар или Јасер) Вејсељ, Хајдар Махмут и Суљо Фетовић цркву још из давних времена начињену раскопаше, себи куће и друге стаје саградише, трпезу пак, на којој се безкрвна жртва Господу приносаше, обезчастити светињу у димњацима кућа својих узидаше, па то исто и са крстовима од кровова скинути(х) чињше. . .".[14]

Но свакако најзначајније је српско село Бело Поље, удаљено 2 km јужно од Пећи у подножју планинског масива Плеш, чије је средњовековно име последњих деценија замењено називима: Белопољске, Дечанске или Стреочке планине. Плеш је стара словенска реч у значењу ћелав (calvus)[15], у овом случају планина без шуме тј. ливаде и сувати за испашу стоке. И данас у Лици постоји планина Пљешевица, у Словенији Плешивец, у Тимочкој Крајини Плеш-планина и бројна плешива брда.[16] Стари словенски назив ове планине

[9] С. Стијовић, Ономатолошки прилози I, 291.

[10] Споменик СКА III 1890, 8—9; Гласник Друштва Српске словесности XV 1862, 296, 299. Г. Шкриванић погрешно овај пут назива по Белом Пољу код Пећи што оповргавају називи села у обема повељама: Ракош, Ушча (данас Укча), Јариње, Воиново (данас Војно брдо и Војиндо) Сушица и друга. Г. Шкриванић *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 74—75. Данас ишчезло село Гоино које је поменуто поред „Белопољске цесте" М. Пешикан убификује северно од Драгољевца. М. Пешикан, *Из историјске топонимије II*, 45.

[11] С. Стијовић Ономатолошки прилози I 292.

[12] На истом месту, 291.

[13] М. С. Милојевић, *Путопис дела праве Старе Србије II*, Београд 1872, 163; Задужбине Косова 397.

[14] Хаџи Серафим Рястић, *Плач Старе Србије*, репринт издање 1982, 366, ред. бр. 47.

[15] Ђ. Даничић, *Речник из књижевних старина српских III*, 319

[16] Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија III* 1928, 407, 411, *Rjecnik JAZU*, sv. 43, 55, 98

налазимо и у Дечанској хрисовуљи издатој 1330. године за масив северно од манастира Дечана и између села: Белаје, Љубенић, Стреоц и Бело Поље.[17]

Бело Поље код Пећи[18] је остало од памтивека до данас чисто српско село упркос небројеним арбанашким налетима и покушајима да га раселе или поарбанаше. Најстарији помен села имамо у повељи краља Стефана Дечанског, издатој 6. септембра 1327. године у Сврчину, којом пресуђује спор око међа села Косорића (данашњег Ксурића) код Пећи и хиландарског игумана Гервасија у којој „повеленијем господина краља и стариништи утесано записа логофет Ранко". Краљев изасланик Градислав Воинић као пристав одабра 11 старинника који „придоше на међу . . . и они се заклеше страшним заклетијем . . . и указаше међу". На челу списка старинника био је Хрьшь изь Бѣлога Поля.[19] Непуних 160 година касније у турском попису из 1485. године село је уписано као Мало и Велико Бело Поље са 109 кућа и 21 неожењеним момком. Међу житељима су уписана и два попа (Божидар и Вук) и једна калуђерица удовица.[20] Континуитет српског живља у селу се готово без прекида прати до наших дана. Неки поп Радош и Ђеоргија „от Белога Поља от Песке нахие" купише 1561. године рукописну књигу која се чувала у Дечанима.[21] У тевтеру Нишке митрополије 1727—1737. године стоји записан рачун од 16 јануара 1737. године да је Никону (игуману или духовнику Пећке патријаршије?) дат новац за куповину од Радуна Белопољца 10 дасака „за трапезе у трапезарији".[22] Између 1761. и 1778. године у више наврата су Срби Белопољци уписани као дародавци у Катастиху манастира Девича.[23]

Из првих деценија XIX века имамо неколико писаних и епиграфских података о житељима Белог Поља. Лекар турске војске Аустријанац Јозеф Милер (Dr Joseph Müller) забележио је 1830. године да је Бело Поље у Пећкој кази српско село са 77 становника.[24] На иконостасу обновљене белопољске цркве стоји икона Христа Сведржитеља (91 × 55 × 4 cm) на чијој је полеђини црвеном бојом исписан текст у 4 реда:

ІС ХС Сию икону приложи Станиша Ђукић
ІІ Кй из Пећи ·а̀·ф̀·ѕ̀· марта — к̀·й̀·

Из записа се види да је икону даровао Станиша Ђукић из Пећи 28. марта 1806. године. На његовом надгробном споменику (121 × 52 × 13 cm) који се налази

[17] Ст. Новаковић, *Законски споменици* 647; П. Ивић—М. Грковић *Дечанске хрисовуље*,. Нови Сад 1976, 64, ДХ I 137—138; Ђ. Даничић, *Рјечник II* 319; М. Лутовац, *Сточарство на северноисточним Проклетијама*, Београд 1933, 22.

[18] Један део становништва зове га до данашњег дана и Бијело Поље. Упореди: Л. Нинковић, *Братство Лавре Високих Дечана*, Пећ 1927, 55.

[19] Хрњ човек, хрњав, рњав са значењем распукнуте или разрезане усне. Мушка имена: Хрњко XIV век, Хрњак XV век — P. Skok, *Etimologijski rječnik I*, Zagreb 1971, 688; *Речник српскохрватског књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад 1976, 750.

[20] S. Pulaha, *Le cadastre de l'an* 1485 *du Sandjak de Shkoder*, Tirana 1974, 215—216, стр. 55—56; М. Пешикан, *Из историјске топонимије III*, 75

[21] Љ. Стојановић, *Записи и натписи IV*, 6315.

[22] Ј. Хаџи Васиљевић, *Тевтери Нишке митрополије* 1727—1737, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, Скопље 1936, 69.

[23] Г. Елезовић, *Речник*, 40; *Задужбине Косова*, 397.

[24] В. Стојанчевић, *Етничке и друге прилике у Метохији* 1830-их *година*, Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова, САНУ. Београд 1988, 108.

пред црквом а чија је предња страна украшена у два горња угла са две урезане розете и у средњем пољу са једним већим и четири мања урезана крста стоји натпис од 3. јула 1816. године уклесан у четири реда:

здѣ почиваѥт раба Ѣжи Станиша: пореклом Ѣѕкиѣ: престависѧ: на 1816 ·ѵѳли · з· вѣди емѹ вѣчнаѧ пам'ать.

Вероватно је његов потомак и Јова Ђукић који се помиње у ктиторском натпису изнад улазних врата цркве који носи датум: 26. октобар 1868. године.

У ризници манастира Дечана чува се дуборезни, оковани у позлаћено сребро и украшен разнобојним драгим камењем и мерџанима крст јеромонаха Кирила Андрејића Дечанца родом „от села Белопоље близо Пећи" направљен 1849. године.[25] Кирило Андрејевић је по једном запису из 1857. године био епитроп манастира Дечана.[26] Никола Стефановић трговац београдски, родом из Белог Поља у Старој Србији, свакако пећког Белог Поља, приложио је преко дечанског архимандрита Серафима Ристића 24. фебруара 1861. године једну заставу манастиру Дечанима.[27] Серафим Ристић, архимандрит дечански, набрајајући 1864. године у жалби турском султану Абдул Азизу злодела и пљачке Арбанаса над српским живљем каже: „ни саме светиње од зликоваца на миру нам не осташе. У селу Белом Пољу близу Пећи, црква као највеће благо би нам поарана и из ње 40 ока воска, црквене књиге, кандила од срме 18 комада и 350 гроша би однешено. Извршење овог злочинства би усредоточено у Рами Жити и овога дружини из Истинића".[28] Ово је и једини очувани податак да је стара црква постојала и пре велике обнове и проширења које је изведено 1868. године. Темељи те старе и свакако скромне сеоске цркве, по казивању сељака, и сада стоје испод пода у наосу садашње цркве.

Црква у Белом Пољу налази се источно од села и са десне стране Белопољског потока. Око цркве је старо и садашње сеоско гробље у коме расту три старе липе.

Црква споља изгледа као једнобродна грађевина са тространом апсидом и двосливним кровом покривеним ћерамидом Међутим њена унутрашњост је са четири масивна ступца и луковима између њих подељена на три брода. Наос и олтарски простор су осликани фрескама. Са западне стране цркве удаљен неколико метара подигнут је 1986. године звоник од бетонских стубова.

Из натписа изнад улазних врата, уклесаног у десет сажетих редова на плочи од бањског мермера сазнајемо да је црква посвећена Ваведењу Богородице и подигнута 1868. године као задужбина руске царице Марије Александровне и архимандрита Дечана Кирила Андрејевића, иначе родом из овог села, уз учешће протојереја Стефана Петровића, Јове Ђукића, Милована Михаилића, Новице Негоева, Павла Ракића и Ђорђа Илића. Храм је био завршен 26. октобра 1868. године у време султана Азиза и митрополита Мелетија.

[25] М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 206.
[26] В. Петковић, *Дечани I*, Београд 1941, 17.
[27] Т. П. Вукановић, *Срби на Косову III*, 1986, 57
[28] Хаџи С. Ристић, *Плач Сиѣре Србије*, репринт, 360, ред. бр. 21.

О Кирилу Андрејевићу Белопољцу нема много података. Зна се да је 1849. године као јеромонах Дечана даровао сребрни позлаћени крст који се чува у ризници Дечана, као и да је 1857. године био епитроп Дечана. Као архимандрит Дечана је са игуманом Агатангелом путовао између 1860. и 1867. године у Русију да тражи помоћ за Дечане. За време боравка у Русији имао је срећу да буде примљен код царице Марије Александровне и да је умоли за помоћ не само за Дечане него и за своје родно село Бело Поље. Царица је поред богатог прилога Високим Дечанима посебно одредила и дала потребну суму новаца за изградњу цркве у Белом Пољу као њене задужбине, а уз то обећала и побринула се да добије дозволу од турске владе за подизање цркве, што је и учинила.[29] Тако је 1868. године била подигнута једна од највећих и најлепших сеоских цркава у Метохији која би својом величином и лепотом, фрескама, иконама и осталим црквеним потребама одговарала и тадашњем граду акамоли селу.

Ктиторски натпис изнад улазних врата гласи:

Изволенїем отца попечѣнем сп҃а и совершенїемь с҃таго дх҃а созда сѧ сеї с҃ты и бжⷭвени храм Е. веденїѧ прⷭтѣмь вдцы пожртвованїем И. Е. имп҃р. рⷭк. Маріе Алⷭксандровнѣ, дѣйствомь и трⷭдом Г. х. Кирила Андреевића архим. дечанскаго рож. въ селѣ Бело Полѣ, настоѧнїем покло. ире. Никол. Петровіч иконом: Совершн се. 1868. окть. 26. при с҃лтан Азизѣ и митрополітѣ г. Мелетіи. тⷭтоф быст протонреи Стефан Петрович. Јова Ѣѕкиѣ. Милован Милован Міханиѣ Нов. Негоев. Павле: Ракиѣ. Ђорѣе Илиѣ∼·˙·∼

Црква је изнутра осликана фрескама које до сада нису проучаване а вероватно су дело македонских зографа сликара из породице Крстића Даскаловића — Ђиновских. Могуће је да су поједине делове живописа радили и сликари из породице Лазовића, родом из Бијелог Поља на Лиму, који су тих година сликали и у манастиру Дечанима. Темељитији преглед и проучавање даће коначну слику о иконографском репертоару, времену настанка и мајсторима сликарима. За сада се може уочити да су фреске релативно добро очуване ако се изузму трагови оштећења од пушчаних зрна којима су многи ликови светаца изрешетани од стране обесних арбанашких и турских силника и војника пре и за време I светског рата. Тако је лик Стефана Дечанског на јужној страни првог северног ступца изрешетан преко лица пушчаним зрнима. На том ступцу на исти начин је оштећен и лик Св. Димитрија. Иста оштећења су нанесена и на јужном ступцу до олтара на ликовима Св. Саве (северна страна) и лику св. Ђорђа. На фресци Св. Саве је запис у 6 редова исписан белим словима (висине 2 cm) из којег се види да су њену израду омогућили:

Новіца Негоевъ, Петаръ Їлїа, Мартінъ Гровиѣъ. спом.(ени гди) Петра, Сав҃

Овде првоспоменути Новица Негојев уписан је и међу ктиторе у натпису изнад улазних врата.

[29] Л. Нинковић, *Братство Лавре Високих Дечана*, 56.

Оно што је занимљиво код подизања и опремања ове цркве је учешће бројних наручилаца—ктитора у изради фресака, икона, застава и осталих црквених ствари из редова еснафских удружења и појединаца, свакако у то време имућнијих Срба. О томе сведоче многи натписи и записи из којих дознајемо да је приложника ктитора било не само из Белог Поља и околних села него и из Пећи па чак и из Скадра. Тако је окована улазна врата саградио неки Славко Арсенијевић, бојација и о томе оставио натпис у 6 редова на металној таблици (10×20 cm) исписан укуцавањем ситних слова:

Сиѧ врата. согради Славко Ѧрсенїевићъ вожднѧ за вечни споменъ ктїторъ бистъ иконолиѧ ѯ: попъ Никола пароxъ 1866. годъ. 2 іюниѧ.

На оба крила царских двери је дуг натпис ктитора чланова једне породице из села Пиштана (11 km југоисточно од Пећи) и сликара Василија Крстића Даскаловића из Галичника. Натпис је исписан у 9 редова и гласи:

Сіи двери и горе великі крстъ и ст҃ѣ вдцѣ и стго Іѡана бгослова и Старог и Новог Завѣта. Приложише братски 1.ви Жилко шт Пиштане, за дшевно спасеніе. 2.ги Стефо братанацъ мѣ за дшѣ свога штца Стожана. 3.ки

Стамена сѣпрѣга врата Жилковог и Стожановогъ *Жилована за нѣговѣ дшѣ и за сина мѣ Кѣкота. Вечна им памат. При пароx хаџи попа Николѣ Петровић иконом, 1874. Зографъ Васіліе Крстинъ. Ѵ. Даскаловића Дибрске Нахіе изъ села Галичнїка.

На крају натписа је и сликарев аутограф. Зограф Василије Крстић — Даскаловић — Ђиновски оставио је у Метохији поред Белог Поља своје радове у Пећкој Патријаршији и Будисавцима. На иконостасу цркве Св. Апостола у Пећкој Патријаршији је његова икона Св. Петра, а у Будисавцима је заједно са братом Александром сликао иконостас 1874. године.[30]

На икони Богородице са Христом (23×52×3, БП-29) са леве стране је црвеним словима исписан запис: Помени г҃ди Стоика, Стожана, Стожана (Стојана — двапут уписан). Могуће је да је ово икона Богородице која се помиње у натпису на дверима као заједнички прилог породице из Пиштана где се такође помиње и њихов отац Стојан.

Већ је поменут натпис приложника Станише Ђукића на икони Христа Сведржитеља (БП-1, 91×55×4 cm) са јеванђељем у руци и сигнатуром ІС ХС вседржитель која је сликана 28. марта 1806. Судећи по том датуму икона је била у старој цркви пре њене обнове и похаре од стране зликоваца Рам Жите из Истиниће.[31]

На икони Рођења Христова (БП-11; 41×34×2 cm) доњом ивицом је натпис Сіѧ икона Напсана въ стыѧ градѣ Ієрѵсалімѣ года 1893. Живописец Константино Ѧпостолов... У њеном десном углу је белим словима у пет редова исписан натпис добрим делом оштећен:

[30] М. Ивановић, *Црква Преображења у Будисавцима*, Старине Косова и Метохије I, Приштина 1961, 117; исти, *Неки подаци о иконостасу цркве Св. Апостола у Пећкој патријаршији*, Зборник Музеја примењених уметности 26—27, Београд 1982/83, 115—116.

[31] Као и напомена 28.

Белопол҃ско... (й ц҃р)кви. Св. П...(речисте?) од іеромонаха... маиаила... фимови... Икона је иначе сликана са три реда сцена. У доњем главном делу је Рождество Христово а у горња два реда мање сцене: бегство в҃чно испод кога су три мудраца: три волхвы и десно: Єлисавета, пастирїи и извеніе Младенце. На полеђини иконе је турски запис исписан арабицом.

На јужном зиду у цркви стоји урамљен веома нечитак и склон потпуном распадању отисак графичке представе бакрореза манастира Студенице чијем се горњом ивицом једва разазнаје део натписа у коме стоји да је „овај образ манастира Студенице“ приложио овој цркви неки Георгије Јосифовић „лета Господња“ чије се бројке не могу са сигурношћу сада ишчитати. Уколико се чишћењем и конзервацијом, што треба најхитније предузети, потврди да је ово отисак са бакрорезне плоче манастира Студенице из 1740. године чији графички листови из те године нису познати,[32] онда би ово био једини сачувани примерак првобитног отискивања тог бакрореза. Ако је ова гравира била стално у овој цркви, што је могуће, то би значило да је постојала и у старој цркви пре њеног обнављања 1868. године. У сваком случају она је данас један од најстаријих предмета који се овде чувају.

У олтару цркве је филигрански сребрни крст висине 47 cm, ширине 20 cm и стопом пречника 20 cm. Преко стопе су између стилизованих гранчица уграви рана слова криптограма: К. М. Г. Я. Б. Б. Д. Р. П. По горњој кружној ивици стопе је урезан дуги натпис: † Сеѣ крст Ковчегомъ бе ѡдѣ село Бе.(ло) Польѣ. бл.(изу) Печи приложи Стана Радованов; жена Радова Кѣкалѣ. за спасеные дшѣ: при протѣрею Стефанѣ і҃, прислужитер. Ѧковѣ проти.·. 5. мивдра 1893, године. Потомци породице Кукаља и сада живе у селу. Један од њих 75-годишњи Лазар Славковић-Кукаљ је чувар и кључоноша цркве.

Белопољски учитељ Сима Шуговић огласио се 1908. године дописом у „Цариградском гласнику“ који је штампан ћирилицом и на српском језику у тадашњој турској престоници Цариграду да је белопољској „лепој месној цркви из Јерусалима донела црквене стегове хаџи Лена из Пећи“.[33]

Белопољска црква је и сада права мала ризница црквених икона, књига, кандила, графика, клепала, певница-налоња, сточића и ормарића за иконе и књиге, чирака од кованог гвожђа, кућних иконостаса, па чак и сликарског штафелаја. У њој се налази 30 икона до сада непроучених и непубликованих са натписима на српскословенском и грчком, па чак и турском језику. Све оне годинама чекају на систематски преглед и конзервацију. Ту је и 10—15 кандила од сребра и бронзе која нису ни пописана, као и неколико примерака руских штампаних књига из XVIII и XIX века такође неинвентарисаних.

Сви ови предмети су драгоцени докази о културним хтењима, настојањима и дометима тамошњег српског живља да сачува своје народно биће и у најтежим данима своје повести. Сви су они прибављани трудољубивошћу како тада истакнутих житеља данас пећког приградског насеља Белог Поља тако и простих сељака и занатлија. Прилози су стизали од Москве са двора руске царице Марије Александровне и од ходочасника из Јерусалима па преко

[32] Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, 341.

[33] *Цариградски гласник XIV*, Цариград 14. марта 1908, 3—4.

свештеника и сељака из Пећи и околине све до бројне српске насеобине у Скадру.

О учешћу скадарских Срба у настанку живописа белопољске цркве недвосмислено казују писани натписи на њеним зидовима.

По источној страни лука између стубаца у северном броду цркве насликан је стојећи лик Св. Атанасија Александријског у чијем је подножју у два реда ћирилицом белим словима исписан натпис: Сій два ѡбраза приложи Наѣмъ Спиридоновић изъ Скадра еклесіѧ за дѹшевн(о) спасеніе. Није најјасније на који се други лик односи овај натпис: да ли на лик Св. Николе Мирликијског Чудотворца који је насликан ниже или на лик апостола Петра који је насликан насупрот Св. Атанасија на истом луку. У сваком случају сви су ликови солидно рађени и добро очувани.

Нас ће овде занимати везе између скадарских Срба и цркава у Метохији па ћемо том питању посветити неколико редака.

Скадар је у средњем веку био у најтешњим везама са српским владарима. Од 1043. године припадао је српским владарима из Зете који су у њему имали своју престоницу. У њему је краљ Бодин 1096. године дочекао француске крсташе. После Бодинове смрти једно време је био под византијском управом док га није поново освојио Стефан Немања да би у српској власти са мањим прекидом 1215. године остао све до краја XIV века. У њему су столовали многи сродници и престолонаследници српских краљева и царева. Краљица Јелена по паду свога мужа Уроша I држала је област од Дубровника до Скадра и подизала и обнављала неколико цркава између којих и цркву Св. Николе у којој се замонашила.[34] У Скадарском музеју и сада се чува мермерна плоча са њеним ктиторским натписом.[35] Милутинови синови Стефан и Константин живели су у Скадру, а Константин је ту и ковао свој новац. И Душан је као престолонаследник боравио у Скадру и ту имао свој двор. Царица Јелена купила је кућу у Скадру и поклонила је манастиру Св. Арханђела код Призрена.[36] Оливера, кћи краља Вукашина и прва жена Ђурђа Балшића, подигла је у Скадру Богородичину цркву и богато је обдарила.[37] Скадар је одржавао живе трговачке везе са Призреном и Новим Брдом. У њему и његовом залеђу жупи Враки коју чине шест села површине од око 70 km² је била јака и чиста српска насеобина. Ту су настајала многа српска књижевна и уметничка дела. Један веома значајан српски средњовековни рукопис „Зборник попа Драгоља" који је писао „многогрешни раб божји презвитер Василије а зовом поп Драголь" крајем XIII или у XIV веку пронашао је академик Панта Срећковић 1875. године у Враки у свештеничкој породици која га је чувала кроз 17 генерација, дакле око 500 година, да би се од 1902. до 1915. године чувао у Народној библиотеци у Београду. За време I светског рата рукопис је нестао али је 1970. године пронађен у СР Немачкој па га је заједно са другом збирком поново откупила Народна библиотека Србије где се и сада чува под сигнатуром Рс

[34] В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 219.
[35] *Историја српског народа I*, Београд 1981, 403; И. С. Јастребов, *Подаштци за историју српске цркве*, Београд 1879, 152—153.
[36] Гласник Друштва српске словесности XV 1862, 314.
[37] *Историја Црне Горе II*/2, Титоград 1970, 415—416.

651.[38] И други српски рукопис Београдска александрида, богато илустрована и писана крајем XIV века настала је овде. Њу је пренео скадарски српски прота Мићо Милићевић, отац Косте Милићевића протагонисте српских сликара импресиониста, бежећи са породицом испред прогона 1892. године од Скадра до Рашке. Александриду је Коста Милићевић поклонио Народној библиотеци у Београду где је 6. априла 1941. године изгорела у пожару од немачких бомби.[39] Стефан Мариновић „Србин од богохранимаго Скадра" штампао је 1561 и 1563. године десетину српских књига чији се примерци, растурени по свету и земљи, чувају од Хиландара и Софије до Београда и цркве у селу Српској Капели код Бјеловара и другде.[40] Постоји мишљење да се штампарија Стефана Мариновића налазила на месту где је до 1981. године постојала српска православна црква у Скадру.[41]

Скадарски Срби били су веома спретни и успешни трговци. Патријарх Арсеније IV Јовановић добављао је преко њих уље и 25. јула 1734. године писао протопопу Бошку у Подгорици „да два товара врло лепа уља да узмете и нашем Арсенију (послатом јеромонаху из Пећи) да предате и да га испратите до Скадра, ино да несте учинели".[42] У дневнику пећког трговца Петра Андрејевића записано је 1746. и 1747. године у више наврата како је преносио вуну из Пећи и околине у Скадар одакле је претоваривана са ушћа Бојане у бродове за Млетке. Један од његових записа казује: „На 1747 мца авг. 27. кад послах на попа Иована (у Скадар) 34 товара вуне по крамару (већ каравана) Марку от Белице" (село у Пећком Подгору).[43]

После честих турских похара српских земаља и манастира њихов плен се сливао и у Скадар. Нису ретки записи на црквеним књигама које су опљачкали турски војници, а Срби Скадрани и други намерници потом их откупљивали. Тако је на Минеју манастира Никољца код Бијелог Поља запис грешног попа Георгија Радовича Пећанина да је књигу откупио „у Скадру от похаре црногорске лета 1785". Исто је учинио и цетињски архијереј Висарион 1689. године, откупивши у Скадру књигу која је донета после похаре Пећке патријаршије.[44] На књизи „Толкованије еванђелскоје" коју је 1785. године откупио у Скадру „смерни раб божји Арсеније Радојевич и поп Ђесрђије от похаре црногорске" стоји запис да је поред ове књиге купио и Библију „и проче 12 книга". А на Библији која је штампана у Москви 1756. године још један запис смерног Арсенија и попа Ђеорђија да је купљена за 25 гроша у Скадру. Из овог следи да су они двојица тада у Скадру купили 14 књига. Како су то

[38] Т. Јовановић, *Пандехово пророчанско сказаније*, Књижевна историја VII, 25, Београд 1974, 139; Б. В. Марковић, *Основна школа у Враки код Скадра*, Гласник СПЦ 62, Београд 1981, 147—148; Р. Ротковић, *О неким празнинама у црногорском наслеђу средњег вијека*, Стварање 3, Титоград 1978, 351.
[39] С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952, 180, 226.
[40] Д. Богдановић, *Историја српске књижевности*, Београд 1980, 256; *Изложба српске ћирилске штампе*, Народна библиотека, Београд 1973, 83; *Записи и натписи IV*, 6767; Д. Медаковић — Д. Богдановић, *Каталог ћирилских штампаних књига манастира Хиландара*, Београд 1978, 284—285, 48, 49.
[41] A. Milatović, *Pet diplomatskih misija*, Zagreb 1985, 220
[42] Д. Вуксан, *Писма пећких патријараха Зеланима*, Записи, Цетиње 1939, XXII, 108—109.
[43] Ст. Димитријевић, *Један наш трговачки дневник XVIII века*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, Скопље 1936, 369.
[44] *Записи и натписи IV* 7163, 8633; Д. Вуксан, *Записи и натписи из Пећи и Цетиња*, Зборник за историју Јужне Србије 299.

велике књиге испада да су доношене товарима и биле добро плаћане јер је 25 гроша у 1785. години био велики новац.[45]

По неким записима међу угледним Србима Скадранима помињу се: „11. патриар српски Макарије, родом от Скадра", као и „16. патриар Никанор от Скадра".[46] Међутим, ти наводи научно нису потврђени. По записима у „Општем листу" Пећке патријаршије Карађорђе „на 1804. лето... са собом имаше добре неке витезове: 1. беше Васа Чарапић, 2. беше Јанко Катић, 3. беше Миленко Ресавац, 4. Крста Скадранин, зет Јанићију владике пазарскоме, његову братаницу држаше..."[47] И манастир Дечани имао је 1821. године свог епитропа у Скадру „благородног и високочувеног господара кир Ђура Поповића" који је тамо живео са братом „господаром кир Николом", мајком Станом, сестрама „госпођом Јелом, госпођом попадијом Васом, секом Суфсм" и осталом бројном фамилијом.[48] Митрополит рашко-призренски Ананије који „во Богом покривајемоју епархију нашу во шехер Скодра и нахију јего" упућује 19. септембра 1833. године писмо у којем жели најпре „благодат преподобњејшим јеромонахом, благословеним свештеником и честним трговцом и општем всем православним христијаном, малим же и великим" па их потом обавештава да тамошњем попу Крсту одузима свако богослужење и обреде „јер је био непокорен и непослушен".[49] Колико је економски била јака словенска насеобина у Скадру говори податак да је читав пекарски еснаф са преко 60 дућана био у рукама људи наше крви, пореклом претежно од Струге у Македонији.[50] Између тих скадарских пекара истицао се и Наум Спиридоновић из Пећи као ктитор фресака у белопољској цркви код Пећи и ревностан посредник и сакупљач прилога добијених од скадарских Срба, на писмену молбу братства манастира Девича од 28. августа 1879. године за обнову и подизање нових конака и довођење воде „те да чешму у авлију монастирску начинимо и водом, како ми, тако и поклоници, задовољни будемо".[51]

У Скадру и околини било је неколико српских цркава. Црква Св. Стефана је била саборна. Цркву Св. Николе је подигла краљица Јелена Анжујска. Поред њих помињу се: Св. Влаха, Св. Петра, Св. Марије, Св. Илије, Св. Врачева, Св. Теодора, Св. Лазара и Св. Венеранде.[52] Од њих су многе биле покатоличене. Руски конзул у Скадру И. С. Јастребов наводи 1854. године да је тадашњи аустријски конзул у Скадру Баљарин слао свог драгомана да брише и струже српске ћириличне натписе око ликова на фрескама многих српских скадарских цркава да би „доказивао" да су католичке. Јастребов наводи примере таквих претварања цркава.[53] У XIX веку постојала је још само српска

[45] Д. Вуксан, *Дарови цетињских митрополита Пећкој патријаршији*, Записи, Цетиње 1939, 217.
[46] Серафим Ристић, *Дечански споменици*, Београд 1864, 81.
[47] Д. Вуксан, *Рукописи манастира Пећке патријаршије*, Зборник за историју Јужне, Србије I, 188.
[48] Д. Вуксан, *Писмо јеромонаха Калиника Дечанца Ђуру и Николи Поповићима*, Записи Цетиње 1939, 348—349.
[49] Д. Вуксан, *Три стара писма*, Записи Цетиње 1939, 348—349.
[50] Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 57.
[51] Д. Вуксан, *Три стара писма*, 350.
[52] В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 219, 298.
[53] И. С. Јастребов, *Подаци* 155; В. Бован, *Јастребов у Призрену*, Приштина 1983, 49—50.

црква у жупи Враки у селу Борићу.[54] Заузимањем првог руског конзула у Скадру Сунчекова српска скадарска општина добила је нову цркву у вароши.[55]

Из „Цариградског гласника" сазнајемо да је рашко-призренски митрополит Нићифор стигао 20. јуна 1902. године „у Скадар, крајњу тачку своје епархије" где је боравио два месеца обилазећи српске цркве и школе. „Други дан Духова у пратњи угледних лица из Скадра пошао је у Враку у чијој је цркви одслужио свету литургију са још два свештеника и својим ђаконом, извршио водоосвећење и одржао дугачак говор пун очинских савета верницима да чувају своју веру и народност, да потпомажу цркву и сада већ отворену школу".[56] Исте године у српској саборној цркви у Скадру, новембра месеца, одржано је опело преминулом српском свештенику Јовану Штиркићу, који је потом пренет и сахрањен у цркви Св. Николе у Враки „која је четврт часа удаљена од града".[57] У овој цркви био је 1873—1875. године свештеник већ поменути Миђо Милићевић, отац сликара Косте Милићевића.

Срби Врачани били су јануара 1916. године последња пратећа чета уз старог краља Србије Петра I Карађорђевића и војводу Радомира Путника после њиховог повлачења преко Албаније, а на своја 31 кола пренели су српску државну касу из Враке до Медованског залива где су били укрцани на савезничке бродове.[58]

Скадарски Срби имали су и своју школу. Код скадарског трговца Филипа Беровића била су сачувана два писма призренског митрополита Партенија од 30 маја 1850. године о тамошњим српским учитељима.[59] У тој школи био је 1856. године „кроз врieме тригодишњег мог учитељског бављења" и познати просветни радник Никола Мусулин.[60] Из „Цариградског гласника" видимо да је 25. јула 1902. године испитима ђака српске школе присуствовао и рашко-призренски митрополит Нићифор кога је говором поздравио ђак III разреда Глигорије Бањушевић.[61] На прослави Св. Саве у тој школи и цркви Александра Невског 18. јануара 1908. године присуствовали су руски конзул Лобачев и црногорски конзул Петар Пламенац.[62]

О тешкој судбини српских цркава, школа и српског народа у Скадру и Враки која их је задесила у првој половини XX века и траје до наших дана када су цркве порушене, школе затворене а народ насилно албанизован најречитије говоре подаци које је дао тадашњи амбасадор Југославије у Албанији Арсо Милатовић. Он каже да је 1981. године „православна црква у Скадру смањена за звоник. Звоно је однето у ливницу а крст бачен у коприве. Остатак зграде служи као магацин за алат чиновницима тог градског реона кад недељни дан

[54] Б. В. Марковић, *Основна школа у Враки*, 147.
[55] М. Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, Годишњица Николе Чупића XVIII, Београд 1898, 115, 155.
[56] *Цариградски гласник VIII*, 1902, 20 јуна, 3.
[57] *Цариградски гласник VIII*, 14. новембар 1902, 3.
[58] Б. В. Марковић, *Основна школа у Враки*, 148.
[59] И. С. Јастребов, *Подаци...*, 76—78.
[60] САНУ, *Србија и ослободилачки покрети на Балкану I*, Београд 1983, 28—29; Д. Живковић, *Црноморска основна школа у Скадру*, Зборник радова: 140 година Основне школе „Његош" 1834—1974, Цетиње 1976, 209—220; И. Иванић, *Српске манастирске сеоске и варошке школе у Турској*, Годишњица Николе Чупића XXXII, Београд 1913, 231, 246.
[61] *Цариградски гласник VIII*, 25. јула 1902, 3.
[62] *Цариградски гласник XIV*, 1. фебруар 1908, 3—4.

проводе на обавезним пољопривредним радовима. Где ли су бачене књиге и иконе — не зна нико".[63]

* *
*

Износећи ове податке хтели смо да укажемо да је црква Св. Ваведења Богородице у српском селу Белом Пољу код Пећи један значајан културни, историјски и црквени споменик из времена робовања српског народа под Турцима. Њено вишевековно одржавање и коначна обнова 1868. године казују о настојању да се и у најтежим условима одоли насртајима и одржи самобитност народа тог краја. Она је и данас, мада запостављена и неиспитана, једна права мала ризница сликарства, графике, икона и осталих црквених сасуда. Сачувани, иако скромни, сликарски штафелај сам по себи казује да је ту боравио и радио сликар икона. Њени драгоцени записи и натписи речито говоре о духовној и народносној повезаности српског живља ових крајева. Иако растурени по разним странама од Пећи и Скадра до Београда, па чак кадри да оду до Русије и Јерусалима и отуда добаве поклоне, смогли су снаге да допринесу физичкој и духовној обнови и богатству ове скромне сеоске цркве.

[63] A. Mil̈atović, *Pet diplomatskih misija*, Zagreb 1985, 221—222.

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

ВУКОВА БЕЛЕЖЕЊА О КОСОВСКОЈ БИЦИ

Вукова знања о српском средњем веку нису била велика. О прошлости старе српске државе и споменицима њене културе он се обавештавао, углавном, од ученог Јована Рајића из чије је Историје начинио детаљније исписе. Народна песма, која представља посебну врсту наративних извора, као и жива народна традиција, такође су, премда на посредан начин, Вуку послужили као средство обавештавања, односно као илустрација за казивања о прошлости српског народа, посебно и за Косовску битку. Вук је добро знао, при томе, да производи народног стваралаштва у прози или у стиху нису исто што и писани извори односно критичка историјска наука, али је налазио за потребно да производе народног духа и сећања стави на хартију. У свом књижевном раду Вук Караџић се, несумњиво, морао дотаћи и старије историје српског народа, и то почев још од његове прошлости у средњем веку. Време Косовске битке, отуда, није могао заобићи.

У *Биљешама за улазак у српску историју нашега времена* Вук је записао: „Ми говоримо да је Српско царство пропало на Косову, али видимо да су Срби и послије Косова царовали: Српски се деспоти од царева женили, војску држали, градове зидали, новце ковали и т.д. Зато се мени чини, да би особито нужно било, да се напише Српска историја од Силнога Стевана до наши времена, т.ј да се живо опише, како је народ од онолике силе и величине, мало по мало пропадајући, до данашњега стања дошао".[1] Позитиван дух и реалиста у схватањима српске историје, Вук је *првенствено* тежио да, у свом списатељском раду, опише догађаје свога времена, тј. како је говорио, да остави критички сакупљену и написану *„Грађу за Српску историју нашега времена"*.[2] Отуда је, у историографској сфери свога рада, главну пажњу посветио најновијој српској историји, тј. времену Првог и Другог српског устанка 1804. и 1815. године, Карађорђевој и кнез Милошевој владавини у обновљеној српској држави, Али, радећи упоредо и на проблематици језика, народне књижевности и народописа, етнографије, он је на више места, а нарочито у вези са сакупљањем народних песама, радом на Српском Рјечнику, затим у списима које је објавио у Даници помињао догађаје и питања о Косовској бици. За ову прилику биће неколико речи о његовим првим разматрањима и бележењима која су била везана за догађаје 1389. године.

[1] Вук Стеф. Караџић, *Историјски и етнографски списи*. Београд 1898, 350
[2] Нав. д., 112—113

I

Када је почео са књижевним радом, у предговору своје *Мала йростонародња славено-сербска йѣснарица* Вук Караџић је навео да се у Ресави — нахија ћупријска — налазе „она два славна монастира Сербски владетеља“: Раваница Лазарева, и Манасија сина његова Стефана“.[3] Од народних песама са историјском садржином он је навео и песму „О Милошу Обилићу“. Али о самој Косовској бици Вук ће донети три песме тек 1815. године у збирци *Народна србска йѣснарица, часть вторая*.[4] Наслови ових песама били су: „О кнезу Лазару (о Косовской битки)“ (стихова 202), „О Косовской битки“ (стих. 53), „Прекидцы (Fragmenta) различныхъ Косовскиъ пѣсана“ — ово у пет посебних одломака (са укупно 150 стихова).[5] То су била прва Вукова саопштења из времена о косовским догађајима у 14 .веку.

После овога, у *Српском Рјечнику* (1818), у одредници Лазарица Вук објашњава да „тако зову слијепци ову велику пјесму од Кнеза Лазара и од Косовског боја. Лазарица се почиње:

„Цар Мурате у Косово пада,
„Како паде ситну књигу пише
„Те је шаље ка Крушевцу граду —

А све су остале Косовске пјесме комади од Лазарице“.[6] Реч је, дакле, о *Лазарици*, своду народних песама из касније названог Косовског циклуса, за које је Вук још у Предисловију *Пѣснарице* навео да их има, уопште, разног садржаја, и „да бы їошт на 40 печатаных табака било“.[7]

Што се тиче Косовске битке — из првих година својих сазнања о њој — Вук је забележио у Рјечнику: „Косово“, n. (mit und ohne поље) das Amselfeld (berühmt durch die Schlacht, die A. 1389, на Видов дан (15. Juny) Serbiens Schicksal entschied), Campus merularum“.[8] Односно, на другом месту: Видов дан (...) м. 15ти јунија, кад су Срби изгубили на Косову, St. Veits Tag, zugl. Anspielung auf вид /тј. Вид, m. Mannsname, nomen viri“/[9] Иначе, кад је реч о Косову као географском објекту на коме се одиграла и Косовска битка 1389, Вук је, заједно са Ј. Копитаром, као бољи познавалац географско-топографских прилика, извршио исправке и допуне — у тексту и на карти — на познато у историографији дело Вајнгартеново о Србији.[10]

Интересантно је да је, у Рјечнику (али и другде у Вуковим списима из овог времена) централна личност Косовске битке, кнез Лазар, само кратко, и узгредно, споменут: „Кнѣз (...) Fürst, princes, н. п. Кнез Лазар“.[11]

[3] Вук Стефановић, *Мала йростонародна славено-сербска йѣснарица*. У Виени 1814 16 у нап.
[4] Вук Стефановић, *Народна србска йѣснарица*. У Виени 1815, 106—114
[5] Нав. д., 108—114
[6] Вук Стефановић, *Српски Рјечник*. У Бечу 1818, 360
[7] Вук Стефановић, *Народна србска йѣснарица*, VIII—IX. — У писму Ј. Копитару од 20. Ш. 1815. године Вук је јављао: „Я сам ову зиму провео само пѣсне Сербске тражећи, и толико сам их досад сакупио, да ни сам нисам знао, да Срби имају толико народных пѣсана“. Љуб. Стојановић, *Вукова йрейиска*. Књига прва. Београд 1907, 142
[8] Вук Стефановић, *Српски Рјечник*, 329—330
[9] Нав. д., 68, под: Видов дан, одн. Вид
[10] Видети: Никола Радојчић, *Географско знање о Србији йочешком 19 века* (Са две карте у Прилогу). Београд 1927, 82, 90; 38—39.
[11] Вук Стефановић, *Српски Рјечник*, 315, под: Кнез

О другој главној личности Косовске битке Милошу Обилићу Вук је писао на више места, и то у вези са народним предањима о њему. Овде Вук саопштава само рационалне податке уколико су били забележени у народном сећању на Милоша Обилића. Тако, у *Рјечнику*, он је чак донео овећи текст о пореклу Милоша Обилића чије је необичне јуначке особине из ране младости приметио још цар Душан који га је, стога, и повео на свој двор: „Међер обила /тј. reichlich, uber/ мајка, родила обила јунака“.[12]

У кругу легенди о Косовској бици („боју“) Вук је забележио народно казивање да је Милош Обилић био из шабачке Посавине, тј. да „у Поцерини, у Шабачкој нахији, има село Двориште и код бјега близу зидине, које зову Милошева коњушница“, и како „Срби онуда приповиједају да су ту били двори Милоша Обилића“.[13]

У вези са Косовском битком, Вук је забележио чак једно народно приповиједање о љутњи кнеза Лазара на Милоша Обилића стога што није собом довео и део војске, наводно ратнике из Мачве: „Приповиједају да је кнез Лазар питао Милоша Обилића (кад је дошао да иду на Косово): „Камо ти Милошу Мачвани?“ А он му одговорио: „Остали, честити кнеже, да крче и да сију шеницу“. Онда Лазар рекао: „Еда Бог да, све крчили, а све Мачва у трњу лежала; а штогођ стекли, све Турцима у биједу давали“.[14] Да ли је, можда по овој легенди, кнежево незадовољство са Обилићем (као старешине у Мачви) коинцидирало са мишљу о Милошевој невери („Прва вѣро, потоња невѣро, сутра ћеш ме издат на Косову“ — мало војске, што и издаја?) према *Лазарици*, чије је стихове Вук донео, штампао, још 1815. године?![15]

Погибију Милоша Обилића на Косову Вук је забележио у народном предању, по коме је „послије Косовске битке дошао гласоноша с Косова и нашао Милошеву мајку (...) па јој рекао:

„Што не чајеш Милошева мајко?
„Одби овце у то пусто поље:
„Милош ти је јуче погинуо“ —

По Вуку „од тада је остало Пустопоље и ријека Нечаја![16]

За догађаје око Косовске битке везано је и предање по коме су „двије сестре“, кћери кнеза Лазара, и то свака за себе, саградиле у Јадру две цркве: Троношу и Вотњак. Тим поводом Вук је забележио још и то да се Троноша одржала до његовог времена и да „служи и сад“, а да је Вотњак остао „пуст Бог зна од кад“.[17] Заиста, пред избијање Првог српског устанка, по једној забелешци Лукијана Мушицког („Описаније њеких монастиреј в Сербији находјашчихсја“) помињу се оба манастира али као „запустјели“: Чокешина у шабачкој нахији „при горје Церу“, а манастир Вољњак „на Штирје рјеч(ици) при Лознициј“,[18] с тим што је — опет по Вуку — Чокешина страдала

[12] Нав. д., 476, под: Обил
[13] Нав. д., 121, под: Двориште. Упоредити легенду о Милошу Обилићу, објављену још 1817. године, у: *Сабрана дела Вука Караџића*, књига XVII. *Етнографски списи*. Београд 1972, 13—15; 421—423
[14] Вук Стефановић, *Српски Рјечник*, 389, под: Мачва
[15] Вук Стефановић, *Народна србска йѣснарица*, 110
[16] Вук Стефановић, *Српски Рјечник*, 121, под: Двориште
[17] Нав. д., 220, под: Затроношити
[18] Радослав Перовић, *Први српски усшанак. Акша и йисма на српском језику*, књига I, 1804—1808. Београд 1972, 104—105; 108

од Турака касније, у временском раздобљу после Чокешинског боја априла 1804. и Мишарске битке у лето 1806. године.[19]

Међу седам „најпознатији" манастира у Србији, поред Студенице и Дечана — за које је написао да „могу се испоредити с првим ришћанским манастирима у Евроши" — затим и поред Жиче, Ариља и Сопоћана, Вук је поменуо и Раваницу — задужбину кнеза Лазара, и Манасију — задужбину „високог Стевана" коју, као и за Жичу — по Вуку — „... и сами Турци кажу (...) да су знаци, који свједоче, да су Срби негда имали цареве и краљеве".[20]

II

Вук, упркос жаркој жељи да се позабави и старијом прошлошћу Срба, као и њиховим културним споменицима, пре пропасти српског царства које су Турци разорили на Косову 1389. године, у каснијим годинама свога живота није више имао времена за тако крупан и озбиљан посао. Једноставно више није хтео да улази у послове за које није имао потребно знање и потребне спреме. Ипак када је приступио обради историје Срба свога времена, дајући сасвим кратак „преглед старе историје", Вук се осврнуо и на Косовску битку и на значај који је имала за потоњи развој српског народа. Он је писао: „... кад Вукашин бранећи од Турака своје краљевство изгуби и живот, онда ступи на пријестол Српски кнез Лазар, који 1389. године 15. Јунија на пољу Косову завршн Српско самодржавно царство и краљевство и кнештво. По смрти Лазаревој постане Српско деспотство под Турским кесимом; но и њега Турци наскоро проћерају из Србије у Сријем, а ондје се по том и затамани. И тако Турци мало по мало, које с помоћу сами Српски неслога, које с помоћу ондашњега времена немарности и око закона /верских/ свађа околних ришћанских држава, са свим овладају свом Србијом и Босном и Ерцеговином..."

Са оваквом констатацијом, коју је као своје сазнање саопштавао Србима свога времена, Вука је потврдила потоња научна историографија. Косовска битка представљала је преломни, и судбоносни, догађај у целокупној историји српског народа. Било је, отуда, природно што је Вук уочио њен историјски значај и за касније збивања, све до свога времена, до Српских устанака 1804. и 1815. и обнове српске државе у 19. веку.

[19] Вук Стеф. Караџић, *Скупљени историски и етнографски списи*, 23 (У време погибије раће Недића, по Вуку: „Чокешина у тај ма оста незапаљена"). — Видети: Слободан Живојиновић, *Манастир Чокешина* (Издање Управе манастира Чокешине). Чокешина 1981, 19—20

[20] Вук Стеф. Караџић, *Даница. Забавник за годину 1827.* У Бечу 1827, 110

[21] Нав. д., 76 (У спису: *Географическо-статистическо описанїе Србије*, II: *Описанїе народа*).

ЉУБОМИР ДУРКОВИЋ — ЈАКШИЋ

УСТАНОВЉЕЊЕ У ВАСКРСЛОЈ СРБИЈИ 1889. ВИДОВДАНА ЗА ДРЖАВНИ ПРАЗНИК

„Тамо у вечном Божјем царству, ви славне успомене косовски јунаци, мученици, неумрли браниоци вере и домовине, и ти Свети великомученичe Царе Лазаре, који си предпоставио вечно времену, небеско земаљскоме царству, погледајте на своје потомке, на свој народ, који вас вечно спомиње и моли, да помогнете својим молитвама пред престолом Праведнога Бога, да се обнови Српска Царевина, да се уједини раскомадани народ српски."

(Из *Беседе митрополита Михаила у Лазарици, 15.* јуна 1889).

1. ПРАЗНОВАЊЕ ВЕЛИКОМУЧЕНИКА КНЕЗА ЛАЗАРА У СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ

У Српској православној цркви почело је прослављање Кнеза Лазара од онога времена када га је канонизовала за националног светитеља. То је могло бити негде годину или две после његове погибије на Косову, и када су његове мошти из Приштине, где је био сахрањен у цркви Вазнесења, пренете у манастир Раваницу, коју је основао.[1]

У Васкрслој Србији од 1832. од када се у Београду штампају календари, издања приватника, уноси се 15. јуна: „Амос пр. и к. Лазар",[2] то јест уз пророка Амоса даје се и Кнез Лазар, док је у календару Уједињене омладине српске навођено 15. јуна: „Цар Лазар (Видов-дан)".[4] Међутим, у календарском делу

[1] С. Новаковић, *Косовски мученик*, Хришћански весник, Београд 1880, 6—11; Р. М. Грујић. *Свети Кнез Лазар*, Црква. Календар Српске православне цркве 1939, 49—51; Раде Михаљчић, *Кнез Лазар и обнова Српске цркве*, Београд 1975, 2—4; исти, *Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање*, Београд 1984, 154—157; др Ненад Симић, *Култ Видовдана у нашој црквеној уметности XVIII и XIX века*, Гласник СПЦ 1957, 127—131.

[2] Сви датуми су по старом календару.

[3] *Бѣоiрадска лира* 1833—1835; *Забавникъ* 1834; *Даница* 1834; *Мѣсецословъ* 1836—1850; *Урания* 1837—1838; *Шумадинацъ. Народный календарь* 1851.

[4] *Косово. Календар за простy годину 1875*, Београд 1874. О настанку код Срба имена *Видов дана* за дан Косовске битке доста је писано и расправљано (Јован Вучковић, *Свети Вит* (*Видов-дан*), Хришћански весник 1890, 317—335, 435—450; Миодраг Поповић. *Видов дан и часни крст*, Београд 1977, 62—73; *Српски митолошки речник*, Београд 1970, 65—66; Јеремија Д. Митровић, *Поводом књиге професора Миодрага Поповића „Видов дан и часни крст"*, Југословенски историјски часопис, 3, 1977, 133—155). О светом мученику Виту најбоље је написано у књизи јеромонаха Хризостома Столића Хиландарца *Православни Светачник*, Београд 1988, 500.

државног *Шематизма*, који је почео да излази 1852, уписан је 1857. године: 15. јуна „Амос пр. и К. Л."; 1859: „Амос и кн. Лазар"; од 1860. до 1863. курзивом: „Свети кнез Лазар"; од 1864. до 1866. обичним словима: „Видов-дан"; од 1867. до 1870. „Видов-дан, Амос"; од 1881. до 1889; „Видов дан Цар Лазар", и на крају за 1889, пошто је штампан 1888, стоји: „Видов дан ц. Лазар".

Понеки од ових београдских календара, у рубрици *Леточисленије*, наводили су колико је година прошло од неких историјских важних догађаја, па између осталог: „Од паденија Србије после Косовске битке са Турцима";[5] „Од како су Срби изгубили царство на Косову (15-га јунија 1389)";[6] „Како су Срби изгубили царство на Косову";[7] и „Како су Срби изгубили царство на Косову (15. јунија 1389)".[8]

2. КУЛТ КНЕЗА ЛАЗАРА У ВАСКРСЛОЈ СРБИЈИ

Култ о Кнезу Лазару и његовој погибији на Косову ширила је и песма *Почетак буне против дахија*. Томе је помогла и песма *Свјатоме Лазару књазу сербском*, која је објављена 1833, у календару београдског књиговесца и књигопродавца Глигорија Возаревића, којом су се Срби подсећали да су Кнежеве мошти у Врднику.[9] Он је 1836. и 1843, објавио и Гаврила Ковачевића, земунског књигопродавца, објављену први пут у Пешти 1804, песму *Сраженије страшно и грозно между Србљима и Турцима на пољу Косову под кнезом Лазаром у 1389. лету, јунија 15. дана*. Године 1843. објављен је у *Пештанско-будимском скоротечи* допис из Србије, под насловом *Косово поље, Видов-дан године 1389. 15. јуна*, у коме се говори о Косову, слози и неслози што сведочи да је тада био велики култ Видовдана у Васкрслој Србији.[10]

Године 1855, Константин Николајевић, српски представник на султанском двору, послао је у Београд, текст на турском и у преводу на српски, *Ферман, који је султан Бајазит Илдирм, спроводећи мртво тело на Косову погинувшег султана Мурата, брусанскоме кадији и Сулејман-бегу првоме већилару писао*, који је ускоро у Београду и објављен у преводу.[11]

И Милош Поповић, брат Ђура Поповића, допринео је ширењу култа Видовдана својим листом *Видовдан*, који је издавао у Београду од 1861. до 1876, нарочито док је владао кнез Михаило. Судија Јосиф Веселић је 25. новембра 1854. из Крагујевца послао песму Друштву српске словесности „за употребљеније". Ову песму, *Видовка, На Видов дан*, Веселић је био посветио чиновницима у Крагујевцу, коју је завршавао:

[5] *Забавникъ* 1834.

[6] *Мѣсецословъ* од 1836. до 1850; *Ураніа* 1837; *Шумадинацъ* 1851.

[7] *Шематизам* 1852—1870.

[8] Исто, 1871—1888.

[9] *Бѣоiрадска лира* 1833, 7—8.

[10] *Пештанско-будимскій скороѣеча* (Пешта) 1843, 296—297.

[11] Архив Србије. — Совјет 1855, 552; Гласник Друштва српске словесности, 10, 1858, 350—351; др Љубомир Дурковић-Јакшић, *Бајазитов извештај из 1389. о погибији оца му Мурата кога је Милош Обилић убио на Косову*, Гласник СПЦ 1988, 128—129.

„У све краје када дође
српске трубе овај глас:
нек Косову равном пође
српски војник, народ вас;
други, бранимо православље,
славу, закон и поштење".[12]

У Београду 1879. појавио се чланак под насловом *Видов дан*, у коме се каже: „Видов дан би управо требало да постане дан опште народног кајања, поста и молитве. Сећамо се јунака наших, али сећамо се и Бога".[13]

Милан Ђ. Милићевић је записао, и то објавио 1897, да је 1855. у београдској Читаоници разговарано о политици. „Ту се чак предлагало да се на Косово иде. Истина, на Косово још ни данас нисмо стигли, али чини част да су њени зидови одјекивали и на таке патриотске звуке", гласио је овај запис.[14]

Званичне државне власти настојале су да не изазивају велике поремећаје у односима са Турцима, чинећи све за признање суверености оно што је било могуће, припремајући се у исто време да оно што није било могуће учине кад за то буду услови. Зато су 12. јуна, а не 15. тога месеца 1839, обнародовали *Устав*[15], а 12. јуна 1869. заседала је Народна скупштина у Крагујевцу.[16] Међутим, када је дошло нешто повољније време за ослобођење, кнез Милан је 1877. у ратној прокламацији позвао на оружје за независност, за којом је „народ српски од Косова тежио".[17]

Године 1879, пошто је Србија извојевала независност, Народна скупштина је одлучила да се општа народна светковина убудуће у Србији, место на Првозваног Андреја[18], прославља 20. јуна, на дан када су 1459. ушли Турци у Смедерево, а у исти дан 1879. постала је Србија чиста од Турака, српски народ слободан у својој отаџбини. Прва и главна светковина одржана је у Нишу, на којој су присуствовали београдски митрополит Михаило, кнез Милан, кнегиња Наталија и високи државни представници. Тада је кнеза поздравио Јован Шперић, грађанин нишки. Он је том приликом рекао: „Господару, још тужно Косово освећено није, још наша браћа стењу под туђим јармом. Народна је жеља, да почетак ослобођења ти довршиш, те да се једанпут видимо сви скупа слободни и уједињени, а тебе у Призрену, тој престоници српских царева, крунисана да видимо". На једној од три капије, које су биле подигнуте за ову прославу, било је написано:

„Видов дан!
крај је кобу твоме.
Обилићу!
чуј, кнежеву дружину здравицу:
'Мизију већ не суди Арап,
до Косова ђорда ми допрла,
чему т' гроба копље сам забио,
а на копљу тробојку разгио'".

[12] Архив САНУ. — ДСС, 1851, 62.

[13] Хришћански весник 1879, 121—124.

[14] М. Ђ. Милићевић, *Из својих успомена*, Годишњица Николе Чупића, 17, 1897, 59.

[15] Новине српске 14. VI 1839.

[16] Исто, 12. VI 1863.

[17] Др Никола Шкеровић, *Записници Министарског савета Србије 1861—1898*, Београд 1952, 326.

[18] Карађорђевићи су славили св. Андреја 30. новембра зато што је Карађорђе на тај дан 1806. освојио Београд, а Обреновићи су га празновали зато што је 30. новембра 1830.

И Општина нишка упутила је писмени поздрав, у коме је био дат мото: „И ако се српски стег посред Ниша вије, још'те тужно Косово ослобођено није".[19]

3. ПРИПРЕМЕ У ВАСКРСЛОЈ СРБИЈИ 1889. ЗА ПРОСЛАВУ ПЕТСТОГОДИШЊИЦЕ КОСОВСКЕ БИТКЕ

Као проширена и независна Васкрсла Србија 1882. прогласила се за Краљевину, а кнез Милан за краља. Под притиском народа и партијских вођа краљ је 1888. настојао да донесе слободнији Устав. Због тога је прогласом, датим 14. октобра 1888, позвао Србе на слогу и да му помогну да донесе Устав. У томе прогласу, између осталог, стајало је и ово:

„Срби, идуће 1889. године навршује се пет векова од како је на Косову пољу пропала стара српска држава. Божјој промисли угодно је било, да у данима тако светих и свечаних успомена, на престолу Немањића седимо ми из племена народне династије Обреновића [. . .]. Благодарећи пожртвовању нашег верног народа, успели смо да Србију напред поведемо [. . .].

Срби, дајте да за 1889-ту великом историјском догађају од 1389-те године, сложном радњом између престола и народа створимо нови Устав на коме се може правилно и сигурно развијати народни и државни живот и осигурати будућност слободног и независног народа српског".[20]

Нови Устав је изгласан 22. децембра 1888, а краљ Милан се 22. фебруара 1889. одрекао престола у корист сина Александра I[21], па је 28. маја митрополит Михаило враћен на управу Архиепископије и митрополије српске, кога је био краљ Милан разрешио те дужности још 18. октобра 1881. године.[22]

Још пре но што се краљ Милан одрекао престола почеле су припреме за прославу 500-годишњице Косовске битке.[23] Чедомиљ Мијатовић, председник Српске краљевске академије наука, је био 10. фебруара 1889. направио програм за прославу, којим је предлагао пренос моштију Кнеза Лазара и крунисање краља Милана. Тај предлог је гласио:

„Програм за прославу Косовске успомене:

1. 14-ти јуни да буде дан општег народног поста, дућани затворени, игранке и весеље по јавним местима забрањени, у вече бденија по свима црквама у Србији.

Тога, дана, пренос моштију Кнеза Лазара у Крушевац у Кнез Лазареву цркву, у пратњи краља, краљевића, државних достојанственика, представника свештенства из свих крајева Србије, депутација из свију општина, свију трупа, ђачких депутација из свију школа, итд.

у Београду прочитан Хатишериф од 3. августа и. г., којим је султан признао Србији аутономију (др Љубомир Дурковић-Јакшић, *Култ словенских апостола Ћирила и Методија код Срба*, Београд 1986, 78).

[19] Српске новине 15—27. VI 1879.

[20] Исто, 14. X 1888.

[21] Јаша М. Продановић, *Уставни развитак и уставна промена у Србији*, Београд 1936, 301—340; Шкеровић, *Зајечарски Министарског савета 1862—1894*, 431—432.

[22] Српске новине 28. V 1889.

[23] Сва акта о овој прослави нису нађена у фонду Министарства просвете, па се може користити само оно што је записано у књигама протокола за 1889.

КРАЉ АЛЕКСАНДАР I ОБРЕНОВИЋ СА ОРДЕНОМ КНЕЗА ЛАЗАРА

ЖИЧА

ОРГАН

УДРУЖЕЊА СВЕШТЕНСТВА ЖИЧКЕ ЕПАРХИЈЕ

БРОЈ 4. ЈУНИ 1889 ГОД. I.

КОСОВСКА ПРОСЛАВА

(1389–1889 Г.)

„Помјенух дни древнија и поучих сја (Псал 142. 5.)

15. Јуна ове године навршило је се пуних пет векова од дана, од како је на Косову крупа српска утонула у крви српских витезова и див-јунака; од како су Срби изгубили царство своје, и по том постали раја и измећари Турски; од како је и црква српска претрпила страшни пораз од дивљег, друговерног племена туркоманског.

Значајни је био то дан и догађај у историји српскога народа, за то га је онако величанствено, онако дивно очувала памтила народна у појезији и очуваним традицијама о косовској пропасти, а у историји светској нема му слична примера: два цара, један који је био завојштво у цељи освајања и пустошења; а други, који је

НАСЛОВНА СТРАНА ЧАСОПИСА „ЖИЧА“ СА ТЕКСТОМ У ЦРНОМ ОКВИРУ

Тога дана, главно подушје по свима црквама за погинуле на Косову, полагање венца од краља и војске.

2. 15-ог јунија црквено крунисање краља у Жичи, повратак у Београд преко Крушевца, први акт крунисаног краља обновљене Србије поклон моштима Кнеза Лазара.

3. 16-ог јунија улазак у Београд, смотра народне војске, свечана седница Академије, свечана представа у Народном позоришту, бакљада.

4. 17. јунија велики банкет Општине београдске, у вече бал у Двору.

Нз.: Могло би се узети још који дан за извршење овог програма“.[24]

Овај предлог није прихваћен, и зато је председник Владе и министар иностраних дела 8. априла 1889. упутио краљевским намесницима Јовану Грујићу, Сави Протићу и Јовану Бели-Марковићу одлуку Владе о одржавању на Видовдан парастоса Кнезу Лазару и погинулим јунацима на Косову. Владина одлука је гласила:

„Господо краљевски намесници, 15. јуна ове године навршује се петсто година од како је царска српска круна на Косову пољу у српску крв утонула. За тај судбоносни дан везане су тужне, али сјајне успомене највећега пожртвовања и родољубља како на престолу старе српске државе, тако и у редовима њезине властеле и целога српскога народа. Успомене оног дивног пожртвовања и родољубља, од косовског удеса па кроз сва доцнија времена, загревале су груди Србинове: песме су му задахњивале, подхрањивале су му предања, у ропству су га храбриле, свест су одржавале о српској заједници и одгајиле су у Србину наду, да ће му опет синути сунце слободе, које му је на Косову зашло. Из те српске наде, коју су косовским успоменама распламсавале гусле и манастири, и поникао је заиста почетак обновљене српске слободе.

На прагу петога века од Косовског разбојишта ускрсла је српска независност. Отуда петстогодишњица Косовске погибли има за Србство двогубу знаменитост: као успомена на минулу српску славу и на узорите врлине Косовских јунака, и као прослава победе народне дуговечне издржљивости и српске свести.

Тај двоструки значај овогодишњег Видовдана покренуо је српске осећаје, те је приватна иницијатива одушевљено почела спремати и у српској Краљевини и ван ње, како ће тај дан достојно дочекати и прославити. Али, у петстогодишњем свечаном спомену старе српске краљевине мора млада српска Краљевина првенствено суделовати. С тога Краљевској влади дужност налаже, да се у овој прилици својим и народним осећајима одазове, те да се побрине, како ће се Петстогодишњица косовска што достојније прославити.

С ових побуда, имам част у име Краљевске владе предложити краљевском намесништву, да изволи сдобрити ову одлуку:

1. Да се 15. јуна ове године учини у целој земљи свечани помен Кнезу Лазару и погинулим јунацима за веру и отаџбину на Косову.

2. Да се тог дана у Крушевцу положи темељ Споменику погинулим јунацима на Косову, као видљив знак љубави и захвалности њихова потомства. Овај Споменик да се подигне о народном трошку, путем добровољних прилога.

3. Да се о државном трошку штампа *Косовска сйоменица*, у коју ће се прибрати све народне песме о боју на Косову, са илустрацијама косовских јунака и догађаја.

4. Да се установи Орден Кнеза Лазара, који ће бити само једног реда и који ће моћи носити само српски владар и њихови пунолетни престолонаследници.

[24] Архив САНУ, бр. 9083.

5. Да се, у вези с овом Косовском прославом, 20-ог јуна ове године његово величанство краљ Александар I миропомаже у манастиру Жичи.

За извршење ове одлуке, да се под председништвом министра просвете и црквених послова одреди Народни одбор, који ће се старати, да се према овој одлуци Косовска прослава што достојније изврши".

Краљевски намесници су истог дана ову одлуку потврдили.[25]

Одмах иза тога, Влада је, према својој одлуци, коју је Намесништво потврдило, саставила Главни организациони одбор од 15 чланова, да би под председништвом министра просвете и црквених послова одлуку достојнос провело. У тај Одбор именовани су: генерал Милојко Лешјанин, Чедомиљ Мијатовић, председник Српске краљевске академије, Стојан Бошковић, члан Државног савета, архимандрит Нићифор Дучић, председник Српског ученог друштва, Светозар Николајевић, ректор Велике школе и председник Друштва „Светог Саве", Милан Ђ. Милићевић, библиотекар Народне библиотеке, Јован Драгашевић, пуковник, Јован Ђаја, начелник Министарства иностраних дела, Јован Бошковић, професор Велике школе, Љубомир Ковачевић, професор Војне академије, Андрија Николић, секретар Министарства просвете и црквених послова, Живко Карабиберовић, председник Београдске општине, и Светозар Карапешић, трговац.[26]

Овај Одбор је припремио 1. маја програм прославе 500-годишњице Косовске битке, који је објавио преко штампе, чија је садржина гласила:

„Краљевска влада одлучила је, да се месеца јуна ове године државном светковином изрази дубоко и живо народно сећање Косовске битке, и да се овим споменом народне туге удружи и радосна светковина миропомазања његовог величанства краља Александра I. Одбор, којему је поверено приређење ове светковине, има част објавити, да је по одобрењу Краљевске владе, утврђен овај:

Ред свеШковине Косовске йеСшоїодишњице.

I *Косовски сйомен*

14. јуна.

1. Светковању у Крушевцу присуствује краљ, краљевски намесници, чланови Владе, архијереји, председник Државног савета, председник или потпредседник последње Велике народне скуштине, председник Касационог суда, настојатељи свих задужбина Кнеза Лазара, Царице Милице и Деспота Стефана, депутације свих пукова свих родова војске, окружна изасланства, у која долазе председници општина окружних вароши и по један председник општине из сваког среза, изасланства певачких друштава која ће се позвати да потребним бројем својих чланова суделују у овој светковини, и Главни приређивачки одбор.

2. 14. јуна до подне треба да су у Крушевцу сви који имају суделовати у светковини.

[25] Српске новине 8. IV 1889. До ове одлуке у свим црквама и манастирима је 22. фебруара држан помен изгинулим српским борцима (Доситије, Београд, 1, 1889, 1, 5).

[26] Српске новине 9. IV 1889; Мале новине, Београд 12. IV 1889.

3. 14. јуна у седам и по часова у вече почеће у Лазарици цркви у Крушевцу и по свима црквама и манастирима у земљи свечана вечерња с бдењем по Србљаку. Ово бдење огласиће звона по целој земљи.

4. Бдењу у Лазарици присуствоваће краљ, краљеви намесници, чланови Владе и сва лица споменута у тачци 1.

5. На бдењу, као и сутрадан на литургији, долазиће се у црнини или са знацима жалости.

6. Од шест часова увече 14. јуна па до 15. јуна неће бити у целој земљи свирке и весеља.

15. јуна.

7. 15. јуна, у зору, свуда где има топова по 21 пуцањ оглашује светковину

8. У 9 часова пре подне почиње по свима црквама и манастирима свечана литургија (по старом). Литургији у Крушевцу присуствују краљ, краљевски намесници, чланови Владе и сва лица поменута у тачци 1. За време литургије биће упарађена војска. На овој литургији, на свом месту, учиниће се помен погинулим на Косову.

9. По свим црквама и манастирима говориће се на литургији сходна беседа.

10. После литургије и беседе држаће се свуда парастос погинулима на Косову. У Крушевцу, а тако исто и свуда где је могућно, „Вјечнаја памјат" пропраћа се плотуном из топова и пушака.

11. Кољиво, и друго што по обичају треба при парастосу, припремиће у Крушевцу Општина, а по осталим местима цркве и манастири.

12. У 5 часова по подне полаже се темељ Споменику косовских јунака.

13. Полагање темеља извршиће краљ у присуству краљевских намесника, чланова Владе, лица споменутих у тачци 1, упарађене војске итд.

14. Председник Министарског савета отвара ову свечаност кратким говором и читањем записа на пергаменту. Запис овај, пошто га потпишу краљ, краљевски намесници, чланови Владе, архијереј и председник Крушевачке општине, узидаће се у камен Темељац. С овим записом узидаће се Косовска споменица и по један новац од садашњих српских металних новаца.

15. Полагање темеља пропраћа се 21-им пуцњем из топова, кад краљ удари чекићем у темељ.

16. Говори беседу један члан Главног приређивачког одбора.

Најомена: На путу из Крушевца у Жичу краљ ће свратити у Љубостињу, где ће се учинити нарочити помен на гробу Царице Милице.

II *Миройомазање њеїовоі величансШва краља Александра* I

19. јуна

17. Светковини краљевског миропомазања присуствују краљевски намесници, чланови Владе, архијереј, председник Државног савета, председник или потпредседник последње Велике скупштине, председник Касационог суда, депутације свих пукова свих родова војске, окружна изасланства, која састављају председници (или њихови заменици) свих општина у округу, изасланство певачких друштава и Главни приређивачки одбор.

18. У Краљеву, 19. јуна пре подне, краљ прима депутације.

19. Увече бдење у манастиру Жичи.

20. Осветљење вароши и околних висова.

20. јуна

21. У манастиру Жичи архијерејска служба и миропомазање његовог величанства краља Александра I. Долази се у свечаном оделу. Војска стоји упарађена пред Жичом.

22. Свечани чин краљевог миропомазања извршује се у подне и поздравља се са 101-им плотуном из топова испред Жиче. Истог часа по целој земљи Србији звона звоне, а топови, где их има, избацују по 21 метак.

23. После миропомазања краљ, на удесном месту пред Жичом, прима честитања. Ова се свечаност свршује дефиловањем војске.

24. После подне народно весеље у Краљеву.

25. Увече бакљада његовом величанству краљу. Осветљење варошки и околних висова, ватромет, осветљење по свим варошима Краљевине Србије.

Напомена: За спомен светковине сковаће се Косовска споменица".[27]

Влада је одобрила 50.000 динара за припрему и одржавање ове прославе[28], па се према одлуци Владе од 8. априла, приступило изради Ордена Кнеза Лазара. Због значаја и начина израде овог ордена овде се даје његов опис од стране очевица:

„За орден овај, који смо имали прилике да разгледамо до најмањег делића, мислимо да можемо казати да је одлично дело како по замисли, тако и по изради. Замисао је изведена [по] самим старосрпским облицима какви су нам се сачували на нашим разним споменицима, као: на новцима, у живопису по манастирима и писаним књигама и на старинама друге врсте. На златарску израду, која је похвалном брижљивошћу и одличним укусом изведена, употребљено је злато, сребро, драго камење и емаљ. Драго камење, дијаманти, рубини и сафири одговара српским народним бојама, а исто тако и емаљ, којег има плавог и белог.

Орден је састављен од крста и ланца о ком крст виси. Орден се, дакле, носи о врату, а ланац је толико дугачак да крст пада на прса.

Крсту је дат облик, какав је одавна уобичајен у нашем народу и какав још данас Студеничани израђују од мрамора, и који порекло води од византијских образаца. Тога облика ни у једног данашњег српског ордена нема, а нема га такође ни у једног страног. Краци су у крста лепезасти, тј. горе су шири а доле ужи. Ужим својим краком утврђени су у један колут, који тако чини средину крста. Шира страна у кракова има на средини оштро, од две косе црте састављено испупчење које је иначе у византијских, а и у неких наших крстова заокругљено. Између кракова крста избијају из котура зраци. Површина кракова покривена је црвеним, а оперважена плавим емаљом. По црвеном емаљу размештено је девет крупнијих и ситнијих дијаманата, а по плавом, на горњем крају крака, по угловима, три ситна дијаманта. По белим пак од сребра зрацима између крстових кракова, поређан је, по дужини њиховој низ од рубина, коме је са стране лево и десно по један сафир. Сваки крак на свом испупчењу носи по крупно, златно, резом шарено зрно, са малим дијамантом на темену свом.

На котуру који чини средину крста, веома је вешто и укусно у емаљу израђен лик Кнеза Лазара у царском оделу, онако како наше старе владаре виђамо сликане по зидовима манастирским. Као ту и на котуру лик стоји на зеленом подножју, а опкољен је плавом бојом. Око лика Лазарева вије се зелен од емаља венац.

Овако је израђено и искићено лице крста. Наличје му је простије, јер нема драгог камења. Краци су и на наличју црвено емаљирани и са плавим ободом; зраци имају кракова, беле се бојом сребра, а на котуру је поље од црвеног емаља и на њему се од златних писмена чита име Кнез Лазар, окружено златним венцем. Из котура избијају на четири стране златни зраци и покривају до пола црвен емаљ на крацима.

Обе стране крста, како богато искићено лице, тако и простије наличје, одликује се лепим складом на њима и лепим смишљајем и сложајем употребљених облика. Крст заједно са зрнима златним мерећи у пречнику готово десет сантиметара. Крст не виси непосредно о ланцу, но су између овог и њега уметути делови који допуњују смисао и значење овог ордена. Ту су најпре таблица изнад крста, која је украшена емаљом од три боје, и која на себи носи записе године 1389. и 1889; па онда изнад таблице знаци владалачки: скиптар, мач и круна. Таблица је заокирена златном пругом и украшена на угловима по зрном бисера. Круна је старог византијско-српског облика, како се виђа на глави Душановој у његових новаца, на печатима цара Лазара и иначе на већ наведеним сликама српских краљева и царева

[27] Српске новине 3. V 1889, Мале новине 4. и 24. V 1889.

[28] Архив Србије. — МПц, Протокол 1889, под бр. 8086.

по нашим манастирима. Круна је искићена белим, црвеним, плавим и зеленим камењем. Круна, таблица и крст стављени су у лепу заокругљену целину посредством гранчица које обухватају златно зрно на горњем краку крста, затим таблицу и најзад поврх ове служе као подлога круни и испод ње унакрст положеном скиптру и мачу. Веома је допадљив такав сложај и спој крста са таблицом и круном, јер је изведен природно и у веома удесној сразмери појединих делова. Изгледа да крст тек у вези с тим деловима добија право значење своје, и да без њих не би био тако важан и одличан део ордена, како је сад с њима заједно.

За леву и десну страну таблице везани су беочузима по седам чланова од ланца. Чланови су четвртасти, емаљисани и носе наизменице једни војене, а други ералдиске знаке. По ивицама окићени су златном зупчастом шаром, а на угловима по златним зрном. Војени знаци су од злата пластички израђени: оклоп на груди, више њега стоји шлем с челенком, испод њега виси буздован, а иза њега укрштава се мач и нацак. Знаци ови леже на пољу од плавог емаља и имају лево и десно по један рубин. Хералдиски знак је српски бели двоглави орао, од сребра, на округлом црвеном емаљисаном штиту, који опет лежи на пољу од плавог емаља. У угловима око штита утврђен је по мали зелен камен као украс. Чланови су међусобно спојени беочузима од којих опет средњи носи као украс краљевски знак: златни љиљан, крашен белим емаљем и рубином по средини. Крајеви ланца спајају се осмостраном копчом, која је такође крашена емаљом од три боје.

Наличје у таблице, круне и у чланова од ланца златно је. На наличју таблице изрезане су опет године 1389. и 1889; у круне је наличје глатко, а у чланова шарено урезаним преплетима, каквих има у нашим старим писаним књигама.

Замисао је према наведеном на овом ордену посве у духу народном, а употребљени облици обележавају га као одличије искључиво владалачко. На њему је наговешћен повод и прилика његовог установљења.

Са главним делом на средини крста, са ликом Кнеза Лазара, косовског мученика, доведени су у везу владалачки знаци, доба косовске погибије и доба Петстогодишњице косовске. За орден се може рећи да је искључиво српски орден не само по имену своме, но нарочито по замисли и саставу своме.

Колико је Орден Кнеза Лазара занимљив замишљу и облицима, од којих је сложен, толико је то исто и са израдилачке стране, јер је на њему показан укус и искуство и вештина у изради појединих саставних делова његових. То важи у великој мери о лепом емаљу на ордену. Емаљ је веома чисте боје и провидан; а то је врста која се много више цени као украс но онај непровидан, и за коју тражи велико искуство у справљању и топљењу. Грађење лепог емаља често је тајна породична, и иде у наслеђе од оца на сина, јер има мајстора који само емаљ праве за златарске радове разне врсте. На ордену је емаљ особито леп, а нарочито ваља споменути да му лепоту диже нарочит начин, како је поље емаља израђено. Брижљиво и укусно изведено је и све остало, па било да је у једном примерку, израђено само руком или у више примерака справама. С особитим прилажењем израђен је у емаљу већ поменути лик Кнеза Лазара.

Цртеж је за орден смислио и нацртао г. Михаило Валтровић, професор Велике школе, који је приликом Косовске петстогодишњице нацртао и обрасце за Косовску споменицу, за мистрију и чекић, којим је његово величанство краљ Александар положио темељ Споменику косовским јунацима у Крушевцу. Сам пак орден израђен је у признатој радионици г.г. Николаја и Дункера, фабриканата златних ствари у Ханау у Хесенској. Глас Ханауа као вароши у којој се израђују укусни, одлични златарски радови, овим је орденом поново засведочен, а г.г. фабриканти којима је до сад поверена била израда многих већих руских ордена и других држава, поверење поклоњено им, сјајно су оправдали. У Ханау су развијени разноврсни радови, који у вези стоје за златарством, као глачање дијаманата и другог камења, резаног у другом камењу, емаљисања, гравирања, итд. Јако је развијено грађење гвоздених и бронзаних, ситнијих и крупнијих луксузних ствари. Извоз је њихов велики не само у Немачку но и у Италију и Француску, где се у Паризу многа ствар са жигом ханауских фабрика продаје као париски производ. Држава много чини за унапређење вештака и радника. Ханау има у великој, пространој згради своју Академију за живопис и културу, где се младићи уче цртању и сликорезу у разним врстама својим. Академија је снабдевена свим потребним средствима у обрасцима од гипса, дрвета, камена и метала из свију периода људске културе. Уз Академију је нарочити пространи музеј са оригиналним индустријским старинама разне врсте и у снимцима од дрвета, гипса или метала. Мушка и женска младеж стотинама посећује Академију, прибира себи потребно јој знање теориско и практичко. Корист од те Академије опажа се сваком годином више и више.

Израду Ордена Кнеза Лазара прихватила су г.г. Николај и Дункер особитим расположењем и пажњом и поверовали је првим искусним вештацима и радницима. Уз укус опажа се на ордену и ваљана, поуздана израда.

Орден је смештен у засебан ковчег и лепо се одликује на црној кадифи којом је ковчег изнутра превучен. С поља је ковчег покривен црвеном чупавом кадифом, и носи на заклопцу своме сребрну плочу са златним натписом: „Орден Кнеза Лазара 1389—1889".[29]

[29] Доситеј 23. VII и 6. VIII 1889; Одјек, Београд 2. VIII 1889.

Пошто орден није на време стигао, краљ Александар за време прославе није га носио, што се види на Тителбаховим цртежима који приказују прославу у Крушевцу. Орден Кнеза Лазара је носио и краљ Петар I Карађорђевић и његови наследници. *Да ли је и где сачуван Орден Кнеза Лазара сада се није дало установити.* Сачуван је само нацрт за њега и недавно је и објављен.[30]

За прославу израђене су, према нацрту Валтровића, и две споменице:

Прва је видовданска медаља, на којој су на аверсу приказани круна кнеза Лазара, мач и преломљени скиптар како леже на Косову пољу. Около горе пише *Помен Видовв дану* а у одсечку *1389*. На реверсу је приказан двоглави орао српског грба са раширеним крилима, на чијим грудима је штит са крстом и четири оцила, који десном канџом држи мач, а левом скиптар и гусле. Десно је сунце на заласку, а испод види се Жича. Горе около пише *Обновљена Србија*.

Друга медаља је посвећена 500-годишњици Косовске битке, на којој је на аверсу приказан Кнез Лазар с плаштем и на глави круном. На повишеном прстену около горе пише *Кнез Лазар*, а доле је година *1389*. На реверсу је изглед Врдника—Раванице, где су се тада чувале мошти Кнеза Лазара. Иза Врдника виде се планине. На повишеном прстену около је написано *Видовданска 500 годишњица*, а доле година *1389*.

Прослава 500-годишњице је увеличана и са чином миропомазања краља Александра I Обреновића у Жичи. За овај дан израђена је споменица, која је на аверсу имала попрсје краља Александра. На повишеном прстену около пише *Александар први краљ Србије, миропомазан у Жичи 20. јуна 1889*, док је на реверсу приказана Жича, а лево горе у овалном раму, изнад кога је круна, лик Светог Стевана Првовенчаног. На повишеном прстену је около напис *Седмовратни манастир Жича, задужбина краља Стефана Првовенчаног, сазидан 1222*, док је у одсечку уписана сигнатура: Изд. М. А. М.[31]

У техничком заводу у Крагујевцу израђени су мистрија и чекић, којима је краљ положио темељ Споменику косовским јунацима у Крагујевцу.[32]

Поред овог, за прославу спремани су редови: *Косовска химна* од Драгутина Ј. Илића; *Лазар*, трагедија у пет чинова од Милоша Цветића; *Косовски соколови*, песма од Војислава; *Битка на Косову пољу и пад српске државе* од Павла П. Падејског, рад писан 1887. у Грацу за докторску тезу; *Бој на Косову године 1389. у народним песмама*, у припреми Љ. Ковачевића и П. Ђорђевића,[33] и литургија по *Србљаку* у 1000 примерака.[34]

[30] Мила Пилетић, *Одликовања југословенских народа XIX и прве половине XX века (до 1941) из збирке Војног музеја у Београду*, Београд, 1987, 38—40, 80/81. Да су принц Ђорђе и престолонаследник Александар носили Орден Кнеза Лазара доказ су сачуване њихове слике (Историјски музеј Србије. — Слике под Инв. бр. 2284).

[31] Нада Тодоровић, *Југословенске и иностране медаље*, Београд 1964, 54; М. Пилетић, *Одликовања*, 74—75.

[32] Архив Србије. — МПц, Протокол под 1889, бр. 72. и 16301.

[33] Српске новине 2, 11. и 13. VI 1889; Отаџбина (Београд), 22, 1889, 366—422. У Крагујеву су са предговором Т. .Т Јежа (Милковског) изашле у преводу српске народне песме под насловом *На Видовдан 1389—1889* (Мале новине 9. VI 1889). Срби из Далмације сматрали су да је требало спремити и споменицу „Косовску освету", у којој би биле песме о борби Срба од Косова па даље, у којима су Срби проливали крв за Косово (Српски глас, Задар 26. IV/8. V 1889).

[34] Архив Србије. — МПц 1889, Протокол под бр. 799.

Државни монопол, са своје стране, припремио је посебне кутије дувана са натписима, на црној основи белом бојом, година 1389, и на модрој 1889, а између њих било је написано: „Косово". Ове кутије продаване су само 15. јуна, на дан прославе.[35]

У току свих ових припрема, учињена је и једна добронамерна, али неоснована примедба. Становник Земуна, не знајући у каквим се условима Србија спремала за прославу, критиковао је што се за прославу спремају песме, напеви, наздравице и још многе друге ствари, као да тај дан српски народ није претрпео пораз, већ као да је победио. Зато је сматрао да се место тога народ мора спремати за борбу.[36]

Међутим, било је одушевљених припрема за прославу и да би испољио своју вољу за слогу у народу, обућарски мајстор Јован Соколовић из Пожаревца дао је оглас, у коме је изјавио да од 8. јуна 1889. не припада „више ни једној постојећој политичкој партији".[37]

3. УЗНЕМИРЕЊЕ У ЦАРИГРАДУ ЗБОГ ПРИПРЕМА У ВАСКРСЛОЈ СРБИЈИ ЗА ПРОСЛАВУ ПЕТСТОГОДИШЊИЦЕ КОСОВСКЕ БИТКЕ

Када се у Цариграду сазнало да Србија припрема прославу 500-годишњице Косовске битке, турска Влада се узнемирила[38], бојећи се да ће Србија предузети кораке за ослобођење Косова, зато је наредила своме посланику у Београду Зија-бегу, да уложи српској Влади оштар протест. Председник српске Владе и министар иностраних дела генерал Сава Грујић, чим је примио ноту обавестио је о њеном садржају српског посланика у Цариграду Стојана Новаковића. Он је писао да га је Зија-бег 9. јуна посетио „са изјавом како је његовој влади непријатно што смо намерни да свечано учинимо 500-годишњи помен Косовске битке", и да су се у Цариграду „доцкан сетили да примедбе сврх тога подижу", па је зато предложио „не би ли се што у решењу нашло односно прославе премислити могло".

На то је Грујић, са своје стране, изјавио да га то „јако изненађује", и да није надлежан оцењивати „умесне или неумесне" оцене султанске владе о припремама Косовске светковине, „јер то зависи од њеног специјалног посматрања на минуле догађаје," али зато да Срби не чине „ништа друго већ што у сличним приликама чине у свима земљама", нпр.: Немци прослављају сваке године своју последњу победу над Французима, па се од тога не прави проблем, јер су те светковине праћене у миру, као што ће се исто тако према програму прославити 500-годишњица Косовске битке, која ће се прославити миропомазањем младог краља.

У моменту писања овога писма, Грујићу је уручена Новаковићева шифрована депеша, којом је јављао да је био 8. јуна позван на разговор код турског

[35] Мале новине 9. VI 1889.

[36] Владимир Николић, *Косово*, Ново време, Земун 11/23. V 1889.

[37] Мале новине 11. VI 1889.

[38] Томе је највише допринела аустро-угарска пропаганда, која је настојала да изазове сукоб између Србије и Турске.

министра иностраних дела Саид-паше. Тим поводом Грујић, поред оног што је напред Новаковићу био написао, додао је да мир од стране Срба неће „бити поремећен, нити ће ико бити узнемириван", јер се настоји да прослава буде мирно „религиозно светковање, које ће се у Крушевцу и Жичи обавити".

Из Новаковићевог извештаја сазнаје се, да је по наређењу султана, министар Саид-паша позвао га да дође 8. јуна у вече код њега кући на разговор. О том разговору, Новаковић је одмах кратком телеграфском депешом обавестио Грујића, а затим идућег дана и опширним писмом. Упочетку тога писма он је нагласио: „Пошто ме до сада никад Саид-паша није позивао кући и на овакав начин, сам сам се сетио да ће предмет разговора бити Косовска прослава", па му је било мило, јер ће му се дати прилика да даде обавештења којима се могло „колико толико разбити маса свакојаких непоузданих и претераних извештаја, који су се поводом Косовске петстогодишњице морали овде нагомилати".

У разговору, Саид-паша је поставио Новаковићу питање да му каже „шта мисли о Косовској слави" за коју се Србија припрема, нашта му је Новаковић одговорио „да је Косовска слава свечаност тужна и ретроспективна те да је у природи да се прослави тихо и мирно", а затим је нагласио, да су српске власти „познале и по разним знацима, да су злонамерно тумачење нерасположених политичара и журналиста узнемирили суседе, па међу њима и Турску", иако Србија жели с њоме „у миру и љубави да живи", и да Срби „у Косовској слави" не славе „ону страну која би се тицала историјске везе с Турском", пошто је та ствар неповољна по њих, „него да славом и тужном свечаношћу" желе да опомене „народ на његове мане, од којих је у средњем веку злу судбину имао", да му се „онако што не би догодило".

У наставку разговора, Новаковић је рекао да „сам почетак Косовске славе није имао ништа злонамерно против Турске, и да је мисао дошла од обичаја јубилеја јако раширених у Европи", као што је прослава турске опсаде Беча, прослављање француске револуције, и многих других примера, које је „у нас журналистика радо употребљивала да ову светковину изазову". у настојању да разбије злонамерне гласове о Косовској прослави, Новаковић је оптужио Зија-бега због његових нетачних извештаја слатих из Београда Порти, па је навео да му је и сам Грујић писао, „да ће се светковина вршити што се може тише и скромније, да се тим начином суседима не би дало повода да и најмање посумњају у добру вољу нашу".

Са своје стране, Новаковић је уверавао Саид-пашу, да ће у току светковине на граници према Турској бити обезбеђен потпун мир, да ће писати Грујићу да изда посебну наредбу граничним властима како појачати обезбеђење границе. Саид-паши је ово било мило чути, нашто је рекао: „Како и у Турској има Словена сродних нама, како не би требало да се поводом тога светковања међу њима покрет изазива, јер би то Турску натерало да и она помисли на елементе нама противне, без којих ни она није, поменувши Арнауте".

Схвативши чега се Турци боје, Новаковић је замолио Саид-пашу „да ни мало не сумња у најбољу вољу нашу". Но то је, Саид-паша поменуо „не би ли могли учинити, да се у бесадама, које ће се после и штампати", припази да се

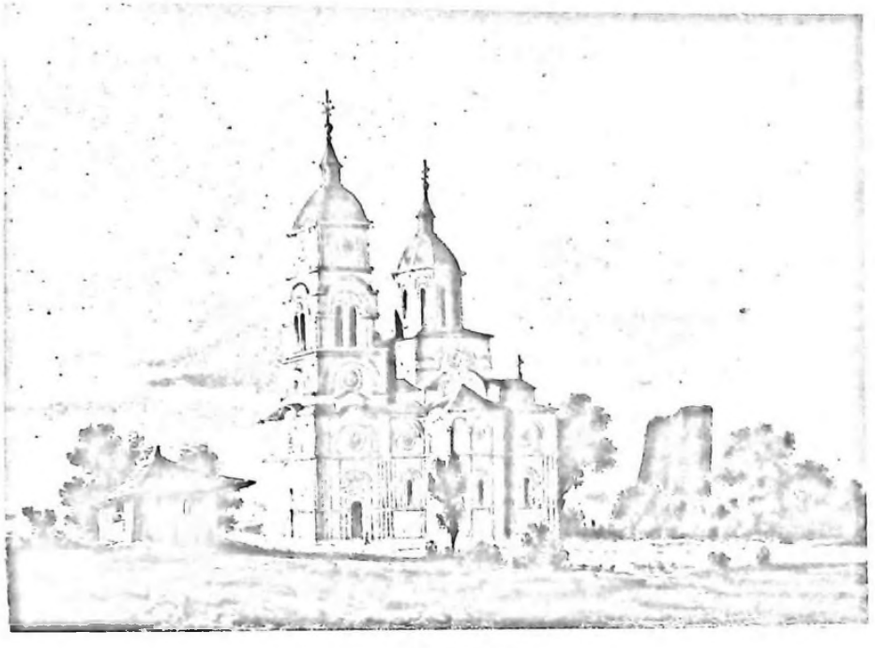

ЛАЗАРИЦА СА КУЛОМ

(Ф. Каниц, „Византијски споменици по Србији", Бсч 1862, 34)

избегну изрази који би вређали Турску, и у којима би се говорило о њиховом „варварству" итд. На то му је Новаковић одговорио: „Да по респективном значају славе није очекивати тако штогод, али да се у нас то законима наши од стране власти, не могу чинити апсолутно никакве сметње исказивању мисли".

Када је о овом питању завршен разговор, Саид-паша је наредио своме секретару, који је био присутан разговору, да о томе састави извештај, и кад је овај био готов, прочитан је Новаковићу, питајући га да ли се слаже да уђе у њега и оно што је он рекао о нетачностима извештаја Зија-бега, слатих из из Београда, што је Новаковић потврдно одговорио.

Изјутра, тј. 9. јуна, Новаковић је сазнао да је султан био претходног дана наредио да у Београду иде тамошњег турског посланства секретар Махмуд Недим-бег, који се налазио привремено у Цариграду. На крају овог извештаја, Новаковић је писао: „Ја сам с моје стране учинио све што сам могао да разбијем сумње турске, о којима сам добро комбиновао да постоје. Оно што сам говорио и у име моје и од стране ваше, треба да се потврди тиме што ће се светковина заиста провести како смо ми уверавали, тихо и мирно као домаћа светковина, и без изазивања. Ја не сумњам да ћете ви и у интересу земље и у интересу Владе уложити свој и својих пријатеља утицај да тако буде.

У исто то име, ја сам слободан напоменути вам још једну мисао. Може се догодити, да мимо Владе наше и мимо владе турске, злонамерни људи с једи с друге стране нарочито потраже какву закачку и изазову какву зађевицу на граници. Смотрена пажња с наше стране и врло строг ред на граници за време светковине, а неко време и после, с тога су врло спасоносни и од особите користи за земљу. С тога сам вас још у телеграму замолио, и опет не пропуштам замолити вас, да учините све наредбе које су потребне за предохрану и сигурност на граници, од чијег било несташлука или злонамерности, еда би наши непријатељи и опадачи видели да смо ми земља која много држи на своја права, али која зна и да их собом брани, патњом и радом, од свију не само напада, него и од сплетака и будалаштина, које кадкод могу постати опаснији и од правог напада".

По добијању овог извештаја, Грујић га је 11. јуна саопштио министру унутрашњих послова и затражио, да потчињеним властима нареди обезбеђење граничног мира, како „светковина не би ничим помућена била".

Новаковић је, у допуну свог извештаја, 10. јуна, писао Грујићу,да раније није могао сазнати откуда је и шта Порта сазнала о намери Срба да прославе Петстогодишњицу Косовске битке. Међутим, накнадно је сазнао да су ноћу између 8. и 9. јуна турски високи званични кругови „тако били узнемирени да нису сву ноћ спавали". Он је поуздано сазнао: „да је Саид-паша, после састанка са њим у вече 8. јуна, отишао великом везиру, и да је после те ноћи још у 9 часова изјутра био будан, као и да је те ноћи била послата Зија-бегу телеграфска нота, са наредбом да је преда српској Влади, у којој се од стране турске владе исказивало „сажаљење што се Косовском славом буде тако давнашњи горки спомени на раздраживање и у Турској и у Србији", и којом се тражило да Влада Србије преузме мере, „те да се светковином не би никакво узбуђење пробудило, и не би нигде мир спрам Турске пореметио".

Овога пута, Новаковић је напоменуо Грујићу, да Турци никад нијесу задовољавали наше молбе, и да 15. јуна „с њихове стране од Арнаута“ може се штогод учинити, па зато је предложио, да се од Зија-бега затражи да косовске власти обезбеде, „да не би отуда какви фанатици тражили закачке и изазвали какво пушкарање или напад“.

Новаковић је своје раније извештаје допунио и новим извештајем од 12. јуна. Он је, овога пута, хитао да Грујића обавести како је Саид-паша 8. јуна походио више посланика великих сила на Босфору и с њима разговарао „о нашем питању“. Руском посланику је на разговор послат „нарочити човек Јусуф Риза-паша“, који је човек самог Саид-паше. О чему је било разговора није се могло сазнати, али се сутрадан у дипломатским круговима причало да ће Зија-бег бити позван да дође из Београда на одсуство пре „неко што почне Косовска слава“, и да је у вези тога било наређено да у Београд иде Махмуд Недим-бег, да тамо замењује посланика. У томе првом узнемирењу, 8. јуна после подне, „била је послата и наредба Зија-бегу“ да се обрати српској Влади најоштрије и да тражи одлучно извесне промене, као и да протествује против славе. То је било пре но што су стигли реферати о разговорима с посланицима, и пре него што је Саид-паша разговарао са Новаковићем. Истог дана после поноћи, Зија-бегу послата је нова наредба, „којом је прва промењена и ублажена, и којом му је наређено да учини оно што је и учинио“. На крају овог последњег извештаја, Новаковић је јавио да је био у Министарству иностраних дела и тражио објашњење о позиву Зија-бега из Београда, а да би Саид-пашу умирио поручио му, да је Ристић у депеши и два писма, „за љубав добрих комшиских односа“ дао потребне предлоге за одржавање мира за време Косовске прославе. То је учинио „као крајним средством да се не би плашили и да би неоправдано узнемирење једанпут оставили на страну“.[39]

Ову узнемиреност у Цариграду изазвала је и штампа у Аустро-Угарској и Немачкој, која је тврдила да се Србија за време прославе спрема за освојење Косова. Због тога је Турска била узнемирена и упутила 24 батаљона редовне војске на границу Старе Србије.[40]

5. ОДРЖАВАЊЕ ГЛАВНЕ ПРОСЛАВЕ ПЕТСТОГОДИШЊИЦЕ КОСОВСКЕ БИТКЕ У ЛАЗАРИЦИ У КРУШЕВЦУ И ПОЛАГАЊЕ ТЕМЕЉА СПОМЕНИКУ КОСОВСКИМ ЈУНАЦИМА

Митрополит Михаило у свом *Месецослову* празника, издатом 1898. унео је *Видовдан* као *државни празник*, јер је тога дана 1889. издан „указ да се тога дана по свим црквама и манастирима држе заупокојене службе и парастоси изгинулим борцима за веру и отаџбину“.[41] То на што се позива митрополит је уствари програм прославе 500-годишњице Косовске битке, у коме се говори

[39] Архив Србије. — МПц, ПО, 1889м, 3/8.
[40] Српски глас 21. VI 1889. У Новопазарском санџаку, у то време, појавили су се немири, али који нису имали везе са званичном Србијом (Мале новине 18. VI 1889).
[41] Митрополит српски Михаило, *Месецослов православне хришћанске обштше и Српске цркве*, Београд 1898, 74—76.

о службама и парастосима у свим црквама и манастирима у Србији, а који је Главни прирећивачки одбор донео 1. маја и објавио 3. и м., па опет 15. јуна, на дан саме прославе само текст програма који се односи на редослед главне прославе у Крушевцу, уствари од 1. до 16. тачке.[42]

За припрему и одржавање прославе, поред Главног прирећивачког одбора образовани су прирећивачки одбори у Крушевцу, Краљеву и Жичи. Према објави Главног одбора од 1. јуна, осим позваних, сваки је могао ићи на прославу у Крушевцу, Краљево и Жичу. Онима којима је било потребно обезбедити превоз од Сталаћа, докле се из Београда путовало возом, до тих места морали су послати пријаву Главном прирећивачком одбору до 6. јуна.[43]

Крушевац, престоница Кнеза Лазара, дочекао је да после пет стотина године прими у своју средину носиоца краљевске круне Васкрсле Србије, и то на дан када се цео српски народ био спремио да се поклони сенима косовских јунака. Тада се у Крушевцу слио силни народ, краљ, влада, војска, свештенство, певачка удружења, и многи домаћи и страни гости, међу којима је био и изасланик руског цара Персијани, посланик у Београду, који је срдачно поздрављен од народа[44], Платон Кулаковски, проф. Варшавског универзитета и новинар[45], Матија Бан изасланик Српске краљевске академије[46], проф. Панта Срећковић Велике школе, Друштва „Св. Сава“ Ђока Ж. Ђорђевић, проф. Велике школе, и представници Срба из Загреба, Новог Сада, Баната, Бачке, Срема, Далмације, Босне, Херцеговине и Старе Србије. „Ту се појавило наше духовно јединство“. Прослави су присуствовали појединци Хрвати, Чеси, Бугари Н. Сунаровски и Д. Цанков, мађарски академик Тољаци, који се залагао за мађарско-српско братство, и до 40 извештача новинара из Русије, Француске, Мађарске и других земаља.[47]

Крушевац је 14. јуна био сав окићен тробојкама, на којима су биле црне траке у жалости, а на Кули била је истакнута црна застава. На сам Видовдан, тј. 15. јуна, у зору скинуте су тробојке и место њих истакнуте су само црне заставе. На прилазном путу у Крушевац, и на подигнутим капијама били су натписи: „Сама слога Србина спасава“, „Двоглави орао о крању нам кликће, да с тобом Српству слобода свиће, „Србија—Стара Србија, Босна и Херцеговина—Македонија—Зета“, „Тешко брату без брата, ко голубу без јата“, „Не боји се Српство удеса злог, словенска мајка чува сина свог“, „Срем, Хрватска, Банат, Бачка, Далмација, Славонија“, итд.[48]

Краљ је са пратњом стигао у Крушевац 14. јуна у 17 часова. У град је ушао кроз богато украшене капије, а затим је отишао у Лазарицу, где је одслужено благодарење. Пошто је одсео у свој привремени стан у Гимназији, у име домаћина поздравио га је Филип Јовановић и ученици основне школе и Гимназије, који су били у дворишту сврстани у два реда. Приликом доласка изасланика руског цара Персијанија изашли су му у сусрет, а са бакљама и са музи-

[42] Српске новине 3. V и 15. VI 1889.
[43] Исто, 3. VI 1889; Мале новине 17. и 18. V 1889.
[44] Српске новине 18—20. VI 1889; Орао, кал. (Нови Сад) 1890, 227.
[45] Архив Србије. — МПц, ПО, 1889, К/33.
[46] Годишњак СКА 1889, 8.
[47] Мале новине 15. VI 1889; Српски глас, Задар 28. VI 1889.
[48] Мале новине 15. VI 1889; Српски глас 15. и 28. VI 1889.

ком под његовим прозором поздрављен је певањем руске химне и клицањем Русији и њеном цару. На све то, он је одговорио: „Да живи Србија, да живи краљ Александар!“[49]

Главна прослава је одржана у цркви Лазарици, у којој су Турци још почетком 1833. држали џебану, и били је загадили сваким поганом, јер су је користили и као нужник. Народ крушевачког краја и његови преставници настојали су да се све то из цркве уклони и она обнови. Турци нису хтели за то да дају дозволу, и зато је кнез Милош дозволио Крушевљанима да то уреде што су они већ у мају ноћу све из цркве уклонили, а затим је „очистили, мало олтара преградили“. Али су кубета „чрез толико време и силу испровалювата“, па су молили кнеза да им дозволи да их могу „мало надкрити“, и онда су 21. јуна замолили кнеза да им пошаље једног архимандрита, који би осветио цркву.[50] Зна се да је у октобру 1838. држава платила 5.000 гроша за оправку Лазарице[51], док је сасвим обновљена тек 1858. године.[52]

На Видовдан, у Лазарици у девет часова почела је литургија, на којој су присуствовали, с краљем на челу, званични службеници предвиђени програмом, гости и народ. Хорови су одговарали, а војска је пратила службу пуцњавом из топова и пушака. После литургије одржан је помен косовским јунацима у црквеној порти, у нарочито подигнутом и „црнином украшеном павиљону“ у ком је у челу стајао обичан часни престо. Чинодејствовали су митрополит Михаило и епископ нишки Јероним са великим бројем свештеника, „уз пратњу дивних песама дану овоме пригодних, које су извођене с пуно мелодије и духа наших певачких друштава“. Запаљене свеће митрополит је пружио краљу и његовој свити. И помен је пропраћен пуцњавом из топова испушака. Том приликом је митрополит изговорио родољубиву беседу[53], која је гласила:

„Во блаженом успенију вечни покој подажд Господи усопшим рабом твојим! Прођоше пет векова од како паде српска царевина, од кад се помрачи слава народна и срећа заће за облак. Пет стотина година одоше у вечност и тешка судба народа српскога уцвели родољубље.

Српска царевина беше славна и силна. Сво српско племе беше у заједници, у задрузи и уживаше свако добро, беше сретно и напредно.

Но, долетеше као из облака туче дивљи азијати и са фанатизмом, жудни крви хришћанске ударише на државу српску.

Српски Цар Лазар, кога обично зову Кнез Лазар, позове српске јунаке да бране домовину, и одавде, из престонице своје, пође сам и поведе своју војску, пођоше са њиме и храбри Југовићи, његови рођаци и браћа Царице Милице.

И тако, на тужном Косову пољу ударише се две војске, српска и турска. Проли се много крви, погибе многа војска, погибоше дични јунаци: Милош Обилић, два његова верна побратима, стари Југ Богдан, сви његови храбри синови, славни Југовићи, па са њима погибе и сам Цар Лазар. Закука Царица Милица овде у својем двору, закукаше као и она многе српске удовице. Србија

[49] Српски глас 28. VI 1889.

[50] Архив Србије. — ФМП, бр. 7261; *Историја Србије*, Београд 1888, 518; Милорад Шелебић, *Архивска грађа за историју Народног музеја*, Београд, I, 155—156.

[51] Архив Србије. — ЗМП, бр. 7261.

[52] Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Књажеству Србији*, Београд 1874, 74.

[53] Српске новине 16. VI 1889.

поста тужна робиња. И робоваше она дуго и уздисаше од тешког зулума. Многе синове и ћери њене одведоше у робље да служе ћуди и страстима победиоца.

Овај пад наше царевине, ова страшна погибија и покољ, тако је дубоко урезала у памћењу народном, да кроз све време тешкога и дугог робовања народ не заборави Косово, које жели и тежи да освети, не заборави великомученика Кнеза Лазара, Југовиће, Милоша Обилића који дође у шатор султански, прошав кроз сву турску војску, и ту доказа верност народу и владаоцу своме, не заборави наш народ наше косовске неумрле изгинуле јунаке, које песма и гусле славише, и предаваше успомени народној, с колена на колено, далеком потомству. Па, ево знамо и ми за њих после петстогодишњег времена, и ми их славимо и за све се Богу овако свесрдно молимо.

Ови изгинули косовски јунаци својим падом и својом смрћу уздигоше славу своме народу. Њихова успомена очува дух, име и понос народни. Нека им је слава!

А где неумитне судбе! И Вука Бранковића памти народ, памти његову издају, његово неверство народу и владаоцу. Страшно проклество прати његову успомену. И ово ће проклество трајати докле траје рода и племена нашег.

Нека успомена о родољубивим јунацима косовским поучи потомке родољубљу, нека се на њих угледају нараштаји нашега народа, да онако, као и они што су, љубе своју домовину, свој народ и својега владаоца младога краља Александра, никад недопуштајући ни помисла о неверству и издајству.

Тамо у вечном Божјем царству, ви славне успомене косовски јунаци, мученици, неумрли браниоци вере и домовине, и ти Свети великомучениче Царе Лазаре, који си предпоставио вечно времену, небеско земаљском царству погледајте на своје потомке, на свој народ, који вас вечно спомиње и моли, да помогнете својим молитвама пред престолом праведнога Бога да се обнови Српска царевина, да се уједини раскомадани народ српски.

Мир праху вашем славни јунаци, мир вам у земљи српској, оквашеној наточеној крвљу вашом, и нека се радују ваше праведне, родољубиве и свете душе кроз сву вечност. Амин!“[54]

Арса Пајевић, као очевидац, описујући Косовску прославу навео је и ово: „Још ми ваља напоменути што причају очевидци, да се десило баш оног часа кад се служила литурђија погинулим косовским јунацима. Они што беху ван цркве, у непосредној близини њеној, на један мах пренуше, гледајући више себе големог царског орла са прорешеталим крилима, који се силно обрушио прелетајући преко Лазарице цркве, и оног места где се помен вршио и преко целог окупљеног народа, високо летећи оде право Новом Пазару. Нису ли и то небеске неке прилике, које би народу зар казати хтеле како ли ће време наступити“.[55]

Када се завршио помен, који је трајао „више од један и по часа“, на ком је певало Певачко друштво „Обилић“, освећена је богато украшена застава „Обилића“, краљев поклон и „чији је покровитељ краљ кумовао“. Затим је краљ са својом свитом отишао у гимназијску зграду, где је био за време свечаности одсео, и са високих степеница посматрао је дефиле војске и народа у својој ношњи.

Истог дана, после подне у 17 часова кренула је литија из Лазарице и стигла на главни трг Крушевца, где је био припремљен темељ за Споменик косов-

[54] Архив Србије. — ПО, к. 33 — беседа митрополита Михаила Јовановића, л. 159; Српске новине 16. VI 1889; Одјек 1889, бр. 89, стр. 3.

[55] Орао, кал. 1890, 28. Вероватно орао је био поплашен пуцњавом.

ским јунацима. Напред су ишле три београдске певачке дружине, за њима су ношени венци, а за њима су ишли Месни приређивачки одбор, свештеници из Краљева и целе земље, Митрополит Михаило и епископ нишки Јероним, архимандрити из задужбина Цара Лазара, Царице Милице и Високог Стефана, краљ с намесницима, министри и остала свита, официрски хор, изасланици општина и остало грађанство и гости.

На приређеној трибини су се попели краљ, намесници, епископи и министри, са које је председник Владе Сава Грујић одржао кратак говор, а затим прочитао текст записа на повељи од пергамента, који је био одређен да се узида у темељ Споменика, који су припремили Михаило Валтровић и Чедомиљ Мијатовић.[56] Тај запис је гласио:

„Во имја Отца и Сина и Свјатого духа, амин!

Овде у Крушевцу, негдашњој престоници Цара Лазара, на Видов дан петнаестог јуна, године од рођења Христа Спаситеља тисућу осам стотина осамдесет девете, на дан, када се навршује петстотина година од пропасти српске царевине на Косову, по милости Божјој и вољи народној краљ Србије *Александар Први*, у присуству својих намесника, Владе, архијереја, представника власти, народа, свештенства и војске, положи темељ овоме Споменику народне захвалности *Цару Лазару* и његовим славним јунацима, изгинулим на Косову, на Видов дан 15. јуна 1389, храбро бранећи отаџбину, веру и слободу српског народа: 'Да се прича и приповиједа, док је људи и док је Косова!'. Краљ Србије *Александар Први*, краљевски намесници: *Јов. Ристић*, *К. С. Пошић*, *Ј. Бели-Марковић*, архиепископ београдски и митрополит српски *Михаило*, председник Министарског савета, министар иностраних дела, ђенерал *С. Грујић*, министар грађевина *П. Велимировић*, министар финансија др *М. В. Вујић*, министар просвете и црквених дела *Св. Милосављевић*, министар правде *Г. Гершић*, министар народне привреде *Сш. Р. Појовић*, министар унутрашњих дела *С. Таушановић*, министар војни, пуковник *Д. Ђурић*, кмет града Крушевца *Сава Појовић*".[57]

Пошто је запис-повеља положен у издубљени камен, говорио је члан Главног приређивачког одбора Јован Драгашевић, који је истакао да је глас о поразу на Косову уцвилио и смртно ранио свако српско срце.[58] Затим су говорили страни и домаћи гости[59], који су били бурно поздрављени, нарочито Чеси из Праге, јер су донели књигу-споменицу с хиљадама потписа ћирилицом и леп венац на Споменик.[60]

На крају су положени венци и цвеће на камен темељац за Споменик. Венци из словенских братских земаља „најбурније су поздрављени". За сво време две девојчице у народним ношњама раздавале су присутним мале китe цвећа с Косова поља, везане црном врпцом и натписом на њој: „Спомен на Косово".[61] Пошто је Главни приређивачки одбор предходно саопштио да се

[56] Одјек 1889, 15, 18, 23. и 25. VI 1889; Српске новине 16. VI 1889; Мале новине 17 VI 1889.
[57] Српске новине 15. VI 1889.
[58] Мале новине 17—19. VI 1889; Народни дневник 1889, бр. 134. и 137; Српска независност 1889, бр. 70—72; Велика Србија 1889, бр. 27; Србин 1889, бр. 109—110.
[59] Мале новине 17. VI 1889.
[60] Исто, 2. V и 17. VI 1889.
[61] Српске новине 16. VI 1889.

неће примати вештачки венци и цвеће, то је за ову прилику београдска радња Јелене Борјановић припремила свеже лишће и цвеће брато „из свију крајева старе српске царевине (са подножја Ловћена *ловорику*, из Далмације *јалме* и *смиље*, са Власине *зеленике*, са Стражилова *коштрику*, са Косова траву *јреслицу*, са Овчара *јасењак* и *бршљан*, из Босне *зеленику*, са Таре *клобучак* и остало невен цвеће српских гора и српских градина)".[62] Венац добијен из Прага од Чеха био је веома скупоцен.[63]

Идућег дана, 16. јуна у вече, Крушевачка општина приредила је банкет на ком су били краљ и око 200 гостију, и на коме је краља и остале госте поздравио трговац Илић. Том приликом су краља поздравили новинари, између осталог и Платон Кулаковски, који је говорио о братству Срба и Руса, који су једне судбе, чиме је изазвао одушевљење. Затим је у 11 часова у граду приређена бакљада, за време које је краља поздравио Јеврем Ст. Пришшевац, у коме је нагласио: „Нек чују браћа наша од Сињег мора, преко Саве, Дрине и Дунава, да своје племе и народ Срби љубе". Иза тога „Обилић" је приредио банкет.[64] Он је највише певао композиције свога хоровође Јосифа Маринковића: „Бели орао", „Ej трубачу" итд.[65]

Поводом полагања темеља за Споменик издат је проглас, којим су се тражили прилози. Прочитао га је Стојан Бошковић[66], а гласио је:

„Главни одбор за подизање Косовског споменика народу српском издао је овај проглас: Срби! Косово, велика и славна гробница српска, нема надгробнога, мраморнога споменика! А Косово је, браћо, она страшна гробница, у којој је сахрањена наша царевина; Косово је она дубока крвава рака, у коју се сурвала наша народна слобода, срећа, царевинска самосталност, напредак; Косово је величанствена костурница најславнијих витезова српских; Косово је ужасна олуја, која је срушила кров дома царског, која је чељад српску распрштала и растурила на све четири стране света; Косово је црна и незајазна гробница царске круне српске, која је са светом главом Цара Лазара потонула у крви српској и турској!...

Косово је, браћо, крвави алем камен у круни српској; крвав је, јер је гроб царевине српске, алем је, јер је најсветлија жртва људска, јер је неугасна и безпримерна водиља у историји, јер је ненадмашна у сили јунаштва, кад на свету нема народа који нема цара равна славном Цар Лазару, који се волео 'приволети царству небесноме'!...; кад нема на свету народа који има Милоша Обилића, 'који згуби турског цар Мурата и његових дванаест хиљада војске'!...; нема Јрга, који погибе 'за крст часни и слободу златну, са својих девет Југовића'!...; када нема Страхиње бана и осталих славнијех јунака, 'што разгоне Турке на буљуке'!...

Али, браћо, славно Косово, крвава, тужна и јуначка гробница прадедова наших, нема мраморнога надгробнога споменика свога.

Поменимо, браћо, Бога свога и у славу славно изгинулим прецима својих подигнимо достојан надгробни споменик. Свака аспра која се на то даде биће,

[62] Мале новине 2. VI 1889.
[63] Архив Србије. — МПц 1889, Протокол под бр. 8077. и 8099.
[64] Одјек 25. VI 1889; Мале новине 19. VI 1889. Срдачан пријем гостију из Русије узнемиривао је Аустро-Угарску, тим пре што се тада Србија повезивала у политици са Русијом, а зна се, како каже Слободан Јовановић, да је било сваки пут одвајање од Русије у XIX веку кобно по Србе (Политика, ускршњи број 1932).
[65] Мале новине 18. VI 1889.
[66] Исто, 18. VI 1889.

браћо, подушна свећа у спомен Цар Лазару и његовим јунацима, биће вошталица која ће вековима светлити пред престолом Бсжјим за бесмртне душе косовских јунака! И велики Бог српски благосиљаће вас, и племените душе витешких јунака и свете душе Цара Мученика из небеских висина зарадоваће се на нас и поднети престолу Божјем топлу молитву: да окрепи, усрећи, прослави захвални народ српски.

Председник Главног одбора митрополит Михаило, чланови: ђенерал *Лешјанин*, *Никола Пашић*, *Милан Јанковић*, начелник у пензији, *М. Миловановић*, професор Велике школе, *Марко Стојановић*, адвокат, *Коста Лекић*, благајник Министарства војног, *Тодор Пајовић*, рез. арм. мајор. *Рака Миленковић*, столар, *Крсмановић*, трговац, *Ђура Вајферт*, индустријалац, *Михаило Павловић*, трговац, *Димитрије Ђирковић*, трговац, *Никола Х. Тома*, трговац, *Милан Мосић*, адвокат, *Светозар Карајашић*, трговац, *Живко Леоновић*, трговац, *Стеван Ђурчић*, уредник *Српских новина*".[67]

Први прилог за Споменик од 2.500 гроша дао је краљ, а Велимир Теодоровић из Минхена послао је 1.000 марака.[68]

За време прославе, краљ је поклонио Лазарици путир са натписом: „Краљ Александар I цркви у Крушевцу на Видов-дан 1889", а краљица Наталија бели наложски застирач, који је ручно урадила. Он је био од беле свиле и тканине проткане златном жицом и извезен златним почетним словима имена приложника.[69]

Друштво „Св. Саве" је у Крушевцу продавало књиге, а Београдско певачко друштво „Даворије" раздавало је бесплатно краљеве слике.[70]

Тада је, на реци Расини до Крушевца, подигнута нова Барутана названа „Обилићева", III батаљон сталног кадра назван је „III батаљон Цара Лазара", а III активни пешадијски пук „III активни пук Цара Лазара".[71]

6. ПРОСЛАВА ПЕТСТОГОДИШЊИЦЕ КОСОВСКЕ БИТКЕ У ПРЕСТОНИЦИ ВАСКРСЛЕ СРБИЈЕ

Поред главне прославе у Крушевцу, најсвечаније је у земљи приређена прослава у Београду. У граду су биле затворене све радње, а на државним надлештвима и многим приватним кућама биле су извешене црне заставе.[72] Још 11. јуна Српска краљевска академија наука одржала је прославу. Милан Ђ. Милићевић је 16. марта 1889. забележио у свом „Дневнику", да је тога дана, на седници Академије, одлучено да на „Спомен Видов дана", после 500-година, говори њен председник Чедомиљ Мијатовић.[73]

[67] Весник Српске цркве 1890, 187—188; Архивска грађа. — ПО, В. Ђ. — 6. Био је члан и Никола Поповић, учитељ. Овај Одбор је био организовао окружне одборе у окружним местима, а ови су организовали пододборе у свакој општини за прикупљање прилога, чија имена приложника су се имала објављивати у *Српским новинама* (Доситије, 1, 1889, 5).

[68] Мале новине 17. VI 1889.

[69] Доситије, 4, 1889, 4.

[70] Мале новине 18. VI 1889. За време Косовске прославе, место Вашица Шопић названо је Лазаревац (Одјек 15. VI 1889).

[71] Доситије, 2, 1889, 3; Сава Дечанац, *Владалац и народ*, Београд 1889, 210—211.

[72] Мале новине 17. VI 1889.

[73] Архив САНУ, бр. 9327/XIV.

Поводом те одлуке Академија је у дворани Велике школе, 11. јуна у 17 часова, приредила свечану прославу, којој су присуствовали и великошколци. Прославу је отворио председник Мијатовић и говорио је „О боју на Косову и његовом значају".

У својој речи, којом је на Цвети отворио свечани скуп Академије, Мијатовић је између осталог рекао: „Кад кроз историју, као кроз неки чудесни телефон, чујете кликтање војске српске, која с Душаном полази на Цариград онда вас та грмљавина, која се кроз векове потмуло, али тек непрекидно српском уху, потреса. Али, зар вас не потреса кад се пригнете ближе томе божанственом телефону па ослушкујете, чујете као да с онога света долази тихи и тужни вапај и загушено јецање матера и кћери, жена и сестара на Гробљу косовском".[74]

Мијатовић је наставио родољубивим речима, које гласе: „Са страхом и трепетом подносим мој глас да вас позивам, да изађемо на велико Гробље косовско. Још само четири дана па ће сав српски народ духом да походи то Гробље, да га сузом залије, да га цветом окити, да га уздасима својим прекади, да му приђе са срцем пуним љубави, и да пође са њега са срцем пуним поноса.

Ово је први пут у историји хришћанства да један народ прави петстогодишњи парастос. Кроз четири дана сва ће српска земља да се претвори у један велики Храм Божји, у коме ће се сав један народ са милионима захвалних срдаца и милионима потресних душа да слави и хвали Бога што му је дао косовске јунаке. Нека би ова наша данашња свечаност била једна мала припремна служба оној великој народној! Нека би ова наша служба била као једна тиха вечерња молитва великој светковини косовској!".

После ове уводне речи, Мијатовић је прешао да говори о току косовског боја[75], а затим је позоришни оркестар одсвирао музичку композицију „Косово" од Даворина Јенка[76], после чега је читана песма „Краљевка" од Милана Кујунџића.[77]

Уочи Видовдана у Београду у Саборној цркви држано је бдење, а сутрадан литургија и парастос изгинулим на Косову. Служби су присуствовали председник Општине града Београда са својим службеницима, официрски хор, државни службеници, представници женског друштва и других београдских удружења, као и многи грађани. Испред цркве била је постројена војска. Беседу је говорио председник Конзисторије Стокић, у којој је истакао неслогу као један од главних узрока за пораз на Косову, а затим је позвао на слогу и борбу за ослобођење. На парастосу, који је одржан после литургије, певао је хор „Станковић", а војска је три пута испалила почасне плотуне.[78]

[74] Чедомиљ Мијатовић, *Беседа којом је председник Краљевске академије отворио њен свечани скуп на Цвети 1889*, Отаџбина, 22, 1889, 97—103.

[75] Исти, *Косово. Беседа у свечаној седници Краљевске академије 11-ог јуна 1889*, Отаџбина 1889, стр. I—XV; Бранник 1889, бр. 84—86. Мијатовић је објавио и чланке *Видовдан 1389—1889* и *Најсветлији гроб у Србији*, тј. у Љубостињи гроб Царице Милице (Мале новине 15. VI 1889; Хришћански весник 1888, 576—578). И Љубомир Стојановић је објавио запажен чланак *Кнез Лазар на Косову*, где се говори о Србији средњег века (Одјек 1889, бр. 88—90).

[76] Српске новине 9—11. VI 1889; Мале новине 10—12. VI 1889.

[77] Отаџбина, 22, 1889, стр. XXXIX—XL.

[78] Мале новине 17. VI 1889. Идућих година, у Саборну цркву на помен долазили су краљ и највиши државни службеници (Српске новине 13. и 16. VI 1890).

Општина града одржала је свечану седницу, на којој је говорио њен одборник Милован Маринковић. Тада је донета одлука о давању прилога за Споменик косовским јунацима, као и издавању сваке године по 600 динара за награду онима који обраде историјске теме, које ће одређивати Филозофски одсек Велике школе.[79]

И у Официрској касини одржана је прослава. На њој је начелник Главног ђенералштаба пуковник Јован Мишковић говорио о Косовској бици[80], а у Народном позоришту изведена је у пет чинова трагедија *Лазар* од Милоша Цветића.[81]

л. МИРОПОМАЗАЊЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА I ОБРЕНОВИЋА У ЖИЧИ

После прославе у Крушевцу, краљ са свитом отпутовао је у Љубостињу. Ту је учињен помен на гробу Царице Милице, а одатле је краљ наставио пут преко Краљева у Жичу, где је 20. јуна обављено његово свечано миропомазање које је извршио митрополит Михаило, а кумовао је изасланик руског цара Персијани. Тада је краљ добио многе честитке из земље и иностранства. Краљ је 21. јуна посетио Студеницу, где се поклонио моштима Стевана Првовенчаног, првог српског крунисаног краља, кога је свечано у Жичи крунисао Свети Сава за свесрпског краља, а затим се вратио у Београд.[82]

8. ШТАМПА 1889. О ПРОСЛАВИ У ВАСКРСЛОЈ СРБИЈИ КОСОВСКЕ БИТКЕ

Пре, за време и после прославе Косовске битке, српска штампа писала је о прослави. Са малим изузетком, њени чланци су били више хроничарски, водећи рачуна да непријатељима не даду повода за изазов. Званичне *Српске новине* осванула су 15. јуна са првом страном у црном оквиру, и поред текста програма прославе објављена је *Видовданска химна* од Ђуре Стајића, спевана за ту прославу. И *Жича*, орган Удружења свештенства Жичке епархије, објавила је у црном оквиру родољубиви чланак *Косовска прослава (1389—1889 г.)* од свештеника Димитрија К. Миленковића, и друге прилоге.[83]

Од стране штампе ваља истаћи руску, јер је тада Србију подржавала Русија. Зато је њена штампа са одушевљењем поздравила прославу. Тако је *Новое время* од 19. јуна писало: „Крушевачка прослава је имала карактер

[79] Мале новине 15. и 17. VI 1889.

[80] Отаџбина 1889, стр. XVI—XXXVIII; Ратник, 20/4, 1889, 361—393; 22/2, 1890, 1—23.

[81] Мале новине 11, 13, 17. и 19. VI 1889. Посланства Србије у Бечу, Паризу и Софији припремила су прославе и помен. У Бечу је помен одржан у руској цркви, на коме је певало Српско академско друштво „Зора", а говорио је Тихомир Остојић, његов хоровођа (Архив Србије. — МПц, ПО, 1889, К/36. и 37; Српски глас 28. VI 1889).

[82] Архив Србије. МПц 1889, Б, 3223, А. Д. (II, 184, III, 190); Српске новине 4, 20, 28. и 29. VI 1889; Жича, Крушевац 1889, 141—142, 156—160; Мале новине 5. IV и 27. V 1889; Хришћански весник 1889, 567—568; Орао, кал. 1890, 30—44; Сава Дечанац, *Крунисање и миропомазање владаоца, дужност његова и народа*, Београд 212—221.

[83] Жича 1889, 83—85; Мале новине 5. IV и 27. V 1889.

чисто народног српског празника. Све што се збивало у старој престоници српских царева слагало се потпуно са тежњама српског народа", док су *Московскія вѣдомости* од 14. јула, истакле да је прославом „показао српски народ да му је дух будан, и да се одушевљује својим идеалима. Смирене и топле молитве износио је Цару Царства да му овај даје снаге и сталности, да постигне своје циљеве. Не плашећи се ни мало претње са висине аустроугарског престола Срби су мирно и достојанствено прославили своју светковину скромно, наглашавајући да су вазда готови своја народна права бранити. Тихо и мирно скуп љали су се синови српске земље у место своје старе славе, а по закључку душу узносећих, светковали су у пуном поретку, па затим враћали се своме редовном занимању".[84]

9. ПРОСЛАВЉАЊЕ ВИДОВДАНА КАО ДРЖАВНОГ ПРАЗНИКА ОД 1889. ДО 1944. ГОДИНЕ

У календарском делу државног *Шематизма* за 1890. назначено је први пут, да је *Видовдан државни празник* и да „15. јуна чини се помен српским борцима, изгинулим за веру и отаџбину", а у календару под 15. јуни унето је: „Видов дан. Ц. Лазар"; за 1891. државни празник „15. јуна, као дан када се чини помен српским борцима изгинулим за веру и отаџбину"; 1892. исти текст за државни празник, али у календару под 15. јуни стоји: „Пр. Амос и Лазар (Видов дан)", па је то први пут штампано *црвеним словима*; од 1893. до 1896. под 15. јуни стоји: „Лаз. ц. с. Јов. п. с. (Видов дан)" са црвеним словима; 1897. под 15. јуни „Лаз. ц. с. (Видов дан) Јов. пат. с."; од 1898. до 1900. под 15. јуни „Цар Лазар (Видов дан)"; од 1901. до 1914. наводи се државни празник 15. јуни „као дан када се чини помен српским борцима изгинулим за веру и отаџбину", а у календару под 15. јуни „Лаз. ц. с. (Видов дан)" са црвеним словима.

Године 1914, када је 15. јуна Гаврило Принцип убио аустријског престолонаследника, у Београду је прослављен свечано Видовдан — „српски народни празник", као дан сећања „на страховиту катастрофу, коју је овога дана српски народ доживео на Косову", ублажену „витешким покретом његовим и победом на Куманову", због чега од тада Видовдан се празнује као дан жалости и туге, али „и дан у који ће се сваке године манифестовати снага и сила нашега народа". Те године, свечани помен свима до тада погинулим за веру и отаџбину одржан је у Вазнесенској цркви, где је присуствовао и престолонаследник Александар Карађорђевић, а затим на Малом Калемегдану, где су били присутни и „Срби из Војводине са својим свештеницима у великом броју". На овом помену певала су сва певачка друштва, која су извела и песму *Хеј пруч*у.[85] Државни календар није излазио за 1915. и од 1915. до 1918, али је од 1919.

[84] Народна библиотека у Београду, Р 588/83. и 91. И у грчкој штампи одобравана је прослава Косовске битке (Мале новине 11. VI 1889).

[85] Весник српске цркве 1914, 540—542. Извршујући вољу Томе Вучића-Перишића и народног добротвора Илије Миловановића-Коларца 1. децембра 1912, у Саборној цркви у Београду, одржан је помен изгинулим Србима од 1804. до 1815. године (Српске новине 1. XII 1912).

до 1921. објављиван као *Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, у коме је прихваћен нови календар, па је наводјено да се „на Видов-дан 28. јуна чини свечани помен српским изгинулим борцима за веру и отаџбину" а 15/28. јуна за православне стајало је: „Лаз. ц. с. (Видовдан)".

Званични црквени календар Српске православне цркве, који је од 1936. излазио под насловом *Црква*, 1936. под 15. јуни (стари календар) црвеним словима наводи се: „Св. муч. Кнез Лазар (Видов-дан). Амос прор. муч. Вит. Св. Јефрем патријар. срп.", а даље се црвеним словима најчешће наводи „Св мученик Кнез Лазар (Видов-дан)".

Према томе, у закључку може се рећи, да је Српска православна црква непрекидно јавно, а у неким крајевима у Аустрији, доцније Аустро-Угарској, где је забрањиван, и тајно службом славила Кнеза Лазара као српског свеца, од 1889. и као Видовдан државни празник, када је после литургије служила парастос погинулим косовским јунацима, а касније и свима Србима који су погинули за веру и отаџбину. То је чинила и од 1918. године.

Законом о народним школама од 5. децембра 1923, чланом 55. било је одређено да се 15/28. јуна одржавају у свакој народној школи завршни испити, када ће се вршити и награђивање или похваљивање ученика, „који су одлични или врло добри из учења и владања".[86]

То је трајало до завршетка другог светског рата 1945, *када је држава престала да прославља Видовдан, уосталом као што је то после те године учинила и са прослављањем у школама Свете Саве*, па је његова икона уклоњена из учионица, чак и из свечане сале Универзитета у Београду, где су остали Фрање Рачког, а у црногорској ношњи владике Његоша и у грађанској ношњи калуђера Доситеја Обрадовића.[87]

Од тада, Српска православна црква, као у доба када су Срби били у ропству, са оданом јој омладином наставила је прослављање Свете Саве и као школског празника, а са вернцима да врши помен свима Србима који су погинули у борби за веру и отаџбину са Кнезом Лазаром на челу, чије је моштн са родољубивим Србима 1942. из крвавих усташких руку спасила преносом из Врдника-Раванице у Београд.[88]

[86] *Закон о народним школама*, Београд 1924, 17. Ранијим законима било је прописано да се школска година завршава 30. јуна на Петровдан (*Закон о народним школама*, Београд 1911, 11).

[87] Др Љубомир Дурковић-Јакшић, *Прилог историји лика Свете Саве као заштитника српских школа у Високој школи у Београду*, Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175—1975, Београд 1977, 395—396.

[88] Исти, *Спасавање моштију српских светитеља Кнеза Лазара, Цара Уроша и Стефана Штиљановића преносом из фрушкогорских манастира у Београд 1942. године*, Раваница 1381—1981, Београд 1981, 216—228.

НОВИЦА РАКОЧЕВИЋ

КОСОВСКИ КУЛТ У ЦРНОЈ ГОРИ ТОКОМ XIX И НА ПОЧЕТКУ XX ВИЈЕКА

Култ косовске битке и њених јунака, због њених посљедица за српски народ за неколико вијекова, кроз цио XIX и почетак XX вијека налазио је најснажнијег израза управо у Црној Гори. У историји, традицији и свијести сваког народа постоји неки догађај који је за њега историјски, судбоносан, који као камен-међаш означава епоху. Такав је догађај за српски народ, који су, у поменутом периоду, чинили и Црногорци (и исказивали се његовим „најбољим" и „најчистијим" дијелом) била косовска битка.

Црногорци — не само они из старе Црне Горе, гдје се у XVIII вијеку зачела црногорска држава, него и они из тзв. Брда и дијела Херцеговине (дијелови старе Рашке и Травуније) који су од краја XVIII вијека до 1878. године ушли у састав црногорске државе — тако рећи непрестано су водили борбу с Турцима. Та непрекидна борба, уз патријархално-племенски начин живота, пружила је повољне услове да косовски култ на овом простору достигне невиђене размјере. С правом се и без претјеривања може рећи да се црногорски човјек са Косовом рађао, живио и умирао. Косовска битка је код Црногораца XIX вијека имала сва својства узвишене легенде: битка је одредила судбину српског народа, а косовски јунаци су добили ореол мученика палих „за крст часни и слободу златну" (црногорски патријархални човјек није много трагао за историјским чињеницама, па чак ни владајући кругови, поготово ако су им то налагали политички интереси). Косовски култ је, тако, изграђивао народну свијест, чувао традицију српске средњовјековне државе, косовске трагедије, пропасти српског царства због несложе и издаје: „надање се наше закопало / на Косово у једну гробницу" (Његош), након чега се оно „што се не хтје у ланце везати" „слеже" у Црну Гору. Ову романтичарску традицију, која се снажно развија особито послије 1878. године, подупирао је и Никола I Петровић Његош, што је дошло до изражаја у образложењу његовог проглашења за краља 1910. године. Истиче се ту да се Иван Црнојевић („Богохраними Господар Зетски") није предао „злој судбини" осталог српског народа кад је „пропануло српско царство",[6] него се са црквеним врховним поглавицом, својом властелом и „својим изабраним" народом склонио у неприступачне зетске планине око Ловћена и основао Црну Гору, „која је вијековима водила борбу, да сачува ову посљедњу стопу српске земље, и зна се, да је на њој сачувала до наших дана посљедњу искру српске слободе и независности". Тиме је и званично речено да је косовски

култ један од конститутивних елемената самосвијести народа. Црногорски патријархални човјек је, разумије се, однос према својој прошлости градио на субјективном виђењу. Током вијекова је народно предање одбацило феудалне установе, заборавило на социјалне подјеле и српској средњовјековној држави дало карактер истински народне друштвене организације. Косовска битка је тако постала историјска одредница — добро прије Косова и зло послије Косова. Битка је у народној свијести остала кључни догађај у историји српског народа и огромно је допринијела формирању историјске свијести у Црногораца. Из косовске традиције Црногорци су црпли снагу и вјеру у неопходност отпора освајачу (без обзира на његову снагу), у њој су видјели моралну дужност да се освети Косово, то јест да се Турци протјерају са Балкана. Ту су оријентацију у XIX и почетком XX вијека изграђивали и учвршћивали: богато прозно народно предање, епске пјесме (косовски циклус), пјесме црногорских пјесника, текстови о Косову (објављени у разним часописима и листовима), црква и школа (својим програмом). У томе је, нарочито у ранијем периоду, велику улогу имала и Цетињска митрополија, по мишљењу Црногораца једина светосавска митрополитска столица која је без прекида радила и зато је „законита престоница и насљедница Пећке патријаршије".

Црногорцима XIX вијека су епске (јуначке) пјесме биле главна духовна храна. Косовска традиција је посебно истакла двије личности — Обилића и Бранковића. Милош Обилић, који је у косовској бици 15. јуна 1389. распорио турског султана Мурата, постао је оличење јунаштва, и самопријегора. На његовом примјеру код Црногораца се изграђивао култ борца. „Милош Обилић је био и остао узор црногорских ратника свих генерација. Још више — осуђени на вековну борбу за опстанак и слободу, црногорски ратници живели су животом косовског јунака" — каже историчар Раде Михаљчић[1]. Посебно је култ Милошев истакао и овјековјечио Његош у „Горском вијенцу", што најбоље илуструју ова четири стиха (која народ пјева у колу): „О Милоше, ко ти не завиди? / Ти си жртва благородног чувства, / воинствени геније свемогући / гром стравични те круне раздраба"!

Његош је иначе кроз свој „Горски вијенац" (иако на помало романтичарски начин) најпотпуније изразио српску националну идеју као духовну, односно „материјалну силу" која је Црногорце покретала у борбу („нека буде што бити не може") за национално ослобођење.

Насупрот Обилића, народна традиција је окривила Вука Бранковића зато што је из косовског полома изашао жив, што је наводно свој одред „завео за Голеш планину" и тако издао кнеза Лазара. У свијести Црногораца, Вук Бранковић је оличење најтежег издајства народа и домовине, објекат презира и симбол срамоте и кукавичлука: „Издаде као Вук на Косово" (чак и у шали, ако је неко некога напустио у неком послу или сл.), „Спопала га брука Бранковића", а у „Горском вијенцу", народ пјева у колу: „Бранковићу, погано кољено, / тако ли се служи отачаству, / тако ли се цијени поштење?"

О култу Обилића и Његошевом односу према њему говори и чињеница да је Његош 1847. године као највише војничко одликовање у Црној Гори

[1] Политика, 12. августа 1988.

установио Обилићеву златну медаљу за храброст. На аверсу медаље било је попрсје Обилића са текстом около: *Милош Обилић Цетиње 1847. године* а на реверсу у четири реда текст: *Вјера Свобода За храброст*. Ово је одликовање додјељивано за изванредне подвиге у борбама, али само најхрабријима међу храбрима. Носилац Обилића медаље, која је била идеал црногорског ратника, уживао је велики углед и част, а то је било велико признање и за његову породицу, братство, племе, чету и батаљон.

И остале личности косовске традиције допринијеле су формирању свијести код Црногораца и њиховој оријентацији на мушки отпор завојевачу: кнез Лазар, стари Југ Богдан са својих девет синова, Бановић Страхиња, барјактар Павле Орловић, Милошеви побратими Иван Косанчић и Милан Топлица Косовка дјевојка. Црногорским стјегоношама, који су такође носили крсташ барјак, идоли су били управо косовски барјактари Бошко Југовић и Павле Орловић.

Велики рат Црне Горе са Турском вођен 1876—1878. године (који је заправо за Црну Гору почео херцеговачким устанком 1875) штедро је опјеван у десетерцу, а једна збирка ових пјесама носи назив „Освета косовска".

Црногорски пјесници су послије 1878. године често узимали Косово као мотив својих састава. Те пјесме сада позивају на коначну освету Косова и тако припремају Црногорце за нови историјски чин. Међу тим пјесницима посебно се истиче црногорски владар Никола Петровић — Његош, с тим што његове пјесме инспирисане косовском трагедијом имају и сасвим одређену политичку мисао и одражавају његов политички програм. То доприноси да се у периоду од 1878. до првих година XX вијека и у Црној Гори и ван ње до невиђених размјера развије његов култ, па се од славне побједе Црногораца над турском војском 1858. године на Грахову, Црна Гора све изразитије истиче као „Пијемонт српства". Томе је погодовала и чињеница да крајем XIX вијека и поједини виђенији Срби, са разних страна, управљају свој поглед на књаза Николу и полажу у њега наде за ослобођење српског народа. То је утицало и на јачање његових амбиција, па је увијек истицао своје „прво мјесто" у српству, под чим је подразумијевао и своје претензије на ослобођење и уједињење српског народа под његовом круном. О томе рјечито говори његова пјесма „Онамо 'намо", објављена 1867. године, у којој пјева о средњовјековној Душановој пријестоници Призрену и коју је народ прихватио као своју борбену химну, као позив на рат за ослобођење још неослобођеног дијела српског народа, као свој велики национални задатак који се мора остварити. У пјесми он говори о Милошу, па каже: „Онамо 'намо... за брда она / Милошев, кажу, пребива гроб! / Онамо покој добићу души, / кад Србин више не буде роб".

Али косовском битком највише је инспирисана његова пјесма „Пјесник и вила". Ту се проклиње Вук Бранковић („своју душу врагу дава") што је „завео за Голеш планину" пет хиљада оклопника и тако допринио српском поразу и трагедији. Вук се оптужује и за клеветање Милоша, па пјесник пита: „Ej, Косово, оћеш ли се / зеленити икад више, / кад на тебе из рука ни / срећу Турци уграбише!", а вила му одговара: „Не пјеснице, немој тако! / Косово је Српска слава, /.../ Косово је Србу славно, / иако би понор среће, /.../ Она

храброст Лазарева / и прегнуће Обилића / напајаће са гордошћу / једра прса у Срнчића".

О мотивацији овога краљевог спјева говоре и његови посљедњи стихови: „Јек потоње српске пјесме / Његошевом лиром јечи! / звеком сабље Лазареве / Данилова сабља звечи!"

И стваралаштво осталих пјесника било је доста надахнуто косовским инспирацијама, што је много допринијело припреми Црногораца за „посљедњи час". А тај час је дошао 1912. године, када су балканске државе склопиле савез противу Турске и коначно је отјерале са Балкана. О побједама у последњем ослободилачком рату „Цетињски вјесник" објавио је више пјесама, у којима се говори о освећеном Косову, о испуњеном завјету, о покајаном Косову, о Лазару и Милошу. Овдје наводимо стихове из пјесме настале поводом предаје Скадра црногорској војсци 24. априла 1913. (послије дуге опсаде, крвавих борби и јуриша црногорске војске на његова утврђења и тешких губитака које је у тим борбама имала): „На минаре на џамије / крвави се барјак вије, / под небом му копље стрши, / косовски се завјет сврши".

Београдска „Политика" пише да је краљ Никола 29. маја 1913. године примио црногорске ратнике који су се вратили из Скадра и рекао им да „овог пута" неће храбрим ратницима давати одликовања (јер не зна како би одликовао, сви су у рату били тако храбри да заслужују одликовање), па је одлучио да искује ратну медаљу „Косово је покајано", коју ће добити сваки учесник у рату.[2] Колико је нама познато, медаље су наручене у Бечу, али је њихову израду прекинуо први свјетски рат. Сачувана је плакета на основу које се види како је требало да изгледа та споменица: на аверсу је лик краља Николе са ловоровим вијенцем око главе, около је натпис: *Никола I краљ црногорски*, празнина у рубу испуњена је ловоровом граном; а на реверсу је бојно поље обасјано излазећим сунцем, са црногорским барјактаром у првом плану који држи заставу и исукани јатаган, а испод чијих су ногу симболично постављени ратни трофеји са турским ознакама, а около је натпис: *За освету Косова 1389—1912-13*.[3]

Као што се из свега види, косовски култ — освета Косова и испуњење косовског завјета — био је главна емотивна покретачка снага Црногораца у националноослободилачкој борби против Турака. Ту констатацију не слаби ни чињеница да је та борба имала и класни карактер, да је то била и борба против турског феудализма, против ага и бегова као власника земље.

[2] Политика, 17/30 маја 1913.
[3] Милан Јовићевић, *Црногорска одликовања*, Цетиње 1982.

ЈОВАН Р. БОЈОВИЋ

О ВИДОВДАНУ У ЦРНОЈ ГОРИ

У историјској науци је познато да се на Видовдан 15/28. јуна 1389. године одиграла одлучујућа битка на Косову између Србије и Турске, односно српског и османског царства. Од тада су дијелови српског царства постепено један за другим губили независност, падајући под турску власт и ропство.

Посљедња српска средњовјековна државица Зета, касније названа Црна Гора, пала је под турску власт 1499. године. Био је то коначни крај независности и последњег дијела српске средњовјековне државе и српског царства. Исто тако је у науци познато да је Црна Гора у оквиру турске државе једно вријеме имала неку врсту оновремене аутономије. Такође је познато да је Црна Гора током XVII вијека повела одлучну и бескомпромисну ослободилачку борбу за ослобођење испод турског ропства. На челу ослободилачке борбе била је Цетињска митрополија, са црногорским митрополитима из разних породица, све до митрополита Данила Петровића.

Кроз тешку, мукотрпну и одлучну борбу крајем XVIII вијека Црна Гора је израсла у прву слободну и самосталну државу на Балкану, са сједиштем у Цетињу. Њен творац и законодавац првих писаних закона био је митрополит Петар Први Петровић, каснији Свети Петар Цетињски, најпаметнији државник своје епохе на Балкану.

Савременик митрополита Петра Првог била је велика и духовна и световна личност и дипломата архимандрит Манастира Пиве Арсеније Гаговић. Заиста су ове двије велике, по образовању духовне, а по дјеловању првенствено световне личности, биле носиоци великих ослободилачких идеја, које ће прерасти у покрете, на једном ширем простору, један са сједиштем у Цетињу, а други са сједиштем у Пиви. Они су својим идејама и радом усмјерили ослободилачке токове борбе на једном ширем простору Црне Горе и Херцеговине. Њиховим ослободилачким покретима ишао је на истоку у сусрет ослободилачки покрет у Карађорђевој Србији. Касније ће ови ослободилачки центри довести српску и југословенску ослободилачку мисао до коначног ослобођења и уједињења југословенског простора и стварања заједничке југословенске државе 1918. године.

Ослободилачку идеју на југословенском простору пратила је и косовска мисао преко Видовдана и косовских јунака на челу са Милошем Обилићем, о чему нам говори епско народно стваралаштво настало у Црној Гори током XVII—XIX вијека.

У историјској науци није познато када се у Црној Гори почиње помињати Косовска вечера, кнез Лазар, Милош Обилић, Вук Бранковић, Косовска битка, Видовдан и све друго везано за Косовску епопеју. Свакако Косовска битка и њени јунаци у народу су све присутнији од почетка ослободилачке борбе па све до данашњих дана, када обиљежавамо 600 година од Косовске битке. Нигдје као у Црној Гори није био присутан култ Милоша Обилића, косовских јунака и Видовдана. Посебно је био присутан култ Милоша Обилића и његово јунаштво.

У црногорском календару *Грлица* за 1835. годину, у рубрици значајних догађаја, поред осталог писало је да је прошло 445 година *„од како су Срби изгубили царство на Косову (15. јуна 1389)"*. У истом календару, под датумом од суботе 15. јуна, пише: *„С. 15. Амос пр(орок) и к(нез) Лазар"*. Овако пише и у *Грлици* за наредне четири године, од 1836 до 1839.[1]

Косовска мисао нашла је великог одјека у стваралаштву Петра II Петровића Његоша.[2]

Његош је у *Гласу каменштака*, „пјесми о јуначким дјелима Црне Горе од 1711 до 1813 године" како је сам написао у предговору (у Цетињу 9. маја 1833), поред осталог рекао и ово:

„Зна се, и у свијету успомена траје на пале у бици на Косову..."[3]

Његов *Горски вијенац* кипти о Косову и косовским јунацима. Милош Обилић је симбол смјелости и јунаштва

Истрага потурица у Црној Гори 1707. године преломни је догађај у ослободилачкој борби противу Турака не само у Црној Гори већ уопште на балканском простору. Његош у *Горском вијенцу* кроз уста народа послије косовског пораза каже:

„Што утече испод сабље турске
Што на вјеру праву не похули
Што се нехће у ланце везати
То се збјежа у ове планине
Да гинемо и крв проливамо
Да јуначки аманет чувамо
Дивно име и свету слободу..."[4]

Нијесу само били мотиви у Његошевом стваралаштву Косово и косовски јунаци, већ је он установио и највеће црногорско одликовање за храброст, Златну Обилића медаљу.[5]

Косовска мисао посебно је нашла своје мјесто у епским народним пјесмама насталим у Црној Гори. У пјесми Погибија Вука Мићуновића коју је Вук Караџић прикупио из Црне Горе, веома се сликовито говори о косовској

[1] *Грлица*, календар црногорски за 1835, 1836, 1837, 1838 и 1839, Цетиње 1835.

[2] Стијепо И. Кастрапели, *Косовска мисао — Извор Његошеве поезије*, Гласник етнографског музеја на Цетињу, књига III, том III, Цетиње 1963, стр. 327.

[3] П.П. Његош, *Свободијада, Глас Каменштака*, Београд 1967, стр. 227.

[4] П. Петровић — Његош, *Горски вијенац*. Факсимил првог издања у Бечу 1847, стр. 10.

[5] Љубомир Дурковић — Јакшић, *Српска штампа о Његошу и Црној Гори*, Београд 1951; Исти, *Црногорско-српска сарадња*, Београд 1957; Исти, *Његошев лик*, Цетиње 1963; Јевто Миловић, *О ковању медаља у доба владике Рада*, Историјски записи 1950/5; Исти, *Петар II Петровић Његош у свом времену*, Титоград 1986; Љубица Кланчић, *Његошеве Медаље*, Гласник етнографског музеја на Цетињу, књига III, Цетиње 1963, стр. 281; Милан Јовићевић, *Црногорска одликовања*, Цетиње 1982.

традицији у Црној Гори. Након што је Вук Мићуновић умро послије рањавања, владика се обратио присутним Црногорцима ријечима:

„Слушајте ме, браћо Црногорци,
Овакога сивога сокола
Још Српкиња породила није
Од Косова ни прије Косова..."[6]

У *Орлићу*, црногорском годишњаку за 1865. годину, који је уређивао Јован Сундечић, у пјесми *Даворије црногорске* говори се о Косовској бици и њеним посљедицама. Наводимо неколико стихова из те пјесме.

„Црногорац збио се
у крш и планину
Да се свети Турчину
Вјечном душманину:

За Косово крваво
За смрт Цар-Лазара
За све што му невјерник
Узе и похара.

За једну је досада
по сто глава смакао
али покољ косовски
Није осветити лако..."[7]

У *Орлићу* за 1866. годину објављена је пјесма Ј. Сундечића под насловом *Петров-дан на Цетињу 1865*. У овој пјесми Сундечић каже да је доста времена прошло од косовске битке.

„Од Косова доста доби,
Доста било оштре коби;
Нит'се мало
Жртвовало
За слободу,
Нит је мало
Глава пало
У народу"[8]

Књаз Никола је објавио своју познату пјесму *Онамо, 'намо!* у *Орлићу* за 1867. годину, под псеудонимом Млади Драго Драговић. Наводимо неколико стихова који говоре о жудњи за ослобођењем тог царског града:

Онамо, 'намо!... за брда она,
Говоре да је разорен двор
Мојега цара; онамо веле
Био је некада јуначки збор. —

Онамо, 'намо! да вићу Призрен!
Та то је моје — дома ћу доћ';
Старина мила тамо ме зове:
Ту морам једном оружан поћ'.

— — — — — — — — — — —

Онамо, 'намо! — за брда она
Гдје небо плави савија свод;
На српска поља, на поља бојна,
Онамо браћо спремајмо ход![9]

[6] Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме*, књига IV, Београд, 1945, стр. 13.

[7] *Орлић*, црногорски годишњак, стари и нови, за просту годину 1865. Уредио Ј. Сундечић, година прва. Фототипско издање Централне народне библиотеке у Цетињу 1979, стр. 69.

[8] Исто, „Орлић" за 1866, стр. 46.

[9] Миладин Драго Драговић, *Онамо, 'намо!* „Орлић" за 1867, стр. 60.

Јован Сундечић је објавио пјесму у *Орлићу* за 1867. годину под насловом *Славна смрт Стефана Синђелића*, који је погинуо у првом српском устанку 1809. године. У једној строфи Ј. Сундечић каже:

„Друга с'војска тамо крста,
Гдје Косово, Призрен, леже:
Пламти у њој жеља света,
Да Србију опет веже
Са поносном Црном Гором
И Јадранским нашим морем.

Њу предводи соко сиви
Црни Ђорђе кремен живи,
Да завичај спасе стари.

Гдје му престо царев сјао,
Гдје л' витешки Лазо пао"[10]

У *Орлићу* за 1869. годину Сундечић је објавио пјесму под насловом *Једно питање*, у којој позива у борбу за ослобођење Косова и Метохије, па каже:

„Онамо нам Немањићи
Вјенчавали круном главе
Онамо нас дивно дичи
Славно име Светог Саве.

Онамо нам Душан стао
Врх царскога пријестоља;
Онамо ни Лазар пао
Сред Косова бојног поља.

Онамо нам Милош — дика
Распорио силна цара,
Онамо ни сваколика
Порушена слава стара.

Хоћемо ли већ онамо?...
Сви кличемо да хоћемо:,
Па што, браћо оклијевамо
Већ рецимо када ћемо?"[11]

Ристо Милић из Котора објавио је у *Орлићу* за 1870. годину поему под насловом *Наше народно Ускрснуће*, у којој разговарају Вила, Душан, Марко и Милош.

В и л а

„Дође вр'јеме и мени вам Вили
Да с очију стресем робски санак;
И позовеш Српски народ мили
На оружје и бојни устанак.

Устај дакле о Душане силни,
Вила тебе из мртвих дозива,
Устај Марко и Милоше кршни
Српски род вас у помоћ позива

— — — — — — — — — —

Д у ш а н

Чуварници наше родне славе
Црној Гори — ја одлазим ломној.

[10] Јован Сундечић, *Славна смрт Стефана Синђелића*, Орлић за 1867, стр. 80.
[11] Ј. Сундечић, *Једно питање*, „Орлић" за 1869, стр. 24—26.

— — — — — — — — — —

Сваки своме предјелу век хита
Да подиже браћу успавану;
Видовданак нови Србству свита,
Сваки своју нек окупља страну."[12]

У *Орлићу* за 1865—1870 и 1885 годину има више пјесама које говоре о косовској бици и њеним јунацима. У свим календарима *Орлића* под 15. јун пише „Српски цар Лазар".

Српска православна црква у Црној Гори је Видовдан обиљежавала у црквама и манастирима тако што је на тај дан одржавала помен кнезу Лазару и Косовским јунацима. Тај датум је улазио и у годишње календаре, 15. јуна по старом, а 28. по новом календару.

Како је Видовдан у народу у Црној Гори обиљежаван до 1889. године немамо много података. Изучавајући ово питање дошли смо до сазнања да је народ о Видовдану до 1889. године обавјештаван преко помена у црквама и манастирима. Поред помена у црквама, у народу се Видовдан обиљежавао и на други начин. Према подацима прота Марка С. Николића из Бијеле (Бока Которска) уочи Видовдана су паљене ватре. У вези са тим прота нам је написао слиједеће:

„Памтим из дјетињства да су моји родитељи досељеници из Његушког села Вељих Залаза, у Доброту (код Котора), све до 1941. године палили припремљено сухо грање и шибље испред кућа у сутон уочи Видовдана, као успомену на Косовски бој. То су радили и остали досељеници из Црне Горе. Послије минулог рата то се није наставило. Моја покојна мајка је причала да је исти обичај био и у њеним родним Вељим Залазима".[13]

О култу Видовдана у Боки Которској одговорио нам је прота Васо Ивошевић слиједеће:

„У Боки Которској у народу православном веома је поштован култ св. Виду или Виту. Народ углавном не зна да ли је то хришћански светац или пагански херој. Вјерско и митско-паганско у овом култу се прожимају. Свакако, народ Вида поштује као заштитника пољопривреде и повезује га са очекивањем кишних и сунчаних дана.

Максим Злоковић, наставник у пензији, родом из Бијеле, а станује у Тивту, има скоро 80 година, запамтио је од својих родитеља кратку народну лирску пјесму о Виду која гласи:

„Свети Виде иде да обиде,
Што је никло да је никло,
а што није и да неће."

Уочи Видовдана и Иваньдана (7. јула, по старом стилу 24. јуна) увече пале се ватре испред кућа, у ту ватру баца се поред сувих дрва и свјежа трава и цвијеће, посебно мирисљиво ивањско цвијеће, које тада цвјета, а ватре се прескачу да би млади добили снагу и ојачали здравље. Св. Видо по легенди је оличење здравља, младости и снаге и у неку руку и симбол свјетлости, јер се светкује на почетку љета...

[12] Ристо Милић, *Наше народно Ускрснуће*, „Орлић" за 1870, стр. 38—41.
[13] Писмо прота Марка С. Николића из Бијеле од 9. IX 1988. године аутору овог рада.

Манастир Подластва изнад Јаза код Будве, који по историјским и археолошким истраживањима потиче из XV вијека, по предању је задужбина цара Душана. По том предању цар Душан је имао болесну-рахитичну сестру и врло ружну; звала се по грби Грба или по ружноћи Грда. Она је дивно кувала и њена јела је Душан особито волио. Отишла је из Србије у Приморје и радила као куварица код једног богатог човјека у Грбљу. Ту се удала за његовог сина и родила мушко дијете, коме су дали име Лазар. Кад је цар Душан посјетио Котор и Дубровник задржао се у лову у Грбљу. Грба или Грда спреми за цара она јела која он воли и изнесу их пред високог госта грбаљски прваци. Цар се овим јелима зачуди и упита ко је то спремио и зажели да види ту особу. Појави се Грда и приђе своме брату. Цар је био изненађен. У спомен овог сусрета подиже завјетно манастир Подластву, сестру и зета богато обдари, а малог Лазара узе на двор и постави на високи положај. То је кнез Лазар чије презиме у Грбљу изговарају Грбљановић и кажу да се по његовом презимену Грбаљ и назвао.

Познато је да се у Грбљу и под Турцима и под Млечанима чувала православна вјера и српско име, тако да је страницу који није православни и нема народно одијело него „лацманско" било забрањено преко Грбља и проћи, а камо ли у њему боравити. Грбаљ има и свој Законик који је постао под утицајем Душановог законика који се овдје стално примјењивао...

У народу овога краја се вјерује да су кукавице сестре Лазареве које оплакују погибију свога брата. У „Горском вијенцу" се спомињу да су му кћери.

За сва ова предања и легенде и култ уопште заслужни су наши стари манастири и калуђери који су ово све у народу чували и његовали...

О Видов-дану се у православним црквама послије литургије служе и данас парастоси косовским јунацима, а од ослобођења и жртвама геноцида у бившој НДХ".[14]

На наше питање како је Видовдан обиљежаван у Васојевићима, Гајо Зековић је одговорио слиједеће:

„Дан боја на Косову, 28. јун — Видовдан, у Васојевићима се обиљежава на својеврстан и особит начин. Наиме тога дана су се ученицима у школама саопштавали резултати постигнути у протеклој школској години. Ученици свих разреда, у више случајева праћени члановима њихових породица, учитељи са особљем школа и сељани из ближе околине обиљежавали су овај дан званично, свечано и са дубоким патриотским осјећањем везаним за бој на Косову и косовске ратнике.

За овај значајан датум учесници су се припремали такорећи током цијеле школске године. На сам празник почињали би се око 9 часова и окупљати у школском дворишту ученици обучени у најљепше аљине, и остали учесници. У ишчекивању званичног саопштења о постигнутом успјеху, уз доста лијепе домаће хране — свјежег сира, скорупа, приганица, пите, пршуте, јаја и др. појало је и весеље. У тако пуном расположењу разредни учитељ би саопштио ријехе ђака, а потом би се наставило весеље. Међу присутнима била би и по која суза, код ученика који нијесу били задовољни постигнутим резултатом,

[14] Писмо прота Васа Ивошевића аутору овог рада.

посебно код оних који су морали понављати разред. Но и те сузе су биле саставни дио свечане атмосфере. Задовољство и расположење ученика, учитеља и школског особља је било сасвим разумљиво, јер их је очекивао школски распуст од два мјесеца заслуженог одмора послије тако напорног рада током протекле школске године.

На овим свечаним скуповима и весељу повезивани су 28. јун 1389, дан боја на Косову и 28. јун 1914, дан атентата Гаврила Принципа на принца Фердинанда.

Стицао се утисак као да се и природа трудила да овај свечани дан, 28. јун, уљепша својом раскошном вегетацијом и радошћу свих живих бића".[15]

Прота Василије Перовић ми је причао да се у Бјелопавлићима Видовдан свечано обиљежавао у свим црквама, а нарочито у манастирима Острог и Ждребаоник. Тога дана код ових манастира се народ окупљао на богослужење. Након помена косовским жртвама народ се веселио. Као и у другим мјестима Црне Горе и у Бјелопавлићима су се на Видовдан у школама дијелила ђацима свједочанства и награде онима који су имали одличан успјех. Тога дана се званично завршавала школска година.[16]

На наше питање како је Видовдан обиљежаван у Пиви, писмено је одговорно осамдесетогодишњи Недјељко Лубурић из Плужина слиједеће:

„Колико је мени познато, а разговарао сам и са људима који су моји вршњаци или старији од мене, за Видовдан није било неких великих масовних скупова у Пиви, јер се сматрао као коротан дан, дан када је пропало српско царство, а народ се осјећао српским народом. Изузетак су била села гдје се скупљала омладина као и другим празничним данима, гдје се играло и пјевало на отвореним просторима. Било је случајева да су се скупљале мобе код оних који нијесу имали радну снагу у селу (косидба и сл.).

Као значајан празник, Видовдан је биљежен црвеним словима у црквеном календару, па се на тај дан није радило.

Посебно је Видовдан поштован прије рата, много више него послије рата. У току рата сељаци су светковали празник, док се у јединицама тај дан ништа није осјећао.[17]

О прослави Видовдана у Шаранцима, у дурмиторском крају, говорили су нам старији људи као што су: Милинко Бојовић из Будечевице, Радуле М. Цаковић из Брајковаче, Бојо Бојовић, Ђорђије Р. Бојовић, Вукоман — Момо Мандић из Градине, Вук Мандић из Кормана, Радосав Анђелић из Суводола, Вељко Л. Бојовић из Зминице и други. Резиме њихових казивања је слиједећи: Видовдан у Шаранцима и у читавом Дурмиторском крају обиљежаван је народним вашаром у Његовуђи. Долазили су људи и из сусједних мјеста: Мојковца, Колашина, Пренћана, Косанице, као и из Санџака.[18] Тога дана су сваке године организоване коњске трке. Поред тога такмичило се у бацању

[15] Подаци Гаја Зековића дати аутору овога рада.
[16] Изјава прота Василија Перовића аутору овога рада.
[17] Изјава Нећељка Лубурића аутору.
[18] И у послијератном периоду, све до данас, на Његовуђи се на Видовдан окупља народ. Од недавно коњске трке се на Његовуђи одржавају 13. јула. Нијесу нам познати разлози за ту промјену. Није требало мијењати стари обичај одржавања коњских трка на Видовдан на Његовуђи.

камена с рамена, скакању у даљ и у вис, продавале се грабуље, виле, орлићи, грабуљишта, косишта, држалице, тељизи, јармови, карлице, разљевци, каблови, краљаче, бременице, жбанови, каце и други дрвени прибор и посуђе. Уз све ово играла су се кола са пјесмом и игром, загледале и просиле дјевојке, а понека вјеровала и одводила. Није изостало ни јело ни пиће. Свађе никада није било. То је био најмасовнији и најљепши вашар не само у дурмиторском крају већ и шире. Увијек је доносио нешто ново и лијепо. Због тога су му се сви радовали, а посебно омладина.

На Видовдан 1889. године навршило се 500 година од Косовског боја. Петстогодишњица Косовске битке (1389—1889) обиљежена је у свим мјестима у Црној Гори. Петстогодишњицу Видовдана пропратили су црногорски часописи „*Нова Зета*, мјесечни књижевни лист“ и „*Просвјета*, лист за цркву и школу“. Поред ових часописа петстогодишњицу је пропратио и „*Глас Црногорца*, лист за политику и књижевност“.

Часопис *Нова Зета* почела је да излази у Цетињу 1889. године. Уређивао ју је др Лазар Томановић. У мајском броју *Нове Зете* објављена је пјесма Јована Сундечића под насловом „Хајмо, хајмо на Косово! . . . О петстољетном споменику Косовскога боја 1889“. Пјесма почиње стихоима:

„Хајдмо, хајмо на Косово!. . .
Та — оно је било давно:
Петстотин је љета равно,
Откад цар ни на њем пао
И с њим пала моћ ни сва;
Пао Милош, дика рода,
И в'јерна му друга два:
Ту нас душман оковао
У вериге тешке, љуте
И задава нами сваке
Оштре муке, раке круте. . .
На Косово!. . .
Зоре нове,
Онамо нас
Поклич зове!“[19]

У истом броју часописа др Лазар Томановић објавио је краћи чланак под насловом *О Косовској йешстоіодишњици*. Томановић је констатовао да је „успомена на Косовску битку најживља успомена у „цијелом Српству из цијеле прошлости његове“. Пише да је она увијек будила тугу у српским срцима „као да је јуче била“ и да је та туга била „најјача веза што је раскомадано српство уједињавала“.[20] Даље Томановић пише да је српско царство почело да се распада послије смрти цара Душана на мале државице. Томановић је оцијенио да је Косовска битка оставила „свјежу тужну успомену“ у српском народу „јер је она затворила сјајну а отворила црну епоху српске историје“. Косовски пораз народ је кроз епску поезију правдао издајом Вука Бранковића и закашњењем Ђурађа Балшића. Овај пригодни чланак Томановић је завршио ријечима: „Слава успомени косовских јунака! Слава њиховијем пријемницима и осветницима“.[21]

[19] Ј. Сундечић, *Хајмо, хајмо на Косово*, „Нова Зета“, Цетиње, мај 1889, стр. 169—171.
[20] Л. Томановић, *О косовској йешстоіодишњици*, „Нова Зета“, мај 1889, стр. 171—173.
[21] Исто.

Сењо Ђаковић објавио је у *Новој Зети* пјесму под насловом — *Ода о йешстоіодишњици Видовдана (15. јуна 1889)*.[22] Пјесма говори о српском јунаштву и храбро палим ратницима у борби против бројно далеко надмоћнијег освајача. Навешћемо неколико стихова из ове поеме:

„Поноћно влада доба. Над бојним Косовом тужним
Свечани мир се шири. Само што ноћи вјетрић
Час по се иза сна буди, и листак о листак дирне,
И врела што жуборе тужно. . . Ал' све то кадро није
Пробудит, гробове мирне.

Војници су преко њих прешли са својим бурним шумом,
А они мирно спају, у ледним крију'ћи груд'ма
Иструле свете кости наших предаха славних,
Мир нек је праху њином! Српскоме на част раду
Витешки они су пали за крст, за слободу.

Бесмртни ви сте мили, јунаци Видова-дана.
Српска ће пјесма ув'јек пјевати дјела ваша,
И светим пепелом вашим Србин ће Србина клети,
А кад наступе дани мучни и тешки
За вашом лебдећи славом, олтар ће рода да свијетли“.[23]

* * *

У истом броју *Нове Зете* објављена је и пјесма Радоја Црногорца под насловом *Косово*:

„Кад с' имена твога сјетим,
Спопане ме нека језа!
Па ја онда станем жалит:
Славног Лаза, српског кнеза!

Станем жалит оне борце,
Што на теби славно паше,
За чије ће с' душе молит
Сад цијело Српство наше.

* * *

Ти си нама одвећ криво,
А ми теби, знади, нисмо,
Јер се ево петсто љета
Све због твоје борбе бисмо!

* * *

Пролили смо много крви,
Битке веље добијали,
И на свакој страни српској
Ми смо славно војевали!“[24]

У јунском броју *Нове Зете* 1889. године на поткорици објављено је обавјештење да је у Петрограду у издању Крунослава Херуца објављена књига посвећена 500 годишњици Косовске битке.[25]

[22] Сењо Ђаковић, *Ода о йешстоіодишњици Видовдана*, „Нова Зета“, мај 1889, стр. 173—175.
[23] Исто.
[24] Радоје Црногорац, *Косово*, „Нова Зета“, мај 1889, стр. 190—191.
[25] Оглас гласи:

1389—1889. К Петстогодишњици Косовске битке

2 З б о р а

1 *Боже силни*. Химна. Спјевао Ђ. Страјић.
2 *Ойрошшај*. Спјевао Ненад. Компоновао В. Ј. Главач. а) за мјешовити збор. б) за мушки збор. в) за гласовир у двије руке. Цијена 80 коп, 2. дин. 1 фиор. Петроград: Издање Крунослава Херуца. Невски проспект бр. 74. Биоград: Код В. Валожића, Панчево: Код Б. Јовановића. Загреб: Код Ф. Жупана. Дубровник: Код Драг. Претнера“ — *Нова Зета*, јун 1889.

Поводом 500 годишњице Косовске битке грчки пјесник Димитрије Коко написао је у Крушевцу 15. јуна 1889. године пјесму *Милош Обилић — Марко Бочарис*. Он је присуствовао 500-годишњици прославе Косовске битке у Крушевцу. Коко је у Крушевцу написао ову пјесму у којој је упоредио српског јунака Милоша Обилића и грчког Марка Бочариса. Пјесму је превео Бранислав Нушић, а објављена је у јулском броју *Нове Зете*. Навешћемо три строфе:

„Истом судбом, истом смрћу, Милош и Бочарис гине,
И песник коме Отаџбина даје крилима моћи јаке,
Затежућ' у њено име на гуслама струне лаке,
Једном песмом опсваће, збратимиће славе њине.

— — — — —

О час рече, о час стиже до шатора Омер-паше...
„Ко си, шта ћеш?" — Узверено пита веран мусломане,
А Бочарис нож му спушта, у груди му, у погане,
„Хоћу — вели — дично име хајдучкога харамбаше!"

— — — — —

Тек што рече, изгуби се. А где оде? — Мурат знаде...
„Ко си — пита преплашено, ко си, шта ћеш ти преда ме?"
А Милош му по сред срца одговора ножем даде,
„На ономе свету царе, знаћеш ко сам, знаћеш за ме".[26]

У јулском броју 1889. године *Нова Зета* је објавила информацију о прослави 500-годишњице Косовске битке у Далмацији. Информација је објављена под насловом — *Косовска шестоѓодишњица на далматинском српском Косову*. Наиме, и у Далмацији постоји мјесто Косово. У част 500-годишњице Косовске битке у њему је подигнута православна црква којој је дато име Светог српског Лазара.[27]

У календару *Грлица* за 1889. годину посвећен је чланак шестогодишњици косовске битке. Овај календар уредио је др Лазар Томановић. Вјероватно је он и написао овај чланак. Текст почиње са стиховима књаза Николе који гласе:

„Кам спотицања Гора ће Црна
Бити Султану, бити Млеткама,
Њиној сили и њиним сплеткама...

Почеће те низ клисуре
Разасипат ви слободу

И у Зету и у друге
Душанове бановине
Ви спајања опет бити
Узрок... љепше царевине.[28]

Послије ових стихова анонимни писац пише да се на Видовдан навршава „пет стотина година од великог српског пораза на Косову" и да је послије Косовске битке Турска освојила скоро читав Балкан, а да је Иван-бег морао „прибјећи из питомих зетских равница на Цетиње под Орлов крш, да ту као посљедњи независни српски владалац повјери српску државну мисао овим

[26] Димитрија Коко, *Милош Обилић — Марко Бочарис*, „Нова Зета", јул 1889. стр. 263—265.
[27] С. Ђ. П. *Косовска шестоѓодишњица на далматинском српском Косову*, „Нова Зета", јун 1889, стр. 281—283.
[28] „Грлица" за просту годину 1889, Цетиње, у Државној штампарији, стр. 46—51.

тиморима, што се на Ловћен наслањају".[29] Након ове оцјене цитирани су већ наведени стихови из *Горског вијенца* (Што утече испод сабље турске...).

У *Грлици* за 1889. годину под датумом 15. јуна по старом пише „српски кнез Лазар (Видовдан)".[30]

У Црној Гори је био уобичајен и у народу добро познат позив за слободу под општим називом *За крсш часни и слободу златну*. Под овим знаменитим позивом Црногорци су се борили за слободу било своју било других.

У *Грлици* анонимни писац наводи неке јуначке подвиге Црногораца, почев од јуначке погибије Баја Пивљанина са четом на Вртијељци 1685; ту је историјска и крвава Бадња вечер, која је омогућила да се Бсжић у слсбоди прослави у Цетињу, и његовој широј околини (Истрага потурица), затим велика побједа на Царевом Лазу (1712), Ћуприлићев напад и спаљивање Цетиња (1714), борба на Трњинама (1716), у Цуцама (1727), Пиперима (1732), Дробњацима и Пиви, Цуцким Ублима (1750), као и пресудне побједе за коначну слободу Црне Горе у Мартиничима и у Крусима (1796), устанак у Дробњацима 1805, па Карађорђев устанак у Србији 1804. године. У свим овим и другим борбама Црногорци су били надахнути јунаштвом Милоша Обилића и Видовданом. Онда није ни чудо што се у многим епским народним пјесмама, у којима је опјевана борба Црногораца са Турцима, поједини јунаци упоређују са јунаштвом Милоша Обилића.

Књижевник Стјепан Митров Љубиша у приповијетци *Пой Андровић, нови Обилић* за основ је узео историјски догађај: напад Махмуд-паше Бушатлије на Паштровиће 1785. године и јуначку погибију попа Рада Андровића.[31]

Часопис „*Просвјета*, лист за цркву и школу" коју је издавало Министарство просвјете и црквених дјела Књажевине Црне Горе свечано је пропратио 500-годишњицу Косовске битке. У троброју *Просвјеше* за јануар—март 1889. године у рубрици *Прославе* објављен је текст под насловом *Косовска 500-ѓодишњица* у коме се каже да се о Видову дне 15. јуна 1889. године навршава 500 година од како је пропало српско царство на Косову. Поводом те годишњице „чине се свуд по српству припреме да се тај дан достојно прослави". Читаоци *Просвјеше* су обавијештени да се велика свечаност спрема у манастиру Раваници у Срему, гдје су се налазиле мошти кнеза Лазара. Поводом те годишњице формиран је и Одбор у Руми који се обратио пјесницима да „саставе химну Косовској 500-годишњици и опроштај од прославе". Одбор је донио и програм прославе.[32]

Рус Павле Аполонович Ровински, који је више година живио у Црној Гори, у мајском броју *Просвјеше* објавио је чланак под насловом *Значај битке косовске*. У овом чланку Ровински пише о слабљењу српског царства послије смрти цара Душана, Косовској бици и каснијим тешким посљедицама по српски народ. Навео је и мишљење Крушевљана о улози кнеза Лазара и Вука

[29] Исто, стр. 47.
[30] „Грлица", за просту годину 1889, стр. 14.
[31] Глигор Станојевић, *Историјска основа Љубишине приповеике Пой Андровић Нови Обилић*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књига Четрдесет трећа, свеска 1—2, Београд 1977, стр. 85—90.
[32] „Просвјета", лист за цркву и школу, издаје Књ. црн. министарство просвјете и црквене дјела, Година I, свеска I, II и III, јануар, фебруар и март, Цетиње 1898, стр. 68—69.

Бранковића у Косовској бици. Он је навео и стихове из познате народне пјесме о опредјељењу кнеза Лазара за небеско царство, што је био и идеал српског народа у ослободилачкој борби.[33]

Просвјета је пренијела програм Одбора Краљевске српске владе о прослави 500-годишњице косовске битке, који су објавиле *Српске новине* 3. маја 1889. године. Према том Програму централна свечаност се имала одржати 15. јуна у Крушевцу. Програм прославе објавио је и *Глас Црногорца*, лист за политику и књижевност, у Цетињу 14. маја 1889. године.[34]

Поводом 500-годишњице косовске битке *Просвјета* је 15. јуна 1889. године објавила чланак Протопопа Недјељка под насловом „1389—1889". У знак жалости чланак је уоквирен црним оквиром. Аутор је у најкраћим цртама указао на оновремени положај српског народа.[35]

У недељу 11. јуна 1889. године *Глас Црногорца* је на уводном мјесту донио слиједећу обавијест:

„На Видов-дан, у четвртак 15. јуна 1889, када се навршава 500 година тужне успомене боја на Косову Пољу, служиће се по свој Црној Гори у свакој православној богомољи парастос у покој душе свијем јунацима погинулим тада за крст и слободу".[36]

У истом броју *Глас Црногорца* је објавио Видовдански програм прославе Косовске битке у Мостару, као и писање *Србобрана* о тој годишњици у крајевима који су још били под турском влашћу.[37]

Видовдан 1889. године прослављен је у свим мјестима у Црној Гори. Према писању *Гласа Црногорца*, *Просвјете* и *Нове Зете*, послије архијерејске службе у митрополитској цркви покрај ћивота Св. Петра Цетињског, а између гробница књаза Данила I и брата му великог војводе Мирка био је парастос „борцима палим на Косову за вјеру и отаџбину". Тога дана службу је вршио митрополит Митрофан Бан. Поред народа из Цетиња и околине свечаности су присуствовали књаз Никола и престолонасљедник Данило, затим књаз Петар Карађорђевић, сви црногорски министри и високи државни чиновници, руски и француски посланици, ђаци цетињске Богословије, Гимназије и основних школа.[38]

Према писању *Нове Зете* „преко парастоса свак је држао воштаницу запаљену, а када се пјевало оно свечано „Со свјатими упокој" свак је пао на кољена. Ко је видио ту књажеве српске гдје се клечећи, са запаљенијем воштаницама у рукама моле Богу за упокој Косовских јунака, неће никада ту величанствену слику заборавити".[39]

Петстогодишњица косовског Видовдана прослављена је и у осталим мјестима Црне Горе. Поводом Видовданског Косова и пунољетства књаза насљедника Данила Првог изашао је свечани број *Гласа Црногорца*. У њему је објављен текст под насловом *Видов-дан*. Због његове важности, како се разми-

[33] Павле А. Ровински, *Значај Косовске битке*, „Просвјета", април—мај 1889, стр. 112—116.
[34] „Просвјета", април—мај 1889, стр. 136—137. „Глас Црногорца", 14. мај 1889.
[35] Протопоп Нељелько, *1389—1889*, „Просвјета", 15. јуна 1889, стр. 154—156.
[36] „Глас Црногорца", Цетиње, у недељу 11. јуна 1889.
[37] Исто.
[38] „Глас Црногорца", 17. јуна 1889, стр. 208; „Нова Зета", јун 1889, стр. 242—243.
[39] „Нова Зета", јун 1889, стр. 242—243.

мишљало о Видовдану у Црној Гори прије сто година, наводимо га у цјелини. Он гласи:

„Колико је крви проливено, колико је невинијех жртава пало, што Србин није претрпио, што се није зборило, закључило и предузело, што се није написало и печатало о Видов-дану 1389? Ко да изброји, ко да све прорачуна и побиљежи!

Мало је овакијех дана у животу народа, мало их је свјетска историја побиљежила. — Струне на српскијем гуслама не испјеваше другог дана у животу Србинову, у којем таквом жељом и мишљу „Свевишњег Бога" дозивамо. Од године до године стрепио је Србин за свој натражак, борио се за своју главу.

Кроз прошлијех пет вијекова, у овој шачици кршевите земље, очајничко крвава борба нигда престајала није. И онда кад је азијатска сила завладала српском слободом, и онда на овим висинама богињи Слободи слободно тамјан палисмо. Кад се на развалинама српске царевине, услијед несложе праотаца наших, подигао пријесто азијацке самовоље у Једрени, ни онда у овијем кршевима луча слободе није се угасла. Кад Мурат са небројеним буљуцима паде на Косово и нашц мили завичај у црно зави, све што тешкоће топузу није хтјело подлећи, то се збјежало у ове планине, да, купајућ се у врелој крви сачува дивно српско име и свету слободу. Па и онда кад су азијацке ордије цио свијет у вериге оковале и под ноге своме цару бациле, и онда на овим литицама, не само што за ланце не знадоше, него се и азијацки таласи о ломне ове горе ломише и ово камење пријечило је, да азијацко узбуркано море читав западни свијет не поплави. Кад наши најбољи витезови изгибоше, потомци њихови уљегоше у непрелазне кланце и богазе и попеше се на ове висине, да наставе неједнаку очајничку борбу и очуваше последње српско-православно кандеоце да се не угаси. Кад подло ласкање и ниско удварање посташе врлине које ондашња пријестоља окружаваху, отискујући од себе све што бјеше свето и племенито, и онда преостали српски јунаци окупише се око својег владике господара, да мачем и крстом бране најљепши дар Божји: „Крст часни и златну слободу". Кад вас цијели свијет под ударцем осмијех азијацкијех мачева од страха се каменио, уђутао и предао се у наручује азијацкијех буљука на милост и немилост, и кад је свагдје надвладала гробна тишина, и онда са овијех висина разлијегао се поклич: „Ко је витез ,да гинемо и крв пролијевамо!" Кад је читавијем свијетом завладала сила, страх и очајање, и онда је са овијех кршева одјекивао јуначки глас од брда до брда кроза све балканске земље, и на тај глас падоше небројене главе зулумћара. У овијем кршевима азијацкоме господству нигдје ни нигда правда не бјеше. Зрачак свјетлости са недогледнијех црногорскијех висина вазда је просијевао и осталијем Србима, патницима, улијевао наду у срце, да ће њихов дан доћи.

И оци наши, и браћа наша сви се очајнички боришe, али славно побиједише.

Овако бјеше у Црној Гори, од косовског до данашњег Видовдана.

А у осталијем српским крајевима?

Србин бити, то је већ мука. Који је за српство прегао, бјеше мученик овога свијета. Али је суђено да сваки народ грку чашу испије, за то је и српски народ испио своју до дна!

Што није претрпио српски народ у прошлијех 500 година све до великога Карађорђа, до славног шумадијског Петровића, вјечите дике и поноса свега српства? Има ли муке за коју Србин не знађаше?

Ми не бисмо знали разјаснити, да ли је угодније души бити у данашњим српским редовима, или би јој милије било летити на „могилама" погинулијех на данашњи дан на бојном Косову?

Као што је данашњијех дана мало, да нас тако живо подсјећају на онај кобни дан, који нас је довео косовској погибији, на гробницу царства и живота српског: а биће патриотско дјело ако и ово једном из нашијех немилијех успомена на вијек избришемо, а то ћемо постићи у оквиру једне саме ријечи: Слога!

Обилат је број и данашњијех јунака, који потпуно наличе у врлинама и благороству оној китији онијех јунака старијех времена. Благо ономе ко се јунак родио, он је имао рашта на овај свијет и долазити.

Небо ће примити данашње молитве и плач за погинулијем јунацима, само тада, ако са данашњијем топлим молитвама и сузама одбацимо све старе погрешке и пошљедице које нас на косовски покољ доведоше. Биће сретан онај који доживи милост неба као што је сретан и онај кога ороси родитељска суза.

Свети је задатак данашњег днева — размишљање: биће знаменит, велики сјајан данашњи дан, ако од данас унапријед будемо провађали наше дане са тврдом вјером: да само слога Србина спасава"[40].

Видовдан је прослављен и у осталим мјестима Црне Горе у манастирима, црквама и школама.

Према писању *Гласа Црногорца* Видовдан 1889. године свечано је прослављен и у Подгорици. Прво је одржан помен палим на Косову у парохијал-

[40] „Глас Црногорца", 17. јуна 1889.

ној цркви Св. Ђорђија. Парастосу је присуствовао народ и ђаци са учитељима. Након помена у цркви пошло се у школу гдје је учитељ Брацановић присутним говорио о петстогодишњици косовске битке. Након његовог предавања пјеване су патриотске пјесме и декламовани одабрани стихови.[41]

На Видовдан 1889. године поред помена у црквама и манастирима у свим школама у Црној Гори учитељи су држали предавања посвећена 500-годишњици косовске битке. Једно такво предавање објављено је у *Просвјети*.[42]

Од 1889. године у Црној Гори су сваке године на Видовдан завршаване школске године у школама. Тога дана ђацима су дијељена свједочанства. Одличним ђацима су уручиване награде. Био је то свечани дан у свим школама. У послијератном периоду (послије 1945) овај лијепи народни и школски обичај постепено је чилио док није сасвим нестао.

Иако је косовски Видовдан (1389) био дан пораза српске војске и почетак вишевјековног страдања српског народа, он је истовремено био и вишевјековно сјећање на моћну српску државу и незаборавна идеја водиља у борби за његово ослобођење и уједињење.

[41] „Глас Црногорца" од 25. јуна 1889.

[42] Митар Ивељић, *Бесједа приликом видовданске прославе у Оцињској школи*, „Просвјета", 15. јун 1889, стр. 226—228.

ДУШАН ГЛИШОВИЋ

ВЕГЕОВА ДРАМСКА ВИЗИЈА КНЕЗА ЛАЗАРА И ПРОПАСТИ НЕМАЊИЋА

Разумљиво је да се упоредо са питањем естетске вредности драмске тетралогије о лози Немањића, аутора са немачким именом и презименом постављa и питање о ауторовој личности. За историје књижевности спада у заборављене ауторе. Исто тако и за читаоце.

Зна се само да је по струци био инжењер електротехнике. Да је све до краја другог светског рата живео у Београду, а потом га напустио са немачком војском.[1] Учествовао је 1929. у оснивању Радио-Београда, тадашњег Радио А. Д.[2], располажући неопходним стручним знањем и потребним финансијским средствима.[3] Постоји податак да је био и директор Радио-Београда.[4]

Своја књижевна дела писао је искључиво на немачком, што му је, ван сваке сумње, био и матерњи језик.

За инжењера је био плодан писац. Прва књига је збирка песама, или еп како у поднаслову стоји, *Видети, стварати, слушити* (Sehen, Schaffen, Ahnen)[5], издате у Бечу 1929. о утисцима са путовања од Средоземног мора до Кине и натраг, у Немачку, коју назива домовином. Има ту песама посвећених кратким боравцима у Требињу и Тузли, у којима се дескриптивним стихом бележи оно што се голим оком запажа у пропутовању: сунцем обасјани крш, стада оваца, ракија. Доста скромно за некога ко ће само годину дана касније да започне са писањем обимног дела о народу државе кроз коју тада пролази и не запажа ништа више од обичног путника. Филозофски су интонирани стихови у делу о проблему стварања, али ни они не излазе из шаблона дескриптивног и римовања по сваку цену, посебно при опису разноврсних новијих техничких направа.

Драма *Песма о раду* (Das Lied der Arbeit), Београд 1941, има за тему рад као врхунац категорије бивствовања, приказане на примеру фабрике у којој штрајкују комунисти, а берзански шпекуланти извлаче добит. Без јасне

[1] Овај податак сам сазнао од Павла Богатинчевића, београдског глумца старије генерације, 15. 9. 1988.

[2] *1929—1939. Радио А. Д. Београд. Радио А.Д. 24. марта 1939.* б.м., б.г., стр. 7

[3] *Овде Радио-Београд. Зборник поводом педесетогодишњице.* Београд 1979, стр. 13

[4] Роберт Веге, директор Радио А.Д. Београд. *Шта је радио и шта нам пружа?* превео Фрањо Мозер. Београд 1929, 77 стр.

[5] Примерак који се налази у Библиотеци Одсека за германистику Филолошког факултета у Београду носи ауторову посвету (1. 1. 1930) тадашњем редовном професору германистике др Милошу Тривунцу, потоњем академику Српске краљевске академије.

политичке поруке, више као приказ немогућности да се нове техничке замисли, а о томе је углавном реч у драми, остваре у политички и привредно кризним временима.

О Вегеовој духовној личности сведочи и филозофски есеј *Бивствовање* (Sein), настао 1929, штампан 1941, о филозофским питањима датим у поређењу са, по ауторовом мишљењу, аналогним појавама у природним наукама и техници.

Узимајући принципе, којима се човек руководи у техничким дисциплинама — рационалност и прагматичност као животна становишта, са којих и један драмски лик може да дела, латио се Веге обраде Шекспира. *Хамлет*, (Земун, 1943), драма у којој дански краљевић није склон филозофирању, већ животне проблеме пресеца попут гордијског чвора, па тако, пре него што постане троструки убица, пробави извесно време у Витембергу, у доба Лутера, усвајајући протестантски рационализам.

Поменути су у наведеној књизи, на последњој страници, поред дела о којима је до сада било речи, и збирка приповедака *Хиљаду година једног народа* (Tausend Jahre eines Volkes), приповетке из предања и историје Срба од 850 до 1934 (Берлин, 1940); комедија *Богови* (Die Götter), (Берлин 1947); и *Роман о једном животу* (Der Roman eines Lebens), (Београд 1943), до којих нисмо стигли да дођемо.

Очигледно је да у укупном књижевном стваралаштву Вегеовом драмска тетралогија *Немањићи. Успон, врхунац моћи и пропаст једне државе* (Die Nemanjiden. Beginn, Größe und Ende eines Staates)[6] заузима главно место. Настајала је у распону од седам година, 1930—1937, у Београду, а изашла у Билефелду и Лајпцигу, 1939, уочи избијања другог светског рата, али и уочи петстопедесетгодишњице Косовске битке. Четири драме насловљене су именима петорице владара српских: *Стефан Немања*, *Два краља* (Урош I и Милутин), *Цар Душан Силни* и *Кнез Лазар*.

Драма о кнезу Лазару започиње предигром, иако се прологом, у ширем смислу, могу сматрати претходне три, не само по тематици — развој лозе Немањића, а са њима и моћи средњовековне српске државе, него и по драмским структурним елементима, који се сви јављају у драми о Лазару Хребељановићу.

У прозном делу предигре писац осећа потребу да подробно опише атмосферу цркве у Призрену, на дан Арханђела Михаила, 1371, и да подсети на недавну битку на Марици, која је одредила „(. . .) судбину народа на Балкану у наредних неколико стотина година" (стр. 127). Дода ли се таквом набрајању података и то да обе књиге тетралогије имају на самом почетку детаљно објашњење за правилан изговор слова азбуке, постаје јасно да је Веге овим делом хтео, као некада браћа Грим, Гете, Вук и Ранке, да упозна Немце са српским историјским наслеђем, а саму драму учини разумљивијом.

Читалац затиче у првом чину кнеза Лазара како клечи пред саркофагом Душановим, означен у списку драмских лица као Душанов син. Лик српског

[6] Robert Weege, *Die Nemanjiden. Beginn, Größe und Ende eines Staates*. I—II, Velhagen & Klasing, Bielefeld und Leipzig 1939, 272+223 S.

кнеза се јавља и у драми о *Цару Душану Силном*, као син из другог брака са Српкињом Роксандом, родом са Косова. Од Лазара, свога сина, „Србина и по оцу и по матери" (стр. 116), опрашта се Душан на самртној постељи, пошто се претходно опростио од Уроша, сина из брака са Јеленом Кантакузин.

Зашто је Вегеу било потребно да Лазара Хребељановића прогласи за Душановог сина није, барем, из драмског тока читаве тетралогије сасвим јасно. Да ли би се навођењем да Лазар није Душанов син нарушила геоме тријска слика, како је, уосталом, и дато у поднаслову, о успону, врхунцу моћи и паду једне државе, или би се распредањем о не-немањићком пореклу Лазаревом развукла радња, или је, пак, Веге био само криво обавештен, јесу питања која су са становишта историографије занимљивија него са становишта тумачења књижевног дела.

Истини за вољу, нема ни најмање асоцијације да је Лазарев отац, Прибац Хребељановић, био само логотет на Душановом двору. Једино се инсистира на упадљивој разлици између ликова Роксанде, једноставне, у народну ношњу одевене лепе Српкиње, и „не тако лепе" Јелене, у лепој византијској одежди. Прећутана је, дакле, Лазарева немањићка веза преко његове жене Милице.[7]

Но, битније од тога је, у којој мери тзв. огрешење о историјске чињенице стоји у функцији интенције драме. То се најбоље огледа у лику кнеза Лазара, Стављајући га већ по наслову дела у средиште драме, писцу остају, у бити, две могућности: да централни лик држи на сцени више од осталих, или да га приказује кроз дијалог других. Веге је био склон другом решењу. При сутност Лазарева на сцени није велика. Интенција, ако је има, је крајње јасна. Треба приказати пропаст Немањића кроз Лазарев лик, па био он Немањић или не.

Човека коме је историја наменила улогу последњег владара немањићке државе, од првог тренутка опседају весници зла. Најмаркантнији су по томе, Жена у црном и Црни витез, који, ето, на почетку драме симболизују скору пропаст Србије. Нападност симболике попут „црвенила неба", „црвених суза", „таме" из које долазе и у којој нестају поједини ликови у сценама делује књижевноисторијски анахроно и псеудоромантички.

Нема таквих очигледности у сликању политичког и психолошког портрета кнежевог, који започиње Лазаревим одбијањем да прими Душанову круну и прогласи се за цара. Дијалог који се при том води између њега и патријарха, вероватно Саве IV или Јефрема, мада му Веге не наводи име, довољно говори о томе. Кнежева процрквена политика довела је до стицања канонског статуса српске патријаршије, а аутокефална српска патријаршија прихвата Лазара за „легитимног владара српских земаља".[8]

Из такве констелације односа покрећу се и питања о главним државотворним елементима — статус владара, политичко наслеђе Немањића, дефинисање положаја Србије између Истока и Запада, однос између световне и духовне власти, питања која и до дана данашњег у Србији нису изгубила на актуалности. Лазареву резигнираност неслогом српске властеле прекида патри-

[7] О овом питању види: Раде Михаљчић, *Кнез Лазар и обнова српске државе*, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу, 1971. Београд 1975. стр. 1—11.

[8] Димитрије Богдановић, *Оживљавање немањићких традиција*, Историја српског народа, књ. II, Београд 1982, стр. 11, 16.

јархов закључак да ће од државне творевине Немањића остати дело Савино: „Светог Саве непролазно царство душе“ (стр. 132). Потом, неколико стихова даље, доводи се у везу Лазар са „светлошћу вечитом“ (стр. 133), о којој пева хор. А светло у косовским списима, где се Лазар слави као победник косовске битке, везано је као атрибут за победу, у смислу, „интонирања саме њене духовности“.[9]

Вегеов кнез Лазар, додуше, схвата да је српска властела разједињена, и то га мучи, али се из драме не види да је Лазар веома вештом политиком знатно утврдио српску државу онога времена. Трагедија српске војске упројектована је у лик Лазарев тако да се историјски Лазар слабо разазнаје. У драми је вазда замишљен над прошлим и будућим временом као да се све време припрема за оно што ће га снаћи у четвртом чину, на Видовдан, 1389.

Роберт Вегe, наравно, није могао да мимоиђе српске јуначке песме при креацији ликова косовских јунака, без чега би драма губила на уверљивости. Тако беседа Лазарева на вечери уочи боја, садржи по који на немачки препевани стих: „Wem soll ich diesen Becher weihen?“ (стр. 123): „Коме ћ’ ову чашу наздравити“. За разлику од цара Лазара јуначке епике, кнез Лазар у Вегеовој интерпретацији је свестан ширег политичког значаја предстојеће битке, па наздравља српском народу као браниоцу западног света, уместо јунацима појединачно.

Врхунац драме су погибије Мурата и Лазара, што је уједно заплет, кулминација, обрт и расплет, такорећи, у једном даху. Заплета у драми и нема, јер се радња од почетка до смакнућа оба владара креће мирно, једнолинијски, док се ток не убрза: Милош, дошавши тобоже да се поклони султану Мурату, у тренутку, када му овај наређује да погуби, доказа верности ради, свога бившег господара, креће ка Лазару, а убија Мурата, да би у насталој пометњи, док делати посецају Лазара, успео да побегне и обре се у потоњој сцени са Невенком, Косовком девојком, у крајње романтизованој сцени, где Милош у Невенки види девојку Србију, лик који се провлачи кроз целу тетралогију.

У епилогу, сцени у Тополи, на Ђурђевдан, 1804, и, потом, на Косову пољу, на Видовдан, 1912, гуслар пред црквом у Тополи, држећи се одломака из песама *Бој на Косову*, *Кнежева вечера*, уз узвике окупљеног народа на српском, усред немачког текста, попут: „Славан Милош. Сраман Вук, Слава Лазар! Слава!“ (стр. 214) репродукује још једанпут целокупан ток припрема за битку и битку саму, све док народног певача не прекине излазак Карађорђа из цркве, који пуцањем даје знак за први српски устанак. Видовдан на Косову пољу, 1912, чиме се драма завршава, јесте нека врста Милошеве реинкарнације у Карађорђа, како то види Роберт Вегe, и реинкарнација Косовке девојке у девојчицу, која се шета кроз поља црвених божура и сећа палих јунака.

Завршетак драме о кнезу Лазару је уједно и њен најслабији део. Плачевну сцену са девојчицом и црвеним божурима је требало једноставно избацити, гуслара и сцену у Тополи ставити на почетак драме, а саму драму ослободити примеса из народне јуначке епике како би се добило што више простора за

[9] Ђорђе Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, стр. 366.

пластичније и оригиналније обликовање пре свега Лазаревог лика, тј. онога што се у драми назива карактер.

На пример, Лазарево већ помињано позивање на одбрану западног света од турске најезде је историјски гледано тачно, али декламаторски унесено у драму. Ефектније би било да је Лазар дат у разговору са неимарима својих задужбина, где би се дискутовало о западњачком и источњачком утицају на српско средњовековно грађевинарство, па ту истаћи Лазареву окренутост западу, али и тежњу ка самосвојношћу.

И Милош би био присније као драмски лик да је дат у обичним животним ситуацијама, него као на даске стављен театрализован херој јуначког епа.

Но, без обзира на замерке, које могу да се упућују на рачун композиције Вегеове драме, постоји и један ваљан разлог што се читалац на крају драме сређе с гусларом, хоће рећи српском усменом књижевношћу, и новим српским јунаком — Карађорђем, и што је ту црквено здање из кога Карађорђе излази. Те две, драмски недовољно успеле сцене имају своју функцију при одговору на питање, које се намеће читаоцу: ако је српски народ успео да преброди столећа под туђинском влашћу, од чега је то саздан дух српског народа, и шта Србина чини Србином? Поменуте сцене пружају све елементе од којих се састоји одговор на то питање: српски језик, књижевност и култура, српска земља, косовски мит, обичаји и као једини организовани државотворни и државоодржитељски елемент — Српска православна црква. Зато и није случајно што Вегe завршну сцену драме, сцену косовске битке, после које следи епилог, завршава архимандритовим речима при уношењу посмртних остатака Лазаревих у Раваницу:

„Лазаре, српски кнеже! —
Распаде се држава Немањина.
Сломи се круна Душанова.
Живеће и даље дух Немањин —
Крочи у непролазно царство Савино!“ (стр. 201).

Осим мотива Цркве и духовника, који се стално, сразмерно значају у развитку српске средњовековне државе, јављају у све четири драме, појављују се, по степену учесталости, многи Немци, било као шпилмани, тј. путујући песници-певачи, саски рудари, чиновници, било као историјске личности — Фридрих I Барбароса, а понајвише франачки витез Палман, испрва племић у пратњи Фридриховој, који се заљубљује у лепу Српкињу Љиљану, а затим као командант Душанове гарде и саборац косовских јунака.

Тај однос Срба и Немаца тема је и једне сцене у драми *Стефан Немања*, у којој се приказује дочек немачког цара у Нишу, 1189. Немања нуди Барбароси да постане његов вазал, на шта овај не пристаје. За разлику од многих догађаја у драми чија је историјска позадина сачувана малтене само у предању, поузданo се зна за понуде које је тада велики жупан учинио Фридриху I, с једним великим циљем — да поведе уз Фридрихову помоћ рат против Византије, или да, барем, Византија сазна да таква могућност постоји. Немачка страна није одбила Немањину понуду, што су Византинци сазнали, па је при проласку

немачке војске кроз Византију дошло до локалних сукоба са Византинцима.[10] И управо та јасна историјска позадина не избија кроз драмски текст Вегеов. Ту је Немања, као и Лазар потом, сав замишљен над судбином свога народа, а вазалство нуди, барем се због недовољне мотивације његовог поступка стиче такав утисак, више због старости, него због личне политичке амбиције да освоји Византију, утврди источне границе и реосигура се вазалским односом према Фридриху I од напада сеѣерних суседа.

Присуство ликова Немаца у тетралогији се може правдати Вегеовом националном припадношћу, а тиме и осетљивошћу и склоности ка пренаглашавању улоге Немаца у драми; затим, околношћу да је у Вегеово време број Немаца у Југославији износио неколико стотина хиљада, па је и њихов удео у националном дохотку Краљевине био сразмерно висок, што се овим можда хтело нагласити. Због времена у коме су настали, конотацију више добијају стихови које Барбароса упућује Немањи:

„Тесно је на свету овом,
Тискају се људи,
задатак вође (Führer) је да пространство прошири" (стр. 12).

Треба имати на уму да Веге своје драме пише у првој половини четврте деценије, у Београду, дакле, у време када се у Немачкој тадашњи политички врхови и те како брину о томе да ускоро, благо речено, под вазалски однос ставе многе земље Европе, пре свега словенске, и остваре један од основних циљева, више животног простора (Lebensraum), управо оно што и помиње Барбароса, који ће највећој војној операцији у другом светском рату, немачком походу на Совјетски Савез, подарити своје име. Коинциденција или не, закључак је који се неминовно намеће и који прати тумачење драме.

Иначе о драмским новинама у стваралаштву Роберта Вегеа не може бити речи. Све је то већ давно опробани драмски инвентар. Пролог, четири чина, с тим што је четврти подељен на два дела, па их, заправо, има пет, и епилог. Ту су и ликови који казују јамбске стихове неправилне дужине, који су у класичној немачкој драми петостопни (Blankvers), иначе, драмски модел који је Вегеу, несумњиво, служио као узор. Хорови се оглашавају у трохејима, што немачком тексту даје језично-ритмички контраст.

Класичност у смислу конзервативности драмске композиције — зачуђивала је сигурно и онда, тридесетих година овога века, када се у немачкој књижевности већ догодио један експресионизам, када је са немачких позорница већ сишла натуралистичка драма, а да при том Вегеов узор остаје управо онај тип драме који се већ једно добро столеће прештампава из читанке у читанку.

Класична немачка драма своје порекло води од Шекспира, аутора на кога се угледао и Веге, који је поменутом драмом *Хамлет* пружио своју визију расплета проблема пред којима се нашао дански краљевић. Оно што је за многе било најтеже у угледању на великог мајстора драмске уметности јесте духовитост, црта бритког хумора, који из ликова избија и у веома озбиљним моментима драмске радње. Вегеови Немањићи скоро да не знају за хумор.

[11] Јованка Калић, *Борбе и тековине великог жупана Стефана Немање*, *Историја српског народа*, књ. I, Београд 1981, стр. 256.

Они делују као оживљене фреске, где на лицу нема осмеха, већ један за сва времена укочени израз лица. Народни певач је тај проблем уверљивости и прихватљивости епског јунака решавао хипертрофијом, хиперболом, при чему се јунак уздиже у висине апсолутне фикције, што омогућава успостављање иронијске дистанце, која лик, упркос заоденутости у митско, чини симпатичним, блиским и уметнички уверљивим.

Вегеова тетралогија покреће изнова и једно са књижевнотеоријског становишта занимљиво питање: да ли је могуће писати драму о Немањићима када се већ подуго критички промишља сопствена историја, а време романтизма припада прошлости. Додуше, то је време у коме се у српској култури истовремено догађају, у односу на токове европске књижевности, закаснели реализам, експресионизам, неоромантизам. Ту је Домановићев *Краљевић Марко по другиј пуш међу Србима*, *Крунисање Душаново* Паје Јовановића, Мештровић са Храмом косовским јунацима, церемонија крунисања краља Петра I Карађорђевића, која се креће кнез-Михаиловом, и где је у косовске јунаке костимирана краљева пратња.

Веге се тетралогијом о Немањићима, а посебно драмом о кнезу Лазару, чија је историјска подлога највише митизована, нашао на размеђи између историје и мита. Не удовољити историјским чињеницама, барем оним које нису спорне, значи митизовати даље већ ионако највећим делом путем књижевности већ митизоване представе о косовским јунацима и Косову. Зато и није чудо што се, митско-историјске уверљивости ради, у драмама о Немањићима срећу оне радње за које зна и које је створио народни певач — заклињање јунака пред бој, привидна издаја Милошева, лик Косовке девојке итд. Таква симбиоза историјских чињеница и у националној свести усађеног митског поимања историје двоструко обавезује писца који се у двадесетом веку прихватио те теме. Свестан тог проблема, Веге је настојао да буде довољно историчан како драма не би била драматизација српске јуначке песме, али и у довољној мери окренут управо том књижевном наслеђу без чије рефлексије и већ створених поетских и митолошких архетипова косовских јунака тешко да може да се сроди једна ововековна књижевна творевина о тој теми. За њено уобличавање свакако није на одмет да писцу та тематика буде национално блиска, али што и омета преко потребну способност дистанцирања од теме, у књижевној работи и те како од значаја. Веге је ту дистанцу имао, по природи ствари, али она сама није била довољна да би се остварило књижевно дело значајније уметничке вредности.

СЛОБОДАН МИЛЕУСНИЋ

„КУД СЕ ЂЕДЕ ЦАР ЛАЗАРА БЛАГО“?

СПАСАВАЊЕ ЦРКВЕНО-УМЕТНИЧКИХ ДРАГОЦЕНОСТИ ВЕЗАНИХ ЗА ЛИЧНОСТ КНЕЗА ЛАЗАРА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Сеобом српског народа 1690. године, под водством српског патријарха Арсенија III Чарнојевића, пренете су и мошти косовског великомученика кнеза Лазара из манастира Раванице у фрушкогорски манастир Врдник. Том великом сеобом у манастир Врдник донесен је и један број црквено-уметничких драгоцености међу којима се посебно издвајају историјски и уметнички предмети везани за личност српског кнеза Лазара. Све те драгоцености причислене су врдничкој ризници и остале у њеном саставу све до почетка другог светског рата. Уочи, а и за време последњег рата, старешина манастира Врдника био је архимандрит Лонгин (Томић), касније епископ зворничко-тузлански. Крајем 1939 и почетком 1940. године у овом манастиру често је боравио др Душан Глумац, професор Београдског универзитета, обрађујући предмете у манастирској ризници у намери да их публикује.

Већ на самом почетку рата манастиру Врднику, његовом братству и манастирској ризници претила је опасност са више страна, пре свих од усташа и Немаца, а поред тога, у непосредној близини манастира било је складиште за гориво, што је такође представљало додатну опасност. Игуман манастира Врдника Лонгин, заједно са својим братом Мирком Томићем, ради сигурности однео је један број историјских и сакралних предмета везаних за кнеза Лазара на чување др Душану Глумцу у Београд. Приликом примопредаје врдничких драгоцености сачињен је и Реверс који у целини гласи:

Данас сам примио од високопреч. архимандрита раванічко-врдничког о. Лонгина на чување драгоцености ризнице Манастира Раванице — Врдника, због ратне опасности и од усташа, како следе:

1. покров — вез монахиње Јефимије, на црвеном атласу
2. мали триптих — иконице цара Лазара
3. печат цара Лазара
4. пехар цара Лазара
5. пехар царице Милице
6. повеља цара Лазара на пергаменту
7. рукописни псалтир
8. 1 прстен велики — месинган, са стакленом имитацијом дијаманата (округли) фали 1
9. 1 вел. прстен месинган (дубле) са имитацијом зелен. смарагда, наоколо стаклени дијаманти фале
10. хаљину (доламу), цара Лазара

Београд 16 Јуна 1941.

Примио:
Др Душан Глумац, проф. Универзитета.

Предао:
архим. Лонгин.

По казивању проф. Душана Глумца игуман Лонгин није донео у Београд Похвалу кнезу Лазару (тзв. Јефимијин вез) и одору (огртач) кнеза Лазара. Јефимијина похвала налазила се преко моштију, односно главе, светог кнеза Лазара, а мошти овог косовског мученика због ратне опасности пренесене су из манастира Врдника у манастир Бешеново. Похвалу кнезу Лазару донео је Душану Глумцу у Београд један од калуђера манастира Бешенова, а огртач кнеза Лазара донео је један немачки официр који је могао безбедно да прође поред немачких и усташких стража од Београда до манастира Бешонова и назад до Београда. За ову услугу, како посведочи проф. Глумац, Немац је добио једну славонску шунку.

Све врдничке (раваничке) драгоцености др Душан Глумац чувао је у свом стану током рата, да би их 17. маја 1944. године поново вратио игуману Лонгину, а он предао у Патријаршију. Касније су ови црквено-уметнички и историјски предмети похрањени у Музеј Српске православне цркве у Београду где се и данас налазе.[1]

Од укупно десет драгоцености, др Душан Глумац предао је игуману Лонгину осам. Триптих је предао Управи музеја СПЦ 1978. године, а рукописни Псалтир, по речима проф. Глумца, је током рата загубљен. За време рата врдничке драгоцености често су премештане и скриване, а једно време биле су зазидане и у подруму зграде где је Душан Глумац становао. Два поменута прстена која су новијег датума, вероватно с краја XIX или почетка XX века, и који су имали вотивни карактер, такође су нестала.

Због историјског и уметничког значаја све поменуте драгоцености везане за личност кнеза Лазара приказаћемо у сажетом опису:

1. ПОКРОВ ЗА МОШТИ КНЕЗА ЛАЗАРА — ЈЕФИМИЈИН ВЕЗ

Уметнички вез монахиње Јефимије, око 1402. године.

Вез златним и сребрним нитима на свиленој основи, 49 × 67 см. На црвеној свиленој основи златотканим нитима извезен је у двадесет и шест редова поетски текст молитвеног садржаја. Цео текст уоквирен је витичастим везом лозе и тролиста.

2. ТРИПТИХ

Темпера на дасци, крај XVII века.

Величина: 8,6×9,1 — 8,7×9,2 — 8,4×8,3 см.

На централном делу триптиха приказан је Деисис: Исус Христос седи на престолу, десном руком благосиља а у левој држи отворено јеванђеље са почетним текстом: ПРИДИТЕ... Са десне стране стоји Богородица погнуте главе и лицем окренута према Христу, а са леве стране свети Јован Крститељ

[1] Реверс Д. Глумца се чува у архиви Музеја СПЦ у Београду, бр. 5336. Објављен је у Гласнику, службеном листу СПЦ, године LX, бр. 9, Београд 1979, 208—210.

такође окренут према Исусу Христу. Иза Христа стоје арханђели Михаило и Гаврило, а до њих, десно апостол Петар, а лево апостол Павле. У горњем средишњем делу су Света Тројица (ста҃а тро҃ица) приказана као Гостољубље Аврамово.

На десном крилу триптиха, са унутрашње стране, приказани су: Свети Георгије како убија аждају, десно, и Свети Димитрије који копљем пробија војника, лево. Изнад њихових глава лебде анђели и стављају им круне на главу. У горњем централном делу, у полукругу, је допојасни лик Исуса Христа (IC XC).

На левом крилу триптиха представљен је Сабор светих, њих једанаест, поређаних у два реда лицем окренути према Деисису.

Инкарнат на представама је таман са светлим сенкама на образима и челу. Позадина је златна, а сигнатуре су исписане црвеном бојом.

3. ПЕЧАТ КНЕЗА ЛАЗАРА

Крај XVII почетак XVIII века.

Метал, ковање и гравирање, 12,8×R 5,6 см.

Дуги рукохват је четвртаст са затупљеним рубовима и благим проширењем у горњем делу. На доњем делу дршке налази се прстенасто проширење око кога се шири основа печата са правилним кружним изгледом. На печату је урезана представа двоглавог орла са раширеним крилима. У висини орлових глава укрштени су жезло и мач, а изнад је царска круна. У орловим канџама, у десној је скиптар, а у левој две гранчице. На средини печата је угравирано срце и владарска круна са крстом. У доњем делу укрштени су мач и гранчица, а у горњем делу, са леве стране је полумесец са звездом, а са десне стране две звезде. Около представе урезан је текст: +вжіею: матію: благовѣрны: кнезъ: лазаръ: сербскы: с: б ѡ п в.

4. ПЕХАР КНЕЗА ЛАЗАРА

Крај XVI почетак XVII века.

Сребро, позлата, пробој, искуцавање и ливење, 33,5×R чаше 8; R стопе 9,7 см. Висина чаше без поклопца 22,5 см.

У горњем делу чаша је украшена са три анђеоске главе и преплетима геометријских и биљних мотива, а по рубу правилним орнаментима полукружног и кружног изгледа. Доњи део украшен је преплетом лозе и цветова.

На средини рукохвата налазе се три антропоморфна лика окружена витичастим преплетом лозе. На горњој равној површини стопе урезана је година 1389. Стопа је двостепенаста, доњи, шири део, украшен је шкољкастим испупчењима и подужним урезаним линијама.

Поклопац чаше је полулоптастог изгледа са крстом у завршници. По испуштеним деловима искудани су цветови међусобно одвојени широким равним квадратима. Испод крста је куполасто проширење преко кога је аплициран лист. На рубу поклопца утиснута је пунца и бројка 13.

5. ПЕХАР КНЕГИЊЕ МИЛИЦЕ

Крај XVI почетак XVII века

Сребро, позлата, пробој, искуцавање и ливење, 20,2 × R чаше 8; R стопе 7,6 см.

Пехар се састоји из три дела: чаше, рукохвата и стопе. Висока чаша (11 см), украшена је са три крилата анђела равномерно распоређена по средини чаше. Остале слободне површине украшене су преплетом лозе и цветова. Ручка има изглед амфоре са три полукружна држача и проширењем на средишњем делу које је украшено са шест полулоптастих испупчења. Стопа је двостепенаста са складним преплетом лозе по ивици.

6. ПОВЕЉА ДАРОВНИЦА КНЕЗА ЛАЗАРА (Врдничкн препис)

Препис из XVII века са оригинала из 1381. године

Пергамент, 73 × 84,5 см.

Текст повеље је писан смеђом бојом а почетна слова и тачке светлозеленом. Велика слова у потпису повеље исписана су зеленом и уоквирена црвеном бојом. Повеља је исписана у шездесет и три реда и садржи око 350 топонима

У горњем средишњем делу повеље, у плавој сфери, приказан је Исус Христос на облацима. Сферу придржавају два анђела смештена у златне полукругове. Од централне представе Исуса Христа пружа се широки преплет лозе и цветова јарких боја. Са десне стране повеље, по вертикали, пружа се целом дужином широка бордура, а на левој страни, због текста који прелази у маргину, само једним мањим делом.

На доњем делу повеље, на црвеној врпци, причвршћен је велики сребрни (позлаћен) печат са ликом кнеза Лазара (R 9,7 × 1,4 см). На првој страни печата је лик светог кнеза Лазара приказан до испод колена са крстом у десној руци. Около представе, у два омеђена круга, урезан је текст: + въ хр҃а бл҃аговѣрнии кнезъ лазаръ гр҃ъ въсеѧ сръбскыѧ и поморіѣ земли.

На другој страни печата приказан је Исус Христос (ис хс) на престолу. Христос је представљен рељефно са крстастим ореолом око главе у коме је утиснут монограм, а са сваке стране урезан је по тролист. На кружном делу печата урезан је текст: + възнесе се въ славѣ хсе бе нашъ радостъ сътвори ѵченикомъ.

Печат виси на двострукој црвеној врпци дужине 54 см.

7. ОДОРА (ОГРТАЧ) КНЕЗА ЛАЗАРА

Крај XIV века. Материјал из Луке (Северна Италија). Свила, вез, дужина о 142. см.

Сачувани део одоре кнеза Лазара састављен је, напред, из четири, а на леђима од осам укројених делова. По целој површини одора је украшена извезеним лавовима, по два заједно. Представе разјарених лавова уоквирене

су биљним преплетима елипсастог изгледа. Нит основе је од беле и црвене свиле, а потка од пуније свилене нити беле и тамносмеђе боје. Ткана је у платеном преплетају. Око врата, рукава и просечених делова, нашивена је златоткана бортна.

На одори је сачувано једно дугме на коме је, у централном делу, приказан амблем (грб) кнеза Лазара — шлем са волујским роговима. Основа дугмета је исткана од ланених нити, а амблем је сребрен и украшен плавим и зеленим емаљом.

ДОБРОСЛАВ СТ. ПАВЛОВИЋ

СПОМЕНИЦИ КОСОВСКИМ ЈУНАЦИМА

Ко је Србин и српскоја рода
А не дошо на бој на Косово
Не имао од срца породa
Ни мушкоја ни девојачкоја
Од руке му ништа не родило
Рујно вино ни пшеница бела
Рђом кајо док му је колена!

Ови, потресни стихови народне поезије Косовског циклуса — добро позната Лазарева клетва са вечере уочи Косовске битке, уграђени су у главну фасаду Споменика косовским јунацима, на Газиместану.

Давно је још било забележено да је, ту негде, у близини Самодреже цркве, где су се некад сукобиле српска и турска војска, деспот Стефан Лазаревић поставио велики мраморни стуб са натписом у виду епитафа, као надгробно спомен обележје:

Човече
који на српску земљу ступаш,
било да си дошљак или овдашњи,
ма ко да си и ма шта да си,
кад дођеш на поље ово
које се зове Косово,
по свему ћеш угледати пуно костију мртвих,
те са њима и камену природу
мене крстообразног и као стег
видећеш како посред поља усправно стојим...

Тако започиње натпис који је саставио син погинулог Кнеза, мало година после судбоносне битке — 1400. или четири године касније, приликом свог бављења на Косову. За овај најстарији спомен подигнут на том бојишту, за који се зна да се ту налазио још пред крај XV века, сведочи Константин Михаиловић из Островице, села крај оближњег Новог Брда (1496), бележећи га као место заједничке погибије и једне и друге војске. Тог каменог стуба већ одавно нема али је, срећом, у Патријаршијској библиотеци у Београду сачуван његов песнички срочени дуги натпис у рукопису с краја XVI столећа.

Међутим, усмени спомен косовским јунацима овековечио се у непресушном народном песништву, свима нама толико блиском. Као каква жива бук-

тиња, оно светли не само на Косову, већ широм целог Српства, преношено с колена на колено. Још више од тога, ту ненадмашну јуначку песму — целокупни косовски венац, запечатио је својим записима још пре века и по наш велики Вук, чиме је овај својеврсни споменик постао још присутнијим. Уосталом, позната су и многа друга књижевна па и ликовна виђења Косова и његових јунака. Јављала су се ту и тамо, пре и после ослобођења Србије.

Требало је да протекну пуних пет векова да би се обликовало и једно вајарско обележје — *споменик* у правом смислу те речи. Било је то дело Ђорђа Јовановића, за оно време величанствени споменик подигнут на сред Крушевца „града бијелога", саздан, наравно, у духу свога времена. Још пре тога, запажен и одликован на великој светској изложби у Паризу, он се и данас, сто година касније, може уврстити у најмонументалнија ликовна остварења у нас. Шта ли је своједобно значио за малену Србију споменик таквих размера, можемо само да замислимо! Уосталом, Лазарева престоница се и у наше време одужује своме кнезу најразличитијим ликовним и другим пригодним прилозима широм свог града.

Требало је, пак, и на самом Косову достојно обележити захвалност коју Србија дугује својим јунацима. Било је то доба почетком овога века, прожето најсветлијим тековинама једног једва стасалог малог народа, тек делимично ослобођеног својих вековних стега, прожетог напорима за ослобођењем и уједињењем свих наших народа, у праскозорју балканских бојева и првог светског рата. У то време и сам још надахнут југословенством и српским јунаштвом, Иван Мештровић, већ признати уметник светског гласа, даје идејне нацрте за грандиозни Видовдански храм, ваја и клеше велику поворку косовских мученика. — „То је читава историја једнога народа, његових страдања и мука, његових понижења, и у исто време симбол његова поноса и извор наде!", изјављује Мештровић 1915. године у Лондону. На све стране је на велико беснео рат. До остварења храма никада није ни дошло. Његова прилично наметљива архитектура, иначе у знатној мери страна нашој култури, изазивала је својевремено велике полемике, па и негодовања у јавности. Једино су моћне фигуре, исклесане у белом мрамору, неоспорено овековечиле поједине ликове, те и данас ове наше славне претке замишљамо онаквим какве их је Мештровић уобличио.

Отишло се, на жалост, у другу крајност. На Косову је био подигнут исувише скроман, а што је још уочљивије, прилично неугледан и невешто грађен обелиск, као „споменик" косовским јунацима, с гвозденим крстом у темену, са бронзаном спомен-плочом у његовом доњем, ширем делу. На неколико степеника издигнуто од околног земљишта, ово је знамење било ограђено стубићима о којима су висили ланци.

*

У бледом памћењу ми је остало ово спомен обележје. Нашао сам се крај њега још 1939. године, приликом прославе 550-годишњице Косовске битке. Први пут сам тада био на Косову и као члан Академског певачког друштва

„Обилић" учествовао у свечаном помену косовским жртвама. У живом сећању ми је, међутим, остао призор чинодејства патријарха Гаврила, уз садејство многих црквених великодостојника, бројног свештенства и монаштва, у присуству највиших представника државних и војних власти, војске и непрегледне масе окупљеног народа. С дужном пошутом, узбуђен, одговарао сам на јектенија, и не слутећи на нове српске жртве које неће на овом тлу пасти само током другог светског рата већ и данас, безмало пола века касније.

А када сам се по ослобођењу, педесетих година поново обрео на Косову, сагледао сам тужну слику, јер није више било оног, макар и сувише скромног знамења наше захвалности. Порушио га је домаћи непријатељ, непосредно по избијању рата, 1941. године. Све је било запуштено од стране становништва које је већ у то време било у знатној мери измењено — прорећени Срби, још знатније увећани новорођени и придошли Албанци. А и на месту где су по народном предању били посечени кнез Лазар и Милош Обилић, крај добро очуваног и негованог Муратовог турбета, недостајао је мали споменик легендарном Обилићу, подигнут 1939, освећен на Видовдан те свечарске године. Био је уништен непуне две године касније, од стране истих Арнаута који су обезвредили и обелиск о коме је већ било речи.

Док је, после овог рата, новооснована служба заштите споменика културе била још јединствена за целу Србију, њен челник, иначе заслужни и омиљени српски песник Милорад Панић-Суреп, побуђен недоличним поступцима и затеченим стањем на Косову, покренуо је надлежне у земљи, како би се Србија на достојанствен начин одужила својим јунацима, давно изгинулим „за крст часни и слободу златну". Заједно са професором Александром Дероком, архитектом и уметником који је, по своме знању, искуству и духу, у том часу био неоспорно најближи добу косовског страдања и славе, као и споменицима српске средњовековне уметности, смислили су и ликовно уобличили један нови споменик косовским јунацима — обележје које би на Газиместану заменило оба она раније, пре тога уништена. Била би то нека врста синтезе архитектуре, историје и поезије, јер би поред себи својствених облика указивала на ток битке, одавала њен значај, а кроз народно песништво призивала величину Косова.

Подигнута је кула висине двадесет и пет метара, масивно грађена у грубо тесаном камену, подсећајући на донжоне какве је Србија средњега века подизала ради своје одбране. Кула је у свом приземном појасу ојачана угаоним потпорницима, док је при врху заштићена оградом са зупцима у виду некадашњих заклона за ратнике који су се хладним или ватреним оружјем бранили од непријатеља. Са те висине пружа се свуда унаоколо поглед на усталасано поље Косово. Рељефна бронзана плоча, на којој су ликовним и писаним путем укомпоновани основни подаци о бици, подсећа на збивања и указује на положаје на којима су се кобног јутра, 15. јуна 1389. сукобиле две снажне силе.

Са прилазне стране, у засведеном удубљењу, преко камена се опртавају крупна бронзана слова изображена по угледу на стара ћирилска писмена, казујући текст Лазареве клетве. Више ових стихова уобличен је штит преко кога су на симболичан начин укрштена два мача — српски и турски. Са супротне стране је улаз у кулу. Штите га тешке храстове двери осигуране масивним око-

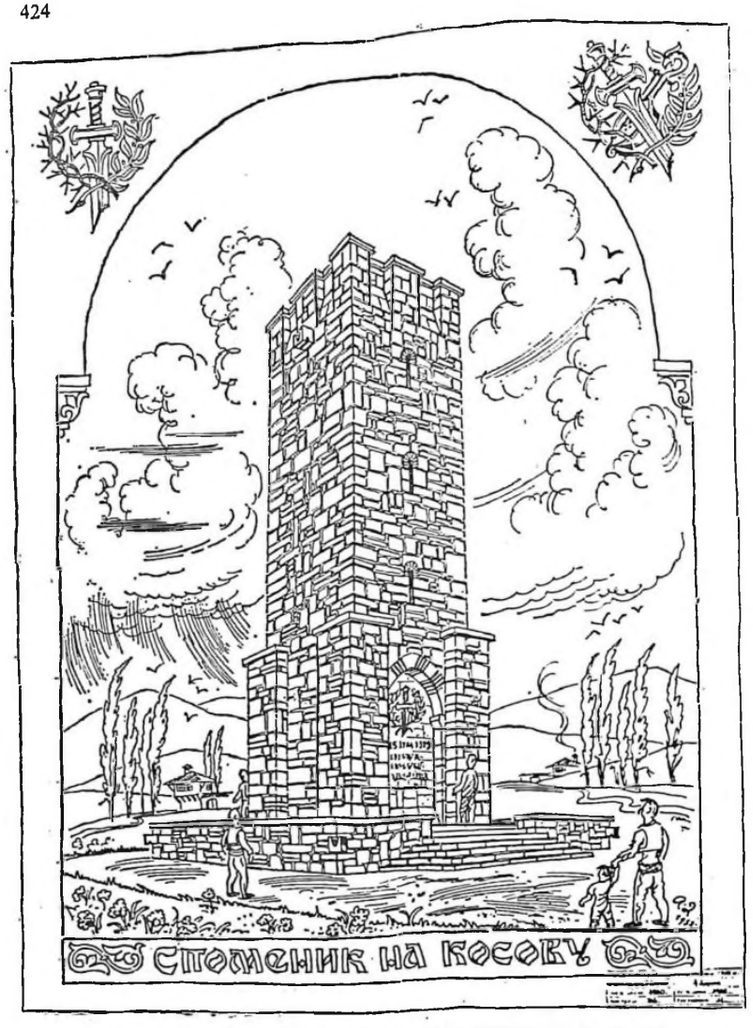

АЛЕКСАНДАР ДЕРОКО: НАЦРТ ЗА СПОМЕНИК НА КОСОВУ

вима. Више њих је запис, исказујући дуг данашње Србије према косовским жртвама, а поврх ове посвете оцртава се снажан мач, као какав крст, с ловоровим листом, такође ливени у бронзи.

Унутрашњост куле је јединствена. До врха води стрмо камено степениште уз зидове, са по четири подеста у сваком углу. Дубоки и уски прозорски отвори у виду пушкарница, осветљављају са обеју страна сваког подеста ка-

мене плоче из којих се издвајају редови бронзаних слова. Они означавају најлепше и најкарактеристичније стихове које је Суреп тако дивно одабрао из богате ризнице косовског циклуса. Сабрани су хронолошким редом, тако да посетилац, пењући се на врх куле, одмарајући се на сваком подесту, има прилику да се присећа догађаја, оплемењујући, уједно, своју личност патриотским духом.

Изузетно је било задовољство остваривати једну такву замисао.* Требало је испрва припремати све планове и детаље потребне за извођење, сарађивати са статичарима (инж. Д. Мијушковић, проф. М. Маринковић, проф. Б. Томић), одабрати извођача (Грађевинско предузеће „Рамиз Садику" из Приштине), наручивати преко хиљаду кубних метара најотпорнијег камена (оближњи мајдани, и Цеп у Грделичкој Клисури), сарађивати са онима који су припремали одливе разне врсте (Академија примењених уметности у Београду). Цео се рад одвијао током 1952, 1953. и 1954. године. Али, до уграђивања слова и знамења приступило се са приличним закашњењем, из разлога што такви текстови и амблеми нису идејно одговарали тадашњим руководиоцима Космета! Међутим, чим је Милорад Панић-Суреп био именован за првог човека у државним пословима културе у Србији, без двоумљења је издат налог и одобрена су накнадна средства, како би се већ припремљени бронзани елементи уградили у своја стална лежишта. Тако је споменик у целини завршен. Он лежи на уздигнутом каменом постољу с ниском оградом, с клупама и широко поплочаним прилазима. Земљиште је свуда унаоколо уређено, али ни до данас Споменик косовским јунацима на Газиместану није званично предат јавности, а још мање откривен и освећен уз уобичајене народне свечаности!

Благо заталасана раван на око 630 метара надморске висине, у подручју Споменика, степског је карактера. Божури добрим делом од вајкада прекривају ове површи. Богати бокори, близу један другог, расцветавају се с пролећа у двема нијансама жарких пурпурастих боја. Једне су изразито црвене, док друге прелазе у љубичасто. Од давнина је — од Косовског боја па до наших дана, овај божур ушао у предање као „Косовски божур" који је никао на месту где је пала крв јунака из оба табора, што је и Милана Ракића побудило да опева ово „поље равно",

Где некад паде за четама лета...
— Из многе крви изникнуо давно,
Црвен и плав Косовом божур цвета...

Тај простор, у границама од преко десет хектара, проглашен је ботанички-меморијалним резерватом косовског божура, за који је било прописано посебно устројство и уређен спомен-парк.

* Аутор текста био је инжењер-извођач овог споменика (Прим. уредништва).

ОДЛОМЦИ ИЗ НАРОДНИХ ПЕСАМА

исписани на унутрашњим зидовима куле-споменика косовским јунацима

1

Ево пуних петнаест данака
Ја све ходах по турској ордији
И не нађох краја ни хесапа
Од мрамора до сува јавора
Од јавора побро до Сазлије
До Сазлије на ћемер ћуприје
Од ћуприје до града Звечана
Од Звечана побро до Чечана
Од Чечана врху до планине
Све је турска притиснула војска
Коњ до коња јунак до јунака
Бојна копља као чарна гора
Све барјаци као и облаци
А чадори као и сњегови
Да из неба плаха киша падне
Ниђе не би на земљицу пала
Већ на добре коње и јунаке
Сви ми да се у со прометнемо
Не би Турком ручка осолили

2

Да је коме чути и гледати
Кад поврве сила и ордија
Из Крушевца из бијела града
Како стоји цика витезова
Како л вриска виловитих коња
Љуто цичe мајке и сестрице
Жале мајке премиле јединке
Младе снахе од боја јунаке
А ђевојке своје заручнике

3

Мачe војску Богдан Јуже стари
С девет сина девет Југовића
Као девет сивих соколова
[illegible] се бише и секоше с Турци
[illegible]ам паша бише и убише
Кад осмога бити започеше
Ал погибе Богдан Јуже стари
И изгибе девет Југовића
И њихова сва изгибе војска

4

Мачe војску херцеже Степане
У херцега многа силна војска
Те се бише и секоше с Турци
Девет паша бише и убише
Десетога бити започеше
Ал погибе херцеже Степане
И његова сва изгибе војска

5

Пак удари Муса Арбанаса
То ј амиџа Мусића Стевана
И са њиме љути Арбанаси
С Турцима се тукоше и бише
Сви у бојy љутом изгибоше

6

Онда Милош прихватио ђорду
И уз њега до два побратима
Полетеше низ поље Косово
Па сијеку на алаје војску
Куд пролази војвода Милошу
Туд би двоја кола пролазила
Двоја кола ама упоредо
Куд пролази Топлица Милане
И туда би двоја кола прошла
Двоја кола ама упоредо
Куд пролази Косанчић Иване
И туда би двоја кола прошла
Двоја кола ама упоредо

7

Који оно добар јунак бјеше
Што једанпут бритком сабљом мане
Бритком сабљом и десницом руком
Пак двадесет отсијече глава
Оно јесте Бановић Страхиња

8

Који оно добар јунак бјеше
Што два и два на копље набија
Преко себе у Ситницу тура
Оно јесте Срђа Злопоглеђа

9

Који оно добар јунак бјеше
На алату коњу велшкоме
Са крсташем у руци барјаком
Што сагони Турке у буљуке
И нагони на воду Ситницу
Оно јесте Бошко Југовићу

10

А што питаш за проклетог Вука
Проклет био и ко га родио
Проклето му племе и кољено
Он издаде цара на Косову
И одведе дванаест хиљада
Госпо моја љутог оклопника

11

Сив соколе на јеловој грани
Пјесме тури сузе ронит стани

Зар је теби данас до пјевања
Да си јуче био у Косову
Видио би јада изненада
Ђе погибе славан цар Лазаре
У Косову код воде бунара
Глава му је у бунар панула
Кад с окрену неколико пута
Стаде жарко на истоку сунце
Закукаше српске кукавице
Јер је Србе пресјенуло сунце

12

Узе мајка руку Дамјанову
Окретала превртала њоме
Пак је руци тихо бесједила
Моја руко зелена јабуко
Гдје си расла гдје си устргнута
Ај расла си на криоцу моме
Устргнута на Косову равном

13

Не плачите моје кћерце драге
Ако јесу одлетели здрали
Остали су птићи здраловићи
Наше племе погинути неће

САДРЖАЈ

Уводна реч Патријарха српског Германа 7

Др Душан Љ. Кашић, *Корени косовске мисли* 11

Др Атанасије Јевтић, *Косовско опредељење за царство небеско у историјској судбини српског народа* 25

Др Јован Мејендорф, *„О всјех" и за всја"* 37

Др Милица Грковић, *О именима у породици кнеза Лазара* 43

Др Милош Благојевић, *Кнез Лазар ктитор Хиландара* 47

Др Иван М. Ђорђевић, *Натписи на свећама и књигама у раваничком зидном сликарству* 63

Др Марко Поповић, *Утврђења Моравске Србије* 71

Др Мирјана Ђоровић-Љубинковић, *Историјска композиција из цркве Светог Димитрија у Пећи* 89

Др Миодраг Петровић, *Титулатура патријарха Спиридона и претковске црквено-политичке промене у Србији* 97

Др Момчило Спремић, *Бранковићи — области господари Косова* 121

Др Реља В. Катић, *Медицинске прилике у српским земљама у доба Косовске битке* 131

Др Александар Младеновић, *Филолошке напомене уз два најстарија српска записа о Косовском боју* 147

Др Милка Ивић, *Запис о Косовском боју* 159

Др Бранислав Тодић, *Митрополија у Призрену — прва гробна црква кнеза Лазара* .. 163

Др Даница Поповић, *Раванички гроб кнеза Лазара* 171

Др Јованка Калић, *„Страх турски" после Косова* 185

Др Ђорђе Трифуновић, Ирена Шпадијер, *Служба светом кнезу Лазару* 193

Светозар Ст. Душанић, *Служба кнезу Лазару у рукописном минеју манастира Сретења на Овчару* 223

Петар Момировић, *Непознати препис службе светом кнезу Лазару у Старом Сланкамену* 229

Др Ирена Грицкат-Радуловић, *Средњовековне похвале кнезу Лазару и поводом њих* .. 233

Др Радивоје Радић, Мр Душан Корać, *Занемарени подаци грчких извора о бици на Косову 15. јуна 1389. године* 237

Др Олга Зиројевић, *Милош Обилић у турским изворима* 249

Мара Харисијадис, *Косовски бој на минијатурама турског рукописа* 261

Др Злата Бојовић, *Бој на Косову пољу и косовски јунаци у стиховима далматинског песника Јеролима Кавањина* 265

Др Димитрије М. Калезић, *Религиознофилософске димензије косовске традиције* 273

Др Димитрије Е. Стефановић, *Свети кнез Лазар у месецослову Гаврила Стефановића Венцловића* 293

Др Јелка Ређеп, *Једно непознато „Житије кнеза Лазара"* 303

Др Даница Петровић, *Култ кнеза Лазара у српском појању и певању у XVIII веку* 311

Др Нада Милошевић-Ђорђевић, *Лик кнеза Лазара и културно-историјска предања* 321

Мр Снежана Самарџија, *Трагедија Обилић Симе Милутиновића и усмена традиција* .. 327

Милан Ивановић, *Црква Ваведења у Белом Пољу код Пећи и удео скадарских Срба у њеном осликавању* 349

Др Владимир Стојанчевић, *Вукова бележења о Косовској бици* 361
Др Љубомир Дурковић-Јакшић, *Успостављање у васкрслој Србији 1889. Видовдана за државни празник* 365
Др Новица Ракочевић, *Косовски култ у Црној Гори током XIX и на почетку XX вијека* 389
Др Јован Р. Бојовић, *О Видовдану у Црној Гори* 393
Мр Душан Глишовић, *Његова драмска визија кнеза Лазара и пропасти Немањића* .. 407
Мр Слободан Милеуснић, *„Куд се једе цар Лазара благо?“* 415
Др Доброслав Ст. Павловић, *Споменици косовским јунацима* 421

СВЕТИ КНЕЗ ЛАЗАР

Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја

1389—1989

*

Издање
Светог архијерејског синода
Српске православне цркве
Београд, Улица 7. јула 5

*

Технички уредник
Градимир Станић

*

Штампано у 3.000 примерака

*

Штампање завршено јуна 1989. године
у Београдском издавачко-графичком заводу
Београд, Булевар војводе Мишића 17